

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**ROBERT SHAW'UN "VISITS TO HIGH
TARTARY, YARKAND AND KASHGAR
(FORMERLY CHINESE TARTARY): AND
RETURN JOURNEY OVER THE KARAKORAM
PASS" ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ,
TERCÜME ve TAHLİLİ**

Meryem ÖZER

2502140091

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : MERYEM ÖZER Numarası : 2502140091
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : GENEL TÜRK TARİHİ Danışmanı : DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ AHMETBEYOĞLU
Tez Savunma Tarihi : 18.12.2019 Saati : 15.00
Tez Başlığı : " Robert Shaw' un Visits to High Tartery, Yarkant and Kashgar (Formerly Chinese Tartary); and Return journey Over The Karakoram Pass" Adlı Eserinin Tercüme, Tahlil ve Değlendirilmesi"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR. HAYRUNNİSA ALAN		Kabul
2- DOÇ.DR MUZAFFER ÜREKLİ		Kabul
3- DOÇ.DR DİNÇER KOÇ		Kabul
4- DR.ÖĞR. ÜYESİ ALİ AHMETBEYOĞLU		Kabul
5- DR.ÖĞR. ÜYESİ FEYZULLAH UYGUR		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF.DR. OKAN YEŞİLOT		
2-DOÇ.DR KÜRŞAT YILDIRIM		

ÖZ

ROBERT SHAW'UN “VISITS TO HIGH TARTARY, YARKAND AND KASHGAR (FORMERLY CHINESE TARTARY): AND RETURN JOURNEY OVER THE KARAKORAM PASS” ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ, TERCÜME ve TAHLİLİ

MERYEM ÖZER

Asırlar boyunca Avrupalılar için gizemli bir bölge olan Doğu Türkistan, XIX. yüzyılda İngilizler ve Ruslar arasında temelde sömürgeciliğe dayanan ve Büyük Oyun adı verilen rekabetin odak noktalarından biri haline gelmiştir. Bu oyunun taraflarından biri olan İngiltere, sözü geçen dönemde Doğu Türkistan ile daha yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır. Bu ilginin somut bir örneği de Robert Shaw ve eseridir.

1868 yılında, tüccar kimliğiyle Doğu Türkistan’da yeni kurulmuş olan Kaşgar Devleti’ne seyahatine başlayan Robert Shaw, önce Yarkend, daha sonra da Kaşgar’a ulaşmış, buralarda devlet yöneticilerinden halka kadar hemen her kesimle temaslarda bulunmuştur. Seyahati, bu bölgeleri ziyaret eden ilk İngiliz olması açısından önemlidir.

Robert Shaw, seyahati sırasında Doğu Türkistan’ın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel; etnik ve coğrafi özelliklerini gözlemlemiş ve bu gözlemlerini *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass* adlı eserinde kaleme almıştır. Büyük Oyun çerçevesinde İngiltere’nin Doğu Türkistan politikasının belirlenmesinde önemli bir kaynak olan bu eserde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan’da yeni kurulmuş olan Kaşgar Devleti’nin siyasi yapısı, komşularıyla olan ilişkileri, sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri ele alınmıştır.

Doğu Türkistan hakkında yazılan ilk İngilizce eserlerden biri olan ve ana kaynak niteliğinde olup orijinal bilgiler içeren bu eser, İngilizce’den Türkçe’ye tarafımızca çevrilmiştir. Eser gerek metinden edindiğimiz referanslar gerekse

konumuzla ilgili bulduğumuz tezler, kitaplar, belge ve dokümanlar, bunların yanında tespit ettiğimiz I. ve II. elden daha başka kaynaklar yardımıyla incelenmiş ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Doğu Türkistan, Kaşgar Devleti, Yakub Beg, Birleşik Krallık, Büyük Oyun

ABSTRACT

TRANSLATION AND ANALYSIS OF ROBERT SHAW'S “VISITS TO HIGH TARTARY, YARKAND AND KASHGAR (FORMERLY CHINESE TARTARY): AND RETURN JOURNEY OVER THE KARAKORAM PASS”

MERYEM ÖZER

East Turkestan, a mysterious region for Europeans for centuries, has become one of the focal points of the rivalry, mainly based on colonialism, between the British and the Russian called “Great Game” in the 19th century. For one of the parties of this game, England, East Turkestan in the said period became to be a more intense interest. A concrete proof of this interest is Robert Shaw and his work.

Robert Shaw, who started his journey to the newly established state of Kashgar in East Turkestan with the identity of a merchant in 1868, first reached Yarkand and then Kashgar, where he made contacts with almost all segments of the state from the state administrators to the general populace. His journey was particularly important as he was one of the first British to visit these regions.

During his travels, Robert Shaw observed the political, social, economical, cultural, ethnic and geographical aspects of East Turkestan and wrote these observations in his work *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass*. In this work, which is an important source in determining the East Turkestan policy of England within the framework of the “Great Game”, the political structure, relations with its neighbors, social, economical and cultural characteristics of the newly established Kashgar State in East Turkestan in the second half of the 19th century were discussed.

This work, which is one of the first English works about East Turkestan and a main source that contains original information, has been translated into Turkish by me. Through both the references from the text itself and other dissertations, books,

documents, first and second hand other resources, Shaw's work has been studied and evaluated.

Key Words:Travelogue, East Turkestan, Kashgar State, Yakub Beg, United Kingdom, Great Game

ÖNSÖZ

Doğu Türkistan Türklerin en önemli medeniyet merkezlerinden biridir. Buna rağmen Türkiye’de Doğu Türkistan’la ilgili çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Son yıllarda başlanan çalışmaların da bölgenin önemi dikkate alındığında yeterli olmadığı görülür. Bu nedenle 1867 yılında Yakub Beg tarafından Doğu Türkistan’da kurulan ve Türk tarihinde önemli bir yeri olan Kaşgar Devleti’ne 1868 yılında seyahat eden Robert Barkley Shaw’un *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass* adlı eserini tez konusu olarak belirledik.

Bölgeye seyahat eden ilk İngiliz olan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan’da yeni kurulmuş olan Kaşgar Devleti ile ilgili siyasi, ekonomik, kültürel vb. bilgiler veren Shaw’un bu eseri söz konusu bölgenin tarihine ışık tutması ve bu coğrafyanın daha iyi tanınmasını sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Tezimizin amacı hem bu eseri Türkçeye kazandırmak hem de eserde yer alan bilgilerin tenkitli tahlilini yaparak Genel Türk Tarihi alanına katkı sağlamaktır.

Çalışmamızda öncelikle ana metnimiz olan *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass* adlı kitap Türkçe’ye tercüme edilmiş, böylece eser Türk araştırmacılarının hizmetine sunulmuştur. Bunun yanında gerek metinden edindiğimiz referanslar gerekse konumuzla ilgili bulduğumuz tezler, kitaplar, belge ve dokümanlar tespit edilip incelenmiştir. Eserde yer alan bilgiler I. ve II. dereceden farklı kaynaklar ile karşılaştırılarak eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Tezimiz, Giriş kısmı dışında dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Doğu Türkistan’ın coğrafi, ekonomik ve stratejik önemi; XIX. yüzyılda Batılı büyük güçlerin Doğu Türkistan’da izledikleri ve Büyük Oyun adı verilen politikalarına genel hatlarıyla değinilmiştir. Birinci Bölüm’de seyyah ve seyahatname, Kaşgar Devleti’i dönemine kadar Doğu Türkistan’a yapılan seyahatler ve bu seyahatlerin ürünü olan eserler hakkında kısa bilgiler, Robert Barkley Shaw’un hayatı ve eserleri ile bilgiler verilmeye çalışılmıştır. İkinci Bölüm’de Shaw’un eseri Türkçe’ye çevrilmiş, Üçüncü Bölüm’de ise her bir bölümü müstakil veya birleştirilerek kısa

değerlendirmesi yapılmıştır. Dördüncü Bölüm’de kitaptan elde edilen bilgiler irdelenmeye ve yorumlamaya çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmanın genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Eserin XIX yüzyıl İngilizcesiyle yazılması ve o dönem İngilizcesinde kullanılan kelimelerin anlamlarının günümüz İngilizcesinde yaygın olarak kullanılmaması çeviri çalışmamız esnasında karşılaştığımız sorunların başında gelmiştir. Ayrıca yazarın kullanmış olduğu yazı dilinin (planlı, müstakil bir seyahatname değil, notlardan, mektuplardan oluşan bir anlatı olması nedeniyle) karışık ve bazı cümlelerinin oldukça uzun olması, yine yazarın bazı cümleleri yarım bırakması ve konu bütünlüğüne dikkat etmemesi zaman zaman metnin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Nitekim bütün bu zorluklar eserde birebir çeviriye imkân vermemiş, bu bakımdan da eser, serbest çeviri yoluyla aktarılmıştır. Yine bu sebepler, çeviride de görüleceği üzere, takip eden cümlelerdeki yüklem kiplerinde tutarsızlığa; bütün bir paragraf oluşturması gereken cümle topluluklarının kısa paagraflar ya da maddeler halinde yazılması ya da anlam ve kompozisyon dağınıklığına yol açmıştır.

Kitaptaki coğrafi, şahıs, unvan vb. adların mümkün olduğunca Türkçe karşılıkları, Türkçe karşılığı bulunamayanlar ise eserde yer alan şekliyle ya da İngilizce olarak yazılmıştır. Yer ve şahıs adlarında anlatı dönemindeki kullanımları esas alınmıştır. Dipnotlarda ise karışıklığı engellemek amacıyla yazara ait olan dipnotlar parantez içinde (Y.D.) şeklinde gösterilmiştir. Eser İngilizceden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir. Kitapta Doğu Türkistan’a yönelik Shaw’un kaydettiği her türlü bilgi, “tenkitli tahlil metoduyla” incelenmiştir.

Tez çalışmam boyunca eksiklerimi gidermem konusunda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, Doç. Dr. Dinçer Koç ve Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah Uygur hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Beni Doğu Türkistan ile tanıştıran ve gerek ders döneminde gerekse tez çalışması sürecinde yapıcı ve destekleyici tutumuyla yanımda olan, tezimi yazmamda bana yol gösteren kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu’na şükranlarımı sunarım.

Meryem Özer

İSTANBUL 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYYAH VE SEYAHATNAMELERE DAİR

1.1. SEYAHATNAME NEDİR?	12
1.2. DOĞU TÜRKİSTAN'A YAPILAN SEYAHATLER	16
1.2.1. 1877 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'A SEYAHAT EDEN ÇİNLİ SEYYAHLAR	17
1.2.2. 1877 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'A SEYAHAT EDEN MÜSLÜMAN SEYYAHLAR	20
1.2.3. 1877 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'A SEYAHAT EDEN RUS SEYYAHLAR	21
1.2.4. 1877 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'A SEYAHAT EDEN BATILI SEYYAHLAR	23
1.3. İNGİLİZ SEYYAH ROBERT SHAW'UN HAYATI	26
1.4. İNGİLİZ SEYYAH ROBERT SHAW'UN ESERLERİ	28

1.4.1.VISITS TO HIGH TARTARY, YARKAND AND KASHGAR (FORMERLY CHINESE TARTARY): AND RETURN JOURNEY OVER THE KARAKORAM PASS.....	28
1.4.2. A SKECH OF TURKI LANGUAGE AS SPOKEN IN EASTERN TURKISTAN (KASHGAR & YARKAND)	32
1.4.3.ON THE GHALCHAH LANGUAGES (WAKHI AND SARIKOLI)	33
1.4.4. THE HISTORY OF THE KHOJAS OF TURKISTAN: SUMMARIZED FROM THE TAZKHIRA-I KHWAJAGAN OF MUHAMMAD SADIQ KASHGARI	33

İKİNCİ BÖLÜM

ROBERT SHAW'UN VISITS TO HIGH TARTARY, YARKAND AND KASHGAR (FORMERLY CHINESE TARTARY): AND RETURN JOURNEY OVER THE KARAKORAM PASS ADLI ESERİNİN ÇEVİRİSİ	35
---	-----------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROBERT SHAW'UN SEYAHATNAME'SİNİN TENKİT VE TAHLİLİ

3.1. BİRİNCİ BÖLÜM TENKİT VE TAHLİLİ	369
3.2. İKİNCİ BÖLÜM TENKİT VE TAHLİLİ	371
3.3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TENKİT VE TAHLİLİ	375

3.4. DÖRT-ALTINCI BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ.....	377
3.5. YEDİ-SEKİZİNCİ BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ.....	378
3.6. DOKUZ-ON BİRİNCİ BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ.....	380
3.7. ON İKİ- ON BEŞİNCİ BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ.....	382
3.8. ON ALTI-ON DOKUZUNCU BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ	383

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAZAR, ESER ve DÖNEM BAĞLAMINDA ROBERT SHAW'UN SEYAHATNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. YAZAR BAĞLAMINDA SEYAHATNAMENİN DEĞERLENDİRİLMESİ	384
4.2. ESER BAĞLAMINDA ROBERT SAHAW'UN SEYAHATNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	397
4.2.1. TARİHİ-SİYASİ BAKIMDAN DEĞERLENDİRME	397
4.2.2. DEMOGRAFİK BAKIMDAN DEĞERLENDİRME	408
4.2.3. COĞRAFİ BAKIMDAN DEĞERLENDİRME.....	414

4.2.4. TİCARİ-EKONOMİK BAKIMDAN DEĞERLENDİRME	419
4.2.5. DİĞER HUSUSLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	423
4.3. DÖNEM BAĞLAMINDA ROBERT SHAW'UN SEYAHATNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	427
SONUÇ.....	434
KAYNAKÇA	438
EKLER	459
ÖZGEÇMİŞ	464

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜSBF: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

bkz: bakınız

C: cilt

Çev: çeviren

Edit: editör

İÜ: İstanbul Üniversitesi

SDÜ: Süleyman Demirel Üniversitesi

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK Yay: Türk Tarih Kurumu Yayınları

s.: sayfa

S.: sayı

vb.: ve benzeri

Vol.: cümme

(Y.D.): Yazarın dipnotu

Yay.: yayınevi/yayımlayan

GİRİŞ

Türklerin yurdu anlamına gelen Türkistan kelimesi “Türk” ve Farsça “-istan” ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Türkistan’ın sınırları tarihi süreç içinde farklılık gösterse de¹ İran’ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-KunlunDağlarının² kuzey eteklerinden Çin’in Tun-huang bölgesine kadar uzanır. Oradan Mançurya’nın batısına ulaşan, Moğolistan’la birlikte Güney Sibirya’nın tamamını içine alan, batıda Ural Dağları ile İdil Irmağı’nın Hazar Deniz’ine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar.³

Türkistan coğrafi olarak özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Güney Türkistan (Afgan Türkistan’ı) ve İran Türkistan’ı olarak adlandırılmıştır. Afganistan sınırları içerisinde bulunan Güney Türkistan; Afganistan’ın kuzeyinde Bend-i Türkistan ve Hindukuş Sıradağları önünden Seyhun Vadisi’ne, Batı Türkistan Çukureli’ne kadar uzanan sahayı kapsamaktadır. İran topraklarında bulunan İran Türkistan’ı ise İran’ın Estarabad ve Deregiz vilâyetlerini içine almaktadır. Doğu Türkistan ise kuzeyde Rusya, batıda; bugün Batı Türkistan sınırları dâhilinde olan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneyde; Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğuda; Çin (Kansu, Çing-hai ve İç Moğolistan eyaletleri) ile kuzey-doğuda Moğolistan ile çevrilidir.⁴

Asya’nın merkezinde bulunan ve 1.828.418 kilometre kare alana sahip olan⁵ Doğu Türkistan topraklarının üçte birine yakını çöller, geri kalanını da ormanlık alanlar, tarıma elverişli topraklar ve dağlık bölgeler teşkil eder. Doğu Türkistan’ın

¹ Muhammed Bilal Çelik, **Yarkend Hanlığı’nın Siyasi Tarihi**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yay., 2013, s. 28.

²Kunlun Dağları, Çin’in batısında bulunan Asya’nın en uzun dağ sistemidir. Tacikistan’daki Pamir dağlık bölgesinden başlayarak, Doğu Türkistan ve Tibet özerk bölgeleri arasındaki sınır boyunca uzanır.Yaklaşık 3000 metre yükseklikle Asya’nın en uzun dağ silsilesini olan bu sıradağ Tibet platosunun kuzey sınırlarını belirler. Enbüyük vahşi doğal alanlarından biri olmasının yanında, Tibet platosunun en uzak ve ulaşılabilen yerlerinden biridir. Daniel J. Miller-Donald J. Bedunah **“Rangelands Of The Kunlun Mountains In Western China”**, Rangelands, Vol. 16, No. 2, Apr., 1994, s. 71. Michael Ward. "The Kun Lun Shan: Desert Peaks of Central Asia", **Alpine Journal**, Vol. 94, 1989, s. 84.

³ Ahmet Taşağıl, “Türkistan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 41, 2012, s. 556.

⁴Ali Ahmetbeyoğlu, “Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan’ın Önemi”, **Türk Yurdu**, S. 287, Temmuz 2011, Yıl 100, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1558>, (Çevrimiçi/erişim tarihi 25.10.2019)

⁵ İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, İstanbul, Otağ Yay., 1975, s. 19.

kuzeyinde Altay Dağları, güneyinde Karakurum Çölü ile Kunlun ve Pamir Dağları yükselir. Bölgenin ortasında ise kendisini boydan boya kesen Tanrı Dağları bulunur. Bu dağ silsilesi bölgeyi kuzeyde kışın ortalama -35, yazın ise 20 derece sıcaklığıyla Cungarya; güneyde ise kışın -8, yazın ise 26 derece sıcaklığıyla Tarım Havzası olmak iki önemli kısma ayırır.⁶

Doğu Türkistan, Çinliler tarafından III. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar Hsi-yü “Batı Toprakları” olarak adlandırılan bölge içinde yer almaktaydı.⁷ Bölge, Marko Polo’nun Seyahatnamesinde “Büyük Türkiye” sınırları içinde gösterilmiştir.⁸ Bazı kaynaklarda “Uygur İli”⁹ bazılarında ise “Uyguristan”¹⁰ olarak belirtilmiştir. Özellikle Mançu Hanedanlığı döneminde Moğolistan ve Mançurya ile birlikte kullanılan ve Çin Tataristan’ı¹¹ sınırları içinde belirtilen Doğu Türkistan’ın Tarım Bölgesi için “Altışehir”,¹² Batı kaynaklarında ise bazen “Çin Türkistan’ı ya da Doğu Türkistan”,¹³ “Kaşgarya”,¹⁴ bazen de “Küçük Buhara”¹⁵ isimlerinin verildiği görülür. Bunların dışında “Manglay Sube”, “Çıta”, “Memleket-i Moğuliye”,¹⁶ gibi isimlerle anılan Doğu Türkistan, Mançuların bölgeyi işgal etmesinden sonra 1884 yılında “Yeni Bölge”¹⁷ anlamına gelen “Şin-Ciang” adıyla kaydedilmiştir. 1 Ekim 1955

⁶ Mehmet Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, İstanbul, Aygan Yay., 2015, s. 22.

⁷ Mahir Nakip, “Önsöz”, **Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya**, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yay., Ankara, 2012, s. 6.

⁸ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi-Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, İstanbul, Kabcacı Yay., 2004, s. 31.

⁹ Dolkun Kamberi, “Uyghurs And Uyghur Identity”, **Sino-Platonic Papers**, S.150, May 2005, s.2.

¹⁰ Alimcan İneyet, “Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan”, **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, İstanbul, Mart 2010, s. 13. Dolkun Kamberi, “Uyghurs And Uyghur Identity”, s.2.

¹¹ J.E. Worcester, **Geographical Dictionary Or Universal Gazetteer Ancient And Modern II**, Boston, Cummings & Hilliard, 1823, s. 703.

¹² “Altışehir”e (Kaşgar, Yarkend, Aksu, Hoten, Uç Turfan, Kuçar) Yakup Beg’in bölgede hâkimiyet kurmasından sonra “Korla” şehrinin de eklemesiyle “Yedişehir” denilmeye başlamıştır. Yelda Demirağ, “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 3, 2014, (2. Dipnot) s. 230.

¹³ H.W. Bellew, **Kashmir And Kashghar: A Narrative of the Journey of the Embassy to Kashgar in 1873-74**, London, Trubner & Co, 1875, s. 1

¹⁴ Sherard Osborn, “Notes On Chinese Tartary”, **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 11, No. 4, 1866 - 1867, s. 162. Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur**, İstanbul, Ötüken Yay., 1980, s.149, 150, vd.

¹⁵ İsenbike Togan, “Inner Asian Muslim Merchants at the Closing of the Silk Road (17th Century)”, **The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce**, edit. Vadime Elisseeff, Paris, Unesco Publishing, 2000, s. 249.

¹⁶ Çelik, **Yarkend Hanlığı’nın Siyasi Tarihi**, s. 27.

¹⁷ Owen Lattimore, **Pivot of Asia: Sinkiang And The Inner Asian Frontiers Of China And Russia**, Boston, Little Brown & Company, 1950, s.50. Owen Lattimore, **Inner Asian Frontiers Of China**, Hong Kong, Oxford University Press, 1988, s. 187.

yılında ise Çin yönetimi tarafından Doğu Türkistan'ın resmi adı “Şin-Ciang Uyghur Özerk Bölgesi” olarak ilan edilmiştir.¹⁸ Günümüzde nüfusu Çinli göçmenler hariç 35 milyonu geçen ve başkenti Urumçi olan Doğu Türkistan'da; Kaşgar, Aksu, Hoten, Sayram, Turfan, Urumçi, Kumul, Yarkend, Gulca gibi tarihî Türk şehirleri bulunmaktadır.¹⁹

Ekonomik açıdan oldukça zengin olan Doğu Türkistan önemli yer altı ve yer üstü zenginliklere sahiptir. Başta petrol ve doğal gaz olmak üzere demir, kömür, altın gibi yer altı kaynaklarını barındıran bölge Çin'in petrol rezervlerinin yüzde 25'ini, doğal gaz rezervlerinin ise yüzde 28'ini karşılamaktadır.²⁰ Doğu Türkistan'ın ekonomisinde maden rezervlerinin yanında tarım ve hayvancılığının da büyük yeri vardır. Topraklarının % 42'si tarım ve hayvancılığa elverişli olan Doğu Türkistan'da başta pamuk olmak üzere buğday, pirinç, arpa, mısır, pancar, kendir, elma, üzüm, şeftali, incir, armut, kavun, karpuz yetiştirilmektedir.²¹ Hayvancılık ise kuzey bölgelerde yaygın olup bölgede büyük ve küçükbaş olmak üzere altmış milyon hayvan bulunmaktadır.²²

Bulunduğu coğrafya ile oldukça stratejik bir konuma sahip olan Doğu Türkistan Tarihi İpek Yolu üzerinde önemli bir kavşak noktasında bulunmasının yanında, kuzey-güney ve doğu-batı geçiş yolu üzerinde bulunması nedeniyle Çin'i Sibirya'ya, Rusya'ya ve Orta Doğu'ya bağlayarak hem bölgesel hem de küresel bir öneme sahiptir.²³ Ayrıca bölgenin denizlerden çok uzak olması, yüksek dağlarla ve çöllerle çevrili olması Çin'e karşı batıdan yapılacak saldırılarda bölgeyi önemli bir savunma merkezi yapmaktadır.²⁴ Bunların yanında Batı Türkistan ve Hazar havzasına kadar köprü rolünü üstlenen Doğu Türkistan, bu bölgelerden Çin'e enerji aktarılması için de vazgeçilmez bölgedir. Zira Körfez bölgesinden deniz yoluyla Çin'e enerji taşınmasında karşılaşılabilecek stratejik tehditler ve zorlukların risklerini

¹⁸ Ahmetbeyoğlu, “Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi”. Dolkun Kamberi, “Uyghurs And Uyghur Identity”, s.2.

¹⁹ Ahmetbeyoğlu, “Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi”.

²⁰ Ahmetbeyoğlu, “Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi”.

²¹ İnyet, “Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan”, s. 21

²² Erkin Emet, **5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan**, Ankara, Grafiker Yay., 2009, s. 27.

²³ Fatih Şen, “Çin'in Şincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği”, **Ortadoğu Analiz**, C.1, S. 7-8, s.125.

²⁴ Ahmetbeyoğlu, “Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi”.

azaltmaktadır. Bu anlamda Doğu Türkistan, Çin'in ekonomik güvenliğinin sağlanması açısından hayati bir öneme sahiptir.²⁵

Doğu Türkistan'ın bugünkü siyasi konumu önemli ölçüde XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan gelişmelere bağlıdır.²⁶ Bu dönemde bölge özellikle İngiltere ve Rusya arasında temelde sömürgeciliğe dayanan, XIX. yüzyılın ortalarında başlayan ve XX. yüzyılın ilk yarısında kadar devam eden Büyük Oyun²⁷ adı verilen rekabetin odak noktalarından biri haline gelmiştir.

Sömürgecilik ve Büyük Oyun “Great Game”

Sömürgecilik bir devletin kendi sınırları dışında kalan genelde deniz aşırı toprakları askerî müdahale başta olmak üzere çeşitli yollarla ele geçirmesi ve orada hâkimiyet kurup yerli toplumlar üzerinde siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda üstünlük sağlayarak bunların her türlü imkânlarını kendi menfaati için yağmalamasıdır. Antik çağlardan beri birçok devlet tarafından uygulanan sömürgecilik bütün yönleriyle sistemli bir şekilde uygulanması XV. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır.²⁸ Bu yüzyılın sonlarından günümüze kadar devam eden süreçte Avrupa'nın güçlü devletleri dünyanın diğer ülkelerinin topraklarını ve kaynaklarını keşif, ilhak, işgal ve istimlâk ederek kendi ülkeleri için kullanmışlardır.²⁹

Coğrafi Keşifler sonrası batılı devletler İpek ve Baharat yolları ile gelen malların çok fazla el değiştirmesinin fiyatları artırması nedeniyle, özellikle Hindistan'a daha kısa, daha kolay ve vergi ödmeden ulaşmanın yollarını aramak için XV. ve XVI. yüzyıllarda sömürgeleşme faaliyetlerine başlamışlardır. İlk olarak

²⁵ Mehmet Seyfettin Erol, "Yeni Büyük Oyun'da Doğu Türkistan ve Çin'in "Terör Politikası", <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=842>. (Erişim tarihi: 16.11.2019)

²⁶ Alâeddin Yalçınkaya, “Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali”, **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, İstanbul, İnsani Yardım Vakfı Yay, 2010, s.32.

²⁷ İlk olarak 1820'lerde İran ve Buhara'ya seyahat eden Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından kullanıldığı düşünülen, Steven Sabol, “Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti”, **Türkler**. C. 18, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 1028 (1. Dipnot), bu kavram temelde Türkistan'daki Ruslar ve İngilizler arasındaki sömürge ve stratejik rekabet için kullanılmıştır. Büyük Oyun ilk olarak Hindistan'daki Denetim Kurulu Başkanı Lord Ellenborough'un Genel Vali Lord William Bentinck'e Buhara'ya yeni bir ticaret yolu açmayı teklif ettiğinde başlamıştır. Edward Ingram, **In Defence of British India**, London, Frank Cass, 1984, s. 7.

²⁸ Ahmet Kavas, “Sömürgecilik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 37, 2009, s. 394.

²⁹ Azmi Özcan, “İngiliz Sömürgeciliği”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.22, 2000, s.299.

XV. yüzyılın sonlarında Portekizliler, ardından da Hollanda Hint Okyanusu'nda etkin olurken, bu rekabete sonradan İngiltere ve Fransa da dâhil olmuşlardır.³⁰

Sömürgecilik faaliyetlerinde zaman içinde İngiltere üstünlük elde etmiş ve yakın tarihlere kadar dünyanın en büyük sömürge imparatorluğuna sahip olmuştur.³¹ Doğunun yanında sömürge faaliyetlerine Kuzey Amerika ve Afrika'da devam eden İngiltere'nin bu alandaki gerçek anlamda ilk ciddi adımları İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (British East India Company)³² aracılığıyla başlamıştır. Şirket XVII. yüzyılın başlarında uzak doğuda önemli bir güç olan Portekizlileri mağlup ederek ve Hollandalılarla mücadele ederek Hindistan'da etkinlik kazanmaya başlamıştır. 1858 yılında Hindistan'da tam olarak hâkimiyet sağlayan İngiltere için Hindistan hammadde kaynağının yanı sıra, İngiliz ürünleri için önemli bir pazar haline gelmiş, İngiliz siyasetinde öncelikli bir yer edinmiştir.³³

İngilizler tarafından kralın tacındaki elmas olarak nitelenen Hindistan³⁴, İngilizlerin en büyük sömürgesi mahiyetinde olmuştur. Diğer yandan Uzak Doğu pazarının kontrolü de yine bu bölge üzerinden sağlanmıştır. Bu nedenle Hindistan'ın ele geçirilmesinden sonra İngiliz devlet adamlarının öncelikle siyaseti buraya uzanan kara ve deniz yollarını güvence altında tutmak ve bu yollar üzerinde kendisine rakip olabilecek Batılı güçlerle mücadele etmek olmuştur. Bu amaçla daha XVII. yüzyılda Portekiz ve Hollanda ile mücadeleye başlayan İngiltere, XVIII. yüzyılda Fransa ile mücadeleye girmiştir. Özellikle bu iki devlet diğer siyasi anlaşmazlıklarının da etkisiyle bu yüzyılda karşı karşıya gelmiş, Yedi Yıl Savaşlarında Fransızları yenen

³⁰ Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3 (6), 2012, s. 72.

³¹ Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği", s.299.

³² Portekiz ve İspanya'nın tekelinde bulunan Uzakdoğu ve Hindistan baharat ticaretinden pay almak üzere İngiliz tüccarları tarafından krallık beratıyla kurulmuş, zamanla dünyanın en büyük ticaret organizasyonlarından biri ve İngiliz sömürgeciliğinin Asya'daki temsilcisi haline gelmiştir. Şirketin bu temsilciliğini, hükümetin tekel imtiyazını sona erdirip teşkilâtını dağıttığı 1858 yılına kadar özellikle Hindistan'daki faaliyetleri, konumu ve etkisiyle özerk bir devlet gibi sürdürmüştür. Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.22, 2000, s. 294. Geniş bilgi için bkz: **The East India Company at Home, 1757–1857**, Edit: Margot Finn & Kate Smith, Ucl Press, London, 2018. James Talboys Wheeler, **India Under British Rule from the Foundation of the East India Company**, Adamant Media Corporation, 2005.

³³ Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 16 (3), 2017, s. 839.

³⁴ Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği", s.300.

İngiltere Hindistan’da bir kara imparatorluğu oluşturma imkânına sahip tek Batılı güç olarak kalmıştır.³⁵

XIX. yüzyılda İngilizlerin Hindistan’a giden yollarını tehdit eden en büyük güç ise Rusya olmuştur. Ruslar bir prenslik olarak kurulduktan sonra tarihi boyunca göle atılan bir cismin sürekli genişleyen dalgalar meydana getirmesi gibi yayılma ve genişleme eğilimi göstermiştir.³⁶ Büyük bir devlet olabilmek için XVI. yüzyıldan itibaren mücadele eden Rusya, İsveç üzerinden Baltık Denizi’ne, Karadeniz ve Boğazlar üzerinden Akdeniz’e, Sibiryaya üzerinden Çin ve Büyük Okyanus’a, Kafkaslar üzerinden Anadolu ve İran’a, Türkistan üzerinden Hindistan ve Hint Okyanusu’na³⁷ ulaşmayı amaçlamıştır.

Büyük Kuzey Savaşları (1700-1721) ile Baltık Denizi kıyısında sağlamca yerleşen Ruslar³⁸, XIX. Yüzyılın başlarında İran’la savaşmış, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmalarıyla Kafkasya ve Kuzey İran’ı işgal etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili hedeflerinde ise, Kırım Savaşı (1853-1856) yenilgisiyle başarısızlığa uğramıştır. Bu yenilgi Ruslar için mevcut askeri ve politik şartların Karadeniz-Boğazlar ve Balkanlar bölgesinde ilerlemesinin mümkün olmayacağını göstermiştir.³⁹ Kırım Savaşı yenilgisinden sonra Rusya hem gelişen ekonomisine hammadde sağlamak ve yeni pazarlar bulmak, hem de İç Asya’da etkisini gittikçe artıran İngilizlerle mücadele edebilmek için yönünü Türkistan’a çevirmiştir.⁴⁰

Aslında XVI. yüzyılın ortalarında İdil-Ural bölgesine hâkim olduktan sonra Ruslar, güney sınırlarının güvence altına alınması, bölgedeki ticarî yolları kontrol altında tutma ve başta İngiltere olmak üzere dış güçlerin bölgede güçlenmesini engelleme isteğiyle dikkatlerini Türkistan’a çevirerek daha XVII. yüzyılın başında

³⁵Bulut, “Hindistan’da İngiliz Sömürgeciliği”, s. 82.

³⁶ Halil Çetin, “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, **Bilgi**, 15/Güz, İstanbul 2000, s. 2.

³⁷ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1995, s. 45.

³⁸ Mehmet Yetişkin, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 16, Yıl 2006, s.678.

³⁹ Hayri Çapraz, “Çarlık Rusya’sının Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 24, Aralık 2011, s. 56.

⁴⁰ Yuri Bregel, “Central Asia vii. In The 12th-13th/18th-19th Centuries”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. V, 1992, s.199.

küçük askerî keşif seferleri gerçekleştirmeye başlamışlardı. Buna rağmen Ruslar bölgede XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ciddi ilerlemeler kaydedebilmiştir.⁴¹

İngiltere ise Rusya'nın Kafkasya'da başlayan ilerlemesinin Türkistan ve Afganistan ile devam edeceğini ve nihayetinde Hindistan'a varacağını öngörerek öncelikli hedefi kuzey batı ve kuzey sınırını güvence altına almak olmuş ve kendisini sürekli bu yönde tedbir almak zorunda hissetmiştir.⁴² Bu nedenlerle Türkistan'ın batısındaki Hanlıklar, güneyindeki Afganistan ve doğusunda XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra kurulan Kaşgar Devleti İngiltere ve Rusya arasında rekabet alanı haline gelmiştir.

İki devletin Afganistan ve Türkistan'daki siyasi ve ticari rekabeti özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gölgelemin Turnuvası⁴³, Büyük Oyun olarak da tabir edilen ve uzun süre devam edecek olan bir mücadeleye sahne olmuştur. İki aşamada gerçekleşen⁴⁴ bu mücadelede Ruslar İngilizlerin ticari ve askeri olarak Türkistan'a girmesinden, İngiltere ise Rusların Türkistan üzerinden en büyük sömürgesi olan Hindistan'ı ele geçirmesinden korkmuşlardır. Bu da bölgede Rusya ve İngiltere arasında güvensizlik ve sürekli bir savaş tehdidini ortaya çıkarmış, birbirlerini potansiyel düşman olarak görmelerine neden olmuştur. İngiltere özellikle de onun Hindistan'daki temsilcileri kuzeyden gelecek tehditlere karşı bölgedeki sahip olduğu varlıkları korumaya çalışmış; Rusya ise Türkistan'da yayılmaya yönelik hareket etmiştir.⁴⁵

Gerek İngiltere gerekse Rusya bu mücadele çerçevesinde XIX. yüzyılın başlarından itibaren siyasi ve askeri olarak birbirlerini çok sıkı takip etmeye başlayarak gelecekte olası bir çatışma için askeri, iktisadi, stratejik tedbirler almışlar, müstahkem kaleler inşa etmişler; demir ve kara yolları inşa ederek hazırlıklar

⁴¹ İlyas Kamalov, **Rusya'nın Orta Asya Politikaları**, Ankara, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yay., 2011, s. 8.

⁴² Muhammed Bilal Çelik, "1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Sakarya, 2009, s. 198-199.

⁴³ Rusya'da 1837 yılında Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode tarafından "Büyük Oyun" için kullanılan kavramdır. Karl E. Meyer & Shareen Blair Brysac, **Tournament Of Shadows The Great Game and the Racefor Empire in Central Asia**, Washington, Cunter Point, 1999, s. xviii.

⁴⁴ John Keay, **When Men and Mountains Meet The Explorers of the Western Himalayas 1820-75**, London, John Murray, 1977, s.235.

⁴⁵ Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", s. 1018.

yapmışlardır. Yine bölge hakkında bilgi toplamak için tüccar, din adamı, âlim gibi çeşitli kimlikler altında çok sayıda bölgeye casuslar göndermişlerdir. Bu kişiler bölge hakkında siyasi, kültürel ve ekonomik bilgiler içeren notlar tutmuşlardır.⁴⁶

Büyük Oyun 'un ilk aşaması olan safhada XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere Afganistan'da nüfuz kurmak, Türkistan'ın batısındaki Hanlıkları da iki devlet arasında tampon bölge oluşturmak için harekete geçmiştir.⁴⁷ Bu amaçla İngiltere Rusya'nın kuzeyden Hindistan'a yapacağı bir saldırıya karşı kendini korumak için 1838 ve 1842 yılları arasında iki kez Afganistan'a askeri sefer düzenlemiş ancak başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Batı Türkistan'daki Hanlıklarla muhtemel Rus yayılmasına karşı bir ittifak zinciri oluşturma çabası içine girerek ticari ve diplomatik ilişki kurmaya çalışmış, buraya elçiler göndermiş, bu elçiler de buralarda zemin oluşturmak için gerekli imkânları araştırmışlardır. Ancak, İngiltere'nin 1842'deki Afganistan'ı işgal girişiminin hezimetle neticelenmesi⁴⁸, İngiltere'de liberallerin iktidarda bulunmaları ve onların hiçbir ülkenin, özellikle Rusya'nın yayılma siyasetine karışmama eğilimi göstermeleri⁴⁹ bu dönemde Rusya'ya Türkistan'da daha aktif bir siyaset izleme cesaretini vermiştir.⁵⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Oyun yeni boyutlar kazanarak ikinci aşamasıyla devam etmiştir. Bu süreçte Rusların Türkistan üzerinden ilerleyerek en önemli sömürgesi olan Hindistan'ı tehdit etmesi İngiltere'yi aktif bir şekilde Rus yayılmasına set çekme yollarını aramaya yönelmiştir. Bu mücadele XIX. yüzyılın ortalarından başlayıp 1873'de bölgenin iki nüfuz alanına ayrılmasının kararlaştırılmasına kadar devam etmiştir.⁵¹

⁴⁶ Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", s. 51.

⁴⁷ Edward Ingram, "Great Britain's Great Game: An Introduction", **The International History Review**, Vol. 2, No. 2, April 1980, s. 165.

⁴⁸ Ingram, "Great Britain's Great Game: An Introduction", s. 167.

⁴⁹ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, s.184.

⁵⁰ Çetin, "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", s.3.

⁵¹ Seymour Becker, **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924**, Cambridge, Harvard University Press, 1968, s. 60, 61, 63 vd.

1857’de Dost Muhammed Han ile imzalanan İngiliz-Afgan Antlaşması⁵² ile Afganistan’da tam bir kontrol sağlayan ve Kırım Savaşı ile Rus tehdidini bertaraf eden İngiltere, 1857’de İran ile imzaladığı anlaşma ile de batı cephesini güvenlik altına almıştır.⁵³ Ancak Kırım Savaşı sırasında 1853’te Ruslar Hokand Hanlığı’na ait Akmesic Kalesi’ni ele geçirerek, Rusya’nın Türkistan’a karşı harp siyaseti 1861’de zirve noktasına ulaşmıştır.⁵⁴ 1865’de Taşkent, 1866’de Hocend, 1868’de Semerkand Rusların eline geçmiştir.⁵⁵ Rusların bu işgallerle Hindistan sınırına iyice yaklaşımları ve hemen ardından Keşmir ve Kaşgar ile ilgilenmeye başlamaları⁵⁶ İngiltere’yi kendi hâkimiyeti altındaki Afganistan’a komşu olan Kaşgar Devleti’yle daha yakından ilgilenmeye sevk etmiştir.⁵⁷ Bu da iki devlet arasındaki rekabeti hat safhaya çıkarmıştır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere ve Rusya arasında Afganistan ve Batı Türkistan’da oynanan Büyük Oyun’a XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Türkistan’da dâhil olmuştur. 1757’den beri Mançu yönetimi altında bulunan Doğu Türkistan’da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve Tunganlar tarafından isyanlar başlatılmış, bu isyanlar Doğu Türkistan’da Yakub Beg tarafından Kaşgar Devleti’nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Doğu Türkistan’da Yakub Beg’in Kaşgar Devleti’ni kurması, bölgede etkin olan İngiltere ve Rusya’nın dikkatlerini bu bölgeye yöneltmiş; Kaşgar Devleti’nin kurulması Ruslar için rahatsız edici, İngilizler için sevindirici bir gelişme olmuştur.⁵⁸ Ruslar böyle bir devletin mevcudiyetinin, işgali ve etkisi altındaki Batı Türkistan’daki Hanlıkları olumsuz etkilemesinden, bölgede yeni işgal ettikleri toprakların güvenliğini tehlikeye sokmasından ve bölgeyi İngiliz nüfuzuna açmasından korkmuş⁵⁹, ayrıca Mançularla yapmış oldukları anlaşmalarla elde

⁵² Demetrius Charles Boulger, **England and Russia in Central Asia I**, W. H. Allen & Go, London 1879, s. 341-344.

⁵³ Çetin, “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, s.3.

⁵⁴ Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, s. 51

⁵⁵ Keay, **When Men and Mountains Meet**, s.236.

⁵⁶ Keay, **When Men and Mountains Meet**, s.239.

⁵⁷ Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.8, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 1010.

⁵⁸ İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, TTK Yay, Ankara, 1995, s. 84.

⁵⁹ Kemal Karpat, **İslâm’ın Siyasallaşması**, Timaş Tarih, s.105.

ettikleri ticari kazanımları kaybedeceği korkusu yaşamışlardır. Yine bu devletin kısa ömürlü olacağına ve Mançuların bölgede tekrar egemenliği sağlayacaklarına inandıkları için⁶⁰ Mançular ile ilişkilerine zarar vermek istememişlerdir.⁶¹

İngiltere ise Kaşgar Devleti'yle iki nedenden ötürü ilgilenmiştir. Birincisi Hindistan'ın Doğu Türkistan üzerinden gelecek muhtemel bir Rus istilasına uğramasına karşı duyulan endişe, ikincisi ise bölgenin ticaret potansiyeli olmuştur.⁶² Rusların Batı Türkistan'da hızla ilerlemeleri ve Hindistan sınırlarına yaklaşmaları nedeniyle İngilizler kendilerini rahat hissetmemişlerdir.⁶³ Rusların Tarım Bölgesi'ni ele geçirdikten sonra buradan güneye ilerleyerek Hindistan'ı hedeflediklerini düşündükleri için Doğu Türkistan'da Hindistan ve Ruslar arasında dostluk ilişkisine dayalı, kendi kontrolünde "tampon" devlet olarak Kaşgar Devleti'ni düşünmüşlerdir. Bu amaçla İngilizler bu bölgede siyasi etkisini genişletmek amacıyla Kaşgar Devleti'yle ticari ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. İngilizler böylece bir taşla iki kuş vurmuş olacaktı. Öncelikle siyasi olarak kuzey sınırlarını koruyacaklar, ayrıca ticari ilişkiler kurarak maddi kazanç sağlamış olacaktı.⁶⁴

Çin, Rusya ve Hindistan'da egemenliği elinde bulunduran İngiltere arasında yer alan Kaşgar Devleti'nin hükümdarı Yakub Beg ise politikalarını bulunduğu bölgede bir güç dengesi haline gelmek ve devletinin komşu devletler tarafından tanınmasını sağlamak şeklinde temelde iki diplomatik hedef doğrultusunda yürütmüştür.⁶⁵ Bu nedenle Türkistan'da özellikle İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetten yararlanarak devletini korumaya çalışarak denge politikası izlemiştir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi sınırlarında Müslüman bir Türk devletinin kurulmasından oldukça rahatsız olan Ruslar 1867 yılında Hokand ve Buhara Hanlıklarını işgal ettikten sonra bu ülkelere dikte ettirdikleri ticaret antlaşmaları gibi

⁶⁰ Tsing Yuan, "Yakub Beg (1820-1877) Çin Türkistan'ındaki Müslüman Ayaklanması", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, S.87, Aralık 1993, s. 74.

⁶¹ Hodong Kim, **Holy War in China The Muslim Rebellion And State In Chinese Central Asia 1864-1877**, Stanford University Press, 2004, s. 141-142.

⁶² Yuan, "Yakub Beg...", s.74.

⁶³ Kim, **Holy War in China**, s. 156.

⁶⁴ H. C. Rawlinson, "On Trade Routes Between Turkestan and India", **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 13, No. 1, 1868-1869, s. 10. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 1010.

⁶⁵ Kim, **Holy War in China**, s. 155.

bir anlaşmayı Yakub Beg ile de yapmak istemişler ve Yakub Beg'den topraklarını Rus tüccarlara açmasını talep etmişlerdir. Rusların bölgeye ticari olarak sızmasının ardından askeri bir işgalin de gelebileceğinden endişelenen⁶⁶ Yakub Beg ise her ne şekilde olursa olsun Rusların ülkesine girişini engellemeye çalışmıştır.⁶⁷ Bu nedenle Ruslara karşı İngilizlerle anlaşma yolunu seçmiştir. 1868 yılının yaz aylarında Pencap'a Muhammed Nazar adlı bir elçiyi göndererek İngilizlerle ticareti geliştirmek istediğini ve mümkünse dostane bir şekilde siyasi ilişkilerin kurulmasını talep etmiştir.⁶⁸

Bu talebe karşılık Eylül 1868 tarihinde bir çay tüccarı olan Robert Shaw Ladak'tan resmi olmayan bir ziyaret için Kaşgar'a seyahatine başlamıştır. Yaklaşık iki yıl süren Shaw'un seyahati bölgenin kapılarını Batılı ülkelere açmakla kalmamış, ayrıca Batıda bölgeye karşı yoğun bir ilgiye ortaya çıkarmıştır. Nitekim Shaw'un ziyaretinden sonra Batılı ülkelerden Doğu Türistan'a başta İngilizler olmak üzere çok sayıda seyahat gerçekleşmiştir. Bu seyahatler Avrupa'da çok iyi bilinmeyen Doğu Türkistan'ın siyasi, ekonomik, coğrafi, kültürel vb. özelliklerinin ayrıntılı şekilde öğrenilmesine vasıta olduğu gibi İngiltere ile Kaşgar Devleti arasında siyasi ve ticari ilişkileri de başlatmıştır.

Her ne kadar Shaw, bu seyahatini İngiliz hükümeti adına gerçekleştirmediğini iddia etse de; hem bu seyahat öncesi hem de sonrasında ilgili yakın irtibatla bulunduğu Thomas Douglas Forsyth, Henry Cayley gibi isimlerin İngiltere'nin bölgeye yönelik izlediği politiklarda kilit isimler olmuşlardır. Bunun yanında sözü geçen seyahatin zamanlamasının, İngiltere ve Rusya arasında cereyan eden bölge üzerindeki yoğun rekabetin yaşandığı bir dönemde gerçekleşmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca İngiltere'nin daha sonra bölgeye ve Yakub Beg'e yönelik politikaları da Shaw'un bu seyahati sonundaki yönlendirmeleri doğrultusunda yürütülmüştür.

⁶⁶ Kim, **Holy War in China**, s.141-142.

⁶⁷ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, s.176.

⁶⁸ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, s.186.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYYAH VE SEYAHATNAMELERE DAİR

1.1.SEYAHATNAME NEDİR?

İnsanoğlunun farklı olanı anlama, görme ve bilme isteği merak ve keşif duygusunu canlı tutmuştur. Tarih boyunca insan bazen öğrenmek, bazen öğretmek, bazen keşfetmek, bazen de sadece merak ettiği için uzun ve zorlu yolculukları göze almış, böylece edindikleriyle yaşadığımız dünyayı ve evreni tanımamıza yardımcı olmuştur.

Seyahat, terimi kaynaklarda yolculuk⁶⁹; gezmek, görmek, eğlenmek amacıyla yapılan yolculuk⁷⁰; Ortaçağ'da âlimin bilgi peşindeki çabası⁷¹, “suyun yeryüzünde sürekli akması” anlamındaki seyh kökünden türeyen (siyâha) “yürüme, gitme, insanların arasını bozmak için ortalıkta dolaşma, kendini ibadete verip ruhban hayatı yaşamak için yeryüzünde gezip dolaşma”⁷² şeklinde ifade edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de ise günümüzdeki tanımıyla bir amaca yönelik olan seyahati ifade etmek için “seyr” kökünden kelimeler kullanılmıştır.⁷³

Gezgin, kâşif gibi farklı adlarla anılan seyyah ise gördüğü, gezdiği, tanımladığı ve keşfettiği yerleri başkalarına aktaran kişidir. Seyyahın seyahati ile ilgili gözlemlerini, notlarını ve diğer belgelerini yolculuğu esnasında ya da ülkesine döndükten sonra yazıyla aktarmasıyla seyahatnameler ortaya çıkmıştır. Seyahatname, TDK sözlüğünde “bir yazarın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimlerini anlattığı eser”⁷⁴ olarak açıklanır. Mübahat Kütükoğlu tarafından “seyahat intibaları”⁷⁵ olarak tanımlanan seyahatnameler, Arapça "gezme, gezi" anlamındaki

⁶⁹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=seyahat%20etmek&cesit=1&guid=TDK.GTS.59badfa8ed99f5.78371060 (çevrimiçi/erişim tarihi: 27.04.2018)

⁷⁰ Winfried Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, Çev. Jasmin Traub, Ankara, Dost Kitabevi Yay., 1998, s. 9.

⁷¹ Houari Touati, **Ortaçağda İslâm ve Seyahat Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi**, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, s.9.

⁷² Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995, s. 422.

⁷³ Mustafa Çağrı, “Seyahat”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 37, 2009, s. 7. (7-9)

⁷⁴ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5ae5d2765b9a07.24825155 (çevrimiçi/erişim tarihi: 29.04.2018)

⁷⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usul**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat,1998, s. 24.

“seyahat” ile (aslı siyahat) Farsça “name” (risale, mektup) kelimelerinden oluşan “gezi mektubu, gezi eseri”⁷⁶ dil birimlerinden oluşmuştur.

Eski çağlarda seyahatler ticari, dini, siyasi, eğitim vb. nedenlerle yapılan bir faaliyet iken⁷⁷; günümüzde farklı yerleri görmek, farklı lezzetleri tatmak, bulunulan ortamdaki uzaklaşmak, eğlenmek, öğrenmek, alışveriş yapmak, iş ve sağlık gibi nedenlerle yapılmaktadır.

Daha ilk çağlarda avcılar ve toplayıcılar, yerlerinden yurtlarından ayrılarak, verimli avlaklar bulup daha iyi yaşam şartlarına sahip olmak amacıyla seyahat etmeye başlamışlardır.⁷⁸ Antik Çağlarda ise Romalılar Akdeniz’de ticaret yapmak amacıyla seyahat etmişlerdir.⁷⁹ Orta Çağ’da Hıristiyanlık ve İslam gibi tek tanrılı büyük dinlerin ortaya çıkmasıyla birlikte yaygınlaşan Hac geleneğinin yanında, gezgin skolâstik öğrencileri, hokkabazlar ve zanaatçılar da seyahatin gelişiminde önemli rol oynamışlardır.⁸⁰ XV. ve XVI. yüzyıllarda seyahatler ticari amaçlı ve yeni coğrafyalar bulmak şeklinde gelişmiş⁸¹, XVII.-XVIII. yüzyıllarda İngiltere’de başlayan ve “Grand Tour” olarak da adlandırılan soylular, diplomatlar ve zenginlerin çocuklarının eğitim ve bilgi gezileriyle büyük ölçüde gelişim göstermiştir.⁸² XIX. yüzyılda ise Sanayi İnkılabı ve sonrasında başlayan sömürgecilik nedeniyle seyahatlerin yapısı ve amaçları değişmiş⁸³, sömürülecek yerlerle ilgili devlet adına bilgilerin toplandığı bir faaliyet haline gelmiştir. Bu dönemde birtakım Batılı yazarlar, seyyahlar, gazeteciler kendi deneyimlerini ve izlenimlerini yazmak amacıyla veya sadece hayal ettikleri yerleri görmek için Doğu’ya gitmişlerdir.

Hatıratın bir alt türü olarak ortaya çıkan, biyografi ve otobiyografi türleriyle de yakından ilgili olan seyahatnamelerdeki⁸⁴ ilk seyahat yazınlarında anlatıcının

⁷⁶ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatname”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 37, 2009, s.10. (9-11)

⁷⁷ John Urry, **Mekânları Tüketmek**, Çev. Rahmi Ögdül, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1999,s.

⁷⁸ Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, s. 8.

⁷⁹ Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, s. 32-53.

⁸⁰ Erve Chambers, **Native Tour: the Anthropology and Tourism, Prospect Heights: III**, Waveland Press, 2000, s. 8

⁸¹ Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, s. 32-53.

⁸² Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, s. 32-53.

⁸³ Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, s. 112-118. Urry, **Mekânları Tüketmek**, s. 178.

⁸⁴ Nida N. Nalçacı, “İstanbul’un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 8, S. 16, 2010, s.523.

amacı genellikle heyecan verici yolculuğunun ayrıntılarını kaydetmek olmuştur. Bu seyyahlar çoğu zaman egzotik manzaraları ve garip gelenekleri gözler önüne sererken⁸⁵, XVII. yüzyılda nesnel ve gerçeğe dayalı bir tutuma sadık kalmışlardır. XVIII. yüzyılda nesnellüğün yanında seyyahın izlenim ve duyguları da önem kazanmıştır.⁸⁶ XIX. yüzyılda ise sömürgecilik politikasıyla birlikte Doğu kültürlerine, edebiyatlarına ve sanatına karşı duyulan ilgi artmıştır. Bu dönemde Doğu, sanatçıların ve sanatın odaklandığı nokta olmuştur. Bu yüzyılda seyahat yazınlarında oryantalist hayaller ve imgeler önem kazanmaya başlamıştır.⁸⁷

XIX. yüzyılda genel olarak, oryantalist faaliyetlerin ilk adımı olan seyahatname türünde İngiltere ön plana çıkmıştır.⁸⁸ İngiltere özellikle bu bölgeye gidecek seyyahları mali açıdan desteklemiş; bölgede araştırma yapmak için enstitüler kurmuştur.⁸⁹Bahsi geçen kuruluşlar bilimsel amaçlı seyahatleri teşvik ettikleri gibi, o zamana kadar efsaneler ve hayal ürünü hikâyelerle bezenen seyahat anlatılarını söz konusu niteliklerinden arındırarak kamu yararı adına sistematik bir biçimde derlemeye başlamışlardır.

Seyahatname türünün ilk örnekleri olarak Sardunya ve Etiyopya'nın sınırlarına kadar seyahat eden Strabon'un eseri *Coğrafya*; Trakya, Anadolu ve Asya ülkelerine geziler yapan Herodot'un *Herodot Tarihi*'ni sayabiliriz.⁹⁰ Seyahat edebiyatı türü ise ilk olarak Çin'in Song Hanedanlığı (960–1279) zamanında önem kazanmıştır. Tür, "seyahat kayıt edebiyatı" olarak adlandırılmış ve genellikle anlatı, düz yazı, deneme ve günlük tarzında yazılmıştır.⁹¹ Avrupa'da Marko Polo'nun seyahatnamesi seyahat yazımının ilk klasik metinlerinden biri olarak kabul

⁸⁵ Casey Blanton, **Travel Writing: the Self and the World**, New York, Routledge, 2002, s.6.

⁸⁶ Blanton, **Travel Writing**, s. 5.

⁸⁷ Chambers, **Native Tour**, s. 4

⁸⁸ Emin Özdemir, "Sömürgecilik-Oryantalizm İlişkisi Kapsamında 19. Yüzyılda Türkistan'a Seyahat Eden İngiliz Seyyahlar", **Türk Yurdu**, S. 287, Temmuz 2011. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1546>. (Çevrimiçi/ erişim tarihi:25. 10. 2018)

⁸⁹ J.A. Cuddon, **The Penguin Dictionary of Literery Terms and Literary Theory**, London, Penguin Books, 1999, s. 937

⁹⁰ Gülay Karadağ, "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2016, s. 28. Casey Blanton, **Travel Writing: the Self and the World**, s. 1.

⁹¹ James M Hargett, "Some Preliminary Remarks on the Travel Records of the Song Dynasty (960-1279)", **Chinese Literature: Essays, Articles, Reviews**, Vol. 7, No. 1/2, 1985, s. 67–76.

edilmiştir.⁹² Dünyanın önemli gezginlerinden sayılan İbn Battûta ise seyahatnamelere yeni bir anlayış ve üslûp getirmiş, ülke ve beldelerin özelliklerinden çok insanların ve halkların durumları, sosyal hayat, inanç ve gelenekleriyle ilgili bilgiler vermiştir. Bundan dolayı seyahatnamesi tarih, coğrafya ve edebiyat yönünden olduğu kadar etnografik, antropolojik, sosyo-kültürel açılardan da büyük bir değer taşımıştır.⁹³ XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise Richard Hakluyt'un *Voyages and Discoveries* adlı eseri modern seyahat edebiyatı türünün temel metnini ortaya koymuştur.⁹⁴

Seyahatnameler sadece edebi bir tür olmayıp yolculuğun yapıldığı coğrafyanın o günkü siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıtması bakımından tarih, coğrafya, sosyoloji gibi sosyal bilimlerde kaynak olarak da kullanılır.⁹⁵ Çünkü bu tür eserlerde; gezilip görülen yerlerin coğrafi konumu, doğal atmosferi, tarihi özelliklerinin yanı sıra, oradaki insanların yaşayışları, gelenek, görenek, zevkleri, sosyal ve hukuki ortamları ayrıntılı bir şekilde yansıtılmaktadır.⁹⁶

Özellikle bugüne kıyasla iletişim araçlarının gelişmediği eski toplumlarda büyük bir boşluğu dolduran seyahatnameler, sunduğu verilerle sosyal bilim dallarından biri olan tarih bilimine de önemli katkılar sağlamaktadır. Nitekim tarihinin, seyyahın vermiş olduğu bilgilerden faydalanarak gidilen coğrafyanın maddi ve manevi değerlerini kavramada, toplumsal problemlerini saptamada; toplumla ilgili olay ve olguları anlama ve yorumlamada doğru ve sağlıklı neticelere ulaşmasında önemli rol oynamaktadır. Bu duruma en büyük kanıt ise sömürgeciliğin yoğun olarak yaşandığı XIX. yüzyılda büyük devletler, gönderdikleri seyyahlar aracılığıyla hâkimiyet ya da etki altına almak istedikleri bölgelere güvenli gidişin sağlanabilmesi için hangi yolların ve konaklama yerlerinin uygun olduğu, izlenen güzergâhlar ve buradaki yerleşim alanları, bölgenin ekonomik kaynakları vb. özellikleri hakkında genişçe bilgiler edinmişlerdir.

⁹² Jennifer Speake, **Literature Of Travel And Exploration Vol. 1 (A-F)**, Routledge, 2003, s.xiii.

⁹³ Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", s.10

⁹⁴ Matthew Day, "Hakluyt, Richard (1552-1616)", Edit: Jennifer Speake, **Literature Of Travel And Exploration Vol. II (G-P)**, Routledge, 2003, s.536.

⁹⁵ Menderes Coşkun, "Seyahatname", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 37, 2000, s. 13.

⁹⁶ Cevat Akkanat, "Edebiyat ile Tarih Arasında Seyahatname", **Kültür (Seyyahlar ve Seyahatnameler Özel Sayısı)**, Kış 2008/2009, S. 13, s. 14.

Ancak seyyahların bazılarının eserinin inandırıcılığını ve etkisini artırmak için farklı kitaplardan yararlanmaları ya da daha önce o bölgeye gitmiş olan seyyahların eserlerinden alıntılar yapmaları ya da hiç gitmediği halde gitmiş gibi yazdığı seyahatnameler nedeniyle bu türdeki eserlerin farklı kaynaklar ile karşılaştırılmasını ve süzgeçten geçirilmesini zorunlu hale getirmektedir.⁹⁷ Seyahatnamelerin kaynak olarak kullanılmasında dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan bir diğeri de seyyahın gördüklerini ve şahit olduklarını aktarırken öznel bir tutum içinde olmasıdır. Ayrıca seyahatnameler bireysel gözlemler sonucu ele alınan eserler olduğu için metinlerin yorumunda; maddi verilerin başka kaynaklarla kontrolü kadar, seyahatname yazarının mensubu olduğu kültürel çevre ve zamanın da iyi bilinmesi gerekir.⁹⁸

1.2. DOĞU TÜRKİSTAN'A YAPILAN SEYAHATLER

Tarih araştırmalarında önemli bir yer tutan seyahatnameler Türk tarihi ve kültürü içinde de önemli kaynakların başında gelir. Farklı tarihlerde Türklerin yaşadıkları coğrafyalara yapılan seyahatler ve bu seyyahların tuttıkları notlar önemli belgelerdir. İlk Çağ'dan itibaren Uzak Doğu'da Çin, Batı'da Avrupa ve İslamiyet'le birlikte yükselişe geçen Araplar çeşitli vesilelerle gerçekleştirdikleri seyahatlerde, Türkistan ve Türk toplumunu tasvir eden yazılı eserler bırakmışlardır. Özellikle Orta Çağ'ın erken döneminde Arap ve Çinli gezgin veya elçilerin Türkler hakkında vermiş olduğu bilgilerin fazlalığı dikkat çekicidir. Fakat Geç Orta Çağ'da Haçlı Seferleri ile başlayan süreçte, Türkistan hakkındaki bilgileri artık yükselişe geçen Batılılar vermiştir.⁹⁹ Bu bölümde Kaşgar Devlet'inin yıkıldığı 1877 yılına kadar Doğu Türkistan'a giden Çin, Arap, Rus ve Batılı seyyahların belli başlı seyahatnemelerini genel hatlarıyla ele almaya çalıştık.

⁹⁷ Coşkun, "Seyahatname", s. 13.

⁹⁸ İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", **AÜSBF Dergisi**, "Prof. Dr. Bedri Gürsoy'a Armağan", 47/3-4,1992, s. 271.

⁹⁹ Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığına Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2017, 18(2), s. 138.

1.2.1. 1877 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'A SEYAHAT EDEN ÇİNLİ SEYYAHLAR

Doğu Türkistan hakkında bilgi veren seyahatnamelerin başında Çinliler tarafından yazılan seyahat notları gelmektedir. Doğu Türkistan'a resmi görevle gönderilen Çinli komutanlar ve elçiler ile Hindistan'a gitmek için Doğu Türkistan'dan geçen Budist hacıların seyahatleri başı çekmektedir.

Doğu Türkistan'la ilgili ilk bilgileri veren Çinli seyyah Chang Ch'ien'dir. M. Ö. 139 yılında Han hükümdarı Wu-ti tarafından düşmanı olan Hunlara karşı ittifak yapmak amacıyla Yüecilere ve Vusunlara iki kez elçi olarak gönderilmiştir.¹⁰⁰ Chang Ch'ien ilk yolcuğu sırasında Hunlara iki kez esir düşmüş ve yaklaşık on iki yıl Hun ülkesinde yaşamak zorunda kalmıştır. Her ne kadar amacına ulaşmadan ülkesine dönmüş olsa da sunduğu rapor Çin'in bundan sonraki Türkistan siyasetinde bir rehber vazifesi görmüştür.¹⁰¹ Bu seyahat Çin'in Batı ile temasını ilk kez sağlamış¹⁰², İpek Yolu üzerinde ehemmiyetle durmasına neden olmuştur. Ayrıca Chang Ch'ien verdiği Hunların yaşayışları, ekonomik etkinlikleri, askeri güçleri vb. bilgiler Hunlar hakkında bilgi veren ilk kaynaklardan biri olma özelliği taşımaktadır.¹⁰³

Babası, ağabeyi ve kız kardeşi *Han Hanedanı Tarihi*'ni yazan tanınmış tarihçilerden olan Pan Ch'ao (M.Ö. 32-102) Batı Bölgelerini idare etmekten sorumlu Çin'in en ünlü general ve süvari komutanlarından biriydi.¹⁰⁴ O, M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında Tarım Bölgesi'nin tamamını Çin hâkimiyetine almayı başarmıştır.¹⁰⁵ Notları Doğu Türkistan'ın kültürel, sosyal ve ekonomik verileri için önemli bir kaynak olma özeliği taşımaktadır.

¹⁰⁰ Nuraniye Hidayet Ekrem, "Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar", **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Ankara Haziran 1999, s. Önsöz. II.

¹⁰¹ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 51.

¹⁰² Muhaddere N. Özerdim, "Hsi-Yü Olarak Çin Türkistan'ını Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi, **DTCF Dergisi**, C.15, s.1-3, 1957.s.211-212.

¹⁰³ Luce Boulnois, **Silk Road: Monks, Warriors & Merchants**, Airphoto International Ltd, 2005,s. 66.

¹⁰⁴ Samuel M.A. Couling, **Encyclopaedia Sinica**, London, Amen Corner- E.C., 1917, s. 421

¹⁰⁵ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 63.

Fa Hsien ise ilk Çinli Budist hacıdır. Buda Külliyyatı'nın eksik bölümlerini tamamlamak ve Budist yazılarını toplamak için¹⁰⁶ V. yüzyılın başlarında Hindistan'a gitmek için yola çıkmış, bugünkü Lan-zhou, Wu-wei, Zhang-ye, Dun-huang, Çargılık, Karaşehir, Hoten, Kargılık, Ladak üzerinden Hindistan'a ulaşmıştır.¹⁰⁷ Seyahati on dört yıl sürmüştür. Seyahatine dair ekonomik, dini ve kültürel gözlemlerini yazdığı kitabın adı *Fo-kuo-chi*'dir (*Budist Memleketlerine Dair Raporlar*).¹⁰⁸

Kuzey Wei Devleti'ni kuran Tabgaç Türklerinin 515 yılından sonra başına geçen imparatoriçe tarafından Budizm metinlerinin getirilmesi için Hindistan'a gönderilen Sung Yün yolculuğuna 518 yılında başlamış 522 yılında ülkesine geri dönmüştür. Yolcuğu sırasında geçtiği Türkistan şehirlerinin günlük hayatı, dinî yaşantıları hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹⁰⁹

Hsüan-Tsang ise 629 yılında Kuzey İpek Yolu'ndan Hindistan seyahatine başlamış, dönüşte ise Güney İpek Yolu'nu kullanarak başkent Ch'ang-an'a dönmüş Budist keşiş ve tercümandır.¹¹⁰ Dini bilgilerini geliştirmek için çıktığı yolculuk sonrası yanında birçok Buda heykeli ve resimlerinin yanı sıra 657 ciltten oluşan dini kitap getirmiştir. 646 yılında *Büyük T'ang Sülalesi'nin Batı Bölge Hatıraları* adıyla seyahatnamesini ve Budizm ile ilgili beş ciltlik çeviri kitabını yazarak İmparator'a sunmuştur. Hsüan-Tsang bu eserinde Hindistan'a giderken geçtiği Doğu Türkistan şehirlerinden Kumul, Koco (Turfan), Karaşehir (Agni), Kuçar, Aksu, Köhneşehri, Suyab, Taşkurgan (Sarıkol), Yarkend, Kaşgar, Kargılık, Hoten (Gostana) ve Çerçen hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ Xican Li, "Faxian's Biography and His Contributions to Asian Buddhist Culture: Latest Textual Analysis" *Asian Culture and History*; Vol. 8, No. 1, 2016, s.40. (38-44)

¹⁰⁷ Kürşat Yıldırım, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/1 Yaz 2015, s. 46.

¹⁰⁸ Özerdim, "Hsi-Yü Olarak Çin Türkistan'ını Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi" s.242.

¹⁰⁹ Kürşat Yıldırım, "Sung Yün'in Türkistan'daki Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX / 1, 2015, s. 281.

¹¹⁰ Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hsüen-ch'ang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", *İstanbul Üniversitesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. IV, Cüz 1-2, İstanbul, 1964, s. 21-64.

¹¹¹ İsmail Hakkı Güven, "Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)", *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, 2011, s.14-15.

981 yılında Song imparatoru Turfan Uygurlarına Wang Yen-te başkanlığında bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu elçilik heyetinin görevi Turfan Uygurlarıyla karşılıklı ilişkileri geliştirmektir. Heyet seyahatini 985 yılında tamamlayarak Çin'e geri dönmüştür. Heyetin başkanlığını yapan Wang Yen-te seyahati ile ilgili gözlemlerini *Hsi-chou'ya Seyahatin Hikâyesi* adıyla kaleme almıştır. Bu eserde Uygurların ekonomileri, kültürleri, şehirleri, madenleri, sanatı vb. özellikleri verilmiştir.¹¹²

Kao Chü-huei, Çin'in kuzey batısındaki Türkistan'daki küçük krallıklar ile ticaret yapabilmek için imparator tarafından bölgeye gönderilmiştir. Kao Chü-huei'nin 938 yılında başlayan ve 948 yılında tamamlanan seyahati X. yüzyılda Türkistan'ın küçük krallıkları ve bunların İpek Yolu için birbirleriyle olan mücadeleleriyle ilgili bilgileri barındırmasının yanında; İpek Yolu güzergâhındaki bölgelerin etnik ve politik durumu, tarihi coğrafyası ve kültürleri hakkında bilgiler içerir.¹¹³

Talas Savaşı'nda sonra Çin'in Batı ile ilişkileri zayıflamış, Batı'ya giden seyyahların sayısında önemli bir azalma görülmüştür. Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla XIII. yüzyıldan itibaren Çinli seyyahlar tekrar Batı'ya gitme fırsatı yakalamışlardır. Kuzey Çin'de hüküm süren Liao ailesine mensup olan¹¹⁴ ve Cengiz Han'ın nazırlarından biri olan¹¹⁵ Yeh-lü Ch'u-ts'ai Cengiz Han'ın Harezmi'ye yaptığı seferden bir yıl önce 1218 yılında Beşbalık, Hua-chou, Hoten, Almalık, Kuçar gibi şehirlerden geçerek Semerkant'a kadar gitmiştir.¹¹⁶ Gittiği her şehirle ilgili tuttuğu notlar önemli bilgiler içermektedir.

Bunların dışında özellikle Moğollar zamanında Çin'den Doğu Türkistan'a yapılan seyahatlerden biri Ch'ang-ch'ung tarafından gerçekleştirilmiştir. Çin'in batısındaki bölgelere giderek (1222-1224) Türkistan şehirlerinin tarihi, gelenekleri,

¹¹² Geniş bilgi için bkz: Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara, TTK yay., 1989.

¹¹³ Özkan İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara, TTK Yay, 2014, s. 337-338.

¹¹⁴ Emil Bretschneider, **Medieval Researches From Eastern Asiatic Sources I**, London, Kegan Paul, Trench, Trübner, 1888, s. 12.

¹¹⁵ Özerdim, "Hsi-Yü Olarak Çin Türkistan'ını Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi".s. 214-215.

¹¹⁶ Bretschneider, **Medieval Researches**, s. 9-24. Özerdim, "Hsi-Yü Olarak Çin Türkistan'ını Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi", s. 214-215.

sosyal hayatı, kültürleri, coğrafi özellikleri hakkında bilgi vermiştir.¹¹⁷ 1220 yılında Jin imparatoru tarafından Cengiz Han'a sulh temini maksadıyla gönderilen heyetin başında bulunan Wu Ku-sun ise Tangut Devleti'nin kuzey bölgesinden geçerek Semerkand'a gitmiş, geçtiği bölgelerdeki Uygurlar hakkında bilgiler vermiştir.¹¹⁸ Bu dönemdeki Doğu Türkistan tarihi hakkında önemli bilgi veren raporlardan biri de Mengü Han'ın hizmetinde bulunan Yeh-lü Hsi-liang'ın batıya yaptığı seyahat notlarıdır. Yeh-lü Hsi-liang, Mengü Han'ın ölümü üzerine Han seçilmiş olan Kubilây Han'ın yanına giderken Kaşgar, Kuçar, Karahoco, Hami gibi Türkistan şehirlerinden geçmiştir. Seyahati 1260 yılında başlamış ve 1263 tarihinde sona ermiştir.¹¹⁹

1.2.2. 1877 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'A SEYAHAT EDEN MÜSLÜMAN SEYYAHLAR

751 yılında Talas Savaşı'nda Müslümanların Çin'i yenmesiyle ve Karahanlı Devleti'nin Satuk Buğra Han zamanında İslamiyet'i kabul etmesiyle Çin bu bölgelerden uzak kalmıştır. Doğu Türkistan'la ilgili bilgiler bu sefer çok fazla olmasa da Müslüman coğrafyacılar ve seyyahlar tarafından verilmiştir. Bu seyyahların başında IX. yüzyılda Uygur sarayına giden Tamim İbn Bahr gelmektedir. Orhun Nehri bölgesinde yaşayan Uygurlara seyahat eden seyyah başta Uygurlar olmak üzere çok sayıda Türk topluluğu ve bu toplulukların yaşayışları hakkında bilgiler vermiştir.¹²⁰ Ebul Dülef ise IX. yüzyılda Samanoğulları Hükümdarı tarafından bir elçilik heyetiyle birlikte Çin'e gönderilmiştir. Doğu Türkistan da dâhil olmak üzere güzergâhı üzerindeki Türklerin yaşayışları hakkında gözlemlerini eserinde aktarmıştır.¹²¹

¹¹⁷ Bretschneider, **Medieval Researches**, s. 35-108.

¹¹⁸ Bretschneider, **Medieval Researches**, s. 25-34.

¹¹⁹ Özerdim, "Hsi-Yü Olarak Çin Türkistan'ının Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi", s. 215. Ayrıca geniş bilgi için bkz: Bretschneider, **Medieval Researches**, s. 157-163.

¹²⁰ V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C.XII, S.2, 1948, s. 283-285.

¹²¹ Ramazan Şeşen, **İbn Fazlan Seyahatnamesi (Ebu Dülef'in Risalesinden Türk Ülkeleriyle İlgili Kısımın Tercümesi)**, İstanbul, Bedir Yay., 1995, s.86-96.

1.2.3. 1877 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'A SEYAHAT EDEN RUS SEYYAHLAR

Doğu Türkistan'a Ruslar tarafından gerçekleştirilen seyahatler ise XVI. yüzyıldan itibaren başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bölgeye yapılan Rus seyyahların yaptıkları seyahatlerde önemli bir artış gerçekleşmiştir.

XVI. yüzyılda Rusya, 1567 yılında Korkunç İvan tarafından Çin'e gönderilen Kozak atamanlar Ivan Petrov ve Burnaş Yamışev'den Kaşgar hakkında bazı bilgiler almıştır.¹²² XVII. yüzyılın başlarında, 1620'de Ivan Petlin Doğu Türkistan toprakları üzerinden Çin'e gitmiştir. Ancak Doğu Türkistan ile ilgili en ayrıntılı bilgiler XVIII. yüzyılda M.P. Gagarin'in raporunda yer almıştır.¹²³

Bir asker olan Efremov 1774'te Kırgızlar tarafından esir alınarak Buhara'ya götürülerek köle olarak satılmıştır. Birkaç yıl esir kaldıktan sonra kaçmayı başarmış ve Türkistan'ın zorlu coğrafyasından geçerek Hindistan'a, oradan da İngiltere'ye gitmeyi başarmıştır. 1782 yılında ülkesine dönen Efremov'un seyahat notları kitap halinde yayınlanmıştır. Eserde Doğu Türkistan'ın yönetim şekli, Kaşgar, Yarkend, Aksu ve Hoten'in nüfus ve ticaretiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır.¹²⁴

Bölgeye Ruslar tarafından yapılan seyahatlerin XIX. yüzyıldan sonra arttığı görülmektedir. Doğu Türkistan ile ilk bilgiler bu yüzyılda 1811 yılında Gulca ve Chuguchak'ı ziyaret eden Rus tercüman Putinsev'e aittir. 1821 yılında Rus tüccar Bubeninov ise Kaşgar'a ulaşmayı başarmıştır.¹²⁵

Doğu Türkistan'a giden ilk Rus temsilcisi Çokan Velihanov'dur. Kazak aristokrat bir aileden gelen Velihanov Omsk şehrinde Sibiry Kozak Askeri okulunu bitirip, Orta Orda Kazaklarının yönetim idaresinde farklı önemli görevlerde bulunmuştur. 1858 yılında Batı Sibiry Valisi'nin özel görevlendirmesiyle tüccar

¹²² Speake, **Literature Of Travel And Exploration Vol. 1 (A-F)**, s.215.

¹²³ Aleksandr Kolesnikov, **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başı**, Çev. Rakhat Abdieva, Ankara, TTK Yay., 2010, s. 7.

¹²⁴ Kolesnikov, **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, s. 8. Speake, **Literature Of Travel**, s. 215. Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin (Fliipp S. Efremov) Gözüyle Narbuta Bek Devrinde Hokand Hanlığı", **Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal**, Vol. 12, 2017, s.40-46.

¹²⁵ P. P. Semenov, "Djungaria and the Celestial Mountains", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Çev. John Michell, Vol. 35, 1865, s. 216.

kimliğiyle “Altışehir” olarak adlandırılan Doğu Türkistan’a gitmiştir. Batılılarca yeterince bilinmeyen bu şehirlerin ekonomik ve siyasi yapısı, halklarının tarihi, etnografisi ve coğrafyası hakkında esaslı bilgiler toplamıştır. Kaşgar’ı ilk araştıran bilim adamı olan Velihanov’un seyahati Batı’da Doğu Türkistan araştırmalarının da başlangıcı olmuştur. Notları kitap olarak yayınlanmış, birçok farklı dile çevrilmiştir.¹²⁶

Yakub Beg’in Kaşgar Devleti’ni kurmasından sonra Ruslar ticari anlaşma yapmak üzere Kurmay Yüzbaşı Reintal’i Kaşgar’a göndermişlerdir. Reintal ziyareti sırasında Kaşgar Devleti’nin siyasi ve ekonomik durumuyla ilgili oldukça önemli bilgiler edinmiştir.¹²⁷ 1872 yılında gönderilen Yüzbaşı Baron Kaulbars önderliğindeki elçilik heyetini, yine 1875 yılında Reintal’ın önderliğindeki heyet takip etmiştir. Reintal bu ikinci seyahati sırasında Yakub Beg tarafından kabul edilmiştir.¹²⁸

Yakub Beg zamanında Doğu Türkistan’a giden bir diğer seyyah Nikolai M. Prjevalskiy’dir. Türkistan’da ilk ilmi araştırmaları gerçekleştiren¹²⁹ seyyah bölgeye dört seyahat düzenlemiştir. Bu yolculukları Taklamakan, Moğolistan, Tanrı Dağları Lopnor Gölü, Tarım Havzası, Kuzey Tibet bölgelerini içermiştir.¹³⁰ Bu seyahatlerinin ikincisinde Tarım Nehri’ni ve Lobnor Gölü’nü araştırmış, ayrıca daha önce Batılılar tarafından bilinmeyen bölgeleri, özellikle sıradağları keşfetmiştir.¹³¹

Prjevalskiy’le aynı tarihlerde Yakub Beg’le sınır anlaşmazlıklarının çözümü için Kaşgar’da bulunan bir diğer Rus generali Aleksei N. Kuropatkin’dir. 1877 yılında Kaşgar Devleti’ne giden Kuropatkin Doğu Türkistan tarihi ve kültürü için oldukça önemli bir eser yazmıştır. Eserde; Kaşgar Devleti hükümdarı Yakup Beg

¹²⁶ Kolesnikov, **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, s. 9-10. Valikhanof-M. Veniukof, **The Russians In Central Asia**, Çev. John and Robert Michell, Edward Stanford Yay., London 1865. Turatbek Mantayev, “Bir Tarih Kaynağı Olarak Murayev ve Velihanov’un Eserleri”, **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, 2010.

¹²⁷ Kolesnikov, **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, s10.

¹²⁸ A.N. Kuropatkin, **Asya’nın Kalbi Doğu Türkistan**, Çev. Feyzullah Uygur, İlgü Kültür Sanat Yay., 2016. A.N. Kuropatkin, **Kasgaria**, Çev. Walter E. Gowan, Thacker, Spink and Co., 1882, Calcutta, s. 6. Pauziula Wusiman, A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2008.

¹²⁹ Kolesnikov, **Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar**, s. 10.

¹³⁰ Speake, **Literature Of Travel**, s. 215.

¹³¹ Sven Hedin, **Southern Tibet III**, Druck Von A. Brock Haus, Leipzig, 1922, s. 336.

döneminin siyasî olayları başta olmak üzere, Kaşgar bölgesinin coğrafi özellikleri, yer altı ve yer üstü kaynakları, milattan önceki devirlerden başlayarak Çin'in Kaşgar'ı ele geçirmesine kadarki tarihi, ekonomisi, kültürü ve sosyal hayatı hakkında önemli bilgiler vermiş, tespitler yapmıştır.¹³²

1.2.4. 1877 YILINA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN'A SEYAHAT EDEN BATILI SEYYAHLAR

XIII. ve XIV yüzyıla kadar Batılıların Türkistan hakkında bildikleri oldukça sınırlıydı. Büyük İskender zamanında Doğu-Batı arasındaki ilişkiler artmış, Doğu hakkında yazın kültürü de gelişmiştir.¹³³ Büyük İskender'den sonra da Batı ve Doğu arasındaki iletişimin devam ettiği görülmektedir. Nitekim Bizans İmparatoru II. Justinus, 568 yılında Zemarkhos'un¹³⁴ başında bulunduğu bir temsilci heyetini Batı Göktürklerine elçi olarak göndermiştir.¹³⁵ Ayrıca Nesturi Hristiyanları ve Maniheist din adamlarının İpek Yolu vasıtasıyla temasa geçtikleri Türk ve Moğol kabileleri arasında kendi inançlarını yaymaya başladıkları bilinmektedir.¹³⁶

Batılıların Asya'yı özellikle Türkistan'ı tanıma girişimleri ise Orta Çağ'da, XIII. yüzyılda Marko Polo, Plano Karpini, Fransız Rubruk ve Gonzales De Gravijo'nun seyahatnameleri ile başlamıştır.¹³⁷ Bu seyyahlardan Marko Polo Doğu Türkistan'a giden ilk Batılı seyyahdır. Ailesiyle birlikte Asya'ya ticaret amacıyla yaptıkları seyahatte Çin'e kadar gitmiştir. Polo'nu seyahati 1260 yılından 1295 yılına kadar sürmüştür. Venedik'ten başladığı yolculuğuna Anadolu, İran, Afganistan ve İpek Yolu güzergâhını takip ederek Kubilay Han'ın sarayına ulaşarak tamamlamıştır. Marko Polo bu seyahati sırasında Kaşgar, Yarkend, Hoten, Çerçen gibi Doğu

¹³² Wusiman, "A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri", s. Önsöz.

¹³³ Speake, **Literature Of Travel**, s.217.

¹³⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'ın Türkler (Gök- Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", **Tarih Dergisi**, S. 50, 2009, s. 11 – 25.

¹³⁵ David Christian, **A History of Russia and Mongolia**, Vol. I, Wiley-Blackwell, 1998, s.253.

¹³⁶ Ünver Günay- Harun Güngör, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, İstanbul, Rağbet Yay., 2007, s. 199. Jack A. Dabbs, **History Of The Discovery And Exploration Of Chinese Turkestan**, Hague, Mouton & Co., 1963.

¹³⁷ Bekir Biçer, "Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilasası", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.10, 2011, s. 128 (127-145)

Türkistan şehirlerinden geçmiş ve bu şehirlerin nüfusları, halkı ve halkın geçim kaynakları hakkında bilgiler vermiştir.¹³⁸

1603'te Portekizli Benedict Goes, Çin'deki misyonerlik faaliyetlerini sürdürmek için İpek Yolu güzergâhı boyunca bir kervanla seyahat etmiştir. Yarkend, Kaşgar, Aksu, Kuçar, Karaşehir, Turfan, Kumul yönünde ilerlemiş, Pekin'e ulaşmadan 1607 yılında ölmüştür. Bu seyahat notlarında Doğu Türkistan'daki bu şehirlerin siyasi durumu, ticareti hakkında bilgiler vermiştir.¹³⁹

İngilizler tarafından Doğu Türkistan'a gönderilen Mir İzzetullah'ın 1813 yılında Yarkend ve Kaşgar'a yaptığı seyahati sırasındaki edindiği bilgiler bölge hakkındaki önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Türkistan'daki Hanlıklar ile ilişki kurmak maksadıyla gönderilen Mir İzzetullah Yarkend ve Kaşgar'a uğradıktan sonra Buhara'ya geçmiştir. Mir İzzetullah Çok değerli olan gözlemlerini günlük halinde Farsça kaleme almıştır.¹⁴⁰

Alman Adolpe Schlagintweit ise XIX. Yüzyılda Doğu Türkistan'a giden ilk Batı kökenli seyyahıdır. O ve iki kardeşi Hindistan Büyük Trigonometri Servisi adına İngilizler tarafından Hindistan'da geniş çaplı araştırma yapmaları için görevlendirilmişlerdir. Kunlun Dağları, Himalayalar ve Karakurum bölgelerinde araştırma yapan Adolpe Schlagintweit önce Yarkend'e uğramış, daha sonra Kaşgar sınırına ulaşmıştır. Ancak casus olduğu gerekçesiyle Veli Han Töre tarafından 1857 yılında idam ettirilmiştir.¹⁴¹ Onun bıraktığı notlarının bir kısmı bulunabilmiştir.

Yine Hindistan Büyük Trigonometri Servisi adına çalışan W. H. Johnson ise 1867 yılında Hoten hâkimi Hacı Habibullah'ın davetiyle Doğu Türkistan'a gitmiştir.

¹³⁸ Marko Polo Seyahatnamesi I, Çev. Filiz Dokuman, Tercüman Gazetesi Yay., 1979, s. 57-59.

¹³⁹ Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China Vol. IV, Çev. ve Edit: Henry Yule, London, The Hakluyt Society, 1916, s. 167-259.

¹⁴⁰ Mir İzzet Ullah, "Travels Beyond the Himalaya", The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Çev. H. H. Wilson, Vol. 7, No. 2, 1843, s. 283-342.

¹⁴¹ H. Strachey-Herbert B. Edwardes, "On the Death of M. Adolphe Schlagintweit", Proceedings of the Royal Geographical Society of London, Vol. 3, No. 4, 1858 -1859, s. 172-174.

O, Doğu Türkistan'ın siyasi ve ticareti hakkında önemli gözlemler yapmanın yanında, yeni güzergâhları ve Keşmir sınırını da rapor etmiştir.¹⁴²

Robert Shaw ile aynı tarihlerde Doğu Türkistan'da bulunan George Hayward ise Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından Pamir ve Ceyhun Nehri'nin kaynağını araştırmak için görevlendirilmiştir. Hayward, önce Yarkend daha sonra da Kaşgar'da bulunarak Yakub Beg'le görüşmüştür. Her ne kadar Shaw ile aynı tarihlerde Doğu Türkistan'da bulunsa da, Doğu Türkistan'da bulunduğu süre içinde Shaw'la bir araya gelmemiştir.¹⁴³

Shaw ile aynı dönemde incelemeler yapmak üzere Doğu Türkistan'da bulunan bir diğer seyyah Mirza Shuja ise Mir İzzetullah gibi "Pundit" olarak adlandırılan ve İngilizler tarafından eğitilen yüksek eğitimli Hint elit grubuna mensuptur. 1868 sonbaharında Kabil'den ayrılmış, Pamir'i geçerek Kaşgar ve Yarkend'e gitmiştir. Tüccar olarak gittiği Doğu Türkistan'da asıl amacı tüm bölgenin gizli topografik ve jeodezik bir incelemesini yapmaktır. Gözlem ve ölçümleri yapılan haritalardaki eksikleri tamamlama konusunda oldukça önemli olmuş, hatta Shaw tarafından daha önce tespit edilen Yarkend'in coğrafi konumunun yanlış olduğu Mirza'nın kayıtlarından anlaşılmıştır.¹⁴⁴

Douglas Forsyth ise 1870 ve 1873 yıllarında iki kez İngiliz hükümeti tarafından Yakub Beg'in Kaşgar Devleti'ne dostluk anlaşması yapmak için gönderilmiştir. Forsyth'ın başkanlık ettiği ve Shaw'un da içinde bulunduğu heyet ilk ziyaretini 1870 yılında Yarkend'e gerçekleştirmiştir. Ancak heyet Yakub Beg'in Tunganlar üzerine sefere çıkması nedeniyle amacına ulaşmadan geri dönmek

¹⁴² W. H. Johnson, "Report on His Journey to Ilchí, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 37, 1867, s. 1-47. Sven Hedin, **Southern Tibet Vol. III**, s.240.

¹⁴³ Hedin, **Southern Tibet Vol. III**, s.265-274. G. W. Hayward, "Journey From Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", **Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 14, No. 1, 1869-1870, s. 41-74.

¹⁴⁴ Grigory Bondarevsky, **The Great Game A Russian Perspective**, Christie Books, 2012, s. 92. T. G.Montgomerie"Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar",**Proceedings of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 15, No. 3, 1870-1871, s. 181-204. Derek Waller,**The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia**, University Press of Kentucky, 2004, s. 59, 60, 61...

zorunda kalmıştır.¹⁴⁵ Forsyth'in ikinci seferi 1873 yılında gerçekleşmiştir ve bu seferde amacına ulaşan Forsyth Yakub Beg'le bir anlaşma imzalayarak geri dönmüştür. Bu iki sefer Doğu Türkistan'ın ve Pamir Bölgesi'nin doğal özellikleri, insanları ve politik durumları hakkında bilgiler edinilmesine vesile olmuştur.¹⁴⁶

1.3. İNGİLİZ SEYYAH ROBERT SHAW'UN HAYATI

1868-1869 yılları arasında Kaşgar Devleti'ne ilk seyahat eden ilk Batılı olan ve notları 1871 yılında kitap haline getirilen Robert Shaw, 12 Temmuz 1839 tarihinde Londra'nın Upper Clapton bölgesinde beş kız kardeşten sonra ailenin altıncı çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Annesi Martha Shaw,¹⁴⁷ babası 1842 yılında koleradan ölen¹⁴⁸ Robert Grand Shaw'dır.¹⁴⁹ Shaw küçük yaşlardan itibaren annesi ve kardeşleriyle birlikte Avrupa'nın farklı ülkelerinde bulunmuş; ilköğrenimi Almanya, İtalya ve Fransa'da alarak buralarda farklı diller öğrenmiştir.¹⁵⁰ Aile daha sonra İngiltere'ye geri dönerek Bath şehrine yerleşmiştir. Shaw 1853 yılında Marlborough¹⁵¹ Okulu'na başlamıştır. Amacı bu okulu bitirip Kraliyet Harp Akademisi'ne girmek ve oradan Kraliyet mühendisi veya Askeri Topçu Sınıfı'na devam etmek olan Shaw, küçük yaşta yakalandığı romatizmalı ateş hastalığının 1855 yılında askeri okul için girdiği ilk sınavda nüksetmesi nedeniyle bu hayalinden

¹⁴⁵ George Henderson-Allan O. Hume, **Lahore to Yärkand: Incidents Of The Route And Natural History Of The Countries Traversed By The Expedition Of 1870 Under T. D. Forsyth**, London, L. Reeve, 1873.

¹⁴⁶ Thomas Douglas Forsyth, **Report Of A Mission To Yarkund In 1873 Under Command Of Sir T.D. Forsyth**, Calcutta, Printed At The Foreign Department Press, 1875.

¹⁴⁷ Köklü bir aileden gelen Martha Shaw'ın annesi British Kolombiya'yı ziyaret eden ve açık denizlerde yelkenle seyahat eden ilk kadındır. Cathy Converse, **The Remarkable World of Frances Barkley: 1769-1845**, Touch Wood Editions, 2009. Martha Shaw'un tuttuğu günlükler tarihi değer taşımaktadır. Özellikle Avrupa'da meydana gelen 1848 İhtilaline şahit olmuş, sosyal tarih açısından önemli bilgiler vermiştir. Geniş bilgi için bkz: <https://sites.google.com/site/fenwickoflambton/martha-shaw-nee-barkley-s-diary> (Çevrimiçi/erişim tarihi: 14.12.2018)

¹⁴⁸ <https://sites.google.com/site/fenwickoflambton/martha-shaw-nee-barkley-s-diary> (Çevrimiçi/erişim tarihi: 14.12.2018)

¹⁴⁹ Robert Grant Shaw(1794-1842), William Shaw ve Elizabeth Morrice'nin oğlu olup Enfield'de doğmuş ve aile şirketine tüccar olarak çalışmıştır. <http://www.boxpeopleandplaces.co.uk/martha-shaw-at-middlehill1850.html> (çevrimiçi/erişim tarihi: 14.12.2018)

¹⁵⁰ <https://sites.google.com/site/fenwickoflambton/martha-shaw-nee-barkley-s-diary>. "Obituary: Robert Barkley Shaw", **Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series**, Vol. 1, No. 8, Aug., 1879, s. 523.

¹⁵¹ İngiliz Papazlarının oğulları için Bath şehrinde 1843 yılında kurulan bir okuldur. Kurulduğu tarihten itibaren İngiltere'nin en iyi ve pahalı okullarından biri olarak bilinir.

vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹⁵² Shaw bu okuldan sonra Cambridge Üniversitesine bağlı Trinity Koleji'nde¹⁵³ eğitimine iki yıl devam etmiştir.

1859 yılında Hindistan'daki İngiliz yönetimi çay ekimini ve ticaretini geliştirmek istediği için Hindistan'ın farklı bölgelerinde arazi satmaya başlamıştır. Shaw, hem sağlığına faydalı olacağı hem de ülkesine hizmet etmek için Hindistan'a giderek Kangra Vadisi'nin kuzey batısına yerleşmiştir. O buradayken yerel dilleri ve bölge kültürünü öğrenme fırsatını bulmuştur.¹⁵⁴

Shaw, annesinin vefatından sonra çay ticareti yapmanın yanında Himalayalarda çeşitli keşifler yapmak için harekete geçmiş, o güne kadar çok az Batılı seyyahın gidebildiği Doğu Türkistan'a bir seyahat gerçekleştirmiştir. 1868 yılında başladığı seyahatini 1869 yılında tamamlayarak Kangra'ya dönmüş, kısa bir süre sonra da (1870 yılında) İngiltere'ye gitmiştir. İngiltere'de bulunduğu sırada Hindistan Genel Valisi Lord Mayo'nun¹⁵⁵ Doğu Türkistan'a resmi bir heyet göndermeye karar verdiğini duymuş ve bu heyette yer almak için telgraf çekmiştir. İsteği kabul edilen Shaw, 1870 yılında Sir Douglas Forsyth'in Kaşgar'a giden ekibinde yer almıştır. Heyet Yarkend'e ulaştığında Yakup Beg'in burada bulunmaması nedeniyle amacına ulaşmadan geri dönmüştür.¹⁵⁶

İngiltere'ye geri dönen Shaw'a 1872 yılında Kraliyet Coğrafya Toplumu (Royal Geographical Society) tarafından bölgede (Yarkend'in boylamını belirlediği ve Kaşgar'ın haritasını çizdiği için) yaptığı astronomik gözlemler, Doğu Türkistan'ın Batılılarca keşfine ve coğrafya bilimine yaptığı katkılardan dolayı altın madalya

¹⁵² Stephen Edward Wheeler, "Shaw Robert Barkley", **Dictionary Of National Biography**, Vol. 51, London, Smit, Elder &Co, 1897, s.443. Obituary: Robert Barkley Shaw", s. 523.

¹⁵³ Trinity College, Cambridge Üniversitesi'ni oluşturan 31 kolejden biridir. 1546 yılında Kral VIII. Henry tarafından kurulmuştur. İngiltere'nin en prestijli ve en zengin kolejidir. Üniversitenin elde ettiği 96 Nobel ödülünden 89'u bu kolejden mezun olanlar tarafından kazanılmıştır. Mezunları arasında Francis Bacon, Isaac Newton, Bertrand Russell gibi alanlarında ünlü kişiler vardır. <https://www.trin.cam.ac.uk/about/historical-overview/> (çevrimiçi/erişim tarihi: 15.12.2018)

¹⁵⁴ Obituary: Robert Barkley Shaw", s. 523.

¹⁵⁵ Hindistan'da Lord Mayo olarak adlandırılan Richard Southwell Bourke, Dublin'de 1822 yılında dünyaya gelmiştir. 1847 yılında İngiliz Parlamento'suna girerek 1868 yılına kadar Parlamento'da İrlanda vekili olarak bulunmuştur. 1869 yılında Hindistan'ın dördüncü genel valisi olmuştur. Geniş bilgi için bkz: W. W. Hunter, **The Life of the Earl of Mayo**, Fourth Viceroy of India, London, Smit Elder &Co, 1876.

¹⁵⁶ Wheeler, "Shaw Robert Barkley", s.444.

verilmiştir.¹⁵⁷ Bu hizmetlerinin sonucu Lord Mayo kendisini Hindistan Siyasi Departmanı'na¹⁵⁸ atamış ve Ladak'ta İngiliz temsilcisi olarak 1872-1877 yıllarında görev yapmıştır.

Shaw daha sonra Douglas Forsyth'in ikinci Yarkend seyahatinden sonra 1875 yılında Yarkend'e Yakub Beg ile bir anlaşma yapmak üzere İngiliz temsilcisi olarak gönderilmiştir. Ona şartlara göre davranmasını ve Yakub Beg eğer bir temsilci istemiyorsa geri dönmesi yönünde talimatı verilmiştir. Shaw, Yakub Beg'in ülkesinde bir İngiliz temsilci istemediğini anlayarak Hindistan'a geri dönmüştür.¹⁵⁹

Shaw Hindistan'a döndükten sonra Hindistan Siyasi Servisi'nde görev yapmaya devam etmiş ve bölgeyle ilgili İngiliz hükümetine katkıda bulunmuştur. 1877 yılında Mandalay'da¹⁶⁰ huzur ve güveni sağlamak için görevlendirilmiş, 15 Haziran 1879'da - 39 yaşında- bu görevi yürütürken vefat etmiştir.¹⁶¹

1.4. İNGİLİZ SEYYAH ROBERT SHAW'UN ESERLERİ

1.4.1. VISITS TO HIGH TARTARY, YARKAND AND KASHGAR (FORMERLY CHINESE TARTARY): AND RETURN JOURNEY OVER THE KARAKORAM PASS

Robert Shaw tarafından kaleme alınan ve tezimize konu olan *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass* adlı eser 1871 yılında Londra'da Jonh Murray Yayınevi tarafından basılmıştır. Yaklaşık otuz baskı yapan eserin daha sonraki yayımlarında

¹⁵⁷ "Presentation Of The Royal And Other Awards Patrons's Medal-Shaw", **Proceedings of the Royal Geographical Society**, Vol. XVI, No:1-5, 1872,s.278. (.278-284) Obituary: Robert Barkley Shaw", s. 524.

¹⁵⁸ Hindistan Siyasi Servisi olarak bilinen IPD tarafından istihdam edilen personel, genellikle siyasi memur olarak adlandırılırdı. Bu bölümün başlıca görevi Hindistan'ın etrafına tampon bir bölge oluşturmaktı. Bu amacın yanında sınır bölgelerinde ve yarı bağımsız prensliklere karşı politikalar geliştirmek (özellikle Rusya ya karşı rekabet edebilmek için bölgeye kâşifler/ajanlar göndermek) ve henüz tam olarak keşfedilmemiş olan Türkistan'ı keşfetmekti. Geniş bilgi için bkz: Terence Creagh Coen, **The Indian Political Service A Study In Indirect Rule**, London, Chatto & Windus, 1971. James Onley, "The Raj Reconsidered: British India's Informal Empire and Spheres of Infulence in Asia and Africa", **Asian Affairs**, Vol. XL, No. I, March 2009, s. 44-62.

¹⁵⁹ Obituary: Robert Barkley Shaw", s. 524.

¹⁶⁰ Wheeler, "Shaw Robert Barkley", s.444.

¹⁶¹ Mandalay Myanmar'ın ikinci büyük kentidir

bu baskı esas alınmıştır. Ancak eserin 1984 yılında Hong Kong'daki baskısı *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar / Robert Shaw; with an Introduction by Peter Hopkirk* ismiyle Peter Hopkirk'in yazdığı ön söz ile yayınlanmıştır.¹⁶² İngilizce olarak birçok ülkede yayınlanan eser, 1872 yılında Almanca (**Reise nach der Hohen Tartarei, Yarkand und Rückreise über den Karakoram-Pass**, Jena Costenoble, 1872.), 2003 yılında Çince'ye (Çev. Wang Xin-Han Xiang, Urumçi, Şin-ciang Halk Yay., 2003) çevrilmiştir.

Eser 19 bölümden oluşmaktadır. Birinci, ikinci ve on beşinci bölümler 20'şer; üçüncü bölüm 19; dördüncü bölüm 18; beşinci, altıncı ve on dokuzuncu bölümler 22'şer; yedinci bölüm 29; sekizinci bölüm 25; dokuzuncu bölüm 24; onuncu bölüm 23; on birinci bölüm 30; on ikinci, on üçüncü ve on sekizinci bölüm 26'şar; on dördüncü bölüm 28; on altıncı bölüm 33; on yedinci bölüm 47 sayfadan oluşmuştur. Bölümler verilirken bölüm içerikleri hakkında başlıklar kullanılmış, her bölümün başlıkları bir nevi özet olup okurlara ön bilgi sunmuştur. Ayrıca eserde Önsöz ve Ekler kısmı da mevcuttur.

Shaw, Eserinin ilk bölümünde Doğu Türkistan'a karşı büyük bir merakının olduğunu belirtirken, bu merakının nedenini ve seyahate hangi amaçla çıktığını, yapacağı gezinin hazırlıklara ve aldığı tedbirlere yer vermektedir. İkinci bölümünde Türkistan'da yaşayan topluluklara; onların yaşadıkları yerler, geçim kaynakları, yaşam tarzları, inançları vb. konulara değinmektedir. Üçüncü bölümde Hokand Hanlığı'nın kısa ve yakın dönem tarihi, Doğu Türkistan'daki siyasi durum ve Kaşgar Devleti'nin kuruluşu anlatılmaktadır. Dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerde Shaw'un Kangra'dan Doğu Türkistan'ın sınır kasabası olan Şedullah'a kadar yaptığı yolculuk yer almaktadır. Yedi ve sekizinci bölümlerde ise Shaw'un Şedullah'tan Doğu Türkistan'a girişi ve Yarkend'e kadar geçtiği yerlerin coğrafi özellikleri, iklimini, ekonomik etkinlikleri, kültürleri hakkında bilgiler vermiştir. Dokuz, on ve on birinci bölümlerde Shaw'un Yarkend'de geçirdiği süreç ele alınmıştır. On iki ve on beşinci bölümler arasında devletin merkezi olan Kaşgar'daki gözlemleri ve Yakub Beg ile yaptığı görüşmeler üzerinde durmaktadır. On altıncı bölümde Kaşgar'dan

¹⁶² Robert Shaw, **Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar / Robert Shaw; with an Introduction by Peter Hopkirk**, Hong Kong; New York, Oxford University Press, 1984.

döndükten sonra Yarkend'deki rutin işlerine ve Hindistan'a geri dönüş hazırlıklarına yoğunlaştığı görülür. On yedinci bölümde Shaw geri dönüş yolculuğu üzerinde durmuştur. On sekizinci bölümde ise Shaw, günlüklerinde ele aldığı Hindistan ve Hindistan'ın gelenekleri hakkındaki notlarına yer vermiştir. Son bölümde ise Doğu Türkistan'ın eğitim, ekonomi, coğrafya, siyasi vb. konularına özet bilgiler vermiştir. Ekler kısmında ise 1840 -1841yıllarında Shyok ve İndus nehirlerinde meydana gelen sel felaketi ve bu felaketin çevreye verdiği zarar hakkında bilgiler mevcuttur.

Eserde iki harita ve beş tanesi büyük boy olmak üzere yedi tane küçük boy resim bulunmaktadır. Özellikle büyük resimlerin Shaw tarafından resmedildiği resimlerin altında belirtilmektedir. Her ne kadar diğerleri belirtilmese de muhtemelen Shaw tarafından yapılmıştır. Kunlun sıradağlarının zirvesi, Leh (Ladak) Pazar yeri, Yarkend'in girişi, Yakub Beg ile Kaşgar'da yaptığı gece görüşmesi (5 Nisan 1869), Kaşgar ve Kaşgar'ın Rus sınırında bulunan dağların görünüşü, Shyok Nehri'nin kaynağındaki buzul kütleler, bir buzul erimesiyle selden kaçışları büyük boy resimlerdir. Doğu Türkistan'da kullanılan bir eyer, bir antilop başı, , marangoz ölçü birimi, barut boynuzu, kadınların kullandığı küpe, cellât bıçağı, oyma çakmaktaşı da küçük boy olarak resmedilmişlerdir. Eserin son iki sayfasında ise Shaw'un Leh'ten Yarkend ve Kaşga'a gidiş geliş güzergâhı ve Hindistan'ın kuzeyinin haritaları vardır. Bu haritalar Shaw'dan alınan bilgilere dayanılarak Hindistan Askeri Birliği tarafından hazırlanmıştır.

İncelediğimiz eser XIX. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan ve Yakub Beg tarafından kurulan Kaşgar Devlet'i hakkında bilgi veren ilk eserlerden biridir ve orijinal bilgiler içermektedir. Eser tür ve üslup bakımından seyahatname türü içinde yer alır ve Shaw'un seyahati sırasında tuttuğu notlar ve mektuplardan oluşur. Ancak mektupların kime yazıldığı eserde belirtilmemiştir. Buna rağmen yapılan araştırmalar sonunda, bu mektupların hiç değilse bir kısmının kız kardeşine yazıldığı anlaşılmıştır.¹⁶³ Kendisinin de belirttiği gibi mektuplar tanıdığı tüccarlar vasıtasıyla gizli olarak getirilip götürülmüştür.

¹⁶³ Kasım 1868 tarihinde Shaw'un Sanju yakınlarındayken kız kardeşi Clara Youngusband'a gönderdiği mektubun kopyası "Copy of Letter from Mr. R. Shaw to His Sister at Lahore" başlığıyla

Shaw, kitabının ön sözünde notlarının, günlük rutin işleri ve yazılacak ilginç bulduğu şeylerden oluştuğunu ifade etmektedir. Fakat sözü geçen notlar oldukça dağınık, yer yer de eksiktir. Bu bakımdan eserde olaylar mantıklı bir akış içinde verilmemektedir. Shaw, bunu yine ön sözde, kitabı basılmadan kısa bir süre önce hastalığının nüksetmesi nedeniyle düzeltmeler için fırsat bulamadığı, şeklinde açıklamaktadır.

Shaw eserin anlatımında dil bilgisine dikkat etmemiş, akıcı ve anlaşılır bir üslup kullanmamıştır. Yer, şahıs ve unvan adlarının yazımında Türkçe ya da İngilizce yazılışlarını dikkate almamış farklı bir yazım kullanmıştır. Benimsediği yazım kullanımını “kelimelerin telaffuzunu sıradan bir İngiliz okuyucunun (Jonesian, Gilchristian veya başka herhangi bir sistem ile tanınmayan) kelimeleri yerlilerinkinden çok farklı olmayan bir şekilde telaffuz etmesini sağlayacak harf kombinasyonlarını vermeye çalıştım” sözleriyle ifade etmiştir. Ayrıca yine eserde yer, şahıs ve unvan adlarını yazılışları konusunda oldukça rahat davranmış bu isimlerin bazılarını farklı sayfalarda değişik şekilde kaydetmiştir.

Eserde özellikle tarihi olayların anlatıldığı bölümlerde ve bu bölümlerin değerlendirmelerinde Strabon¹⁶⁴ ve Evariste RégisHuc¹⁶⁵ gibi kısıtlı kaynaklar kullanmış, genel olarak kendi gözlemlerinden yararlanmıştır. Eserin içeriği ise seyahati sırasında Doğu Türkistan’da yaşadıkları ve karşılaştıklarıdır. Ancak Shaw’un hayatını sürdürdüğü Hindistan tarihi ve Hint insanı da eserde

Proceedings of the Royal Geographical Society of London, Vol. 13, No. 3 (1868 -1869), s. 201-202 tarihli baskısında yayınlanmıştır.

¹⁶⁴ Dünyanın ilk coğrafyacısı olduğu düşünülen Strabon (M.Ö. 63-M.S. 24) varlıklı bir ailenin çocuğu olarak Amasya’da doğmuş, eğitimini Roma ve İskenderiye’de almıştır. Sardunya’dan Amu Derya kıyılarına, Karadeniz’den Etiyopya sınırlarına kadar seyahat ettiği düşünülen Strabon’un en önemli eseri on yedi ciltlik “*Coğrafya*”dır. Büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşan bu eserde başta Anadolu olmak üzere İspanya, İngiltere, İtalya, Yunanistan, Karadeniz, Hazar Denizi, Mezopotamya, Suriye, Arabistan, Mısır, İran ve Hindistan’a ilişkin iklimi, bitki örtüsü, kültürü, dinleri, iktisadi ve etnik unsurları hakkında bilgiler mevcuttur.

¹⁶⁵Evariste Régis Huc 1813 yılında Fransa’da dünyaya gelmiştir. Din eğitimi aldıktan sonra Kilise tarafından misyoner olarak 1839 yılında Çin’e gönderilmiştir. Bu görevi sırasında Çin, Moğolistan ve Tibet bölgelerini dolaşmıştır. Buralarda edindiği gözlem ve bilgiler ilk olarak Farsızca olarak 1850 yılında kitap olarak basılmıştır. <http://www.newadvent.org/cathen/07510a.htm> (Çevrimiçi/erişim tarihi: 05.08.2019) Daha sonra birçok farklı dile çevrilen eserinde yolculuk ettiği bölgelerin iklimi, gelenekleri, coğrafyası, ekonomisi hayvan ve bitki türleri gibi bilgiler yer almaktadır. M. Huc, **Recollections of a Journey Through Tartary, Thibet, and China, During the Years 1844, 1845, and 1846**, New York,D. Appleton& Company, 1860.

azımsanmayacak ölçüde yer almaktadır. Kitabın anlatımı ise denilebilir ki bütünüyle Oryantalist bir bakış açısına sahiptir.

1.4.2.A SKECH OF TURKI LANGUAGE AS SPOKEN IN EASTERN TURKISTAN (KASHGAR & YARKAND)

Shaw'un 139 sayfa hacmindeki bu sözlüğü, ilk olarak 1875 yılında Lahor'da basılmıştır.¹⁶⁶ Eser büyük beğeni toplamış, J. Scully'nin kuşlar ve bitki isimleri listesiyle birlikte 1878 yılında ikinci baskısı yapılmıştır.¹⁶⁷ Ayrıca *The Journal of the Asiatic Society of Bengal* Dergisi'nde "A Grammar of the Language of Eastern Turkestan"¹⁶⁸ ismiyle yayımlanmıştır. Türkçe'ye ise 2014 yılında Fikret Yıldırım tarafından *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*¹⁶⁹ adıyla çevrilmiştir.

Doğu Türkçesi alanında hazırlanmış ilk sözlük olarak kabul edilen¹⁷⁰ bu eserde kelimelerin önce Arap harfli yazımı, sonra Latince yazılışı ve ardında da İngilizce karşılıkları belirtilmiştir. Eserde Uygur Türkçesinin gramer yapısı hakkındaki bilgilerin yanında; mektup, dua, anlaşma, hukuk kurallarından çeşitli örneklerin yer aldığı Doğu Türkistan'ın tarihi, kültürü, ekonomisi ve devlet teşkilatı hakkında da önemli bilgilere ulaşılabilmektedir. Ayrıca Shaw bu eserde *Tezkire-i Buğra Han*'ın¹⁷¹ bazı bölümlerini İngilizce çevirisiyle birlikte yer vermiştir.

¹⁶⁶ Robert Barkley Shaw, *A sketch of the Türkí language as Spoken in Eastern Türkistán (Káshgar&Yarkand) Together with a Collection of Extracts Part I*, Lahore, Printed at the Central jail Press, 1875.

¹⁶⁷ Robert Barkley Shaw, *A sketch of the Turki language as Spoken in Eastern Turkistan (Káshgar and Yarkand) Part II: Vocabulary, Turki-English; with List of Names of Birds and Plants by J. Scully*, Calcutta, Baptist Mission Press, 1878.

¹⁶⁸ Robert Barkley Shaw, "A Grammar of the Language of Eastern Turkestan", *The Journal of the Asiatic Society of Bengal*, Vol. 46, 1877, s. 242-368.

¹⁶⁹ Robert Barkley Shaw, *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, Çev. Fikret Yıldırım, TDK Yay., Ankara, 2014.

¹⁷⁰ Shaw, *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, s. Önsöz,

¹⁷¹ Tezkire-i Buğra Han; Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul edişi, İslamiyet'i yayma çabaları, ölümü ve haleflerinin hayatlarını anlatan menkıbelerdir. Bu konuyla ilgili ilk çalışma yapanların başında Shaw gelmektedir. Shaw'ın eserindeki matbu metnin çeviri yazısı ve Türkiye Türkçesi'ne çevirisini M. Turgut Berbercan yapmıştır. Mehmet Turgut Berbercan, "Buğra Tezkiresi'nden Parçalar (Transkripsiyon-Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar-Tercüme)", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 6/4 Fall 2011, s. 432. (431-455)

1.4.3.ON THE GHALCHAH LANGUAGES (WAKHI AND SARIKOLI)

Eser Pamir dağlarında başlıca Vahan, Sarikul, Badahşan, Darvaz ve Doğu Tacikistan'da yaşayanlar tarafından konuşulan, Pamir dil ailesi grubunda yer alan ve çok bilinmeyen Galca Dili hakkındaki bir sözlüktür.¹⁷² İlk olarak 1875 yılında "On the Ghalchah Languages (Wakhi and Soli)"¹⁷³ adıyla *Journal of Royal Asiatic Society*'de makale olarak; 1876 yılında ise Kalküta'da kitap olarak basılmıştır. Çalışmada Vahan ve Sarikol bölgesinde konuşulan lehçeler ve bu lehçelerin İngilizce karşılıkları verilmiştir. Shaw, Vahan ve Sarikol'da bu dili konuşanların Ari kökenli ve Şii Mezhebinden Tacikler olduğunu belirtir. Fakat bu dilin yazılı metinlerinin olmadığını, sadece Farsça okuma yazma bilen eğitimli insanların konuşabildiklerine kaydeder.¹⁷⁴

1.4.4.THE HISTORY OF THE KHOJAS OF TURKISTAN: SUMMARIZED FROM THE TAZKHIRA-I KHWAJAGAN OF MUHAMMAD SADIQ KASHGARI

Muhammed Sâdık Kaşgârî tarafından 1768-1769 yılları arasında kaleme alınan ve "Hocaların Tezkiresi" manasına gelen *Tezkire-i Hâcegân*'da Cungar Hanlığı yönetimi altındaki Doğu Türkistan'da 1680'den 1750'lere kadar meydana gelen olayların tasvir edildiği bir tarih kitabıdır. Hoca İshak adına ithaf edilmiş¹⁷⁵ olan eser, Doğu Türkistan'ın siyasi hayatında çok önemli bir yer tutan Hocaların biyografisi olmasının yanı sıra, Hocalar devri tarihine ışık tutan birçok değerli bilgiyi de ihtiva etmektedir. İlk olarak Çokan Velihanov tarafından kullanılan bu eseri¹⁷⁶

¹⁷² Obituary: Robert Barkley Shaw", **Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series**, Vol. 1, No. 8. (Aug.,1879), s. 525.

¹⁷³ Robert Barkley Shaw, "On the Ghalchah Languages (Wakhi and Soli)", **Journal of Royal Asiatic Society**, S. 45: 1, , 1875, s. 139-278.

¹⁷⁴ Robert Barkley Shaw, **On the Ghalchah languages (Wakhí and Sarikolí)**, Calcutta, C.B. Lewis, Baptist Mission Press, 1876, s. 11.

¹⁷⁵ Muhammed Bilal Çelik, Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları (1514-1762), **History Studies International Journal Of History**, Vol. 4, Issue 4, November 2012, s. 79. (65-89)

¹⁷⁶ Coşkun Kumru, "Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", **Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi**, 5 (14), s. 1247- 1267.

Shaw, ölüm yılı olan 1879 yılında çevirmiş ve özetlemiştir. Ancak yayımı ölümünden sonra, 1896 yılında N. Elias'ın editörlüğünde Kalküta'da gerçekleşmiştir.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Robert Barkley Shaw, **The History of The Khojas of Eastern-Turkistan Summarised from The Tazkira-i Khwajagan of Muhammad Sadıq Kashghari**, Edit: N. Elias, Calcutta, The Superintendent of Government Printing, 1897.

İKİNCİ BÖLÜM

ROBERT SHAW'UN "VISITS TO HIGH TARTARY, YARKANDAND KASHGAR (FORMERLY CHINESE TARTARY): AND RETURN JOURNEY OVER THE KARAKORAM PASS" ADLI ESERİNİN ÇEVİRİSİ

ÖNSÖZ

Bu kitabın geç teslimini açıklamam için birkaç söz söylemem gerekli.

1870'te Yarkend'e yaptığım seferden sonra, Ocak ayında İngiltere'ye dönüp bu ülkeyle ilgili notlarımı şekillendirmeye çalıştığım sırada Times'da Hindistan'dan gelen bir telgrafta bazı İngiliz subaylarının Atalık Gazi'ye ya da Doğu Türkistan'ın Hükümdarı'na dostane bir ziyaret gerçekleştirileceği ilan edilmişti. Hemen bu keşfe katılmak için bir teklifte bulundum ve beş gün içinde dileklerime uygun bir cevap aldım.

Bu yüzden bir an önce İngiltere'den ayrılmak ve Batı Tibet'teki Pangong Gölü'nün kuzey ucundaki randevuya gitmek için acele ettim.

Önceki yolculuğumun kayıtları günden güne yazılmış bir günlük şeklindeydi. Bu günlükler, yazılacak ilginç bir şey olduğunda ve sadece günlük hareketleri, kayıtları ya da tam olarak yazma fırsatımın olmadığı şeyleri içeriyordu. Haziran ayında Kızıldeniz boyunca bunları yanımda Hindistan'a getirdim ve rahatsız bir yolculuk ve sıcak ortasında mümkün olduğu kadar acale bir şekilde yayınlamak için hazırladım. İlk keşiflerimin bir kısmını arkamda bırakmadan tekrar Türkistan'a dönmek üzücü gibiydi ve bu yüzden aceleyle düzeltilmiş olan el yazmam bir sonraki postayla ülkeme/eve gitti.

İkinci keşfimden¹⁷⁸ geri döndüğümde halka sunmadan önce bana geri gönderilen kitabımdaki son düzeltmeleri yapmak için fırsatım vardı. Ancak

¹⁷⁸ Shaw, Doğu Türkistan'a ikinci ziyaretini 1870 yılında İngiltere'nin Yakub Beg'le olan dostluğu pekiştirmek ve Rus tehdidini engellemek için kıdemli bir siyasi subay olan Sir Thomas Douglas

yakalandığım ağır ve tehlikeli bir hastalık yüzünden halsiz kaldım. Detaylı bir tashihle uzatmak istemediğim yeni bir gecikme.

Sonunda Türkistan ve İngiltere arasında iki kez gidip geldikten sonra benim talihsiz kitabım artık olumsuz dalga ve patlamalarla sarsılmayacağına güvenerek Asya ve Avrupa arasındaki beşinci yolculuğuna çıkıyor.

Bu gecikmenin gerekçesi, umarım bulunacak eksikliklerin çoğunu açıklayacak ve örtecektir.

İsimlerin hecelemeyle ilgili olarak, kelimelerin telaffuzunu sıradan bir İngiliz okuyucunun (Jonesian, Gilchristian veya başka herhangi bir sistem ile tanınmayan) yerlilerinkinden çok farklı olmayan bir şekilde telaffuz etmesini sağlayacak harf kombinasyonlarıyla vermeye çalıştım. Önermem gereken tek kural bu kitaptaki kelimeler "g"nin "e" veya "i" den önce bile her zaman zor olduğu tek istisna dışında doğal olarak telaffuz edilmelidir.

Bu tür bir çalışmanın amacı okuyucunun çok arzu etmediği fakat yaklaşık olarak kendi ana seslerini belirlemek için kelimeleri kendi ana karakterleriyle yazmamalarını sağlamak olmalıdır. Yöntemlerden birine göre hecelemenin pratik etkisi okuyucuların yarısının (Doğal olarak onu öğrenmek için zahmete girmeyecek olanlar) yanlış sesi yakalamasıdır; her ne kadar kaba sözlerim aynı şekilde yanılmasa da. Pierian Spring¹⁷⁹ gibi imla sistemleri onlara derinden sahip olmayanlar için tehlikelidir.

Örneğin oryantal kısa sesli harfleri "u" ile işleyen sistem, okuyucunun "hue" kelimesini "high" sesiyle kafiyeli olarak telaffuz etmesini bekler! Ancak bu çok kültürlü bir zevk gerektirir. Biz talimatsız ilk çağrışımımızı ve Jonesian sisteminin¹⁸⁰ gerektirdiği "Toork" yazılmış gibi "Turk" kelimesini telaffuz etmeyi unutmamamız mümkün değildir. Aslında, "u" harfi çok tehlikelidir. İlk kez "pundit" veya "Puncap" kelimelerini görebilecek kişilerin yarısı "u" yu "Turkey" deki gibi mi, yoksa

Forsyth'in başkanlığında bu ülkeye gönderdiği heyetin içinde yer alarak gerçekleştirmiştir. Peter Hopkirt, **The Great Game: On Secret Service in High Asia**, London, John Murray, 1990, s. 433.

¹⁷⁹ Pierian Spring, Yunan mitolojisinde sanat ve bilginini metaforik kaynağıdır.

¹⁸⁰ Jonesian sistem, İngilizce harflerle oryantal kelimelerin çevrilmesidir.

“Hindu”daki gibi telaffuz edip etmeyeceği belirsizdir. Okuyucularımın bir telaffuz tablosu öğrenerek başlayacağını ümit etseydim kitaba bir tane ekleyecektim. Bu nedenle ben Jonesian sistemini kullanmayı tercih etmeliyim. Ancak pratikte hiçbir şey yapmayacakları için çok bilimsel bir yöntemle sadece yanlış bir telaffuz yakalayacaklardı.

Ayrıca İngiliz okuyucular için yabancı yazım yöntemi olarak adlandırılan ve bazen kabul edilmiş olan metoda karşı bir itirazda bulunmak istiyorum. Örneğin Cengiz“Dschenguis” yazılırsa bizim için de bu sesi belirtecek veüstelik Fransızlar ve Almanlar için karşılıkları olmayan ancak bizim sahip olduğumuz bazı oryantal harfleri temsil etmek için kombinasyonlarkullanılır. Örneğin Cidde için “Djedda”, orman için “djungal” vd. Kuşkusuz bu biz İngilizlerin, Doğuyla aramızda yeterince bağ olmasından dolayıdır. Bu bakımdan Doğu kelimelerinin teleffuzundabizim başka bir Avrupa ülkesine bağımlılık ihtiyacımız yoktur.

I. BÖLÜM: TANITIM

Yazarın Himalaya’ya Yerleşimi- Trans Himalaya Bölgesine Duyulan İlgi-Tibet ve Himalayaların Genel Fiziksel İlişkileri- Şimdiye Kadar Ulaşılamaz Tibet Dışındaki Bölgeler-A. Schlagintweit Cinayeti-Johnson’un Hoten’e Ziyareti-Yazarın Ladak’a İlk Ziyareti-Tibet Yayalası; Onun Soğuk Basınçlı Havası, Köyleri, Sakinleri-Lamalar-Leh’in (Ladak) Şehirleri-Türk Tüccarlarla Tanışma-Oların Aldıkları Avantajlar İçin Dr. Cayley’e Minnettarlıkları-Ladak’tan Kangra’ya Dönüş-Bara Lacha Geçidinde Zorluk-Doğu Türkistan’a Yolculuk Hazırlıkları-Tüccar Kişiliğine Uyum-Gizli Ajan ve Öncü Olark Münşi Divan Bahşı’nın Görevlendirilmesi

Uzun yıllar önce karlı Himalayalar altındaki Kangra¹⁸¹ vadisine yerleşmiştim. Keşmir’e ¹⁸² kadar uzanan dağlarda sık sık düzenlenen av seferleri, bana yaratıcı

¹⁸¹ Günümüzde Batı Himalayalarda Hindistan’ın Himachal Pradesh Eyaleti’nde bulunan Kangra yaklaşık 5.739 kilometrekare alanı kaplar. Sayısız akarsuyla beslenen Kangara’nın ortalama yükseltisi 2000 fittir. Tarihte farklı isimler ile anılan Kangra önce Trigarta Hükümdarlığının yönetimi altında kalmıştır. 1337 yılında Gazneli Mahmut bölgeyi hâkimiyeti altına almış, daha sonra Babürlülerin eline geçmiştir. Bu dönemde bölgede İslamiyet yayılmaya başlamış, XIX. yüzyılın başlarında itibaren Sih İmparatorluğunun bir parçası haline gelmiştir. 1856 yılındaki İngiliz-Sih Savaşları sonrasında İngilizlerin eline geçen Kangra İngilizlerin bölgeden geri çekilmesi üzerine Hindistan’ın bir parçası

Asya seyahatine başlatmıştı. İmparatorluğun kuzey sınırlarında, Hindistan eteklerindeki büyük dağ sıralarının ötesinde var olan doğal, gizemli bölgeler ilgi çekmekteydi. Araştırmacılar, sınırlarının uzunluğu ne kadar olursa olsun buraya güneyden hücum edileceğini keşfetmişlerdi. Onlar ilk olarak sık sık büyük nehirler (sıradağlara paralel olarak aynı yönde uzunlamasına akan) tarafından bölünen yüksek sıradağlardan oluşan ve sonunda bir duvar sırası olarak dışarıdaki sıradağlar ile desteklenen yüksek çorak bir yaylaya ulaşan, alabildiğine geniş, dağlık araziye geçmek zorundaydılar. Bu çorak, yüksek yayla, Himalayaların gerisinde uzanan ve yine Himalayalar tarafından desteklenen Tibet'tir.¹⁸³Tibet, her biri ayrı ayrı olmak üzere birbirine yakın doğan ve önce doğuya, sonra batıya doğru birbirinden yüzlerce mil uzaklaşan İndus¹⁸⁴ ve Sanpoo¹⁸⁵ nehri tarafından suyu çekilen doğal bir

olmuştur. **The Imperial Gazetteer of India**, Vol. XIV, Oxford At The Clarendon Press, 1908, s. 380-396.

¹⁸² Daha önceleri Himalayalar'ın kuzeybatı kesiminde bulunan, 135 km. uzunluğa ve 32-40 km. genişliğe sahip verimli bir vadinin adı iken zamanla 222.236 kilometrekarelik yüzölçümlü bir bölge haline gelmiştir. Günümüzde bölgenin 78.114 kilometresi Pakistan'ın elinde bulunmaktadır. Bunun 11.639 kilometrekarelik bölümü Azad Keşmir eyaletini teşkil eder. 42.685 kilometrekarelik bölümü Çin'in hâkimiyetinde olan bölgenin, 101.307 kilometrekarelik bölümü ise Hindistan'ın Cammü-Keşmir eyaletini meydana getirir. Keşmir'in tarihi büyük Hint Hükümdarı Aşoka ile (M.Ö. 269-232) başlatılır. I. ve III. yüzyıllar arasında Kuşanların, IV ve V. yüzyıllarda Gupta İmparatorluğu'nun, VI. yüzyıldan VII. yüzyılın ortalarına kadar Akhunların yönetiminde bulunan Keşmir, VII yüzyılın ilk yarısında Hindistan'da güçlü bir devlet kuran İmparator Harşa'nın (606-647) eline geçmiştir. Ancak Harşa burayı kendi haline bırakmış ve onun çekilmesinden sonra ortaya bazı küçük hükümdarlıklar çıkmıştır. İlk kez VIII. yüzyılda İslamiyet'in yayılmaya başladığı bölge XIV. yüzyılın yarısından itibaren Müslüman hükümdar tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Daha sonra sırasıyla Babür, Afgan ve Sihlerin yönetimine kalan Keşmir XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz yönetimine girmiştir. İngilizlerin 1941 yılında bölgeden çekilmesi üzerine Keşmir, Pakistan ve Hindistan arasında bir sorun haline gelmiştir ve bu durum günümüze kadar devam etmektedir. Geniş bilgi için bkz: Saiyid Athar Abbas Rizvi, "Keşmir", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 22, 2002, s. 325-327. Prithivi Nath Kaul Bamzai, **Culture and Political History Of Kashmir**, Gulshan Books Kashmir, 2009. Walter R. Lawrence, **The Valley Of Kashmir**, London, Henry Frowde, 1895.

¹⁸³ Tibet, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin güneybatı sınırında yer alan özerk bölgenin ismidir. Başşehri denizden 3630 metre yükseklikteki Lhasa'dır. 4.900 metre yükseklikle dünyanın en yüksek bölgesi olan Tibet'e coğrafya literatüründe "Dünyanın Çatısı" denilmektedir. VII. yüzyılda temelleri atılan Tibet İmparatorluğu zamanında bölgede Budizm ülkenin resmî dini haline gelmiştir. Moğollar döneminde ise Yuan (Kubilay) Hanedanlığı'nı tarafından idare edilmiştir. 1720'den itibaren Mançular tarafından yönetilmeye başlayan Tibet'te XIX. yüzyılın sonundan itibaren Batılı güçler etkili olmaya başlamışlardır. 1904'te İngiliz kuvvetleri Tibet'in başkenti Lhasa'ya girmiş; 1908'de İngilizlerin çekilmesinin ardından Çinliler bölgeyi işgal etmişlerdir. Geniş bilgi için bkz: N. Chang - Kuan Lin, "Tibet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 41, 2012, s.123-125.

¹⁸⁴ Pakistan'ın en uzun nehri olan İndus, Tibet Platosu'ndan doğup batıya doğru Hindistan üzerinden devam ederek Pakistan'a ulaşır. Pakistan'dan Umman Denizi'ne dökülür. İndus başta ülkenin tahıl ambarı Pencap bölgesi olmak üzere ülke ekonomisinin en önemli su kaynağıdır. "İndus", **The Imperial Gazetteer of India**, Vol. I, Oxford At The Clarendon Press, 1909, s. 29-31.

bölünmeye sahiptir. Sonunda ikisi de güneye doğru dağların üzerini yarıp geçer ve kuzey Hindistan'ın tamamını kuşatarak denize akar. Yukarıda kabaca açıklaması yapılan Sanpoo ve Brahmaputra'nın¹⁸⁶ kimliği yeterince bilinmekteydi.

Arkasında yüksek bir düzlük halinde çakıl terası destekleyen bir duvar düşünün; bu çakıl terasın ortasında domuzsırtı tepe olduğunu varsayalım, bundan dolayı oradan yükselen suların her biri duvarda alçak bir yer bulana ve onun arasından sızana kadar sağa ve sola yayılırlar. Bu durum, Tibet, onun nehirleri ile Himalaya dağ zinciri arasındaki bağıdır. Bu çakıl terasın daha ötesinde ne uzanmaktadır? Düzlük, o tarafta sıradağlarla da desteklenmekte midir? Ya da git gide genel seviyenin altına düşer mi? Ya da o aynı yükseklikte uzun bir mesafede aynı çoraklıkla devam eder mi?

Onların bu gizemli durumunu saklayan muazzam duvara bakarken bu sorular, muhteşem bir cazibe teşkil etmekteydi. Bu sorular Ladak,¹⁸⁷ Zanskar¹⁸⁸ yerlilerinin, yakın çevrelerden ve Batı Tibet'in (Benim ülkenin bu parçasını çakıl düzlüğü olarak betimlediğim) yakın ve ulaşılabilir bölgelerinden gelen evsiz yurtsuzların her yıl görülmesiyle daha da güçlenmiştir. Tuhaf siyah çadırlar kışın birkaç gün için açık

¹⁸⁵ (Y.D.) Doğu Tibet nehri bizim tarafımızdan bu isimle bilinir. Ancak gerçekte "Sampoo" kelimesi Tibet dilinde nehir anlamına gelmektedir ve dolayısıyla Batı Tibet'teki İndus'da diğerindeki gibi aynı ünvanı talep hakkına sahiptir.

¹⁸⁶ Kaynağını Tibet'ten alan Brahmaputra 2900 kilometre uzunluğa sahiptir. Tibet'ten, Hindistan'dan ve Bangladeş'ten geçen nehir Bengal Körfezi'ne dökülür. Geçtiği yerlerde tarım arazilerinin sulanmasında önemli rol oynar. Nehir uzun yıllar boyunca taşıma ağı olarak kullanılmıştır. <https://www.britannica.com/place/Brahmaputra-River> (çevrimiçi-ulaşım tarihi 12.09.2019)

¹⁸⁷ Hindistan'ın Cammu Keşmir eyaletinde yer alan Ladak, tarih boyunca önemli ticaret yollarının kavşağında bulunduğu için daima stratejik öneme sahip olmuştur. "Üst Geçit Ülkesi" olarak adlandırılan Ladak tarih öncesi dönemde Hint, Tibet ve Türkistan arasında sayısız kültür ve dini etkilerin merkezi olmuştur. Bölgede neolitik çağdan beri yaşamın var olduğu düşünülmektedir. I. yüzyılda Kuşhan imparatorluğunun bir parçası olan Ladak'ta II. yüzyıldan itibaren Budizm yayılmaya başlamıştır. Ladak VIII. yüzyılda Çin ve Tibet arasında çekişme alanı haline gelmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren ise yaklaşık 200 yıl komşu Müslüman devletlerin baskılarına maruz kalmıştır. Bu dönemde Ladaklıların bir kısmı İslamiyet'i kabul etmiştir. XVII. yüzyılda Tibet Merkez Hükümeti tarafından istila edilen Ladak, 1834 yılında Sih İmparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Bölge İkinci Angıl-Sih savaşından sonra İngilizler, onların çekilmesinden sonra Çin, Hindistan ve Pakistan arasında bir çekişme alanı haline gelmiştir. Bu durum hala bu devletlerin arasında sorun olmaya devam etmektedir. Geniş bilgi için bkz: R.A. Stein, **Tibetan Civilization**, London, Stanford University Press, 1972. John Bray, **Ladakhi Histories**, Brill Academic Pub., 2005.

¹⁸⁸ Hindistan'daki Cammu Keşmir eyaletinde bir bölgedir. Yönetim merkezi Padum'dur. 3.500-7.000 metre yükseklikte bulunan Zanskar'da yaşayanların neredeyse tamamı Budist inancındadır. Çok az Müslüman'ın da yaşadığı bölgede ilk yerleşimin Bronz Çağı'na kadar uzandığı tahmin edilmektedir. X. ve XV. yüzyıllar arasında yerel idareciler tarafından yönetilen Zanskar'da en eski buluntular Kuşhanlar dönemine rastlamaktadır.

alanlar ve yol kenarlarında görünür ve eşyalarıyla aşağıya inen çekik gözlü küçük Tibetli tüccarların kirli ailelerine barınak sağlar. Yüksek elmacık kemikleri, kirli ve atkuyruğu saçları ile onlar ne ilgi çekici ne de alımlıydılar. Ancak çok iyi huylu insanlardır ve her zaman sizi gülümseyerek karşılarlar.

Her yıl Ladak'ın vahşi bölgelerine giden birkaç İngiliz avcısı, Budist sakinlerinin ilginç gelenekleri ve buradaki muhteşem hayvanların haberlerini getirirler. Poniler kadar büyük vahşi koyunlar ve atlar gibi gür kuyruklarıyla ve neredeyse yere ulaşan yanlarındaki uzun saçları ile yaban sığırları, bunların yanında antilop ve ceylanlar yeterince çaba gösteren avcılar tarafından avlanır. Avcı olmayanlar için ise neredeyse ulaşılabilir kayalar üzerine oturtulan ilginç manastırlar, onların Katolik seremonileri, dua çarkları, devasa görüntüleri, antik el yazmaları başlıca cazibe merkezlerini oluşturmaktadır.

Ancak, dağların ötesinde neredeyse bir ay yürüyüş mesafesinde yer alan Ladak, bu şekilde çok iyi bilinirken onun ötesindeki bölgeler gizemin ve uzaklığın tüm cazibe merkezlerini bir araya getirmiş gibiydi. Birkaç yerli tüccarın Yarkend ve hatta Kaşgar'ın uzak pazarlarına gittiği bilinmekteydi ve onlar tehlikelerden kaçışın ve zorlu mücadelelerin korkunç hikâyelerini geri getirirdi. Burada insan hayatının bir koyunun hayatından daha değerli olmadığı söylenirdi ve sadece birkaç tüccar bu riskli girişime cesaret etmişti. Aynı zamanda bu bölgelerdeki isyan söylentileri de Hindistan'a ulaşmıştı. Bir Müslüman ırk olan Moğolların ayaklandığı, Çinli efendilerini katlettikleri ve Çin Tataristan'ı¹⁸⁹ olarak bilinen, "Altı Şehir Ülkesi"¹⁹⁰ olarak isimlendirdikleri ülkelerini kurdukları söylenirdi.

¹⁸⁹ Tataristan Orta Çağ'dan 20. Yüzyıla kadar, sonraki Türk göçlerinden ve Moğol istilasından sonra Türk ve Moğol halklarının yerleştiği Hazar Denizinden Ural Dağları ve Pasifik Okyanusu ve Orta Asya'yı belirtmek için kullanılan terimdir. İki büyük bölünme içindedir. Batı bölümünü oluşturan Bağımsız Tataristan ve doğuya uzanan Çin Tataristan'ı; ancak bu bölünmenin sınırları net değildir. Küçük Buhara ve Tibet bazen birinde bazen de diğesinde ifade edilir. J.E. Worcester, **Geographical Dictionary Or Universal Gazetteer Ancient And Modern**, Boston, Cummings & Hilliard, 1823, s. 703. Çin Tataristan'ı terimi ilk kez Fransız coğrafyacı Jean Baptiste Bourguignon d'Anville'in tarafından kullanılmıştır. Bu terim Doğu Türkistan, Moğolistan, Mançurya ve Çinghay bölgelerini içerir. Jean Baptiste Du Halde, **The General History Of China Containing A Geographical, Historical, Chronological, Political and Physical Description Of The Empire Of China, Chinese-Tartary, Corea, And Thibet**, London, T. Gardner in Bartholomew-Close, 1741, s. IX., XI, vd.

¹⁹⁰ Batı kaynaklarında XVII. ve XIX. yüzyıllarda Tarım Bölgesi için kullanılan bir terimdir. Günümüzde Doğu Türkistan'daki Tarım Nehri'nin kenarındaki yerleşim yerlerini içerir (Kaşgar,

Bu bölgeyle ilgili bilgiler için Avrupa kitaplarına bakıldığında tarihten daha çok romantizm vardır. Burası, Moore tarafından ölümsüzleştirilen, gelini Lalla Rookh'u¹⁹¹ elde eden hükümdarın Küçük Buhara ülkesidir. Michell kardeşlerin ise *The Russians in Central Asia*¹⁹² kitabında bölge ile şu bilgiler yer alır:

“Söz konusu bölgeyi bilmememiz uzun zamandır bizim için bir suçlama meselesi haline geldi ve ‘esas olarak konjonktürel’ bilgimiz, sefil kusurlu durumu nedeniyle bilime utanç olarak damgalandı. Belki de bu, bu ülkede çok değerli yaşamları feda etmiş olan enerjiyi kolayca etkileyenleri, kesinlikle her insanın hayatını elinde tuttuğu bir ülke olan İngiliz girişimine açılmak için bir araç tasarımlarını isteyecek olsaydık bu onları bile şaşırtacaktı. Cesaret ve davranışları ispatlamak için ‘aptal!’ ya da ‘korkak!’ diye açıklamaktan daha fazlası gerekir, zira Küçük Buhara’da bir seyahatin zorluklarını ve tehlikelerini duyan her seyyah tehlike ve zorluklarından ikilmektedir.

Bu güvensiz hayatın üzücü bir örneği Kangra vadisinin sakinlerinin zihnine bilhassa yer eder. 1857 de, büyük Alman seyyah Adolph Schlagintweit,¹⁹³ (o zaman

Yarkend, Aksu, Hotan, Uç Turfan, Kuçar). Rian Thum, **The Sacred Routes of Uyghur History**, London, Harvard University Press, 2014, s. 3. Michael Dillon, **Xinjiang: China's Muslim Far Northwest**, London-New York, Routledge Curzon, 2004, s. 4-5. XVIII. yüzyılda Tarım Nehri etrafındaki yerleşim yerleri siyasi birlikten yoksundu, bu nedenle Altşehir belli bir şehri değil genel olarak Tanrı Dağları'nın güneyindeki vaha yerleşimlerini ifade eder. Bölgeye gelen seyyahlar bu altı şehri belirlemeye çalışarak çeşitli listeler önermişlerdir. Bunlardan Albert von Le Coq: Kaşgar, Maralbaş, Aksu, Yeni Hisar, Yarkend ve Hoten; Barthold Yenihisar'ı Kuçar ile değiştirdi. Aurel Stein'e göre, XX. yüzyılın başında, Çin yöneticileri bu terimi Hoten çevresindeki vahşi şehirler için kullanmışlardır. Altıncısının belirtilmediği bu şehirler; Hoten, Yurungqash, Karakaş, Kira, Keriya olarak ifade edilmektedir. Yakub Beg'in Turfan'ı ele geçirmesiyle de bölgeye Yedişehir denmiştir. Ildikó Bellér-Hann, **Situating the Uyghurs Between China and Central Asia**, Routledge, 2007, s. 5.

¹⁹¹Thomes Moore'nin 1818 de yayımlanan en ünlü şiiridir. Lalla Rookh düzyazı parçaları birbirine bağlanmış bir dizi koşuklu öyküden oluşur. Bu öykülerde anlatılan olaylar o sıralarda İngilizleri ayrıca büyüleyen Doğu ülkelerinin uydurma dekoru içinde geçer. Bir imparatorun kızı olan Lalla Rookh Buhara hükümdarıyla evlenmek üzere, Delhi'den Keşmir'e gitmektedir. Yolculuk sırasında hoş vakit geçirmesi için, bir ozan koşuklu dört öykü anlatır. Lalla Rookh ozana âşık olur. Daha sonra bu ozanın kılık değiştiren Buhara hükümdarı olduğu anlaşılır ve mutlu sona ulaşır. Mina Urgan, **İngiliz Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2013, s. 8.

¹⁹² Robert Shaw burada 1858-1859 yılları arasında Doğu Türkistan'a giden Çokan Velihanov tarafından yazılan “Cungarya Tasvirleri”, “Nan-lu, Altşehir Ülkesinin Vaziyeti” başlığı ile 1861'de Rus Coğrafya Cemiyeti “Zapiski”lerinde yayınlanan eseri belirtmektedir. Bu eser 1865 yılında Londra'da “*Russians In Central Asia*” adıyla J. ve R. Michell kardeşler tarafından İngilizceye çevrilerek yayınlanmıştır. Valikhanof, M. Veniukof, **Russians In Central Asia**, Çev. J. & R. Michell, London, Edward Stanford, 1865 s. 6.

¹⁹³Adolp Schlagintweit 9 Ocak 1829 tarihinde Münih'te doğdu. Kardeşi Hermann ile birlikte 1846-1848 yılları arasında ilk bilimsel çalışmalarını yaptı. 1850 yılında kardeşiyle yayınladıkları “Untersuchungen Über Die Physikalische Geographie Der Alpen” çalışmalarıyla bilim dünyasında ün kazandı. Daha sonra çalışmalarına diğer kardeşi Robert da katıldı. Üçkardeş başarılı çalışmaları

Kaşgar'ın Çin garnizonunu kuşatan Veli Han Töre¹⁹⁴ tarafından öldürülen) Doğu Türkistan'a bu yolla geçti. (Ben bundan böyle söz konusu bölgeyi bu isimle adlandıracağım) Daha sonra Kaşgar'ın Çin garnizonunu kuşatan Veli Hanprak (Töre) tarafından öldürüldü. Bu acı haberi Kangra Vadisin'den evlerine dönen seyyahın uşakları getirdi.

Düşünülebileceği gibi, bütün bunlar neredeyse tek Avrupalı seyyah olan Marco Polo'nun¹⁹⁵ seyahat ettiği bu gizemli topraklarla aramızdaki bizim yüksek karlı duvar olarak benimsediğimiz ilk engeli oluşturmuş, bölgeye olan ilgiyi ifade edilemez bir şekilde arttırmıştır.

1867 yılında yıllık olağan gezimi Ladak'a kadar genişlettim. Ben ve arkadaşım her yıl Orta Asya'dan Batı Tibet'e gelen kervanlarla tanışmak için hevesliydik. Bu tüccarlarla tanışmak ve eğer bir şansımız olursa kuzeyde, Ladak'a sınır olan dağların eteklerindeki Türkistan yakınlarında bulunan küçük bir Müslüman prensliği Hoten'e kadar gitmeye hazırdık. 1865 yılında Hoten Emiri, komşu dağlarda İngilizler adına araştırma yapmak için görevlendirilen Johnson'ı oldukça dostane bir

nedeniyle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından Himalayalar, Karakoram ve Kunlun Dağların'da bilimsel araştırma yapmak için davet edildiler. 1854-1857 yılları arasında yolculuklarına bazen ayrı ayrı bazen de birlikte devam ettiler. Kunlun dağlarını geçen ilk Avrupalı olan Schlagintweit kardeşlerden Hermann ve Robert evlerine dönerken, Adolf, Türkistan'daki araştırmalarına devam etti. "Schlagintweit", **Encyclopædia Britannica**, Vol. XXIV, New York 1911, s. 328. Adolph Schlagintweit Yarkend'e gitmek için bir yol bulma arzusuyla yöneldiği Kaşgar'da, Kaşgar hâkimi Veli Han Töre tarafından Çinli bir casus olduğu gerekçesiyle başı kesilerek dam edildi (1857). H. Strachey-Herbert B. Edwardes, "On the Death of M. Adolphe Schlagintweit", **The Royal Geographical Society of London**, Vol. 3, No. 4, 1858 – 1859, s. 172-174

¹⁹⁴ Veli Han Töre, Doğu Türkistan Hocalarından Akdağlılar'a mensuptur. Akdağlılar 1760'larda Doğu Türkistan'dan sürülmüş olsalar da Doğu Türkistan'ı yeniden ele geçirmek için ümitlerini hiç bırakmamışlardı. Bu nedenle fırsat buldukça Doğu Türkistan'da hâkimiyeti ele geçirmeye çalışmışlardır. Christian Tyler, **Wild West China: The Taming of Xinjiang**, 2003, Rutgers University Press, s. 68. Veli Han Töre'de diğer Hocalar ailesindekiler gibi bu düşünceyle hareket etmiş, Doğu Türkistan'a fırsat buldukça akınlar düzenlemiştir. İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, TTK Yay., Ankara, 1995, s.79-80. Nitekim Veli Han Töre Hokand Hükümdarı Hüdayar Han'ın Buhara'ya kaçmasını ve bölgedeki kargaşadan faydalanarak 1857 yılında Doğu Türkistan'a sefer düzenleyerek burayı ele geçirmiştir. Yönetimi sırasında oldukça zalim ve sert davranan Veli Han Töre birçok masum insanı katletmiş. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkîli, Türkistan ve Yakın Tarihi**, İst. 1982, s. 214. M. Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafyası ve Şimdiki Durumu**, İst. 1852, s. 23 vd. Yakub Beg'in bölgede hâkimiyet kurmasının ardından 1865 yılında Yakub Beg tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Bellew, **Kashmir and Kashghar**, s. 324.

¹⁹⁵Marko Polo eserinde Kaşgar, Yarkend, Hoten vb. gibi Doğu Türkistan şehirlerinin ekonomik, siyasi, iktisadi sosyal ve kültürel hayatı ile bilgiler vermiştir. Bu bilgiler için bkz: **Marko Polo Seyahatnamesi I**, Çev. Filiz Dokuman, Tercüman Gazetesi Yay., 1979, s. 56,57 vd.

şekilde kabul etmişti. Eger bazı tüccarların destegini sağlayabilirsek biz de benzer bir karşılaşmayı deneyimlemeyi umut ettik.

Ancak bu umutlar yol üzerinde aldığımız, Hoten'in küçük beyliğinin işgal edildiği, onun beyinin de Kaşgar ve Yarkend'in yeni hükümdarı Yakub Beg tarafından öldürüldüğü haberleri ile dağıldı.

Bir önceki kış boyunca gerçekleşen bu olayların haberleri, karların erimesinden ve bahar sellerinden sonra dağları geçerek buraya gelen ilk kabile tarafından ulaştırıldı. Ancak biz Ladak ziyaretinde ısrar ettik ve ısrarımız sayesinde gördüğümüz yeni manzaraların büyüyle ödüllendirildik. Dar, köknar kaplı geçitlerden, Himalayalar'ın buzul geçitleri ve sert kayalıklarından ayrıldıktan sonra Tibet'in yüksek geniş toprakları üzerinden Rupsu denilen bu bölgeye giriş yaptık. Bu bölge, İngiliz askerinin ilk bakışta Habeşistan hakkında söylediği “eğer o bir masaysa en yüksek bacaklı masadır”, sözlerini hatırlattı.

Mont Blanc¹⁹⁶ ile aynı yükseklikte uzanan ve birkaç yüz metre genişliğinde gibi görünen bu plato aslında geniş ve susuz vadileri ve millerce uzunluğunda ovaları içerir. Her iki tarafta kırmızı, sarı ve siyahın bütün tonlarındaki inişli çıkışlı dağlar; ara sıra uzun çakıllı döküntü yamaçların tekdüzeliğini kıran, zirveye yakın kesilmiş kayalar uzanır. Hem dağlar hem de ovalar çıplak çakıldır. Zemin boyunca soluk sarı bir parıltıyı yakalayan bazı hafif çöküntüler haricinde yeşilin hiçbir belirtisi görülmemektedir. Daha yakından bakıldığında bunun bir uçtan bir uca uzanan sert ve dikenli otların çakıl taşlarını delercesine sanki bir sürü renksiz kirpi tüyü etkisi olduğu görülür. Sizde büyük gezginlerin gereksinimleri olan su ve odun bulma umutsuzluğu başladığı zaman rehberiniz sizi tepelerin aralarına götürecektir. Burası yamaçlardaki kar yataklarından çıkan küçük bir akıntının olduğu, iki ya da üç ayak yüksekliğinde sık ağaçlı fundalık bir yer olup ortada kaba bir ocak ve gevşek taş duvarları ile çevrelenen sığ çukurlardır. Bu sığ çukurlar göçebe Tibet kabilelerinin zaman zaman buralarda çadırlarını kurduklarına işaret eder. Eğer deneyimli biriyseniz alçak ve çatlak olsa bile bu koruyucu duvarlardan faydalanırsınız. Öğleden

¹⁹⁶ Fransa-İtalya ve İsviçre'nin sınır noktasında bulunan Mont Blanc, Kafkaslardan sonra Avrupa'nın en yüksek dağıdır. Devamlı karlı olması sebebiyle “Akdağ” anlamına gelen Mont Blanc denilmiştir.

sonra aniden, şayet size isabet ederse, bir düzine kıyafetin altında bile bütün vücudunuzu uyuşturacak olan korkunç, ölümcül soğuk bir rüzgâr ortaya çıkar. Eğer Tibetli seyyahlar bu yüksek duvarın arkasında kendilerini rüzgârdan koruyabilirlerse, üstlerinde çatı olmadığı için endişelenmezler. Bundan dolayı bir sürü küçük taş, bir peteğin hücreleri gibi her duraklama yerinde kümelenerek birleşmiş, her zaman bunların bir tarafı hâkim rüzgârlara karşı yükseltilmiştir. Seyyah, kendini öğleden sonraki soğuktan korurken, sabah neredeyse güneş çarpmasından ve dayanılmaz güneş ışınlarının parlaması nedeniyle kör olabileceği bir ülkede olduğuna inanmayacak. Ülke, seyahat için son derece rahatsız edicidir.¹⁹⁷ Bu sonsuz ovalarda hiçbir yere vardığınızı göremezsiniz. Önünüzde hep aynı şeyleri görerek saatlerce pusulanın aynı noktasına doğru yürürsünüz. Uzaktan size doğru gelen başka bir yolcu grubunu keşfedersiniz, ancak onlarla karşılaşmadan önce yarım gün seyahat etmek zorunda kalabilirsiniz. Hava çok açıktır, burada hiçbir perspektif yoktur. Her şey bir düzlemde ve göze çok yakın görünür. Bitmez tükenmez bu ovaların arasından geçtikten sonra tekrar Ladak'ın yerleşim yerlerine doğru inersiniz. Karşı tepe üzerinde görünen ekili köylerin ilk kırıntıları olağanüstü bir etkiye sahiptir. "Cela vous saute aux yeux"¹⁹⁸. Onların çölün hemen dışını çevreleyen manzaraya ait oldukları gözlenir ve sizinle çok açık farklılığıyla buluşur. İngiltere'nin ekili en iyi yerlerinin, insanın Atlas ya da Aden'i hayalinde canlandırabileceği bu kavrulmuş ve uluyan dağların arasına serpiştirilmiş olduğunu düşünün, açık İtalyan gökyüzü altında atmosfer bir teleskop gibi işlev görüp en küçük ve uzak objeleri fark edilebilir hale getirir. Yeşilin tonları yoktur; ekili alanlar çevredeki çöl yamaçlarından sanki başka bir ülkeden ölçülerek kesilmiş ve buraya bırakılmış gibi belirgin bir şekilde ayrılmaktadır.

Bu köye yaklaşırken siz düz taşlarla kaplı, üzerinde Tibet karakterli iki farklı stilin kullanımıyla kutsal cümlelerin yazıldığı alçak ve geniş duvarları geçersiniz. Bu

¹⁹⁷ (Y.D.) Dünyanın doğusunda sabahların öğleden sonra daha sıcak olduğu gerçeği Rawlinson'un "Herodot"undaki Eski tarihinin fikrini destekleyen örnekler verdiği bir notunda onaylanır. Herodot bunu güneşin sabah saatlerinde Doğu (güneşin doğduğu yer), akşamları Batı bölgelerine daha yakın olduğunu varsarak açıklamıştır. Tabii ki asıl sebep tamamen yereldir.

¹⁹⁸ "Bu sizin gözünüze çarpıyor."

bir ‘Mane’dir ¹⁹⁹ ve bunlarsız hiçbir köy yoktur. Buranın her bir köşesinde muhtemelen Chorten ²⁰⁰ vardır. Bunlar geniş kare şeklinde, tepesine ters çevrilmiş büyük bir çaydanlık biçiminde ve tamamen beyaz boyalıdır; bütün bunların tepesinde de tahta bir küre ya da hilâl şeklinde dikili bir taş sütun gibi yer alır. Yüksekliği ondan yirmi fite ²⁰¹ kadar değişen bu yapıların Aziz Buda Rahiplerinin kalıntılarını içerdikleri düşünülmektedir. Ayakta durur konumda gömülmüşlerdir ve yanlarındaki küçük güvercin kovukları sayısız lav süsleri gibi görünen küçük madalyonlar ile doldurulmuştur. Onlar Budist mezhepleri tarafından saygı duyulan yüz elli tanrı figürleri toprak ve diğer Lamaların külleriyle karıştırılarak şekillendirilmiştir. Lamalar bir anlamda öldüklerinde kendi tanrılarının görüntülerine dönüşmüşlerdir.

Bu yapılardan birine ulaşıldığında dindar Tibetliler onun her zaman sağ tarafından geçer. Dolayısıyla yol burada her zaman gelenler ve gidenler tarafı olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bu köylerin dağınık evleri düz çatılı, iki katlı ve güneşte kurutulmuş büyük tuğlalar ile inşa edilmiştir. Duvarlar büyük ölçüde içe doğru eğimlidir, kapı ve pencereler kırmızı ve beyaz sıvalarla boyanmıştır. Çatıların tamamının üzerinde genellikle küçük bayraklar ve renkli pamuk bezlerle tutturulmuş küçük boynuz yığınları (ya vahşi hayvanların ya da yerli koyun ve keçi boynuzları) vardır. Gür kuyrukları ve onlara kadın görünümü veren dizlerinin altına kadar uzanan saçlarıyla sert görümlü siyah “yaklar” (Tibet öküzü), bu çayırlarda otlarlar ya da hoşnutsuzlukla homurdanarak seyyahların yüklerini taşırlar. Onlar genellikle kırmızı ve mavi renkli, aşağı indirilip yukarı çekilebilen askılı iç etek giymiş kadınlar tarafından idare edilirler. Bu kadınların dize kadar, diz bağı ile takılan bez çizmeleri, koyun derisi pelerinle örtülen, bazen kırmızı kumaşla kaplı ceketleri (içe doğru tüylü), kulaklarını acı rüzgârdan koruyan ve tuhaf bir şekilde başlarından sarkanşeyler; ve en önemli aksesuarları olan ‘peraklar’ı vardı. Bu peraklar başın üstünden arkaya doğru sarkan geniş bir deri şeridinden oluşan, üzeri sahte türkuaz

¹⁹⁹ Tibet Budizm’inde dua taş plakalarıdır. Bu taşlar bölgenin sakinleri tarafından yol ve nehir kenarlarına bilinçli olarak yerleştirilir. Bu plakalar üzerinde oyularak yazılan duaların buldukları yerleri koruduklarına inanılır.

²⁰⁰ Hindistan ve güney doğu Asya ülkelerinde bir tapınak çeşididir. Kümbet biçiminde olup zamanla çok çeşitli formlar almıştır. İçinde Buda’ya ait eşyalar saklanır. Tapınma chorten/stupanın etrafında olur. Chorten/stupalar zamanla gelişmiş ve yükseldikçe incelen kuleler haline gelmiştir. <http://www.buddhanet.net/stupa.htm> (çevrimiçi/erişim tarihi: 25.09.2017)

²⁰¹Fit İngilizlerde kullanılan bir uzunluk ölçüsüdür. 1 fit 30,48 cm uzunluğundadır.

firuzelerle kaplı, ucuna yakın incelerek tek bir taşa dönüşen ve bu kadınların çok değer verdikleri bir objelerdi. Erkekler; tamamı sakalsız, kadınlarınkine benzer kumaş çizme, bellerini kuşatan ve taytlarının hemen altına kadar inen kalın yünlü cüppeler giyerlerdi. Atkuyruklu kafalarına içki nakliyesi yapan İngiliz yük arabacıları gibi Frig başlığı takarlardı. Bu başlıklar, gözleri güneşten, kulakları da soğuk rüzgârlardan korurdu.

Seyyaha bakmak için toplanan grupta genellikle bir Lama da vardır. Söz konusu Lama, bir kolunu ve omzunu açıkta bırakan kırmızı bir cübbe giymiştir, aynı zamanda başı da açıktır. Lama; elinde, ahşap saplı ve bir iple bu sapa bağlı bir ağırlık ile destekleyerek neredeyse elinin algılanamaz bir hareketiyle döndürdüğü bir dua silindiri taşır. Burada, bir komşu tepe noktasına yerleştirilen ya da bir kayanın dikey yüzüne sıkıştırılmış şekilde bir Lama manastırı vardır. İşte bir Tibet köyü böyledir. Hayat kaynağı suyollarının kenarlarındaki birkaç bodur söğüt dışında ağaçsız; aynı zamanda çok uçlarda insan varlığının hiçbir işaretinin olmadığı muazzam bir çakıl yığını.

Ladak'ı oluşturan yukarı İndus'un geniş vadilerinde yer alan köyler aralıksız şekilde birkaç mil devam etmekteydi. Ürünler burada hayret verici şekilde bereketlidir ve yükseklik sadece on bir bin fit olduğu için iklim ılımandır. Leh şehrinin sakinleri uzun, yumuşak çakıllı yamaçta nehirden yaklaşık dört mil uzak olan bu tepelerin eteklerinde yaşamaktadır.

Buraya geldiğimde Tibet görgü ve geleneklerini daha dikkatli bir şekilde incelemeye hazırlanıyordum, fakat kasaba boyunca yaptığım ilk yürüyüş sırasında buradaki insanlara karşı başladığım küçümseyici önyargım yerini büyük bir ilgiye bıraktı. Zira sokaklarda azametle yürüyen ya da çarşı boyunca sessiz bir şekilde sıralar halinde oturan, çevredekilerden farklı tipte insanlar görülmekteydi. Onların başkalarına saygılı tutumları, Hint yalaka ya da Tibet soytarılarından çok farklı duran özgür, ağırbaşlı davranışları vardı. Çevrelerindeki insanlarla karşılaştırıldığında maymunlar arasındaki insanlar gibi görünüyordular. Büyük beyaz sarıkları, sakalları, neredeyse yere ulaşan, belini kuşatan kısa bir astarı gösteren ve önü açılan uzun, geniş dış elbiseleri, siyah deri binici çizmeleri onlara heybetli bir hava vermişti.

Belki de kısmen Türk tüccarlara böylesine kusursuz bir görüntüyü kazandıran onların gizemli ülkelerinin düşüncesiydi. Bu güne kadar dünyanın diğer yerlerinden olan ziyaretçilerin erişimine izin verilmeyen bu insanlar muhtemelen, ikinci Sicilya Vesper'i²⁰² gibi elli bin işgalcinin vahşi bir ölüme yollandığı muazzam bir intikama şahitlik etmiş olmalıdırlar. Muhtemelen Çinli müşriklerin katliamında yer almışlardı. Gözleri bu çılgın bölgelerde günlük, sıradan bir hadise olduğu söylenen toplu infazlara oldukça alışık olmalıydı. Timur ve Cengiz Han'a dayanan ataları bu Orta Asya menşeli, hatta uzak batıyı da etkileyen mücadelelerde yer almış olmalıydı.

Onları tanımaya başladığımızda gördük ki mizaçları onlara atfedilen korkunç karakterlere hiç benzemiyordu. Geldiler ve bizimle çadırımızda oturdular. Şimdiye kadar Hinduizm'de bir kast ihlali olarak düşünülen ve bizim Hintli Müslümanların dehşete düşmüş bakışlarına rağmen onlar çadırımızda oturdular, büyük bir memnuniyetle çayımızı yudumladılar ve tercüman aracılığıyla samimi bir şekilde konuştular. Misafirlerimiz esasen şakadan hoşlanan ve karşılığını veren, özgürce konuşan ve özel sınırların ötesini geçmeyen "iyi ahbablardı". Hem kendilerine hem de konuştukları kişilere saygılı görünüyordular ve ayağa kalktıkları zaman bir saray mensubunun selamlamasıyla izin aldılar. Onlar, kırmızı renkli dudakları ve sağlıklı yüzleriyle Avrupalılardan çok az koyu idiler. Bizim ilk gelişimizde bir keçe giymiş uzun çiçek desenli cübbe ve yüksek binici çizmeli açığız bir adam bana yaklaştı. Sakal ve bıyıkları açık kahverengiydi, yüzü oldukça açıktı ve bir İngiliz gibi yüzüme baktı. Ben, o bir tarafa döndüğünde ve Müslüman uşaklarımın yanına oturduğunda onunla İngilizmiş gibikonuşma noktasındaydım. O ise Yarkendli bir hacı ya da yolcuydu!

Yarkendli bu insanlar (tüccarlar), daha önceden İngilizlerden hoşlanmaya başlamışlardı. Leh'e yeni yerleşen İngiliz vatandaşı Dr. Cayley, onlara vergilerin düşürüleceğini haber verdiğinde kalplerini kazanmıştı. Birkaç yıl önce toprakları Ladak'ı içine alan Keşmir Mihracesi, Orta Asya ile Hindistan arasında ticaret yapan

²⁰² Sicilya Vesperleri, Sicilya'yı 1266'dan itibaren yöneten Kral Charles I'in yönetimine karşı 1282'de Paskalya'da çıkarılan isyana verilen addır. İsyan sırasında binlerce insan acımasız bir şekilde katledilmiştir. Kral Charles Hükümeti adanın kontrolünü kaybetmiş ve Napoli, Sicilya Krallığı'ndan ayrılarak bağımsız olmuştur. Geniş bilgi için Steven Runcian, **The Sicilian Vespers**, Cambridge 1958, s. 214-280.

tüccarlar için yüksek gümrük vergilerini yüzde beşe düşürmek yolunda İngiliz hükümeti ile anlaşmaya girmişti. Her zamanki gibi bu anlaşma hiçbir yerde uygulanmadı ve ardarda gelen protestolardan sonra bizim (İngiliz) hükümetimiz uygulamaları izlemek için bir memuru Ladak'a atadı. Tayin edilen ilk memur Dr. Cayley, hükümete vergi indiriminin Keşmir hükümeti tarafından sistematik olarak göz ardı edildiğini hemen bildirdi. Bu haberin detayları Mihrace'ye, resmi olarak iletildiğinde, Mihrace bu durumu düzeltmek için Ladak'a emirler gönderdi. Bu defa söz konusu emirleri yakından izleyecek olan bir İngiliz subayıydı. Bu alenen ilan edildiğinde ben de Leh kentindeydim ve Yarkendli tüccarların memnuniyetleri ilk olarak bir İngiliz olan benim şahsımda açığa vuruldu. Şehir dışındaki İngiliz temsilciliğinde yapılan törene götürdüğüm kafiledeki arkadaşlarımla tamamına iletilen başarımdan önceki küçük bir alkışı onlardan aldım, teşekkürleri gerçekten samimiydi.

Biz burada neredeyse bir ay Türklerin özelliklerini öğrenerek geçirdik. Onların kuralları ve ülkeleri hakkında öğrenebileceğimiz her şeyi öğrenmeye ve gelecek yıl ülkelerine bir seyahatin yolunu açmaya çalıştık. Ekim ayının sonlarına doğru da Ladak'tan geri dönüşe başladık ve tam zamanında, Baralacha geçidi karla kapanmadan geçmek olanağı yakaladık. Ancak burada iki Hintli uşağımızı kaybetme talihsizliğine uğradık. Onlar arkada kaldılar ve sonunda soğuğa dayanamadılar. Grubumuzun o gece çok dağınık olması ve farklı yerlerde geceleme nedeniyle uşaklarımızın yokluğunu çok geç olana kadar fark edemedik. Onları bulduğumuzda ise vücutları birbirlerine sarılmıştı ve Tibet Yak çobanları tarafından yağmalanmışlardı.

Ben karda gecelediğimiz o geceyi asla unutmayacağım. Çalı çırpı yakacağı taşıyan at gelir gelmez (gece saat 12'yi geçiyordu) biz iki İngiliz kayaya karşı ateş yakmak için vardiya yaptık. Bunu gören, bizimle aynı gün geçidi geçmeye çalışan bir Sih tüccar yanımızageldi ve oturdu. Bu tüccarın sakalları ve bıyıkları buz parçaları ile kaplıydı. Yüzü bitkindi ve tek düşüncesinin ısınmak olduğu görünüyordu. Ben bir şişe rom bulmuştum. Şişeyi açmaya çalışırken o, ellerini omzuma koydu ve ciddiyetle "bu işte beraberiz" dedi. Ben güldüm ve ona biraz rom verdim. Rom onu canlandırmış gibiydi, zira kaderine hayıflanmaya başlamıştı. O tüm varlığını taşıyan

hafif yüklü beş atla hızlı bir şekilde seyahat ediyordu ve en değerli olanına binerek önden gidiyordu. Şimdi bana elinin, ipi soğukta tutmaktan donduğunu söyledi, geçitte hazine yüklü hayvanı başıboş bırakmıştı ve kendi atına ne olduğunu bilmiyordu. Kendi atında, değerli ipek dolu bir yüktaşımıştı. Yük birkaç yüz metre geride kaymıştı, fakat sahibinin, attan inip onu almaya gücü yoktu. Hindistan tüccarlarını bilenler, gücünün ne kadar azaldığını bu yaptığı ihmale bakarak anlarlardı. Bundan sonra böyle soğuklarda bizim gibi at sürmektense yürümesini tavsiye ettim ve ona bu süre içerisinde üşümediğimizi söyledim. Tabi bunda kıyafetlerimizin de etkisinin olduğunu eklemem gerek. Biz dört kat kıyafet giymiştik, bunun yanı sıra büyük bir kürk kaftan ve çenenin altında bağlanan kuzu derisi şapkalarımız vardı.

Benim arkamdan gelen dağlı uşaklarımdan biri geçitte arkadaşımızın sahipsiz atını bulup getirdi. Böylelikle Sih arkadaşımız Tara Sing hazinesine geri kavuştu.

Böyle bir soğuğu yaşadık ve o kadar uzun süre ıssız, ağaçsız yollarda yürüdükten sonra, nasıl bir keyifle Rohtang²⁰³ geçidini indiğimizi tahmin edebilirsiniz. Buradan aşağıya baktığımızda muhteşem Himalaya selvi ormanları ile Kangra bölgesine eklenen Kullu'nun yeşil vadileri görünüyordu. Ormanın başına vardığımızda bir katır yoluyla ayrılan dolambaçlı yol gölgeleri bir uçtan bir uca saran derenin üzerindeki karatahta köprü, kıştan sonra bize baharı hatırlatan bir hava. Yere uzandık ve bu güzelliğin tadını çıkardık. Av gezisine çıkmış olan bir İngiliz subayı bizi şaşırttı. Başlangıçta bizi tanıyamadı. Onunla İngilizce konuştuktan sonra bizim Yarkendli tüccarlar olmadığımızı fark etti. Aslında karın üzerindeki yansımadan dolayı karardığımızı daha sonra fark ettik. Bunun yanı sıra uzun kürklü kıyafetlerimiz ve Tibetli çizmelerimiz Yarkendli tüccar görüntüsünü tamamlamıştı.

Kangra vadisine geri döndüğümüzde bütün ciddiyetimle gelecek yılki seyahat için hazırlanmaya başladım. Maalesef yol arkadaşım bana bu sefer eşlik edemeyecekti, bu yüzden hazırlıklarına yalnız devam ettim. İstenilen bilgileri bir araya koyduğunuzda tüccar olarak gitmek tek yol gibi görünüyordu. Asyalı seyyahlar

²⁰³ Rohtang, Himalaya Dağları üzerinde bir dağ geçididir. Kullu Vadisi'ni Lahaul ve Spiti Vadilerine bağlar.

genellikle ticaret, din ya da politik nedenlerle seyahat ederler ve bunların dışında başka bir sebeple yolculuk edilebileceğini anlamazlar. Bir türbe ziyareti için bütün kıtayı geçerler; ticarî bir gezi için yaşamlarını tehlikeye atarlar, yolda tehdit edilirler; elçiler ise bir uzak liderden diğeri arasında geçip gidiyorlardı. Bu yüzden din ve politik sebeple yolculuk edemezdim. Orta Asya’da dinle hiçbir ilgim olmadığından ve bu yolculuk vesilesi ile hükümetten hiçbir resmi beklentim olmadığından sıradan bir İngiliz olarak gitmeye kararlıydım.

Sonunda Doğu Türkistan ile ilişkileri başlatmak için doğru zamanın geldiğine inandım. Burada bunun nedenlerini açıklamaya çalışmamım gereği yok zira bu sebepler daha sonra görülecekler. Bu yüzden son seçenek olan bir tüccar olarak gitmeye karar verdim. Bu bana Orta Asya pazarının durumunu keşfetmek ve İngiliz ticaretine sağlayacağı faydayı anlayabilmek için büyük bir fırsat sağlayacaktı. (kişisel olan ilgimden dolayı da özellikle Hint çayı). Eğer bu ticari bilgiyi toplamayı başarabilirsem-ticaret barbar uluslarla olan tek bağ olduğundan- bu bilgi benim yolculuğumun en değerli sonucu olacaktır. Böylelikle bir İngiliz’in sıradan ziyaretleri ile başaramayacağı Orta Asya ile devamlı iletişim kurmayı umut ediyordum.

Daha sonra seyahatime harita eklemeyi düşündüm. Doğu Türkistan bizim haritalarımızda bir boşluktan ibaretti. Bütün detaylar konjektürelidir.²⁰⁴ Bu nedenle buranın düzgün bir şekilde araştırılıp haritasının çizilmesi son derece önemliydi. Ancak kendi kendime, ‘bu girişimin çok olup olmayacağını,’ sordum. Herkesin söylediği gibi, bu seyahatin başarısız olma ihtimali çok yüksekti. Durum böyleyken, ‘böylesine zor ve sıkıntılı bir işe niye girişeyim,’ diye düşündüm. İncelemek, harita çizimi için ölçüm, barbar ulusların çok korktukları ve kışkırdıkları bir şeydi. Ama sadece barbar uluslar değildi böyle hisseden; Avrupa’nın en uygar ulusları bile ülkelerinin yabancı resmi görevliler tarafından gizlice tetkik edilip haritasının çizildiğini fark etseler fazlasıyla rahatsız olurlardı. Eğer benim seyahatim başarısız olursa, Orta Asya’ya giriş uzun yıllar kapanacaktı. İngilizlere duyulan şüphenin

²⁰⁴ (Y.D.) Binbaşı Montgomerie’nin Yarkend’e nüfuz etmiş olan yerli seyyahların emeklerini bir kenara bırakarak.

(henüz var olmayan) doğmasına sebep olacak ve benim yolculuğumun asıl sebebiyle birlikte gelecekte bir tetkik ve araştırma şansını da ortadan kaldıracaktı.

Öte yandan, eğer bu ilk ve en önemli seyahat iyi sonuçlanırsa; eğer onlar ülkelerine kabul ettikleri ilk İngiliz'in endişe verici bir merakını görmezlerse; bu seyahatin Asyalı bir tüccarın seyahatinden daha fazla zarar vermediğini fark ederlerse, gelecekteki seyyahlar için daha serbestçe giriş izni doğacaktır. Daha sonra bizim onlara karşı hiçbir kötü niyetimizin olmadığını öğrendikleri zaman, artık araştırma ve gözlem yapabileceğiz ve haritalarımızı düzeltebileceğiz.

Nihayetinde bir ülkeyi, onun haritasını çizebilmek için tanımak istemeyiz; ama o ülkeyi tanımak istediğimiz için onun haritasını çizeriz. Eğer gelecek ilişkilerimiz pahasına haritalarımızı düzeltmeye çalışırsak sonuçlar araçlara feda edilmiş ve Doğu Türkistan'ı keşfetme şansı, gelecekteki bütün seyyahlara kapatılmış olacaktı.

Bu nedenle kendimi prizma şeklinde, dışarıdan zararsız görünen bir pusulayla sınırlandırdım; böylelikle ayrıntılı bir alet seçerek dikkat çekme riskinden de kurtulmuş oldum.

Bir tüccar olarak gitme niyetimi uygulamak için Yarkend pazarına uygun olan ürünlerden yollamak için Kalküta'da girişimci bir firma ile anlaşma yaptım.

Hediye (genellikle ateşli silah) almak gerekiyordu; çünkü Asya'da hiçbir şey hediye değiş tokuşu olmadan yapılmıyordu. Bu hediyelerin bana izin kapısını açacağına çok güveniyordum. Hükümdar'a, ben gitmeden önce benim adıma hediyeleri sunması ve kendimin de daha değerli hediyelerle yolda olduğumu haber vermesi için birkaç özel haberci yollama niyetindeydim. Bu, onların aç gözlülüklerine hitap eden ve aynı zamanda benim önceden geldiğimi bildirerek onların şüphelerini yatıştırmak için iyi bir yol olarak göründü.

Özel habercimi eskiden de benim hizmetimde tercüman olarak çalışmış ve şimdi hükümet için küçük bir pozisyonu olan Müslüman Divan Bahşı'nın²⁰⁵ şahsında

²⁰⁵ Eski Uygur metinlerinde "ruhani" ve "rahip", XII. ve XIII. yüzyıllarda Uygurların etkisinde kalan Moğollarda "Budacı rahip" anlamlarında kullanılmış, Moğolların Müslümanlığı kabul etmesinden

buldum. Onun aile fertleri her zaman Rajaoree'nin Müslüman racasının hizmetinde olmuşlardı. Fakat Keşmir Mihracesi, Sih savaşlarının takip ettiği ayaklanmalar sırasında Rajaoree'yi kendi topraklarına kattı. Devrilen Raja, İngiliz hükümetinin lütfu altında bir emekli olarak hayatını sürdürmektedir. O, diğer racaların çoğundan farklı derecelerde ayrılmıştı. Bu nedenle Divan Bahşı ve kardeşleri, geçimlerini sağlamak için birkaç yıl önce dünyaya dağıldılar. Onun menşei neticesinde, Divan Bahşı, Hintçe tercümanlık yapanlar arasında eğitimi en iyi olanlardan biriydi. Farsçayı iyi konuşur, biraz da Arapça anlardı. Bunların yanı sıra görgü kurallarını ve topluluk içinde nasıl davranacağını bilirdi. Bu nitelikleri benim amaçlarıma uygun biri olarak onu diğerleri arasından sıvırlttı; özellikle eşinin ve ailesinin Kangra Vadisinde yaşmaları ve onun getireceği nafakaya ihtiyaçlarının olması, din kardeşlerinin bana karşı merhametli olacağına dair ve iyi karakteriyle ilgili aldığım taahhüt, tatmin edici bir teminatı.

Divan Bahşı, birçok şüphe ve tereddütten sonra Yarkend'de benim için yol hazırlığına başladı. Ancak bu yolculuğun ilk bölümünde bana sadece eşlik etti.

II. BÖLÜM: TÜRKİSTAN VE TATARİSTAN'NIN KABİLELERİ

Doğu Türkistan Halkının Özellikleri–“Tatarlaşan Ariler”– İlk Yerleşimciler Muhtemelen Ari Irkı–Bunların Sarıkol'daki Son Kalıntıları – Türk ve Tacik; Kırgız ve Sart – Bedaşan ve Vahan İnsanları – Özbekler – Kıpçaklar – Türkmenler – Kazaklar – Karakalpaklar – Kırgızlar – Doğu Türkistan, Keşmir, Baltıl, Bedaşan Yerleşimcileri ve Onların Dini İnancı – Tanrı Dağları: Kalmuklar – Büyük Çöl: Dolanlar – Cungarya – Tunganların Kökeni ve İddia Edilen İsimlerinin Etimolojisi – Tarancılar, Kansu, Çerçen ve Marko Polo'nun Tespitleri – Zilm ve Onun Yaklaşık Coğrafi Konumu – Kalkalar

sonra kurulan devletlerde, özellikle XIV. yüzyıldan başlayarak “Uygur harflerini bilen kâtip” anlamını almıştır. Hindistan'daki Hint-Türk İmparatorluğu'nda ise Türkçe yazarlar tarafından, yalnızca “kâtip” anlamına gelen yönetsel bir deyim olarak kullanılmıştır. Orhan Fuat Köprülü, “Bahşı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 4, 1991, s. 520-521.

Doğu Türkistan'ın sakinleri saf Tatar olmaktan çok uzaktır. Göçebe Kırgız ve hatta daha medeni ve daha karışık Özbek kabileleri ile karşılaştırıldığında Yarkend insanı, şüphesiz Ari²⁰⁶ bir görüntüye sahiptir.²⁰⁷

Onlar uzun boylu ve oldukça zayıflardır. (Karikatürlerde resmedilen tipik Amerikalılar ve hatta merhum Başkan Lincoln'un²⁰⁸ portrelerde resmedildiği gibi). Uzun şekilli yüz, iyi biçimli burun ve gür sakallara sahiplerdir. Bu açıklama sıradan Yarkend köy ya da köylüsü için geçerlidir.

Kırgızlarise aksine bodur görünümlü; çekik gözlere, yüksek elmacık kemiklere, kalın basık buruna ve yüzlerinde sıradan bir Çinliden daha fazla olmayan tüylere sahiplerdir. Hatta Özbekler nadiren sakallı olarak görünürler, bunun yerine, genellikle ağız kenarlarında ve çenelerinde sadece seyrek birkaç tüyle görülürler. Kanaatimce bundan daha fazla olanlar – birkaç tane görülebilir – bunu Buhara ve Hokand'da uzun zaman varlığını sürdüren Tacik kanı karışımına borçludur.

Eğer kendimi ifade edebilirsem, bence bu gerçekler, modern Yarkendlilerin, Kırgızlar,²⁰⁹ saf Tatar ya da Özbeklerin bazıları gibi Arileşen Tatar da olmadığını gösterir. Bundan ziyade onlarTatarlaşan Ariler gibilerdir. Tatar istilasından beri bu ırkın hiçbir göçünün olmadığını bildiğimiz için, bu durum, sadece önceki nüfusunAri olmasından kaynaklanmış olabilir. Gerçek şu ki; Hoten'in adının (ve belki pekçok diğer isimler), Ari kaynaklı seçkin bir otoriteden türetilmiş olması Ari

²⁰⁶“Ari ırk” Hint-Avrupa dillerini kullanan, Hindistan'dan Batı Avrupa'ya kadar olan bölgede yaşayan halkların çoğunu ortak bir ırk kabul eden kavramdır. XIX. yüzyılın sonları ile XX. Yüzyılın ortalarına kadar Avrupa ve Batı Asya'da yaşayanlar için kullanılan bu kavram XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ideolojik olarak Ari ırkının üstünlüğü olarak kullanılmaya başlanmıştır. H.G. Wells, **A Short History of the World**, New York, Cosimo Inc, 2007, s.104-109.

²⁰⁷ (Y.D.) Bu gerçek antik yazarlardan öğrendiklerimize tutarlı görünmektedir. Görünüşe göre Sakalar bu bölgede yaşıyorlardı (Rawlinson, *Herodotus*, Ek, Kitap VII, Deneme I, viii) ve her zaman Herodot onları Ari olan Baktirianlar ile bağlantılı olarak ifade etmiştir.; Strabon göre Saklar bir diğer Ari ırkından olan Masagetler ile bağlantılıdır. (Kitap XI, bölüm vi, 2; bölüm viii, 2,8)

İskit kabileleri arasında sınıflandırılması gerçeği onların Turan kökenli olduklarını kanıtlamaz. İskitlerin bir diğer kabilesi (şimdi Rusya'nın güneyinde yaşayan) dilleriyle Ari oldukları kanıtlanmıştır (Rawlinson, *Herodotus*, bölüm iii, Ek, Kitap IV, Deneme II); üstelik İskit adı muhtemelen gerçek etnik bir isim değildir. Strabon, “Antik Grek tarihçileri kuzeye doğru bütün milletleri genel olarak İskit ve Kelto-İskit isimle adlandırdılar”, şeklinde belirtir.

Rawlinson'da(*Herodotus*, bölüm IV, s. 53) verilen Behistan'dan tutsak bir İskit heykel resmi şüphesiz tamamen Ari özelliklere sahiptir.

²⁰⁸ 1809-1865 yılları arasında yaşamış Amerika Birleşik Devletleri'nin 16. Başkanıdır.

²⁰⁹ (Y.D.) Ben Kırgızların saf Tatar olduklarına inanıyorum, ancak bu ırkın birkaç kolunun çok karışmış olduğunu dikkate almak gerekir.

yerlilerininburada, ülkenin erken dönemlerinden beri yaşadıkları gerçeğine işaret eder.

Çin tarihi kaynaklarından anlaşıldığı üzere, milattan önce yaklaşık ikinci yüzyılda, Yüeci²¹⁰ denilen bir Tatar kabilesi kuzeydoğuda diğer Tatar kabileleri tarafından kendilerine baskı uygulanmasından dolayı Kaşgar ve Yarkend içlerine ilerlemiş ve bu bölgenin esas sakinlerini dışarı sürmüştür.

Ancak bu şehirlerde belirgin bir nüfusun Ari kanı taşınmasından yola çıkılarak buradaki esas sakinlerin bütünüyle kovulduğunu da düşünmemek gerekir. Bu şehirlerin nüfusunda hâlâ göze çarpan Ari soyunun güçlü varlığına bakılırsa, dediğim gibi, bu ilk asıl nüfusun hiçbir şekilde bütünüyle sürülmediği sonucu çıkarılabilir. Tatarlardan önce göç edenler önce kuzey ve güneye uzanan büyük bir duvar olan Pamir Dağları²¹¹ ve bozkıra doğru itilmiş ve sınırdan aşır kendilerine benzer olan bir ırk tarafından işgal edilmiş Buhara Ovaları ve Amu Derya'ya inen vadilere girene kadar bölünmüş olmalı. Ancak günümüze kadar bu dağları geçmeye tereddüt eden onların küçük bir kalıntısı, Pamir'in doğusunda yer alan Sarıkol bölgesindeki vadiler ile Mustag Sıradağları ve onun arasındaki bölgedekalmışlardı. Pamir Arilerinin son kalıntıları olan ve son bir iki yıl içinde sürekli sorun çıkardıkları için Atalık Gazi, doğu fatihlerinin tarzını izleyerek bütün kabileyi(1000-1500 kişiyi aşmayan) yerlerinden uzaklaştırdı. Bu tutsakların bazılarını Kaşgar'da gördüm ve Sarıkol'da o zamandan beri kuzeyden gelen Kırgızların bu eski Ari halkının yerini aldıklarını

²¹⁰ Çin kaynaklarda “Yüeh-ch'ih” olarak geçen ve köken olarak Türk olup olmadıkları tartışılan Yüecilere tarihi kayıtlarda ilk defa M.Ö. III. yüzyılda rastlanır. Anayurtları bugün Çin sınırları içinde yer alan Kansu bölgesi olan Yüeciler M. Ö. IV.-III. yüzyıllarda en parlak devirlerini yaşamışlardır. M.Ö. 203 yılında Hunlara yenildikten sonra devletleri yıkılmış ve Büyük ve Küçük Yüeciler olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Büyük Yüeciler ilk olarak İli vadisine geçerek Vusunları yenilgiye uğratmışlar, akabinde Soğd ülkesine göç etmişlerdir. Daha sonra Büyük İskender tarafından kurulan Baktria (Belh) bölgesindeki Grek hâkimiyetine son vermişlerdir. M.Ö. 129'da, Türkistan'a yerleşen Yüeciler Türkistan'da kuvvetli bir devlet kurmuşlardır. İran'ın doğusunu ele geçirerek, Partlarla komşu olmuşlar, ancak M.Ö. 127'de Partlara yenilince, beş ayrı beyliğe ayrılmışlardır. Yaklaşık bir asır dağınık bir halde yaşayan Yüecileri Kuşan Beyi Kucula, merkezleri Belh olmak üzere M.Ö. 25'te birleştirmeyi başarmıştır. Bu tarihten sonra Yüecilere, Kuşanlar denmeye başlanmıştır. Yüeciler, önce Çin kültürünü, sonra da Budizm inancını benimsemişlerdir. Batıya gidemeyen Yüeciler'in ise Tibet bölgesinde kaldıkları düşünülmektedir. Geniş bilgi için bkz: Ayşe Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, Ankara, TTK Yay., 2012. Craig Benjamin, **The Yuezhi: Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria**, Turnhout, Brepols Yay., 2007. Mehmet Tezcan, **Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)**, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trih Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Erzurum, 1996.

²¹¹ Himalaya Dağlarının kuzey silsilesini oluşturur ve Tacikistan-Doğu Türkistan sınırında yer alır.

öğrendim. Onlar kendilerinin güneyindeki Dardik dillerinden belirgin bir karışım olmayan, nadir olarak Türkçe kelimelerle karışmış Farsçanın bir lehçesini konuşmaktalardı.

Kaçan Ari nüfusunun başka bir kısmı, Sarıkol bölgesinin ötesinde ve Pamir Sıradağlarının karşısında yer alan Amu Derya'nın kaynağındaki Vahan'ın²¹² yüksek vadisinde durdu ve oraya yerleşti. Ayrıca Pamir'in yüksek platosunun batıya doğru gittiği diğer vadilerin de, belli bir bölümü kısmen bu ırkın insanları ve kısmen de sığırlarıyla göçebe Kırgızlar tarafından işgal edildi.

Bugün elimizdeki verilerle Doğudan gelen göçmenlerin akışının bu vadilerde nerede durduklarını ve onların hangilerinin göç zamanında Batıda ovalardan gelenler tarafından işgal edildiklerinin her iki toplumunda aynı ırktan olması nedeniyle tam olarak bilmemiz zordur. Onların Yarkend'den Pamir'e ve karşısına kadar izlerini sürmek yeterlidir.²¹³

Geride kalan Ariler, yavaş yavaş Tatar fatihleriyle karışmış, onlara kendi özelliklerini verirken aynı zamanda onlardan da dillerini almışlardır. Bu gereksinim hiçbir şaşkınlığa neden olmamalıdır. Çünkü doğuda başka bir dil benimsemek bir ulus için alışılmamış bir durum değildir. Bunun dikkat çekici bir örneği de Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Hazaralar'dır.²¹⁴ Kendileri Tatar ırkının bir örneği

²¹² Karakurum, Pamir ve Hindukuş bölgesinde yer alan Vahan oldukça dağlık ve engebeli bir bölgedir. Ceyhun Nehri'nin kaynağını teşkil eden bölge seyrek nüfusa sahiptir ve bölgede çoğunluğu Vakhi olmak üzere Kırgız ve Khovar/Citrالی nüfus yaşamaktadır. Önemli bir bölge olan Vahan I. yüzyılda Kuşhanların egemenliğine girerek önemli rol oynamıştır. 1883 yılına kadar bir prenslik halinde yönetilen Vahan 1883 yılında İngiltere ve Rusya arasında paylaşılmıştır. Bugün bölgenin güneyi Afganistan, kuzeyi ise Tacikistan sınırları içinde yer almaktadır. Kuzeyden güneye Pamir Dağları ve Hindukuş Dağları arasına sıkışmış olan Vahan Koriduru ise hem stratejik hem de ekonomik öneme sahiptir. Batı Han Hanedanı döneminde eski İpek Yolu'nun açılmasıyla birlikte, İpek Yolu'nun güney iletişim hattı haline gelmiştir. Bu koridor tarih boyunca Çin, Hint, Orta Asya, Pers ve Avrupa uygarlıklarının iletişimini sağlayan önemli bir kanal işlevi görmüştür. Geniş bilgi için bkz: **Afghanistan Wakhan Mission Technical Report**, Cenevre Temmuz 2003. M. Nazif Shahrani, **The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War**, University of Washington Press, 2002.

²¹³ (Y.D.) Vahan dilinin Badahşan ve Sanskrit ya da Tåkree'de ki çoğu benzeyen kelimenin varlığıyla neredeyse saf Farsça olan Buhara Taciklerinin dillerinden farklı oldukları söylenir. Bu eğer gerçekse İndo-Germen dilinin oldukça erken bir kolu ve farklı bir kalıntısı olan Vahan diline çok fazla ilgi gösterilecektir. Bu dil Aria-veja'dan sonraki ilk Ari ırkı ya da hatta bu ırkı izleyenler tarafından konuşulurdu ve o daha önce dilin iki büyük kolu Vedik ve Zendic içinde bölünmüştü.

²¹⁴ Çoğunlu Afganistan'ın Hazaracat bölgesinde yaşayan ve Afganistan'ın üçüncü büyük etnik nüfusunu oluşturan ve Farsça/Darice konuşan topluluktur. Hazara adı genel görüş olarak Cengiz

olarak kabul edilebilirvefiziksel özellikleri gerçek kökenlerine tam olarak uymaktadır. Oysa günümüzde onların dili Farsçadır. Eğer saf Tatarlar Farsça konuşurlarsa, Türkçe konuşan Yarkendliler arasında çok sayıda Ari kanı taşıyanların olduğu gerçeğini kabul etmekte tereddüt etmeyiz.

Pamir'i Doğu Arileriyle birleştiren Tatar işgali, sadece Batı'da başarılı oldu. Kaşgar ve Yarkend'in insanları homojen bir ırk görüntüsündeyken Buhara ve Hokand, bağımlı Tacik ve baskın Türk uyuğu içinde bölündü. Elbette ki her iki taraftaki büyük ticari şehirler, aileleriyle buraya yerleşmiş olan çoğu kabilelerin uğrak yerleriydi. Fakat doğudaki insanların çoğunluğu kendi aralarında pek de farklı degillerdi. Onlar kendilerini şu ya da bu isimle çağırılmazlar, basitçe Kaşgar ya da Yarkendli'dirler. Aslında Doğu Türkistan, Tatar işgalcilerin çeşitli akınları karşısında bir çeşit depo görünümündedir ve bu akınlarla gelenler zamanla bölgenin batı ovalarına sığmamışlardır. Ancak buraya art arda gelen insan dalgaları, yerleşmek için kendilerini tatmin eden farklı kanallar oluşturdular; ya da daha doğrusu onlar su ve şarap gibi birlikte kaçışmanın yerine suyun üzerindeki yağ gibi aktılar.

Batı Türkistan'da bir insan basitçe bir Buharalı ya da Hokandlı olmanın yanı sıra bir Tacik, Özbek Kıpçak ya da Türkmen'dir.

Bu çeşitli kavimler arasında iki büyük çapraz bölünme vardır. Türk ve Tacik ya da Tatar ve Ari soyunun bölünmesidir. Kırgız ve Sart, ya da göçebe ve yerleşik

Han'a bağlı bin asker anlamında Farsça hazer kelimesinden gelmektedir. Araştırmacılar Hazaraların menşei konusunda farklı görüşler ileri sürmektedirler. Bazı araştırmacılar onların Moğol, bazıları Türk-Moğol, bazıları da Türk, bazıları ise yerli halk oldukları görüşünü kabul etmektedirler. Bu görüşler içinde en fazla Türk oldukları düşüncesi kabul edilmektedir. Hazara adı ilk olarak Babür, daha sonra da Safevi kaynaklarında yer almıştır. XVIII. yüzyılda Afgan devleti kurulduktan sonra Hazaralar ve diğer etnik gruplar bu devlet içinde yer almışlardır. İkinci Afgan devleti kuruluncaya kadar diğer etnik gruplar ile eşit şartlar altında yaşayan Hazaralar, bu devlet zamanında büyük zulme uğramışlardır. Aynı uygulama XX. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Bu dönem içinde Hazaraların okumaları engellenmiş, çocukları zorla ellerinden alınarak köle olarak satılmıştır. Günümüzde ise sınırlı olsa da siyasi, ekonomik, eğitim ve askeri alanlarda gelişme kaydetmişlerdir. Geniş bilgi için bkz: Kerümidin R. Barlas, "Afgan Kabilelerinin Türklükle Alakaları, Abdalılar Eftalitler (Ak-Hunlar)'ın Torunları mı?", **Türk Kültürü**, XIV/278, Haziran 1986, s.362-370. Henry Walter Belew, , **The Races of Afghanistan**, Calcutta, Thacker-Spink and Co., 1880. Longworth M. Dames, "Hezare", **MEB İslam Ansiklopedisi**, V/I, s. 447-448. Muhammed Hussain, **The Hazaras of Afghanistan: A Study of Ethnic Relations**, Quebec, Mc Gill University, 2003. Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Wilfred Thesiger., "The Hazaras of Central Afghanistan", **The Geographical Journal**, Vol.121, No:3, September 1955, s.312-319. S.A Mousavi, **The Hazaras of Afghanistan: An Historical, Cultural, Economic and Political Study**, Richmond, St. Martin's Press, 1997.

insanlar diğer sınıflandırmadır.²¹⁵ Bunların ilki (tamamının Tatar olduğuna inandığım) birçok farklı –tekrar çeşitli kabilelere bölünen gerçek Kırgızların yanında, Kazak, Kıpçak, Karakalpak vb.-kabilelerden oluşur. Sart²¹⁶ ya da yerleşikler, Ari Taciklerinin yanında Tatar, Özbek ve diğerleridir. Bana göre Buhara ve sanırım Sir Derya'ya kadar uzanan bölgedenüfusun yoğunluğunu oluşturan Tacikler içinde; çiftçi, esnaf ve tüccar, yazar ve bazen asker ve hatta valiler bulunmaktadır. Buna karşın Hokand Hanlığı'nda, Sir Derya'nın gerisindeki Tatar akışının (nehirin döküldüğü yere çok yakın) çok daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür, zira burada tüccar, yazar ve hatta daha yüksek görevliler çiftçi ve köylülere nazaran daha seyrekler. Bu en azından Yarkend ve Kaşgar'da Atalık Gazi'nin hizmetinde Hokandlılar ve Andicanlılar tarafından kendi ülkesinde verilen açıklamadır.

Tacikler yüksek alın, koyu kirpiklerle gölgelenen anlamlı gözler, ince biçimli burun, kısa üst dudak ve pembe tenleriyle oldukça yakışıklı (güzel) bir ırktır. Sakalları genellikle çok gür ve yoğundur ve sıklıkla kahverengi ve hatta bazen kırmızımsı bir renktir. Hindistan'ın kuzeyindeki yüksek kast sınıfı insanlarından, sadece güçlü yapıları, daha kuvvetli ve daha dolgun yüzlere sahip olmalarıyla farklıdırlar.

²¹⁵ (Y.D.) Benim anladığım kadarıyla Ruslar bu sınıflandırmada hatalıdırlar ve Taciklerle aynı olan Sartları diğerleriyle karıştırmışlardır (muhtemelen ilk Sart ya da yTacik olanların yüzünden). Onlar hatalıdır ancak Tacik ya da Özbek olsalar da kendileri gibi göçebe varlığını sürdürmeyenlerin tamamını ifade etmek için "Sart" adının sadece Kırgızlar tarafından kullanılan bir kelime olduğunu onayladılar.

²¹⁶ Sart terimi uzun yıllar Türkistan ve Orta Doğu'da yaşayan yerleşik topluluklar için kullanılmış, belirli bir etnik grubu ifade etmemiştir. Bu terimin Sanskritçe "sarthavaha" (tüccar) kelimesinden türetilmiş olabileceği, kasabada yaşayanları tanımlamak için göçebeler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. İlk olarak Kaşgar'da yaşayan yerleşik topluluklar için kullanılan bu tabir, daha sonra Türkistan'daki bütün Müslümanlar için kullanılmıştır. XIII. yüzyılda Moğollar, başta Harezmi olmak üzere Türkistan toplulukları için bu ifadeyi kullanırken, dönemin farklı kaynaklarında İran halkına "Sart Ulusu" denilmiştir. Şeybani Hanlığı döneminde de yerleşikleri yarı göçebelerden ayırmak için kullanılan bu tabir zaman zaman ise Tacik yerine alternatif olarak ifade edilmiştir. XVI. yüzyılda ise Babür tarihçileri Afganistan'daki ve çevresindeki Tacikler için bu tabiri kullanmaya başlamışlardır. XIX. yüzyılda Fergana, Taşkent, Çimkent ve Güney Sir Derya'nın Türkçe konuşan topluluklarını ifade etmek için kullanılmıştır. Bu terim özellikle Türkistan'ın yerleşik toplulukları için genel bir terim olarak Ruslar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Owen Lattimore, "Return to China's Northern Frontier." **The Geographical Journal**, Vol. 139, No. 2, Jun.1973, s. 233–242. V. V. Barthold, "Sart", **Encyclopaedia of Islam**, 4 (S-Z), 1934, s. 175–176.

Hatta onların akrabaları olan Bedaḥşan²¹⁷ insanları, Kuzey Hintlilerle daha fazla benzerlik taşırlar. Onlardan biri Yarkend’te beni görmeye geldi. Münşi²¹⁸ ve ben, görünüşüne bakarak onun bir Keşmirli olduğunu düşündük ve milliyetini test etmek için bizim adamlarımızdan biri, Keşmir dilinde aniden ona hitap etti; ancak o, bu dili anlayamadı. Bize Farça olarak Bedaḥşan olduğunu anlattı; biz de daha sonra onun doğruları konuştuğuna ikna olduk. Onun milletinin Ari yakınlığını gösteren Keşmir görüntüsü oldukça ilginçti. Keşmirli, Yahudiler²¹⁹ gibi örnek bir form (tip) olarak gösterilebilir. Onları (Bedaḥşanlılar’ı) gören herhangi bir kimse, mahkemede onların milliyeti (Keşmirli olduğu) konusunda yemin etmekten çekinmeyecekti. Benim gördüğüm diğer Bedaḥşanlılar görünüşte onlara çok fazla benziyorlardı, ancak hiçbiri gerçekte Keşmirli arasında doğup büyüyen ve benim Münşi’yi yanıltan bu adam kadar çarpıcı değildi.

Aynı zamanda Vahanlar’ın (Sanju kenarındaki Kilian vadisine yerleşen Bedaḥşanlılar’ın küçük bir kabilesi) bazıları da Kaşgar’da gördüğüm

²¹⁷ Afganistan’ın kuzeydoğusu ve Tacikistan’ın güney doğusunun bir bölümünü kapsar. Afgan Türkistan’ı olarak bilinen bölgenin adı Pehlevice 'bedaḥş' (müfettiş, yüksek yönetici) isminden türemiştir. Çinliler tarafından Tu-ho-lo, Müslümanlar tarafından Toharistan olarak anılan bölge doğudan gelen İpek Yol’u üzerinde önemli bir merkez haline gelmiştir. Yoğun olarak Peştun, İran ve Türk kökenli toplulukların yaşadığı önemli bir kültür merkezi olan Bedaḥşan’ın adı ilk olarak VII. ve VIII. yüzyıllarda Çin kaynaklarında görülür. Bölge daha sonra Akhunlar, Araplar, Türkler, Gurlular tarafından yönetilmiştir. XIII. yüzyılda Harizmşahlar’ın yönetimine giren Bedaḥşan XIV. Yüzyılda yerli bir hanedan tarafından idare edilmiştir. XV. yüzyılın başlarında ise Timurluların hâkimiyetine giren Bedaḥşan XVI. yüzyıldan itibaren Özbeklerin kontrolüne geçmiştir. Bölge zaman zaman Babürlerin eline geçse de bölgede 1822 yılına kadar Özbek varlığı devam etmiştir. 1881 yılında İngiltere ve Rusya arasında imzalanan anlaşmayla Panj nehri iki devlet arasında sınır olunca Afganistan ve Rusya arasında bölünmüştür. Mehmet Saray, “Bedaḥşan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.5, 1992, s. 291-292. V. Barthold, “Bedaḥşan”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, II, s. 435-438. Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul, İ.Ü.E.F. Yay.,1987.

²¹⁸ Yazı kabiliyeti yüksek, resmi yazışma kurallarını bilip uygulayan kişilere denir. Hindistan’da Batılılar tarafından çalıştırılan, dil bilen yerli kâtipler münşi sıfatıyla önemli görevler yapmışlardır. Özellikle İngiliz Hindistan hükümetinin görevlileri, muhasebecileri ve sekreterlerine münşi denilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri Sözlüğü II**, İstanbul, MEB Yay., 1993, s.620. “Munshi”, **Encyclopaedia Britannica**, Edt. Hugh Chisholm, Vol. XIX., Cambridge Universty Press, s. 11.

²¹⁹ Başta Buhara, Semerkand ve Fergana Vadisi olmak üzere Türkistan’da yaşayan Yahudilere Buhara Yahudileri denilmektedir. İçinde İbranice kelimelerde olan Tacikce’nin Buhari lehçesinin konuşurlar. Buhara Yahudilerinin Türkistan’a gelişlerinin IV. yüzyılda olduğu düşünülmektedir. İran’dan bölgeye geldikleri için İran Yahudilerinin bir kolu olarak kabul edilmişlerdir. Rusların işgalinden sonra bölgeye Aşkanezi Yahudileri de getirilmiştir. 1970’lerden itibaren Yahudilerin büyük bir kısmı başta İsrail olmak üzere farklı yerlere göç etmişlerdir. Joanna Sloame, “Bukharan Jews”, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/bukharan-jews#1>(Çevrimiçi. Ulaşım tarihi: 14.09.2019). Durmuş Arık “Buhara Yahudileri Üzerine Bir İnceleme”, **OAKA**, C. 1, S. 2, 2006, s. 92-109. Timurlan Omorov, “Buhara Hanlığındaki Etnik Yapı”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 2, S. 3, 2013, s. 65-85.

Sarıkolluların²²⁰ sahip olduğu gibi, açık ela gözlere sahiptirler. Ancak dağlık vadilerde sürdürmekte oldukları zor hayat koşulları onlara, iyi huylu komşuları Kırgızlar ile tezat olan haşin bir karakter ve belirli bir sertlik özelliğini vermiştir.

Buradaki kabilelerin tamamı Farsçanın değişik lehçelerini konuşur. Bu Buhara Tacikleri, en eski ve en saf Farsçayı konuşmakla övünürler. Sarıkol ve Vahanlar, Sanskritçe²²¹ ve Farsçaya benzeyen kelimelerin birleşimi olan anlaşılmaz bir lehçeye (onun söylendiği gibi) sahiplerdir. Bu yüzden de iki dilin kökeninin konuşmanın en eski formundan geldiği düşünülebilir.

Tatar ve Türk kabilelerinin²²² en medenileri Özbeklerdir. Onlar şu anda Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları arasındaki yönetici ve askeri sınıftır. Özbekler, doğudan gelen bir işgal dalgası üzerine ortaya çıkmış olmalıdırlar. Onları, XIV. yüzyılın sonuna doğru Timurlenk'ten duyduk. Nitekim Timurlenk'in otobiyografisinin ilk bölümlerinde Özbekler'le ilgili olarak Sir Derya'nın (Doğu Türkistan'dan gelen çıkıştır bu) kuzeyine Jattalar²²³ ile birlikte yerleşen putperest (Müslüman olmayan) bir kabile olarak bahsedilmektedirler. Jattalar,²²⁴ Maveraünnehir'in ekili şehirlerinde sıklıkla iltica ve fetih teşebbüslerinde

²²⁰ Doğu Türkistan'da yaşayan Tacik kökenli topluluktur. Dağ Tacikleri ve Çinli Tacikler de denilmektedir. Doğu Türkistan'daki Pamir Taciklerinin bir devamı olarak kabul edilmektedirler. Farsçanın Dari lehçesini konuşan bu Tacikler önceden Sarıkol olarak bilinen Kaşgar sınırındaki Taşgurgan ölgesinde yaşamaktaydılar. George Nathaniel Curzon, "The Pamirs and the Source of the Oxus", **Royal Geographical Society**, London, 1896..

²²¹ Sanskritçe Hint-Avrupa dil ailesinin, Hint-İran dil koluna, Hint-Aryan dil grubuna ait klasik Hint din ve edebiyat dilidir. 52 ünsüz, 15 ünlü harften oluşur. Hindistan ve Nepal'da konuşulan bu dilin kökeni M.Ö. 2000'li yılların ilk yarısında Hindistan'ın Pencap bölgesinde ortaya çıkan Sanskritçe'nin en eski şekli olarak bilinen Veda Dili'ne dayanmaktadır. Sanskritçe'nin yazımında Devanagari alfabesi kullanılmaktadır. 1991 yılında yapılan Hindistan'da ki sayımlara göre bu dili Hindistan'da konuşan 49,736 kişi bulunmaktadır. Sanskritçe günümüzde halk tarafından konuşulmamakta, daha çok Hint tarihi ve dini hakkında araştırma yapanlar tarafından kullanılmaktadır. R. Raman Nair, L. Sulochana Devi, **Sanskrit Informatics: Informatics for Sanskrit Studies and Research**, Trivandrum, S.B. Press, 2011, s.12.

²²² (Y.D.) Bu kelimelerin Orta Asyalıların uygulamada yaptıkları gibi birbirinin yerine kullanılmasını mazur görebilirim. Onların "Türk" kelimesi benim ifade ettiğim genel bir terim olan "Moğol" ya da "Tatar" ile aynıdır

²²³ (Y.D.) Muhtemelen birçok bölgede ilk yazarlar tarafından dile getirilen Masaget ile bağlantılıdır.

²²⁴ Shaw tarafından Jatta olarak bahsedilen topluluk Timurun günlüğünde Ceta olarak geçmektedir. Cetalara yaşadıkları yerler olarak da Deşt-i Ceta tabiri kullanılmaktadır. Deşt-i Ceta: veya Moğulistan, XIV. yüzyılda ikiye ayrılan Çağatay ulusunun kuzeydoğu kısmı, Yedisu, Çu Vadileri ve Doğu Türkistan'ı kapsıyordu. **Timur'un Günlüğü Tüzükat-ı Timur**, haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İnsan Yay., İnsan Yay., 2010, s. 25, 27, vd.

bulunmuşlardır. Şimdi ise (Rusların izniyle) bu bölgeye sahip ve İslam'ın en bağınaz yandaşları olmuşlardır.

Özbeklerin tipleri (en azından Hokand'da yaşayanlar) Buhara Taciklerine nazaran daha katıksız, saftır. Kırgızların özelliklerinin biraz daha farklı bir biçimdir. Yani; daha uzun boy, daha uzun ve daha az bodur görünümlü yüz, daha fazla saç ve daha az çirkin bir yüz biçimdir. Tatarlar(Özbekler), esasında göçebe bir ırktır; ancak aşağıya tarafa yerleştikleri zaman ayırt edici özelliklerini kaybetmeye başladılar, bununla birlikte Özbekler artık damarlarında Tacik kanı taşıdıkları için Kırgızlardan daha ziyadeTatar görünümündedirler. Kırgızlar ile Tatarlar arasındaki söz konusu farklılıklara yol açan sebepler, Rupsu'daki göçebe Tibetlilerin özellikleri ve onların Ladak'a yerleşen kardeşleri arasındaki farklılıklar yoluyla da değerlendirilebilir. Tarımla uğraşan Tibetlilerin başta gelen fiziksel özellikleri ise çirkin olmalarına rağmen yine de belli bir uyumun söz konusu olmasıdır. Aynı zamanda Özbeklerdeki Tacik kanı karışımı dikkate alındığında kendilerini Tacik olarak adlandıran bazılarında daha fazla Özbek kanının varlığı da kuvvetle muhtemeldir. Atalık Gazi Muhammed Yakub Beg bunun bir örneğidir. Onun yanakları gerçek bir Tacik için çok yukarıdadır ve sakalları bir Türk için çok gürdür.

Yine burada tombul olarak tanımlanan sarkık yüz, uzun çekik gözler, solgun bir görünüm (genel olarak kırmızı tuğla renkli yanakları ile Özbeklere tezat) ve geniş, ancak görünüşte çok güçlü olmayan bir gövdeye sahiplerdir. Bu tip, Moğol soyunun ırklarından birine atfedilmiştir. Sık sık aynı isim altında karışmış bulunan farklı tiplerin atalarını takip etmek Orta Asya'da çok zordur. Özbekler gibi herhangi bir kabile, belirli bir seviyede öneme ulaştığında diğer kabileler, Hindistan'daki gibi çok farklı ırktan gelen insanların karışımını engelleyen bir din farklılığı ya da sınıf önyargısı olmadığı için, bu onurlu ismi talep etmekte hiçbir tereddütmezler. Bu iddiaya bazen bir süre için izin verilmez, ancak bir ya da iki nesil boyunca orijinal farklılık ısrarı muhtemelen unutulur ya da aşılır. Bir jeoloğun ait olduğu dönemden daha erken oluşan bir fosil kemiğini tanıtmaması gibi gelecekteki etnologlar için tam bir bulmaca hazırlanır.

Bu şekilde Kaşgar'daki önde gelen ailelerin bir kısmı, kendilerini, Andican Özbeklerinin tanımadığı bir akrabalık iddiasını ima eden Özbek olarak adlandırmaya başlıyorlar.

Burada pek çok küçük yerleşmiş Türk kabileleri vardır.

Kıpçaklar göçebe ve yerleşik Türkler arasında bağlantı oluştururlar. Onlar, Hokand'ın hâkimiyetindeki ekili yerlere sahiplerdir, ancak aynı zamanda otlatmak için bahardan hasat mevsimine kadar koyun ve deve sürüleriyle hareket ederler. Kıpçaklar, gerçek bir Kırgız'a göre daha saygın görünürler, çok cesur oldukları söylenir ve iyi askerlik yaparlar. Onların binlercesi Atalık Gazi'nin hizmetinde bulunmaktadır. Yüzleri Kırgızlar gibi olsa da onlardan ve göçebe olmayan Türklerden farklı olarak Türkçenin değişik bir lehçesini konuşurlar.

Gürgenç (Hive) Türkmenleri aynı zamanda "Kara Ev" olarak adlandırılan keçe çadırlarda yaşayan gezginlerdir (Kırgızların ki "Ak Ev" olarak isimlendirir). Kendi aralarında Farsçanın bir çeşidini konuştukları söylenir, ancak Türkçeyi de anlarlar. Onlar arasında seyahat eden Hokandlı bir Türkmen, bana, atlarının mükemmel derecede dayanıklı oldukları ve su üzerinden düz atladıkları vb. bilgisini verdi. Bu atlar çok değerlidir ve çok yüksek fiyatlara satılır. Eğer iyi bilinen bir soysa, sık sık bir tay için doğmadan önce pazarlık edilir. Ama ben M. Vamberi'nin kitabının sayfalarında ayrıntılı açıklanan bir Türkmen ile asla karşılaşmadım. Sadece onların Türkistan kabileleri arsasında olduklarını belirtebilirim.

Kazaklar kuzey ve batı Taşkent topraklarında sık görülen bir diğer göçebe kabiledir ve genellikle (ancak yanlış olarak) Kırgız ismiyle yer alır.

Burada aynı zamanda kırsal bir Türk kabilesi (Karakalpaklar) vardır. Ben Karakalpaklar ile ilgili ayırt edici bir şey öğrenemedim. İkinci kelime olan Kalpak adı Doğu Türkistan'da sıklıkla kullanılan keçeden yapılmış bir tür güneş şapkası adına ilişkin değildir. Belki de kabilenin adı, şapka adından türetilmiştir; yani kabileden gelen şapka değil. Bana göre ise Karakalpak adı belki de daha iyi, daha medeni bir ırkı ifade etmektedir.

Ancak göçebelerin temel kütlesi Kırgızlardır. Kaşgar'ın kuzey sıradağlarında yaşayan Kırgızlar, sürülerini otlattıkları bu isimdeki ovalardan dolayı Alay Kırgızları olarak bilinen Hokandlılardan farklıdır. Kendi bozkırlarının yanı sıra Pamir'in her iki tarafındaki vadilerde dolaşan Kırgızlar da, bu büyük kalabalık topluluğa (göçebe topluluğuna) dâhildir. Kırgızlar, Sarıkol topraklarını işgal ettiler ve bunlardan küçük bir grup, ilerleyerek birkaç yıl içinde göçebelerin güneyde ulaştıkları en uç nokta olan ve Sanju kıyısında yer alan Karakaş nehri üzerindeki Sarıkol otlaklarına vardılar. Onların fiziksel özellikleri zaten tanımlanmıştı. Gözlerinin bariz eğimi çorak topraktan yansıyan parlamayı önlemek için yüzün kırıştırılmasındandır. Deri ya da bedeninin yumuşak bir kısmı gözün köşesinde toplanmıştır. Bu yüzden gözün alt tarafı eğik bir çizgi oluşturur. Ama üst göz kapağı çizgisi yataydır ve gözlerin eksenini düz bir çizgidir. Ben özellikle gözleri gündüz vaktinde güçlük görülebilen ve bir köşesinde toplanmış görülen kabilenin yaşlı adamlarında bunu fark ettim; ancak alacakaranlıkta ya da çadırlarında ateşin önünde otururlarken alt göz kapakları normal durumuna gelir ve gözler yatay durumuna devam eder.

Belirttiğim Tacik ve Türk kabilelerinin her ikisi de 'Sünni' ya da Ortodoks²²⁵ inançlı Müslümanlardır. Onların tamamına yakını inanç modeli ve büyük emanetçi olarak (Büyük Sultan-ı iklimi Rum ya da Osmanlı Sultanı'ndan sonra) dini saygıyla Buhara saltanatını kabul ederler. Dini uygulamalarda ve Hindu ile Yahudilerin özgürlüklerini engelleme konusundaki uygulamalarda diğer Orta Asya devletleri taklit edilir. Yarkend ve Kaşgar hükümdarı Atalık Gazi, -maddi değil manevi egemenliğini- önceki ünvanını²²⁶ Buhara Emir'inden (dini destekleyenlerin koruyucusu ve savunucusu anlamına gelen) aldı.

Özbekler sahip oldukları geleneklerin neredeyse tamamını İslam'ı kabul etmeleriyle unutmuşlardır ve çoğunlukla Arapçadan gelen Muhammedi isimleri almışlardır. Ancak Kırgızlar arasında hala Toktamış, Satvaldi vb. gibi eski Tatar isimleri bulunur.

²²⁵ Yazar burada Sünni mezhebeinden olan Müslümanları kastediyor.

²²⁶ Yazar burada "önceki ünvan" ifadesiyle "Bâdevlet"i kastedmektedir.

Daha önce de bahsettiğim gibi Doğu Türkistan'ın yerlileri kabileler içinde sınıflandırılmazlar. Ancak yukarıda belirtilen Atalık Gazi tarafından ticari, askeri veya sivil sektörlerdeki imkânlar için getirilen (özellikle Çinlilerin çıkarılmasından sonra) bu Batı Türkistan ırklarının neredeyse hepsi yerleşimciler ya da geçici sakinler olarak Yarkend ve Kaşgar'da temsil edilmektedirler. Hindu tüccarlara karşı yapılan kaygı verici söylentiler ve suçlamaların tamamının nedeni olan ve Yarkend şehrinin dörtte birini oluşturan Keşmirliler kötülük, yolsuzluk ve hilenin kaynağını teşkil ederler. Aynı zamanda saygı duyulan birçok Afgan, Atalık Gazi'nin ordusunda yer almaktadırlar. Keşmirliler, Türkler arasında ve özellikle şimdi ülkenin hâkimi olan savaştı Özbekler tarafından çok kötü şöhretle anılmaktadırlar.

Bunların yanında çok sayıda Balti²²⁷ (ya da Müslüman Tibetliler) başlıca tütün ve kavun olmak üzere ekip biçtikleri Yarkend etrafında küçük bir arziye yerleşmişlerdir. Müslüman olan Çinlilerin çoğu da askeri rütbelerinin yanı sıra bahçıvan (sebze ve çiçek olmak üzere) olarak geçinmektedirler. Ayrıca Bedahşahi yerleşimciler de listeden çıkarılmamalıdır.

Bu toprağın çocuklarına ek olarak henüz Orta Asya şehir halkının nüfusunu oluşturmuş olan farklı yapıdaki insan kitlesinin sınıflandırmasını bitirmiş değilim. Zira doğuda birçok kabile vardır. Ama bu ülkenin oluşum özelliklerini hatırlamak gereklidir. Burada geçilmez olan Gobi Çölü'nü (ya da Türklerin Taklamakan Çölü²²⁸ dedikleri) kuşatan yaşanabilir topraklar iki büyük kol olarak uzanır. Bu

²²⁷ Pakistan'ın Gilgit-Baltistan ve Hindistan'ın Kargil bölgesinde yaşayan Tibet kökenli etnik bir gruptur.

²²⁸ Yazar burada hatalı olarak Gobi ve Taklamakan'ı aynı çöl olarak ifade etmektedir. Gobi Çölü Sin-Kiang ve Kansu eyaletlerinin yakınlarında yer alır. Uzunluğu 1600 kilometre olan Çölün güneyinde Altun Dağ, Bei ve Yin Dağları, batıda Tanrı Dağları, kuzeyde Altay ve Hangay Dağları yer alır. Taklamakan Çölü ise kuzeyde Tanrı, güneyde Kunlun dağları ile çevrilidir. Yüzölçümü 259.000 kilometrekaredir. Kuzeyinde, doğudan batıya akan Tarım Irmağı geçer. Bu nehre Tanrı Dağları ve Kunlun Dağlarından erimiş şekilde kar suları gelmektedir. Dünyada Rubul Halil Çölü'nden sonra en büyük ikinci kum çöl olma özelliğine sahiptir. Taklamakan Çölü'ne "ölüm denizi" de denir. Bunun anlamı ise "içine girebilirsiniz ama dışına çıkamazsınız" şeklindedir. Taklamakan çölünün yüksek sıradağlardan dolayı yağış almaması ve karasal iklim kuşağında yer alması nedeniyle kurak iklimi sahiptir. Denizlerden gelen yüksek hava akımları buraya ulaşana kadar tüm nemini kaybeder, sadece yüksek sıradağların eteklerinde bulunan vahalarda bitki örtüsü nispeten daha zengindir. Bu vahalar yerleşim alanı olarak kullanılabilir. En önemli vaha şehirleri Miran, Hoten ve Kaşgardır. **China's Deserts**, edit. David L. Alles, Western Washington University, 2013, s. 1-26. T. Ishiyama, N. Saito, S. Fujikawa, K. Ohkawa, S. Tanaka, "Ground Surface Conditions of Oases Around the Taklimakan Desert", **Advances in Space Research**, Vol. 39, Issue 1, 2007, s. 46-51.

topraklari güney ve kuzey sıradağlarının (Tanrı ve Kunlun olarak bilinen) etekleri boyunca devam eder. Birincinin üzerinden Çin'e büyük bir yol uzanır, ancak söz konusu yol Türkler tarafından sık kullanılmadığı için onun hakkında bilgi edinmek zordur.

Ben, ilk olarak Tanrı ya da Mustag Sıradağları altında uzanan ve Kuçar, Aksu vb. gibi şehirleri içeren kuzey yolunu ele alacağım. Belli bir mesafeye kadar öncelikle Kırgızların yerleştiği bu dağlardan daha doğuya gidildiğinde Kırgızlara benzeyen, ancak Budist olan ve Müslüman komşularının Kalmâk²²⁹ (Kalmuklar) olarak adlandırdıkları kabileler yaşamaktadırlar. Öğrenebildiğim kadarıyla orası, Kalmukların başlangıcı olan Karaşehir çevresidir. Bu dağlarda onlar da Kırgızlar gibi göçebe yaşarlar, ancak şehir nüfusunun bir parçası da onlardan meydana gelir. Atalık Gazi, hizmetinde pek çok Kalmuk bulundurur. Bunların bazıları hâlâ ok ve yay kullanmaktadır, bazılarının da at sırtında iyimücadele ettikleri söylenir.

Bu çöllerin etekleri vahşi alışkanlıklarıyla yarı göçebe Müslüman kabile olan Dolanlar²³⁰ tarafından doldurulmuştur. Türkler, onları bir Moğol kabilesi olarak

²²⁹ Kalmuklar, Batı Moğol halkı Oyratlar'ın XVII. yüzyılda Cungarya'dan Hazar Denizi'nin batısına göç etmiş olan koludur. Kalmuk etnik bir ad olmayıp "geri kalanlar", "memleketini kaybeden" anlamlarından türemiştir. Kalmuklar Cengiz Han zamanında Baykal Gölü'nün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay Dağlarının eteklerinde yaşamaktaydılar. Daha sonra bunların bir kısmı Cengiz Han'ın torunu Hülagü ile birlikte batıya gidip İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna yardım etmişlerdir. Diğerleri ise önce Hülagü'nün kardeşi Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in fethine ve burada bir Moğol devletinin (Yüan Hanedanı) kurulmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu devletin yıkılıp (1368) bütün Moğolların ülkeden çıkarılmasından sonra diğer Moğollardan ayrılan Oyratlar, Togan Han'ın yönetiminde Doğu Moğolistan'da Cungar Hanlığını kurarak (1416) Çağatay Hanlığı'nın doğu topraklarına sahip olmuşlardır. Esen Tayşi döneminde (1439-1455) en güçlü devirlerini yaşayan Kalmuklar onun ölümünden sonra parçalanarak (1460) küçük beyliklere ayrılmışlardır. Bu Kalmukların bir grubu İdil boylarında İdil Kalmukları Hanlığı'nı (1632), bir diğer grubu ise Cungarya'da Oyrat Devleti'ni kurmuşlardır. Cungar Kalmukları önce Kaşgar'ı (1682), daha sonra da, Taşkent'i (1723) ele geçirerek Türkistan'ın büyük bir bölümüne hâkim olmuşlardır. XVIII. yüzyılda Cungar Kalmuklarına Çinliler son vermişlerdir. İdil Kalmukları ise Rusların idaresi altına girmiştir. İdil Kalmukları 1935 yılında SSCB Cumhuriyetlerinden biri oldu. Kalmuklar, İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlarla işbirliği yaptıkları iddiasıyla 1943'te memleketlerinden Türkistan'a sürülmüşlerdir. 1958'de başkent Elista olmak üzere Kalmuk Özerk Cumhuriyeti tekrar kuruldu. Geniş bilgi için bkz: A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkîli ve Türkistan Yakın Tarihi**, İstanbul, 1981 (İstanbul 1942); Rene Grousset, **Bozkır İmparatorlu**, Çev. Reşat Üzmen, İstanbul, Ötüken Yay, 1980. Mualla Uydu Yücel, "Kalmuklar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIV, 2001, s. 267-268. Ekrem Kalan, **Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi**, Anara TTK Yay., 2008. Orhan Doğan, "Kazak-Kalmuk Savaşları", **Türkler**, C.8, Ankara, Yeni Türkiye Yay, 2002, s. 670. W. Barthold. "Kalmuklar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. VI, s. 140-141.

²³⁰ Doğu Türkistan'ın güneyinde ve Lop Gölü'nün kıyılarında yaşayan Dokuz-Uygur kabilerine mensuplardır. Yarı göçebe hayat yaşayan Dolanlar hayvancılık, tarım ve balıkçılıkla geçinirler.

adlandırır. Onların, toprak kulübelere ya da toprak içlerinde oluşmuş çukurlarda yaşadığı söylenir. Yine onların ötesinde (Lop Nor'unbaşında) ve arasında, lagünler ve gölcükler oluşmuştur. Bu lagünler ve gölcükler, Doğu Türkistan'da birleşen ve Kordak Kak olarak isimlendirilen bölgenin yakınındaki çöllerin ortasında oluşmuştur. Burada balıkçılıkla avlanan ve ağaç kabuklarından giyinen vahşi bir kabile hakkında belirsiz dedikoduları vardır, fakat onları gören hiç kimse ile karşılaşmadım.

Tanrı Dağları arkasında önceden Cungarya olarak adlandırılan geniş bir bölge uzanır. Yaşayanların çoğunun Kalmuk kökenli oldukları söylenir, ancak burada baskın iki farklı ırktan kabile daha vardır. Bunların biri Tungan kabilesi, diğeri Tarancı'dır.²³¹

Tunganlar'ın ²³² Tatar işgalcileriyle Çinli kadınlardan (evlenmelerinden) meydana gelen karışık bir ırk olduğu genel bir düşüncedir. Bu Tatarların, eşleri ile Çin'in batı bölgelerine yerleşmiş oldukları söylenmektedir. İsimleri genellikle Türkçe "kalmak (durmak)" anlamında 'trung' kökünden gelmektedir ve bazen "Trungane" olarak adlandırılırlar. Onlar koyu Müslüman inancına sahiplerdir, fakat dilleri Çince'dir. Benim gördüklerimin tiplerini daha çok Moğol özelliklerine sahip, geniş, güçlü yapılı ve seyrek saçlara sahip insanlar olarak tabir edebilirim. Çin'de bu

Dolanlar İslamiyet'in olup Sünni mezhebindedirler. Hızırбек Gayretullah, **Çin'de İslamiyet ve Türkler**, İstanbul, Kent Basımevi, 1983, s. 126.

²³¹ Günümüzde Tarım Havzası'nda yaşayan Müslüman bir topluluktur. Başta Karluk Türkleri olmak üzere, Yağma, Çiğil, Basmil, Uygur ve Moğol karışması sonucu ortaya çıkmışlardır. Çağatay Türkçesi'nde "çiftçi" olarak adlandırılan Tarancılar Çing Hanedanlığı zamanında Urumçi ve İli bölgelerine göç etmişlerdir. David Brophy, **Uyghur Nation**, London, Harvard Universty Press, 2016.

²³² Tungan kelimesi "Dungan", bazan de "Döngen" şekilleriyle okunmaktadır. Gayretullah, **Çin'de İslamiyet ve Türkler**, s. 126. Huiler Çinli Müslüman topluluklara verilen isimdir. Tungan adı ise Huiler için Türkler tarafından kullanılan bir adlandırmadır, kelimenin anlamı konusunda Huilerin tarihî ve etnik kökeni ile ilişkilendirilen farklı fikirler bulunmakla birlikte, yaygın olarak dönfilinden türetildiği ve 'başka bir dinden çıkıp Müslüman olan, mühtedi, dönme' anlamını karşıladığı görüşü daha geçerlidir. Zira hui kelimesi Çince'de 'dönme, dönüş, dönmek' anlamına gelmektedir. Bir diğer görüşe göre ise Tang Hanedanlığı'nın (618- 907) erken dönemlerinden itibaren Baharat Yolu ve İpek Yolu'ndan Çin'e seyahat eden Müslüman tüccarların bir bölümü Çang'an (bugünkü Şi'an), Kanton (bugünkü Guangçou), Çüençou ve Yangçou gibi şehirlere yerleşmişlerdir. Burada İslamiyet'i kabul edip evlendikleri Han Çinlisi hanımları ve onlardan olan çocuklarıyla zaman içinde Çinlileşmişlerdir. Fakat bunlar İslamiyet'i terk etmemişler, camiler inşa edip onlar etrafında kendi cemaatlerini kurmuşlardır. Cemil Lee Hee-Soo, "Döngen", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.9, 1994, s. 517-518. Svetlana Rimsky-Korsakoff Dyer, "Muslim Life in Soviet Russia: the Case of the Dungsans", **Journal of Muslim Minority Affairs** 2, 2 Winter 1980, s. 42-54. Lilla Russell-Smith, **Uyghur Patronage in Dunhuang: Regional Art Centres on the Northern Silk Road in the Tenth and Eleventh Centuries**, Leiden: Brill, 2004.

konunun en iyi otoritelerinden birinin iddiasında “Tungan” isminin Çince’de “askeri koloni” anlamına gelen “Tunjen” kelimesinden geldiği bilgisi yer alır. İki kökle de tamamen uyuşur. İkisi arasında için bir tercih belirlemek zordur. Dillerinin Çince olduğunu düşününce Çince olan isim daha muhtemel görünmektedir. Ancak Uzak Doğu ülkeleri, yabancılar tarafından kendi kendilerine verdikleri isimlerle nadiren bilinmektedirler²³³ Batı Tibetliler kendilerini “Bôt” olarak tanımlamaktadırlar; fakat Hindistanlı komşuları tarafından Moğol olarak adlandırılan Türkler, bu ismi önemsememektedirler. Çinliler, Orta Asyalılar için yalnızca Hitay (Kathay) olarak bilinirken Müslümanların “Kalmuk”ları, Tibetliler’in “Sokpolarıdır”. Bu nedenle Çince konuşan Tunganlar’ın²³⁴ Türk dilinden türeyen bir isme sahip olması kuvvetle muhtemeldir.

Tarancılar da yerleşimcilerdendir, ama çok daha yakın tarihte. Onların şimdiye kadar Çinli fatihlere karşı yapılan direnişi bastırma aracı olarak Türkistan’da, daha batıdaki evlerinden nakledilmelerinininkararlaştırılmış olduğu görülüyor; tipki İsraili çocukların, Asur hükümdarı tarafından nakledilmesi gibi.

Dikkate değer bir şekilde Çinli karışımı Cungarya’da²³⁵ da vardır. Sabıkalı ve politik suçlular, buraya sürgün edilirler ve bu bölgede imparatorluğun Botanik Bay’ı olarak istihdam edilirlerdi.

Biz Cungarya’dan daha doğuya büyük orandaki Müslüman nüfusuyla Çin eyaleti Gansu’ya geldik. Buranın kuzeyinde yine Moğolistan’ın ıssızlığı vardır ve böylece sadece doğu taraftan bilgi edinebileceğimiz bir bölgeye ulaşırız.

Bu şekilde Gobi Çölü’nün kuzeyi boyunca uzanan uzun kolun izini sürerek geniş, boş arazilerin güney sınırlarına doğru döndük. Eğer bir önceki bölgeyle ilgili

²³³ (Y.D.) Onun etnik yakınlığının hiçbir kesin kanıtı olmayan komşuları için bilinen bir ulus yoluyla bu adın kökenini gösterdiği için bu gerçek çok önemlidir. Örneğin, Kara (siyah) kelimesi Türkçe olmasına rağmen, Kara-katais Türk değildir; aynı zamanda Kızılbaş Türkçe olmasına rağmen (kırmızı başı işaret eden) , O değildir

²³⁴ (Y.D.) Prof. Vambery “Dungan” ın “dönme” anlamına gelen Türkçe bir kelimedenden geldiğini söyler. Bkz; Yula, Marco Polo, i. 255.

²³⁵ Doğu Türkistan’ın kuzey bölgesini meydana getirir, Tanrı Dağları ile Altaylar arasında bulunur. Bölge hafifçe engebeldir. Havzanın orta kısmı çöldür. Çöl olan orta kısmı hariç, genellikle otlak bir sahadır.

bilgilerimize puslu dersek, bu bölgeye dair bilgilerimiz karanlıktır. Fakat burada belirsiz ışıkla parlayan iki nokta var.

Çerçen'in, Taklamakan ya da Gobi'nin büyük çölü ile (Çinliler ile Avrupalı coğrafyacıların Kunlun olarak adlandırdıkları) bir sıradağının etekleri boyunca devam eden yol arasında, Hoten'in bir aylık mesafe uzağında olduğu bildirildi.

Pulo'dan daha doğuya bu sıradağların içinden seyahat edenleri Batı Tibet'te Pangong Gölü'ne getiren hiçbir yol bilinmez, ancak burada doğuya, Çine doğru giden bir yol vardır. Fakat bu yol Çinliler tarafından bu ülkenin sahipleri tarafından kullanılmamıştı. Şimdi Çerçen bağımsız olup ne Çin ne de Atalık Gazi'ye bağlı değildir. Marko Polo'nun iddiasının aksine, kanıtlara göre Çerçen'de Müslüman olmayan bir ırk yaşamaktadır. Artık hiçbir kervan Hoten'den burayı ziyaret etmiyor.²³⁶

Bahsettiğim diğer yeri şimdiye kadar hiçbir Batılı coğrafyacının bildiğini sanmıyorum. Ben bu yerin varlığını şu şekilde fark ettim: -Çin anbanı'nın (ya da vali) maiyetinde Yarkend'de iki Kalmuk vardı. Bu adam ilk olarak Lhasa'da yüksek bir makamda görev aldı. Buraya Doğu Türkistan hükümetinden gönderilmişti. Kalmuklar Lhasa'da onunla birlikte görev aldılar ve Yarkend'e onun peşinden gittiler. İsyana patlak verdiği ve bütün Çinliler öldürüldüğü zaman yaşlı oldukları için İslamiyet'i kabul etmeleri şartıyla bağışlandılar. Onlar, evlerinin hem Aksu hem de Hoten'den bir buçuk ay mesafede ve Lhasa'ya da aynı uzaklıkta bulunan ve adı Zilm olan bir yer olduğunu söylerler. Zilm, Lhasa ve onun arasında uzanan dağlık bölgenin kıyısında bulunur. Kuzeyinde Büyük Çöl uzanır.

Zilm halkının, Türkler tarafından "Kalmuk", Tibetliler tarafından "Sokpo"²³⁷ olarak adlandırıldıklarını söylerler. Zilm'de; halı, at koşum takımları vb. gibi üretimler vardır. Burada Ladak ve Yarkend arasında yaptıkları gibi, Lhasa ve onun arasında gelip giden tüccar trafiği vardır. Bu açıklama, tarif edilen malların ara

²³⁶ (Y.D.) Bkz; Yula, Marco Polo, i. 176-180

²³⁷ Batı ve Güney Moğollarındandır. Kendilerine aynı zamanda Hor ya da Horpa da derler. Bazıları da kendilerini Sarıkol olarak adlandırır.

sıra“Zilm” ya da “Zirm Malları” adı altında Ladak içine ithal edilmesiyle doğrulandı.²³⁸

Buna göre, eğer Zilm şehrine yolculuk Lhasa ya da Aksu’dan altı hafta sürerse, onun konumu tahmin edilebilir. Yukarıdaki açıklamaya göre; ilk yere yolculuk dağlar ve yüksek platolar içinden olmalıdır. İkinci yol ise neredeyse bütünüyle ovalar boyunca olacaktır. Dolayısıyla Lhasa’ya uzaklık Keşmir ile Yarkend arasındaki uzaklıkla karşılaştırılabilir; Zilm’den Aksu’ya uzaklık sapmalarla birlikte yaklaşık 600 mil olacaktır.

Zilm’in bu pozisyonu aşağı yukarı 38 kuzey enlemi, 90 doğu boylamıdır ya da Lop Nor’un güneyi, Çerçen’in doğusudur.

Benim muhbirim olan iki Kalmuk, Lhasalıların; Doğu Sokpolarını “chee-pa” ya da “bizden olmayan”²³⁹ olarak adlandırıldığını ve onlara çok tepeden baktıklarını; Zilm de dâhil olmak üzere daha çok Batı Sokpolarını ise “nang-pa” ya da “bizden” olarak adlandırdıklarını ve saf Budist olarak kabul ettiklerini belirttiler. Vahşi Tatarların bile Ortodoks ve Heterodoks²⁴⁰ müşrikleri vardır ve sarı keşişler ile kırmızı keşişler kendi aralarında mücadele ederler.

Doğu ve Batı Sokpolarının inanç farklılıklarının yanı sıra aralarında lehçe farkı da vardır, fakat onlar sütunları yukarıdan aşağıya doğru okunan Çinliler gibi aynı karakterle yazarlar.

Buradaki bu kabilelerin ötesinde Kalka Sokpoları olarak adlandırılan başka kabileler de vardır (iki kabileden daha doğudaki olanla tamamen aynı olmasada). Onlar “Yezun-Dampa” olarak adlandırılan büyük bir Lama’ya taparlar ve bu Lama’nın ve Lhasa’nın “Dalay-Lama”sı gibi hiç ölmediğine, onun yerine ruhunun sonraki bir bedene göç ettiğine (reenkarnasyon) inanırlar.

²³⁸ (Y.D.) Burada küçük bir şüphe vardır. Zilm ya da Ziling Tibet’in sınırında olan Sihensi’de Sining-fu’nun şehridir. Bkz.; Yule, Marko Polo, i. 243.

²³⁹ Bizim inancımızda olmayan anlamındadır.

²⁴⁰ Yazar buradaki “Heterodoks” kelimesini İslamiyet’in Şii mezhebinde olanları tanımlamak için kullanmaktadır.

Elbette ki; bu Kalkalar, Ruslar ve Çinlilerin bu isimle bildikleri Moğol kabilesi olabilirler; ve ‘Yezun-Dampa’, açıkça aynı ‘Guison-tamba’ dır.²⁴¹ Ya da Sibiryaya sınırları yakınındaki Koren ya da Orga’nın Lama hükümdarı. Onların elçilerinin her yıl veya iki yılda bir Dalay Lama’ya saygılarını göstermek için göründükleri söylenir.

Böylece ilgili bölgeler içindeki Gobi çölünün güney tarafı civarında bulunan bu kabileler hakkındaki araştırmalarımızı eksik de olsa bitirdik. Bu bilgilerin ışığı, bizi bilinmeyenlere doğru itmektedir; onların aralarında kalan ve umut veren karanlık taraf da bu ışıkla aydınlanacaktır.

III. BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN’NIN YAKIN TARİHİ

Hokand Hanlığı’ndaki Gidişat ve Hükümdar Hüdayar Han’ın Kovulması-Hoca Veli Han (Töre) ve Onun Doğu Türkistan’ı İşgali-Onun A. Schlagintweit’i Katletmesi-Hüdayar Han’ın Hokand Tahtını Yeniden Ele Geçirmesi-Kaşgar ve Yarkend’de Kargaşa-Batı Türkistan’da Rusya’nın İlerlemesi-Çin Yönetimine Karşı Tunganların İsyanın Açıklaması-Kaşgar’a Kırgız İnişi-Onların Barbarlıkları- Andican’dan Gelen Yeni İstila-Tunganların Yarkend’deki İktidarı-Muhammed Yakub’un Yarkend ve Kaşgar’ı Ele Geçirmesi-Atalık Gazi Ünvanın Alınması-Hoten’in Fethi Han Habibullah Ölümü-Rusya’dan Bir Elçi Kabulü-Sarıkol’un Fethi ve Nüfus Azaltılması-Yakın Tarihin Kronolojik Tablosu

Kaşgar ve Yarkend’deki son olayları anlamak için bu dağların batı tarafındaki Hokand ülkesinin birkaç yıl önceki tarihine gitmek gereklidir.

Hokand Hanlığı yaklaşık on beş yıl öncesine kadar Seyhun nehri (ya da Sir Derya, önceden Sihun olarak adlandırılan) ve onun kolları tarafından sulanan verimli toprakları ihtiva etmekteydi. Sir Derya’nın Kaşgar’a en yakın olan bölümü dağlıktır. Burası Hindistan’da Büyük Babür hanedanlığını kuran Babür’ün anavatanı olan

²⁴¹ (Y.D.) Huc, Travel

Fergana'nın antik vilayetini oluşturur. Bu vilayete şimdi eski başkenti yüzünden Andican denir. Sir Derya, batısındaki bu dağlarından ayrıldıktan sonra kuzeyinde Karadağ olarak adlandırılan sıradağdan birçok ırmak ona katılır. Bu ülke bereketlidir ve birçok köy vardır, ancak nehrin güney tarafında onu Buhara'dan ayıran büyük Kızılkum çölü uzanır. Bunların hepsi Hokand'a aitti.

O zaman Hüdayar Han²⁴² hükümdardı ve kardeşi Malla Han²⁴³ ona bağlı Orta Asya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Taşkent valisiydi. Hüdayar Han, sevilen birisi değildi. Malla Han bu durumu kendi gücünü yükseltmek için fırsat olarak düşündü ve bir entrikaçevirerek yapacağı ayaklanmada kendisine yardımcı olacak olan Kırgız, Kıpçak ve diğer göçebe kabileler arasından bir grup oluşturdu. Malla Han'ın yandaşları olan Oş²⁴⁴, Margilan,²⁴⁵ Andican ve diğer şehirlerden askerler ona katıldı ve Han, kendisini yeterince güçlü hissederek kardeşinin üzerine yürüdü. Yıl 1857 idi. Kendisine bağlı hemen hemen bütün güçler tarafından terk edilmesi üzerine Hüdayar Han, "Allah büyüktür" demiş ve Buhara'ya geri çekilmiştir.

²⁴² Hüdayar Han 1845-1875 yılları arasında aralıklarla üç kere tahta çıkmıştır. İktidarda olduğu dönemde Buhara Emiri'nin müdahaleleri ve iç mücadelelerle, özellikle kardeşi Malla Han ve başta Alimkul olmak üzere onun kumandanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Geniş bilgi için bkz. **The Life of Alimkul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia**, Yayına haz. ve Çev. Timur Beisembiev, London, Routledge Yay, 2003, s. 6,7,8 vd. Rakiplerine karşı Ruslardan destek alan ve Rus yanlısı bir politika izleyen Hüdayar Han, yönetimindeki sertlik nedeniyle muhalefetle karşılaşmış, bu nedenle de Ruslardan yardım istemiştir. Geniş bilgi için bkz. **Fergana Valley: The Heart of Central Asia**, Edit.S. Frederick Starr, London, Routledge Yay., 2011, s. 29, 68, 38,39,40 vd.1873'de çıkan bir isyan neticesinde Hudâyâr Han Ruslara sığınmak zorunda kalmıştır.

²⁴³ Malla Han 1858-1862 yılları arasında Hokand Hanlığı'nı yönetmiştir. Kıpçak Alim Kuli'nin yardımıyla ağabeyi Hüdayar Han'ı tahttan indirerek Hokand Hanlığının başına geçmiş ve kendisini Han ilan etmiştir. Ancak döneminde iç ve dış meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. İçerde taht kavgalarıyla uğraşmak zorunda kalmanın yanında, göçebeler ve yerleşikler arasındaki ihtilaflar artmış; dışarda ise Buhara Hanlığı ile mücadele etmiştir. Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, İdel Yay, İstanbul 2015, s. 57-58. Malla Han yönetimi boyunca tecrübeli kumandanlarla Rus yayılmasına karşı durmaya çalışmış ancak bunda başarılı olamamıştır. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 985.

²⁴⁴ Fergana Vadisi'nin sulanabilir ve verimli ovaları arasında yer alan Oş, Kırgızistan'ın "güney başkenti" olarak kabul edilir ve bölgenin en eski kentlerinden biridir.

²⁴⁵ Özbekistan'ın Fergana bölgesinde yer alan ve Farsça "yeşil çayır" anlamına geldiği düşünülen Margilan, tarihi kaynaklarda İpek Yolu üzerinde ipek dokumacılığı ile ünlü, küçük ve verimli bir şehirdir. Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yay., Ankara 2001, 2. Baskı, s. 255; **Babürname**, Haz. ve Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara, MEB Yay., C. I, s. 5-6.

Bu olaydan hemen önce Hoca Veli Han Töre²⁴⁶ tarafından Yarkend ve Kaşgar içine Andican'dan bir saldırı yapıldı. Hoca Veli Han Töre, Andican'da sürgünde yaşayan Hocalar ailesinin bir üyesiydi. Bu ailenin üyeleri son yüzyıldır Hokad'da sürgünde yaşamaktaydılar ve buradan Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını sağlamak için yapılan akınlara bu ailenin üyeleri önderlik etmekteydiler. Bu ortamda Guma'ya²⁴⁷ kadar bütün ülke Veli Han Töre ve onun sağ kolu Tilla Han tarafından ele geçirildi, yalnızca Kaşgar ve Yarkend şehirleri onlara karşı direndi. Seyyah Schlagintweit'in sahnede görünmesi bu esnada oldu. O dönemde Yarkend'de olan benim tüccar muhbirim, Schlagintweit'in uşakları ve bagajlarıyla Yarkend kapısının yakınında görüldüğünü söyledi, ancak o, şehre girmeden önce Kaşgar civarında ona saygıyla davranan Tilla Han'ın askerleri tarafından durduruldu. Keşmir Aksakal'ı,²⁴⁸ ya da konsülü, Ahmet Han şehrin girişini elinde tutuyordu. Ahmet Han, Avrupalının gelişini Yenişehir'dek Çin Anbanı'na rapor etti; fakat bu arada Schlagintweit, Andicanlılar tarafından hızla Kaşgar'agötürüldü ve burada Veli Han Töre tarafından öldürüldü. Veli Han Töre'in büyük bir "cin" ya da "şeytan" olduğu ve kendisini beng²⁴⁹ ile kendisini her gün sarhoş ettiği söylendi. Onun saray yardımcıları, namazdaki gibi gözleri aşağıda ve elleri açık uzatılmış olarak oturmaya zorlandı. Eğer onlardan biri gözlerini kaldırırsa öldürülmesi emredildi. Veli Han Töre dışarı çıktığında eğer bir camiden ezan duymuş olsaydı, o müezzini için birini gönderecekti ve "Sesini yükseltmeye nasıl cesaret edersin? Sen Veli Han Töre'nin ülke dışından geldiğini bilmiyor musun" diyecekti ve müezzini orada ve o anda öldürülmüş olacaktı. Veli Han Töre, daha başka pek çok zulüm işledi. Onunla gelen yaşlı bir

²⁴⁶ (Y.D.) Bkz., "Doğu Türkistan Tarihi" bölümüne, ayrıca Davies'in "Trade Report".

²⁴⁷ Doğu Türkistan'ın güneyinde Hoten İli'nde bir ilçedir.

²⁴⁸ Kelime anlamı olarak köyün veya mahallenin ihtiyar heyetinde olan kimse ya da bir meslekte yaşça ve kıdemce ileride, yetenek bakımından üstün niteliğe sahip olan duayen kimse olarak ifade edilir. Ancak eserde geçen aksakal, bir bölgeyi ya da köyü siyasi olarak yöneten ve o köyün vergilerini toplayan kişi konumundadır. Valikhanof, "Aksakal kelimesi, bir müfettişin emrinde hem bir bölgeyi yöneten hem de vergileri toplayan kişilere denir", olarak tanımlar. Valikhanof, **The Russians in Central Asia**, s. 215. Bababevkov ise vilayetleri Aksakallar'ın yönettiğini kaydeder. Şehirlerde Han tarafından belirlenen ve Han'dan inayetname alan Aksakallar, köylerdeki bazı yargı işlerine de bakan, bir nevi belediye görevi icra eden kimselerdi. Tüccarlar, zanaatkarlar ve diğer yurttaşlar arasında meydana gelen ihtilafları çözerlerdi. Bababevkov'dan aktaran Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, s. 72-73.

²⁴⁹ Yapraklarından esrar elde edilen bir tür haşhaştır. Doğu Türkistan'da "neşe" de derler.

Andicanlı, bana, her gün “günahsız” ve “suçsuz” bazen üç bazen dört adamın idam emrinin verildiğini söyledi. Tıpkı iyi hatırladığı Schlagintweit’in kaderi gibi.

Hüdayar Han Hokand’dan uzaklaştırıldığı zaman, (benim bağlantı kurduğum gibi) Buhara Emiri Bahadır Han²⁵⁰ tarafından iyi karşılandı. Bahadır Han, ona kendi ailesinden bir eş vb. vererek onun konumuna uygun davrandı.

Aynı zamanda şüphesiz son isyana yol açan bir Kıpçak beyi olan Âlim Kuli’nin²⁵¹ etkisi ve gücü, efendisi olan Hokand Hanı Malla Han’ın desteğinde büyüyordu. Ancak üç yıl sonra beş Kırgız beyi anlaşarak Âlim Kuli’nin bulunmadığı bir sırada, gecenin ilerleyen saatinde, saraya saldırdılar ve Malla Han’ı yatağında öldürdüler. Bundan sonra Âlim Kuli bir hükümet darbesiyle bu şefleri yakalayıp idam edene kadar meseleler kısa bir süre için karışıklık içinde kaldı ve Âlim Kuli, onun son efendisinin genç oğlu Sultan Han adına saltanat naibi olarak ülkeyi yönetmeye başladı. Âlim Kuli yönetimi son derece başarılı oldu. Tüm Hokand’ı kendi gücüne boyun eğdirtti, sürgündeki Hüdayar Han’ı destekleyen Buhara’ya meydan okudu, onun geleceği büyük ümitler vaat eder görünüyordu. Ancak yeni ve çok daha zorlu bir düşman olan Ruslar, Sir Derya’ya kadar ilerleyerek Hokand ülkesine saldırdılar ve 1865 yılında yapılan savaşta Âlim Kuli öldürülerek onun hâkimiyetini bitirdiler. Bu fırsattan yararlanan Buhara emiri Hokand’a karşı yürüdü ve tahta tekrar Hüdayar Han’ı oturttu. Kıpçaklar ve daha önce onun tahttan indirilmesine vesile olan

²⁵⁰ 31 Mayıs 1806 tarihinde doğmuştur. Emir Haydar vefat edince kardeşleriyle taht mücadelesine girerek 24 Nisan 1827 tarihinde Buhara’ya hâkim olarak saltanat tahtına oturabilmiştir. Hükümdar olduktan sonraki yaklaşık bir yıllık sürede Nasrullah ülkede asayiş ve kontrolün tamamen kendi hâkimiyetine geçmesi için çalışmış, ayrıca kendisine muhalif olan kişi ve gruplara yönelik büyük bir şiddet kampanyası yürütmüştür. Hanlığı boyunca Cizak ve Oratepe için Hokand Hanlığı ile mücadele etmiş, bunda büyük ölçüde başarı sağlayarak sık sık bu Hanlığın iç işlerine müdahale etmiştir. Hokand Hanlığı’nın dışında Hive ve Afganistan ile de mücadele etmiştir. İngiltere ve Rusya’nın Türkistan hâkimiyeti için girdikleri mücadele sırasında Hanlık yapan Nasrullah, özellikle Batı’da, 1842’de İngiliz Elçiler Charles Stoddart ve Arthur Conolly’i tutsak edip daha sonra da idam etmesiyle tanınır. 1860 yılında Hokand Hanlığı üzerine sefere çıkmış ancak sefer güzergâhı üzerindeki Semerkand’a gelince ağır şekilde rahatsızlanmış ve kısa süre sonra da ölmüştür. Geniş bilgi için bkz: Çelik, 1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği, s. 127-158

²⁵¹ 1833-1865 yılları arasında yaşayan Alim Kuli, Hokand Hanlığı’nda önemli komutanlardan biriydi. Andican ve Hokand’da molla olmak için medrese eğitimi alan Alim Kuli Hüdayar Han ve Malla Han arasındaki mücadelede Malla Han’ın yanında yer alarak Kırgızları da bu mücadeleye dâhil etmiştir. Onun yardımlarıyla Malla Han, Hokand tahtına geçmiştir. Bu yardımlarından dolayı Marginan Valisi ve Hokand askeri birliği sorumlusu olmuştur. Alim Kuli Malla Han’ın ölümünden sonra onun oğlu Sultan Seyid’i tahta geçirmiş, yeni Han çok küçük olduğu için kendisi Atalık ve ordu komutanı sıfatıyla ülkeyi yönetmiştir. 1865 yılında Taşkent’i Ruslara karşı savunurken vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz.: **The Life of Alimqul:**

diğerleri birkaç boş direnişten sonra son efendilerinin oğlunu (Hüdayar'ın yeğeni)da yanlarına alarak Kaşgar'a kaçtılar. Onlar Atalık Gazi tarafından memnuniyetle hizmete alındılar. Atalık Gazi, Sultan Han'a evler, hizmetçiler ve konumuna denk ekipmanlar vermiş ve ona büyük bir saygıyla davranmıştır. Benim uşaklarımdan bazıları onu Kaşgar'da görmüştür.

Muhbirlerimden biri, bir zamanlar Malla Han'a karşı ayaklanan ve bu yüzden onun Uratepe²⁵² şehrini bombalaması sonucu şehrin çarşısına bir bomba düştüğünü ve yerde derin bir çukur meydana geldiğini söyledi. Bu çukurdan hemen, daha öncesinde hiç görülmemiş bir su kaynağı yerden sızmaya başladı ve o zamandan beri bu sızıntıdevam etmektedir. Bu su "Malla-Bulak"²⁵³ ya da "Malla'nın Kaynağı" adını taşır.

Âlim Kuli hâlâ Hokand'da naipken Kaşgar ve Yarkend'de patlak veren karışıklık söylentileri Andican'a sürülen Hocalar tarafından yürütölen yeni bir sefere yol açtı. Bu defa sefere öncölük eden Yerli Hokandlılar'dan oluşanyardımcı bir kuvvetle beraber Büzürg Han'dı.²⁵⁴ Bu kuvvet şimdi bir Rus mülkü olan Piskent yerlisi Kuşbeyi,²⁵⁵ Muhammed Yakub Beg'in emrindeydi. Bu adamSeyhun ya da Sir

²⁵² Günümüzde Tacikistan'ın Özbekistan sınırında yer alan Uratepe kaynaklarda Ura-Tepe, Uruşna, Uruşta veya Uruş gibi farklı adlarla anılır. **Babürname**, Haz. ve Çev. Reşit Rahmeti Arat, MEB Yay., C. I, s. 12. Özellikle XIX. yüzyılda Buhara Hanı Emir Nasrullah zamanında Hokand ve Buhara Hanlıkları arasında çekişme alanı haline gelen Uratepe, 1866 yılında Ruslar şehri ele geçirerek yönetimi Buhara Hanlığı'na devretmiştir. Çelik, "1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", s.40.

²⁵³ Boolak: Bulak; Kaynak, pınar, çeşme anlamındadır. **TDK**<https://sozluk.gov.tr/?kelime=bulak> (çevrimiçi/12.12.2018)

²⁵⁴ Doğu Türkistan Hocalarından Cihangir Hoca'nın oğludur. 1863 yılında Doğu Türkistan'da hâkimiyet mücadelesine giren Sıddk Bey, bölgede iktidarı daha rahat sağlayabilmek için Hokand'da sürgünde yaşayan ve halkın sevgisini kazanan Hocalar ailesinin bir üyesini Kaşgar'a davet etmiştir. Paul Henze, "The Great Game in Kashgaria, British and Russian Missions to Yakub Beg", **Central Asian Survey**, C. VIII, S. 2, 1989, s. 61-95. Bu yardım talebi üzerine Hokand Hanı bölgede uzun yıllar başarılı bir yönetim kurmuş olan Cihangir Hoca'nın oğlu Büzürüg Han ile birlikte geçmişteTaşkent ve Ak Mescid'in müdafaası sırasında yeteneği ile dikkatini çekmiş olan Yakub Beg'i, yanlarına bir miktar asker vererek Kaşgar'a göndermiştir. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, s. 218-219. Fakat o, devlet işleriyle meşgul olmamış, idareyi Yakub Beg'e bırakmıştır. Yakub Beg gücünü artırınca 1869 yılında kendisini Hac'a gitmeye mecbur bırakarak devletin idaresini ele geçirmiştir. Büzürük Han, Hac yolunda vefat etmiştir. Büzürük Han'ın vefatı/idareden uzaklaştırılmasıyla Doğu Türkistan'da Hocaların 500 yıllık soy ve nüfuzları sona ermiştir. Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s. 83.

²⁵⁵ Ordu ve yöneticiler için bir tür savaş tatbikatı niteliğinde olan sürekl avlarını idare eden Kuşbegleri, savaş sırasında da Uç Begi olarak ordu komutanlığı yapmışlardır. Konuralp Ercilasun, Chi'ing Hanedanı Zamanında Kaşgar (19. Yüzyıl Başına Kadar), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Ankara, 2003, s. 56.

Derya nehrinin aşağı kısmında bulunan Akmescid²⁵⁶ valisi olmuştur. Onların “kahramanca” olarak tanımladığı savunmadan sonra, bir kez Ruslar’ı geri püskürtmüştü. Ancak bu olaydan önce veya sonra onun Ruslarla bazı ilişkilerinin olduğu ve bir kısım toprakları onlara sattığı ile ilgili söylentiler vardı. Şu anda onun Ruslarla tanışıklığının tek izi, yaptığı mücadelede ellerinden aldığı beş kurşun yarasıdır. Böylece bu ikisi, Büzürg Han ve Muhammed Yakub, küçük bir kuvvetle Kaşgar’da geleceklerini aramak için doğuya doğru ilerlediler.

Beş ay sonrasında Şigavul²⁵⁷ Muhammed Yunus²⁵⁸ (Daha önce Malla Han’ın baş sekreteri daha sonra aynı görevle Âlim Kuli’ye hizmet eden) Kaşgar’da bir göreve gönderildi. Âlim Kul’un ölüm haberi ulaştığında, o görevini tamamlamış ve geridönmek üzereydi. O Hokand’a dönmek yerine Kuşbeyi Muhammed Yakub

Kaynaklarda Han’ın müşavirliğinin yanında büyük şehirlerin valiliğini de yaptığı belirtilen kuşbegi, Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, s. 69. Baymirza Hayit tarafından “başbakan” olarak nitelenmiştir. Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, s. 29-17. Nitekim Yakub Beg, aslında Hokand Hanlığı’nın Kuşbegi’ydi. Bu devirde Hive Hanlığı’nda bu unvanın vezir anlamına geldiği ve Kuş Begi olan kişilerin aynı zamanda orduların başkomutanı durumunda da buldukları anlaşılmaktadır. Henry Howorth, **History of the Mongols II**, London, Longmans, Green and Co., 1880, s. 926-932

²⁵⁶ Günümüzde Kazakistan’ın güneyinde olan bir şehirdir. 1817 yılında Sir Derya nehrinin sol kıyısına inşa edilmiştir. Ancak bir yıl sonra sağ tarafına taşınmıştır. Sir Derya’un aşağı kısmı ele geçirilince Hokand ili oluşturulmuş ve Akmesci valisi tarafından yönetilmiştir. Valikhanof, **The Russians in Central Asia**, İng. Ter. Jaohn and Robert Michell, Edward Stanford, London 1865, s. 315. Şehir Ruslar tarafından 1852 yılında ele geçirilmiş ve aynı yıl Fort-Perovskiy adıyla tekrar inşa edilmiştir. W. Barthold, “Akmesci”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, Ankara, MEB Yay., C. I, s. 270-271.

²⁵⁷ Hükümdarın üst düzey protokol görevlisi olan Şigavul elçilerin karşılanması ve resmi törenlerin organize edilmesinden sorumlu görevliydi. İsmail Aka, **Timurlular**, Ankara, TDV Yay., 1993, s. 162. **The Life of Alimqul**: s.2, Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, s. 70. Bu unvandaki görevli günümüzdeki Cumhurbaşkanı ve Başbakan’ın özel kalemine denk gelmektedir. Kadir Tuğ, "Doğu Türkistan’da İdari Teşkiat (XVII-XVIII. yüzyıllarda), **Vestnik BGU**, No: 2, S. 17, Bişkek, 2010, s.22.

²⁵⁸ Molla Muhammede Yunus CanTaşkenti/Tayyip 1860 ve 1870’li yıllarda Hokand ve Kaşgar Hanlığı’nda önemli rol oynayan devlet adamıdır. 1829 veya 1830 yılında Taşkent’te dünyaya gelen Molla Yunus, gençliğinde dönemin ünlü hocalarından dersler almıştır. *Mirza Âlim Kul, Hakikat-i el Enver ve Tuhfe-i Tayyip*’in yazarıdır. Âlim Kul’un emrinde Şigavul rütbesiyle görev yapan Yunus, Hokand’daki liderlerin Çerniev ile müzakerelerinde Molla Yunus tercümanlık yapmış ve bu müzakereler onun vasıtasıyla yürütülmüştür. Hitabeti ve mesleki becerisiyle ünlü olan Yunus, Âlim Kuli’nin ölümünden sonra Yakub Beg’in yanında yer alarak, Doğu Türkistan’ın en önemli şehirlerinden biri olan Dadvan olarak atanmıştır. Böylece Molla Yunus devlette Yakub Beg’den sonra ikinci adam olmuştur. Kaşgar Devleti’nin yıkılmasından sonra Hokand’a dönerek Taşkent’te kadılık yapmaya devam eden Muhammed Yunus’un 1902-1914 yılları arasında da öldüğü tahmin edilmektedir. **The Life of Alimqul**, s. 2-5.

(eskiden kendisinin emrinde olduğu) emrinde göreve başladı ve o zamandan beri Yarkend'in Dadha'lığına,²⁵⁹yani en önemli ikinci adampozisyonuna yükseldi.

Büzürg Han ve Kuşbeyi'nin yönetiminde gerçekleştirilen bu seferin getirilerini anlatmadan önce, Hokand'daki olayların açıklamasını sonlandıracağım.

Buhara Han'ı,Hokand'a yürüdü ve himayesindeki Hüdayar'ı yeniden tahta oturttu. Hokandlılar, hükümdarın yanında getirdiği ve diğer Orta Asya hükümdarlarının hepsinin kıskandığı iki filden çok etklenmişlerdi. Buhara için yolculuğa başladığında kaçan bu fillerden biri beni ciddi ölçüde ilgilendirmekteydi. Onlar fili durdurmak için boşuna uğraştılar ve sonunda konuyu efendilerine bildirdiler. Emir, otoritesinin bir sembolü olan mühürlü yüzüğünü çıkardı ve onu at sırtında bir kurye ile “sen ne zaman file yetişirsen ondan önce acele et ve Hokand'a dönüşte benim adıma itaat altına al” diyerek gönderdi. Adam bunu yaptı, fili durdurduktan sonra geri döndü ve şehre yavaş yavaş girdi!

Bu arada periyodik molalarından sonra Ruslar, Sir Derya'ya tekrar baskı uyguluyorlardı. İrcâr savaşında²⁶⁰ yenilen Buhara Emiri, tamamen Hokand'a ait olan sınır kasabası Hocend'den garnizonunu geri çekti. Bu devletin askerleri söz konusu sınır kasabasını işgal etmeden önce Ruslar buradaydı. Buranın sakinleri aceleyle bir savunma organize ettiler. Yarkend'de sohbet ettiğim bir Tacik, mevcut bütün silahların Buhara garnizonunun geri çekilmesiyle taşındığının güvencesini verdi. Nitekim burası kuşatıldığı zaman sadece zedelenmiş küçük kalibreli bir silah mevcuttu.

²⁵⁹ Baymirza Hayit tarafından “general” olarak belirtilen Dadha, Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, s 90. Togan tarafından kaymakam olarak belirtilir. K. Beisembiev ise davaları sorgulayan kişilerin şikâyetleriyle ilgilenen orta dereceli bir unvan olduğunu söyler. **The Life of Alimqul**, s. 18.

²⁶⁰ Çeşitli ticari ayrıcalıklar kazanmak için Buhara Hanlığı'na sunduğu teklif kabul edilmeyince, bunu bahane olarak gösteren Ruslar 8 Mayıs 1865 tarihinde Rus General Ramanovskiy komutasında ansızın Buhara kuvvetlerine hücum etmiştir. Ruslar, topçu ateşinin yardımıyla İrcar mevkiinde yapılan bu muharebeye kazanarak Hocend ve Semerkand'ı işgal etmişler ve Uratepe'yi Buhara Hanlığı'na bağlamışlardır. Yuri Bregel, **An Historical Atlas Of Central Asia**, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 64. Becker, **Russia's Protectorates in Central Asia**, s. 26. Vambéry'ye göre İrcar Muharebesi Buhara Hanlığı için hadiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etmiştir. A. Vambéry, **Sketches of Central Asia**, London,J.B Lippincott & Co,1, 1968, s. 425.

Şehir düşmeden önce on gün dışarıda, iki gün de şehirde on iki gün boyunca iyi savunma yapıldı. Rusların şehri ele geçirmesinden sonra Rus hastaneleri yaralı Hokandlılara açılmıştır. Benim muhbirim ya da onun bir arkadaşı, Rus hastanelerinde üç yüz yetmiş yaralı saymıştı. Çatışmadan sonra günlük yaralılarındördü ya da beşi ölüyordu. O, şehir halkı arasındaki büyük kayıpları da itiraf etti, ancak Rus cerrahlarının bu yaralıları çok özenli tedavi ettiklerini de söyledi.

Hocendo ana kadar Rusların Sir Derya'ya ilerleyişinin sınırı olmuştur. Bu yüzden onlarBuhara toprakları ve Sir'in aşağı yönü arasında uzanan Büyük Kızılkum Çölü'nün etrafını dolaşarak oradan güneye, Semerkand'a döndüler. Hokand ülkesinin dağlık kısmını oluşturan nehrin yukarı bölümü, ya da Andican, Hüdayar Han'ın yönetiminde yarı bağımsız durumda bırakılmıştır.

Doğu Türkistan'a dönersek, Büzürg Han ve onun Kuşbeyi'nin ilerlemesini takip edeceğiz. Ancak ilk olarak onların içinde buldukları durumdan söz etmek gerekir.

Muteakip açıklama bana, Hükümdarın mihmandarı ²⁶¹ Ala Ahund ²⁶² tarafından verildi. Kendisi Çin anbanının²⁶³ kadrosunda tercümanken, babası Çin'in yönetimi altındaki Kaşgar şehrinin valisi olmuştu. Bu nedenlebilgi almak için geniş fırsata sahipti ve onun bilgileri bağımsız kaynaklar tarafından doğrulanmıştı: Kaşgar'da, uzak doğudaki hemşerileri ile birlikte isyan eden Aksu ve Kuçar'da emri altında bulunan Tungan askerlerinin ayaklanmasından sonra kendilerinin doğusundaki hemşerileriyle birlikte Kaşgar'daki Çinliler kendi garnizonlarını kuran bu Tunganların planlarını bozmak için tetikteydiler. Hepsi ziyafete davet edildi ve katledildi. Böylece Kaşgar anbanı bu tehlikeden kurtarıldı. Ancak Yarkend ve

²⁶¹ Farsça mihmân (misafir) ve dâr (sahip olan) kelimelerinden meydana gelen mihmândâr “misafir ağırlayan kimse” demektir. Nebi Bozkurt, “Mihmandar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 30, 2005, s. 25. Resmi konukları ağırlayan ve onlara rehberlik eden görevlilerdir. Gelen hükümdar elçi ya da büyük devlet adamlarının maiyetine rehberlik ederler, ülkede buldukları süre içinde onların yanlarında bulunurlar. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, s. 533

²⁶² İran ve Türkistan'da din âlimlerine verilen ve menşei tam olarak bilinmeyen bir sıfattır. Hamid Algar, “Ahund”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.2, 1989, s. 185. Ulema için “hoca efendi” yerine kullanılır. Batı Türkistan'da “efendi”, Doğu Türkistan'da yüksek ulema sınıfını belirtir. Zeki Velidi Togan, “Ahund”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, MEB Yay., 1978, s. 228.

²⁶³ Çin valisi.

Hoten’de durum böyle olmadı. Burada ilişki kurmayı umut ettiğim Tunganlar, Yarkend ve Hoten’de verilen bir mücadeleden sonra üstünlük elde ettiler. Bu olayların duyulması üzerine bir kargaşa içinde olan bütün ülkeyi; güneyden, kuzeyden ve doğudan av umuduyla akbabalar gibi toplanan Kırgızlar, dağların etrafından ülkeyi kuşattılar. Onların asıl lideri Sıddık’tı.²⁶⁴

Bir yıl dört ay boyunca (ancak muhbirime göre tarihler sadece altı aya yakın olarak sağlayacak) Çinliler ve onların Türk taraftarları en sıkıntılı hâllere düşene kadar Kaşgar şehrini savundular. Onlar önce atlarını, daha sonra köpek ve kedileri, daha sonra ise deri çizme ve kayışlarını, atların kayışlarını ve yayların iplerini yediler. Sonunda beş-altı kişilik gruplar halinde toplanıp kemiklerinin üzerinde hâlâ eti kalmış talihsiz, yalnız birini görene kadar yırtıcı gözlerle etrafta dolaşacaklardı. Onlar, bu talihsizi bir kenara sürükleyecek ve öldüreceklerdi, daha sonra aralarında onun etleri bölünecek ve her biri cübbesinin altında gizlice et parçaları taşıyacaktı. Otuz kırk adam her gün açlıktan öldü. Sonunda şehri savunanlar duvarları ve kapıları terk ettiklerinde, Kırgızlar içeri girdi.

Kırgızlar’ın barbarlıkları neredeyse tarifsizdi. Mihmandar²⁶⁵ ve onun babası (şehrin Türk valisi), benim muhbirimim annesi ve karısıyla birlikte, birçok diğer mahkûmun ifadeleriyle o kadar küçük bir hapisanenin içine konulmuşlardı ki; burada oturmak ve uzanmak mümkün değildi. Bu şekilde gündeküçük bir parça bisküvi ve bir fincan dolusu su ile beslenerek yirmi gün tutuldular. Daha sonra Mihmandarın babasına eğer yüz Yambu²⁶⁶ (Yaklaşık 1600 l. ya da 1700 l.)

²⁶⁴ Kırgızların Turuaygır kabilesinden olan Sıddık Bey, Kaşgar’ın Taşmalık bölgesinde yaşıyordu. Etrafına topladığı birliklerle 1863 yılının başlarında Çin yönetimine karşı çıkarılan isyana Kaşgar’dan katılmıştır. 1864-1866 yılları arasındaki bu isyanların sonunda Doğu Türkistan’da Kaşgar, Yarkend, Hoten, Kuca, İli bölgelerinde ayrı ayrı yerel hükümetler kurulmuştur. M. E. Buğra, **Şarki Türkistan Tarihi**, Ankara 1989, s. 303-324. Bu hükümetler arasındaki ilişkiler iyi olmayıp birbirine karşı düşmanca tavır içine girmişlerdi. Kuçar Han’ın Kaşgar’a saldıracağını haber alan Sıddık Bey, Hokand Han’ından yardım istemiş, o da Hocalar soyundan gelen Büzürüg Hoca ve Yakub Beg’i Kaşgar’a göndermiştir. Büzürüg Han ve Yakub Beg, Kaşgar’a geldikten sonra Sıddık Bey’i silahsızlandırıp ellerindeki mühimmatı almışlardır. Aksu’ya kaçan Sıddık Bey’i Yakub Beg ele geçirerek ortadan kaldırmıştır. Buğra, **Şarki Türkistan Tarihi**, s. 304; Gülbehrem Gökkut, “Musa Seyrami’nin Tarih-i Eminiyeye Adlı Eseri Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirmesi”, **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, 2011, s. 151-153; Mehmet Atif, **Kaşgar Tarihi**, Haz. İsmail Aka, Kırıkkale, Eysi Yay., 1998, s. 265-267.

²⁶⁵ Hanın kişisel muhafız askerlerinin başında bulunan kişidir. **The Life of Alimqul**, s. 36.

²⁶⁶ Çin’in bazı bölgelerinde önceden para birimi olarak kullanılan küçük altın ya da gümüş külçelerdir. Yambu, Çinliler’in kullandıkları bir çeşit gümüş para olup, büyük ve küçüklük yönünden üç çeşittir.

hazırlamazsa öldürüleceği söylendi. Tehdidin etkisini artırmak için o ve oğlunu (benim muhbirim) Çinli efendilerine saygı işareti olarak taktıkları uzun saç örgüsüyle bir gün astılar. Ailenin kadınları da başka bir şekilde asıldı. Evler ve bahçeler satılarak doksan Yambu para toplandı. Kalan on Yambu yerine Kırgızlar, mihmandarımı ve kardeşini köle yapmakla tehdit etti. Benim tam anlayamadığım bazı yollarla gerekli miktar toplandı ve bu harap olmuş aile daha sonra serbest bırakıldı. Bu oğul yeni rejimin emrindeki büroların seyisi olurken anne ve baba ölmeyi umut ettikleri yer olan Mekke'ye gittiler.²⁶⁷ Kırgızlar en ahlaksız şekilde sağda ve solda öldürürken her yeri yağmalamışlardı. Onlar çok gözyaşı akıttılar, Türk çocuk ve bebekleri kabaca çıplak zemin üzerine attılar, onlar ağlamaya başladığı zaman da ayaklarından sarkıtıp beyinlerini yere savurmuşlardı. Bunlar ve daha korkunç dehşetler ortasında Andican'dan gelen işgal güçleri Muhammed ve Büzürg Han emrinde ortadan kaldırıldı. Onlar bozguna uğratıldı ve şeflerinin çoğu ele geçirilerek idam edildiler. Aralarında Sıddık'ta vardı.

Bu arada şehrin yaklaşık beş mil güneyindeki Kaşgar Kalesi (ya da Yeni Hisar)'i elinde tutan Çin garnizonu hâlâ direniyordu. Kavgacı ama derinden eski yöneticilerine bağlı (kutsal Hocaların ailesi) Kaşgar insanı, Büzürg Han ve Andican'dan başlangıçta sadece sekiz takipçisiyle geldiği söylenen yetenekli sağ kolu Muhammed Yakub'a katıldılar.

Büzürg Han boş tebaa ya da müritlerinin saygısıyla gününü gün ederek tatmin olurken, tüm bu işlerde öncü ruh olan Kuşbeyi Muhammed Yakub'du. Kuşbeyi bölgeden topladığı askerinin yanında, Hokand'dan kendisine katılan beş yüz kişiyle birlikte kaleyi kuşattı. Ayrıca günlük on ya da yirmi yeni asker onun ordugâhına katıldı, ancak o, en az on dört ay bu kaleyi almayı başaramadı. Kuşatma sona yaklaştığında Çin anbanı (ya da valisi), baş memurlarından oluşan bir konsey kurup Muhammed Yakub ile anlaşmayı önerdi. Memurlar bunu onayladılar ve kazanan

En büyük yambunun ağırlığı 4,75 kadar gelmektedir. Wusıman, A. N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri, s.65.

²⁶⁷ (Y.D.) Mihrabaşı bana babasının Mekke'de yaşamadığını, ancak bu bölgenin küçük şehirlerinden birinde yaşadığını, söyledi. O sadece ibadetini gerçekleştirmek için oraya gider. Onların inancına göre Mekke'de gerçekleştirilen iyi ya da kötü her bir eylem dokuz kat olarak kabul edilir. Bu nedenle insanlar günlük yaşamda Mekke'de olmak yerine; buraya sadece ibadetlerini gerçekleştirmek için gitmeyi tercih ederler.

Muhammed Yakub'a sunulması gereken hediyeye kendi paylarına düşeni ayarlamaya başladılar. Bu arada bütün ailesini (kızları, arkasında ve odada daire şeklinde konumlandırılmış sandalyelere oturtulan misafirlere çay servisi yapan oğullarını) toplayan anban,kalenin Yakub Beg tarafından ele geçirileceğini anladı. Az sonra Müslümanların girişinin habercisi olan “Allahüekber” seslerini duydu ve bunun üzerine ağzından uzun piposunu aldı ve odanın zemini altında daha önceden hazırladığı bir namlu ile bağlantı kuran barut dizisinin olduğu zeminin belli bir yerinden külleri dışarı salladı. Bilinçsiz subaylar henüz teslim olma hakkında tartışırken bütün ev havaya uçtu ve onlar kalıntıların içinde can verdiler.

Ancak bu başarılı Kaşgar kuşatmasından önce, Kuşbeyi Muhammed Yakub aşağıdaki durumlara bağlı olarak Tunganlar'ın elinde olan Yarkend'e karşı bazı seferler yaptı:

1863 baharında Tunganlar Yarkend'in yönetiminikendi üzerlerine almayı denediler ve Çinliler onlara yönetim dışında her şeyin üçte ikisini vermeyi teklif ettiler. Tunganlar teklifi ret ettiler ve böylece meseleler bir ay daha devam etti. Bir gün onlar altmış boğayı katlettiler ve şehrin Müslüman idarecilerinin tamamına ziyafet verdiler. O günün haftası gece yarısında, Tunganların garnizon bölümü, eski ve yeni şehirdeki Çin evlerinin tamamını ateşe verdiler. Çinliler alevleri önlemek için dışarı fırladığında onları tek tek öldürdüler.

Geride Tunganlar Yenihisar'ınıç bölümüne kadar kendilerini kapattılar. Tunganlar daha sonra özgürlük şanslarını kullanmaları için şehir halkını “yaşimdi ya da asla” diye uyardılar. Bu yüzden sonrakiler onların yardımına geldiler. Muhbirim Cuma, Keşmirli tüccarların başının Aksakal Ahmet Hoca ile geldiğini ve havanın çok sıcak olmasından dolayı Aksakal için çaygetirdiklerini söyledi. Onlar kapılara yaklaştığı zaman Çinliler onlara ateş etmeye başladılar ve bu sırada şehir halkının genel bir izdihamı oldu; şişman bir adam olan Aksakal, iki kişi tarafından belinden yakalandı ve bir koşuda uzağa sürüklendi. Çinliler ele geçirdikleri kapının her iki duvarı boyunca ilerleyerek ellerindeki avantajıkullanabildikleri ölçüde kullandılar. Böylece Yenihisar'ın dışında kalan sekiz yüz kadar Müslümanı yakaladılar ve katlettiler. Bunun üzerine saldırganlar siperler kazmaya ve batı tarafına doğru

duvarın altı kazılarak yaklaşılmaya başlandı; bu bir ayı aldı. Duvarın altından siperlere mayınlar taşındı ve duvarların bir kısmı, kırk ya da elli yarda²⁶⁸ uzunluğunda, yıkıldı. O zaman dahi Çinliler öyle bir direniş ortaya koydular ki her taraftan saldıran Müslümanlar içeri giremedi. Çinliler'in sayıları o kadar azaltıldı ki (bin kişiden daha az kaldılar); onlar bütün hamileleri yeterince savunamadılar. Müslümanlar (köy ve şehir insanı birleşmiş şekilde), öylesine gürültüyle saldırdıklarında onlar duvarlardan geri çekildiler. Mayınlardan korkan Müslümanlar şehre girmek için beklediler ve onların bu tedbirleri kısa süre sonra gerçekleşen müthiş bir patlamayla haklı çıktı. Vücut parçaları eski şehrekadar ulaşmış ve patlamanın bir saat sonrasında dahi hiçbir şeyin görünmediği çok büyük toz oldu. Daha sonra Müslümanlar içeriye hücum ettiler ve hayatta kalan birkaç kişiyi öldürdüler. Anban ve garnizonun ana kısmı patlamada öldü.

Bundan sonra neredeyse bir yıl Tunganlı liderler Yarkend'i yönettiler ve Hoten'e (Müslümanlar burada Çin garnizonunu yenmiş ve liderleri olarak da Hacı Abdullah'ı belirlemişlerdi.) sonuçsuz bir saldırı yaptılar. Sanju yakınında yenildiler ve tüm silahlarını kaybettiler. Bunun sonrasında Çinlilere karşı başarıyla isyan eden Kuçar ve Aksu şefleri ile ittifak yaptılar.

Bu esnada hala Kaşgar Yenişehir Kalesi'ni kuşatan Andican güçlerinin büyük bir kısmından ayrılan Muhammed Yakub, Yenihisar'ı ele geçirdi ve birkaç adamla Yarkend'e doğru yola çıktı. Taraflar sabah namazından akşam namazına kadar savaştılar (Cuma günü) ve Yakub,bundan en kötü etkilenen oldu. İlk başta onun saldırıları Kuçarlıları şoke etti, ancak atları ıslak zeminde yorulduğu için Yakub şehre sığındı. Burada kısıtılmıştı, atından bir duvarı atlayarak büyük güçlkle Kaşgar'a kaçabildi. (?) Daha sonra Han Hoca emrinde kırk bin kişilik (?) takviye alan Tungan ve Kuçarlı müttefikleri Kaşgar'ı almak için yola çıktılar. Ancak Muhammed Yakub, Kızıl yakınlarında bir ormanında onları beklemek için pusuya yattı ve sürpriz bir şekilde onları yendi. O,bu üstünlüğünü ilerletecekti, fakat ordugâhındaki Kıpçaklar ve diğer Andicanlılar arasında anlaşmazlıklar patlak verdi ve Yarkend'den önce ikinci kez geri çekilmek zorunda kaldı.

²⁶⁸ Britanya, ABD ve bazı İngiliz sömürge ülkelerinde kullanılan uzunluk ölçü birimidir. Uzunlukları ülkeden ülkeye farklılık gösterse de genel olarak 1 Yarda yaklaşık 91.44 santime eşittir.

Büzürg Han'ın Kaşgar kalesini kuşatması on dört aydır devam etti. Elde edilen tek gerçek başarı Yakub Beg'in Yenihisar'ı ele geçirmesi oldu. Akış yön değiştirmeye başladı. Yakubsonunda Kaşgar kalesini aldı. Daha önce açıkladığım gibi O, Maralbaşı'na²⁶⁹ saldırdı ve aldı ve böylece Yarkend'deki Kuçar ordusu ile onların yurtlarının arasındaki iletişimi kesti. Daha sonra Yarkend'e doğru tekrar ilerlemeye başladı. Hoten'in şimdiki valisi Niyaz Bey ona karşı planlanan bir gece saldırısını haber verdi. Böylece Yakub Beg katliamla yendiği düşmanı karşısında avantajlı duruma geçti. Bir ay süren kuşatmadan sonra garnizonun kalanları da teslim oldu ve esir olarak Kaşgar'a götürüldü. Bu olay 1865'in baharındaydı ve Yarkend üzerine ilk saldırı önceki kışın başlangıcıydı. Bu şekilde Kaşgar'ın bu aralık arasında alınması gerekir ki; buna 1865'in başı diyebiliriz.

Yarkend ve Kaşgar'ın hâkimi olan Muhammed Yakub, hâkimiyetin yanı sıra şöhreti de yakaladı. Bütün bu fetihler Büzürg Han adına yapılırken sözde idareci Büzürg Han Hoca kendisini sefahat ve tembelliğe vermişti. Yakub'un askeri başarılarının yanı sıra savaşta elde edilen ganimetleri de cömertçe askerlere dağıtması onun ününün armasına neden oldu. Büzürg Han, bir hiçlik içine battı. Komşu ülkelere elçilerini göndermeye başlayan Muhammed Yakub Buhara Emiri tarafından "Atalık Gazi"²⁷⁰ ya da "Galıplerin vasisi" (hala bu ünvanla yöneten) olarak selamlandı. Hoca ailesinin bazı üyeleri onların yerine bu maceraperestin yükselişine karşı çıktılar. Ancak Yakub onlara eş durumdaydı. Hoca Veli Han Töre (Schlagintweit'in katili) ele geçirildi ve idam edildi. Dışarı çıkmasına, sadece Mekke'ye hac yapması şartıyla 1868'de izin verilen Büzürg Han, şerefli bir esarete gönderildi. O şimdi eski sürgün mekânı olan Andican'a Buhara Han'ı aracılıkla döndü. Her zamankinden az olmakla birlikte Andican'da atalarının tahtına oturma umudunuyine de taşımaktadır.

²⁶⁹ Maralbaşı: Kaşgar iline bağlı bir ilçedir.

²⁷⁰ Bazı Türk devletlerinde şehzadelerin eğitimiyle ya da bir eyaletin bağımsız olarak yönetimiyle görevlendirilmiş vezirlere verilen "Atabey" unvanı, Türkistan hanlıklarında "Atalık" olarak küçük yaştaki hanın eğiticisi ve devlet işlerinden sorumlu kimseye denilirdi. Bu hanlıklarda görünüşte Cengiz neslinden bir han bulunmasına rağmen bütün yönetim Atalık adı verilen bu beylerde bulunurdu. M. Fuat Köprülü, "Ata", MEB İslam Ansiklopedisi, İstanbul, MEB Yay., 1978, s. 717. Devletin handan sonra gelen en yüksek makamı olan Atalık'ın yaşının handan büyük olması gerekiyordu. Ayrıca yarlıktaki mührü, hanın mührüne eşitti. Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Ankara, Berikan yay., 2006, s. 74.

Hoca ailesinin diğer üyeleri Muhammed Yakub tarafından yüksek makamlara getirildi. Hoşnutsuzluklarına rağmen çok akıllı biriyle baş etmekte olduklarını düşündüler ve bu yüzden sessizliklerini korudular. Bu kutsal ailenin etkisi onların Kaşgar'daki fanatik müritlerinin arasında bile azalmış gibi görünmektedir. Uzaktayken kutsal olarak kabul edilen bu ailenin etkisi şimdi kaybolmaya başladı.

İki yıl boyunca gücünü pekiştiren Atalık Gazi, dikkatini komşularına çevirdi. Hoten, Çin katliamı sonrasında hemşerileri tarafından iktidara getirilen yaşlı Hacı Habibullah Han tarafından yönetiliyordu. Muhammed Yakub, babası gibi ona sevgiyle hitap etti ve sınırdaki birtoplantıya davet ettiğini yazdı. Kendilerinden önce yüzlerce kişinin düştüğü tuzağa düşen bu talihsiz, Atalık'ın kampına gitmiştir. Ona ilk olarak şatafatlı bir ziyafet verildi, daha sonra tutuklandı ve hapsedildi. Onun mühürlü yüzüğü yüksek seviyeli memur ve soylularını düşmanlarının kampına cezp etmek için kullanıldı. Hacı Habibullah Han ve diğerleri ilk olarak bağışlandı. Ama onların, Doğu'nun esir geleneklerine göre dağıtılan Han ve üst rütbedekilerin eşleri gizlice anlaşarak yeni efendilerini öldürdüklerinde, hükümdar ve Hoten'in bütün soyluları bir kerede misilleme olarak katledildiler. Hacı Habibullah Han, Atalık'ın kampına gitmek için Hoten'den ayrıldığında güçlerinin bir bölümü sapma yaptı ve diğer taraftan Hoten'e girdi. O zaman cesurca bir direniş yapılmasına rağmen üç bin adamın öldürüldüğü söylendi. Ancak sonunda hem kasaba hem de şehir Muhammed Yakub'un ellerine düştü. Muhammed Yakub, Ramazan'ın başında (Oruç ayı) sınır kasabası olan Guma'ya gitmişti ve aynı ayın sonunda yeni eyaletinin efendisi olarak Yarkend'e dönmüştü. Bu Ocak 1867'de gerçekleşti.

Bundan sonra Muhammed Yakub gücünü doğuya doğru çevirdi. Hoten'de ne yaptıysa, Aksu, Kuçar, Pâee²⁷¹ ve diğer şehirlerde ve Altışehir eyaletlerinde de yaptı. Çinliler'in sürülmesinden beri bu şehrin hâkimleri olan Tunganları mağlup etti.

Bu seferde Muhammed Yakub, Kuçar'ın ele geçirmesine vesile olan Hüdakul Bey adlı genç oğlunu kaybetti. Hüdakul Bey²⁷², kendisine verilen askeri birliği bir

²⁷¹ Muhtemelen Bay ilçesidir. Bay, Altay bölgesinde Burçin'e bağlıdır. İrtiş Nehri kenarında Burçin'e yaklaşık 24 kilometre uzaklıktadır.

dağ geçidine doğru yöneltmişti. O düşmanın babasının yaklaşmasını durdurduğu olağan güzergâh olan dar geçidi kullanmamıştı. Bu sapma ona günü kazandırdı, ancak hastalanarak ölmesine neden oldu.

Kakşal ya da Karadağ Sıradağları üzerine Kaşgar'dan yalnızca altı uzun gün uzakta olan Narin nehri üzerine (Sir Derya'nın girişi) Ruslar'ın bir kale inşa ettiği haberi ona ulaştığında, Muhammed Yakub, Kalmuk ve Tunganlar üzerine (ve özellikle İli liderleri Ala Hoca ve Urumçi lideri Davut Han'a karşı) fetihlerine devam etmeye hazırlanıyordu. Ancak bu haber üzerine otoritesini kabul eden ve ona haraç gönderen Karaşehir, Kumul, Urumçi ve İli beylerinin sözde itaatleriyle yetindi.

Daha sonra, şimdiye kadar onu atlatan Uçturfan üzerine yürüdü. Burayı aldı, dağların içine girdi. Uzun, dolambaçlı yoldan sonra da Kaşgar üzerinden Artuş'a uzandı.

1868 yılının sonbaharında Atalık, Rus Türkistan'ın yaveri olan Kaptan Reinthal²⁷³ tarafından ziyaret edildi, Onunla ya da hemen ondan sonra Mirza Şadi²⁷⁴ adında bir Atalık elçisi, Rusya'da St. Petersburg'a kadar gitti.

Muhammed Yakub, aynı zamanda kuzeye doğru sınırlarını kuvvetlendirme yoluna da gitti. Buralardaki geçişlerin bazılarını kapattı, Kaşgar'dan üç günlük yürüyüş mesafesinde olan Artuş'ın yukarısındaki dağlarda önemli bir kale inşa etti.

Aynı yılın kış mevsiminde, benim Yarkend'te bulunduğum sırada Sarıkol'un küçük tepe eyaletinde bir salgın görüldü.

²⁷² Boulger Shaw'dan farklı olarak Hüdakul'un öldüğünde yirmi yaşın biraz üstünde olduğunu ve şehrin girişindeki bir kargaşada öldürüldüğünü belirtmektedir. Demetrius Charles Boulger, **The Yakoob Begi**, , WM H. Allen & Co, London 1878, s. 131.

²⁷³ Ruslar tarafından 1868 ve 1875 yıllarında iki kez Kaşgar'a gönderilmiştir. İlk gidişinde bazı Kırgızlar'ın Rus tüccarların mallarını yağmaları ve bu soyguncuların teslim edilmesini istemek olan Reintal Kaşgar'da iyi karşılanmasına rağmen şehrin dışına çıkılmasına izin verilmemiştir. Buna rağmen Kaşgar Devleti'nin ordusu hakkında oldukça detaylı bilgiler edinmiştir. Boulger, **The Yakoob Beg**, s. 184. Eugene Schuyler, **Turkistan; Notes On A Journey In Russian Turkistan, Khokand and Kuldja**, New York, C. Scribner's Sons Yay. ,1876, s. 318. 1875 yılındaki ziyaretinin amacı ise General Kaufman'ın Kaşgar'da ticari ilişkileri geliştirme isteğidir. Schuyler, **Turkistan**, s. 324.

²⁷⁴ Reintal'le eş zamanlı olarak Yakub Beg tarafından 1868 yılında Taşkent'e elçi olarak gönderildi. Taşkent'ten sonra St. Petersburg'a giden Mirza Şadi'ye Ruslar tarafından yeterince ilgi gösterilmedi. Boulger, **The Yakoob Begi**, s.185. Mirza Şadi 1869 yılında bir sonuç alamadan Kaşga'ra dönmüştür.

Son Şef BabaŐ Beylm ve oğullarından biri onun yerine geçti. Hükümdarlık iddia eden Alaf Şah adlı diğer oğlu Yarkend'e kaçtı. O, Atalık tarafından kendisinin vassalı olarak kabul edildi ve iyi karşılandı. Bu, 1866'da oldu. Alaf Şah, Sarıkol'a dnŐndedostluk bahanesiyle kardeşini öldürmek için bir fırsatını buldu ve daha sonra "Atalığın hükümdarlığı altında" Sarıkol eyaletini ele geçirdi.

Bu sıralarda burada sık sık görülen Pamir'in diğer tarafındaki Shignan insanları ve göçebe Kırđızlar arasında bir çatışma meydana geldi. Kırđızlar yenildi ve bozkıra sürüldü. Bu sorunlar esnasında Alaf Şah, Atalık'a bağlılığını reddetti ve Yarkend'e çağrıldığında gitmedi. Kırđızlar, bu küçük hükümdarın savaş hazırlıklarını bildirdiler. Onun aklını başına getirmek için sert önlemler alındı. Yarkend'den bir g sevk edildi ve Kaşgar'dan bir süvari grubu gitti. Ben Kaşgar yolundayken, onlar beni Yenihisar'da geçtiler. Alaf Şah BedaŐah'a kaçtı; ancak biraz mücadeleden sonra erkek kardeşlerinden biri ve eşlerinin tamamı Atalık'ın güçlerinin eline düştü. Mahkmların büyük bir grubu Yarkend'e getirilirken üst düzey insanlar (ocuklarının bazılarını gördüğüm) Kaşgar'a götürüldü.

Alaf Őaf'ın kardeşi idam edildi ancak diğerlerine iyi davranıldı. Daha sonra 1868 baharında daha fazla asker gönderildi, belki yeni bir ayaklanma ihtimaline karşı Sarıkol'un bütün insanları (ok fazla değil) ovaların içine götürüldü. Sonradan bu bölgeyi geçen insanlar Şimdi Kırđız ve Atalık Gazi'nin davetlisi olarak buraya yerleşen Yarkendlilerin hiçbirinin burada görmediklerini beyan ettiler. AŞağıdaki tablo verileri gösterecek:

- Bahar 1863: Yarkend'te Tunganların yükselişi, Kaşgar'da Tunganların katli.
- Sonbahar 1863: Tunganlar tarafından Yarkend kalesinin alınması; Kırđızların Kaşgar'ı alması ve yağmalaması.
- Ocak 1864: Andicanlılar tarafından başlatılan Kaşgar kalesinin kuŐatılması.
- Sonbahar 1864: Yarken'de karşı Muhammed Yakub'un ilk seferi.
- Kış 1864-1865: Kızıl'da Muhammed Yakub tarafından Kuçar askerinin yenilgisi.
- Kış 1864-1865: Muhammed Yakub tarafından Kaşgar kalesinin ele geçirilmesi.

- Kış 1864-1865; Muhammed Yakub tarafından Maralbaşı'nın ele geçirilmesi.
- Bahar 1865: Muhammed Yakub tarafından Yarkend'in ele geçirilmesi.
- Ocak 1867: Muhammed Yakub tarafından Hoten'in ele geçirilmesi.
- Yaz ve Sonbahar 1867: Aksu, Kuçar, Üç Turfan.
- Sonbahar 1868: Rus elçisinin gelişi ve yukarı Artuş geçidinde Mustag kalesini inşası.
- Ocak 1869: Sarıkol'un ele geçirilmesi.

IV. BÖLÜM: KANGRA'DAN LADAK'A YOLCULUK

Kullu Vadisi- Yarkendli Bir Yetimin Sorumluluğunu Alma- Bara Lacha Geçidi- Fiziksel Görünümün Değişimi- Kurak Bir Bölgenin Özellikleri- İndus Vadisi Gibi Çukurlar- Yeni Güzergâh Arayışı İçinde Ladak'ın Doğusunda Yol- Günlük Mektuplardan Alıntılar- Hacılar Orta Asya Dönüşünde- Onların Hristiyanlara Bakışı- Rupsu Platosu- Çinli İnsanların Görünüşü- Pangong Gölü- Dr. Cayley'in Keşifleri- Yazarın Ona katılması ve Leh'e Dönüş- Yarkend'den Gelen Elçiyle Görüşme- Elçiyle Münşi'yi Gönderme Anlaşması- Sayın Douglas Forsyth Leh'te- Argonlar ya da Yarım Kanlılar ve Onların Ahlaksızlıkları- Sayın Thorp'un Yazara Katılma İsteği- Ladak'tan Ayrılış

6 Mayıs 1868'de bir yıl önce Ladak'a yaptığım seyahatimi yeniden gözden geçirmeye başladım. Ancak ilk başta ilerleyişim çok hızlı değildi. Malların nakliyesi için düzenlemeler yapmam gerekliydi ve bu malların önünden gidip her yedi sekiz günlük yürüyüşün sonunda onları taşıyacaknakliye değişimini (katırlar ya da hamallar) sağlamak için düzenlemeler yapmak gerektiriyordu. Bunun yanında, bizim eski düşmanımız, Bara-Lâcha²⁷⁵ geçidi henüz açık değildi, bu yüzden avcılık için bol zaman vardı ve burada avcılık için yılın en iyi mevsimiydi.

²⁷⁵ Antik Çağlarda ticaret yolları üzerinde bulunan geçit, yaklaşık 5000 metre yüksekliğindedir ve Keşmir'de Pir Panjal, Zanskar ile Büyük Himalaya Dağları üzerinde bulunur. Geçit kış mevsiminde yoğun kar yağışı nedeniyle kapalıdır.

Kangra'dan yaklaşık sekiz günlükürüme mesafesinde hoş bir vadi olan Kullu'ya²⁷⁶ kadar o sene için görevlendirilen İngiliz memurla seyahat ettim. Genellikle bu sevimli görev çok sayıda gencin arasından birineverilir. Bu gençler İsviçre kantonu kadar geniş bir bölge olanbu ıssız ihtişamı altı ayakadar yönetmek için gönderilir. Bu küçük egemenliğin merkezine ulaşıldığında kendini tanıtan ilk kişi (hükümet tarafından görevlendirilen) yerli doktordu. Doktor, kısa bir süre önce hastanede annesinin ölümüyle ellerine terk edilen Yarkend'li yetim bir çocuğun varlığını bildirmeye geldi. Anne, baba, abla ve bu çocuk Mekke'ye hac yolculuğuna gitmek için iki ya da üç yıl önce Türkistan'ı terk etmişlerdi. Bu grubun kaderi iklime alışmamış ve sağlık olanaklarından yoksun olan her yılHindistan'a yola koyulanyüzlerce Türk hacılarının bir örneğiydi. İlk önce baba ve kızı ölmüştü. Anne evine dönüş yolunda Kullu'ya varır varmaz öldü. Biraz para da kalmıştı, ancak çocuk bunun sorumluluğunu almak için çok gençti. Biz onun getirilmesi için birini gönderdik ve kısa süre sonra oldukça temkinli ve mutlu görünüşüyle çocuk göründü. O, pembe şişman yanakları, yüksek elmacık kemikleri ve çekik gözleri ile tam Moğol tipindeydi. Üzerinde Mekke, Hindistan ve Türkistan'a ait giysilerinin ilginç bir birleşimi vardı. Mekke'den kırmızı bir başlık takmıştı, Hindistan'dan beyaz pamuklu bir cübbe giymişti, dizlere kadar ulaşan kalın bir çift Yarkend çizmesiyle kıyafet tamamlanmıştı. Ben ona evi için benimle yola çıkıp çıkmayacağını sordum ve o hemen "evet" dedi. Bu yetimin ebeveynlerinin yerini alan hükümet temsilcisi Kullu'nun yardımcı komiseri olan arkadaşımıla her şeyi çabucak düzenledik. Ben çocuğun sorumluluğunu bu şekilde almak için herhangi takdiri talep edemem. Şüphesiz yolda maruz kalacağı yağmadan onun servetini korurdum: ama bunun benim planlarıma ne kadar yardım edeceğini düşündüğümü de itiraf etmeliyim. Barbarların gözünde bile uzak bir ülkede kendi soylarından terkedilmiş yetim bir çocuğu geri getirmek iyi bir başlangıç olabilirdi. Ülkelerine böyle bir görev için gelen birinin kafasını kesmeleri pek beklenir degildi! Bu yüzden Rıza'nın sorumluluğu zarardan korunması ve olabildiğince iyi beslenebilmesi için Münşim'in üzerine verildi.

²⁷⁶ Pir Panjal, Aşağı Himalaya ve Büyük Himalaya Aralıkları arasında sıkışmış olan Kullu Vadisi Hindistan'nın Himaçhal Pradeş eyaletinde geniş açık bir alandır.

Biz Bara-Lâcha geçidini 2 Temmuz'a kadar geçemedik. Bu geçidin açılmasını beklerken kervanımızı getirmek için düzenlemeler yaptık ve dağlarda avcılıkla meşgul olduk.

Bara-Lâcha fiziksel özellikleriyle farklılaşan iki ayrı bölge arasındaki sınırdadır. Bizim daha önceden geçtiğimiz yerigerçek Himalaya bölgesi olarak adlandırılabiliriz. Burada, devasa dağlar aralıksız karla kaplanmış, buzullar aradan izlerini bırakmıştı, bu buzlar belli bir yüksekliğe kadar gür ormanların kenarlarını kaplamıştır. Onlar kenarları sarp kayalık olan derin vadiler ve bir baştan bir başa akan geniş ırmaklar ile bölünür. Aslında sahne Alplerdir. Ancak Bara-Lâcha Geçidi'nden sonra (ya da aynı aralıkta başka herhangi bir geçiş)yeni bir bölgeye girilir. Bu bölgedeki tüm boğaz ve vadiler, sıradağların zirvelerinde birkaç yüz fit dâhilinde yükselen deniz çakıllarıyla doldurulmuş gibi görünür. Artık dağlar arasındaki boşluk, kenarları akıntıya yer bırakmayacak kadar daralış sonunda dereye zar zor aralık bırakan dipsiz bir çukura inmez. Bunun yerine sadece dağ zirvelerinin yükselen dalgalanmalar gibi görüldüğüyüksek düzeyli geniş bir ova alır. Bizim Himalayalar'da alıştığımız dikey çizgilerinden sonra, yatay çizgilerin varlığını görürüz. Bu, gotik bir katedralden ayrılıp Pertanon'a²⁷⁷ yaklaşmak gibidir. Aynı zamanda arazinin üstüne bir tür kuraklık düşmüş gibi görünür. Burada suyun akışını destekleyen kar alanları ve yeşilliği sağlayan yağış hiç yok. Aydaki manzarada böyle olsa gerek.

Sanki burada doğanın niyet ettiği dağ sıralarını birbirine yapıştıran büyük kitleler halindeki toprak veya çakılları süpürmesi beklenen kar buzu ve su getirenbirkaç iklim farkı dışında dağlık ülke özellikleri taşıyan kaba bir blokla karşı karşıyayız. Yağmurun yaklaşık olarak hiç görülmemesi kafalarda, şayet komşu

²⁷⁷ Akropolis olarak da bilinen Paertanon Yunanlıların Perslere karşı kazandığı zaferi kutlamak için M.Ö. 447 ile 432 yılları arasında inşa edilmiştir. Yapı, şehrin koruyucu tanrısı Atena Parthenos'a adanmıştır. Yunan mimarisinin büyük eseri olarak kabul edilen bina bugüne kadar gelebilenler arasında en iyi korunmuş Yunan tapınaklarından biridir. Geniş bilgi için bkz: **The Parthenon From Antiquity To The Present**, Haz. Jenifer Neils, Cambridge University Press, 2005 New York. Jay Hambidge, **The Parthenon And Other Greek Temples, Their Dynamic Symmetry**, Yale University Press, 1924.

bölgelerle aynı miktarda yağmur alsaydı bu bölge komşularına daha mı çok benzerdi, sorusunu getirir.

Ancak bundan sonra bizim kıraç arazide ya da Tibet bölgesinde olduğumuzu aklımızda tutmak gerekir. Yeşil noktalar hemen hemen okyanustaki adalar kadar nadirdir ve çakıl, buranın kanunudur.

Ancak burada kabaca uzunlamasına güneydoğudan kuzeybatıya bölgeyi ikiye ayıran derin geniş bir hendek vardır. Burası önceki ziyaretimde ifade ettiğim Yukarı İndus Vadi'si ya da Ladak'tır. Ancak bu hendek 10 bin ya da 11 bin fit yüksekliğin altına düşmez.

Bu bölgenin merkezi ve bir önceki yıl benim uzun süre kaldığım Leh'e gidişimden önce Yukarı İndus yolunu geçerek bu kasabayı atlayacak bazı kestirmeler, Türkistan'a doğrudan götürdüğü düşünülen yeni bir yol bulmak için Çin Tibeti'nin sınır eteklerinde bulunan Ladak'ın doğusunda bir yol değişikliği yapmaya karar verdim. Aşağıda, o zaman yazılan mektuplardan seçilen bölümler bu yeni güzergâh hakkında söylemek istediklerimi en iyi şekilde anlatacaktır.

İlki "Ruksinkonaklama yeri, 9 Temmuz 1868" tarihlidir. Burası yukarıda bahsettiğim bu sapmayı yapmak için Ladak'ta ana yoldan ayrıldığım noktaydı.

Seyahatin bir çeşit vahasına varır varmaz çölününe tekrar dalmadan önce, dokuz günlük çölden sonra ilk yerleşim noktası olan bir Tatar konaklama yerinde size ilerleme raporunu yazıyorum. Ben şimdi kendi ziyaretimi düzenlemek ve denemek amacıyla Yarkend'e Müslüman temsilcimi göndermek için hazırlanıyorum. Biz Mekke'den Türkistan'daki evlerine dönen birçok hacı ile seyahat ediyoruz. Onların namaz kıldıklarını görmek ilginçti, özellikle hacıları gözlemleyerek. Bir günde beş kez başlarını, yüzlerini ve kollarını yıkarlar ve daha sonra sen, gür sesle çınlayan "Lâ ilâhe illallah Muhammedun Resûlullah" (çok fazla uzun) sesini duyarsın. Verilen belirli bir işaretle onların tamamı yere başlarını koyarlar; ardından dizlerinin üzerine kalkarlar, elleri kıvrılmış şekilde oturup sessizce dua ederler. Onların tamamı sakallarını sıvazlar ve imamlarını takip ederek her iki omuzlarında görünmez bir meleği selamlayarak başlarını önce sağa ve daha sonra sola çevirirler.

Mekke'den dönüşte tüm ailesi ölmüş olan ve korumamız altına aldığı yetim bir çocuktan size bahsetmiştim sanırım. Onu yapabildiğim kadarıyla Yarkend'e doğru geri götürüyorum. O, çok zekidir ve bozuk Hintcesiyle bize kendi ülkesini anlatır. Bana, maden ocaklarının bulunduğu memleketi Hoten'den birçok altın göndereceğini söyledi. Geçen gece kamp ateşi etrafında otururken onunla dostluk kuran çobanım, onu Yarkend'e geri götürüp götürmeyeceğini sordu. "Hayır" dedi Rıza, "Sen bir Hindu'sun ve onlar ilk olarak seni ve daha sonra bir "kâfir"le işbirliği içinde olan beni öldürürler!"

Ben, din ve Kuran hakkında Müslümanlarla birçok kez konuştum. Musa, Davut ve İsa gibi kitap sahibi Müslümanlar, Hıristiyanlara (onların 'Nasiri' ya da 'Nazarenes!' olarak isimlendirdikleri) biraz daha aşağıda olarak bakarlar ve onların peygamberlerini kendi peygamberleri Muhammed'in çok yakınında görürler. Hindular ve diğer putperestlere oldukça farklı bakarlar. Burada çadırımın yakınında; kirli ve dumanlı alçak siyah çadırlarda kalan büyük bir Tatar topluluğu var ve ben zorlukla yazabiliyorum; bu yüzden hoşça kal diyeceğim.

Siul konaklama yeri, 12 Temmuz 1868 tarihli mektup

On iki gündür gördüğüm ilk köy burası ve bu köy sadece bir evden oluşuyor. Bu yüzden tahmin edebileceğin gibi dünyanın oldukça dışındayım ve kendimi gittikçe bir Tatar gibi hissediyorum. Son on gün - tepe noktası on sekizle yirmi bine ulaşan- ortalama deniz seviyesinden 15 bin fit yukarıda bulunan Rupsu platosunda bulunmaktaydım. Şimdi doğuya doğru akan Yukarı İndus'tan beslenen bir boğaz yoluyla bu yüksek platodan inmeye başladım ve yaklaşık -oldukça uygun görülen- on dört bin yükseklikte bir yerde konakladım. Kül yığınlarının bir silsilesi değilse, devasa çakıl kuyularını andıran iki taraftaki çorak tepeler, üzerlerinde yeşilin bir yaprağına bile sahip değiller. Köy yakınlarında tarağın bıraktığı izleri andıran izler vardı üzerlerinde. Bu izler nadiren çukurlarda yolunu bulmuş ot saplarıyla beslenen, uzak yerlerden gelen koyunların izleridir. Yaklaşık yüz fit yüksekliğinde olan eski bir morenin aşağıdaki vadiyi kapattığı görülür. Bu, bir zamanlar vadiyi iyice kapatıp akıntıyı küçük bir göl haline getirmişti. Kırk fit yüksekliğindeki genel bir felaket sonucu ortadan kalkmış göl yatağının, vadinin kenarlarına sıvanmış olarak bıraktığı

tabakalı kil kalıntıları bunun kanıtıdır. Bu durum Tibet vadilerinin çoğunun özelliğidir. Tabakalı uçurumun bir bölümünde beyaz badanalı ön duvarı olan bir mağara inşa edilmiştir ve bu, etraftaki tek yerleşim yerini oluşturmuştur. Bu klasik Tibet 'gompa'²⁷⁸ veya manastır ve bazen de şu anda olduğu gibi köylülerin evlerinin stilidir. Beyaza boyanmış, çok sayıda biberlik gibi görünen ve bir çizgi halindeki Chorten anıtlarının uzun bir sırası bunun yakınındadır. Daha büyük bir ikisi ise ters çevrilen bir demliğin asaletini elde eder.

Çin sınırından yalnızca birkaç yürüyüş mesafesindeyiz ve insanlar atkuyruğu şeklinde örülmüş saçları ve Çin başlıklarıyla Çinli bir görüntüye sahipler. Yak çobanlarımdan biri (eşyalarımızın tamamı bir çeşit uzun saçlı sığır olan yaklar tarafından taşınır) bana tam olarak İngiltere'de yakın zamanlarda sergilenen Çinli dev, Chang'in²⁷⁹ görüntüsünü hatırlatır. Onlar iyi huylu, güler yüzlü kimselerdi. İsimler de Çinlidir. Bir sonraki geçidimiz Pangong Gölü'ne²⁸⁰ ve Chang Chenmo²⁸¹ vadisine giden Chang La'dır²⁸². Burada dağların en yüksek tepesinde bile kar yoktur. Kar haline gelebilecek yaklaşık her nem zerresinin yolu buradaki beş sıradağ tarafından kesilmektedir. Bu nedenle on beş bin fit yüksekliğe sahip burada, beş bin fit Kangra sıradağlarından daha az kar vardır. Ancak kuru soğuk ve acı rüzgâr ters orantılıdır.

Umut ediyorum ki benim Yarkend'e gitme teşebbüsüm ilgini çekecek. (Doğu Türkistan ya da Çin Tataristan'ı olarak daadlandırılan) Bu bölgeye dair Avrupa'nın neredeyse hiçbir şey bilmemesi cazibeyi oluşturan baş faktördür. Doğu Türkistan, Çin boyunduruğundan henüz yeni kurtulmuş ve Müslüman bir devlet olarak yeni bir hayata başlamıştı. Buhara ya da Batı Türkistan'dan (Vambery ve diğerleri tarafından keşfedilen Orta Asya'nın bölümü olan) anlaşıldığı

²⁷⁸ Tibet Budist manastırlarıdır.

²⁷⁹ Metin yazarının burada kastettiği kişi muhtemelen Batılıların XIX. yüzyılda Çinliler'i tanımaya başladığı yıllarda Avustralyalı gezgin George Ernest Morrison tarafından fotoğrafı çekilen 2.41 metre boyundaki Chang Yanming'dir. https://www.theepochtimes.com/amazing-old-photos-of-giant-chinese-men-from-imperialtimes_2004043.html. (ulaşım tarihi: 06.05.2017)

²⁸⁰ Himalayalar bölgesinde Hindistan ve Tibet arasında yer alan Pangong Gölü'nün yüksekliği yaklaşık 4350, uzunluğu ise 134 metredir. Kapalı havza olan gölün suyu acıdır. Suları sadece sızıntı ve buharlaşma yoluyla golden ayrılır. Gölün yüzde altmışı Çin yüzde kırkı Hindistan topraklarında bulunmaktadır.

²⁸¹ Lanak ve Kongka geçitleri arasındaki vadidir.

²⁸² Leh'ten Pangong Gölü'ne giden yol üzerinde bulunmaktadır. Yaklaşık 5360 metre yüksekindedir.

kadarıylakuzeyden güneye doğru uzanan ve Tibet'i çok andıranBamidünya ya da Dünyanın Tepesi olarak adlandırılan Pamir Dağları ve bozkırlarıyla bölünmüştür. Pamir sıradağlarının her iki tarafında bulunan nehirlerin çoğu, Doğu ve Batı Türkistan'ın ziraatı için kullanılarak ötelinde çöller bırakır. Batı Türkistan muhteşem bir ülke olmalı. Rusların resmi bir raporunda dahi onların son günlerdeki kazançlarının sadece Batı Türkistan'ın yedi milyon insan pazarı değil, aynı zamanda (Böylece onların dolaylı olarak erişim kazandığı) Batı Çin ve Doğu Türkistan'ın otuz beş milyon insanın piyasası değerinde olduğunu söyler. Aslında Yarkend şimdiye kadar Avrupa'ya kapatılmış bir çeşit Eldorado'dur.²⁸³ Schlagintweit bir isyan sırasında oraya gitti ve öldürüldü....Seçkin Çinlilerin kovulmasından sonra ben karşılıklı ilişkilerin mümkün olduğuna ve iyi karşılanılacağına inanıyorum. Yarkend'den Keşmir'e gelen elçi, geçen kış bana böyle söyledi ve diğerleri de bu izlenimitasdik ettiler. Her neyse, ben engelin Yarkend'de olup olmadığını anlamaya çalışacağım. Ülkenin hükümdarıYakub Beg'e hediyeler ve gitmek için iznini soran bir mektup gönderiyorum. Ben başarılı olmak için denemem gerektiğine inanıyorum. Yüzlerce Yarkendli her yıl Hindistan'a gelmektedir. Bu, niçin karşılıklı olmasın?

20 Temmuz, Pangong Gölü konaklama yeri-Sizin mektubunuz hâlâ bende (onu gönderebilmeyi isterim), size ilerlemelerimdenbahsetmeliyim. Kendinizi Lozan'dan Vevey'e²⁸⁴ giden, varolan özelliklere göl ötesinde karlı sıradağları ekleyerek Cenevre Gölü'nde hayal edin. Böylece kısmen bugünkü yürüyüşümüzde önümüzdeki manzarayı anlayacaksınız. Kendiniz bir Luzern gemisinde Bay of Uri'ye²⁸⁵ dödüğünüzü düşünürseniz doğuda -ya da bizim sağımızda- bizim manzaramıza sahip olacaksınız. Ancak doğudaki bu manzara Çin'dir, zira Pangong Gölü kuzey batıdan aşağıya iner ve dün gece bizim konaklama yerimizin karşısında Çin hâkimiyetindeki çok sayıda günlük yürüyüşün devam ettiği doğuya doğru kapanır. Bu, neredeyse seksen mil uzunluğunda sadece dört ya da beş mil genişliğindedir. Suyunun rengi, dağlarının şekli, iklimi hemen her şey bana Cenevre Gölü'nü hatırlatır. Ancak arada büyük bir fark vardır: Burada tek bir yeşillik yoktur!

²⁸³ XVI. ve XVII. yüzyıllarda Güney Amerika'da olduğu sanılan ve bol miktarda altın bulunduğu inanılan efsanevi ülkedir.

²⁸⁴ İsviçre'deki Cenevre Gölü'nün kuzey kıyısında, doğal güzellikleriyle ve tarihiyle ünlü şehirdir.

²⁸⁵ Orta İsviçre'de Luzern Gölü'nün kıyısında bulunur, Unersee olarak da bilinir.

Bu uzak dağ manzarası için büyük bir fark oluşturmaz. Morlar ve maviler aynı devam eder. Fakat bu değişim yakın manzarada çok daha dikkat çekicidir. Lozan ve Vevay'in yeşil üzüm bağları ve ağaçları yerine sık kullanılmış çakıllı bir yoldan daha az yeşillikli, eğimli, taşlı beyaz kumdan büyük bir ova vardır. Bu, soldan buzulları bu ovanın birkaç yüz fit yakınına kadar inen küçük (etrafındaki devasa yüksekliğe nazaran) karlı bir sıradağdan eğimlenmiştir. Bunların bazıları Des Bossons Buzulları²⁸⁶ gibi parlak ve şekerlimsidir (Himalaya'da nadir bir görünüştür). Bunlardan biri deyaşlı bir beyefendinin beyaz firfırlı gömleği gibi karanlık buzultaşı tarafları arasından akar. Bugün üç kez yeşillik gördük ve konaklama yerimiz bir buzul deresinin büyük sıkıntıyla birkaç dönümü suladığı/gübrelediği bir köydedir. Berrak ve derin olmasına rağmen suyu acı olan bu gölün kıyılarında herhangi bir yeşillik bitmez.

Dört ya da beş gün önce Yukarı İndus'u geçtik (kuzey doğuya doğru). Büyük bir güçle bütün eşyalarımı bir selden korudum; insanlar boyunlarına kadar güçlü bir su akıntısı içindeydiler. Ben yüklerimi dört adamın omuzları üzerinde taşıdığı iki paralel çadır direği üstüne bağladım; her birine diğer geçişte diğer dört adam yardım etti ve dört ya da beş saatlik koşuşturmaca ile bu işi hallettik. Ben yüklerin üzerinde kıyafetlerimi gönderirken suyun içinde yürümek ve yüzmek zorunda kaldım. Akıntıburada elli yarda kadardı ancak aynı nehir Sind ve Pencap arasından geçerken on mil genişliğindedir. Siz onun ne tuhaf bir akışı olduğunu fark ettiniz mi? Bu nehir, büyük Brahmaputra'nın kaynağına yakın olan gizemli ve kutsal Mansarovar Gölü²⁸⁷ içinde yükselir. Onun akışı bilinir hale gelmeden önce, birkaç yüz mil kuzey batıya akar. Yönünü tamamıyla değiştirdiği gizemli ve keşfedilmemiş bir ülkeye girmeden önce güney batıya doğru Ladak ve Baltistan²⁸⁸ boyunca aynı yönde akar. Bazı küçük

²⁸⁶ Alp Dağları'nın doruklarından biridir. Fransa'nın güney doğusunda Chamonix vadisinde bulunur. Yaklaşık 7,5 kilometre uzunluğunda, 10 kilometre genişliğindedir ve Mont Blanc dağlarının karlarıyla beslenir.

²⁸⁷ Dünyanın en yüksek tatlı su gölüdür. Göl, Tibet'teki Kailash Dağı'nın güney eteğinde yer alır. Yaklaşık 330 km derinliğindedir. Hindu ve Budist inancında olanlar için önemli olan bu göle her yıl Hindistan, Tibet ve komşu ülkelerden çok sayıda ziyaretçi gelir. Hindu ve Budist inancına göre bu gölün suyunda yıkananlar günahlarından arınmaktadır. http://www.kailash-yatra.org/about-mansarovar-lake.html#main_articles_sec. (Çevrimiçi/ ulaşım tarihi 10.10.2017)

²⁸⁸ Günümüzde Pakistan sınırları içinde yer alan ve "Küçük Tibet" olarak bilinen Baltistan Hindikuş, Karakorum, Himalayalar ve Pamir sıradağlarının buluşma noktasıdır. Batıda Gilgit, kuzeyde Doğu Türkistan, güney doğuda Ladak ve güney batıda Keşmir ile sınırdır.

kısımları hakkında çok az bilginin varolduğu bu nehrin geri kalanı hakkında hiçbir şeyin bilinmemesi oldukça ilginçtir.

30 Temmuz- evvelki gün Dr. Cayley²⁸⁹ (Ladak'ta ikamet eden İngiliz yerlisi) ile buluştum. O, Yarkend'e tavsiye edilen yeni bir yol üzerinden ilerliyordu. Karakaş nehrine kadar ulaştı.

Yarkend'deki özel görevim için yola çıkmam gereken Ladak'a birlikte dönüyoruz.

6 Ağustos 1868 tarihli mektup, Leh

Dün bir yığın mektup almanın mutluluğu içindeydim. Bir posta almanın, içinde evden gelen mektupları bulmak, bir an için de olsa atkıyruklarını, tarları, sarıkları ve Müslümanları unutmamanın ne kadar mutluluk verdiği konusunda hiçbir fikriniz yok.

Ben amaçlarıma doğru ilerlememde önemli bir adım attığımı söyleyebilirim. Yaklaşık on gün önce yüksek çöl platosuna yapılan bir keşif dönüşünde Türkistan ve bunun arasında Dr. Cayley ile buluştum. Onunla birlikte, Keşmir'den dönmekte olan Yarkend elçisiyle birkaç kez görüştüğüm yer olan Leh'e geri geldim. Dr. Cayley'e, onun henüz döndüğü Karakaş nehrine kadar gitmeye niyetli olduğumu ifade ettim. O (Yarkend elçisi), bana "eğer o kadar yakına geliyorsan Yarkend'e de gelmelisin, hükümdarıma onun ülkesinin bu kadar yakınına gelen bir İngiliz'igeride bıraktığını nasıl açıklarım," dedi. Kendisine, hükümdarının büyüklüğünü ve adaletini duyduğumu söyledim. Onun (Yakub Beg) faziletlerine şahsen tanık olmak ve gitmek arzusunda olduğumu ve eğer o da razıysa yolculuğuna katılmaktan çok mutlu olacağımı belirttim. O da kesinlikle beni alacağını söyledi. Daha sonra onunla bir özel konuşma yaptım. Belki de önce, ilk etapta izin istemek için hükümdarına temsilcimin gönderilmesinin daha iyi bir plan olduğunu söyledim. O da "bu

²⁸⁹ Londra'da tıp eğitimi alan Henry Cayley (1834-1904) Ladak'ta görev yapan ilk Batılı tıp adamlarından biridir. 1867 yılında Keşmir Hükümeti tarafından yürütülen ticari faaliyetleri denetlemek, Hindistan-Türkistan arasındaki ticari olanakları yakından incelemek ve özellikle, Doğu Türkistan ile ilgili gelişmeleri yakından takip etmek için görevlendirilmiştir. Ladak'da bulunduğu sırada kendisi 'yerli doktor' olarak anılmış ve tıp alanında bölgede önemli hizmetleri olmuştur. Christopher Alan Bayly, **Intelligence Gathering And Social Communication In India, 1780-1870**, Cambridge University Press, 1999.

iyidir”(hubist) diye yanıtladı ve kırk gün içinde Leh’te bana bir cevap ulaştıracağına söz verdi. İçmek için ona ve ekibine biraz çay verdikten sonra ben tekrar “eğer bu sizin için uygunsa o zaman uşağımın sizinle gitmesi konusunda anlaştık sayıyorum”, dedim. O bana döndü, “elbette, memnuniyetle! O benim kardeşimdir,” diyerek içten bir şekilde adamıma hafifçe vurdu. O zamandan beri ona eşlik etmesi için adamım Divan Bahşı’nın hazır olmasını istedi. Ben de anlaşmaya vardığımızı düşündüm. Ben, izin temin etmek amacıyla onunla, hükümdar ve oradaki beyler için bazı hediyeler göndermeye niyetlendim. Duydum ki elçi, efendisine bir mektup yollamış. Mektupta Lord Sahip’i (Pencap valisi) ziyarete gittiğinde Lahor’da tanıştığı bir İngiliz’in (ben oluyorum) Ladak’a gelmiş olduğunu ve Yarkend’e onunla birlikte gitmek için izin istediğini; ancak kendisinin buna müsaade etmediğini ve hükümdarının memnuniyeti bilinene kadar beklememi tavsiye ettiğini önermiş. Hâlbuki bunu öneren bendim -kendi üzerlerine sorumluluk almaktan çok korkuyorlar-.

Ben, adı Muhammed Nazır olan elçi için bazı (İngiliz kıyafetleri, Keşmir pizolası ya da nakışlı kırmızı kaftan) hediyeler hazırlıyorum.

30 Ağustos 1868 tarihli mektup, Ladak

Sana yazdığımdan beri biraz yol almama rağmen hâlâ Leh’teyim. Mr. Forsyth²⁹⁰ geldi ve büyük bir törenle kabul edildi. Onu karşılamak için kaleden ‘hoş geldin’ atışı yapıldı ve vali onunla buluşmak için bir mesafe kaydetti. Siz bilirsiniz, Sayın Forsyth şu anki Orta Asya ile iyi ilişkilerin yaratıcısıdır. Trans-

²⁹⁰ İngiliz diplomat ve yöneticidir. Birkenhead’de 7 Ekim 1827 tarihinde dünyaya gelmiştir. Hindistan’da Leh, Ladak, Kalküta’da da çeşitli görevler aldıktan sonra, 1860 yılında Pencap komutanı olarak atanmıştır. Hint İsyanı sırasında gösterdiği başarıdan dolayı İngiliz Yüksek Şövalye Nişanı almıştır. 1867’de Ladak’ın başkenti olan Leh’i Keşmir yetkililerinin neden olduğu Doğu Türkistan ve Pencap arasındaki ticaret kısıtlamalarını kaldırmak amacıyla ziyaret etmiş, dönüşünde Doğu Türkistan’dan tüccarları davet ettiği, Kangra vadisindeki Palampur’da bir yıllık fuar açmıştır. Bu şekilde kazandığı tecrübeler onu Hint hükümeti, Türkistan ve Ruslar arasındaki ilişkileri geliştirme fikrine teşvik etmiştir. 1873 yılında Kaşgar’a elçi olarak gönderilen Forsyth’a dönüşünde Hindistan Yıldızı’nın Şövalye Komutanı unvanını veilmiştir. Thomas Douglas Forsyth, **Autobiography And Reminiscences Of Sir Douglas Forsyth, C.B., K.C.S.I., F.R.G.S.**, Yay. Haz. Ethel Forsyth, Calcutta, The Foreign Department Press, 1875. Edward James Rapson “Forsyth, Thomas Douglas”, **Dictionary of National Biography**, Vol. 20, New York, Macmillan And Co, 1889, s.33-34.

Sutlej²⁹¹devletlerinin temsilcisi sıfatıyla(Galler'in genişliğine yakın küçük prenslik ve iki buçuk milyon nüfus içerir) O, Kangra vadisinde olan Palampur'da²⁹² yıllık bir fuar düzenleyerek Yarkendli tüccarların ilgisini çekmeye çalıştı. Burada (bu fuarda) Hindistan'ın ovalarından gelen tüccarlar Orta Asya'dan gelen tüccarlarla tanışabilir ve ilişkileri geliştirebilirler. Kendisinin bu amaç için coşkusu sınırsızdır ve onun coşkusunun bana ışık tuttuğuna inanıyorum. Ancak şimdi olası tehlikelerden dolayı seyahatimden beni vazgeçirmeye çalışıyor; insanlar başkalarının tehlikesi için kendilerinden daha çok korkarlar. İnanıyorum ki hükümet onun Yarkend'e gitmesine izin verecek olursa Sayın Forsyth fazlasıyla hazır olurdu.

Dün Yarkend elçisi dönüş yolculuğuna başladı. Benim temsilcim Divan Bahşı de bugün başladı ve elçinin grubuyla bu akşam birleşecek. Temsilcim benden hükümdara hediyeler ve mektup götürecektir. Eğer bunlar başarılı olursa Orta Asya'nın kapılarının açılması onuruna sahip olacağım.

Benim Gurka²⁹³ askerlerim (bizim yolculuğumuz için tutulmuş olan bizim yerli alayların birinden izinli adamlar) (bütün ülke insanların Leh'te bulunduğu) buradaki bir Afgan ile yakınlaşıyorlar. Görünüyor ki; son sınır savaşında Gurkalar bizim tarafımızda savaşmışken bu Afgan, Umbeyla'da İngilizlere karşı savaşıyordu. Onlar birbirleriyle notlarını karşılaştırmışlar ve aynı çarpışmalarda birbirlerinin karşısında olduklarını farketmişlerdi. Gurkalar neşeli, hayli cesur olarak bildiğimiz askerlerdir. Siz, Hazara sınırında yeni, küçük bir savaşın patlak verdiğini

²⁹¹ XIX. yüzyılda Himalayalar ve Sultej Nehri arasındaki küçük ülkelerdir. 1674-1818 yılları arasında Hint kökenli Maratha İmparatorluğu ya da Maratha Konfederasyonu'nun kontrolü altında olan bölge İkinci Angil-Maratha Savaşı'ndan sonra kısmen, Birinci Angil-Sih Savaşı'ndan sonra tamamen İngilizlerin kontrolüne girmiştir. Sutlej devletleri arasında Kaithal, Patiala, Jind, Thanesar, Maler Kotla ve Faridkot yer alıyordu. R.S. Chaurasia, **History Of Marathas**, New Delhi, Atkantic Puplicher, 2012, s. 5-26.

²⁹² Palampur, Himalayal Pradesh'in Hindistan eyaletindeki Kangra Vadisi'nde kuzeybatı Hindistan'ın çay başkentidir. "Kuzey Hindistan'ın Çay Sermayesi" olarak da bilinir. Sömürge döneminde inşa edilen manzara, tapınak ve binalarla bir tepe istasyonu konumundadır. **The Imperial Gazetteer Of India V**, Oxford, At The Clarendon Press, 1908, s. 345.

²⁹³ Nepal'de yaşayan bir halktır. Savaşçı özellikleriyle anılırlar. 1800'lü yıllarda İngilizler Doğu Hindistan Şirketi üzerinden Hindistan Yarımadası'nı işgal ederken kuzeyde Nepal'e doğru yönelmişler, Gurkaların yaşadıkları bölgeye kadar herhangi bir sorunla karşılaşmadan ilerlemişlerdir. Bütün uğraşlarına rağmen Gurkaları aşamayan İngilizler onların savaşçı ruhlarını ve karakterlerini keşfetmişlerdir. Bu özellikleri nedeniyle İngilizler ordularında paralı asker olarak onlardan birlik oluşturmuşlardır. 1800'lü yıllardan beri Gurkalar, İngiliz ordusunda çok önemli görevler üstlenmişler ve en ön saflarda savaşmışlardır. John Parker, **The Gurkhas: The Inside Story Of The World's Most Feared Soldiers**. Headline Book Publishing, 2005.

duymuşsunuzdur. Savaş haberleri, Gurkaların alayının ön cephelere atandığı ilave haberleriyle Leh'e ulaştı. Emir gelmesini beklemeden bana hemen veda ettiler ve Keşmir boyunca hareketin olduğu bölgeye doğru yürüyüşe başladılar. Silah ve teçhizatlarının Kangra'da olduğunu söylediler. Ancak bunun bir önemi yoktu, zira onlar alaya ulaşana kadar pek çok adam devrilmiş olacak ve silahları işe yaramayacaktı. Onlar iyi bir kavga beklentisi içinde, olabildiği kadar mutlu bir şekilde öldürmeye ya da her hâlükarda alınacak ve verilecek olan oldukça sert darbelere gittiler.

Uygulamayı Yarkend'de de tanıtmayı umduğum aşı yapmayı öğreniyorum. Zaten Dr. Cayley ile buraya yakın bazı köylerin genç nüfusu üzerinde pratik ediyordum.

Ben burada bir başlangıç için çektiğim sıkıntıların hikâyesini okuyucuya aktarmayacağım. Ladak, Türkistanlı babalar ve Ladaklı annelerden olan ve Argonlar²⁹⁴ adı verilen zorba bir grup ile istila edildi. Çoğu melezler gibi onlar da ırklarının hiçbirerdemine sahip olmaksızın iki tarafın bütün kötü özelliklerine sahiplerdi. Aynı zamanda Ladak'ta nakliye trafiğini de ellerinde tutan Argonlar, birkaç zavallı midilliye sahiplerdir. Argonlar, bir tüccarla mallarının taşınması için pazarlık yapar yapmaz ve avans alır almaz, bir yolculuktan yarı ölü gelen sığırıyla Argon kardeşlerinden birkaç tane daha fazla midillisatın alırlar. Bu hayalet atlar daha sonra onların yaraları iyileşmeye başlayana kadar birkaç gün beslenir. Onlar Londra'da bir yük beygirinin taşıyamayacağı ağırlıktaki yükleri bu bu midillilere tekrar taşıtırlar. Bu, tipik Argon davranışına uygun bir örnektir. Eğer onlar paranın tümünü peşin alma konusunda ısrar edip daha sonra uygun bir alacaklı bulup makbuza fazladan para ekleyip senden daha fazla para istemezlerse şanslısın. Benim için bu durum daha da kötüydü. Onların doğal açgözlülüğünün yanı sıra bir de Yarkend'e istenmeyen bir ziyaretçi tanıtma korkusu vardı. Yolculuğun iki ucu olan Yarkend ve Leh'de, evlerinin ve bir ya da iki eşlerinin bulunduğu buraların hükümdarlarından da korkuyorlardı. Bu adamlarla çektiğim sıkıntıların fikri dahi beni rahatsız etmektedir. Sonunda başlamam nasıl imkânsız görünüyordu. Nihayet

²⁹⁴ (Y.D.) Marko Polo:(bkz: Yule, Marco Polo, 250, s. 225)Aynı şekilde burada Argon adında bir grup insan var çünkü onlar iki ırkın insanından oluşur, yani putperest Tendük ve Muhammediler.

bana istedikleri fahişfiyatları kabul ettiren iyi atları olan adamlar, hiçbir açıklama yapmadan başka işverenler için çalışmaya başlamış, beni plansız bırakmışken iskelet gibi atları olan ya da hiç atları olmayanlar vaatlerinde oldukça cömerttiler. Ancak varolduğunun tek ispatı olan, tüm takımı aynı anda bir araya getirmekten kaçınılmaktaydılar. İş için kendi fit ve güçlü atlarıyla seyahat eden Yarkendli tüccarlara nasıl gıpta ettim! Kendim için birkaç tane satın almaya nasıl çabaladım, ancak işgüzar bir Argon'un elinde verdiği ilaçlar sonucu ölen attan sonra vazgeçtim!

Atlarımı hazır olması gereken zamanda hâlâ benden 8-10 gün sonra başlayacağına söz veren Mümin (inanan kimse) isimli bir Argon'un merhametli ellerine malların büyük bölümünü emanet etmeye mecbur olarak Ladak'tan 20 Eylül'e kadar ayrılmadığımı söyleyerek benim bütün bu sıkıntılarımı senin hayal gücüne bırakacağım. Ladak'ın yerli valisi benim deneyeceğim yeni güzergâh için bir rehber vermeyi vaat etti. Vali, aynı zamanda ülkenin geleneklerine göre köylülerin sabit fiyatlarla seyahat edenlere kiraya vermek zorunda oldukları midilliler için Pangong Gölü yakınındaki birkaç köyde benim için sipariş verdi. Yüklerimi taşımak için Argon'dan yeterli at bulamayacağımı anladığım zaman bu karara varmıştım. Vardiya yapıp köylülerden sağlanan midillileri sağlama almayı düşündüm.

Seyahate başlamadan önce, Sayın Thorp bana refakatçi olma teklifinde bulundu. Eskiden 98. Alayda olan ve son zamanlarda Tibet çevresinde seyahat eden Sayın Thorp, benim Yarkend'e gideceğimi duyunca benimle gitmeyi teklif etti. O an için bu teklifi kabul ettim, ancak daha sonra iyi muhakeme eden arkadaşlarla görüşmemden sonra onlar bana bir arkadaşla gitmenin düşüncesizce bir hareket olacağını söylediler. Zira ben, elçiyle yalnızca kendi adıma konuşmuştum; hükümdara yalnızca kendi adıma yazmıştım ve şimdi eğer sınırda ikinci bir İngiliz benimle görünürse Asyalıların derinlerdeki şüphesi uyanacaktı. Sayın Thorp, benim seyahatimi riske atmak yerine büyük bir duyarlılıkla bana eşlik etme niyetinden vazgeçti.

Ben Hindistan'a döndüğümde Sayın Thorp'un benim yokluğum esnasında aniden kalp krizinden öldüğünü duydum.

Bu arada Hayward²⁹⁵ adında başka bir İngiliz'in Yarkend'e ulaşma niyetiyle yolda olduğu haberini aldım. Ben kendisine Bay Thorp'un gelişini engelleyen nedenleri ona anlatan ve onu Keşmir'de yakalayabilme ümidiyle bir mektup yazdım.

Sonunda 20 Eylül'de Dr. Cayle'ye hoşça kal dedim ve Ladak'tan yolculuğabışladım.

V. BÖLÜM: LADAKTAN KARAKAŞ NEHRİ'NE YOLCULUK

Durgu- Şal Yün Fiyatı- Tankse- Midilliler Konusunda Zorluklar- Yakları Kiralama- Chang Chenmo Ovasına Giriş- Vahşi Yak Avı- Ovis Ammon- Sayın Hayward Bir Birleşme Noktası Öneriyor- Ülkenin Doğusuna Haber- Hayward ile Toplantı: Onun Planları- Birleşme Noktasına İtirazlar, İki Seyyahın Ayrılması- Soğukta Uyumak İçin Önerilen Tek Duruş- Lingzee-Thang Ovası- Lavanta Bitkisi ve Onun Yetersiz Yakıtı- Gudi Uşaklar (Kangra'dan)- Lir Boynuzlu Antilop- Lak-zung- Vahşi Yak Avı- Aşçının Bozulması- Tibet Beslenme Düzeni- Buz Gölü- Kunlun'un Görünmesi- Karakaş Nehri- Onun Kıyısının Aşağısına Yürüyüş- Sıcak Bahar- Yeşim Taşı Ocağı- Kıyandlar ya da Vahşi Yaratıklar

Günlükten Alıntılar:-İndus vadisi üzerinden çok kolay bir geçiş olan Chang-la²⁹⁶ Geçidi geçildi. Zirveden inişin bir mil ya da biraz daha fazlası taşıdır, geriye kalan yol çoğunlukla düzdür, eğimli yerlerin geçişi ise kolaydır. Bir dizi taraçayı dev adımlarla indikten sonra yol, bir uçurumun(eski altın yataklarının bulunduğu) kıyısı

²⁹⁵ 1839 yılında Leeds'de dünyaya gelmiştir. Askeri eğitim alarak Multan'da (Pakistan) İngiliz ordusunda görev almıştır. 1865 yılında İngiliz ordusundan ayrılmış, 1868 yılında Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından Pamir Dağları'nı keşfetmekle görevlendirilmiştir. Bölge yöneticileri tarafından Pamir'e yaklaşmasına izin verilmeyince Kaşgar ve Ladak'a yönelmiştir. Shaw'dan kısa bir süre sonra Yarkend'e ulaşmış, burada Shaw ile ayrı ayrı evlerde göz hapsinde tutulmuşlardır. Çoğu kez birbirlerinden birkaç yüz metre uzakta olmalarına rağmen, sadece birkaç kez bir araya gelebilmişlerdir. Kungar Lun, Karakoram ve üst Yarkend'i keşfetme çabaları nedeniyle Kraliyet Coğrafya Toplumu tarafından kendisine altın madalya verilmiştir. Himlayalar'a doğru çıktığı yolculuk sırasında 1870 yılında Pamirlere yaklaştığı sırada öldürülmüştür. Ölümü ile ilgili şüpheler mevcuttur. Tim Hannigan, **Murder In The Hindu Kush: George Hayward And The Great Game**, The History Press, 2011.

²⁹⁶ Hindistan'ın Cemma ve Keşmir eyaletinde (Ladak'ta) Pangong Gölü yolu üzerinde bulunur. Yaklaşık 5360 metre yüksekliğindedir. Geçitte buzul yoktur ve çok az karlıdır. Prem Singh Jina, **Ladakh: The Land & People**, New Delhi, Indus Publishing, 1996, s.25-26.

boyunca devam etti. Uçurum, Durgu²⁹⁷ köyünün üzerinden inen küçük, düz bir ovaya sapan yoldan daha hızlı bir şekilde alçalır. Bu düzlük, birleşen iki akarsu arasından ayrılan göl katmanının bir üçgenidir ve burada eskiden bir göl oluşturmak üzere önüne set çekildiğini gösteren karşılıklı benzer düz taraçalar vardır.

Tibetli yeni yardımcım ve rehberime (Taşhi) bu bölgede üretilen ‘pasm’ ya da ‘yün şal’ın fiyatını sordum. Rehberim, son zamanlarda onların ucuzladığını söyledi. Ben, neden diye sordum. “Çünkü tüccarlar satın almayı bıraktı”. Ben, tüccarların neden satın almayı bıraktıklarını sordum. “Çünkü pashm değerlidir” dedi! Diğer bir ifadeyle: “pashm” ucuzdur çünkü o değerlidir.

24 Eylül, Durgu’dan Tankse’ye,²⁹⁸ Kahvaltı için Tankse’ye gidildi. Şefe midilliler için siparişlerim sunuldu. Şef çok nazik, ancak yavaştı. O, yerli Tibetlilerden vergi toplamak için Keşmir mihracesi tarafından çalıştırılan bir Pencap Hindu’sudur. Ben burada yolculuk için kalan hazırlıkları tamamladım. İnsanlar ve atlar için un, kavrulmuş arpa vb. iki aylık erzak ve aynı zamanda küçük bir koyun sürüsü alındı. Öğleden sonrasını midillileri almaya çalışarak geçirdik. Şef nazik ama işe yaramazdı. Ülkedeki bütün sakat ve hastalıklı midillileri seçilmek için getirmişti. Dördü dışında diğerlerini kabul etmedim ve daha iyi midilli alması için onu komşu köylere gönderdim. Korkunç engeller... Ben, sabah kalktığımda elimde sopa ile uyanacağım tehdidiyle onları terk ettim!

25 Eylül- sabahleyin sekiz ya da on tane midilli getirilmiş. Hepsi de oldukça genç ve küçük. Ben dokuz yük için on iki tane almaya karar verdim. Öğleden sonra saat bir gibi yolculuğa başlandı. Süvari alayı geçildi, her adımda düşen midilliler o anda azaltılmış olan yükler için bile çok zayıf ve küçük göründüler. Onların büyüklüğü hemen hemen sıçanlar kadardı. Gece için Muglib’de²⁹⁹ durmak zorunda kalındı; sadece yedi mil! Bu, Orta Asya için umut verici bir başlangıç.

²⁹⁷ Cemmu ve Keşmir’in Ladak bölgesi Leh şehrinde küçük bir köydür. Bu köy Chang La dağ geçidi ile Tangste arasında Pangong Gölü yolu üzerinde bulunmaktadır.

²⁹⁸ Tangse olarak bilinen Tankse Cemmu ve Keşmir’in Ladak bölgesi Leh şehrinde yer alır.

²⁹⁹ Hindistan’da Cemmu ve Keşmir’in Ladak bölgesinde yer alır. Yaklaşık 4000 metre yüksekliğindedir.

26 Eylül- Pangong Gölü'nün uç kısmına yakın olan Chagra'ya³⁰⁰ ulaşılnca on midilliyek ek olarak beş yak öküzü satın alındı. Şefi Tatar kampında hepsi küçük olan midillilerle beni beklerken buldum. Tibetli şefin oğlu (Goba), Yarkendli elçi Muhammed Nazar'ın grubunun bulunduğu Karakaş Nehrinden henüz gelmişti. Bana, adamım Divan Bahşı'yla giden Argon Cuma'ya ait olan iki atın öldüğü haberini verdi. Aynı zamanda Cuma'nın kardeşi de yolda ölmüştü.

İki-üç gün önce tamamlanması gereken hazırlıkları bitirmek için burada durmaya karar verdim.

Divan Bahşı'dan bana konuşma tarihinden itibaren bir ay içinde Şedullah'ta³⁰¹ (Yarkend sınırında) olmam gerektiğini bildiren bir haber ulaştı. On gün gitmişti, geriye kalan yirmi gün. Şüpheli!

27 Eylül, Pazar.- Duraklandı. Mektuplar yazıldı ve atlar nallandı. Sıkışmış atlar için kullanılan Rarey³⁰² tekniği ile yerliler şaşırtıldı. Seçtiğim midillilerin perçemlerine, çok büyük olasılık gibi görünen, daha kötü hayvanlarla değiştirilmemesi için bir mühür koydum. Aynı zamanda tahıl ve un çuvaları da mühürlendi ve önümüzdeki hafta kullanılacak erzaklarındüzenlenmeleri yapıldı. Daha sonra çuvalar mühür yüzüğüm ile yeniden mühürlendi. Bu, giderken çölde ölümcül olabilecek hırsızlığı ve israfı önlemek için gerekiyordu.

Günlüğüme, Hindistan'dan Türkistan'a olan direkt güzergâhı geçtiğimi belirtmek için ara veriyorum. Burası, İngiliz Hindistanı'na ugramadan Ladak'a doğrudan giden yol iken, yeni bir güzergâhın keşfi dönüşünde Dr. Cayley ile tanıştığım yerdı. Benim Ladak'a gidiş-dönüşüm zorunluluk icabı yukarıda bahsettiğim düzenlemeleri yapmak için bir ekti. Bu noktadan itibaren biz, artık daha fazla kullanılacağı ümit edilen, tüccarların Keşmir yetkilileri tarafından kullanılması

³⁰⁰ Cammu Keşmir'in Ladak bölgesinde yer alır.

³⁰¹ Tarım Havzasından Ladak'a uzanan İpek Yolu üzerinde Karakurum Geçidi'nin kuzeyinde yer alır.

³⁰² Travmatik olaylar ve insanlar tarafından korkutulan atları sakinleştirme metodour. Bu tekniğin mucidi John Solomon Rarey'dir (1827-1866). <http://www.rarey.com/sites/jsrarey/>. (çevrimiçi/erişim tarihi 23.10.2017)

için zorlandığı Ladak ve Karakurum³⁰³ geçidinden geçen ve daha zor olan yolu içermeyen güzergâhı hariçte bırakarak Hindistan'dan Yarkend'e doğrudan giden yeni güzergâhtan yolumuza devam ettik.

29 Eylül'de Tibet'teki son konaklama yeri olan Chagra'dan ayrıldıktan sonra 30 Eylül'de yüksek Masimik³⁰⁴ geçidini yavaş, ancak oldukça kolay geçip Chang Chenmo'ya girdik.³⁰⁵ Bu bölge, yüksekliği yaklaşık on dört ya da on beş bin fit olan çiplak tepeleri ve ovaları içerir. Suyu çekilen küçük dere sonunda batıya doğru İndus'un kaynaklarından biri olan büyük Shayok³⁰⁶ Nehri'ne akar. Shayok Nehri'nin kaynağı muazzam dağlarla bizden ayrılan Karakurum (Yarkend'e giden eski güzergâh) Geçidi'dir. Shayok, Karakurum Geçidi'nden neredeyse doğrudan güneyde Ladak'a doğru akar, ancak büyük bir sıradağla karşılaşınca (Ladak vadisinin yan taraflarından birisi) aniden batıya sapar ve İndus'a paralel on iki günlük yürüyüş mesafesinde akmaya devam eder. Shayok sonunda, Baltistan'daana İndus'la birleşerek bir uçtan bir uca yarılan bu büyük sıradağ ile ondan ayrılır.

Shayok içindeki Chang Chenmo Nehri'ni ve İndus içindeki Shayok'unuzini sürdürdükten sonra bizi, Chang Chenmo'nun üst bölgesi yerine alt bölgesine götüren yürüyüşümüze devam edeceğiz. Ladak'ta kalan eşyalarımızı emanet ettiğimiz hilekâr Argon ve Yarkend'e antlaşmaları tamamlaması için gönderilen Münşi'yi beklerken 16 Ekim'e kadar bu vadiye kaldık. Ben buradaki zamanımı vahşi Tibet öküzü (vahşi öküzün muazzam bir çeşidi, Tibet'te kullanılanların iki katı büyüklüğünde) avlayarak ve aynı zamanda kuzeye giden en kolay yolu keşfetmek için değişik vadilerin girişlerini araştırmakla geçirdim.

Chang Chenmo vadisinin karakteri bir taraftan bir tarafa akan mendereslerin arasında geniş, pürüzsüz, çakıllı bir yataktır. Bazen bir diğerinin üzerindeki

³⁰³ XIX. yüzyılın ortalarına kadar kervan ticaretinin işlediği geçit, Jina, **Ladakh**, s.23-24. aynı adı taşıyan dünyanın en yüksek dağ silsilesi üzerindedir. Yüksekliği 8000 metreye ulaşır. Pakistan, Hindistan ve Doğu Türkistan sınırlarından başlar, Afganistan ve Tacikistan'a ulaşır. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5535/>. (erişim tarihi 23.10.2017).

³⁰⁴ Marsimik La, Chang-Chemno ve Leh'in doğusuna uzanan dünyanın en yüksek dağ geçitlerinden biridir. Yüksekliği yaklaşık 5500 metredir. Aynı zamanda en yüksek araba yoludur.

³⁰⁵ (Y.D.) Chang-chenmo "Büyük Kuzey Nehri" anlamındadır.

³⁰⁶ Ladak'ın kuzeyinden Gilgit-Baltistan'a uzanır. İndus nehrinin bir koludur. Sayısız buzulla beslenen nehir yaklaşık 550 kilometre uzunluğundadır. Jina, **Ladakh**, s.21.

katmanda, özellikle akarsu kenarlarının ağzında, bir kısım küçük kil kayalıklar ya da çakıl taşları tarafından çevrelenmiş ve geniş taraçalar tarafından bölünmüştür. Bu taraçalar üzerinde çorak dağ yanları yükselir. Toprak tamamen boştur.

9 Ekim, Chang Chenmo- Bir vadiden dönerken uzakta bazı nesnelere gördüm. Bunların Ovis Ammon³⁰⁷ adındaki muazzam yapılı kocaman boynuzlu güneybatıdan bize yaklaşan altı erkek olduklarını farkettilim. Bir setin altına saklandık ve yandaki bir çukurun içinde onları izledik. Ancak açığa çıkmadılar. Uzun bir izlemeden sonra çukura sessizce yaklaştık. Ben, dehşete düşerek ana vadinin ortasında bembeyaz kara karşı tamamen görülebilen bir adam gördüm! Yarkend'e gitmek isteyen Sayın Haward'dan not getiren bir haberciydi. Eğer Hayward için beklersem benimle görüşmeyi öneren adam, Masimik Geçidi'nde karın şimdi bir yarda yüksekliğinde olduğunu söyledi (ben bunu yazarken mürekkep kalemim donmuştu ve bir su kuyruksallayan kuşu ısınmak için ateşle benim aramda zıplamıştı! Ben çadırımın önündeki ateşten bir yarıdan kısa bir mesafede oturuyordum).

Rodok'tan yirmi günlük yürüyüş mesafesinde olan memleketi ile ilgili haberciyi sorguluyordum (Pangong Gölü'ne yakın küçük bir köy). Lehçesi çok farklı olduğu için iki tercüman aracılığıyla sohbet ettik. Kabilesinin doğuya doğru eğimli vadilerde olduğunu söyledi. Onlar, akarsuların kumda kaybolduğu kuzeyden doğuya inen eğimli bir bölgede bu karlı geçişi her yıl geçerler. (Belki de Doğu Türkistan gibi aynı sistem). Bu yazlık yerleşim, kışlık yerleşim yerinden 30 gün mesafededir. Ülkesinin doğusunda bir koyun yükü pirincin, altının sekiz tolasına³⁰⁸ (yaklaşık 12 Sterlin'e eşittir!) satıldığı altın madenlerine uzanır. Ötesi, Lhasa'nın Büyük Laması'nın koruması nedeniyle yenilmez hırsız kabilelerdir. Eski arkadaşları tarafından kovulan bu hırsız ailelerin on ya da on iki tanesi şimdi (Pangong Gölü kıyısında) Rodok'ta yerleşmişlerdir. Rodok yetkilileri onlardan rüşvet alırlar. Ayrıca İndus'un kaynaklarından biri olan Mansarovar Gölü'nün bu tarafında, iki günlük mesafede olan bir tapınaktan bahsetti. Bu tapınağa giden geçidin üstünde, alt yarısı

³⁰⁷ Argali, Kazakistan, Tacikistan, Doğu Türkistan, Tibet, Altay Dağları'nda ve Batı Moğolistan'da yaşayan yabancı bir koyun türüdür.

³⁰⁸ Tola, XIX. yüzyıl Hint paralarının yasal ağırlığıydı. Yaklaşık 11.664 gramdır. 1833'te İngiliz yetkililer tarafından yasallaştırılmıştır. James Prinsep, **Useful tables, Forming an Appendix to The Journal of the Asiatic Society: Part the First, Coins, Weights, and Measures of British India, Calcutta**, Bishop's College Press, 1840, s 65–74, 79–90.

sarp kaya ve üst yarısı buz olan bir tepe var. Hacılar, bu tapınağın etrafında giderek ibadet ederler ve bu dolaşma bir buçuk gün sürer. Burası kamp ateşi dedikodusuna da iyi bir örnektir.

13Ekim- Yolda beni karşılayan Sayın Hayward'dan, Coğrafya Toplumu tarafından gönderildiğini ve yolculuğuna devam etmesi gerektiğini; ancak beni riske atmak istemediğini belirten bir mektup aldım.

14 Ekim- Hayward'ın kampına geçiş. Hep beraber yemek yedik ve onun planları üzerine konuştuk. O, Coğrafya Toplumu³⁰⁹ tarafından Çitral³¹⁰ (Kabil sınırında, uzak batıda) güzergâhını kullanarak Pamir bozkırlarına ulaşmak için görevlendirildiğini söyledi. Henüz yeni patlak veren sınır savaşı, Pamir bozkırlarını ziyaret etmek için izin almak umuduyla güzergâhımızı Ladak üzerinden daha doğuya yönlendirmesine sebep oldu. O (Hayward), Avrupalı kimliğinden sıyrılarak tam bir Afganlı gibi giyinip gitmeyi önerdi. Bazı görüşmelerden sonra; benim İngiliz, onunda bir Afgan olarak gidilmesine karar verildi. Nitekim bu, hem Afgan dili (Peštu) hem de Müslüman inancının dini törenleri (sadece yıllarca yabancı bir ülkeye yerleşerek elde edilebilecek) hakkında, Afgan tüccar ve askerleri ile dolup taşan mutaassıp Müslüman bir ülkede bir Afgan olarak teftişten geçmek için, en mükemmel bilgileri gerektirecekti.

Bu durumda bizim birlikte gidip gitmeme sorusu kaldı. Benim daha önce gönderdiğim duyuru doğrultusunda önce tek başıma sınırda görünmem düşüncesi daha makul görünüyor. Sadece bir İngiliz için izin istedikten sonra sınıra iki

³⁰⁹ The Royal Geographical Society (Kraliyet Coğrafya Topluluğu), 1833 yılında coğrafya biliminin gelişmesi için İngiltere'de kurulmuştur. Kurum özellikle Afrika, Hindistan, kutup bölgeleri ve özellikle de Türkistan'da sömürge keşifleriyle yakından ilgilenmiştir. Topluluk ayrıca eğitime önem vermiş ve XX. yüzyılın başlarında okullarda bir disiplin dalı olarak coğrafya eğitimi üzerine yoğunlaşmıştır. Günümüzde 15000 üyesiyle alanın en etkin ve yetkin kurumu olma özelliği taşımaktadır. <http://www.rgs.org/aboutus/history.htm>. (Çevrimiçi/erişim tarihi 24.10.2017)

³¹⁰ Pakistan'ın kuzeyinde Hayber-Pahtunhva Eyaleti'nin Afganistan sınırında bulunur. 14.850 km yüzölçümüyle eyaletin en büyük şehri olup, merkezi Çitral'dır. İlk yerleşimciler hakkında bilgi bulunamamıştır. Bölge,; III. yüzyılda Kuşanlar, IV. yüzyılda Çinliler, XIV. ve XV. yüzyıllarda Raisia Hanedanlığı, XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Kator Hanedanlığı, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren İngilizlerin kontrolüne geçmiştir. Birçok farklı etnik grubun yaşadığı vadide 14 ayrı dil konuşulmaktadır. Geniş bilgi için bkz. H. S. Pirumshoev, A. H. Dani, "The Pamirs, Badakhshan The Trans-Pamir States", **History Of Civilizations Of Central Asia**, Vol. V, Unesco Publishing, 2003, s. 244. Firuza Pastakia, **Chitral: A Study in Statecraft (1320-1969)**, Karachi, Hamdard Press, 2004.

kişininbirlikte gitmesi şüphe uyandıracaktı ve muhtemelen ikimizi de geri döndüreceklerdi. (İzin talebimin) kabulü için mektup ve hediyelerimin etkisine güvenerek benim daha önce gitmem gerektiğine karar verdik. Hayward, benim kabulümden sonra kendisini geri döndüremeyecekleri umuduyla kısa bir süre sonra beni takip edecekti. Eğer ben fırsat bulursam onun kabul edilmesini sağlayacaktım. Bu, talihsiz iki girişimin sebep olduğu zorluklardan sonra en iyi çözüm gibi görünüyor.

Bu arada Hayward, o yönde olası daha iyi bir güzergâh için Chang Chenmo vadisinin girişini araştırmaya karar verdi.

16 Ekim- Hayward, yukarı vadi yolundan yolculuğuna başladığında ben Hot-Spring³¹¹ Geçidi'nin yukarısındaydım. Birkaç mil süren derenin yatağından sonra yaklaşık kırk fit yüksekliğinde kayalık bir taraça yükseldi. Zavallı Schlagintweit, 1857 yılında Yarkend yolunda çok dik eğimli bir yol inşa etmişti. Midillilerin kalkışında büyük zorluklar yaşandı. Onlar tekrar tekrar yuvarlandı.

Akarsuyu geçişte (bizim birçok kez yaptığımız) bir midilli her iki taraftaki akışı sınırlandıran buz tabakayadıştı. Onun çıkarılmasında büyük zorluklar yaşandı.

17 Ekim - Güneşin doğumundan bir süre sonra yola çıkmak için çadırları toplarken aniden gök gürültüsüne benzeyen bir ses duyduk. Su yükseliyordu ve gece oluşan kalın buz tabakası boyunca fışkırdığı anlaşıldı. Biz her iki kıyıya dizildik, oluş sebebi anlaşılmayan altı ya da yedi fit yüksekliğindeki bu buz yığınlarını gördük.

Yarkend elçisi ve onun grubunun izleri takip edildi. Günün sonuna doğru onun eşliğinde dönen bazı insanlar ve kiraladığı midillileri karşıladık. Gelenler (Şedullah), o tarihten itibaren bir ay içinde Hindistan'da beni karşılamak için birini göndereceğini söyleyen Münşi'den gelen tarihsiz bir mektup verdiler. Ben gece için konaklama yeri hakkında bu adamlara sorular sordum. Onlar, daha yukarıda bolca yakacak ve yeşilliğin olduğunu söylediler. Tek başıma bir yer aramak için çıktım ama bulamadım. Her zamanki gibi Tibetliler yalan söylemişlerdi. Geri döndüm ve birkaç mil aşağıda yeşilliğin olduğu yüksek yerde kabilemi durdurdum. Ben burada;

³¹¹ Pakistan'ın Gilgit-Baltistan bölgesinde yer alır. Geçidin yüksekliği yaklaşık 3385 metredir.

daha sonrasında günlerce sığırlar için daha fazla çayırın olmayacağı yerde, muhbirlerimle buluştum.

18 Ekim- Kuzeyden yukarı, bir akıntının kıyısı boyunca elçi ve grubunun işaretleri takip edildi. Çakıllı, kuru dere yatağı gittikçe yükselen tepede durduk. Bu dağ geçidinin çöküntüsü gerçekten çok alçaktı. Buzul dağlarının güneyindeki görünüm, geniş ama fırtınalı. Kuzeyimiz oldukça düz, yumuşak toprak, neredeyse bizim geçişimizin seviyesi. Yaklaşık on dokuz bin fite yakın yükseklikte Taşhi ve ben kendi sıcaklığımızı sabit tutmak için yürüdük, ancak günbatımı sonunda eşyalar gelmeden önce birkaç saat oturmak zorunda kaldık ve adeta donduk. Bu durumda sıcak tutmanın en iyi yolu bir tümseğe karşı diz çökmek, dizlerinin arasına tümseğe başını dayamak ve neredeyse bacakların arasında aşağıya çömelmektir. Daha sonra başınız ve etrafınızdaki her şeyi mantonuza koymak, baş ve tüm bedenve eğer siz şanslıysanız ve burada çok fazla rüzgâr yoksa siz dış hava ile karşılaştırıldığında bu örtünüzün içinde güvenli, küçük bir hava oluşturacaksınız. Asıl ayaklar acı çeker, ancak mümkün olduğunca vücudunuzun birçok yüzeyini bir araya getirerek bir çeşit topluluğun içinde kendinizi düğüm haline gertirirsiniz. Ben pek çok geceyi bu diz çökmüş pozisyonda geçirdim ve iyi uyudum. Eger böyle yetersiz korumalı büyük bir paltıyla tamamen uzanmış olsaydım göz kırpamazdım. Sonunda kampa ulaşıldı. Biz yanımızda biraz yakıt getirmiştik ve su için biraz buz eritildi. Fakat sürü için hiç çayır yoktu.

19 Ekim-Kamptan ayrılırken her zamanki gibi kahvaltı yapıldı. Kumlu bir yükselti yoluyla ileri tarafta sınırlandırılan küçük bir ovaya ulaşana kadar yüksek inişlerle seyahat edildi. Kuzeye doğru uzayan bu ova geçildi. Müslüman uşağım Kebir, bu büyük yükseltide nadir görülen havasebebiylehayli yoruldu, bu yüzden binmesi için midillimi ona verdim. Sonunda kumlu eğim çıkıldı (yaklaşık yüz fit yüksekliğinde) ve daha sonra bizim yükseltimizden yaklaşık dörtyüz fit daha düşük başka bir muazzam ova görüldü. Bu ova, Tibetliler tarafından Lingzi Tang³¹² olarak isimlendirildi. Ovanın doğu ve batısında karlı dağlar denizde sadece yelkenleri görülen gemiler gibi bu mesafeden belli belirsiz göründü. Kuzeyde, önümüzde,

³¹² Hindistan'da Cemmu ve Keşmir bölgesinde Ladak'ın kuzey doğusunda bir platodur. Yaklaşık 5200 metre yüksekliğindedir.

kumlu bir yükselti, küçük tepelerin zirveleriyle sınırlandırılmıştı. Bu ovanın içine inip onun yaklaşık beş mil uzağına küçük killi yükseltinin rüzgârdan korunaklı bir yerinde kamp kurduk. Toprak kaba, akik ve sert taşlarla kaplanmış, tamamen kil idi. Yeşilin hiçbir izi yoktu, ancak lavanta bitkisi şeklinde biraz yakacak vardı. Bu lavanta gibi görülen bitki üç ya da dört inç küçük bir fidan demetidir. Bu küçük demetler toprak üstündeki silik görünüşünden çok daha sağlam, odunsu bir köke sahiplerdi ve bu kökler seyyahlar için tanrının bir hediyesiydi. Adamlar, onları kazmak ve toplamak için dışarı çıktılar, fakat bir ateş yakmayayetecek kadar toplamaksaatler aldı. Bu fidanlar bazen çok aç atlar tarafından yenir ve belli derecede, hiçbir çayırın olmadığı yerlerde onların açlığını giderir. Mevsimin sonlarında bu ovanın hiçbir yerinde su yoktur ancak birkaç kar parçası bulundur. Yemek pişirmek ve içmek için yeterince kar erimişti. Diğer yandan burada atlar için de yeterli içecek yoktu ve susuzluklarını gidermek için günlerce bu kar ile yetinmek zorunda kaldılar.

20 Ekim- Lingzi Tang, Ovayı geçmek için güzel bir sabah. Benim “kubbe” ve “chorten (genel bir Tibet anıtı)” olarak adlandırdığım iki tepe arasındaki açıklığa doğru yüründü. Kebir, dünkü gibi sürekli geride kalıyor ve uzanıyordu. Bize yetişmesi için kafileyi durdurdum. O, ne babası ne de büyük babasının böyle bir ülkede bulunmadığına bahane gösterdi. Başlangıçtan bir mil uzaklıkta yürümenin kolay olduğu ve soğğun azaldığı burada geride kalmak için bir neden yoktu. Tabii ki bunda aşırı yükseltinin etkisi vardı. Fakat benim Gudi yardımcı rehberim (Kangra dağlarında sadık uşaklar ve sermaye yaparak yaşayan dağ insanlarının ilkel ve zor bir ırkı olan), ovanın düzlüğüne sövüp sayıyor ve tekrar dağları istiyordu. Birçok serap gördük, ancak gerçek suyun izi yoktu. Birkaç saat sonra yaklaşık yüz fit yüksekliğindeki bir ovaya geldik. Tepedeki başka bir düzlükten sonra boğaz içinden ve birçok kayalık vadinin tepesinden iniş. Kubbenin sağına giden ve yaklaşık bir mil aşağıda bir kayaya yakın kamp kurulan bir yere yerleşildi. Korkutucu soğuk rüzgâr; çadırları kurmak neredeyse imkânsız; doğu rüzgârlarının özünün yoğunlaştığı gerçek bir kasırğa. Yemek ve yatağa gitmek için bazı işler halledildi. Üçüncü gün oldu, sığırlar için hiç çayır yok. Midillilere arpa verdik ancak yak öküzleri onu reddettiler.

21 Ekim-Kuzeyde, Lak Zung, bizim yeni geçtiğimiz Lingzi Tang'ın yüksek ovasından aşağıya inen garip vadiler kümesinin adıdır. (İkisi de denizden on altı bin fit yüksektir! Mont Blanc tepesinden bin fit daha yüksek!)Bu mesafede çok şık, lir şeklindeki boynuzları ile beyaz bir erkek Tibet antilobu görüldü. Bir sıradağın tepesi olması gereken garip granit kayaların çizgi şeklinde uzandığı öbür taraftaki geniş bir vadiye indik, ancak yanlışlıkla çakıllı bir vadi gezildi. Ana vadiye eski bir kartal yuvası var. Altındakilerse, yavrularını beslemek için bu kuşların önceki nesilleri tarafından öldürülen antilopların kemik ve boynuzları ile kaplı. Bir yamacın yukarısında biraz daha fazla antilopa rastlandı, ancak parmaklarım çok sert, acı rüzgârla donduğu için tetiği çekemedim. Ülkenin bu kısmının iki özelliği dikkat çekicidir. İlki (birbirini oluşturan granit kayalar) Kuzeybatı'dan Doğu-Batı yönlerinde uzanan vadilerin yerini tutan paralel yükseltilerdir. Daha sonra vadilerin devasa uzantıları ve ortasında kartal yuvası kayalar bırakarak ve tüm diğer yükseltileri kırılarak tam olarak dik kesilmesidir. Biz, bu vadilerin birinin aşağısında, sağımızdaki ilk grubun içine döndük ve çayırın ortasında yak öküzleri ile (Tibet'te olduğu gibi), çok soğuk, kuvvetli rüzgârları bulduk. Buraya yerleştik ve neredeyse aynı zamanda midilliler yaklaştı.

22 Ekim-Lak Zung ³¹³-Sığırlarımıza iyi geleceğini düşündüğümüz için burada durduk (Lak Zung ya da Eagle'snest olarak adlandırılır). Acı rüzgâr ve soğuk bir gün. Kebir, "bir çaba harcamaktan" tamamen acizdir. O, hayatının içine düşen taşları bilmediğini söyler!

Yazmak için çalıştım, ancak mürekkep her zamanki gibi kalemimde dondu.

Ben, elçinin grubunun ve aynı zamanda bizim, güzergâhımızda bir hata yapıldığına inanıyorum. Çünkü kaplıcadan batıya gittik ve geçitten geçtikten sonra doğuya geri gelmek zorunda kaldık.³¹⁴ Bir günlük yürüyüş. Hâlbuki düz gitmeliydik.

23 Ekim-Hala Lak Zung'da durulmakta; daha güzel bir gün, daha az rüzgâr, daha fazla güneş ama öğlen çadırda sıcaklık neredeyse donma noktasında. Dışarıya

³¹³ Cammu ve Keşmir Leh vilayetine bağlı bir köydür.

³¹⁴ (Y.D.) Ben rehber tarafından kasıtlı olarak yanlış yönlendirildiğimiz sonucuna vardım.

gidildi... ve başka bir yaşlı yak öküzü avlandı. Öküzün boyukuyruk sokumundan burnuna kadar on fit, yüksekliği beş buçuk fit olarak ölçüldü.

24 Ekim-Hala sabitdurulmakta ve avlanılmakta. Daha soğuk bir gün. Acı rüzgârların en soğuşunda, havakarardıktan sonra konaklama yerine dönüldü. Kebir umutsuz. O, aslında olmayan hastalığından şikâyet eder; ancak hiçbir şey yapamaz; fakat oturur, ellerini ısıtır ve inler. Diğer uşaklar da ondan şikâyetçidir.

25 Ekim- Özel hayatında emekli olan Kebir'in yardımcısı Tibetli Taşhi aşçılığa terfi etti. Nallanmaya ihtiyacı olan meradaki midilliler nallandırıldı... aynı zamanda kırılmış topuklarına eritilmiş yağ sürüldü.

Tibetliler (ya da onlar kendilerini Bot olarak isimlendirir) bana güneşte kuruttuktan sonra ezme ve dövme yoluyla eti konserve yaptıklarını söylediler. Buet kavrulmuş arpa ile karıştırılır ve koyu çorba haline getirilir. Bu işlem, her şeyin çok iyi korunduğu bu kuru soğuk ülkede mümkündür.

26 Ekim, Lak Zung'dan Tarldatt'a- Eşyalar kapatıldı ve kafile beni takip etmeye başladı, ancak uzun gizli bir takipten sonra kuşatılan vesonunda öldürülen bir Tibet antilopu yüzünden gece saat 10'a kadar konaklama yerine ulaşamadı. Şimdiki güzergâhımızdaki açık alan içinde konaklama yeribulmakta büyük zorluk yaşadık. Kaybolan Kebir'i bulmak için adamlar yolladımve yolda geri kaldığı bildirildi. Onu bulmak için bir ödül vaat ettim.

27 Ekim-Yolun kıyısından aşağı düşen Kebir gece getirildi. Kebir, karanlıkta bir ya da iki yarda gerisinde kaldığı Taşhi ve beni duymuştu, ancak konaklamayerine getirme ve onu sabah kaldırmaya zorlayabileceğimiz korkusuyla konuşmak için enerjisi kalmamıştı.Hint yerlileri böyledir. Eğer onu aramak için birilerini göndermeseydim gecenin şiddetli soğuşuna maruz kalacak ve şüphesiz ölecekti.

Konaklama yeri yakınında ilginç bir göl var. Zemin üzerinde bulunan ve düzgün olmayan bazı sıcak su kaynaklarıyla merkezden itibaren eritilmiş iki ya da üç fit kalınlığında katı bir tabaka. Duyduğum kadarıladaha ilerdekibuzdan bağımsız olan küçük bir göl, su üzerinde yüzen bu buz tabakasının devamıdır.

28 Ekim-Kuzeye doğru giden küçük bir dağ geçidi geçildi. Kafiye geldikten sonra bizimkilerin terk etmek zorunda kaldıkları yak öküzlerinden birini buldum. Hayvan vahşi ve ürkmüştü. Ancak burada onun için bolca çayır vardı. Bu çayırın ilerisigittikçe aşağıya inen bir dağ geçidine, uzun bir vadiye ve eski bir göl yatağına götürür. Yarı donmuş bir iki tane gölet, geri kalan her şey kalın bir soda yatağı. Üstte toprağın çok ince bir tabakası, altta dört ya da beş inç derinliğinde ayağın batacağı en gevşek toz haline gelmiş saf beyaz soda. Bunun altında yürürken taze karın altındaki ince buz tabakası gibi kırıldığını duyabileceğin saf olmayan yaygın tuz ya da sodyum nitrat. Yüzeyin çoğunluğunda toprak yok, soda sert ve düzensiz bir şekilde. Bu nedenle beş saat süren korkunç bir yürüyüş oldu. Mola yerimizi her ne kadar erkenden görmüş olsak da oraya bir türlü ulaşamadık. Yaklar umutsuzca arkada, ancak ay ışığı iyiydi(parlak). Soğuk, fakat iyi ki çok rüzgâr yok.

Sonunda bizim konaklama yerimiz için yeterince büyük ve derin, kurubir vadi bulundu. Buz ve çayıra yakın; kamp kuruldu, şükür. Rehberlerden biri olan Choomaroo'nun ayak parmakları kırığı çalmış. Kebir ve yak öküzlerinden hiçbir haber yok. Fakat Taşhi ön planda ve çok faydalı.

29 Ekim- Duruldu. Bütün yak öküzlerinin kaybolduğu haberiyle Kebir sabah geldi. Onların yüklerine yardımcı olmak için insanlar gönderildi. Gün ortasına yakın iki yak öküzü geldi. Adamlar, diğer ikisinin ağır yaralanmış olduğunubildirdiler. Birisi sodalı ovanın başında, diğeri tuzlu göletin yanında.

30 Ekim-Yak öküzlerinin yükleriyle kalan adamlar bu sabah geldi. Biz epeyce yaralı olan midilliler ile kısa bir yürüyüş yaptık. Sodalı ovanın kuzey ucu vadinin içine doğru daralır. Bu vadi kuzey doğu tarafında alçak kırık granit çıkıntylakuzeybatıya doğru kavis çizer. Bu yükseltinin ötesi (tabii ki bizim hala göremediğimiz) Karakaş Nehri ve gerisinde Avrupalı coğrafyacilar tarafından Kunlun olarak bilinen karla kaplı çakıllı sarp bir yükseltidir. Şiddetli soğuk ve rüzgâr. Vadinin son çayır kısmındakonakladık. Her zamanki gibi su için kar, yakacak için lavanta bitkisi. Yak öküzleri gelmedi.

31 Ekim- Şimdi otuz veya kırk yarda genişliğinde kayalık bir vadinin kendisine yönelen Karakaş Nehri'nden aşağıya doğru eğim yapan vadi boyunca

kuzeybatıya devam edildi. Göl bazen bu sodalı alan nedeniyle boşalmış olmalı. Karakaş ³¹⁵ hafifçe donmuştu. Küçük bir çember şeklindeki vadi boyunca akmaktaydıve kuzeyde büyük bir buzulaşıyla kapanmıştı. Kuzeydoğuya doğru yüksek karlı dağlar ve buzullar var; bu akarsu dağ ve buzullardan dik bir şekilde aşağıya inmekte. Bence onun kaynağı yakında. Aşağıda akarsuyun yatağında otlayan iki siyah hayvan fark ettik. Soru - yabani ya da evcil yak öküzleri mi? Sorunun cevabı, onları bizim yürüyüşümüz hattına doğru yönlendiren bir adam, bizim kafilenin alkışları arasında geldi. Onlar önümüzdekielçi grubu tarafından terk edilen sığırlardı(tıpkı bizim bazı sığırlarımız gibi).

Mükemmel bir ganimet. Şimdi perişan sarı midillinin yükünü boşaltabildik, kestane ve gri midillilerin yüklerini hafiflettik. Bu arada ayaklarıyla sulu buzları kıran sığırlar sularını hevesle içtiler. Bu ayın on altısından beri onların ilk gerçek su içişiydi; o zamandan beri kar dışında hiçbir şeyiçmemişlerdi.

Adamlarımdan hiçbirinin daha önce ulaşamadığı bir noktaya biz ulaştık. Bu yüzden nereden tahta ve çayır bulabileceğimiz ya dayürüyüşlerimizin ne uzaklıkta olacağı konusunda bilgimiz yok. Belirli bir süre yürüdüktan sonra konaklanılacak ya da devam edilecek yer genellikle bir sonraki otlak mesafesine bağlıdır. Bu, özellikle yorulan sığırlar ile ilgili bir durumdur. Eğer gelecek alan yakınsa gitmek onlara zarar vermeyecektir, ancak uzaksa onların iyiliği ve sizin o günkü ilerlemeniz için mola vermek zorundasınız. Biz böyle imkânlar olmaksızın devam ettik. Yolu sezme zorundaydım ve bunun için kafilenin önünden gidip akşama doğru güzergâhı yüksekçe bir yerden tetkik etmeye çalıştım. Karakaş, burada yarım mil genişliğine sahip düz, oldukça enli bir vadiye sahipti. Bazen bir dere halindeki taşlı ve kuru bir yatağı, kendisi batıya uzanan vadinin kuzey ve güneyine uzanan bu çıplak dağ ve iki tarafında alçak taraçalarla merkezi kaplar. Dışarıya açılan her yeni dehlizde olduğu gibi endişeyle ileriye baktım; vadinin her bir yanını dikkatlice inceledim. Öğleden sonraya geldigimizde bu verimsiz topraklarda bizi şimdiye kadar yüzüstü bırakmayan lavanta bitkisinin dahi bulunmadığını farketmişimdeki korkumu hayal

³¹⁵ 740 kilometre uzunluğa sahip olan Karakaş veya Siyah Yeşim Nehri, kaynağını Tibet Platosu'ndaki Karakorum Dağlarının kuzey yamacındaki Sumde yakınlarından alır. Yarkend ve Leh arasındakiAntik Ticaet yolu üzerinde bulunan nehir, kayalar ve çakıl taşlarının aşındırmasıyla ortaya çıkan yeşim taşlarıyla ünlüdür. Michael Ward. "The Kun Lun Shan: Desert Peaks of Central Asia", s.90.

edin. Bitki bulma umudumun kesildiği otlak ve yatağı kuru bir dere! Bir seyyahın konaklama yeri için gerekli üç büyük şeyin tamamı –yakacak, otlak ve su- yoktu! Akşam yaklaşmaya başlıyordu. Ben kuzeydeki bir uçurumda çıkarılan ve ana vadinin aşağıdaki görüntüsünü kapatan taşlı ve enkaz halindeki yüksek bir yatağa ulaştım. Bir şeyler görebilmek için bunun üzerine çıktım ve küçük bir ovanın alt ucunda zeminin karanlık bir parçasını fark ettim. Umudum yeniden canlandı, gördüğüm çalılıklara neredeyse inanamıyordum! Ancak gözlerim onları ve daha fazlasını belirgin bir şekilde gördü; onların arasında görülebilen beyaz bir buz pırlıtsı vardı. İlerledimve vadinin bitmez tükenmez uzantısında bir ay boyunca ilk kez gördüğüm çalılara ulaştım. Burada kopan korkunç bir rüzgâr vardı, ancak ateş için bolca kuru dalın toplanmış olduğu bir yokuşun altında korunaklı bir nokta seçtim (Yukarıdaki soğuk havalarda bu anı ne kadar sıklıkla ürpererek özledim!) ve beklemek için oturdum. Bir saat bekledikten sonra kafilenin karanlıkta beni geçemeyeceği düşüncesiyle korkmaya başladım, bu yüzden bağırmaya başladım. Cevap yok. Sonunda midillim karşı tarafta bir şeyleri duymanın işaretlerini gösterdi. Onlar aslında beni geçmişlerdi. Fakatşu an sorun yoktu. Ben onları korunaklı barınağıma aldım ve şu anda kalplerimizi sevindiren böyle muhteşem bir ateşe sahiptik. Vadinin sol veya güney tarafında dar bir geçitle gelen ve şimdiye kadar ana vadinin kuru yatağını dolduran bir akarsu kıyısında gördüğüm buzu bulduk. Benim aşağıya gelişimden daha önemli olan, akarsuyun çıkış noktasını, bu geçidin yukarısını, ertesi gün keşfetmeyi düşündüm.³¹⁶Zirabu, sürüyü otlaklara götürmek için gerekliydi.

1 Kasım –Tahılları taşıyan yaklar hâlâ arkada olduğu için atlara yem veremedik. Neyse ki sağ tarafta bir sıcak su kaynağının kenarında biraz çayır bulduk. Ben vadiyi görmek için bir milden daha fazla olan çakıllı bir tepeyi dolaştımancak çalı çırpı dışında hiçbir şey göremedim. Bu yüzden geri geldim ve sıcak su kaynağında konakladık. Akarsuyun suyu biraz tuzluydu, bu bakımdan tekrar çay vb. erimiş buzdan yaptık. Akarsu burada buz kümelerinin arasında bağımsız akar. Birkaç inç derinliğinde; beş altı yarda genişliğindedir. Bol miktarda odun ve çalı çırpı ormanı gibi buradan aşağıya doğru genişler. Kullanımı oldukça tehlikeli olan teneke

³¹⁶ (Y.D.) Sayın Hayward daha sonra yaklaşık seksen mil yukarıda bu nehrin kaynağını buldu ve onu bu noktaya kadar takip etti. O, Karakaş Nehri'nin gerçek kaynağını olduğunu ve yüksek ovadan geçtiğinden daha iyi bir güzergâh sunuyor.

tencereyi denedim, ancak sadece parmaklarımı yakmayı başardım! Bu dağların kuzey taraflarında neredeyse vadinin seviyesine kadar yükselendağınık ve bol kar vardı.

Yak öküzleri öğleden sonra geldi. Bizim yeni satın aldıklarımızdan biri pes etmişti.

Sıcaklığın muazzam değişmesi. Sıcaklık bugün saat 10'da 40 Fahrenheit.³¹⁷Şafakta sıcaklık 9 Fahrenheitti.

2 Kasım-Şimdi buz kıyıları arasında özgürce akan Karakaş akarsuyunun aşağısına yüründü. Bunehir sayısız sıcak su kaynaklarıyla beslenir, bundan dolayı buzdan bağımsızdır. Ancak bu kaynaklar suya acı bir tat verir. Biz dün gecenin son konaklama yerinden birkaç mil ötede küçük kraterler ile uzunluğu dört ya da beş yarda ve orta derinliği iki ya da üç fit olan küçük bir ovayı geçtik. Bu kraterlerin diplerinde potasyum nitrat ya da genel tuz tortuları vardır. Uşaklar müşterek kullanım için bir miktar aldılar. Vadi geniş ve düzdür ve dehliz sadece dağ geçidinin ağzından çıkan molozun büyük eğimli uzantısıyla, aralıklarla (genellikle kuzey taraftan) ve neredeyse vadinin içinden akarak kırılır.Günün bütün yürüyüşünde bolca çalılık. Şimdi kuzeyde granit kayalar vadiden doğru yükselmekte. Granit kayalar dağılır ve Ladak'ta olduğu gibi parçalanır. Terk edilen yak öküzlerinden iki tane daha bulduk ve getirdik, ancak bizim sarı midiliyi bırakmak zorunda kaldık. "Kiyang" (Tibet yabani eşeği) sürüleri gördük. Vadinin aşağısından ince kar zirveleri ve öncesinde çalılık ve çayırlar görünüyordu.

3 Kasım-Bu sabah konaklama yerini hemen terk ederken beyaz midilli hastalandı. Taşhi, hayvanın burun derinliklerinden çıkartılan bir kıkırdak parçasıyla onu tedavi edeceğini iddia etti, burun deliklerinde kesikler yapıp kuyruğundan bir parça saç bu deliklerden geçirecek ve hayvan bunu çıkarmaya çalışırken ayağa kalkacaktı. Ben operasyonu görmedim. Onun yükünü iki adam üstüne koydular ve

³¹⁷ Amerika ve Birleşik Hükümdarlık'ta günlük hayatta sıcaklık ölçü birimi olarak kullanılır. Suyun donma sıcaklığı 32 F derece, kaynama sıcaklığı ise 212 F derecedir.

ilerledirler. Dün biz bir grup taş kümesini geçtik: gördüğümüz tüm işaretler bu yolların daha önce kullanıldığını gösteriyordu.³¹⁸

4 Kasım-Adamlar dün gece geç geldi ve yolda beyaz midillinin öldüğünü haber verdiler. Bence buna, yapılan operasyon sebep oldu. Bu sabah, şafakta, termometre 1 Fahrenayt'tı.

Akşam bu vadinin birkaç mil aşağısının tamamı, kafilenin yerleşmesi için uygun bulundu. Bu otlakta bolluk içinde yaşayan, terk edilmiş iki tane daha yak öküzü bulduk.

5 Kasım-Kimi altı-yedi yarda boyunda tuz kraterleriyle dolu öncekilerden daha da büyük güzel çayır ovalar boyunca devam ettik. Bazıları çoğu donmamış yoğun tuzlu su ile doluydu. Buharlaştığında daha önce görülen tuz katmanını oluşturacak sanırım. Bu vadide çayır olan her yerde aynı zamanda toprak üzerinde tuzlu bir tozlaşma da var. Donmuş bir bataklık çayırını geçerken bir bataklık çulluğu uçtu ve aynı zamanda sanırım bir sığircık da geçti. Bir süre çalılıklar boyunca yürüdüm ve iki tavşan vurdum (mavi Tibet çeşidi, kuyruklarında saf beyaz kümeleriyle). Konaklama yerini kurarken bizi ikiyüz yarda uzaklıkta izleyen yaklaşık yüz kyangdan oluşan bir sürüyü gördük.

Vadinin aşağısından bazı karlı dağlar görünür. Onların bu tarafında kalan kuzey sıradağlarında bir ağız var. Jonhson'un³¹⁹ haritasına göre bu ağız Türkistan'a doğru Karakaş'ın döndüğü güzergâh olsa gerek.

İki tane daha yak öküzü bulduk, toplam dokuz tane

6 Kasım- Bugünkü yürüyüş güzergâhının büyük bölümü çoraktır, ama konaklama yerimiz otlak yanıdır; oradan buraya dağılan birkaç yaprak değil, Tibette'ki gibi, gerçek bir otlaktır. Bu konaklama yerinin kenarı, şimdi terk edilmiş

³¹⁸ (Y.D.) Daha sonra bulduğumuz bu vadiyeburadan yeşim elde eden Çinliler tarafından sıkça ziyaret edildiğini gördük. Müslüman Türkistan'da bu zevk olamdı için bu endüstri şimdi yok. Çince'deki "Bin Klasik Karakter" in çeşitli yapımlarını sıralayan bir çizgi "Yeşim Kunlun Dağlarından gelir" (söz konusu olanlar) der. Bu aktarmayı Hindistan Müzesi'nden Sayın Aston'a borçluyum.

³¹⁹ Shaw burada Alvin Jewett Johnson (1827-1884) 1861 tarihli Asya haritasından bahsetmektedir. Haritada Türkistan ve Kuzey Çin detaylı bir şekilde yer alırken, Avrupa, Arap Yarımadası ve Afrika'nın bir bölümü de dâhil edilmiştir. <https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/Asia-johnson-1861>(Çevrimiçi/erişim tarihi 08.11.2017)

bazı yeşim taşı ocaklarıdır. Bu kazılar yukarı tepeye doğru küçük bir yoldaydı, bu yüzden çok sayıda sert kaya parçası aşağı yuvarlanmıştı.

VI. BÖLÜM: ŞEDULLAH'TA ALIKONMA

Şedullah Kalesinden Mektup- Türkler: Onların Kıyafetleri ve Davranışları- Onlar Tarafından Kullanılan Tibet Adı- Karakaş'tan Yolculuğun Yeniden Özetlenmesi- Kırgız Yurt'un İlk Görüntüsü- Onun Ahalisi- Türk Askerlerin Gelişi- Seyyah Onlarla Hükümdara (Atalık Gazi) Bir Mektup Gönderir- Şedullah'a Varış ve Burada Emir Üzerine Alıkonma- Kaşgar Hükümeti Adına Bir Mihmandar'ın Gelişi- Hayward'ın Yaklaşmasının Yol Açtığı Zorluklar- Alıkonulmaya Devam- Münşi'den Gelen Mektup- Seyyah Moğol (veya Türk) Kıyafetini Kabul Etti- Hayward'ın Şedullah'a Gelişi- Onunla Yazışma- Alıkonulmanın Sona Ermesi

Mektuptan alıntılar 10 Kasım 1868'de başladı ve günden güne devam etti.

Bu güne kadar kafilem için sığır satın aldığım Ladaklılar ile mektupları geri göndermenin bir fırsatını bulmayı umut ediyorum. Bu yüzden son dakikada yetiştiremeyebilirim diye şimdi yazmaya başladım. Dr. Cayley şimdiye kadar Ladak'tan ayrılmıştır ve bana mektuplarının hepsini yollayacağına söz vermiş olan Keşmir valisinin sözüne güvenmek zorundayım.

Şimdi Karakaş nehri üzerinde küçük bir kalenin düz çatısında yerleştiğim çadırımda yazıyorum. Kale açık bir avlunun içini çevreleyen birçok küçük oda içerir. Güneşte kurutulmuş tuğlalardan küçük bir korkuluk bu düz çatının dış kenarlarını sararak uzanır. Kalenin köşelerinde küçük yuvarlak kuleleri ve ayrıca dört tarafa hâkim olan gözetleme delikleri vardır. Bu ilkel kale, küçük taşlı bir alanın merkezinde durur. Küçük bir alabalık akışının olduğu Karakaş Nehri çevresinde çorak kayalık dağlar yükselirken alçak çalılar ile saçaklanmış birkaç yüz yarda öteye akar. Kaleniniçi daha renkli bir sahnedir. Bir grup Moğol³²⁰ askeri yüksekliği

³²⁰ (Y.D.) Moğol, Orta Asya'nın yerlilerine Hindistan'da verilen isimdir. Ben onların kendilerini "Türk" olarak adlandırdıklarını daha sonra öğrendim.

neredeysse on beş yarda uzunluğunda olan avlunun kenarında bir ateşin etrafında oturuyorlardı. Onların on iki tane uzun Matchlock³²¹ silahları arkalarındaki duvara asılıdır; bu silahların üstüne kenarları yüksek üç ya da dört tane eyer sıralanmıştır. Moğolların elbiseleri; beli tutturulmuş uzun bir kaftan, geniş bir pantolondan oluşur. Subayların kaftanları oldukça parlak renklerde büyük desenli yarı ipek, yarı pamuktan kumaşandır. Bu adamların kıyafetlerinin bazıları donuk kırmızı Yarkend kumaşı, bazıları İngiliz baskılı patiska, bazıları da beyaz keçe kumaştan yapılmıştır. Bunların kıyafetlerinde bir istikrar yoktur. Bazıları geniş pantolonlarının içine uzun kaftanlarını kıvrırlar, bazıları önü açık ve beli bol ikinci bir kaftan giyerler. Şeflerin başlarında etrafı bir sarıkla bağlanmış koni şeklinde bir başlık vardır. Bu adamların çoğu kuzu derisi başlıklar giyerler. İki subaydan biri şimdi silahına yeni bir fitil? yerleştiriyor; diğerleri ona bakıyor ya da odalardan birinde yiyeceklerini yiyorlar. Bu arada onlar, içinde sessizlerin sürekli çarpıştığı sert ve gırtlaktan bir dil konuşuyorlar. Benim hizmetimdeki Ladaklı “Botlar” öldürdüğümüz koyunların derilerini silerek saygıyla uzakta oturuyorlar. Moğollar onlara içten davrandılar, ancak sanki onlar bir çeşit hayvandı, örneğin maymun. Moğollar onları şu ana kadar yalnızca Avrupalılardan duyduğum bir isim olan “Tibet” olarak adlandırırlar. Benim Hintli uşaklarım ortalıkta görünmemeyi tercih ettiler; ev sahiplerimiz hakkında bir fikir edinmemişler ve onlardan haylikorkmuşlardı. Bence Moğollar ve ben, iyi arkadaşlarız. Kısa zaman içinde dört çayım, subayları ağırlamak için aşağıya gideceğim. Biz, ateşin etrafına oturduk ve birlikte peş peşe çay içtik, bisküvilerimi yedik ve sohbet etmeye çalıştık. Üç gün öncesine kadar Türkçe bilgim, Atkinson’un³²² kitabından öğrendiğim “yok” sözcüğü ile sınırlıydı. Onlar Farsça

³²¹ Fitilli veya kavlı çakmaklı denilen basit serpantin veya biraz daha gelişmiş olan üç, dört mekanik aksamı tüfeklerdir. İlk olarak 1XV. yüzyılda Avrupa’da görülmüş, XVI. yüzyılda dünyada kullanılmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bkz: Kenneth Chase, **Ateşli Silahlar Tarihi**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008. Bazı araştırmacılar bu silahın ilk olarak Osmanlılar tarafından kullanıldığını iddia etmişlerdir. David Nicolle, **The Janissaries**, Osprey, 1995, s. 21.

³²² Yazar burada İngiliz tanınmış oryantalist James Atkinson’dan bahsetmektedir. Atkinson 1780 yılında Durham’da dünyaya gelmiştir. Tıp eğitimi almıştır. 1817 yılında Hindistan’da hükümet tarafından çıkarılan gazetesinin yönetimini üstlenmiştir. Bir cerrah olmasına rağmen sanat ve dil alanında da çalışmaları olan Atkinson, 1800’li yılların başında Farsça öğrenmeye başlamış, 1823 yılında Firdevsi’nin Şehname’sinin kısa tercümesini yapmıştır. Bu çalışmaları nedeniyle Royal Asiatic Society tarafından Asya araştırmaları yapanlara verilen The Oriental Translation Fund madalyasıyla ödüllendirilmiştir. Çevirileri arasında Leyla ile Mecnun’da bulunan Atkinson 1826-7 yılları arasında Fort William Koleji’inde Farsça bölümü başkanlığını yapmış, 1852’de İngilterede vefat etmiştir. A. Karimi-Hakak, “Atkinson, James A.”, **Encyclopædia Iranica**, Vol. III, 1989, s.13. <http://>

bilmedikleri için, tabi ki Hintçe’de yok, biz eksik kelimeleri işaretler ve gülerek telafi etmek zorundaydık. Tüfekler, saat, pusula, tabanca...ne yazık ki konular artık tükendi, böylece biz gerçek konuşmaya geldik. Şimdi birçok Türkçe kelimeyi (tercüman yokluğu gibi dil uzmanlığı yok) anlayabiliyorum ve biz savaş, barış, coğrafya ve tarih hakkında konuştuk. En yetenekli dilbilimciler daha fazla ne yapabilir? Onlardan edindiğim bilgileri toparlayıp size söyleyeceğim. İlk başta arkadan dolan silahımı getirmem onların büyük memnuniyetine neden oldu. Yaklaşık otuz adımlık bir mesafeye bir işaret koydular ve her seferinde benim onu vurmama büyük ölçüde hayret ettiler. Onlar (taşkın neşeleriyle, ancak çok iyi yetiştirilmiş) tıpkı özel okul öğrencileri gibiydiler. Çayları için daha fazla şeker gönderdiğim zaman sırtıma vurarak beni alkışlayacaklar ve arkasından beni iyi bir adam olarak adlandıracaklardı; ayrıca ne zaman ateşlerinin yanından geçsem onların hepsi ayağa kalkacaklar ve ellerini kalplerinin üzerine koyarak başlarını eğeceklerdi; bu onların selamlama şeklidir. Sırtıma vurarak beni alkışlayan adam iki eliyle sakalını sıvazlayarak ve “Âmin, Allahüekber” haykırışıyla beni şaşırttı. Bütün grup sakallarını sıvazlayıp ciddiyetle onun, “Allahüekber” haykırışına ahenkle uydu. Bu “et ziyafeti sonrası inceliği” idi.

Gün doğar doğmaz onlardan birinin “kalk ve Namaz kıl,kalk ve Namaz kıl; Namaz uykudan daha iyidir”, diye seslendiğini duydum. Dün askerlerden ikisi elleri önden bağlanmış; kıyafetleri omuzlarından soyulmuş ve sırtları kanla kaplanana kadar subaylardan biri tarafından kamçıyla vahşice kırbaçlanmışlardı. Bunu gören uşaklarımbunun sebebini sordular; onların Namazları’nı kılmak için zamanında kalkmadıklarını söylediler. Aynı günün akşamı bu iki adamdan biri Türkçe şarkı söylüyordu, iki kişide ateşin önünde dans ederek ona eşlik ediyordu. Ben de gruba katıldım ve subaylardan biri tarafından Yarkend cevizi ile beslenildim. Yaralı iki dansçı bir ayağını diğeriyle değiştiren ve kollarını yavaş yavaş sallayan bir ritimle tempo tutturdular. Yorulduklarında da gruba başlarıyla selam verdiler ve oturdular.

Bu arada Yakub Beg’in askerleri tarafından bir baskınla tutuklanıp tutuklanmadığımı ya da onların bir düzinesiyle bir kaleye nasıl hapsedilmiş olarak

kendimi bulduğumu bilmiyorsunuz; bu yüzden kaldığım yerden yeniden başlamam gerek.

Akarsuyun sayısız kollarıyla beslenen gerçekten bol yeşillikli iyi bir çayır içinde olan konaklama yerimizden ayrıldıktan kısa bir süre sonra altıncı günün sabahında kayda değer herhangi bir olay olmaksızın aynı vadiye indik. Ağıla kapatılmış büyük bir koyun sürüsünün bulunduğu bir yere rastladık. İnsan varlığının bu eski işaretleri bize burada yaşamın olduğunu ortaya koyar. Bu dağlarda sık görülen göçebe kabile çobanlarının herhangi biri ile bizim ne tepkiyle karşılaşacağımız konusunda tamamen bilgisizdik. Hepimiz, kendilerini Kırgız olarak isimlendiren bazı göçebelerin yağmalarıyla (onların dadandığı bu yerde Kırgız Ormanı adı hala korunur) daha batıya giden yolu, Yarkend'e, önceden güvensiz hale getirildiğini ve bazen aynı adı taşıyan kabilelerin Karakaş vadisinin yukarısına koyunlarını getirdiklerini biliyorduk. Bu ağıl geçen yıldan kalmaydı ve herhangi bir ziyaretin izi yoktu. Ancak daha sonra gün içinde kabilemeden önce gezinirken bir insana ait yeni bir ayak izi gözüme çarptı. Burası zor ve taşlı bir yolun öncesinde toprağın yumuşak bir bölümüydü. İlk etapta izlenimimi doğrulayamadım ve yanıldığımı düşündüm. Fakat az sonra bir at izinin yanında ayak izi tekrar görüldü. Robinson Cruso ve onun ayak izini düşünüp gülmekten kendimi alamıyordum. Ancak o yeterince dikkat çekmesine rağmen benimki böyle mucizevî bir işaret değildi. Eğer bu bir Kırgız'ın ayak işaretiyse onların bize yağma için saldırmaya teşebbüs etmeleri çok mümkündür ve bir hücumda uşaklarımdan hiçbiri, hatta eşyalar güvende olmayabilirlerdi, en azından bizim yolculuğumuz yarıda kalabilirdi. Bu nedenle yolculuk ettiğimiz açık ovanın sonuna geldiğimizde çıkıntı oluşturan bir noktada daralan vadide kabileyi durdurdum ve ileriye gizlice gözetlemek için kendim gittim. Vadinin aşağısına hâkim olan bir tepeye ulaşır ulaşmaz sürünerek ilerledim; dikkatlice, sessizce, avını takip edercesine başımı kaldırdım ve etrafi kontrol ettim; çalılıkların serpiştirildiği yeşil bir vadi ve ortasında bir Kırgız “yurt”u gördüm.³²³ Atkinson'un kitaplarını okuduktan sonra buna hiç şüphe yoktu. Kirli

³²³ Yurt eski Türklerde, genellikle “ev, çadır” anlamındadır. Yurt terimi Türkistan'da dairesel planlı, kubbe ya da koni biçimli keçe ile örtülü çadır anlamındaki bozüy için de kullanılır. Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, 1981, s.338-342. Bozüy, İngilizce, Rusça gibi batı dillerine “**yurt**” olarak geçmiştir. “Bozüy”ün ana malzemeleri;

beyaz bir malzemeyle kaplanan, besbelli keçe, alçak kubbe şeklinde bir çatı ile dairesel bir yapı. Dürbün, yüksek çizmeler ve uzun bir tunik giymiş sıgırlarla meşgul olan bir adam gösterirken bu yapının etrafında bağlanmış dört ya da beş at ve yak öküzü vardı. Yurtun çatısından hafif bir duman çıkıyordu. Bu yeni sahneyi seyrederken hislerimi ben size anlatamam. Seyahatime asıl şimdi başladığımı hissettim. Artık Türkler ve Kırgızlar hakkındaki rüyalarımı anladım ve şimdiye kadar Avrupalılar ile ilişkileri tamamen kopuk olan milletler ve kabilelerle temas kuruyordum. Ben dikkatli bir şekilde geri çekilerek kabilemin yanına geri döndüm. Kısa bir görüşmeden sonra yurtun yanına gidip konaklamaya karar verdik. Eğer onlar bizi fark ederse yakınlarında durmamamız korku olarak anlaşılabilirdi. Biz dört tüfeği yüklenip tekrar yola çıktık. Şu ana kadar gecikmenin yanında bir sürü soruna sebep olan uşağım Hintli Kebir, korkmuş yüzüyle kafilenin önünde giderken atımın kuyruğuna kendisini bana yakın tutuyordu. Kırgız, işleriyle oldukça meşguldü, onun yurtunun yirmi yarda yakınına gelene kadar beni görmedi. Herhangi bir şaşkınlık göstermeden sesime döndü ve gülümseyerek beni karşılamak için öne geldi. Şimdi ikinci bir adam yurttan çıktı. Biz yalnızca ilk adama selam verebildik, diğerine gülümsedik; o da bize bir Kırgız olduğunu söyledi. Anladığımız kadarıyla Şedullah'ta benim için bekleyen hükümdarın bazı askerlerinin olduğunu söyledi. Bizim tuhaf görüntümüzün onu şaşırtmamasının nedenini bu açıklamış oldu. Kardeş olan, pembe yanakları bronzlaşmış bir İngiliz kadar koyu renkte olan bu Kırgızların ikisi de oldukça gençlerdi. Az sonra bir kadın görüldü, ancak geride kaldı. Oldukça güzeldi ve tıpkı geniş bir kurdele rulosu gibi neredeyse eşit kalınlıkta başını kuşatan beyaz pamuklu kumaştan bir bant takmıştı. Aynı kumaşın renklendirilmiş bir desenle süslenmiş uzun bir şeridi arkasından sarkıyordu. Kıyafeti, erkeklerinki gibi beli kuşatan ayak bileklerine kadar inen uzun bir tunikti ve uzun kırmızı deri çizmelerigörünüyordu. Erkeklerin tunikleri veyakaftanları daha kısaydı ve onların başlarında sarkık kulaklı bir kürk başlık vardı.

ağaç sınıkları, keçe ve iptir. Bozüyün materyalleri genelde ahşap malzemelerden oluşmaktadır. Bu ağaç malzemelerle oluşturulan iskeletin üzerini ise keçe, hasır ve bazen de hayvan derileriyle kaplanmaktadır. Yavuz Ercan Gül, Kırgız Türklerinde “Boz Üy” (Çadır) Geleneği, **Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt I, S. 17, s. 113, 121. Sibel Yacan, **Türklerde Çadır**, İstanbul, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, Yay.,1995.

İyi huylu Kırgız'ın bir ateş yakarak bana yardım etmesiyle burada konakladım. Az sonra dağ keçisi ve koyun derisi uzun bir kıyafetgiymis diğer bir Kırgız, bir koyun sürüsüyle geldi. Doğdukları andan itibaren çoban olan Gudi uşaklarım, sürünün binden fazla olabileceğini söylediler. Bu koyunlar büyük düz kuyruklara sahip olan Afganistan'daki koyunlara benziyorlardı. Kuzular çıkarılıp annelerine verildikten sonra üç Kırgız yurtlarına geri döndüler. Sonra tekrar ortaya çıktılar, bol miktarda tereyağı ve bir koyun getirerek bana yaklaştılar. Bunlar minnetle kabul edildi ve koyun hemen kesildi; tereyağı mükemmeldi. Ben dönüşte onlara biraz İngiliz barutu ve genç bayan için bir ayna verdim. Onlar bu hediyelerden hoşlandılar.

Ertesi sabah çok erken Kırgızların yakın dedikleri Şedullah'nın aşağı vadisine Ladaklı iki adamımı gönderdim. Şedullah, Divan Bahşı'dan (Yakub Beg'den ülkesine giriş izni için benden önce gönderdiğim Müslüman) bir mektupla beni karşılaması gereken bir haberciyi görevlendirdiğim yerd. Burada hiç köy yoktu, sadece Ladak ve Yarkend arasında eski bir güzergâh olan bir konaklama alanı vardı. Türkistan'da sorunlar hâlâ devam ederken dört yıl önce Keşmir mihracesi Karakaş Sıradağlarının karşısına (onun gerçek sınırı) birkaç asker ve işçi gönderdi ve Şedullah'ta küçük bir kale inşa ettirdi.³²⁴ İki yaz boyunca onun askerleri bu kaleyi işgal ettiler; ancak geçen yıl Yarkend hükümdarı bütün ülkeye hâkim olunca bu birlikler geri çekildi. Gerçekte Mihrace Şedullah'ta benim sahip olduğum haktan daha fazlasına hâkim değildir. Onun ne Türkistan boyunca kuzeye akan bir nehir, ne de Yarkend'e vergi ödeyen Kırgızların meraları üzerinde hiçbir zaman hakkı olamadı. Bizim en son çıkan haritalarımızda buranın daha yeni terk edildiği

³²⁴ Metin yazarı Jammı Keşmir'i elinde tutan Hindu Dogra ailesine mensup olup, 1856-1885 yılları arasında Mihracelik yapmış olan Ranbir Singh'den bahsetmektedir. Ranbir İngiliz taraftarı olmasının yanında, koyu bir Hindu ve diğer dinlere karşı toleransı olmayan biriydi. Farsça, İngilizce ve İsveççe bilen Ranbir devlet yönetiminde zayıf kalmıştır. **Imperial Gazetteer of India**, Vol. 15, Oxford At The Clerandon Press, 1908, s. 96. Ranbir 1862 Tungan İsyan'ından sonra 1864 yılında Şedullah'ta bir kale inşa etmiştir. Şedullah'ı kuzey karakolu yapmak isteyen Mihrace'ye, İngiliz hükümeti uzak olması ve yerleşimin olmaması nedeniyle bu duruma olumlu bakmamıştır. Yine de Mihrace'nin burada bir karakol inşasına izin vermiştir. Yakub Beg bölgede hâkimiyeti ele geçirince Mihrace 1867 yılında burayı terk etmek zorunda kalmıştır. A. G. Noorani, **India-China Boundary Problem, 1846-1947**, Oxford University Press, 2010, s. 48.

izleniminin verilmesi ve buranın Keşmir sınırlarına dâhil edilmesi daha şaşırtıcıdır. Mihrace buradaki toprağın bir yarda karesine sahip değildir ve halkın tamamı başka bir devletin vatandaşıdır.

Ancak bu tür konuları bırakarak hikâyeme devam edeceğim. Ben kahvaltıdaiken Şedullah'tan iki Moğol askeri geldi. Sohbet edemedik, fakat onların silahlarına baktım ve onlara biraz çay verdim. Daha sonra ayrıldılar. Öğleden sonra daha iyi kıyafet giymiş olan başka üç atlı Moğol geldi. Kıyafetleri üst üste parlak renkli uzun elbiseler, geniş pantolon ve sivri uçlu ipekli başlıkların üzerine bağlanmış sarıklardan oluşuyordu. Ben onları oturttum ve onlara çay verdim (seremoninin şaşmaz bir parçası). Birkaç saat önce tanıştığımız Kırgız, onlardan öğrendiğim birkaç Türkçe kelime ve işaretle bir tercüman gibi davrandı. Arkadan doldurulan silahlar, tabancalar, casus gözlükleri, saat gibi ilginç bütün eşyalarını onlara gösterdiler. Bu sıradışı şeyler usulüne uygun incelendikten sonra, bana, bu üç Moğol askerinden birinin hükümdara gelişimi haber vermek için Yarkend'e hemen gideceğini açıkladılar, bu nedenle ona bir mektup ya da bir çeşit simge vermeliydim. Bu yüzden onun hükümdarına İngilizce (Farsçama güvenemediğim için) kısa bir not yazdım ve (Farsça karakterle tam adımı taşıyan) mühürlü yüzüğüm ile birlikte pembe bir zarfa koyarak haberciye teslim ettim. Bu üçü, yolculukları için iyi dileklerimi aldıktan sonra hemen atlarına bindiler ve dörtnala gitmeye başladılar.

8 Kasım Pazar, yak öküzlerinin bana yetişmeleri için ertesi gün tekrar durdum. Bunlar her zamanki gibi bir ya da iki gün geride kalan un gibi ihtiyaçlarımızı ve haftalık yiyeceğimizi taşıyan hayvanlardı. Öğleden sonra yak öküzleri geldi ve un dağıtıldı. Salı sabahı Şedullah'ın aşağısına yürüdük. Burada yaklaşık bir düzine asker kıtasına komuta eden pazar günkü arkadaşlarımızdan ikisi tarafından kabul edildik. Bize oldukça nazik davranıldı. Kalenin en iyi odaları verildi (Bu kaleyi, Doğunun şatafatlı daireleri gibi değil, daha çok bir İngiliz domuz ağılı gibi düşünmelisin). Bir onur konuğu olarak beni memnun etmek ve gelişimi beklemek için yaklaşık bir ay önce burada görevlendirildiklerini söylediler. Ancak ben daha fazla ilerlemeden buraya geliş haberim hükümdara iletilecekti ve hükümdarın cevabı için onun emirlerini beklemeliydim. Onların dediğine göre habercinin Yarkend'e gidip gelmesi altı gün sürecekti, bu nedenle burada yaklaşık

bir hafta alıkonulmuş olacaktım. Ben kaderime boyun eğdim ve birkaç gün içinde çok sayıda Türkçe kelime öğrenerek Türkçemi geliştirdim. Kelimelerin anlamını çalışmak gerçekten çok eğlenceli oldu ve başlangıçta yetersiz olsa da oldukça fazla kelime öğrendim. Subaylar ve diğer insanlar kelimelerin anlamlarını bana açıklamaya ve onların söylediklerini benim tahmin etmem için büyük çaba harcadılar. Bunda dikkate değer beceri gösterdiler ve ben bu konuda hızla ilerledim.

Ancak perşembe gününe kadar alıkonulmak beni yormaya başladı ve diğerlerine vahşi yak öküzü avlamayı önerdim. Bu hayvanların Şedullah'a bir günlük yürüyüş mesafesinde bulunduğunu anlamıştım. Avcılık için bize bir günlük izin verilirse haberci döndüğünde mutlaka geri dönmüş olacaktık. Ertesi sabah iki subay, üç dört adam ve ben vadinin yan taraflarından birinden gitmeye başladık. Birlikte öğle yemeği (Yarkend bisküvisinden oluşan) yedik. Öğle saatinden kısa bir süre sonra on altı tane yabani sığır sürüsünü fark edebilecek kadar şanslıydık. Tasarlanılan konaklama yerinde atlarımızı bırakarak sessizce sokulma oyunumuza başladık. Ama bir atlının bize doğru dörtlüye geldiğini gördük; dürbünden onun bir Moğol olduğunu anladık ve bize yaklaşırken geri dönmemiz için bağırdığını duyduk. Moğol, bizim yanımıza geldiğinde Yarkend'den bazı önemli kişilerin beni almak için geldiklerini söyledi. O çadırımı ve diğer eşyalarımı taşıyan sığırlara geri dönüp hemen geri dönmemiz gerektiğini söyledi. Bu habere sevinen ben, atıma bindim ve vadiden aşağı dörtlüye sürdüm. Biz geliş zamanımızın yarısından daha az bir zamanda Şedullah'a ulaştık. Kapıda iyi giyimli bir asker nöbet tutuyordu (Aslında onlar böyle bir şeyi, ne daha önce ne de sonra yapmamışlardı). Ben avluya girdiğimde kakmalı bir kılıç ile uzun bir ipek elbise giyen ağırbaşlı bir Moğol, ocağın önündeki halının üzerinde ihtişamlı bir yalnızlık içinde oturuyordu. Ona yaklaşmama rağmen ayağa kalkmadı, ama onun yanında oturmamı işaret etti. Ben oturdum ve Farsça hitap etmeye çalıştım. Başını salladı ve daha sonra ocağın öbür tarafında oturmasına izin verilmeyen diğerleriyle yüksek sesle konuşarak beni umursamadı. Bu davranış beni oldukça kızdırdı, az sonra kalktım ve başka bir ocağın bulunduğu avlunun diğer tarafına yürüdüm. Ben kalkarken bu önemli adam da kalktı ve bana Namaz kılacağını söyleyen bir işaret yaptı (ibadet esnasında sık sık tekrarlanan işaret olan kulaklarının arkasına ellerini koyarak). O tabi ki sonraki bir saat içinde onları üç

kez tekrarladı. Sanırım seyahat süresince tam anlamıyla vakitleri kılamadığını tahmin ediyorum.

Arkadaşlarım hoşnutsuzluğumu gördüler ve aralarında sessiz bir konuşmadan sonra içlerinden biri konuyu açıklamak için yanıma gelerek ateşimin yanına oturdu. Söylediğine göre bu subay, her zaman hükümdarın karşısında oturan bu kişi, önemli bir adamdı. O bana saygısını göstermek ve benim tüm ihtiyaçlarımı karşılamak için Mihmandar unvanıyla (ya da misafirleri karşılayan) bizi karşılamaya gönderilmişti. Biz biraz Tibetçe bilen ve Sanju'dan (bir sınır kasabası) Mihmandar ile gelen yaşlı bir adamı yeni fark ettik. İşe yarar adam olan Taşhi adında Tibetli bir tercümana sahip olduğum için sohbet hemen kolaylaştı. Bu önemli adam eğer odamda bir halı yayılmış olursa beni özel olarak ziyaret etmek istediğini söylemek için birini gönderdi. Bu sebeple odaya halı serildi, bir mum yakıldı ve Mihmandar geldi. O günve ertesi gün kahvaltıdan sonraki ziyaretinde bana karşı hala resmi davranan Mihmandar, birkaç koyun kapıda yüzlerini göstermek için itiş-kakışederken Rus şekerli somunu, yaklaşık bir düzine tepsi meyveyi (nar, kuru üzüm, çam fıstıkları) bana sunarak bir tür Doğu nezaketi gösterdi. Bu hediyeleri, hükümdarı adına birçok övgü dolu söz takip etti. Ben hiçbir sorun ya da endişe içinde olmamalıyım. İstedğim herhangi bir şeyi sadece söylemeliydim, o, bu istekleri yerine getirecekti. Mihmandarın bütün adamları ve atları emrime verildi. Beni karşılamak için böyle önemli birini gönderen hükümdarın lütfuna minnettar olduğumu söyleyerek başlıca hislerimi dile getirdim; ayrıca benim başlıca endişemin kendisinin böyle ıssız bir yere gelmesinin sıkıntısı olduğunu söyledim. Övgü, Doğulular için hiçbir zaman çok abartı olmaz. Onlar övgüyü güçlü ve bol tatlandırılmış ister. Daha sonra asker ya da tüccar olup olmadığım; benim peşimden gelecek olan atlardaki yüklerin miktarı, bunların ne zaman gelecekleri, benimle ne kadar eşyanın geldiği, onların içinde nelerin olduğu, ticari mal olup olmadıkları gibi bir dizi soru takip etti. Ara sırabu soru yağmuru, her kim olursam olayım beni karşılamak için hükümdarın emri olduğu için benim hiçbir şekilde endişelenmeme gerek olmadığı hatırlatmasıyla bölünmüştü. Kendi kendime böyle bir tuzağa düşeceğime inandıkları için ne kadar saf olduklarını düşündüm. Eğer sahte bir kimlikle gelseydim, bu şüpheli sorular arasında bu teminatlardan dolayı benim kendimi ifşa etmem pek olası değildi. Ancak saklayacak

hiçbir şeyim olmasa dakorkum, yokluğumda uşaklarımın dikkatle sorguya çekilmesi ve onların gereksiz yalan söyleyecek olmalarıydı. Bu nedenle Mihmandar (bu sefer o koltuğumdan kalkmamam için bana kibarca işaret etti) ayrıldığında ben onların hepsini çağırdım ve aynı gemide olduğumuzu, başarı ve güvenliğimizin şimdiki davranışlarımıza bağlı olduğunu onlara belirttim. Bundan dolayı da gereğinden fazla konuşmamaları için onları uyardım; sadece tam olarak doğruları söylemeliydiler. Biz ayrı ayrı sorgulandığımızda hepimizin aynı hikâyeyi söyleyip farklıversiyonlar iletmedigimiz konusunda emin olmalıydık. Bu konuda Gudi uşaklarımdan pek korkum yok, ancak diğerleri doğuştan yalancıdırlar. Sorgulayanın niyetinden şüphe ettiklerinde ya da belirsiz kötü sonuçlarından korktuklarında karanlıktaki vahşi bir hayvan gibi doğal olarak güvenliği yalanda ararlar. Bu bizim şu anki mevcut koşullarımızda tek başına uygun olmayan sanatsız ve basit bir önlemdir. Şüphe, Moğolları yiyip bitirdi. Duyulmamış bir olay olan bir İngiliz'in sınırlarında görünmesi, onların tüm hesaplarını şaşırttı. Bir ya da daha fazla atlı adamın gelip emir ya da haberler ile ayrılmadığı bir gün geçmedi. Hiçbir zaman bu yol, bu kadar işlek olmamıştı, Şedullah şimdiye kadar hiç böyle bir canlılığa şahit olmamıştı.

Sürekli üzerime ağırlık yapan bu sıkıntılar bana kaygılarımın başlıca kaynağını hatırlatır. Eğer uzun zaman önce niyetini açıklayan ve geleceğini haber veren bir İngiliz'in gelişiyse onların şüphe ve korkuları harekete geçiyorsa; görünürde amaçsız, gerçekte ülkelerini araştırma niyetinde olan başka bir İngiliz aniden yolculuğa dâhil olduğu zaman onların ne yapacağı düşünülemez. Ancak ben bunu her gün bekliyorum.

Sığırlarımın hazır olmaması nedeniyle yolculuğumdan oldukça geri kaldım ve ben şimdi Şedullah'ta günlerdir alıkonulmaktayım. Hayward da gecikmiş olmalı, aksi takdirde benden önce varmış olacaktı. Onun aniden ortaya çıkması Moğolların zihinlerinde çok kötü etki bırakacaktır ve bu toplantıya aracı olduğum için ben de bu şüphelerden payımı alacaktım. Gudi uşaklarımdan birinin dediği gibi akıllara ilk, "Kaç tane Avrupalı bu vadilerde gizlenmiştir?" sorusu gelecekti. Daha önce bir İngiliz tarafından hiç ziyaret edilmemiş olan Yarkend'e iki İngiliz'in aynı anda yaklaşması bir işgalci gücün öncülerinin ilerlemesi şeklinde abartılmış olacaktı.

Gudi uşaklarımın yönlendirmesiyle fikrimi değiştirerek başka bir İngiliz'in yakınlarında olduğunu söylemem gerektiği sonucuna vardım. Onlar Hayward ile daha önce tanıştığımızı onun tercümanı vasıtasıyla anlayacakları için bu şekilde davranırsam durumu gizlemekle beni suçlayamayacaklardı. Bu nedenle Taşhi'yi çağırdım ve konuyu ona açıkladım. Şedullah'a yirmi günlük mesafe uzaklıkta vahşi yak öküzü avlayan bir İngiliz ile tanıştığımızı Sanju'lu yaşlı adama sohbet sırasında bir fırsatını bularak söylemesini istedim. Bu durum tercümanımı hiç memnun etmedi; zorlu bir durumdan kurtulmanın en güvenli yolunun doğruyu söylemek olabileceği gerçeğine kendini ikna edemedi. Benim fikirlerim galip geldi ve kısa sürede görevini benimseyerek hikâyesini anlatabilmek iyi bir giriş yolu bulmaya gayret gösterdi. Ben bu görevi onun istediği gibi çözmesine izin verdim ve o, bu görevde kendisine hayran bırakacak şekilde başarılı oldu. Benim vurduğum avları sayarken ve avcılık hakkında konuşurken o, İngilizlerin avcılığa deli olduğunu söyledi. Bunlardan biri av için bir süre önce Ladak sınırına kadar gelmişti. Tahmin ettiğim gibi, onlar bu habere hemen atladılar. Taşhi'ye başka bir Sahib'in gelip gelmediğini sordular; hâlbuki onlar Taşhi'nin niyetinden tamamen habersizlerdi.

Öğleden sonra Mihmandar'ı ziyaret ettiğim zaman konu açılmadı; ancak İngiliz'den haber almak ve eğer o bulunursa ve ona rastlanırsa benim kabilemin hızlandırılması için iki atlı gönderildi. Bence onlar benim kabilem hakkında doğruyu söyleyip söylemediğim konusunda oldukça huzursuzdular.

Mihmandar'ın kibrini kırmayı başardım. Çatıda otururken dürbünümle dağları inceliyorduk. Sanju'lu yaşlı adam dürbünümün yaklaşık on günlük yürüyüş mesafesi uzakta olan oğullarının gelişini gösterip göstermeyeceğini bana ciddiyetle sordu. Ben merceklerden birini söktüm, burada parlak bir güneş vardı, bir parça kavi çabucak ateşe verdim. Bu oldukça olağan üstü bir şeydi. Birçok "tövbe! tövbe!" haykırırları arasında aynısını yapmak için Mihmandar'a verdim. O hemen yüksek sesle gelip görmeleri için bütün garnizonu çağırdı; garnizondakiler basamaklara toplandılar. Onun bir sonraki denemesi ne yazık ki bir başarısızlıkla sonuçlandı, çok geçmeden cübbesini yakarak onun üzerinde büyük bir delik açtı. Bu sevimliydi. Hemen bana bir atış yarışı için meydan okundu. Sadece ben ve Gudi uşaklarımın

vurmayı başardığı iki yüz yardalık bir mesafedeki hedefe birçok kez ateş ettik. Mihmandar'ın Matchlock tüfeği iki kez ateş almadı.

Mihmandar bu sabah benim makasım ile buradaki adamların yarısının sakallarını keserek kendini eğlendirdi. Bütün Sünni Müslümanlar bıyıklarının sadece dudaklarının iki kenarında uzamasına izin verirler; onlar aynı zamanda kafalarının tamamını da tıraş ederler. İnanişaya ters düşen bir şekilde saçlarının uzamasına izin verdim Hintli Müslümanların yaptığı gibi, Mihmandar, benim uşağımın çok fazla olan buklelerini kesmek için bir sepoyla³²⁵ dışarı gönderdi. Muzafferane bir şekilde makas kullanan bir Moğol, onun tepesinde dururken ben onu kale duvarının altında hüzünlü yüzüyle otururken buldum. Bu durum şüphesiz benim uşaklarımın daha temiz olmasını sağlayacağı için samimi bir şekilde kahkahalarla alkışa ben de katıldım.

Kırgız arkadaşım bir yak öküzünün üstünde bu sabah kaleye geldi. Ona midillimi nallattım. Mihmandar'ın cansiperane desteklediği operasyonda midilli kolayca nalladık. Kırgızların tamamı atlara dair her şeyde kendilerini rahat hissediyorlardı.

Zaman geçiyor ve Yarkend'den cevap gelmiyor. Bugün 16 Kasım Pazartesi, haberci gideli sekiz gün oldu; bence o yarın kesin gelecek.

17 Kasım Salı. Dün yaptığım tahminde haklı çıktım; ancak, yazık! Habercinin dönüşü benim beklediğim emri getirmedi. Haberci iki refakatçi ile bu öğleden sonra geldi. Mihmandarla uzun sohbeti bitene kadar sabırla, sessizce okumaya devam ettim. Daha sonra ikisi çatıya geldi. Bu iki adamdan birizorlukla tanıdığım uşaklarımdan biriydi. O, Münşi ve Divan Bahşı ile Yarkend'e gitme düşüncesinin ilk fitilini ateşlediğim kafiledeki adamlarımdan biriydi. Ona hükümdarın hediyesi olan birkaç ince elbise giydirilmişti. Hintçe konuşabildiği için konuşma akıcı bir şekilde ilerledi. Ben, Yarkend'e gitmiş olan Abdurrahman'ın, mektubumun posta yoluyla

³²⁵ Sepoy Farsça "sipahi asker" anlamına gelmektedir. Hindistan'da ise İngiliz Hint Ordusu'nda ve daha önce İngiliz Doğu Hindistan Şirketinde kullanılan bir piyade özel askeri bir süvari birliği görevlisi için kullanılan bir terimdir. John Keegan, "Armies of the World", Macmillan, 1979, s. 312, 545. Gerald Bryant, "Officers of the East India Company's Army in the Days of Clive and Hastings", *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 6 (3), 1978, s. 203–27.

Kaşgar'a dört günlük yürüyüş mesafesi uzaklığındaki dağlardan, hükümdara'ayollandığını öğrendim. Haberci cevabı beklemedi; ancak bir gün geride kalmış olan oldukça fazla her türden malzemeyi getirdi. On beş maund³²⁶ un, on beş maund arpa v.b.(1 maund= 32 lbs³²⁷). Hükümdarın cevabı Yarkend'e ulaşır ulaşmaz gece ve gündüz durmaksızın seyahat eden bir haberciyle iletilecekti. Bana, hediye olarak dağıtmak için Münşi tarafından gönderilmiş iki şatafatlı elbise ve daha fazla Rus şekerı bırakılmıştı. Bunlarla birlikte iki mektup (Münşi'den gelen dört tane büyük boy kâğıt) ve elçiden, Muhammed Nazar, gelen kısa bir not vardı. Not, karışık Farsça harfleri ve ile yazılmıştıve Fars dilinde olduğu için onu okuyamadım. Ancak bu notun gönderilmeden önce Yarkend valisine gösterildiğini duymam bana teselli oldu; nitekim muhtemelen herhangi önemli bir bilgi içermemekteydi. Daha önce Doğuluların her zaman birbirlerine karıştırdıkları kelimeleri ayırarak daha belirgin bir biçimde bana yazacağı konusunda Divan Bahşı ile anlaşmıştım. Oysa burada yolu üzerinde gönderdiği onun eski iki notunun aksine aralık bırakılmadan dört büyük boy kargacık burgacık yazı ile yazılmış sayfalar vardı. Bu sayfalar İngilizcede bir çocuğun okumak ve yazmak için kullandığı harfleri hatırlatır. Ancak bu mektuplarda bizim tehlikede olduğumuza dair bir işaret yoktu. Bu tehlike işareti mektubun köşelerinden birinin kesilmesi yoluyla belirtilecekti.

Cuma bana her gün bolca yiyecek, Divan Bahşı için yeni bir elbise!, dört Rupi³²⁸ ile bir koyun ödenek verilmesi ve kendilerine saygılı bir şekilde davranılmalarına rağmen kendisi ve Münşi'nin bütün kafilesinin tam anlamıyla eve hapsedildiklerini söyledi. Münşi henüz orada olmayan hükümdara mektuplarımı ve hediyelerimi sunamamıştı. Onların gelişinden kısa süre sonra Ladak'tan bir hacı geldi. O, Yarkend yolunda elli İngiliz'in olduğunu söyledi! Bu haber büyük şüphe uyandırdı ve Münşi, gerçeği gizlemekle suçlandı. Ancak Abdurrahman geldiğinde gelenlerin dört ya da beş uşak ile sadece bir Sahib olduğunu söylemesiyle Münşi'nin

³²⁶ Doğu ve Yakındoğu'da kullanılan, miktarı bölgelere ve tartılacak şeylere göre değişen eski bir ağırlık ölçüsüdür. Bu birim bazen "man veya mun" olarak İngilizce belirtilirken eşdeğer birime Osmanlı'da ve Türkistan'da "batman" olarak ifade edilmiştir. Ölçüler 11 kg. ile 72,5 kg arasında değişmektedir. Geniş bilgi için bkz: Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, İstanbul, MEB Yay., 1993, s.174-175. James Prinsep, **Useful Tables**, s. 84-90.

³²⁷ Libre İngilizce konuşan topluluklarda kullanılan bir ağırlık birimidir. Pound olarak da bilinir. 1 libre 0,454 kg eşittir.

³²⁸ Hindistan, Pakistan, Nepal gibi bazı Asya ülkelerinde kullanılan para birimidir.

tamamen haklı olduğu kanıtlandı. Yarkend valisi aynı açıklamayı içeren raporuyla benim mektubumu hükümdara gönderdiği zaman Cuma oradaydı. Cuma, aynı zamanda oradaki herkesin benim hükümdarı görmeden geri yollanmamam ancak belli bir süre gözaltında tutulmam konusunda fikir birliğinde olduğu bir konuşmaya şahit olmuştu. Cuma'nın açıklamalarından bana olabilecek herhangi bir şeyden, zavallı Schlagintweit'in başına geldiği gibi, onların benim başıma gelebileceklerden korktuklarını anladım. Ancak bu tehlikenin içten mi, dıştan mı kaynaklanabileceğini anlayamadım. İçten, her şey oldukça mükemmel; hükümdarın ordusunun on iki günlük yürüyüş mesafesi arasında hiçbir dış tehlikenin bana yaklaşmayacağını düşündüm. Bunlar muhtemelen Moğollar tarafından bana belirtilmeyecek olan duraksamalar için bahaneler. Adamım, Şedullah da bir ya da iki ay tutuluyor olmanın tahammül edilmez olduğunu söylüyor.

Söz konusu süre içinde eğer devam etmek için emir gelmezse (iki gün) hükümdarla iletişim kurmak için Abdurrahman'ı tekrar Yarkend'e göndermeyi denemek amacıyla valiye bir öneri sunacaktım ve hızlı bir görüşme olmasını temenni edecektim. Belki aynı şeyleri ona söylemek için Divan Bahşı'ya yazabilirim. Bence onun efendisine söyleyeceğim şey, şayet kendisiyle konuşabilirsem benim açıklamamı doğrulayacaktır.

18 Kasım Çarşamba-Bu öğleden sonra yaklaşık otuz atlıdan oluşan bir kafiye Ladak'tan geldi. Baş tüccar kaleye girdi ve Mihmandar tarafından çay vb. gibi şeyler ile ağırlandı. Kısa bir süre sonra aşağıya indim ve Cuma'ya benim kafilem hakkında ona soru sormasını istedim. Ben, Mihmandar'ın tüccara kafilemin onunkinden yirmi gün önce hareket ettiğini ve henüz gelip gelmediğini sorduğunu anladım. Aynı zamanda Hayward'ın Ladak'a doğru geri döndüğünü ve onunla olan Sanju'lu yaşlı adamın iki oğlu ile birlikte Argon tercümanının şimdi Yarkend'e doğru ilerlediğini söyledi. Benim hem kafilem hem de Hayward hakkında gerçekleri söylediğim bu şekilde kanıtlandı. Bu durum Moğollar tarafından memnuniyetle karşılandı.

Bu sabah Münşi'nin tavsiyelerine uyarak baş şeflere hediyeler verdiğimi söylemeyi unuttum. Ancak ben hükümdardan gelen hediyeler olduğu için kaftanları vermek istemedim. Bu yüzden Mihmandar ve Abdurrahman'a hoş birer

türban takdim ettim. Daha sonra geldiğimde burada olan ve samimi bulduğum yaşlı subayı hatırladım. İki büyük türbana yetecek kadar ona altın çerçeveli oldukça uzun bir parça ince muslin verdim.

Akşama doğru Mihmandar geldi ve ateşimin etrafında birlikte oturduk. Farklı konuları konuştuktan sonra hükümdarla ilgili konuyu ona anlattım. Edindiğim izlenime göre eğer konuyu açmak için burada kalma emrinin gelmesini beklersem, bu sınırdaki gözetimden kaçmak olarak düşünülecekti. Mihmandar benim dediğim şeyi anlar anlamaz sabahleyin hemen haberleri doğrudan hükümdara götüreceği olan bir adam göndermeye söz verdi. Ben inanıyorum ki bu akıllıca bir adım oldu.

Cuma ile daha fazla görüştim. Onun önerisiyle bugün tam bir Moğol elbisesi giydim. Uzun siyah sürücü çizme, pamuk- ipek bir iç tunik (Ladak'ta bir Afgan çay tüccarı tarafından ban verilen), tünikün beline uzun bir eşarp; bunun üzerine açık ve bol açık kahverengi bez bir kaftan giydim. Kırmızı kaşmir bir şal türban için görkemli oldu. Ağır başlı bir Türk gibi göründüğümü düşünüyorum. Benim bu görüntüm Mihmandar üzerinde büyük etki yaptı; bugünkü mütevazı birkaç mazeretti.

Cuma, hükümdarın Harun el-Reşit gibi yalnız dolaşma huyunda olduğunu söyledi. Hatta birkaç kez kendi polisi tarafından serseri olarak tutuklanmıştır. Hükümdar, rüşvet vererek kendisini tutuklayanın dürüstlüğüne şüphe etmiş. Rüşveti kabul eden yakalatır, ertesi sabah huzuruna getirtirmiş. Cezanın en hafifi kırbaçlanmasıdır. Buna karşın bu günaha karşı direnenleri onurlandırılır ve terfi ettirmiş. Bu bana gençliğinde hırsız ve serseriyken daha sonra Mısır tahtına çıkan Hükümdar Amasis'in, Herodot, durumunu hatırlatır. Bilmelisiniz ki bu kitap seyahatim boyunca yanımda taşıdığım çok sınırlı kütüphanemin bir parçasıdır. Yolculuklarda kaydedilen ve bize kadar ulaşan; benim şimdiki durumuma uygun olan en eski seyyahların çalışmalarını anlatan çeşitli denemeler ve eklerden oluşan bu kitap tekrar ve tekrar okunmalı.

19 Kasım Perşembe-Entrika yoğunlaşır. Bu sabah erkenden Taşhi içeri girdi ve kabilemin yarın burada olacağı haberini verdi. Böyle iyi haberlerin arka arkaya gelmesi beni çok memnun etti. Ancak beş dakika sonra bu kabilenin benim kabilemin

yerine Hayward'ın kafilesi olduğunu öğrendim. Dahası, o kendisinin aslında benim hizmetimde olduğu iddiasını ortaya atmasıydı.

Bu talihsizliktir!

Mihmandar dün verdiği söz gereğince gönderdiği memuru geri çağırmak için elçi gönderdi. Ancak Cuma bir av gezisinde onunla görüşmenin ötesinde benim Hayward ile hiçbir şekilde bir ilgim olmadığı konusunda sorumluluğu üstüne aldı. Böyle bir teminat, Mihmandar tarafından ikna edici görüldü. Bu yüzden subayın yoluna devam etmesine izin verdi. Benim muhafızım (benim şimdi onları böyle adlandırmam doğru olur) Şedullah'tan oldukça bıkmıştı. Herhangi bir sorunun Yarkend'e olan yolculuğumu engellemesi ihtimali beni oldukça endişelendirdi. Mihmandar çatıdaki çadırına geldi ve benimle oturdu. Ben daha önce söylemeye fırsatım olmadığı Hayward hakkındaki bütün gerçeği ona anlattım. Bana diğer İngiliz'i benden ayrı tutması gerektiği için ona sinirlenmemem gerektiğini umut ettiğini söyledi. Mihmandar Hayward için harap kalede (yaklaşık altıyüz yarda uzaklıkta) bir oda hazırlıyordu ve bu, hem ben hem de kendisi için en güvenli seçenek olacaktı. Nitekim benim hiçbir seçeneğim olmadığından dolayı bu durumu kabullenmek zorunda kaldım. Abdurrahman, onun uşaklarını sorguya çekmek için gönderildi. Eğer onlar sadece doğruyu söylerse bizim için nispeten iyi olacaktı; ancak yalanların ülkesinde hiçbir şeye güven yoktur. Elli İngiliz'in geldiği yalanını söyleyen (ben duydum) hacı hapisteydi ve Hayward'ın geri döndüğünü dün bizimle paylaşan tüccar döner dönmez yakalanmış olacaktı. Bu ikisiyle Yarkend zor olacaktı.

Hayward ile tanışan sepoylar benim kabilemin ve uşaklarımın onun dokuz gün önünde olduğunu söylediler. Bunun tek açıklaması, onların yollarını şaşırması olmaları ve Johson'un güzergâhını takip ederek Hoten'e gitmiş olmalarıdır. Tibetli bir uşagım ve bir Kırgız, onları bulmak için elimizde kalan unla gönderildiler. Eğer kabilem hakkında olumlu haber getirirlerse onlara ödül vaat edildi.

Cuma, Hayward'ın benden gizlice fikir aldığını Moğollar düşünmesinler diye ondan uzak durmam gerektiğine inanmaktaydı. Ben de onunla aynı fikirdeyim ve Hayward'ın da kendi güvenliği ve geleceği için benden uzak duracağını düşünüyorum. Benimsediğim izolasyon politikası gereği buradan kervanı geçen

Kangralı bir tüccarı görmeyi ret ettim. Onun Hindistan dönüş yolunda olmaması konusunda şanslıydık,yoksa bu derece sıkı koruma altındaki bu dağlarda yalnız bir kalede tutsak olduğumuz ve hatta beni görmesine izin verilmediğini rapor ederdi! Ben onu çatıdan gördüm ancak o beni Moğol elbiseleri içinde beni tanımadı.

Günün ilerleyen saatlerindeYarkend'den sekiz erzak yüklü atlı, on beş koyunla birlikte bizim için geldi. Sanjulu yaşlı adamın iki oğlu da eşzamanlı Ladak'tan döndüler. Onlar benim adıma Cuma'ya gizlice iki paket vermelerine rağmen beni ziyaret etmek için bir girişimde bulunmadılar. Bu paket, iki eski postayı (Ağustos'un ortasından) ve Dr. Cayley'den kibar bir not, 2 Kasım tarihli, içerir. Notta Dr. Cayley, kervanına çok sayıda mektuptan oluşan bir paket gönderdiğini söyleyerek beni boş yere umutlandırır. İki Gudi tüccar aynı şirketten geldi, ancak benim iki uşağım gidip onlarla konuşmaya cesaret edemediler.

Mihmandar şimdi daha mütevazı ve daha arkadaşça görünüyor. Zaman buldukça konuşmak için benim yanıma geliyor ve sohbet ediyor.Her dileğimi yerine getirmek için endişelerini açıkça söyledi. Görünüşteki kibri sönmüş. Mihmandarın büyük bir endişe içinde olduğunu düşünüyorum.

20 Cuma- Mihmandar, uşaklarımın un, koyun ve diğer erzaklarını yeniledi. İpek elbisesini, gümüş kakmalı kılıcını ve Matchlock silahını çıkardı ve eski kaleye yeni gelmiş olan Hayward'ı ziyarete gitti, bense dikkatlice çadırımda kaldım. O daha önceden bana Hayward'ın tercümanı olan Argon ortadan kaybolunca bu iş için Cuma'yı almak için iznimi sormuştu. Bu ziyaretine başlamadan önce belirgin bir korku içinde yanıma geldi ve Hayward'ın beni görmek için ısrar ettiğini söyledi. Ona, "Cuma'yı al, çabucak git ve meseleleri ona açıkla" dedim. Tavsiyelerimi tuttu ve bir emir olarak kabul etti. Kısa bir zaman yok oldu. Dönüşünde, Hayward kaleye gelirse bizim yola devam edeceğimiz tehdidiyle bizden uzak durması için büyük bir zorlukla ikna edebildiğini söyledi. Tamamen haklı olduğumdan dolayı benim hiçbir şey için endişe etmeme gerek olmadığını birkaç kez tekrarladı. Cuma, Hayward'ın konuşmaya benim ortağım olduğunu söyleyerek başladığını, işinin bir tüccar olduğunu söyledi. Bizim malların bir bölümü gitmişti, diğer bölümü de arkadaydı.

Cuma, tercümanlığı yaptığı için bütün bunları engelledi ve yanlışlarına karşı Hayward'ı uyardı ve Hayward da bu hikâyeden vazgeçti.

Sürekli etrafta olan Abdurrahman daha sonra son haberlerle Yarkend'e uğurlandı. Bu haberlerin içinde Sahib'in benimle birlikte yolculuk etmek istediğini, ancak benim bu teklifi hükümdarın izni olmadığı için ret ettiğimi, yine de Sahib'in beni takip ederek Şedullah'a kadar ulaştığı bilgisi de yer almaktaydı. Cuma, yazılanın bu olduğunu teyit etti. Mağrur Mihmandarım aracılığıyla bu durumda yapabileceğimin en iyisini yapmışım. Bu bilgi hükümdara ulaşmadan daha önce yolculuğa devam edebileceğimiz emrinin geleceğini sanıyorum. Ancak daha sonra bütünüyle onların gücü olacağım için burada benim için tehlike yok diyemem.

Akşam Hayward'a her şeyi açıklayan bir mektup yazdım ve niyetinden vazgeçmesi çağrısında bulundum. Yolculuk etmesine izin verileceğini sanmıyorum, zira önceden onaylanmış bir hiçbir sıfatı yok. Cuma gizlice ona mektubu verdi.

21 Kasım, Cumartesi- Bugün iyi haber. Perşembe sabahı gönderilen memur, Sanju Geçidi'nin eteklerinde hükümdardan gelen bir mektupla geri döndü. Mektupta bana eşlik etmesi için Türkistan'dan yola çıkan Yarkendvalisinin kardeşi gelene kadar Mihmandar'ın bana karşı her türlü özeni göstermesi emredilmekteydi. Buradan uzaklaşma memnuniyetimiz tarif edilemezdi. Bütün atlar getirildi ve nallandı. Dört kişi, büyük adam ve ekibine erzak getirmek için Kırgızlara gönderildi. Öğleden sonra geç saatlerde Mihmandar ve Cuma Hayward'ı görmek için gittiler. Dönüşlerinde nöbetçilerimin büyük bölümü kaleden ayrılmıştı ve çadırlarını onun bitişiğine kurmuşlardı. Cuma burada olmadığı için bunun ne anlama geldiğini bilmiyordum.

Her ne olursa olsun vazgeçmeyeceğini bildiren Hayward'dan özel bir mektup geldi. Beni görmeyi çok istedi. Ancak beni görme teşebbüsünden vazgeçmesi için tavsiye mektubu gönderildi. Eğer gerçekten beni görmesi için bir gereklilik varsa önce Mihmandarla konuşup bana hükümdar için bir mesaj iletmek istediğini söylemesini önerdim.

22 Kasım Pazar- Hayward'a tavsiye mektubum ulaşmadan önce o, çok gerekli olmadıkça yapmaması gereken şeyi yaptı. Sabah Mihmandar geldi ve "diğer

Sahip sizinle konuşmak istiyor; emirleriniz nelerdir?” dedi. Görüşmemizin hiçbir faydasının olmayacağını söyledim. Ona “Sizin tavsiyeniz nedir, diye sordum. “Ben herhangi bir şekilde size engel değilim, sizin emirleriniz için buradayım” dedi. O zaman ben de “bir arkadaş olarak tavsiye verin”, dedim. O “Öyleyse bence siz tamamen haklısınız”, dedi. Son olarak ben, “Benimle ne hakkında konuşmak istediğini Sahibe sor; eğer gerçekten önemliyse ben sizin huzurunuzda beş dakika onunla bir araya geleceğim”, dedim. Bunu yapmamım tam olarak nedeni Hayward’a benim tavsiyemi ulaştırması ve beni görmesi için ısrar etmemesiydi. Eğer görüşmemizin gerekli olduğunu düşünüyorsa mektubumda önerdiğim sebebi verebilir. Bu pazarlık, Hayward ile daha önceden hiçbir anlaşmaya sahip olmadığımı gösterdiği için benim lehime olacaktır. Onun, sadece benim aracılığım ile hükümdara mesaj göndermek için endişelenmesi doğal olacağından, bundan hiç zarar görmeyecek. Bize verilecek iznin tuzak olduğu konusunda şüphelerim var. Bu izin gerçekte bizim birbirimizi daha önceden tanıyıp tanımadığımızı görmek içindi, diğer bir ifadeyle yalan söylediğimizi yakalamak içindi.

23 Kasım Pazartesi- Mihmandarla ava çıktık. Bir keklik sürüsü bizden önce kaçtı, ben bir atışta büyük bir zevkle üç tanesini devirdim ve Mihmandar buna şaşırıldı.

24 Kasım Salı-Bu hayatın korkunç yorgunluğu. Mihmandarı çağırdım ve artık dayanamayacağımı söyledim, ancak avlanmam gerektiğini aksi halde en yakın Kırgızların yaşadıkları yere kadar yürümek istediğimi söyledim. O, beni sakinleştirmeye çalışarak bunu kabul etti. Eğer önümüzdeki iki gün boyunca valinin kardeşinden bir haber gelmezse kuzeye doğru yürümeye başlayacaktık. Mihmandar kısa bir süre sonra bir barış tesis eden meyvelerle geri geldi. Biz onu tartışırken birinin geldiğini haberi verildi. Dışarı fırladı ve hemen “Mübarek!, Mübarek!” diye ağlayarak geri geldi. “İyi haber geldi!” Sanju Geçi’ dine³²⁹ kadar kafilesi getirilen

³²⁹ (Y.D.) Cuma’nın Münşi’den getirdiği mektup 9 Kasım (23 Recep) tarihlidir. Benim yaklaşmamın ilk haberi iki gün önce Yarkend’e ulaşmıştı. Benim ilk Mihmandarım Rıza hoca hemen gönderildi. Cuma 9’unda başladı. Abdurrahman gece onu geçmiş olmalı ancak Sanju’da onu tekrar yakalamış olmalı. Bu sebeple benim Yarkend’e yaklaştığımın haberi ayın yedisiydi.

Daha sonra aşağıdaki gerçekleri tespit ettim. Gelme niyetimin ilk ipucu Yarkend’e ulaştığında, beni durdurmak için bir grup asker Şedullah’a gönderildi. Yaklaştığım zaman, daha önce bahsettiğim, her ne kadar yoluma devam etmeye söz vererek beni oyalayan Rıza Hoca bu amaç için

büyük Mihmandar ile tanışmak için yarın yolculuğa başlayacağım. Hemen hepimizde koşturma ve hazırlık oldu. Bu donuk noktadan ayrılırken yolculuk amacımıza tekrar başlamaktan tüm uşaklarım benim kadar memnundular.

VII. BÖLÜM: ŞEDULLAH'TAN YARKEND'E

Sanju Geçidinden Ayrılış, Karakaş Boyunca Yürüyüş- Kırgız Çadırının Konforu- At Eti- Türkistan Ovalarının Uzaktan Görünüşü- Yüzbaşıyla Tanışma- Türk Oturma Şekli- Dastarhan (Sofra) ya da Yiyecek İkramı- Yüzbaşıyı Ziyaret-İskit Kıyafetlerinin İzleri- Keklik Avı ve Diğer Türk Eğlenceleri- Bir Türkistan Evi- Mektup Görgü Kuralları- Sanju Beyi- Türk Eğerleri- Gudi Tüccarlar

Yarkend, 9 Aralık. Size güvenli bir şekilde dün ulaştığımız Yarkend'den bir mektup gönderen beni tebrik edin. Şu ana kadar hiçbir İngiliz'in başaramadığı şehrin kapısından geçtiğim şu dakikayı nasıl arzuladığımı siz biliyorsunuz. Kimlik değiştirmeden ya da zorlanmadan hükümdarın davetiyle şef rütbeli iki subay ve elli atlı kafile eşliğinde kabul edilmiş şeklim ise benim için daha memnuniyet vericiydi.

Ancak en ilginç yolculuğumun tüm ayrıntılarını tekrar Şedullah Hoca'dan anlatmaya başlamalıyım.

25 Kasım Çarşamba, Şedullah'ın yukarısında olduğu gibi çorak bir vadi olan, ancak daha dar ve kıyıları kayalık olan Karakaş'ın aşağısına uzun bir yürüyüş yaptık. Türkistan'a giden iki vadi girişi gördük. İkinci giriş olan Kilian,³³⁰ tüccarların yaz

bana gönderildi. Üçüncüsü Cuma birçok önlem ve Münşi'nin mektubuyla gönderildi (Daha sonra görüldüğü gibi Ladak'a geri dönmek söylendi). Cuma beni geri yönlendirecekti ve onların isediklerini yerine getirmemek için bir mazaret bulmayayım diye emirler gönderildi. Beklemekten bıkmam ve kendi isteğimle geri dönmek umuldu. Cuma bu şekilde Şedullah'ta belki de iki üç ay tutulacağımı ima etti.

Son olarak, Münşim Yüzbaşı'ya mektubumu ve hediyelerimi verdiği zaman benimle buluşması için Yüzbaşı benimle buluşmaya gönderildi. Ancak o o kadar geciktiki ki: ilk imalarını alsaydım ve geri dönseydim çok memnun olacaktı belliydi.

Bundan eğer bir İngiliz açıklama ve önceden bir düzenleme yapmadan onların sınırlarında kendisini tanıtsaydı o basitçe geri dönmüş olacaktı; aslında ilkindeki sonucuna vardım.

³³⁰ Tarihsel olarak Kuzey Hindistan'dan Tarım Vadisi'ne giden ana yol buzla kaplı Sasser Geçidi boyunca Ladak'taki Nubra Vadisi'nden, daha da yüksek Karakurum Geçidi ve nispeten kolay olan Suget Geçidi yoluyla Şedullah'taki mola yerine geçirdi. John E. Hill, **Through the Jade Gate To**

güzergâhıydı. Bu vadinin girişinde, vadinin dışından yükselen izole edilmiş bir kaya üzerine inşa edilmiş harap bir kale, onun etrafında da tarım yapıldığına dair izler vardı. Yaklaşık kırk yıl önce Ali Nazar adında bir soyguncunun bu kaleyi buraya inşa ettiğini öğrendim. Ali Nazar, vadinin biraz yukarısındaki kayaya karşı inşa edilmiş bir kulübede birkaç maiyeti ve Tatar cinsi vahşi mastif cinsi köpekle eşini koruyordu. Yarkend'den gelen Çinli elçiler bu mastif cinsi köpeği zehirlemeyi başardılar ve daha sonra karısıyla yalnız ve korumasız olduğu bir zamanda Ali Nazar'ı ele geçirdiler. Kaleyi ele geçirmek için uzun süre başarısızlığa uğradıktan sonra ondan ancak bu şekilde kurtulmuşlardı. Bu kalıntılar hâlâ 'Kurgan Ali Nazar' ya da 'Ali Nazar Kalesi' ismiyle anılır.

Bana, kuzey taraftaki üçüncü vadinin-ya da daha doğrusu geçit- Sanju Geçidi'nedoğru açıldığı söylendi. Buraya ulaştığımızda hemen korunaklı kuytu bir yerde kurulmuş bir grup Kırgız'ın 'ak ev' veya keçe çadırlarını keşfettik. Ana vadinin birkaç yüz yarda daha aşağısında son zamanlarda hasat edilmiş birçok arpa tarlaları vardı. Bu, uzun zamandır çöllere alışkın olan gözler için hoş bir manzaraydı. Ben bu çadırlardan birine yönlendirildim ve ortadaki ateşin önüne oturdum. Biraz sonra iki Kırgız kadın içeriye girdi ve bizim için çay hazırlamaya başladı. Ben ve Mihmandarım onun eğerinden çıkardığı biraz Yarkend bisküvisi yedik ve tahta kâselerden çay içtik. Bu arada -bana içi gösterilen- daha büyük bir çadır benim için hazırlanıyordu. Şimdi ilk kez bu eşsiz çadırın yapısını inceleme fırsatı doğdu. Siz açtığında uzayan, kapandığında kısalan bir çeşit kafes işi oyuncakları hatırlarsınız. Bunların bir sırasının (yaklaşık bir fit genişliğinde birbirine geçen) yarısı açıktır ve bir dairenin içindeki bir köşeye monte edilmiştir. Onlar yaklaşık dört fit yükseklikte olan çadırın yan duvarlarını oluşturur. Çadırların yukarı uçlarına bir fit aralığında bir dizi kavisli çubuk bağlanmıştır. Bu çubuklar uçların yaklaşık iki fit daha aşağısında bir

Rome: A Study Of The Silk Routes During The Later Han Dynasty, 1st To 2nd Centuries, South Carolina, Book Surge, Charleston, 2009, s. 200- 203. Şedullah'tan Tarım Bölgesi'ne seyyahlar için üç yol vardı. Kilik, Kilian ve Sanju geçitleri. Kilik geçidi en kolay ve en kısa güzergâh olarak bilinmekteydi. Ancak politik nedenlerden ötürü tüccarların bu geçidi kullanılmasına neredeyse hiç izin verilmemiştir. Bu yol genelde Yarkend'deki Baltistanlı tüccarlar tarafından kullanılmıştır. Kilian geçidi ise XIX. yüzyılda bazen Sanju geçidine bir alternatif olarak yaz aylarında kullanılmıştır. Bu geçit Sanju'dan daha yüksektir. Geçidin zirvesi daima buz ve karla kaplıdır ve yüklü midilli-yaklar için uygun değildir. En uygun geçit Şedullah'tan Sanju'dur. T.D. Forsyth, **Report Of A Mission To Yarkund In 1873**, Calcutta, Printed at the Foreign Department Press, 1875, s. 244-245.

eğime sahiplerdir, bu yüzden hepsi alçak bir kubbenin iskeletini oluşturan merkeze doğru, içeriye doğru yaklaşır. Ancak iç uçları büyük bir çember içindeki deliklere (yaklaşık üç fit genişliğinde) sabitlendiği için çadırın çatısının ortasında geniş bir açıklık bırakırlar ve birleşmezler. Bu çember yerden on ya da on iki fit yükseklikteki çubuklarla desteklenmektedir. İskeletin farklı parçalarına uyması için kesilen ve kenarları iple dikilen birçok keçe örtü vardır. Bu örtüler sadece dumanın çıkması için çatının ortasında açık bırakılmış ve sıkıca gerilerek iplerle bağlanarak tutturulmuştur. Bir kapı vazifesi gören açıklık, yan duvarların görünen bir kısmına yerleştirilmiştir. Burada keçe bir örtü asılıdır. Siz bundan daha konforlu bir konut hayal edemezsiniz. Her tarafını duman kaplayan bir çadırın önündeki ateş dehşetinden sonra doğruca yukarı çıkıpuzaga giden dumanı görme memnuniyeti tarif edilemez. Kırgızlar bu taşınır konutlarda bir evin tüm konforuna sahiplerdir. Bu çadırlar iki yak yüküken mobilyalar bir yak yükünü oluşturur. Keçe halı yeri kaplar. Onun etrafında çadırda yaşayanların katlanmış yatakları, her çeşit ahşap eşyaları, büyük bakır kazanları, eyerler ve eyer örtüleri vardır. İskeletten itibaren içinde daha küçük ev eşyalarının, matlak ve kılıçların olduğu işlemeli deri büyük çantalar asılıdır. Gece ateş söndüğü zaman keçe bir örtü tavandaki açıklık üzerine örtülür. Sıcaklık harikadır ve hiçbir şey onun temizlik ve düzenliğini aşamaz.³³¹

Bana şu anda hazırlanan böyle bir çadırdı. Bir örtü altında garip bir görüntüsü olan etin farklı bölümlerini keşfettim. Araştırmam üzerine onun at eti olduğunu anladım. Bunun ülkenin geleneklerinden birinin örneği olarak düşündüm. Keçe bir halının üzerine oturarak rahat bir akşam yemeğinin tadını çıkardım. Daha sonra ilk kez bir Kırgız çadırında uyumaya gittim.

Ertesi günkü güzergâhımız kuzeye doğru iki taraftan muazzam dikey kayalıklarla yukarıya doğru dolambaçlı bir geçide doğru ulaşır. Her birkaç yüz yardada, güzergâhın zorluklarına işaret eden ölü atları geçtik. Sabah çadır toplamakla gecikmemek için bir çeşit mağarada ikamet ettik. Ertesi gün Türkistan'a girmeye başladık. Geçit yavaş yavaş dikleşmeye ve ölü atlar daha sık görülmeye başladı.

³³¹ (Y.D.)Marko Polo'ya göre: Tatarlar'ın kulübesi ya da çadırlarının tam yuvarlak ve birlikte iyice yerleştirilen keçe kaplı çubuklarla oluşturulur. Onları bir yığın içinde birleştirir ve göç zamanlarında bu çubuklar onları bir paket haline getirir.

Dere sert, beyaz bir buz seli şeklinde donmuştu. Uzak dağlar daha yakın olanların omuzlarından bize görünmeye başladılar. Sonunda geçit ortadan kayboldu. Biz tepeye doğru dağın açık taşlı tarafından tırmanıyorduk. Bir yak öküzüne binmiş olan Mihmandarıma saygıdan dolayı bu noktaya kadar ata binerek ilerlemiştim, ancak burada artık duramıyordum ve yürümek için attan indim. Korktuğum gibi oldu. Mihmandar, yak öküzüne beni tekrar binmeye boşuna ikna etmeye çalıştıktan sonra, kendisi de attan indi ve yürümeye kalkıştı. Yüz yarda onun için yeterliydi ve daha sonra binmesi için ısrar ettiğim zaman memnuniyetle yeniden atına bindi. Nezaket yerini yorgunluğa bırakmıştı. Çok geçmeden yavaş yürümemize rağmen ben ve iki Gudi hizmetlim kafilenin geri kalanından çok ilerideydik. Sabah Ladaklı tercümanım Taşhi, uşaklarımı uyararak diğer hizmetlilerin geçidin üstüne asla ulaşamayacaklarını ve şimdi dağların neye benzediklerini göreceklarını söyledi. Tüm cahil ırklar gibi Tibetliler de hiçbir ülkenin kendi ülkeleriyle aynı olmadığını düşünürler. Ancak onların birkaç doğma büyüme dağcıya geçişlerin özellikleri hakkında talimat verdiklerini düşünmek eğlenceliydi! Sonunda üçümüz Hindistan'dan ayrıldığımızdan beri on birinci geçişimizin tepesine vardığımızda Taşhi yukarı çıkmak için zorlanıyordu. Geçit sıradağların tepesinde olan dar yükseltinin geri kalanından biraz daha alçaktı. Dağ geçidinin sonuna ulaşıldığında ilk görünen daha alçak dağların kaosu iken uzakta, kuzeyde göz, sonunda aradığını buldu – kesintisizce uzak bir denize bağlanır gibi görünen düz bir ufuk çizgisi. Bu Doğu Türkistan Ovası'dır ve ülkemden ilk olarak benim ziyaret edeceğim şehirler ve iller mavi pusla gizlenmiştir. Bir adım daha ileride üç tarafı buzullarla çevrili büyük bir havza içinde bir kar yamacı aşağı dik bir iniş görüldü. Bu havza otlarla (görüldüğünde çok memnun olunan) ve yak sürüleriyle kaplanmış olan dalgalı ağaçsız tepelerle kaplıydı.

Burada dinlendik, bir ateş yakıldı ve geçidin yüksekliğini anlamak için su kaynatıldı. Birçok yak öküzü, bavullarıma yardım etmek için karşıdan gönderilen birkaç Kırgız'ın sorumluluğu altında geçidi geçiyordu. Biz kırk beş dakika bekledik, fakat Mihmandar görünmediği için ben inmeye başladım. Patika kar içinde bir zikzaktı. Bu karın çoğu kaygan buz haline gelmişti. Midillim iki adam tarafından aşağı indirildi. Onlardan biri kuyruğuyla ona destek olurken diğeri ona öncülük ediyordu. Birden fazla at geçerken burada dengesini kaybetti ve yamaçtan aşağı

yuvarlandı. Biz burada kargaları kar üzerinde ziyafet yaparken gördük. Birkaç yüz fitten sonra kar durdu ancak yokuşlu iniş iki mil zikzak yaparak devam etti. Daha sonra yeşil tepelere indik. Burada beni karşılamak için bekleyen bir grup Moğol kafilesi bulduk. Beni bekleyenlerden her biri öne çıktı ve ellerimi avuçlarının içine aldılar. Daha sonra yavaş yavaş sakallarını sıvazladılar. Bana, inmem için yardım ve rehberlik ettiler. Bir sürü keçe örtü yere yerildi. Çay yapılırken grubun en başında olan adam benden önce yere bir örtü serdi, diğerleri de onun yere koyduğu tepsi üzerine meyveleri yerleştirdiler. Gözlerimiz daha önce gördüğümüz diğer meyvelerin yanı sıra pembe elma ve armutları görünce memnun olduk. Ev sahiplerimiz daha sonra bize geçişin bitiminde bizi karşılamak için gönderilen bu adamların, (vezirin kardeşi) Yüzbaşı'nın³³² uşakları olduğunu söylediler. Onların efendilerinin konaklama yeri daha öncesinde bizi getirmeleri için talimat verilen ve çok uzak olmayan aşağı vadideydi. İlerlemenin bu aşamasında Mihmandar bu geçitten geldi. Bizim yaklaştığımızı duyurmak için yak öküzlerine binmiş iki sepoy gönderildi ve ben oldukça geç bir vakitte kahvaltı yaptım. Hemen sonra bir Aksakal³³³ eşliğinde (ya da yaşlı bir Kırgız) yürümeye başladık. Düz, yeşil bir tepeden oldukça hızlı bir iniş bizi, güzergâhımıza devam ettiğimiz bir vadinin başına getirdi. Vakit hayli geçti ve burada yüzbaşının kampının herhangi bir işareti yoktu. Eşyalarımız çok geride olduğu için durmaya karar verdik. Ateş yaktık ve çadırlar ulaşana kadar iki ya da üç saat bekledik. Vadi çorak ve kumluydu. Ayrıca çalılarla saçaklanmış, buz tutmuş bir akarsu vardı.

28 Kasım Cumartesi- Kahvaltıdan sonra birkaç kez nehirden geçerek yürüyüşümüze devam ettik. Uşaklara binebilmeleri için at ve yak öküzleri verildi. Uşaklarımdan bazıları karşıya yürüyerek geçerken Mihmandar bizi takip eden Kırgızlar'ın bazıları indirdi ve yak öküzlerini benim adamlarıma verdi. Başlangıçtan itibaren yaklaşık beş mil sonra yeni geçmiş olduğumuz derenin yüksek tarafından tepeye çıkar çıkmaz bir grup atlı bizi karşıladı. Grubun başındaki ilerledi ve ellerimi tutarak iki eli arasında sıktı. Aynı zamanda bana samimi bir ses tonuyla tercümana gerek duymadan sağlığım ile ilgili sorular sordu. Daha sonra gideceğimiz

³³² (Y.D.)Yüz ve baş=bir subay (Türkçe) Yüz kişilik bölük komutanı.

³³³ (Y.D.)Ak ve sakal 'dan (Türkçe) gelir

yöne doğru atını döndürdü ve kibarca onun yanında atımı sürmem için bana el işareti yaptı. Yolculuğumuza devam ettik. Onun adamlarından biri dörtnala atını sürmeye başlayıp silahını havaya boşalttı. Daha sonra silahı başının etrafında çevirmeye başladı. Bunun beni onurlandırmak amacıyla yapılan bir selamlama olduğunu anladım.

Yüzbaşıyı incelemek için şimdi fırsatım vardı. Onun akıllı zeki görünen bir yüzü ve enerjik tavırları vardı. Otuz yaşın biraz üstündeydi. Başında yeşil bir türban, üzerinde sade renkli bir kaftan, kaftanın altında canlı renkli bir elbise vardı. Bu elbise çok sayıda gümüş toka ve aslan motifiyle süslenmiş iki ayrı mavi kemerle belinden tutturulmuştu. Bu kemerlere gümüş saplı, oldukça kavisli bir kılıç ve tuhaf şekilli barutluk olan işlemeli deri keseler bağlıydı. Sadece nakışlı yumuşak sarı deriyle kaplı epey geniş pantolonun uçları kaftanın altında görünüyordu. Ayaklarında ise çizme ya da tabanı gümüş zımbayla sıralanmış yüksek mokasenler vardı. Yüzbaşı, Arap atına benzeyen ama boynu daha kalın olan, küçük ama hoş, gri bir ata binmişti ve at sırtında mükemmel bir görüntüye sahipti.

Bir mil kadar at sürdük. Daha sonra küçük ağaçlarla kaplı olan düz bir alana ulaştık. Burada Yüzbaşıyı takip edenler ve onların atlarıyla birlikte bir Kırgız kampı vardı. Benim için hazırlanmış olan Kırgız çadırının içine alındım. Beni onurlandırmak için doğrudan kapının karşısına keçe bir örtünün üzerine halı serilmişti. Yüzbaşı sağımdaki halıya, Mihmandar ise onun yanına oturmuştu. Benim oturduğum halı ise tek başına bana ayrılmıştı. Mihmandar'ın önde gelen iki adamı kapının yanında oturtuldu. Dışarıda Matchlock silahlı bir bekçi duruyordu. Şimdi sana resmî görüşmelerdeki Türk usulü oturma şeklini açıklamalıyım; bu oturma şekli Batı toplumlarında bilinmeyen bir işkence çeşididir. Kural gereği, yerli Hintliler bağdaş kurarak otururlar-onların ayakları hâlâ yerde ve dizleri hemen çenelerinin altında. Diğerleri ayaklarını önlerinde üst üste atar ve bir terzi gibi otururlar. Ancak Türkistan'da merasim usulü önce iyi kıvrılmış elbiselerinizle diz çökmektir ve sonra topuk üzerine oturmaktır. Sizin ayak parmaklarınız bu şekilde neredeyse yerinden çıktığında onları içe kıvrırma ve düzayak üstünde oturma seçeneğine sahipsinizdir. Bu şekilde, çıkıntı ayak parmaklarından ayak bileklerine ve dizlerine aktarılır. Kılıç ise başka bir zorluk kaynağıdır. Eğer ilk diz çöktüğündeki ucunu öne doğrultmayı

unutursan –onu dizlerinin üzerinde koyacak şekilde- sonradan asla onu eski haline getiremezsin ve o, senin yanında sabit kalır- en rahatsız şekilde kemerinin sol tarafında yukarı topallayarak ve çay veren vb. bütün maiyete bir engel oluşturur. Sana söylemeliyim ki; kılıçlar burada tıpkı bir Fransız polisi gibi bele takılan bir kemer içine yerleştirilir, İngiliz subayında olduğu gibi gevşek askılarla tutturulmamıştır. İki kolunu açarsın ve daha sonra ciddiyetle sakalını (eğer varsa) sıvazlayarak ellerini yüzüne götürürsün ve Allahüekber (Allah büyüktür) dersin.

Biz bu şekilde oturduk. Cuma'nın tercümanlığı aracılığıyla bir konuşma gerçekleştirdik. Bu arada Yüzbaşı bana herhangi bir sıkıntımın olup olmadığını sordu ve Şedullah'ta gözaltına alındığım için özür diledi. Bu duruma diğer İngiliz'in gelişinin sebep olduğunu ve hükümdarın emrine uymak zorunda olduklarını söyledi. Ayrıca bana Hayward'ın kim olduğunu ve ne istediğini sordu. Ben cevap olarak daha önceden söylediğim gibi onunla bir av gezisinde tanıştığımızı ve Yarkend'e benimle gelmek istediğini ve hükümdarın izni olmadan bunu reddettiğimi söyledim. Daha sonra Yüzbaşı, hükümdarından kısa bir notu bana verdikten sonra ayrıldı. Ayrılırken beni selamlama şekli Ruslardan örnek alınmış olmalıydı. Çünkü bu selamlama şekli Avrupa tarzıydı. Hemen sonrasında benim Pancıbaşı³³⁴ (bu kelimenin gerçek anlamı: elli kişilik grubun başı) olarak adlandırmam gerektiğini yeni öğrendiğim eski Mihmandarımın başında bulunduğu alay görüldü. Onlar önce benim için yere bir örtü serdiler ve onun üzerine her türlü meyve, yumurta vb.nin içinde olduğu tepsi koydular. Ben bunun düzenli olarak yapıldığını anladım. Bu sofraya 'Dastarhan'³³⁵ deniyordu ve bu tören benim geri kalan seyahatim boyunca Yüzbaşının kafilesinde her akşam ve sabah gerçekleşti, ayrıca diğer yetkililer tarafından da. Ben genellikle bir ya da iki meyve yedim. Geri kalanlarını buradaki sorumluyateklif ettim; ancak bir kural olarak bu hizmette buldukları için bunu kabul etmediler. Fakat daha alt rütbede olanlara geri kalan yiyecekler gönderildi. Hemen bir koyun ve bir tabak soğuk tavuk kapıya getirildi. Bu uygulama o günden itibaren her gün tekrar edildi ve

³³⁴ Elli kişilik askeri birlik komutanıdır. **The Life of Alimqul**,s.47.

³³⁵ Kelime anlamı olarak "Masa örtüsü, aynı zamanda onun üzerine yerleştirilen şeyler ziyafet" anlamına gelen Dastarhanlar Türkistan'da oldukça yaygın bir gelenektir. Misafirperverlik gereği geliş saatine bakılmaksızın imkân dâhilinde misafirin önüne kurulur. Örtünün üzerine ilk önce ekme, meyve ve şekerlemeler; sonra farklı çeşitlerde etli ana yemekler, daha sonra büyük pilav tabakları ve çorbayla dou kâseler konulur. Shaw, **Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü**, s.108.

hep taze bir koyun kapıma getirildi. Bütün maiyetimin koyun etine aç olmalarına rağmen benim sürüm artmaya devam ediyordu.

Bugüne kadar yak öküzü çobanları bizimle birlikte gelmişlerdi. Onların yak öküzleri ve midillileri ise geçidin ötesinde bırakılmıştı, bu nedenle buradan gitme arzusundaydılar. Ben bu izni vermeye hazırdım ancak Pancıbaşı onların bizimle gelmesi gerektiği kararını verdi. Görünürde hediyesiz geri gönderilmemeleri idi. Gerçekte ise benim onlar aracılığıyla mektup göndereceğim endişesindeydi. Allah biliyor ki verecek bir haberim yoktu! Bu toprakları savunmasız bırakacak ve Ladak'ta benim talimatlarımı bekleyen hiçbir güç yoktu. Ancak yüzyıldır izolasyana alışık olan bu insanların cahilliği Frenk yazısının en ufak kırıntısının dış tehlikelerini hatırlatıyordu.

Yüzbaşının kampına varıldığında Ladaklılar geri dönmek için umutsuz bir girişimde bulundular. Onlar ısrar ettiler ve sonunda onların geri gitmelerinin kararı verildi. Bütün bu gelişmelerde kendimi meselelere dâhil etmemeye dikkat ettim. Eğer onların geri gönderilmesi için en ufak bir çaba gösterseydim, gizli bir amacım olduğu düşünülecekti. Pancıbaşı bana Ladaklıların geri gönderildiğini söyledi. Onlara dönüş yolculuklarında Karakaş'a kadar inmeleri için yak öküzleri ve yeterli her türlü erzak verilmişti. Ladaklılar günahkâr putperestler oldukları için eğer yalnız olsalardı hediye yerine sadece iyi bir dayak yiyecekleri itiraf edildi. Tabi ki bu benim için bir iltifat olarak düşünülmüştü.

İkinci vaktinde Yüzbaşını kendi çadırında ziyaret ettim. Bu ziyarette (Yarkend'den Münşi'nin gönderdiği süslü muhteşem pamuk ipek hilat ile) benim iki Gudi uşağım da vardı. Onun kapısına gittim. O, beni onurlandırmak için beni özel halıya oturttu ve дастархан ve çay için emir erdi. Dış kaftanını çıkardı, içine Yarkend ipeğinden yapılmış bol ve parlak bir hilat giymişti. Bu hilatın altında da bir 'kamsole'³³⁶ ya da beli bir eşarpla tutturulmuş İngiliz baskılı muslin bir iç elbise vardı. Başında ise sarık yerine bir kürk ile sarılı koyu yeşil kadifeden uzun bir başlık vardı. Ben her zaman Türkistan'da İskitlerle ilgili olan bir şeylere bakıyorum.

³³⁶ Kamsole-Kaşkorse: ön ve arka yüzü çizgili görünümlü, enine yüksek esneme kabiliyetine sahip bir çeşit kumaştır.

İnanıyorum ki; Asyalı İskitler herhâlükarda çok belirsiz isim altındaki Türklerin kesinlikle dâhil olduğu modern Tatarların atalarıdır. Sör H. Rawlinson³³⁷ göre Heredot'ta bahsedilen antik Saka ya da Amyrgian İskitleri, Yarkend ve Kaşgar'a yerleşmişlerdi. Onların karakteristik kıyafetleri uzun sivri uçlu bir başlık ve pantolundu. Burada, önümdeki rütbeli bir Türk'ün üzerinde bunları gördüm. Tarif ettiğim bu başlık muhtemelen Orta Asya'ya özgüdür.

Yüzbaşının karşısına bir ya da iki Farsça kelime bilen ve okuyan ve efendisinin tüm mektuplarını yazan onun mollası ya da kâtibi konumundaki kişi oturtuldu. Aynı zamanda dinî başkanı olan Sanju âlimi de oturdu. Âlimin başında kenarları kürkle kaplanmış tuhaf kenarlı bir başlık ve başlığın üzerinde de düzgünce, tuhaf şekilli büyük bir beyaz sarık vardı. Yüzbaşı, hükümdarın bana karşı olan iyi niyetine dair güvence verip ve görevinin benim tüm ilgi ve hürmeti görmemi sağlamak olduğunu vurguladı. Ben çadırdan ayrılırken omuzlarıma bir ipek kaftan konuldu. Yüzbaşı hediye eksikliğinden dolayı benden özür diledi ve bana bir at ve at koşum takımının sunulması gerektiğini söyledi. Onunla tanışmanın memnuniyetini herhangi bir hediye olmadan da yeterli olduğunun cevabını verdim ve daha sonra bana Pancıbaşı tarafından kalacağım çadır gösterildi.

Yüzbaşı, kısa bir süre sonra beni ziyaret etti. Bu durumda ben ona İskit başlığının yerine başına bağladığı sarı ipek kaşmir bir türban hediye ettim. Daha sonra doğruldu ve her zamanki gibi- sakalını sıvazlıyarak- 'Allahüekber' dedi. Bu merasimle her yerde karşılaşıyordum. Eğer siz bir hediye alıyorsanız, bir eve giriyorsanız ve bir yiyeceği bitiriyorsanız her zaman 'Allahuekber' dersiniz. Diğer kelimelerdeki gibi Moğolca 'â' telaffuzu çok geniştir.

³³⁷ 1810 yılında Oxfordshire'da dünyaya gelmiştir. 1827 yılında Bombay'a Doğu Hindistan Şirketi ordusuna askeri öğrenci olarak gönderilen Rawlinson, daha sonra 1833 yılında İran Şah'ın ordusunu eğitmek için İran'da görev almıştır. Rawlinson İran'dayken Behistun'da Darius'un büyük üç dilli çivili yazıtını keşfetmiş, bu yazıtlar üzerinde çalışmalar yapmıştır. 1841'de Kandahar'da siyasi temsilci (konsolos) olarak atanmıştır. Daha sonra Bağdat'ta görev alan Rawlinson, buradayken Süryani ve Babil çivi yazıtları üzerine yoğunlaşmıştır. Çivi yazısı üzerine otorite olarak kabul edilen Rawlinson Bu esnada İngiliz Müzesi adına kazıları denetlemiştir. Frederic J. Goldsmid, "Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson, Bart., G. C. B., etc.", **The Geographical Journal**, 5, 1895, s. 490-497. <http://royalasiaticsociety.org/sir-henry-creswicke-rawlinson-1810-1895/>. (Çevrimiçi/erişim tarihi 06. 07. 2019))

Cuma, fark ettirmeden mektubumu Ladaklılarla gönderme işini üstüne aldı. Ben gece, mektubu yazana kadar uyumadım. Ladak hükümetine, Dr. Cayley'e ilişikteki mektupları iletmeyi soran Farsça karakterli bir not yazmayı başardım. Sizin de aynı şekilde yollayacağım bir mektup alacağınızı umut ediyorum. Bu mektup, şimdi bir Ladaklının bez çizmesinin astarı içinde gizli bir şekilde, kapanmış tepeler üzerindeki yolda gidiyor olmalı. Burada bütçem gizlenmiştir.

Sabahleyin onların hepsini çağırdım. Pancıbaşının eşliğinde hepsine ödemelerini yaptım. Gizlice paketim/mektuplarım güvenli bir şekilde yerine ulaşırsa ekstra ödül vaad ettim.

Kahvaltıdan sonra önümüzde dörtnala giden bir atlıyla dağ geçidinden aşağıya yürüyüşe başladık. Sürekli buz tabakaları boyunca akarsuyun sığ yerinden yürüyerek ve toz bulutları yükselterek çorak taraf boyunca gittiğimiz için yürüyüşümüz iki gün sürdü. Biz daha alçak bir noktaya ulaştığımız zamanormanlar ya da çayırlarla kaplanmış yamaçlar bulma beklentim konusunda hayal kırıklığına uğradım. Tamamı kumlu vadinin kısırlığını kıran, yaprak döken birkaç küçük ağaç ve akarsu kıyısındaki küçük bir yeşillikti. Dağ tarafı, kayaların içinden görünen hafif bir toprak tabakasıyla kaplıydı. Böyle dik yüzeylerde biraz sağanak yağmur yağmasıyla bu torağın tamamı uzaklara taşınabilirdi. Ancak bu şekilde yağmur veya kar burada pek bilinmemekteydi.

Yüzbaşı çok samimi ve konuşkan olduğu için tercümana sürekli ihtiyaç duyuldu. Diğer sorular arasında Hindistan'da yaşadığım için neden koyu renkli olmadığım da vardı. Onlara, bir İngiliz'in gerçek yurdunun soğuk bir iklime sahip olduğunu söyledim. O ve onun kfilesi iyi bronzlaşmış bir İngiliz'in cilt rengine yakın olduğu için -ve hatta şu anda benimle aynı cilt renginde- Hindistan'ın koyu renkli yüzlerinden sonra şimdi renk olarak kendi ülke insanlarımı hatırlatan bu ülkeye ulaştığıma memnun olduğumu açıkladım. Bana beline taktığı tabancayı-besbelli çok değerli olan İngiliz marka eski, kaba bir süvari tabancası- gösterdi. Bir kutu içinde birkaç misket tüfeği taşıyordu. Daha sonra ben de ona arkadan dolan tabancamı gösterdim. Memnuniyet ve şaşkınlıkla adeta çıldırdı ve bilye ile dolan altı boşluğun tamamını havaya ateşlemek için ısrar etti.

Gece kampımızda ona arkadan dolan tüfeğimi (Dougal)³³⁸ gösterdim. Bunu da ateşlemek gerekiyordu. Bunun için bir dağ geçidinin karşısındaki yolda büyük bir taş işaret etti. Yaptığım ilk iki atışbaşarılı değildi ama bu atış mesafe hakkında bana ipucu verdi. İkincisinde hedefi vurmak için şanslıydım. O bana mesafenin ne kadar olduğunu sordu; ben de ona ikiyüz yarda dedim. Ancak mesafenin neredeyse bin yarda mesafe uzaklıkta olduğunu haykırdı! Tüfeğin gücünden çok etkilenmiş gibi göründü ve sessizce uzaklaştı. Sabahleyin giyinmeden önce kendi silahıyla aynı hedefe ateş ediyordu. Ancak uşaklarım, atışlarının hedefin yanına bile yaklaşmadığını söylediler.

İkinci gün öğleden sonraya doğru vadi genişlemeye, tepeler alçalmaya başladı. Sayısız kınalı keklik etrafta bağıriyordu. Bana silahımı doldurmam ve at sırtında gelmem söylendi. Kuşlara kadar yürümeyi bana bırakmak yerine, bir kuş sürüsü görünmesiyle bizim bütün kafilenin onların peşlerine çılgınca takılmaları bir oldu. Hatta daha sonra kafileden bazıları heyecanla onların peşinden akarsuyu geçtiler. Ben ve Gudi uşaklarım bu insanların onları vurmak yerine ya da benim yapmama izin vererek kekliklerin kuyruklarına tuz koymak isterlermiş gibi dörtnala kuşların arkasından gitmelerine gülmekten kırıldık. Onların uzaklaşmasından sonra seslerini duyduğum başka bir kuş sürüsünün peşinden gittim. Vurduğum kuşla döndüğümde yüzbaşı, elinde tuttuğu beş canlı keklikle beni karşıladı. Şaşırdım; ama hemen sonra çocukça bir eğlenceyle kuşların arkasından dörtnala gitmeninonlariyakalamanın en etkili yollarından biri olduğunu fark ettim. Hemen sonra birkaçı gözüme çarptı.Eğer hemen yukarı tekrar kaldırırsanız onlar çabucak yoruluyor iki ya da üç uçuştan sonra yerde koşmaya başlıyorlar.Daha sonra adamlar peşlerinden dörtnala giderek kamçılarıyla onlara vuruyorlar. Bu, engebeli ülkede en heyecan verici eğlencedir. Yıllık göçleri sırasında uzun bir uçuş ile yorulduklarında bu şekilde yakalanan bildircinleri duymuştum, ama bu şekilde yakalanan bir kekliği düşünmemiştim.

Keklikler kesildiğinde yoldaşlarım kendi aralarında çocuk gibi oynamaya başladılar. Bunu yaparken de biniciliğin en mükemmel örneğini gösterdiler. Daha

³³⁸ James Dalziel Dougal üretimi silah. En ünlü modelleri Lockfast'tır. John Walter, **Rifles Of The Worlds**, Krause Publications, 2006, s.556.

rahat edebilmek için dış elbiselerini çıkaran, yazı işleriyle uğraşan iki beyefendi - Molla Şerif ve Sanju Âlimi - kendilerini farkettiler. Onlar birbirlerini bellerinden yakalayıp bir diğerini atının eyerlerinden indirmeye çalıştılar. Bu arada atları pürüzlü zemin üzerinde paldır küldür gidiyor, hendek ve yokuşların üzerlerinden atlıyorlardı.

Sonunda her birinin elinde rakibinin sarıkları kaldı. Yüzbaşı, benim Gudi uşaklarımın sandalyeleriyle hala sıkıca bağlamayı öğrenemediğim türbanı büyük rahatsızlık verecek şekilde kakhaha ve haykırışların bu çılgınlıklarını teşvik etti. Kendimizi bu şekilde eğlendirirken ilk ekili alana ulaştık. Bu vadi öncekinden farklı değildi ancak biz bir kısım nadasa bırakılmış topraktan ve kuru sulama kanallarından geçtik. Akarsuyun diğer tarafında ise bir yığın yapraksız ağaç ve birkaç tane düz çatılı, çamurdan inşa edilmiş ev vardı. Az sonra bir koyun sürüsüyle çok sayıda otlayan eşek gördük. İkamet edilen bu toprakları memnuniyetle seyrettim. Uzun zamandır içinde bulunduğumuz çölleri arkada bırakmanın memnuniyetini alan Yüzbaşı, her taze nesneyi bana bir gülümsemeyle tanıttı: “Shaw Sahib; burada bir ağaç var, burada büyükbaş hayvanlar için toplanmış bir yığın saman var ve bak, burada horoz ve tavuklar ile bir köylünün evi var.

Bu zamana kadar tepeler, birkaç yüz fit yüksekliğinde, ara ara ortaya çıkan birkaç kaya ve başlıca kum yamaçları arasında uzun alçak yükseltiler içine gömülmüştü. İlk ekili toprağın adı Kévas'tı, ancak burada evler az ve çok dağınıktı. Aslında isimleri farklı olmasına rağmen ben köyleri birbirinden ayıramadım. İlk mezradan yerleşim yeri sakinlerinin bir silsilesi ortaya çıktı, ilk başta birbirinden çok uzaktı, daha sonra biz ilerledikçe sayıları arttı. Sonunda küçük bir çiftlik evinde durduk. Yüzbaşı atından indi ve beni çamur duvarlar ile çevrili küçük bir avlu içine ve buradan avluya açılan bir odaya götürdü. Oda boştu –buranın insanları yakın bir yerde istihdam edilmişti-; buraya yerleştik. Yüzbaşı benimle oturduktan ve Allahuekber dedikten hemen sonra gülümseyerek ve bir el hareketiyle kendisine kalacak bir yer bulmak için aceleyle çıktı. Bizim kafilenin kalanları dışarıdaki çadıra yerleşirken o, evin diğer tarafındaki diğer ana odayı kendisi için ayırmıştı. Yemek pişirmek için ateş, dışarıdaki avluda yakıldı. Ben ilk Türkistan evini incelemek için oldukça heyecanlıydım. Duvarların hepsi birkaç fit kalınlığında çamurdan yapılmıştı. Küçük sopalardan odanın ortasındaki kirişe dayanmış, duvardan duvara geçen düz kalın

bir kavak kütüğü odanın tavanını destekliyordu. Bunun tepesine kuru çamurdan iyi bir kaplama çatı kurulmuş, ışık almak için kapının yakınına küçük bir delik bırakılmıştı. Girişten sonra bir adım atılıpkeçe ile kaplı olan odaya girildi. Odanın her tarafında bardak ve tabaklar için raflar ve bir tarafında da çok sayıda yatak ile büyük bir ahşap karyola vardı. Yaklaşık dört fit yüksekliğinde bir çeşit kemerden oluşan şömine bacası duvar boyunca yükseliyordu. Ocağın yaklaşık bir fit yüksekliğinde tencere koymak için her iki tarafta girintiler vardı. Köşede, boyun kısmında ip dolandırılmış iki büyük su kabağından yapılmış su kapları duruyordu. Evde bir diğer benzer oda, birkaç depo, büyük bir sığır barınağı daha vardı. Avluda da kümes hayvanları için küçük bir kulübe vardı.

Bir kedi görüldü ve benimle hemen arkadaş oldu. Bu kedi hırıldayarak ve ateş karşısında yanımda oturarak beni, tamamen kendi koruması altına aldı. Bunu, bu tuhaf ülkeye ilk girişimin mutlu bir alameti olarak bunu kabul ettim. Bu dost canlısı kedinin arkadaşlığından dolayı kendimi oldukça huzurlu hissettim. Kedi, kendimi evdeymişim gibi hissettirdi. Daha sonra kedilerin Türkistan'da ayrıcalıklı bir tür olduğunu keşfettik. Onlar burada, Hindistan'daki gibi evlerin köşelerinde görülen korkmuş, yarı aç hayvanlar değillerdi, ayrıca nasıl mırılacağını bilen ve çalmaya tenezzül etmeyen iyi besili parlak yaratıklardı. Ben yazarken burada benim ateşimin önünde çeşitli şekillerde yatan dört tane vardı!

Durmadan kısa bir süre önce Yüzbaşıya bir mektup teslim eden güzel, yeni bir elbise giymiş bir atlı tarafından karşılandık. Bu mektup -ince bir tutam içine birlikte yapıştırılarak ülkenin geleneklerine göre sarılmıştı³³⁹ ve siyah mürekkep ile gönderenin mührü ile damgalanmıştı- Yüzbaşı tarafından açıldı. Onunla alını ovuşturdu ve daha sonra onu takip edenlerle birlikte Yarkend yönünde saygı ile eğildi. Bu onun kayınbiraderi Şigavul'a (Hükümdarın veziri-başkâtip) olan saygısının işareti idi. Mollası tarafından mektup ona okundu ve daha sonra bana dönerek- tercüman aracılığıyla- misafirin(ben) iyi ve mutlu olup olmadığını, istediklerinin tedarik edilip edilmediğini sorduğunu söyledi.

³³⁹ (Y.D.)Mektup kâğıtlarının boyutu gönderenlerin ve alıcının ilgili rütbelerin göre değişir. Rütbesi yüksek olanın kâğıdı daha geniştir. Mührün şekli ve konumu da aynı zamanda yazışma yapan kişinin rütbesine göre değişir.

Yüzbaşı yeni gelenden bütün haberleri dinlerken ben uygun bir cevap verdim. Cuma'dan Şedullah'tan Yarkend'e mektuplarla gönderilenlerden birinin o olduğunu (nitekim ben onun yüzünü tanıdım) ve benim kafileme yeniden katılmak için geri gönderildiğini öğendim. Bu şekilde yolculuğumun geri kalanı boyunca elçiler her gün gelip gittiler ve dönüşlerinde her zaman güzel ve yeni bir hilat giydirildiler. Hükümdarın misafirinini yaklaştığını haber veren bu heyetin şerefine onlara hediyeler gönderildi ve bana saygı göstermek için çok hevesli olduklarını düşündüm. Tabi bu bir teoridir ki Hükümdar, konuğunun yakına gelmesinden oldukça memnundu; iyi haber getirenleri ödüllendiriyordu! Yarkend'e ulaştığımız gün bu elçilerden dört tanesi birbiri ardınca bizimle buluştu. Parlak renkli kaftanlar (bir mil öteden geçenlerin dahi farkedebileceği kadar parlak) giymiş olan bu elçiler bizimle birlikte şehre doğru ilerlediler.

Geceleyin ikamet edeceğimiz yere dönüş. Benim dastarhanımın en büyük kısmını onlara verdiğim için ev sahibim ve ailesi muhteşem bir şölene sahip oldular. Verdiklerim bir düzine ya da daha büyük ekmek dilimleri³⁴⁰(bazılarının enini iki fit olarak ölçtüm. Onlar Yarkend unundan yapıldıkları için lezzetliydiler. Mayasız yapılmalarının rağmen Fransız ruloları kadar hafiflerdi) ve her türlü meyve içeriyordu. Sabahleyin çalıcıtların şimdi tamamen yapraksız olan kavak, elma ve armut ağaçları ile dikildiği, ekili alanların aralıksız olduğu ve gittikçe sayıları artan evlerin olduğu bölgeye doğru üç mil boyunca at sürdük. Önümüzde, bu yolun yan tarafında dizilen küçük bir atlı grup gördük. Grubun lideri siyah giyinmişti ve yine muhteşem siyah bir atın üzerinde oturuyordu. Yüzbaşı bana bu kişinin 'Bey' ya da Sanju valisi olduğunu söyledi. O, beni karşılamak ve bana rehberlik etmek için gelmişti. Yüzbaşı bana selamlamak için atımdan inip inmeyeceğimi sordu. Ona, değişik rütbelerdeki yetkililere nasıl davranılacağını siz bildiğiniz için bu konularda bütünüyle sizin

³⁴⁰ Uygurların "Nan" adını verdikleri ekmekleri çok ünlüdür. Genellikle mayalı undan yapılan bu ekmeklere karbonat katılmaz, az miktarda tuz konulur. Genellikle yuvarlak biçimdeki nanların "Ekmek" denilen en büyük çeşidinin çapı 40-50 santim arasında değişir. Bu türden bir nanı pişirmek için 1-2 kilo un gerekir. En küçük nan ise, bardak ağzı kadardır ve "Tokaş" olarak adlandırılır. "Gecid" denilen yaklaşık 10 santim çapında ve 5-6 santim kalınlığındaki nan ise, en kalın nan olarak kabul edilir. Nan, mayalı undan olduğu gibi mayasız undan da yapılır. "Kakçı" ve "Biter" nanları, bunların birer örneğidir. Bu nanlar, kuzu yağı veya bitki yağıyla karıştırılan undan yapılır. Kokusu güzel olan, gevrek ve uzun süre bozulmayan bu nanlara yağlı nan da denilir. Uygur Yemek kültürü hakkında geniş bilgi için bkz. Eser Saka, **Uygur Mutfak Kültürü ve Yemekleri**, Ankara, Eser Saka yay., 2009.

tavsiyelerinize uyacağım, dedim. O da “öyleyse benim yaptığımı yapın”, dedi. Yirmi yarda içinde durdu ve atından indi, Bey de aynısını yaparak öne geldi. Onlar karşılamak için birbirlerine doğru yürüdüler ve birbirlerinin sağ omzuna çenelerini koyarak kucaklaştılar. Daha sonra Bey bana döndü. Yüzbaşı beni tanıttı ve el sıkıştık (iki el birlikte), sakallar sıvazlandıktan sonra “Allahuekber” dedik.

Yeniden atlara bindikten sonra yüzbaşının bana dediğine göre; arkadaşı olan Bey, eşini henüz yeni kaybetmişti. Bu yüzden siyah ata binmiş ve üzerine siyahlar giyinmişti. Ben de ona bizim de matemlerde aynı rengi kullandığımızı söyledim. Daha sonra Yüzbaşı, Beyin kardeşi olduğunu söyledi. Çoğu insan aynı derecede olan kişileri “falanca benim kardeşimdir” diye tanıtır. Bende yüzbaşının bu tanııtma şeklini iyi niyet göstermenin nazik bir şekli olduğunu düşündüm. Bu tanıştırma şeklini bir yabancıya tanıtırken “falanca benim kardeşimdir” olarak düşündüm. Doğuluların herhangi yakın bir akrabasını kardeş olarak adlandırdıkları doğrudur, bu nedenle Bey ile ne tür bir akrabalık olduğunu yüzbaşıya sorunca, o güldü ve “aynı anne ve babanın oğlu” dedi. Muhtemelen Bir İngiliz’i görünce kendisini diğerinin itaatkâr mütevazı kul’u olarak gören bir Aysalı’nın benzer bir hatasını yaptım.

O sırada küçük bir meydana ulaştık ve burada güzel, uzun kavak ağaçları ile bir cami vardı. Cami sadece önü açık bir odadan ibaretti ve burada ahşap bir sıra duvarın yerini almıştı. Sokaklardan biri, küçük meydana açılmıştı. Bu meydan sadece her otuz yardalık mesafede kapıların olduğu iki karşılıklı duvarından meydana geliyordu. Sağdaki kapılardan birinden girdikten sonra temiz görünümlü bir avluya, daha sonra dört ya da beş adım çıktıktan sonra da verandaya geçtik. Buradan parlak bir ateşin olduğu ve iyi bir halı döşenmiş bir odaya girdik. Burada kompliman türünde konuşmalar ve sorulardan sonra yüzbaşı ve Bey beni bıraktılar.

Verandanın diğer ucu hasır örtüyle kapatılarak benim odamdan bölünmüştü ve burası benim mutfak aparatlarıma ayrılmıştı. Verandanın zemini yerden iki ya da üç fit yukarıdaydı. İçinden yer seviyesinde bir geçit kadınların yaşadığı evin içine gidiyordu. Benimki misafir odasıydı. Bir kapı, evin arkasındaki elma, armut, ceviz ağaçlarıyla ekili bir meyve bahçesine çıkıyordu ve burada geçen sezon yetiştirilmiş bir Hint mahsulü vardı. Onun ötesinde dağınık olarak evlerle çamur duvar ve çitlerle

bölünmüş diğer tarlalar ve meyve bahçeleri vardı. Gerçekte Sanju bir köy ya da kasabadan daha yoğun nüfuslu olan bir bölgedir. Burada merkezi bir çarşı vardır. Her pazartesi bir pazar kurulur (bizim geldiğimizden bir gün önce olan). Ayrıca tek tek evler kısa sokaklar oluşturacak şekilde çok sayıda ve yakındır, ama burası sürekli bir şehir değildir. Bütün bunları bana kılavuzluk edenlerin önerisi sonucu çıktığım bir gezintide gözlemledim. Buradaki insanlar, Doğu Türkistan’da başka bir yerde olduğu gibi hali vakti yerinde görünüyor. Herhangi bir yerde fakirliğin belirtisi yok. Biz, diz altına ulaşan bir kaç iyi kalın elbise, yüksek deri çizmeler ve güzel kürklü bir kepi giyerken kalabalık bir grup bizim etrafımızda toplanmaya başladı. Kadınlar etrafta pek yoktu, ben sadece bir iki tane gördüm. Onların üzerinde belden tutturulmayan ve ayak bileklerine kadar uzanan uzun elbiseler vardı. Bu kadınlar erkekler gibi botlar giymişlerdi ve kulakları, baş ve boyun kısmını kapatan beyaz bir eşarp üzerine benzer bir kürk başlık takmışlardı. Onların beni kapılarının üstünden bakarak rahat bir şekilde incelediklerini fark ettim, ancak Yüzbaşı görünür görünmez hemen saklandılar. Anladığım kadarıyla bu ülkede kadınlar peçesiz dolaşabiliyorlardı; ancak bir kadını gördüklerinde onlar ya kaçıyorlar ya da yüzlerine delikli bir peçe indiriyorlardı. Çok ilerlemeden bizim kafilenin baş mollası olan Sanju Âlimi beni geçti, Farsça birkaç kelime konuşarak bana eşlik etti. Benim pansiyonun karşısına tekrar geldiğimizde bana eşlik etmek istedi, bende içeriye girdikten sonra usulüne uygun olarak çeşitli meyveler ikram ettim. Daha sonra ona Farsça gramer kitabımı ve kitabın sonundaki hikâyeleri gösterdim. Sanju Âlimi, onları büyük memnuniyetle Türkçe olarak çevredekilere ve bana açıklayarak son derece eğlenceli bir şekilde okumaya başladı. Ardından yüzbaşını ziyarete gittim. Yüzbaşı, bana, Sanju’da bırakmış olduğu diğer atlarını gösterdi. Türk atları muazzam bakımlı ve iyi beslidir, ancak Türkler atlarına bizinkilerden bazı konularda farklı muamele gösterirler. Atların eyerleri gece gündüz çıkartılmaz, üzerlerine boyun ve başa kadar uzanan at kıyafetleri örtülür. Yolda olmadıkları zamanın büyük kısmında yürütülür -bazen döndükten sonra dört ya da beş saat. En sıradan atlar bile bağlanır ve gelişigüzel beslenmez. Onlara bol mısır, çok az ot verilir (arpa ya da Hint mısırı). Bu uygulamalar, atları uzun yolculuklar için uygun hâle getirir. Eyerler önü hayli yüksek olan boyalı ve omurgasından iyice yükselen cilalı ahşaptandır. At koşum takımları işlemeli bezler ve gümüş montajları ile oldukça süslüdür. Yüzbaşı bana, “Tüm

eşyalarıyla benim olan bu üç attan birini seçmelisiniz”, dedi. Ben bu fikre şoke olmuş gibi davrandım ve “hayır” dedim. Güldü ve biz ayrıldık. Bu teklifi Yarkend’e varmadan önce bir kez daha yineledi. Ancak ben yine nazikçe ret ettim, daha sonra hükümdar ya da vezir hariç herhangi birinden bir hediye kabul etmememim benim için iyi bir şey olduğunu anladım.

Eve döndükten sonra daha önce bana bir dostarhan gönderen melankolik görünümlü Sanju Beyi beni ziyaret etti. O, İngiliz yapımı bir çift namlulu tabancaya (üst ve alt) sahipti. Ben bakmak istedim ve tabanca için ikiyüz kapsül hediye ettim. Bu onu çok memnun etti.

Şedullah’ta bizi geçen Gudi tüccarların bazı sebeplerden dolayı burada rötar yapmak zorunda kaldıklarını öğrendik. Benim uşaklarımı görmek için geldiler ve uşaklarımın uzak akrabaları olduklarını ifade ettiler. Bu karşılaşmadan memnun kaldık. Onların tanıdık kıyafetleri ve dürüst yüzlerini bu tuhaf ülkede görmekten çok memnun oldum. Ben ve Gudi uşaklarım her zaman iyi geçindik. Onların arasında çok uzun zaman yaşadım ve beni tanımayan çok az kişinin olduğu, çok büyük olmayan ülkelere, çok fazla seyahat ettim. Yüzlerini hatırlamama rağmen bu adamlar bana yakın komşudurlar ve benimle sık sık bir araya gelirler.

VIII. BÖLÜM: YARKEND’E YOLCULUĞA DEVAM

Çöl- Kargılık Şehri- Ekili Arazinin Özellikleri- Sulama ve Değirmenler- İnsanların Refahı- Darağacı- Birkut ya da Kartal Avı- Baktirian Develer- Arabah ya da Türk Arabaları- Seyyahın Onuruna Yol Onarımı- Seyahat Modu- Yüzbaşı: Onun Samimiliği, Canlılığı ve İyi Davranışları- Hokand Üzerine Konuşma- Oğlak Oyunu- Buharalı Hacı- Çay Ticareti- Bora Köyü- Lirik Boynuzlu Antilop- Vahşi Develer- Akşam Eğlenceleri- Seyyaha Gösterilen Saygı- Yiyeceklerin Niteliği- Yarkend Nehri’ni Geçiş-Şehir Girişine Yaklaşma- Halka Açık Darağacı- Yarkend Şehri- Yenihisar, Yenişehir ya da Çin Kantonu- Yer Tahsisi ve Yarkend’e Hoş Geldiniz

Şimdiye kadar yaptığım gibi, yolculuğumun geri kalanının adım adım izini sürmem yalnızca sizi yorar. Sadece ülkenin genel özelliklerini ve yolculuk şeklimizi tasvir etmem yeterlidir. İlk babda verimli Sanju vadisinden ayrıldıktan sonra metrelerce kumlu uçurumlar kuzeyimizde kalacak şekilde yukarıya doğru tırmandık. Daha sonra cılız ve küçük çalıkların bolca bulunduğu dev gibi dalgalı bir ovaya ulaştık. Bu ova dağların eteklerinden solumuza, (güney) aşağıya doğru eğilimliydi ve uzakta sağ tarafımızdaki inişten ovanın dağ geçitlerine bölündüğünü görebiliyorduk. Çölde batıya doğru dört gün at üstünde yolculuk yaptık. Bu çöl dağlardan gelen ve etrafı verimli kılan akarsularla birbirlerinden farklı uzunlukta dört parçaya bölünmüştü. Etrafındaki çölün yüzeyinden alçakta olan bu verimli dar araziler köylerle kaplı ve büyük ölçüde ekili vahaları oluşturmuştur. Bu nedenle her gece konaklayacak bir köy bulabildik, ancak gündüz yaptığımız yolculuğumuz hep çorak kum üzerindeydi. Tüm bu zaman zarfında Snaju'nun güneyindeki dağ sıraları güzergâhımızdan uzaklaşmış, dördüncü günde zorlukla görülebilir hale gelmişti. Beşinci gün çölün ovaya doğru indiği engebeli bir araziden geçerek dağlardan kuzeye doğru sağa döndük. Burası da sadece kumdan ibaretti. Sohbetlerimiz esnasında Asya'nın merkez çölü olan Taklamakan'ın doğuya doğru Gobi Çölü adı altında Çin'e kadar uzandığı bana söylenmişti. Ancak şu anda biz Kargılık³⁴¹ kasabasındaki tarlalara ve evlere ulaştık, oradan da Yarkend'e doğru iyi ekilmiş köylerle dolu ve boş kumlu arazilerin olmadığı kırsal bölgelerden geçtik. Geçtiğimiz yolda mesafeler 'taş' (1taş: yaklaşık 5 mil) ölçü birimiyle uzun direkler üstündeki tabelalar ile belirtilmişti. Kargılık'tan ayrılacağımız zaman burada bir pazar kurulmuştu. 3-4 mil boyunca buraya insan akını (yaşlı-genç, kadın-erkek) vardı. Alışveriş yapmak için çoğunluğu at üstünde olmak üzere bazıları kümes hayvanlarını, yumurta dolu sepetlerini, koyun ve sığırlarını; bazıları da pamuk gibi tarlasında ürettikleri ürünleri eşeklerine yükleyerek buraya akın ediyorlardı. Çok sayıda güzel atın alıcı bulmak için bu pazara getirildiklerini gördüm. Aslında, buradaki insanların giyinişleri dışında, burayı İngiltere'de ki bir kasabada bir pazarın

³⁴¹ Kaşgar'ın batısında, Taklamakan Çölü'nün güney kenarında yer almaktadır. Hindistan kökenli çok sayıda köleye ev sahipliği yapmıştır. Bu köleler daha sonra ülkelerine dönmek yerine burada kalmayı tercih etmişler ve evlenmişlerdir. Kargılık ilk zamanlarda Doğu Türkistan'dan Hindistan'a ticaretin başlangıç noktasıydı. Ranabir Samaddar, **Space, Territory And The State**, Kolkato, Orient Longman Private, 2002, s. 80, 81,82, vd.

kurulduğu gün (gül yanaklı çiftçi eşleri çocuklarını hediye almak için yanlarında getirirken, erkeklerde kırsal kesimin ticaretini gerçekleştiriyorlardı) olarak düşünmek mümkündür. Hatta köyler, etrafındaki meyve bahçeleri ve kümes hayvanı sürüleri bana evimi (ülkemi) hatırlattı; ancak İngiliz çiftlik evlerinin üçgen çatıları, sayısız kapı ve pencereleri burada yoktu. Avluları çevreleyen boş duvarlar ve görünürde çatısı olmayan bu binalar kel ve kör bir insanın izlenimini vermekteydi. Çitler olmasa da buradaki ev ve derelerin kenarlarındaki çok sayıda ağaç, bazı Fransız kırsal bölgelerinde görülen boşluk görüntüsünü engelliyordu. Burada etrafa dağılmış, bir iki evden oluşan sayısız küçük köyler vardı. Bölgede hem uzun zamandır yönetimi elinde bulunduran yerli hükümetin varlığına hem de buradaki insanların güven içinde yaşadıklarına şahit olunabilmektedir. Buradaki evler, eski kötü yönetim ve anarşi zamanındaki gibi bir arada toplanmadıkları gibi aynı zamanda birçok çıkışı olan Pencap'daki köylerden oldukça farklıdır. Burada yağmurun seyrek yağmasından dolayı tarım büyük ölçüde sulama sistemine bağımlıdır;³⁴² su kanalları birbirinin üstünden-altından geçerek her yönde uzanır, bataklık ile çukurlar üzerinde küçük su kemerleri her yöne ulaşmaktadır. Şelale ve savaklar değirmenlerin pirinç kabuklarını ayıklayabilmesi, barut yapımı ve güherçileyi dövmek için kullanılır. Bu değirmenler tek dişli çarklı birtekerlek ile hareket ettirilmekte, bir çift havaneli sıra ile değişimli olarak uzun, ince çekiçler gibi yükselip alçalmaktadırlar. Kargılık'ın yanı sıra biri büyük, diğeri daha küçük olan iki kasabadan daha geçtik. Hint kasabalarını daha çok andıran bu kasabaların onlardan farkı pazarın kurulduğu sokakların üstünün gölge yapmaları için kapatılmalarıdır (tüm havuz ve tankların donduğu yılın bu zamanlarında pek de istenmeyen bir önlem). Bu kasabaları Hint kasabalarından ayıran bir başka, en önemli, özellik de bölgede yaşayan insanların daha fazla refah içinde yaşamalarıdır. Buradaki insanlar çok daha iyi ve kaliteli kıyafet giyiyorlardı. Hintlilerin dağınık bir şekilde üstlerine bol bir çarşaf atma geleneklerinin yerine tüm kıyafetleri terzide dikilmişti. Ayrıca burada aptal bakışlı hamal takımı da görülmemekteydi. Bu kasabada herkes saygın, canlı ve zeki görünüyordu. Kasabadaki halkın neredeyse tamamı hükümdarın misafiri olan bana selam verdiler.

³⁴²(Y.D.) Hwui Seng seyahatnamesinde (519'da Çinli bir hacı yazmıştır): Bu bölgenin insanları topraklarını sulamak için nehirlerin suyunu kullanır ve onlar ülkenin ortasındaki alanların yağmur ile sulandığı zaman gülmüşler ve "cennet bütün ihtiyacı nasıl karşılar?" demişler.

Kadınlar sadece başlarıyla selam verirken, erkekler kollarını göğüslerinin üzerinde çapraz bir şekilde birleştirerek ve başlarını eğerek selam verdiler. Samimi bir inanan olan kılavuzum, yüzbaşı sürekli ‘aleyküm selam’ yanıtını tekrarladı.

Kargılık’ta dikkat çeken özelliklerinden biri de şehrin girişinde ana cadde kenarında duran bir darağacıydı. Oldukça ürkütücü olan bu darağacı şu anda boştu, ancak daha önceden oldukça fazla kullanıldığı anlaşılmaktaydı.

Bu yerlerden birinde ‘Berkut’³⁴³ denilen yeni yakalanmış siyah bir kartal gördüm. Bu kartallar şahinlerin yaptıkları gibi geyik ve antilop yakalamak için eğitilmektedirler. Talihsiz yaratığın kanatları pençeleri ve vücudu bir koyun postuna sarılmıştı. Bu şekilde hayvan yol boyunca yakalayanın eğerinden sarkıtılarak götürüldü. Buradaki insanlar bu şekilde kuşu evcilleştireceklerini düşünüyorlardı.³⁴⁴

İlk kez iki hörgüçlü ya da Asya develerinin bir yük hayvanı olarak kullanıldığını gördüm. Biz bu deve gruplarının birkaç tanesinin yanından geçtik. Bunlar Hindistan’da ki tek hörgüçlü develerden farklı olarak daha kalın postlu, daha sağlam yapılı, daha koyu renklidirler. Bir diğer ulaşım şekli de medeniyette önemli ilerlemeyi gösteren ‘arabah’ ya da at arabasıdır.³⁴⁵ Bu arabalara çok yüksek iki tekerlek üzerine vagon ya da tente (tıpkı birçok tekerlek teli ile İngiliz arabası gibi) takılmıştır ve bir dingilde ikisi önde biri şaftta üç at tarafından çekilmektedir. Bu atlar uzun bir kırbaç ve dizginler ile sürücü sepetinden yönlendiriliyordu. Bunlar yarı çıplak ameleler tarafından bükülen masif ahşap diskler üzerine monte edilen uzun üçgen bir tabla kertesinde sağa ve sola devrilen ve iki boğa ile çekilen alışılmış Hint arabalarından çok daha iyidirler.

Benim gelişim nedeniyle yollar tamir edildiği, küçük dere ve akarsuların üzerine köprüler yapıldığı için bu konuda kötü konuşmak ihanet olabileceği için fazla

³⁴³ Türk topluluklarında “Berkut”, “Bürgüt” olarak bilinen Kaya Kartalı, kahveren renkli ve son derece iri bir kartal türüdür. Uçarken uzun ve gövdeye doğru daralan kanatlarıyla tanınır. https://www.allaboutbirds.org/guide/Golden_Eagle/lifehistory.

³⁴⁴ (Y.D.) Marco Polo (Yule versiyonunda s.355) onun efendisinin kurtları durdurmak için kartalları olduğunu ve onların büyüklüğü ve dayanıklılıkları sayesinde hiçbir şeyin onların pençesinden kaçamadıklarını söyler

³⁴⁵ (Y.D.) Marco Polo (Bölüm XIVII, I, Bohn versiyonu) “Onlar (Tatarlar) siyah keçe ile kaplı iki tekerlek üzerinde bir çeşit yüksek araca sahiptirler. Bu araçların bütün gün yağın yağmurdan koruyacak kadar etkilidir”, olduğunu söyler.

bir şey söyleyemem. Daha sonra onların Münşi'ye Hindistan'daki gelenekleri ve tanınmış bir yabancı oraya geldiğinde ne yapıldığını sorduklarını öğrendim. Münşi de onlara yolların tamir edilmesi gibi genel hazırlıklar yapıldığını söylemiş, onlar da bu tavsiye üzerine bana eşlik eden atların kırmaları ihtimaline karşı bile tüm köprülerin yedek kirişlerini bile tamir ettirmişler. Daha önceden de gösterilen özenin üzerine bu beklenmedik hazırlıklarrahatsız hissetmeme yol açtığını itiraf edeyim. Bu bana Münşi'nin açıklamalarında yeterince dikkatli olmadığı ve vezirin benim İngiliz hükümeti tarafından gönderildiğimi düşünebileceği izlenimini bıraktı. Onların benim herhangi resmi bir sığfata sahip olduğumu düşünüp düşünmedikleri hakkında Münşi'yi sorguya çektim. O bana durumun bu olmadığı hakkında güvence verdi. Ancak Yarkend'de vezirin kendi ağzından bu ilginin özel bir İngiliz olarak bana gösterildiğini teyit ettirene kadar ikna olmadım. Onlar bana gösterdikleri bu önemi Asya'nın uzak bölgelerine seyahat eden diğer misafirlere de yapıldığını, bu nedenle benimle ilgili yanlış bir düşünceye kapılmadıklarını kanıtladılar. Benim gelişim sebebiyle yapılan konuşmada konu gündeme getirildi ve tam olarak Türkistan yöneticilerinin İngiliz ulusundan, herhangi resmi bir görevi olmamasına rağmen, birinin gelmesinden onur duyduklarını açık bir şekilde dile getirdiler.

Ben size yolculuğumun şekli ve bana verilen muamele hakkında henüz bir açıklama yapmadım. Onlar bana büyük bir at hediye ettiler. Aynı şekilde uşaklarımın hepsine de birer at verdiler. Birkaç tane süvari eri bizim bagajlarımızı sorumluluğunu aldı. Yüzbaşı onunla birlikte yaklaşık bir düzine maiyete sahipti. Bunun yanında yolculuk esnasındaki haberleri (Şigavul'dan Mihman'a-ben-) inanılmaz kısa bir süre içinde getirip götüren her zamanki iki ya da üç adam yoldaydı. Onların, her ne kadar tahmin etmesem de, rapor edebilecekleri, dışarıdangizliyor olsalar dahi, gösterdikleri bu büyük nezaket gösterisi onların hala bir İngiliz'in gelmesi hakkında büyük şüpheye sahip olduklarının kanıtıydı. Yüzbaşı'ya gelince o en samimi ve en iyi yoldaştı. Tatil için evine dönen bir okul çocuğu gibi davranarak bütün kafilayı neşeli ve canlı tuttu. Bir ara, benim ters nispette cevap verdiğim birkaç kelime Farsça ile esas olarak Türkçe olan bir çeşit ortak bir dil bana konuşuyordu. Bizim yaptığımız hatalar tabi ki de bütün katile için büyük bir eğlencenin kaynağıydı. Arada sırada birbirimizi anlamayı başardığımız zaman çubukla beni dürtecekti ya da candan

gölerek attan beni çeker gibi görünecekti. Ben ona ilgisini çeken, örneğın herhangi bir sanat ve uygarlığın entrikalarından bahsettigimde, bana bir gülümsemeyle başını sallayıp parmağını kaldıracaktı ve ima eden bir sesle “Ah!Sahip Shaw” siz Frenkler kesinlikle şeytanla anlaşmalısınızdır”, diyecekti. Bir dakika sonra farkında olmayan bazı görevlilerin omuzlarının üzerinden aniden kamçısını etrafta sallayarak bir Andican şarkısına başlayacaktı. Bir gün gece ikamet ettiğimiz yerde birlikte otururken benim sıcak eldivenlerimi gördü ve onları giydi. Özel bir hizmetli kapıdan geçiyordu; onu içeri çağırdı ve yanına çağırarak fısıltıyla ona bir şeyler söyleyecekmiş gibi yaptı. Daha sonra o ona eldivenlerimle mümkün olduğunca ciddi bir şekilde yüzüne beş ya da altı tane sağlam tokat attı. Adam oldukça korkmuş görünüyordu, bende onun bazı hatalar yaptığını düşündüm. Yüzbaşı aniden kahkahalara boğularak ona eldivenli iki elini gösterdi. Adam şaka olduğunu anladı. Kutsal hükmü takip eden adam, yüzbaşıya diğer yanağını sundu. Yüzbaşı da hemen tekliften yararlandı. Bir kez de öğleden sonra namaz kılmak amacıyla yol kenarındaki bir camide durmuştuk. O ve kafilesi namazı bitirdikten sonra okul çıkışındaki bir sürü erkek çocuğu gibi koşarak dışarı geldiler. Yol boyunca birlikte gelen üç kadın kalabalığı görünce başka bir tarafa dönmüştü. Bunun üzerine arkadaşım durdu ve “Hanım! Hanım!” diye bağırdı. Yüzbaşı oldukça sahte bir nezakete başka bir konuşma için yeterince vaktinin olmamasına üzülererek onlarla karşılaşmanın mutluluğu hakkında konuşmaya başladığı zaman kadınlar cevap vermek zorunda kaldılar. Bu arada kadınlar yarı mutlu yarı utangaç başlarını başka tarafa çevirerek duruyorlardı. Arkadaşım konuşmayı onları selamlayarak ve ciddiyetle “esselamün aleyküm” diyerek bitirdi. Daha sonra benim eğlenip eğlenmediğimi görmek için bana döndü.

Yüzbaşı bu davranışlarına rağmen mükemmel bir beyefendiydi. Onu bir Hint yerlisine karşı hiç hissedemeyeceğim gibi gerçek bir arkadaş olarak görüyordum. Özellikle o uşakları arasında bir usta olarak görülüyordu ve onlar arasında oldukça popüler birisiydi. Yüzbaşı adamlarıyla uzun bir sohbet içindeyken bana dönüp “bizim memleketimiz olan Andican hakkında konuşuyoruz”, dedi. Daha sonra o bana Andican’ın güzelliklerini, oranın verimliliğini, eskiden orada sahip olduğu mutlu hayatı anlatmaya başladı. Konuşma esnasında o zamanlar asker olmaya henüz

zorlanmadığını, tasasız yaşayıp en önemli işinin avcılık olduğunu soyledi. Daha sonra Ruslar geldi ve hepimiz ülkemizin savunması için askerlik yapmaya zorlandık. Andican'da yabancılarla yapılan savaşta ev halkından birini kaybetmeyen hiç kimse yoktur. Bizim yüzlercemiz bu topraklara sürgün edilirken geride neredeyse hiç güçlü bir adam bırakılmamıştır dedi.

Ancak ülkesinin geçmişi bence yüzbaşının tarif etmeyi tercih ettiği kadar huzurlu olmamıştır.

Ülkenin eski başkentinden gelen Andican adının Hokandhükümdarlığının bütününe genel olarak verildiğini anladım. Onlar Andican'ın Yarkend'den çok daha soğuk olduğunu ancak her türlü meyveye sahip olduğunu söylediler. Andican Doğu Türkistan'ın etrafını kuşatan kuzey tarafta yükselen Narin ve Sir Derya Nehirleri'nin yukarı vadisini kapsadığı için ülkenin büyük bir bölümü oldukça tepelik olmalı. HokandHükümdarlığı'nınHocend, Taşkent ve Çimkent gibibaşlıca şehirlerini oluşturan daha alçak ve düz kısımları şimdi Rusların elindedir. Doğu Türkistan'da bir Andican hükümdarlığı kuran şu anki Kaşgar ve Yarkend'in hükümdarı olan Yakub Beg de bir Hokand yerlisidir. Ülkesinde hükümetin önemli noktalarının tamamı ve ordunun elit kesimini oluşturanlar Hokandlıdır. Bunlar yerli Kaşgar ve Yarkendlilere çok benzemektedirler. Bu nedenle onların yönetimi yerli halk tarafından tuhaf karşılanmaz. Onların dili Yarkend'te mükemmel anlaşılan, Türkçenin bir diğer lehçesidir. Hokandlıların hükümet işlerine yabancı Çin'in yönetimi altında uzun zaman kalan bölgenin yerlilerinden daha iyi adapte oldukları görülür.

Buna benzer konulara dair konuşmalarla yolculuk eğlenceli geçerken, ben aynı zamanda İngiltere ve Hindistan arasındaki farkları, Ruslar ve Çinlilerle olan savaşlarımız dairanekdotları, onların çok saygı duydukları Rum Sultanı'na (Osmanlı) karşı ikimizin de dostluğunu kanıtlayan fikirlerigünlük yürüyüşümüzü yaparken yavaş yavaş Yüzbaşı'ya aşıliyordum.

Av tüfeğim başka bir eğlence kaynağıydı. Onunla kafiiledaki adamlar tarafından talihsiz kargalar ve küçük kuşlar sessizce takip edilerek vuruldular. Bu kuşların yaralı olanları bile kaçamadı. Bütün süvari alayı sevinç sesleri ile dörtnala

dağıldılar ve keklikler gibi zavallı kuşları yere indirdiler. At binmeye alışık olmayan Gudiuşakların genellikle bu işte başarısız oldular. Daha sonrasında serbest bir atın takibi yeni bir heyecana sebep oldu. Diğerlerinden daha iyi at binen Yüzbaşı kaçan ata yetişti. Onu durdurmak yerine kamçısıyla oyunu yeniden harekete geçirtti. Ata binme becerisi gerektiren oyunlara olağanüstü düşünlerdi. Köylerin birinde Yüzbaşı bana “oğlak”³⁴⁶ adını verdikleri bir oyun gösterdi. Bu oyunda bir keçinin başsız vücudu yere atılmıştı ve herkes onu eyerinden inmeden almaya çalışıyordu. Eyerin üzerindeyken bir el ve ayakla aşağıya uzanarak oğlağı almaya çalışırken baskı muazzamdı. Oğlağı yerden almayı başaran kendisini atının üstüne atar ve diğerleri onu takip eder. Sonunda oğlak başkaları tarafından ele geçirilir. Oğlağı elinde bulduran onu dizinin altında tutarak hedefe doğru gider. Oğlağı almak için üç ya da dört kişi yan yana dörtnala diğerleriyle oğlak için boğuşur. Onların at sürüşlerindeki mükemmelliği ve zarafetlerini görmek harikadır. Görünüşe göre onların eyerlerindeki oturak yerleri bizimkilerden daha gevşektir ve açıklayamadığım bazı nedenlerden dolayı, belirli bir çaba harcamayan başarılı bir yüzücüyü (vücutlarını bükmeleri ve oğlağı vermeleri) bana hatırlatır. Oğlak oynanırken onlar, atlarını tamamen unutmuş gibi görülüyor. Birbirleriyle boğuşurken eyerden vücutlarının yarıları dışarıdayken onların elleri nadiren dizginlerdedir ve onlar bu şekilde kıyıları ve hendekleri atlarlar. Oyun tehlikelidir. Oğlağa sahip olan eğer çok sıkıştırılırsa, oğlağı takipçilerinin önüne atıp onlara dörtnala giderken çelme takabilir. Kafilemizden bir Kırgız oğlağı almaya çalışırken üzengi derisini kopardı ve yere düştü ve atın keskin nalı kafasını yardı. Arkadaşım Molla Şerif ve onun ateşli boz renkli midillisi bir takla attı. Midilli kendi başının üstüne düştü Molla Şerif’in boynu atın altında kalarak iki büklüm oldu. Ben onun boynunun kırıldığını düşündüm. Atın efendisi birçok fit ileriye fırlamıştı ve bu arada tüm süvari alayı oyunlarını durdurmaksızın dörtnala sürmeye devam ettiler. Midilli ve Molla Şerif ayağa kalktı

³⁴⁶ Kokpar, Kutlu Oyun, Kökbörü: Geniş bir düzlükte takımlar halinde oynanır. Amaç kesik bir oğlağı veya küçükbaş hayvanların derisinin şişirilmeyle oluşturulmuş bir tulumu, at üstünde taşıyarak belli bir mesafeyi aşmaktır. Düzlüğün ortasında bulunan bayarağın etrafında tur atılarak başarı elde edilir. Oğlağı taşıyanla birlikte diğer atlılar da oğlağı kapmak için yarışır. Oğlak yere düştüğünde ise at üstünden eğilerek yerdeki oğlağı almaya çalışırlar. Bu oyuna her atla katılmıyaz, sert darbelere alıştırmış, sürekli koşmaya hazırlanmış, eğitilmiş, güçlü ve kaslı atlar olmaları gerekir. Kimi görüşlere göre Gökçür’ün oğlağı sürüden kapıp kaçırmasını simgeler. Deniz Karakurt, **Türk Söylence Sözlüğü: Turkish-Turkic Mythology Dictionary/Glossary**, (e Kitap), 2011, s.189.

ve yeniden ata şevkle tekrar binerek oyuna dâhil oldular. Yüzbaşının seyisleri neredeyse at binicilerinin en iyileriydi.

Başka bir gün Şigavul tarafından gönderilen iki subay tarafından karşılandık. Onlar yaklaştıkları zaman süvari alayı oğlak oyunu oynuyorlardı. Selamlaşma ve iltifatlardan sonra oğlak oyunu tekrar sahnelendi ve ben o zaman ilk kez bu oyunu denedim. Oldukça itibarlı bir şekilde oyunu sürdürdüm, fakat kanımca onlar bana karşı en iyi oyunlarını oynamadılar. Oğlağı ele geçirince ayaklarımın altına güvenli bir şekilde oturttum, ancak onu yerden almayı beceremedim. Böyle oyunlar için İngiliz eyerleri oldukça uygunsuz. Ancak yüzbaşının yedek atlarından birine bindiğimde de oturma yerime geçecek şekilde yere ulaşamadım ve dengemi tutamadım (onlar her zaman seyisgiysileriyle bizim yanımızda bize önderlik ettiler). Türkler bile yüksek bir ata bindiklerinde arada bir kaymışlardı. Diğerlerine gelince, oğlağı iki eliyle sürükleyerek sert zemin üzerinde dörtnala giderken atına bir hayli güvenmelidir. Ancak Türk atlarınadiren bir hata yaparlar.

Yüzbaşı bu at oyunun ortasında aniden durdu ve atından indi. Bir cep pusulasıyla Kible'nin yönünü belirleyerek işaretledi. Hemen gerçek inananların kutsal sırası onu takip ederek diz çöktüler. Bu çöl parçasında elleri yıkamak için su yoktu bu nedenle avuçlarına su doldurmak yerine avuç içlerini toprağa basarak sanki ellerini suda yıkıyormuş gibi hareketlerin tamamını yaptılar.

Biz uğradığımız her köyde bölgenin subayları tarafından karşılandık ve Sanju'daki gibi bizim için hazırlanan odalara götürüldük. Kargılık'a yaklaşık üç mil kala kasabanın beyi bizi karşıladı ve attan inip selamlaşma bittikten sonra benim için halı serilmiş ağaçların altına götürüldüm. Kafilenin diğerleri de farklı uzaklıkta halılarda oturdular. Daha sonra çorba kâsesi, büyük bir kâse pilav, büyük bir ekmek dilimi ve sayısız meyve kabından oluşan dastarhanlar yere serildi. Hepimiz bulunduğumuz yerde yemeklerimizi yedikten sonra bütün kabile önümde örtülerinin üzerinde uzanmışken yüzbaşı oturmak için beni çağırdı. Biz ikindi namazının ezanı okunduktan sonra iki kişinin de aramıza katılmasıyla korkunç bir toz bulutuyla yolculuğumuza devam ettik. Bize katılanlardan biri Buharalı bir hacıydı. O Hindistan, Arabistan ve hatta Türkiye'ye seyahat etmişti. Oldukça iyi anlamaya

başladığım Farsçamı ilk kez sınamak için fırsatım oldu. Buharalı hacıyla uzun bir konuşma yaptık. Sohbetimiz Kargılık'a vardıktan sonra da devam etti. Çay içmek ve birçok şehir ve ülkeye yaptığı seyahatleri konuşmak için benimle iki saat daha kaldı. Tabi ki Buhara onun en çok övdüğü şehirdi. O Buhara'ya neredeyse eşit gördüğü İstanbul ile karşılaştırdı.

Tüccar olan bu adamdan Hindistan ve Türkistan arasında büyük ölçüde ticaret yapılabileceğini anladım; Buhara'ya neredeyse on bin deve yükü çay girdiğini (yaklaşık beş milyon Paund) söyledi, ancak o Çin ile bozulan anlaşma ile mevcut ana kaynağı kapatılan bu ticaretin yetersiz olduğunu söyledi. Yarkend bizden büyük miktarda çayın yanı sıra İngiliz parça malı alacaktı ve karşılığında bize ellerinde bol miktarda bulunan altın, ipek ve at verecekti. Kendisi Rusya ile ticaret yapıyordu. Hatta o kendisinin Orenbuda olarak adlandırdığı Orenburg'u ziyaret etmişti. Ticaret çok karlıydı; kırk yüklü deveyle yola çıkan bir tüccar geriye altmış deveyle dönebilir ve bunların satış fiyatı yıl geriye yüz deve yollayabilirdi.

Bora köyünde başka biriyle tanıştım. Odamın dışında bir kutu üzerinde oturmuş silahlarının temizlenmesini izliyordum. Yeşil bir elbise içinde ağırbaşlı seçkin biri kendisini takip eden çok sayıda kişiyle birlikte avluya girdi. O beni Hintçe selamladı, ben ona selam verdim ve uzunca bir konuşma yaptık. Benim sorularım üzerine bir Seyit (Hz. Muhammed soyundan gelenler) olduğunu söyledi. Kökeni Pencap'daki Reval Pindi'ye dayanıyordu. O Mekke'yi ziyaret etmişti ve geri dönerken bu bölgede bir "Ziraat"ın (ya da bir Müslüman evliyanın türbesi) sorumluluğunu üstlenmişti. Daha sonra bana "sen bir Müslüman ya da Hindu musun?" diye sordu. Benim ve uşaklarımın güldüklerini görünce "O zaman sen bir Frenk olmalısın" dedi. O aslında "İngiliz" i görmek için gelmişti, ancak Türk kıyafetleri içinde dışarıda oturan beni bulmuştu. O beni Sahib'in baş uşaklarından biri sanmıştı. İngiliz'in ben olduğunu anladığında bu uzak topraklarda kendi yurttaşlarından biri olarak gördüğü bana oldukça samimi davrandı. O Yarkend'de konuşmak için daha fazla vaktimizin olacağını bana söyleyerek beni orada görmeye geleceğinin sözünü verdi. Uşaklarıma bakıp onların Hindu olup olmadıklarını sordu; Hindu olduklarını öğrenince "Sonuçta hepimiz Âdem'in oğullarıyız" dedi. Biz oldukça samimi bir şekilde ayrıldık. Kendisinedini bir şahsiyet olarak insanlar

arasında çok saygı duyulduğunu öğrendim. Böyle musamahakar hislerin böyle bir adamdan gelmesi daha da kayda değerdi.

Büyük Taklamakan Çölü'nün bir kolunu geçerken sık görülen küçük bir antilop olan iki "keek" gördük. Onlar benim evime bir örneğini getirdiğim tuhaf şekilli boynuzlara sahiptiler. Yüzbaşı onların vahşi develerin (?) yaptıkları gibi geniş sürüler halinde doğuya doğru geniş çöllere gittiklerini söyledi. Bu çöller muazzam batıl inançlar ile anılıyordu. Daha önce orada Cemaleddin tarafından İslam'a davet edilen dinsiz bir milletin yaşadığı söylendi. Bu insanlar Cemaleddin'e evlerini altına dönüştürürse Müslüman olmayı kabul edeceklerini söylemişlerdi. Birkaç dua ile onların istedikleri oldu. Ancak onlar tekrar kâfirliğe döndüler ve "biz istediğimiz her şeye sahibiz, niçin Müslüman olalım ki?", dediler. Bunun üzerine Cemaleddin arkasındöndü, ama onlardan uzaklaşırken kum yükselerek hem kendileri hem de evlerini yuttu. Bu hazineler için çölde birçok araştırma yapıldı, ancak bazı sihirli güçler bu çölde dolanan bu kişilere müsaade etmeyerek onları yok etti. Ben yüzbaşuya Heredot'un altın kazan karıncalar hikâyesini anlattım.³⁴⁷

Yüzbaşı benim akşamları sıkılmamam için özen gösterdi. O, beni adamlarından birinin iki telli gitar çalarken diğerlerinin Türk usulü dansettiği Temaşaadındaki odalarına götürdü. Hareketler yavaştı. Onlar içte ve dışta ayaklarını değiştirerek dans boyunca yatıştırıcı ve uyuşturucu etkisi veren yanlamasına figürlerle kıvrılıyorlardı. Benim uşaklarım kapının kenarında diğerlerinin yanında oturup izliyorlardı. Yüzbaşı aşçının yaptığı şeyleri yemeyen onlara hep gülerdi ve şakayla ekmek, yemek ve çay içmek için onlara baskı yapardı. Onların meyve yemelerinin yasak olmadığını öğrenen yüzbaşı onlara nar, elma, armut gibi meyveleri doldurdu. Onlardan biri Choomâroo'nunelleriyle tempo tuttuğunu görünce ona dans etmesi için işaret etti. Baküs'den ilham almışçasına ayaklanan Choomâroo, bir Gudi dansının duruş ve figürleriyle odanın etrafında döndü, zıpladı ve sokuldu. Türkler büyülendi, yüzbaşı kendinden geçmiş haldeydi. Sonunda Choomâroo alkış

³⁴⁷ (Y.D.) Marko Polo aynı zamanda (Yule versiyonu, 180 ve not) "Bu çölün kötü birçok ruhun yurdu olduğunun bir gerçek olduğunun bilindiğini en olağanüstü yanlısama ile onların ölümü için oyaladıklarını söyler... doğru yolu bu şekilde kaybetmek anlamına gelir. Onlar geri dönmek için yollarını bulamazlar ve açlıktan sefil bir şekilde ölürler." Der. Şahrüh'un elçisi tarafından 1420 yılında vahşi bir deve bu çölde görülmüştür. Bkz: Cathay ve Way Thitter.

fırtınası arasında reveransını yaptı. Başka bir akşamseçme bir grup önünde yüzbaşı bana bir Andican dansı gösterdi. Gerçekten çok güzel ve etkileyici hareketlerdi. Onun adımları doğuda gördüğüm herhangi bir hareketten ziyade bir balet adımları gibiydi. Çıplak ayak, rahat pantolon ve her bir elinde kırmızı bir eşarpla; her bir adımda ayaklarını ve ellerindeki eşarpları da değiştirerek odada uçuyordu.

O bir seferinde akşam yemeği için kalmamı istedi ve kendi çatal bıçağını getirtti. Yüzbaşı ellerini bir leğen üzerinde uşağının döktüğü suyla yıkadıktan sonra halının üzerine büyük bir örtü serdi. Örtünün üzerine iki büyük tahta kâse tepeleme dolu pirinç ve et (pilav) getirildi. Uşaklar ve daha alt kademdekiler için de bu yemeklerden ayrıldı. Yüzbaşı ve ben “Bismillah!” ile (Tanrının adı ile) yemeği birkaç kez turladık. Onların pirinci ağza güvenli bir şekilde götüren yeme usulleri oldukça beceri gerektirir. Pirinç, birleştirilen parmaklar ile dudaklara ulaştırıldığında onu ağza göndermek için pratik bir refleks gerektirir. Pilavın üstüne gelen et bir uşağın bel bıçağı ile kesilmiştir ve yemek için yeterince küçük olan parçaların etrafına büyük ekmek dilimler konur. Onlar muazzam iştaha sahiplerdir ancak buna rağmen çok temiz yerler. Yemek bittiğinde her zamanki gibi yüzbaşı kollarını kaldırarak dua eder ve daha sonra sakallarını sıvazlayarak hepsi birden “Âmin, Allahuekber” diyerek kâseleri ve örtüleri kaldırırlardı.

Böyle açık yürekli bir arkadaş ve çevremde böyle alışılmamış sahneleri ile tahmin edebileceğini gibi yolculuk hiç uzun gelmedi. Eğer ben bir elçi olsaydım onlar bana daha fazla itibar gösteremezlerdi ve eğer ben bir arkadaş ve yurttaş olsaydım onlar daha fazla samimi ve nazik olamazlardı. Bir keresinde neşeli bir akşam sonrasında Yüzbaşı “Ah! Sahip eğer sen bir Frenk olmasaydın biz kardeş olabilirdik ve birlikte yaşadık”; sen ülkeneye geridöndüğünde bana nasıl olduğunu bildiren bol bol mektuplar yazmalısın”, dedi. Bana gösterilen saygıya gelince ben gelirken önümüzdeki yolları dahi tamir ettiklerini zaten size söylemiştim. Bu Hindistan’da her zaman -saygının değeri ruhani lidere yaklaşan dereceyle değişen- büyük insanlara gösterilen saygı işaretidir. Sade bir yetkili için tahtaları gevşemiş köprülerin çivileri sıkılır ve çukurlar doldurulur. Bir vali yardımcısı beklendiği zaman yollar düzleştirilir ve açık akan suların üstü kapatılır. Ama genel vali için bütün trafik durdurulur, karayolları bütünüyle çimlendirilir ve uçurumun kenarlarına parmaklıklar

konular. Gerçekten yapılan düzenlemeler farklılıkları ortaya koyar. Bir yol tamir edilirken onun bir genel vali mi, yoksa önemli bir centilmen için yapıp yapılmadığını belirtmek yaygın hale gelmiştir. Benim gelişim için yapılan bu standart hazırlıkların en azından vali yardımcısı için yapılan hazırlıklar olarak görebiliriz. Su kaynaklarının bazıları için yapılan köprülerin bazıları on ya da yirmi fit genişliğindedir ve birçok yere bataklıkları örtmek için yapılmışlardır. Bütün bunlar ben gelmeden iki haftada bitirilmişti.

Uğradığımız her yerde vali ya da bey beni karşılamak için üç dört mil kadar at sürmüştü. Burada da maiyetiyle birlikte (neredeyse yirmi kişilik) kafile için bir dastarhan ya da akşam yemeği getirildi. Çorba çanakları, bol pilav kâseleri, çok sayıda kümes hayvanı-et kızartması, ekmek, meyve bizim için hazırlanmıştı ve sonrasında bey ve yüzbaşı arasında, kasabaya kadar eşlik edildi. Kasaba halkı sokaklar boyunca dizilirken baş tüccarlar bizi kapının dışında karşıladı. Bey valinin evine gece kalmam için beni götürür ve benimle kısa bir süre oturduktan sonra ayrılırdı; fakat şehir dışında bana eşlik etmek için sabahleyin tekrar gelirdi. Sabahleyin biz şehrin giriş kapısından ayrıldıktan ve birkaç saat at sürdükten sonra birkaç ağacın altında bizi bekleyen bir dastarhan bulurduk. Her gittiğimiz yerde bu uygulama yapılıyordu. Hatta bizim geçerken durmadığımız duvarsız küçük köyün başkanları bile dastarhanlar gönderir ve biz de en azından bir fincan çay içerek onları onurlandırırız. Ben dastarhan adından oldukça korkmaya başladım. Yolculuğum boyunca tükettiğim gereksiz yemek ve çay çok fazlaydı. Benim kendi olağan yiyeceklerim ve yüzbaşı tarafından sabah ve akşam hazırlanan dastarhanların yanı sıra her gittiğimiz yerde aralıksız düzenlenen bu dastarhanlar oldukça ciddi bir saygıydı. Ancak Türk misafirperverliği (İngilizlerin ki gibi) başlıca yeme ve içme olarak kendini belli eder. Beni onurlandırmayı amaçlayan bu ziyafetleri bütün İngiliz milleti adına kabul ettiğimi düşünerek teselli buldum.

Biz Yarkend'e yaklaşırken fahri elçiler daha sık gönderilmeye ve her dönüşte onlar yeni kıyafetleriyle daha sık görünmeye başladılar. Yaz aylarında yatağı tamamen dolu olduğu zaman tekneler ile gidildiği söylenen önemli bir nehri geçtik. Şimdi bu nehir tamamı sığ olan beş kola ayrılmıştı. Yüzbaşı bana Yarkend'in dışında birkaç önemli adam, Şigavul'un oğlu ya da kardeşi, tarafından karşılanacağımı

söyledi. Kendisine benim bir kaftan ya da jâma hediyesi sunmam uygun olacaktı. Yüzbaşı böyle bir hediye (yüz Tillah: yaklaşık 600 Sterlin) hazırlayıp hazırlamadığımı sordu. Gerekli olan şeyleri ondan isteyebileceğimi bana söyledi. Aynı zamanda o kabilemin gecikmiş olduğunu üstü kapalı bir şekilde Şigavul'a yazdı. Ben yüksek rütbeli bir adama sunmak için uygun bir elbiseye sahip değildim. Bu nedenle eğer önemli biri beni karşılamaya gelirse rahatsız hissedecektim kendimi. Daha düşük rütbeli bir adamın gönderilmesi daha iyi olacaktı. Buna göre beni Yarkend'e üç mil uzakta almak için bir sıra oluşturan yaklaşık kırk adamıyla birlikte muhteşem kıyafetler içinde başka bir yüzbaşı tarafından karşılandım. Biz attan indik ve Doğu usulü (Poskam beyi üzerinde bunu pratik etmişim ve yanlış kolu kaldırarak başarısız oldum) kucaklaştık. Ben kucaklaşmaya eşlik eden, başta sağlık, bir dizi nazik soru hazırlarken o güçlü tokalaşmasıyla beni hayrete düşürdü ve bütünüyle nefesimi durdurdu. Daha sonra uşaklarımdan birinin onun omuzlarına koyduğu yeni bir kaftanı (yüzbaşım tarafından bu amaç için bana ödünç verilen) kendisine sundum. Daha sonra yeniden yolculuğumuza devam ettik. Kısa bir süre sonra uzun yolculuğumun amacı olarak kabul ettiğim uzun alçak bir hat karşımıza çıktı: O Yarkend duvarıydı. Mükemmel düz bir ülkeye doğru biz yaklaşırken bizim önümüzdeki duvarın üstünde yükselen bir obje göze çarpıyordu. Bu bir kulede tepesinde bir üst ve bir alt bir platform inşa edilmiş gibi uzun bir kare iskeleydi. Benim bakışlarımı gören Molla Şerif onun infaz iskelesi olduğunu bana Farsça fısıldadı! Bu Yarkend şehrinde bir yabancıngördüğü ilk şeydi.

Dışarıda küçük bir çarşığı geçtikten sonra muhakeme edebildiğim kadarıyla yirmi otuz fit yüksekliği arasında, on ya da on iki fit genişliğinde olan üst kısmına doğru incelen bir çamur duvarlı kapıdan girdik. İlk sokaktan aşağıda kısa bir mesafede biz daha önce gördüğüm iskelenin altından geçtik. O benim Yarkend cezaevi olduğunu düşündüğüm kuvvetli bir binanın çatısından yükseliyordu. Bizim güzergâhımız şehrin en iyi bölümünde değildi, ancak sokaklar trafik doluydu ve her çeşit dükkânla sıralanmıştı. Esnafın çoğu kadındı ve birkaç yerde annenin ayaklarıyla bebeklerini salladıkları muntazam beşikler gördüm. Bu uyumaları için musluğun altına küçük çocuklarını asılı tutan Simla dağ adamının alışkanlıklarına göregelmiş bir yöntemdi. Benim başka bir kasaba duvarı olduğunu sandığım hemen ikinci bir

yüksek duvarın yanından geçtik ancak onun sadece bir medrese duvarı olduğunu keşfettim. Sokaklar on ya da on iki fit genişliğindeydi ve evlerin bazıları iki katlıydı.

Yaklaşık yirmi dakika dolambaçlı sokaklarda at sürdükten sonra bir başka kapıve sonrasındayeni şehirden eski şehri ayıran boş bir araziden (karşıdan karşıya 40 yarda) geçtik. Bir kaç yıkık ev iki kasabayı birleştiren Çin yönetimi altında bir Pazar yerini işaret ediyordu. Bizim yaklaştığımız Yenişehir³⁴⁸ bu ülkenin yabancı yöneticileri tarafından yerleşim ve sığınma yeri olarak inşa edilmişti. Herhangi bir kargaşa ya da ihtilal vuku bulduğunda Çin askerleri meseleler sona erene kadar buraya çekilir ve sabırla beklerlerdi; vakti geldiğinde onlar dışarı çıkar ve ülkede eski pozisyonlarını sürdürürlerdi. Duvarlar eski şehirdeki gibi aynı materyallerden yapılmıştı. Ancak derin bir hendek ile çevrelenmiş ve Çin işgalinden kalma garip Uzakdoğu tapınakları gibi binalar aralıklarla örülmüştü. Etrafında çok sayıda kırmızı tunik ve pantolon içinde Türk askeri toplanmış olan kapı da benzer tarzdaydı. İçerde umursamaz bir tavır ile çalınan melodiyle dans edilen ve şarkı söylenen çok daha fazla renkli davranışlar yayılıyordu. Ben bu kalabalığın amacını hemen anladım. Bunun nedeni; bana inandırılmaya çalışılan bu üniformaları askerlerin giymeye alışık olmamaları ve ülkede yeterince bilinmemeleriydi. İki üç adam kaz adımı pratiği yapıyordu. Ben onların tatbikat askerleri olduklarına ya da nöbetlerinde aşağı ve yukarı yürüyen nöbetçileri temsil edip etmedikleri konusunda şu anda kararsızdım. Sokağın aşağısına kısa bir yürüyüşle biz önde küçük silah sıraları ve havan topu olan bir topçu kışlasıyla karşılaştık. Bu topçu erleri mavi kıyafet giymişti. Gözlerim diğerlerinden daha iyi giyinmiş bir gruba takıldı. Bunların muhtemelen eski isyancı olan yerli Hintliler olduğuna dair hiçbir şüphem yoktu.

Sokaktan birkaç yüz yarda ileride başka bir duvar ve kapı olan açık bir alana girdik. Buraya ulaşmadan önce atlarımızı kenara çektik ve atlarımızdan indik. İki yüzbaşı tarafından soldaki bir eve götürüldüm. Üç avlu geçtikten sonra, üçüncünün sonundaki bir köşke ulaştık. Önünde çıkıntısı olan düz çatı yüksek sütunlar ile

³⁴⁸ (Y.D.)DoğuTürkistan'ın her şehrinde Yenişehir ya da bir karargâh vardır. Bu kelime “Yenihisar” şehri ile karıştırılmış olamaz. Marko Polo “Büyük Han’ın askerleri kaldığı sürece burası gözlemlemek için uygun olabilir, büyük nüfus ve şehirleri içerdiği için bu eyaletlerin bazılarında askerleri burada tutmak gereklidir. Askerler bu şehirlerden dört ya da beş mil mesafede konuşlandırılırdı ve onlar bu şehirlere zevk için girebilirlerdi”, der.

desteklenen geniş bir veranda oluşturmuştu. Ortasında ziyaretçilerin oturması için halı ve keçe döşenerek yükseltilmiş bir çeşit divan vardı. Bu girintinin her iki tarafındaki kapılar Buhara halılarıyla döşenmiş ve parlak ateşli konforlu odalara açılıyordu. Yüzbaşı bu evin bana ait olduğunu ve bir süre dinlendikten sonra Şigavul'u görmek için götürüleceğimi söyledi. Birkaç dakika içinde bu kez daha hafif içecekler, reçeller ve kaymaktan oluşan dastarhan geldi. Bu Yarkend'de bana hoş geldiniz diyen Şigavul'un kardeşi tarafından gönderilmişti. Onun Farsça konuştuğunu anlayınca bana gösterdiği ilgisi için Şigavul'a olan minnettarlığımı söyledim. O hiçbir ilginin hükümdarın misafiri için büyük olamayacağı cevabını verdi.

IX. BÖLÜM: YARKEND'DE İKAMET

Şigavul Dadha: Onun Üst Düzey Pozisyonu- Onu Ziyaret ve İyi Kaşılama-Münşi'nin Misyonu Hakkındaki Açıklaması- Seyyahın Karargâhı- Sağlanan Mobilyalar ve Diğer Hediyeler- Şigavulla Bir Diğer Görüşme- Schlagintweit Cinayeti- Seyahat Eden Uşakların Şehir Raporu- Seyyahın Kapılar Ardında Tutulması- Ramazan- Tekrar Şigavul- Çin vb. Hakkında Sohbet- Sayın Hayward

Ben dinlenirken kısa bir süre yalnız bırakıldım. Ancak yüzbaşı kısa süre içinde geri dönerek eğer hazırsam Şigavul'u ziyaret etmek için bana eşlik edeceğini söyledi. Size öncelikle bu yüksek subay hakkında ne öğrendiğimi söylemeliyim ki; o benim düşündüğüm gibi sadece Yarkend valisi değil, aynı zamanda hükümdarın ikinci adamıydı. Osmanlı'daki sadrazama denk geliyordu. Kaşgar'da hükümdarın yokluğu boyunca benim şu anda götürüldüğüm sarayı o yönetiyordu. Daha önce askerlerledolu gördüğüm büyük kapıyı geçerken biz sarayın içine girişi sağlayan ikinci -benzer korunaklı- bir kapıya ulaştık. Büyük bir avlu geçildi. Bu avlunun dört tarafı yere sabitlenmiş gözleriyle resmi bir şekilde oturan ve her birinin elinde beyaz bir asa olan memurlarla doluydu. Bu kadar çok adamın arasında hâkim olan bu sessizlik bir Doğu despot sarayı sahnesi izlenimini yarattı. Biz ikinci avlu kapısından girene kadar geniş bir perde her şeyi gizlemişti. İçerideki bu yalnızlık (sessizlik) hiç kimsenin bulunmadığı yalnızlık kadar etkiliydi. Beyaz asalı bir mübaşir bize yol

gösterdi ve bana uzak bir kapıyı işaret ederek avlunun ortasında durdurdu. Burada bana Şigavul'un görüldüğünü fısıldadı. Eğilerek -gerektiği gibi- onu selamladım ve ardından odanın kapısına kadar birkaç merdiven çıkarak yönlendirildim. Burada herkes beni yalnız bıraktı ve mübaşir tek başıma içeriye girmem için işaret etti. Mat renkli giysiler içinde küçük, yalnız bir adam ateşin yanında bir minderde oturuyordu. Kalktı ve kapıda beni karşılamak için acele etti. Doğu usulüne göre kucakladı ve karşısındaki ateşin yanındaki mindere yönlendirdi. Bana içtenlikle hoş geldin dedi ve bu şekilde rahat olup olmadığını sordu. Oturduktan sonra kollar kıvrılarak "Allahuekber" denildiği için ben tekrar kalktım. Daha sonra Türk usulü şeklinde yeniden oturdum. Şigavul'dan birçok övücü söz aldım ve ben de aynı şekilde cevap verdim. O, Müslümanların dini başkanı olan Sultan-ı Rum (Osmanlı) ile dostluğumuzu bildiği için bizi de aynı zamanda kendilerine dost gördüklerini belirtti, bir İngiliz'in gelişinden memnuniyetini ifade etti. Hükümdarı ziyaret amacıyla bu kadar uzun bir yolculuğun bütün sıkıntılarını ve zorluklarını üstlenen bir İngiliz'in gelişi, dostluk bağını daha da ilerletmişti. Şigavul, dostluğun her şeyi başardığını ancak düşman ülkelerin harcandığını söyledi. Ben, bölgemizde Türklere karşı en dostane hislerle yaklaştığımız için ziyaretimin iki ülke arasında bir dostluk ilişkisi kurma vesilesi olabileceğine güvendiğimi (umarım uygun şekilde), kendisine söyledim. Kraliçem'in Türkistan'da gördüğüm bu karşılamayı duyduğu zaman, son derece memnun olacağını ilave ettim. Bundan sonra Şigavul, Şedullah'ta bekletilmem ve önceden gelişimi bildirmediğim için eksik gördüğüm karşılamadandolayı özür dilemesi gerektiğini söyledi. Ben buna şaşkınlık içinde bakakaldım ve "uşağım, Münşi, hükümdar için mektup ve mesaj teslim etmedi mi?" dedim. Şigavul, "hayır" dedi. O zaman gelmek için hükümdarın iznine müracaat edilmemesi hükümdar tarafından büyük saygısızlık olarak görünmüş olmalı cevabını verdim. Gerçekte Münşi'yi benden önce yollamamın sebebi buydu. Kutu içinde hükümdara yolladığım mektubumu vermeyen Münşi'nin çağırılmasını istedim. Saygısızlık olarak görüldüğü için çok üzüntülüymüm. Şigavul, "hayır," "hayır" dedi. "Burada saygısızlık yok," cevabını verdi. Ben sadece Şedullah'da tutuklu kalmanıza ve sizin için daha saygın bir karşılama hazırlayamadığımız ve hakkınızda daha fazla bilgi sahibi olmadığımız için üzülüm, dedi. Münşi'ye gelince, o sizin uşağınız ve siz ne zaman isterseniz kendisi çağrılacaktır.

Konuşma esnasında bir dastarhan serildi. Bir uşak tarafından bana çay verildi. Benim açımdan oldukça eksik Farsçamla biraz daha konuştuktan sonra, gitmek için kalktım.

Şigavul beni tutmak için elini benim elimin üzerine koydu ve birkaç saniye içinde ben uzaklaşırken bir uşak pahalı ipek bir kaftanıomuzlarıma koydu. Aynı zamanda Şigavul da kalktı, uzun bir odadan bir diğer kapıya kadar bana eşlik etti. Ben daha sonra bu odanın hanedan üyeleri için bir cami olarak kullanıldığını duydum. Şigavul odanın sonunda başıyla bana selam vererek ayrıldı. Kafilem burada bana katıldı ve ağıbaşı bir şekilde beni evime geri bıraktı. Bu arada tüm bagajlarım buraya ulaşmıştı. Sarayın dış kapısında, at üstünde rütbeli bir adamla karşılaştık. Hemen atından indi ve beni kucaklamak için ilerledi. Yüzbaşı, bazı tanıtıcı kelimeleri fısıldadı ve uzun bir arkadaşlığın sıcaklığı ile onun kollarına kendimi attım. Bu esnada benim, onun kim olduğu hakkında en ufak bir fikrim yoktu.

Arkamda benden önce konulmuş dastarhan taşıyan Şigavul'un uşaklarının bir alayı beni takip etti. Bunun bir gelenek olduğu görülüyor.

Eve ulaşınca hemen Münşi'yi çağırdım. Münşi, Şigavul'un hediyesi olan mükemmel bir kıyafet içinde göründü. Daha önce mektupla kutuyu istediğimi söyledim. Gücerat işi olarak bilinen altın işlemeli küçük, güzel bir kutunun içinde getirdiği Hükümdara gönderdiğim mektubu koymuştum. Kutu hemen geldi ve ben kutuyu açmadan Yüzbaşı'dan bunu Şigavul'a vermesini rica ettim. Mektubu onların okumaları ve buraya gelmek üzere hükümdarın iznini sormak için mektup gönderdiğimi söylediğim zaman doğruları söylediğimi görmelerini istedim. Yüzbaşı yaklaşık bir saat sonra Şigavul'dan bir mesaj, kutu ve mektupla geri döndü. Şigavul mesajda Hükümdarı gördüğüm zaman ona vermem için saklamamı söylüyordu. Ancak mektubu tamamen okudukları açıktı. Bu da benim istediğim şeydi.

Münşi şimdi bana yolculuğunun tüm detaylarını ve Yarkend'de kalışını anlattı. Bahsedilen mektubumu göndermemesine son derece canım sıkıldı. Açıklaması kısa bir süre için beni ikna etti, ancak yine de onun açıklamaları ile ilgili kararımı erteledim. Elçilikten dönen ve Münşi'yi koruması için emanet ettiğim Muhammed Nazar gedikli bir hain çıkmıştı. Yolculuk esnasında Divan Bahşı'ye çok

kötü davranmıştı ve benim Yarkend yolu üzerinde olduğumdan söz etmeyip Yarkend'e varışından sonra onun bir ajan olduğuna dair söylenti yaymıştı. Hâlbuki iyi niyetini kazanmak için Ladak'tan ayrılmadan önce ona pekçok güzel hediye verdiğim zaman bana yardım edeceğini vaad etmişti. Ancak Şigavul, Münşi'yi karşılarken kendisine çok iyi davranmış, dastarhanlar kurdurmuş ve her türlü saygıyı göstermişti. Muhammed Nazar ise bu ve diğer açıdan yaptığı davranışlar sonucu rezil olmuştu. Onların bütün istekleri sağlanmasına ve her gün belli miktar harçlık vermelerine rağmen, Divan Bahşı'nın Yarkend'e vardığı zaman o ve onun uşakları bir eve hapsedilmişti. Münşi eğer benim yaklaştığımı haber vermiş olsaydı bunu gören ve korkan adamlar yolda beni geri göndereceklerdi. Bu yüzden ben Şedullah'a ulaşana kadar sessiz kalmış vedaha sonra ziyaretinin amacını açıklamıştı.

Bu açıklamaya rağmen kendisinin bu davranışı akla uygun sayamayız. O bir musibeti engelledi, ancak bir diğerine sebep oldu. Bu uzun süreli gizlilik onlara oldukça şüpheli görünmüş olmalı. Bununla beraber bir subay beni gözaltına almak için gönderildi (13 Kasım'da bana Şedullah'ta ulaşan aynı kişi) ve bir iki gün içinde Şigavul Münşi'ye benim saygın bir şekilde karşılanacağım haberini ve Hükümdar'ın ülkesini ziyaret etme isteğime çok memnun olduğunu bana yazmasını söyledi. Ancak niçin kışın bu kadar zahmete girdi, buraya benim gelmem için herhangi bir zorunluluk yoktu, dedi. Münşi'm usulünce bizim hükümetimizi karşılamaya uygun vasıflı bir elçiyle geri gönderilecekti. Bundan sonra Yarkend'de bizi görmekten memnun olabiliyorlardı.

Ayrıca Divan Bahşı'ya mektubun üstüne benim hemen Ladak'a dönmemi söyleyen (sanki kendisinden özel bir uyarıymış gibi) kolay bir Hintçeyle kısa bir paragraf yazmak için talimat verildi. O bunu yaptı ancak, neyse ki ben yazının bu kısmını anlamadım. Benim şifreyi çözme gücümün ötesinde olduğu için bu mektubu bir kenara attım. Eğer ben onu görseydim ne yapacağımı ciddî olarak şaşırırdım. Bu, Cuma vasıtasıyla bana ulaşan mektuptu. Bir süre sonra benim notum (ilk gün Kırgız kampından yazılan) Yarkend'e ulaştı. O okuması için Münşi'ye gönderilmişti. Gerçeğin farkında olmadan (buda yalan değilse tabi) ve kendisi de İngilizce anlamadığı için O, benim Hükümdar'a kendisinden ne yapacağına dair emirler gelene kadar Şedullah'dan ayrılmayacağımı söylediğim bir mektup

yazdığımı; ayrıca benim emirlerim doğrultusunda uygun rütbede bir subayın sınırdaki beni karşılaması gerektiğini istediğimi söyledi.

Bunun üzerine yüzbaşı büyük bir hürmetle beni karşılamak için gönderilmiş ancak Hayward'ın ortaya çıkması daha fazla gecikmeye neden olmuştu.

Ne Münşi'nin ne de Şigavul'un açıklamaları benim için gerçeklerle bağdaşmıyordu. Ben oraya ulaşmadan neredeyse bir ay önce asker gönderilmişti. Demek ki Muhammed Nazar ve Divan Bahşı'nın Yarkend'e ulaştığı ve benim için diğer çelişkiler olduğu zamana yakın. Ancak Şigavul'unda bana söylediği gibi önemli konu güvenlik içinde Yarkend'e ulaşmaktı ki; bu gerçekleşmişti, dolayısıyla her şey yolundaydı. Benim güvenli ulaşımımın daha öncesinde veya bunu sağlayan entrikaların ne olduğunu sanırım hiç bilmeyeceğim.

Münşi bundan başka bana Yarkend'e ulaştığı aynı gün şehre yakın bir yerde gömülmüş bir top bulunduğunu söyledi. Ülkenin savunmasına bu hoş katkıyla eşzamanlı bir İngiliz'in gelmesi olumlu bir şey olarak görüldü.

Ben şimdi kendi evimi kurmaya başladım. İlk avluda on on iki ata yetecek oda vardı (yemlikler büyük bir hayvan için bile çok yüksekti). Burada benim midillim ve koyun sürüm yaşar. Karşısında benimle kalması için görevlendirilmiş bir Pancibaşı (elli kişilik askeri birlik komutanı) ve onun yardımcısı için hazırlanan birkaç oda vardı. Burada aynı zamanda bütün ziyaretçiler ağırlanırdı. Ayrıca yaz aylarında gelen ziyaretçileri karşılamak için yükseltilmiş ve üstü kapanmış bir yer vardı. Bir sonraki avluda kendim için banyo olarak değiştirdiğim bir oda; bu avlunun yanında mutfak ve uşaklar için odalar ve onların kümes hayvanları için yer vardı. Şigavul'un ev halkından iki köle mutfakta yardım etmek için geldi. Üçüncü avlunun sonunda benim yaşamam için bir köşk vardı. Bunun arkasıküçük bahçeli bir yaz eviydi. Bahçe duvarının üstünde, evden yaklaşık ikiyüz yarda uzaklığında görüntü takriben altmış yarda aralıklar ve üzerindeki küçük evler ile Yenişehir'in mazgallı siperleriyle kapatılmıştı. Onun biraz solu, kenarları yukarı kalkan karakteristik Uzakdoğu tapınağı ile ahşap sütun üzerine desteklenen olağan iki katlı bir Çin yapısıyla örtülmüştü. Benim oturma odam iyi bir zemin halısı, tıpkı bir Avrupalı gibi geniş ve benim henüz yakamadığım bir şöminesi ile oldukça

konforlu. Duvarlar beyazdı ve tavan dikkatlice zımparalanmıştı. Osalatalık çerçevesine benzeyen (cam yerine ince kâğıt) ışık için bir açıklığa sahiptir. Burada iki çerçeveli yere doğru açılan iki pencere vardır. Dış taraftaki şeffaf kâğıt ile kaplı kafes işinden oluşmuştur; iç taraftaki geceleri kapatılan panjurdan oluşur. Tüm doğrama işleri yeşil renkle boyalıdır. Bütün ev benim konaklamam için iyice (badanalanmış zımparalanmış) tamir edilmişti. Bu ev daha öncesinde hapishaneden yeni çıkan Yarkend'in eski valisine aitmiş. Bitişik, Şigavul'un kendi evidir (O yalnızca hükümdar olmadığı zaman sarayda konaklar). Her şey temiz, düzgün ve rahattı.

Akşam yemeğini yemeden önce yüzbaşı mobilya getiren kalabalık bir uşak topluluğu ile tekrar geldi. Gelenlerden ilki parlak renkli desenler ile boyanmış bir masaydı (yalnızca iki fit yüksekliğinde). Daha sonra arkası destekli iki sandalye, bu sandalyelerin oturacak yerleri masayla aynı seviyedeydi! Sonraki ipek ile kaplanmış geniş ince şilteli iki yataktı. Bu yataklargece üzerinde yatıldığı gibi, gündüz de üzerinde oturuluyordu. Yarkend'de hiç bilinmeyen bu mobilyaların her biri benim için özellikle yapılmıştı. Türkler her zaman halının üzerinde otururlar ve yere serilmiş yatak ya da tahta sedir üzerinde uyurlar. Şigavul, hizmetindeki Hintli uşaklara İngilizlerin gereksinimlerinin neler olabileceğini sormuştu ve bu mobilya parçaları onların yönlendirmeleriyle yapılmıştı. Masa ve sandalyelerin yükseklik orantısı uygun değildi; ama neyse ki katlanır Amerikan sandalyem masa için tam olarak doğru yükseklikteydi. Bu uzun sandalyeleri biri kendime diğerini de gelen konuğa olsun diye tören günleri için ayırdım. Bu eşyalar gösterildikten sonra, yüzbaşı burada herkesin giydiği kürkle kaplanan uzun kadife bir başlık olan sarıklarının (sana anlattığım kendisinininki gibi) altına giydikleri takke, nakışlı bir cüzdan ya da kuşağa takılan tuhaf şekilli kese, bir çift uzun çizmeve nihayet hava soğumaya başladığı için Şigavul'un benim için gönderdiğini söylediği kalın koyu kırmızı uzun bir kaftan ortaya çıkardı. Bütün bunlarsadece hediye verme şovu yapmanın yanı sıra benim konforuyla da ilgilenip hoşuma gidecek şeyleri bulmak için yaşı Şigavul'un girdiği bu sıkıntılardan dolayı kendisine karşı oldukça samimi şeyler hissettim.

Münşi'nin uşığı Rahmetullah, Hintli uşaklarıma karşı Müslümanların yediği ekmeğe dokunmamasını söyleyen Türk önyargısında bulunurken yakalandı. Böyle şeylere karşı önceki uyarılarıma rağmen bu şekilde davrandığı için (buranın yerlilerinin yaptığı gibi) onun kulaklarını tuttum ve yukarı kaldırdım. 'Bu insanlar senin gibi yeme ve içmede kast ayırmıyapan yarı Hindu değillerdir, eğer sen böyle şeyleri tekrar onların kafalarına koyarsan senin derini yüzerim' dedim. Adam pişmanlıkla itaat sözü verdi ve bu tür saçmalıkları son duyuşum oldu.

Yarkend, 9 Aralık-Yüzbaşı kaymak ve reçel tepsisi getiren bir adamla kahvaltı yeri aradı. Ona, bazı hediyeler sunmak için Şigavul ile tekrar görüşmek istediğimi söyledim. Soracağını söyledi. Saatime bir cam istediğimi söyledim ve Yarkend'e geldiğimizde bana bir tane bulacağına dair sözünü hatırlattım. Ayrıca Yarkend pazarında satılan çeşitli ürünlerin fiyatlarıyla ilgili sorular sorabileceğim bazı tüccarları bana göndermesini istedim. 'Çok iyi' dedi ve Şigavul'a saatimi göstermek için yanında götürdü. Kısa süre sonra geri gelip saatin bozuk olduğunu, ancak benimki tamir edilene kadar Şigavul'un kendi saatini bana gönderdiğini söyledi. Anahtarsız kurmalı bir Cenevre saatini (gümüş kaplama) bana verdi. Bu çok kibar bir özendir.

Dün Şigavul Münşi'ne beni görmekten memnun olduğunu ve iyi arkadaş olacağımızı umduğunu söylemiş, ancak tek şartı kaldığım sürece istediğim her şeyi ona sormamdı.

Kervanımın izini sürmek için iki sepoy gönderildi. Şedullah'ta onlara iki kişi daha katıldı. Her birine birer sarık verip ödül sözü verdim.

Yarkend 10 Aralık- Yüzbaşı bana, tıpkı onların giydiği gibi, uzun mavi kürk kaplı başlık ve uşaklarım için iyi elbiseler getirdi. Ona Şigavul'a hediyelerimi sunmak için ne zaman gidebileceğini sordum.Sormaya gitti, hemen geri geldi ve "şimdi gel, ancak hediyelerinHükümdar sizi görene kadar alınmaz", dedi. Saraya gittim ve yanımızda bulunmasına izin verilen Münşi'nin yardımıyla Şigavul ile uzun bir görüşme yaptım. Görüşmenin en iyi kısmı hafızamda kaldığı üzereşağıdaki gibidir: O birkaç yıl önce bir İngiliz'in (Schlagintweit)öldürülmesinin utancı

nedeniyle İngilizler'e elçi ³⁴⁹ gönderilmediğini söyledi. Mevcut yöneticilerin, o zamanların yöneticisi olan bir deli tarafından işlenen bu cinayetle hiçbir ilgisi yoktu, ancak o bir Türkistanlı olduğu için suçun mevcut yöneticilere atfedilebileceğinden korktuklarını söyledi.

Cinayetin şartlarını, bu ülkenin o zamanlar farklı bir yöneticisi olduğunu bildiğimizi ve bu yüzden bu konuda pay sahibi olmayanlara sorumluluk yüklediğimizi söyledim. Ayrıca, Schlagintweit'in bir İngiliz olmadığını, ancak yine de cinayeti işitmekten çok üzüldüğümüzü belirttim, çünkü O öldürüldüğü yere Hindistan'dan gitmişti dolayısıyla bizim misafirimiz sayılırdı. Ben arkadaşları için kendisine ait herhangi bir eşyası varsa bunların bana verilmesinin büyük bir iyilik ve şefkat olarak değerlendirileceğini ilave ettim.

Şigavul, geçen zaman çok uzun olduğu için, bunun mümkün olmadığını söyledi ve böyle utanç verici bir meselenin bütünüyle unutulmasını umut ediyoruz dedi.

Bu en iyisidir. Başka birinin eylemi için biz sizi suçlamayarak ve siz de utanmaksızın bizimle buluşarak her iki tarafında hatırasından silelim.

Güldü ve "iyi, mesele aramızdan kalktı", dedi.

Ben " Biz Tanrı'nın bu iki ülkeyi dostolsunlar diye yarattığını düşünüyoruz. Bu iki ülke arasına öyle bir sıradağ koymuş ki birbirimizi kıskanmamız ya da birbirimize karşı bir saldırıdan korkmamıza gerek yok ve ihtiyacımız olanların sağlanması için en iyi yol ticarettir", dedim.

O bunu candan kabul etti ve birleşen kalpleri hiçbir dağın bölemeyeceğini ancak kalpler birleşmediğinde ovaların bile dağlar haline geleceğini söyledi.

Buraya hükümdarım tarafından gönderilmemiş olsam da hem yöneticilerimin hem de ülkemizin düşünceleri benimle birdir dedim ve Kraliçemim onların samimi niyetlerini ve dileklerini bilmelerini umduğumu, ayrıca bir İngiliz olarak kabul

³⁴⁹ (Y.D.) Elçi

edilişimin, ülkeme ne derece saygı duyulduğunu gösterdiği için devletimin buna son derece memnun olacağını söyledim.

O, ‘Eğer siz Lord Sahib³⁵⁰ adına gelmiş olsaydınız ya da ondan bir mektup getirseydiniz size göstereceğimiz ilginin bir amaç doğrultusunda gösterildiği düşünülecekti. Ama şimdi size sadece siz olduğunuz ve ülkenize olan arkadaşılığımızdan dolayı bu şerefi ihsan ettiğimiz açıktır. Ayrıca siz (bizim dini liderimiz olan) Sultan-ı Rum (Osmanlı) ile arkadaş ve müttefik olduğunuz için biz zaten İngilizlere (karşı) büyük dostluk hissediyorduk ve bu yüzden bir arkadaş gelip kapımızı çaldığında biz hemen “İçeri gelin” dedik. Size gösterilen ilgiye gelince, onlar hiçbir şeydir ve biz sizin için daha fazla birşeyler yapamadığımız için kendimizi mahcup hissediyoruz.

Hükümdarla hızlı bir görüşme yapabilmeyi ve bunun iki ülke arasında büyük dostluk kurmak için araç olacağını umut ettiğimi söyledim.

Eğer Kaşgar’a hızlı bir şekilde gitmek istiyorsanız ben yazacağım ve hükümdarın emirlerini getireceğim; ancak ev sahibi olarak misafirime “devam et” demek benim görevim değildir, dedi. Bununla birlikte bu sizin isteğinizse o yapılacaktır. Ev sahibi olarak ben size “kalın ve yolculuğunuzun yorgunluğundan kurtulun,” derim.

Bana sağlanan konfordan (dolayı) her hangi bir yorgunluk hissetmediğimi ve hükümdarı ziyaret için harekete geçmeye gece gündüz, her an hazır olduğumu söyledim.

Bana “İyi; sizin yolculuğunuz için onun emirlerini alacağım”, dedi.

Onu (hükümdarı) gördüğüm zaman sizinle sohbet etmek için daha iyi fırsatların olacağını ve sizin için getirdiğim hediyeleri sunabileceğimi umduğum cevabını verdim. Ben Hükümdarla görüşene kadar bu hediyeleri kabul edemeyeceğinizi biliyorum, dedim.

³⁵⁰ (Y.D.) Hindistan Genel Valisi

Her zamanki gibi ayrılırken ipek bir elbise (hediye) aldım ve Şigavul tarafından bir sonraki odaya kadar eşlik edildim.

Akşam ben yemek yerken yüzbaşı geldi. Konik bir mermi getirmişti (belki üç librelik silaha uyabilir). Bu demirin üretildiği yere gitmek için saraydan görevli olarak beş günlüğüne ayrılacağını ve bana veda etmek için geldiğini söyledi. Daha sonra bir kutu İngiliz barutu istedi, ben de ona verdim.

Soru – O, Kaşgar’a Hükümdarla görüşmeye mi gidiyor?

Yüzbaşı çıkarken uşağım Choomâroo “biz dağlara alıştık eğer biz (içerde) kapatılırsak hasta olacağız, bu yüzden şehrin etrafına gidebilir ve yürüyebilir miyiz?” ricasında bulundu. Yüzbaşı “seni kim durdurur?”, cevabını verdi. “Ancak ben kuralları soracağım ve yarın sabah sana söyleyeceğim”, dedi.

Yarkend, Aralık 11 Cuma. Molla Şerif beni görmeye geldi. Bütün masumiyetiyle Yüzbaşı’nın Kaşgar’a gittiğini söyledi. Şigavul, Dadha’dan³⁵¹ yeni hediyeler: diğer hediyelerin yanısırakırmızı çuha kaplı ve Russian American Indis Rubber Company’nin damgası ile işaretlenmiş bir çift galoş vardı.

Uşaklar pazara gittiler, kimse onları engellemedi. Memnun döndüler. Bu pazarın Armitsar’dakinin (Kuzey Hindistan’ın baş şehri) ayarında olduğunu söylediler, ama neredeyse tamamı kadınlar tarafından tutulmuştu. Burada zengin her bir çeşit kıyafet için geniş yuvarlak bir pazar varmış; Hintliler buna kervansaray der. Uşaklar pazarda geçen yıl benimle Ladak’tan inen Sih tüccarTara Sing’i, onların Gudi arkadaşları ile diğerleriyle karşılaşmışlar. Sarık giymek yasaklanmıştı ve bu ülkede kâfir olduklarını belli etmek için bellerinde siyah ip taşımak zorundaydılar. Hindu olmalarına rağmen uşaklarım ve bana, ianan, gerçek bir Müslüman’ın saygın nişanlarının hepsini giymemize izin verildi. Bu, sanırım büyük bir iyilikti. Zavallı Tara Sing burada bulunan Keşmirli tüccarların entrikalarına karşı hayatı için korku içindeydi.

³⁵¹ (Y.D.) Dadha ve Şigavul aynı kişidir. Bu isim Yarkend Vali’si karşılığıdır. İlki onların şu anki kullanımımızdır. Sonraki Hokand Hanlığı’nda başkâtip anlamındadır. Ancak yine de pratikte birlikte ya da yalnız kullanılır.

Keşmir'den yeni dönmüş olan Muhammaed Nazar'ın geldiği bildirildiğinde ben avluya kapanmaktan bıkmış, evimin çatısına çıkmış ve burada oturuyordum. O, kendisinin davetiyle Şedullah'a geldiğini söyleyen bir İngiliz'den aldığı mektup nedeniyle endişe içindeydi, bu kişinin Hayward olduğunu düşünüyor. Ayrıca şimdiye kadar İngilizlerin hiç yalan söylemediğine inandığını söylüyor. Ona, bunun kendisini hiç görmemiş olan Hayward değil, başka bir Sahib olabileceği söyledim.

Muhammed Nazar, Münşi'mi istismaretmış. Münşi'me yolculuk sırasında benim iyiliğim için tavsiyelerde bulunmaya çalıştığını söyledi, ancak Münşi'nin onu dinlemediğini ve kendileri arasındaki anlaşmazlığın onun bana karşı herhangi bir kötü hissinden kaynaklanmadığını söyledi.

Bugün Pancıbaşı'ya (haber) gönderdim ve onunla birlikte yarın, at sürmek için dışarı çıkmak istediğimi söyledim.

Yarkend 12 Aralık. Muhammed Nazar tekrar geldi. Benim kaleye gitmek istediğimi duyduğunu, söyledi ve beni bir arkadaş olarak bu isteğin uygun olmadığı konusunda uyardı. Ben kaleye gitmek değil, sadece hava almak ve at sürmeye gitmek istediğimi söyledim. O, bu ülkede hiçbir misafirin hükümdarı görmeden önce dışarı çıkmamasının bir gelenek olduğunu söyledi. Ona uzun uzadıya tekrar ettiği tavsiyesi için teşekkür ettim. Münşi bana bir mektup getirdi. Mektup Şigavul tarafından gönderilmişti. Uşaklarımın özel giderlerimizi karşılamak için bazı eşyaları sattığımızı duymuştu. Para için ona başvurmamam onu oldukça incitmişti. Kötü niyetli insanlar yöneticilerin İngiliz misafirlere uygun özeni göstermediklerini söyleyeceklerdi. Münşi aynı zamanda arkadaşımız Muhammed Nazar'ın Şigavul'a dün beni çatıda kaleyi araştırırken ve komşu harem dairesini gözlerken bulduğunu rapor ettiğini, duyduğunu söyledi.

Tedbir amaçlı konuyu daha önceden Şigavul'a açıklamak için Münşi'yi gönderdim. Münşi, Şigavul'un (huzuruna) kabul edildiği zaman benim dün Pancıbaşı'dan isteğim şeyin kaleyi görmek değil, sadece hava almak olduğunu açıklamaya çalışmış. Şigavul (bunun üzerine) benim talebimin ona ulaşmadığını, (eğer) yalnızlıktan sıkıldıysam onu görmeye gitmem gerektiği, cevabını vermiş. Satışlara gelince, Münşi onları reddetti ve Şigavul'a, burasının kendi ülkesi olduğunu

ve biz herhangi bir şey sattıysak onun kolaylıkla alıcıları bulabileceğini ve yalancılara bize kanıtlayabileceğini hatırlattı. Benim aldığım şeylere gelince, uşaklarım için birkaç kalın kıyafet almıştım, ancak gelecekte almak istediğim her şeyi ona soracaktım. Şigavul bu rapordan huzursuz olduğunu söyledi. Çünkü eğer hükümdar onun misafirine ihmalkâr davrandığını duyarsa o tehlikede olacaktı. Münşi “ama nasıl? Sahib burada Hükümdar’a sizin kendisine her türlü özeni gösterdiğinizize dair şahitlik etmeye hazırken”, dedi. Şigavul “Eğer tanıklar için zaman olursa haklısın. Ancak ben suçlayıcının ifadeleri üzerine muhtemelen hemen mahkûm edilirim”, cevabını verdi.

Çatıya gitme konusunda Şigavul güldü ve “Tanrı kadın ve erkeği bu ülkede Rus, Çin ya da Rum ya da Hintlilerden farklı bir şekilde yaratmadı, daha sonra, Sahip enfiye çeker mi? Ona benim selamım ile bu enfiye şişesini ver”, demiş. Böylece Münşi önceden Çin Anbanı ya da genel valisine ait olan altın ve mine monte edilmiş güzel, küçük yeşim bir oyma şişeyi bana getirdi. Üzerine oyulmuş yüz figürü Müslüman sahibi tarafından namazını geçersiz kılan bir varlık olduğu gerekçesiyle kırılmıştı. Sabahleyin güzel bir cahah-josh ya da bakırlar ile dizeli çaydanlık (yaklaşık yedi şilin değerinde) ile her zamanki elli Tenge³⁵² bir koyun, her türlü bol erzak geldi. Bu gereçler ve para her sabah bazı giyim eşyalarıyla birlikte Şigavul’dan hediye olarak gelir.

Yarkend 13 Aralık. Dün Şigavul yeni aya üç gün olmasına (ve ya daha doğrusu hilalin ilk görünmesine) rağmen Ramazan orucunu tutmaya başladı. Alt rütbedeki insanlar o kadar dindar olmadıkları için yarına kadar (oruca) başlamadılar. Yarın için bir görüşme istedim. O etkilendiğini itiraf etti ve Münşi’yi oruçtan dolayı olağan dastarhanlar gönderilmezse gücenip gücenmeyeceğimi sormak için gönderdi.

Yarkend 14 Aralık. Randevuya göre Şigavul Dadha’yı görmek için gittim. Kardeşi dışarıda, veranda da oturuyordu. Kaşgar’dan yeni dönmüştü. Onu daha önceden tanıdığımı, onunla el sıkıştığımı hatırladım ve o beni içeride aldı. Dadha ile uzun bir konuşma gerçekleştirdim ve hatırlayabildiklerimi aşağıda not ettim.

³⁵² Gümüş para birimidir.

Bana gönderdiği yeşim enfiye şişesi için ona teşekkür ettim ve bizim sanatsal eşyalardan memnun olduğumuzu söyledim. O “bu hiçbir şeydir. Arkadaşlar arasında böyle basit eşyalar değerlidir; ancak eğer düşüncede düşmanlık varsa en büyük hediyeler faydasızdır”, dedi.

Ona Hindistan’daki çay tarlalarından bahsettim. O, eskiden çayın Çin dışında hiçbir yerde üretilmeyeceği fikrinde olduklarını; ancak şimdi bunun doğru olmadığını benden öğrendiklerini söyledi.

Bizim de önceden bu şekilde düşündüğümüzü (bu konuda) denemeler yapıldığını ve (bu denemelerin) başarılı olduğunu; daha sonra Çin’den tohumlar gönderilerek dikimlerin daha büyük oranda başlatıldığını söyledim.

O, Hitayların³⁵³ cimri insanlar olduğunu (Yemlikteki köpekler-kendi yiyemediğini başkasına da yedirtmeyen kimse) ve kendi çıkarlarından diğer bütün ulusları uzak tutma hevesinde olduklarını ve hatta yabancılara karşı ülkelerini kapattıklarını söyledi. Onlar kötü bir ırktır (dedi).

Bizim onlarla yaptığımız üç savaşın asıl sebebinin onların inançsızlıkları olduğunu söyledim. Daha sonra Lord Elgin’in elçiliği, Peiho Forts, daha sonra da bizim Pekini ele geçirmemiz ve yazlık sarayın yağmalanışına dair hikâyeler arasında bağ kurdum. Çin’in yarısı şimdi ayaklanmış durumda ve isyancıların Pekin’e kadar ülkeyi yakıp yıktıklarını; bu haberlerin bize deniz yoluyla ulaştığını söyledim.

O, bu doğrudur, bizde aynı şeyleri duyduk, dedi. Tunguz hükümdarı Daud Han ve onun rakibi Ala Hoca Çinlilerden pek çok toprak ele geçirmişler. Geri kalanını da Karahitay ve Mançu³⁵⁴ ırkları arasındaki iç çekişme böler. Onlar çok barışçıl, acınası bir gruptur. Bu yüzden on tane Andicanlı ya da İngiliz adam onların bin tanesini bozguna uğratabilir. Bu yüzden onlar ne diğer ülkeleri fethetti ne de istila korkusuyla kendi içlerinde yabancılara yer verdiler. Onlar aynı zamanda ölümlülerin en kirlileridir; bu yüzden evlerine ve yakınlarına gitmek hoş değildir.

³⁵³ (Y.D.) Çinliler

³⁵⁴ (Y.D.) Daha sonraki Çinli gruplar.

Ben “Evet, onlar mücadelede kötüdürler. Onlarla ilk savaştığımızda bizi korkutmak için her biri iki kılıç kuşanarak, çılgınca bağırmaya çalışarak yüzlerini boyadılar ve kendilerini çirkinleştirdiler. Ancak bizimkiler ateş eder etmez buna karşılık veremeyip kaçtılar”, dedim

Benim açıklamalarıma çok güldü ve “evet konuşmak bir şey, hareket başka bir şeydir” dedi. Siz İngilizler Hindistan’ı aldınız, fakat tüm prensler ve insanlar size karşı birleşseydi ve savaşı özellikleri sizinle eşit olsaydı sizi yenerek (ülkelerinden) uzaklaştıracaklardı. Çinlilerin sayıları sizden çok olmasına rağmen, siz onları yendiniz, çünkü siz hep birlikte mücadele ettiniz.

Onunla aynı fikirdeydim ve hükümdar ve onun beş oğlunun hikâyesini anlattım. Hükümdar ölmek üzereyken onların her birinden bir çubuk istedi. Onları bir iple birbirine bağladı, bu yüzden sopalar kırılmadı, ancak onları çözünce her bir çubuk kolaylıkla kırıldı.

Çokça güldü ve prensip olarak bana katıldı.

Ben bu yüzden Türkistan’da da aynı şeyin olacağını umut ediyorum, dedim. Sizin Müslüman inancınız sizi bağlayan iptir. Sizin şu anki hükümdarlığınızı (sizi) sonsuza kadar birlikte tutacağına güveniyorum. Biz bütün İngilizler (devletinizin) onun kurulmasını duymaktan memnunuz. Dost bir hükümdarlığın kurulmasıyla Çinlilerin (bizim en büyük düşmanlarımızdan olan) bizim sınırlarımızdan uzaklaştırılacağını düşünüyoruz.

O, “Allah isterse sizin dediğiniz gibi olabilir”, cevabını verdi.

Konuşmanın başında çok iyi at binicileri olan Türkleri izlemekten çok memnun olduğumu söyledim. Yüzbaşı bana oğlak oyununu göstermişti ve ben buna sevinmiştim; çünkü İngilizler aynı zamanda iyi binicilerdir ve (at binmeyi) büyük sanat olarak düşünürler.

O, bu oyunun hiç bir şey olmadığını söyledi; ayrıca bunun bir savaş oyunu olmadığını ve hükümdarın onu bir iki yıl önce herhangi iyi bir askerin ölme

ihtimaline karşın yasakladığını söyledi. Eğer Allah izin verirse Ramazandan sonra bazı iyi at oyunlarını size göstereceğim, dedi.

Biz İngilizlerin de at üstünde ve avcılıkla kendimizi eğlendirdiğimizi söyledim. Kendileri savaşçı olmasalar da insanı iyi bir at sürücüsü yapan bu sporların insanı savaşa hazırladığını ekledim.

O (benimle aynı fikirde olduğunu) kabul etti ve “onlar savaş okullardır”, dedi.

Ayrılırken onların geleneklerine uymayacağı için Ramazan boyunca onu ziyaret ettiğimde bana dastarhan verilmemesini rica ettim. Güldü ve bunun önemli olmadığını söyledi.

Daha sonra adamları iyi yapamadığı için ben gelmeden önce kendi elleriyle bana çay yaptığı öğrendim. Giderken her zamanki gibi onurlandırılmak için ipek kaftan aldım.

Komoro, Gudi tüccar arkadaşlarını görmek için şehre gitti. Onlar kervansarayda otururken bağıarak ve ağlayarak idama götürülen bir adamı görmüşler. Tara Sing buraya geldiğinden beri bunun bu yoldan geçen üçüncü (kişi) olduğunu söylemiş. Ancak o idam yapılan yerden uzakta yaşıyor!

Münşi günbatımında akşamüzeri oruçlarını açmaları için fakirlere yiyecek dağıtmak amacıyla camiye gitti. Bu üst sınıftaki kişiler tarafından yapılan bir gelenektir. Bugün oruç başladı.

Yarkend 15 Aralık, Salı. Kahvaltıdan sonra Sanju’da bize eşlik eden üç Kırgız beni görmeye geldi. Onlara türban (Aksakal ya da şef için iyi bir tane) verdim ve sorular sordum. Bu tarafta taze çayırlar yeşerene kadar koyunlarını geçidin ötesinde bıraktıklarını söylediler. Bu geçit kışın bile nadiren kapalıdır. Onlar, Sarikol’a göç edip etmediklerini sorduğumda gitmek için aniden ayaklanıp gittiler. Münşi’ m uzakta onları uyaran bir eli dışarıda görmüştü. Bu el Pancıbaşınındı, ancak onlar soğukkanlılıklarını kaybettiler kötü bir çıkış yaptılar. –Sen uzaktan beni çağıran bir eli göremiyorsun-.

Hükümdara Hayward'dan İngilizce bir mektubu getiren Pancıbaşı geldi. Şigavul bu mektubu çevirmemi rica etmişti. Bu yüzden Farsça'ya çevirdim ve Münşi bu çeviriyi yazdı. Mektupta Hayward ticaret amacıyla sekizbin mil yol kat ettiğini söylüyor ve Türkistan'a giriş için izin istiyordu.

Hükümdarın habercilerinden biri olan Muhammed Azim'den bir ziyaret gerçekleşti. OKaşgar'dan yeni dönmüştü. Konuşmanın başında Cumartesi gecesi gelen Yüzbaşımı karşıladığını söyledi. Yüzbaşı'nın (gidiş gerekçesi olarak) bazı demir madeni işlerini bahane etmesine rağmen onlar yüzbaşını Kaşgar'a gönderdiklerini gizlemeye teşebbüs etmediler.

Münşi'me bu sabah diğer İngiliz'in nereye gittiğini sordular. O Şedullah'ta gözden kaybolmuştu. Münşi'm bilmediğini söyledi. Daha sonra ona Hayward'ın henüz Bora'ya yeni geldiğini söylemişler. Onlar söylediklerinde tutarlı görünmeye bile çalışmıyorlar.

Her gün gün batımında düdükler, davullar ve bir nevi trompet çalarak askeri geçiş düzenliyorlar. Bu ülkede horozlar garip bir şekilde gündüz olduğu kadar gece de bağıyor

-bütün gece şafağın kuşları söylüyor-.

X. BÖLÜM: YARKEND'DE İKAMETE DEVAM

Yüzbaşı- Sarıkol İli- Münşi ile Hindistan'daki Bebek Ölümleri Hakkında Sohbet- Şigavul'a Hediye ve Onunla Sohbet- Türkçe Etnoloji Görüşleri- Eski Kitaplar- Guatrdan Acı Çekenler- Noel Şenlikleri ve Hediyeler- Seyyah Akşam Yemeği Partisi Veriyor- Müslüman Uşaklar Ortodoks Davranışlarına Devam Etti- Şigavul'dan Hediye- Tabanca Kazası- Saikik Olarak Adlandırılan Ceylan- Müzisyenlar- Yıbaşı Günü- Dondurulmuş Üzüm- Keşmir Fitnecileri- Hükümdarın Anekdotu- Seyyaha Verilen Para- Şigavul: Onun Tarih Bilgisi- Kaşgar'a Gitmek İçin Hazırlıklar

Yarkend16Aralık- Bugün Coğrafya Kurumu'nun seyyahlara önerdiği şekilde bir termometre kurdum. Kuru kum dolu bir kabın ortasına derece batırılmış tel dolaba benzer bir şey yaptım. Düzeneğin tamamını bir tür çatı ya da etrafı tamamen açık olan saman altında yerden dört fit yüksekliğe astım ve herhangi bir ısı yansıtma olanağı olmayan arka bahçemin ortasına yerleştirdim. Uzmanların önerisine göre doğru ortalama sıcaklığı ölçebilmek için bu aletten her gün iki gözlem almaya karar verdim.

Bugün Münşi'nin muhbiri ona dün hata yapıldığını, diğer İngiliz'in kaybolduğunu ve ondan haber alınmadığını söylemiş. Biri nehirleri aramaya gitmiş. Bu Yarkend Nehri'nin³⁵⁵ kaynağı olsa gerek.

Taş ve mücevher oymalı bir Çin kutusu bakmam için bana getirildi. Kutuda hiçbiri işlenmemiş (safir, yakut ve zümrüde benzeyen)mavi, yeşil, kırmızı bazı iyi taşlar vardı.

Akşam yemeğine yakın bir zamanda avluda Sahip Shaw için bağırان Yüzbaşı'nın sesini duydum. Karşılama için kalktım, kapıda karşıladığımda nefes almama izin vermeyecek şekilde beni kuvvetle kucakladı. Bu, çok samimi ve dostça idi. Sağlığımı sorduktan sonra oturdu.

Daha sonra duvara asılı olan yeni bir tabancayı inceledi ve onun üzerine atladı. Sonrasında ise küçük tüfeğimi inceledi ve bana toplam kaç tane silah olduğunu sordu. Ben “yedi burada, bir tane de kervanda var”, dedim. “Kervandan herhangi bir haber var mı?”, diye sordu.

Onun yokluğunda Muhammed Nazar'ın iki kere beni görmeye geldiğini söyledim. “O ne söyledi?” diye sordu. “Bir sahipten gelen mektup hakkında çok heyecanlı” olduğu cevabını verdim.

³⁵⁵ Kaynağını Karakurum dağlarından alır. Kuzeye doğru yüksek dağlardan geçerek Tarım Havzası'nın batı kısmı, Yarkend şehrinin merkezinden geçerek Taklamakan Çölü'nün batısından kuzeydoğuya doğru akar. Ortalama uzunluğu 108 metre olan nehir Tarım Nehri'ni besleyen ana ırmaştır.

Yüzbaşı, “O sizin gelişinizi bildirmediği ve sizin gecikmenize sebep olduğu için büyük bir utanç içinde”, dedi. Ona hükümdarla görüşmeye izin verilmemesinin nedeni budur. Daha sonra elini sallayarak alçak sesle “Ta, ta” der gibi başladı. “Şigavul ile Namaz kılmak için gitmeliyim”, dedi. Ancak ilk önce uşaklarımın tamamını çağırttı, onlara nasıl gittiğini sordu ve Sarda’nın sırtını sıvazladı. Laf arasında, yürüyüş sırasında bir gün Sarda oldukça sıkıntılıydı, çünkü tercümanım Cuma, ona yüzbaşı geldiği zaman onun odada bulunmaması gerektiğini söylemişti. Zira yüzbaşibir “kâfir” (bir kâfir ya da Hindu olarak) için çok büyük bir insandı. Sarda, daha önce evinden hiç bu kadar uzaklaşmamış çok genç bir adamdı. Kabilesi de kendi aralarında oldukça sevecen ve arkadaş canlısıydılar. O, Cuma’nın bu kaba konuşmasına çok üzüldü ve kalbi kırık, uzun süre uzakta hıçkırarak ağladı. “Bu büyük adam (Yüzbaşı) bizi hiç kırmadı ve ben eminim ki; o bizim bir pislik olduğumuzu düşünmüyor”, dedi. Sakinleşmesi uzun bir zaman aldı.

Yarkend 17 Aralık- Yüzbaşı sabah erkenden diğer Frenk (O Hayward’ı böyle adlandırdı) hakkında soru sormak ve benim hatırlamamı sormak için geldi. Beş gün önce Şedullah’tan ayrılan bir habercinin yeni ulaştığını söyledi. Anlaşılan Hayward sadece bir yak öküzü üzerinde biraz un ve tüfekli bir adam ile on beş ya da on altı gün gitmişti. Askerler onun arkasından gittiler ve Kanjut (batı dağlarında hırsız bir kabilenin yaşadığı yer) yönünde iki gün onun izini sürdürdüler. Daha sonra yağın kar nedeniyle onun izini kaybettiler ve geri döndüler. Yüzbaşı onun Kanjutlar³⁵⁶ tarafından tutulduğunu düşünmektedir. İki bagajı ve uşakları hâlâ Şedullah’tadır.

³⁵⁶ Hunza olarak da bilinirler. Çin ve Afganistan sınırında Pakistan Keşmir’inin kuzeyindeki Tanrı Dağları, Himalayaların batı uzantısı olan Karakorum Sıradağları ve Hindukuş Dağlarının kesiştiği vadide yaşarlar. Kendilerine Hunzakut olarak adlandırılan Kanjutlar “**Mir**” dedikleri hanedan reislerinin ve ona danışmanlık yapan on iki kişiden oluşan bir İhtiyar Heyeti idaresiyle yönetilmişlerdir. Doğu Türkistan ile Keşmir arasında gidip gelen kervanlara sarp geçitlerde baskınlar yaparak tüccarların mallarını çalan Kanjutlar, bazen de tüccarların ölümlerine neden olmuşlardır. Ancak bu duruma komşuları sert tepki gösterince 1860 yılında bundan vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Kanjutlar 1870 yılında İngiliz yönetimine girmiştir. İngilizlerin bölgeden ayrılmasından sonra tekrar bağımsız olsalar da 1974 yılında Pakistan tarafından bağımsızlıklarına son verilmiştir. John Clark, **Hunza, Lost Kingdom Of the Himalayas**, New York, Funk & Wagnalls Company,

Şıgavul, ne için geldiği ve neden girmek için izin istediğini ve daha sonra neden izni beklemezsiniz uzaklaştığını benden öğrenmek istedi. Bilmediğimi, ancak bana tercüme etmek için getirilen onun mektubunda ticaret için geldiğinin yazıldığını, söyledim. Yüzbaşı başını salladı ama hiçbir şey söylemedi. Açıkça belli kionlar buna inanmıyorlar.

Yüzbaşı hernormal Tük gibi, çok sert vurmali kilidi olan silah taşır. Silahının burada yapıldığını söyledi.

Komoro şehirden geri döndü. Bugün çarşı günüydü (Perşembe) ve o sürekli kalabalığın itip kakmasından dolayı kollarının çürüdüğünü söyledi. Bir paket Rus lucifer³⁵⁷ almış. Burada koyun, yak-sığır, at ve deve eti büyük miktarda satış için sergilenmişti. Hükümdarın emriyle yeni bir su deposu ve cami, yakın zamanda inşa edilmişti. Şehirde kullanılan bütün su nehirden kesilen kanallar tarafından doldurulan su depolarından gelmektedir.

Her akşam yemekten sonra sohbet için gelen Pancıbaşı, Andican'da (Hokand) Kırgızların dağlardayken iki hörgüçlü develerini; Rusya ile ticaret yapmak için kuzeye gittiklerinde ise, ovalarda, tek hörgüçlü develerini kullandıklarını söyledi.

Uşaklarım, serbest kalmayı başarıp kalenin duvarının etrafından koşarak kaçan köpeğiminpeşindeydiler. Onlar, kale duvarının üstündeki yolun on iki fit genişliğinde olduğunu, ayrıca batıda bazı uzak karlı dağları gördüklerini söylediler.

18 Aralık, Yarkend- Evin arkasındaki yaz evinde otururken yüzbaşı geldi. Biz, benim küçük Westley-Richards³⁵⁸ tüfeğimle dışarıydık ve iki yüz yarda mesafeden buradaki Çinli askerleri (Onların tamamı İslamiyet'i kabul etmişlerdi) hiç dikkate almadan bir Çin tapınağının yan duvarını ateşledik. Yüzbaşı, bana hiçbir şey satın almamamı söyledi. Ona istediğim önemsiz şeyler için bunu yapmaktan mahcup

1956. Musavir Ahmed, "Ethnicity, Identity And Group Vitality: A Study Of Burushos Of Srinagar", **Journal Of Ethnic and Cultural Studies**, Vol. 3, No. 1, 2016, s.1-10.

³⁵⁷ Eski tür bir kibrit

³⁵⁸ İngiltere merkezli ateşli silah üretim firması Westley Richards Co şirketi, 1812 yılında William Westley Richards tarafından kurulmuştur ve İngiliz Ordusu'na silah üretmiştir. Şirket günümüzde çok çeşitli yivli ve yivsiz kişiye özgü -sipariş üzerine- silah yapmaya devam etmektedir.

olduğumu söyledim. O “istediginiz şey bin Tilla³⁵⁹ da olsa bir Pul³⁶⁰ da olsa sormaktan endişe duymamalısınız”, dedi. Ben de bunu yapacağıma söz verdim.

Kanjutlar tarafından köle olarak satılan ve bir Argon olan Kurban ile uzun bir konuşma yaptım. O, Karakurum’dan akan nehrin Sarıkol’a aktığını söyledi. Öyleyse Sarıkol, Wood³⁶¹ tarafından ziyaret edilen ve Ceyhun Nehri’nin kaynağı Pamir Sıradağlarının diğer tarafında yer alan nehir olamaz. Ben Sarıkol Gölü’nü bilen herhangi birisi ile karşılaşmadım. Bu isim Pamir ve Karakurum Sıradağları arasındaki bölgede küçük bir yerleşim yeri için kullanılır. Burası Pamir’in doğusundaki Ari kökenli tek ırkın kalıntılarına ev sahipliği yapmaktadır. Bence kelimenin son unsuru ‘kül’; ‘kol, bir el ya da bağlı’ anlamındadır. Bu kelime göl (Issık Göl, Kara Göl gibi) anlamında değildir. Bana bildirildiğine göre “Sarıkol” kelimesi “kol, bir el ya da bağlı” anlamında kullanılmaktadır, ancak kelimenin geri kalanının anlamını keşfedemedim.

Sarda, şehirde Ruslar’ın Kaşgar’a birkaç günlük at sürüşü uzağında olduğunu ve bu ülkenin yönetimini Hitaylara teslim etmek için onların gelişlerini beklediklerini duymuş.

Şigavul’un bana gönderdiği iki uşak dün geri götürüldü.

Yüzbaşı, Şigavul’un öncelikle beni kendisiyle iftar açmaya davet etmeyi düşündüğünü, ancak daha sonra Yüzbaşı’nın akşam yemeğimi bana getirmesini tercih edeceğimi tahmin ettiğini söylemiş. Yüzbaşı Şigavul’dan birkaç kâse içinde; et, çorba ve merkeze doğru daralan bir boru ile sıcak tutulan ve bir çay semaverinin

³⁵⁹ Bölgede kullanılan altın para birimidir. Yakub Beg tarafından Osmanlı hükümdarı Abdülaziz adına Kaşgar’da basılan para birimlerinden biri de Tilla’ydi. Abdülaziz adına Tilla’nın dışında Tenge ve Pul para birimleri de basılmıştır. Cüneyt Ölçer, **Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madeni Paraları**, Yenilik Basımevi, İstanbul 1979, s. 99-106.

³⁶⁰ Bakır para birimidir.

³⁶¹ Türkistan üzerine yaptığı çalışmaları ile ünlü olan İskoç John Wood deniz subayı, araştırmacı ve harita çizimcisidir. İngiliz Hint Deniz Kuvvetleri’nde görev alan Wood’un hazırladığı güney Asya haritalarının çoğu XIX. yüzyıl ve daha sonraki araştırmacılar tarafından klasik olarak kabul edilmiştir. 1836 yılında Ceyhun Nehri’nin kaynağını araştırırken Afganistan’nın kuzeydoğusundaki Bedaşan’ı keşfetmiştir. Pamir Dağları için “Dünyanın Çatısı” terimini ilk kullanan kişidir. Yaptığı çalışmalar nedeniyle Kraliyet Coğrafya Topluğuşu tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir. Wood, Sarıkol’u Viktorya Gölü olarak adlandırmış ve bu isim Batı literatürüne girmiştir. Geoff Watson, “Siting The Stage: Representations Of Central Asian Environments In British Literature 1830-1914”, **New Zealand Journal of Asian Studies**, Vol.9, No:1, June, 2007, s. 102-103.

altında biraz sıcak kömürden oluşan bir akşam yemeği getirdi. Bu yiyecekler bir Tungan aşçı tarafından hazırlanmıştı. Şigavul bu akşam şehirdeki bütün askerlere sahurda ziyafet veriyordu.

Hintli bir Müslüman olan Münşi ile bu öğleden sonra konuştum. “Yarkend’deki insanlar daha az masraf yapıyorlar; burada kızlarını evlendirmek için hiçbir sorunları yok”, dedi. Ben Hindistan’daki çocuk öldürme geleneğinden bahsettim ve o gülerek cevapladı: “Evet, evimizden bir kızın evlenmesinin çok masraflı olması ve bizim de çok fakir olmamız nedeniyle yedi yıl önce bir kızım doğdu ve ben onu öldürmesi için bir adama verdim. Ancak İngiliz hükümeti için çalışan erkek kardeşim onun yaşaması için beni ikna etti. Şimdi kızım kendi akrabalarımızdan, bir eş bulmak için Gujranwala’dan gelen, genç bir adam ile nişanlı. Çomaro ifadelerden dehşete kapıldı ve hüznle kendi küçük kızı öldüğündeki duygularını hatırladı; fakat kendi kabilesi olan Gudilerde de bazen kız çocuklarının öldürüldüğünü itiraf etmek zorunda kaldı. Ancak şimdi bunu İngiliz hükümeti yönetiminde yapmaktan korktukları gibi, aynı zamanda duygularında daha duyarlı olmaya başladıklarını ifade etti.

Ben Müslüman Hintlilere “siz kendi kastınız dışındakilerle evliliği reddettiğiniz için sıradan bir Hintli oldunuz, eğer geleneklerinizi şeriate (ya da hukuka) eklemeseydiniz çocuk ölümleri olmayacaktı”, dedim.

Yarkend, 20 Aralık- Bu sabah Yüzbaşı, Şigavul’un beni kabul etmek için hazır olduğunu söylemeye geldi ve Cuma’ya “hediyeler şimdi verilebilir”, dedi. Hiç haberim olmadığı için, hiçbir şey hazır değildi. Ancak büyük bir acele ile tüfek, tabanca, pembe ipek türban, biraz kumaş ve 120 lbs³⁶² çayı bir araya getirdim ve saraya gittik. Ben Şigavul’a hediyelerimi sunarken “umarım bunları kabul edersiniz”, dedim; kafitem gelmiş olsaydı ona vermek istediklerimin bunlar olmadığını söyledim. Şigavul çok memnun görünüyordu. Bu hediyeleri vermem gerektiğini ama bunu yaptığım için büyük bir memnuniyetle onları kabul ettiğini söyledi.

³⁶² Yaklaşık 0,45 kg'a denk gelen ağırlık ölçüsüdür.

Daha sonra bana: hükümdarı ziyaret etme arzumu yazdığını, Hükümdar ile istediğim konuda konuşmak için Kaşgar'a ne zaman gidebileceğimin haberinin bir iki gün içinde geleceğini umut ettiğini söyledi.

Bir tüccar olmama rağmen ve Kraliçemin sizden bir elçi gelmediği sürece bir elçi gönderemeyeceğini bildiğimi söyledim.

O, "Schlagintweit'in cinayetinden duyduğumuz mahcubiyet nedeniyle biz birini gönderemedik; ancak Majesteleri hiçbir şeyden mahcup değildi, neden o ilk elçiyi göndermedi?", dedi.

Ben güldüm ve "Eh, mademki ben konuyu açıkladım, umut ediyorum ki; bundan sonra sizin ve bizim aramızda sürekli elçiler gidip gelecektir", dedim.

O, "Hükümdar'ı görme işine gelince birkaç gün içinde emir geleceğine inanıyorum. Eskiden HükümdarYarkend'i tüm işleri için kullanırdı, ancak şimdi Kaşgar'ı merkez olarak kullanıyor. Aynı zamanda beni de Kaşgar'a çağıracağına inanıyorum. Yarkend'de Sahip Shaw'u alıkoydum, onunla arkadaşlık ve ahbaplık edebildim; eğer O doğrudan Kaşgar'a gitmiş olsaydı çabucak beni unutmuş olacaktı", dedi.

"Bütün iyiliklerinizden sonra böyle bir şeyin mümkün olmadığını ve orada bana tavsiyeleriyle yardımcı olacak bir arkadaşına sahip olacağım için kendisinin Kaşgar'a gelmesinden büyük memnunluk duyacağım", cevabını verdim.

"Sizinki muhtemelen birkaç gün içinde olurken, korkarım benim gidişim oldukça gecikecek; ancak Hükümdar'dan önce Kaşgar'da çok sayıda dostum var ", dedi.

Daha sonra kendisi için benim arkadaşlığımın çok önemli olduğunu ve hatırım için Münşim'e ayrıcalıklı davrandığını söyledi.

Ben, tercüme eden kişiyi durdurdum ve kendim Şigavul'a Farsça "Ondan da aynı şekilde duydum", dedim.

Şigavul tercümanı yarıda kesmeme gülümsedi, ben bu arada,“bu ülkenin insanları ile kendi dillerinde konuşamamaktan oldukça mahcubum, eğer bana Türkçe öğretmek için bir molla verirseniz büyük bir iyilik göstermiş olursunuz”, demefırsatı edindim.

O güldü ve bana “niçin siz bana Hintçe öğretmiyorsunuz?” dedi.

Ben, “zaten birkaç dil öğrenmiş bulunmaktayım, sadece burada değil aynı zamanda sizin aynı dili konuştuğunuz Rum/Osmanlı’da kullanılan Türkçeyi öğrenerek bilgilerimi tamamlayabilirim”, cevabını verdim. Onlarla kardeşliğinizin herhangi bir geçmişi var mı?

“Evet, onlar köken olarak Türkistan’dan-Hakanlıktan?³⁶³gelir. Bizimle aynı dili konuşur ve kendileri de aynı zamanda Yafes’in oğludurlar. Biz insanları üçe ayırırız: İngilizler, Rumlar ve benzerleri gibi yukarıda yaşayanlar; Heratlılar, Horasanlılar ve Araplar gibi ortada yaşayanlarve siyah olan Habeşliler gibi uçta yaşayanlar. İlki Yafes’in, ikincisi Sam’ın, üçüncüsü de Ham’ın oğullarıdır”, dedi.

Hitaylar (Çinliler) kimin oğludur? diye sordum.

“Onlar Sam’ın oğullarıdır, orta ülkelerde yaşarlar”, dedi.

Bu konunun açılmasından oldukça memnun oldum ve biz İngilizler de bu tür konulara büyük ilgi gösteririz; aynı şekilde Nuh’un oğullarından türeme görüşüne biz de sahibiz. Ayrıca Arapları Sami, Habeşlileri Hami ırkından, kendimizi de Yafes’in soyundan geldiğini kabul ederiz. Ancak ben ilk kez şimdi Türklerin atalarının Yafes’in³⁶⁴ soyundan geldiğini sizden öğrendim... Biz bu tür soruların derinlerine gittik ve onların tahkikatında başarılı olan bilge adamlar İngiltere’ye büyük onur bahşettiler.

³⁶³ Burada “Hakanlık” olarak bahsedilen Kök Türkler (Türk Hakanlığı)’dır.

³⁶⁴ (Y.D.) Onların atalarının bizimki gibi Yafes olarak belirtilmesi ilginçti. Onların dini duyguları peygamberlerinin atası olan Sam’ın soyu iddiasına yol açabilirdi. Bu iddia İslam öncesi bir kaç orjinal gelenekten biri olabilir? Nuh’un muhtemel oğullarının ismi onların inançlarında gelir.

O, “çok doğru, bu soruların öğrenilmesi insanlar için çok iyidir ve her yerde birçok doktor (hekim) vardır, buradaki araştırmalar İngiltere’deki gibi devam ettirilir”, dedi.

Ben “Sizde bu konular ve aynı zamanda Cengiz Han, Timur vb. gibi daha sonraki zamanları işleyen eski kitaplar olmalı?”, dedim.

Evet diye cevapladı. Biz bu konudaki kitaplara sahibiz. Muhtemelen bazıları Yarkend’dedir.

Benim bilmek istediklerimin hepsini size sorduğumda çok fazla zamanınızı alacağı için, eğer bütün bu konuları bana anlatabilecek bilgili bazı adamları bana tanıştırsanız size son derece minnettar olacağım.

“Yarkend’de çok iyi bilen olmamasına rağmen yine de deneyeceğim ve elimden geleni yapacağım”, cevabını verdi.

“Ben önceden bu tür konuları çalışırdım ve hâlâ onlara kaşı büyük ilgim var”, dedim.

Benim istediğimi yapacağına dair verdiği sözden sonra ayrıldık.

Bu öğleden sonra Münşi ve Muhammed Bahşı’nın uşakları, Keşmir tüccarlarından önemli biri ve Amritsar’daki Tara Sing’den mesaj aldı. Onlar yardım tekliflerinde çok cömertlerdi, ancak bana gelmek ve görmek için korkuyorlardı.

21 Aralık Yarkend- Bu sabah oldukça guatrdan³⁶⁵ acı çeken, çoğunluğu kadın olan pek çok kişi ilaç için geldi. Çare için iyot uyguladım. Himalaya dışındaki vakaların birçoğunu iyileştirdim.

Yüzbaşı bana ipek ve pamuk karışımı bir ‘kaşkorse’ (ya da dar bir sabahlık) verdi. Ben de ona küçük tüfeğimi verdim. Ancak o tüfeği kendisinin istediği söylenir diye götürmek istemedi. Bu yüzden tüfeği Cuma’yla akşam ona gönderdim.

³⁶⁵ (Y.D.) Marko Polo (Yarkend’den bahsederken) (Yule’nin Marko Polo’su, s. 75) : “Genel olarak içtikleri suyun kalitesi nedeniyle boğazda, bacaklarda şişlikler ve tümörler oluşan İnsanlar.

Münşi'm bu akşam yemeğini Şigavul'un oğlu Muhammed Ali Han'ın onur konuğu olarak sarayda yedi.

Yarkend 22 Aralık- Yüzbaşı öğleden sonra geldi ve Hayward'ın bulunduğunu söyledi. Onlar birkaç gün içinde ona ulaşmasaydılar başının derde gireceğini, zira çadırı veya geri dönmek için aracı yoktu, yiyecek için tek yük hayvanı olan yak öküzünü öldürmüş ve etini ateşte kızartıp yemişti.

Yarkend 23 Aralık- Noel gününe sığır eti almaları için uşaklarıma izin verdim. Bu yüzden istediğim her şeyi ona sormam ve bu şehirden hiçbir şey almamam hususunda Şigavul'dan bugün uzun ve resmi bir mesaj geldi. O, Noel'in yaklaştığını duymuştu ve her şeyi tedarik edecekti. (eğer ben sığır eti için sorsaydım bütün bir öküzün dışında hiçbir şey gelmeyecekti.)

Bu akşam, bizim Noel aile toplantılarını Pancıbaşı ve Hocentlik'e anlattım ve onlarda Ramazan'ın Andican'da benzer şekilde olduğunu söyledi.

Onlar Moğol adını umursamazlar.

Yüzbaşı bugün fakirler için bir yemek veriyor.

Yarkend 25 Aralık- Bugünün onuruna Şigavul bana muazzam bir dastarhan, iki ipek elbise ve bir başlık gönderdi. Bütün bunlar İngiliz geleneklerine göre Noel'i uygun geçirmek için gereken şeyleri ona söylemem konusunda bana yalvaran yüzbaşının sorumluluğu altında oniki adam tarafından getirildi. Ben de ona ve Pancıbaşı'na hediyeler verdim ve bütün uşaklarımla hediyeleştim. Münşi ise bana, Yarkend'te yapılan yirmi farklı çeşitte ekmek verdi.

Bu akşam Münşi'yi Noel'in onuruna benden kendisi için altın kalemlik ve hükümdar için altın mineli revolve hediyeler ile Şigavul'a gönderdim. Şigavul çok memnun görünerek onu çok iyi karşıladı ve hatıra olarak bana değerli taştan yapılmış bir yüzük gönderdi (bence lal taşı). Bizim isyancılarımızdan biri olan yaşlı Hintli bir topçu, saygısını sunmak için geldi. Afgan ve iki Sih savaşında bizim adımıza savaşmıştı ve çok sayıda madalyaya sahipti. Kendisini Yarkend'e getiren elçi Muhammed Nazar'a çok kızgın olduğu görülüyordu.

Yaklaşık iki yüz süvari bu akşam bazı keşifler yapmak için gönderildi. Tam ayrılmak üzereyken Şigavalonlara yaklaşık elli at yükü bakır para dağıttı. Kaşgar'a doğru Rusların ilerlemesi ve Sarıkol³⁶⁶ Dağlarını geçen bir işgal gücüne dair söylentiler uçuşuyor. Cuma, savaş zamanında burada kalmaktansa kışın geçiş tehlikelerini göze almak daha iyidir, diyerek korku içinde, kaçmaya hazır olmak istiyor.

27 Aralık Yarkend- Bu sabah, dün yollanan süvarilerin Yarkend tarafındaki geçiş olan Sarıkol'da görülen yüz elli silahlı adama bakmak için gittikleri söylendi (Kanjutlar ya da kim oldukları bilinmiyor). Hayward geldi ve Şigavul'u görmeye gitti. Tercümanlık için gönderilen Cuma, Hayward'ın tüm Doğu görgü kurallarını hiçe sayarak Şigavul'un karşısında bacaklarını uzatarak oturduğunu görünce dehşete kapılmıştı.

28 Aralık Yarkend- Dün bir av gezisi yapmak ya da en azından egzersiz için her gün dışarı çıkmak için izin isteyen bir mektup gönderdim. Cevap, birkaç gün içinde Kaşgar'a seyahat edecek olduğum, kendisinin benim için bir kürk yaptırdığı ve kürkün düğmelerinin tek mi, çift mi olup olmadığını soran Şigavul'dan Münşi'ye bir mesajdı.

Münşi'm bariz şekilde bensiz Hindistan'a dönüp dönemeyeceği hakkında endişeliydi. O, bugün kendisi için referans olacak bir belgeyi imzalamam için baskı yapıyor. Hintçe "Ben tehlikeden uzaklaştığımda şarkı söylemeye başlayacağım", diye yazdım.

İşgalciler'in buraya yedi günlük mesafede bulunan Sarıkol'dan kaçtıklarını duydum.

29 Aralık Salı- Akşam yemek partisini size anlatmak için oturdum. Arkadaşlarım, erken olmasına ve akşamki davul sesinin hâlâ kulaklarımda çınlamasına rağmen dualarını söyleyerek beni yeni yalnız bıraktılar. Ramazan ayı boyunca gün batımından sonra her akşam iftar seremonisi vardır. Arkadaşlarıma

³⁶⁶ Pamir dağları üzerinde, Doğu Türkistan ve Tacikistan arasında yer alır. Doğu Türkistan'da Türkler tarafından Taşkurgan denilen bölge Tacikçede Sarıkol veya Sir-i-kol ya da Sir-i-kuh olarak adlandırılmaktadır.

yemek ziyafeti vermek ve evlerine yemek gönderme durumu vardır. Yüzbaşı'yı ve diğer dört kişiyi sahur için davet ettim. Onlar güneşin batmasından kısa bir süre, sonra saat beşe yakın geldiler. Münşi'm konuklarıma yardım için buradaydı. Ancak iftarı açmadan önce namaz kılınmalıydı. Bunun için halının üzerine geniş bir örtü serildi (benim masa odanın dışına taşındı). Yüzbaşı dua etmeye başladı, ibadetin imamı olması için Münşi'mel hareketleriyle öne yönlendirildi. Bu, ona gösterilen nezaketin bir parçasıydı. Diğerleri arkasında yer alarak ona ayak uydurdular. Divan Bahşı, Kible'ye doğru döndü ve her zamanki namazını kıldı. İmam, aralıklarla ve yüksek sesle 'Allah' kelimesini söyledi ve diğerleri de başınıyere koydu. Bazen alçak sesle Kur'an'ın bazı ayetlerini tekrar edeti, ancak genelde namaz süresinin -herkes kendi içinden duasını söyler- büyük bölümü sessizdir, imamın hareketlerine göre yukarıya kalkarlar ve tekrar eğilerek diz çökerler. Bu arada ben ateşin yanında sandalyede oturuyordum ve her bir misafir namazlarını bitirir bitirmez yanıma geldi. Ne zaman ki herkes hazırды, önümüze birkaç beyaz masa örtüsü serildi ve ben de Türk usulü, ateşin yanında yere oturdum. Benim yanıma Yüzbaşı, daha sonra Münşi Divan Bahşı, onun yanına Hayward ile şimdi buraya gelen eski Şedullah Mihmandarım oturdu. Dördüncü olarak diğer yanıma Pancıbaşı oturdu ve böylece bir karenin iki yanını oluşturduk. Her şeyden önce oruç, törenle bir dilim ekmek yenilerek açıldı. Onlara bir çeşit karışık akşam yemeği-ağırlıklı olarak İngiliz yemekleri- verdim; ancak gerekli olması durumundakendilerinin mutfaklarından da çeşitler vardı. Neyse ki bir kaç tane İngiliz konserve çorbası elimde kalmıştı; sonrasında sırasıyla av kuşundan olan güvercin turtadan sonra koyun ayakları, en sonunda kremalı elmalı tart ile erik pudingi ikram edildi. Ancak onlar açıkça en fazla dilimlenmiş havuç ve haşlanmış koyun etinden yapılan kendilerinin her zamanki akşam yemeği olarak görülen pirinç pilavının tadını çıkardılar. Son olarak üzüm, kavun, elma, armut, nar vb. tatlısı. Bu arada yüzbaşı uşaklara bağırdı 'Hallo, ilk önce bunları getirmeliydin!'. Ben ona bıçak ve çatal kullandıramadım, ancak o elma tartı için bir kaşık almaya razı oldu. Biz çay ve kahve ile bitirdik. Onlar kahve bilmiyorlardı ve içilmeyecekti.

Daha sonra masa örtüsü kaldırıldı. Misafirler ellerini yıkamak için metal bir leğen ve sürahinin etrafını çevirdiler. Bir uşak onların ellerine su döktü. Daha sonra

Yüzbaşı, Ramazan'da çok uzun olan Teravih vakti olduğunu söyleyerek gitmek için izin istedi. Böylece yemek partim sona erdi. Bu Noel'de vereceğim tek akşam ziyafeti muhtemelen buydu.

Yüzbaşı günün erken saatlerinde Dadha'dan benim için sıcak bir akşam yemeği ile geldi ve bir süre oturdu. Silahlar konusunu gündeme getirdi. Daha sonra Dadha'ya gönderdiğim tabanca için onun çok minnettar olduğunu söyledi. Dadha'ya göre kendisi buna layık değildi vb. Hayretle baktım ve bu esnada hiçbir şey söylemedim. "Siz bana silahlar ve onların doğru kullanmanın yolları hakkında her şeyi öğretmelisiniz. Uzun zaman sizinle birlikteyim, henüz bana hiçbir şey öğretmediniz;" ben ise "size nasıl öğretebilirim? Siz bir askerken ben bir tüccarım", dedim. Güldü ve "biz bu konu hakkında her şeyi biliyoruz. Siz silahlar ve savaş hakkında biz askerlerin hepsinden daha çok şey biliyorsunuz", dedi. Ben "evet, ben avcılığa düşkün olduğum için av amaçlı kullanılan silahları biliyorum, ama askeri konularda hiçbir şey bilmiyorum", dedim. Bu esnada bir sessizlik oldu ve ben "Hükümdara Noel hediyesi için Daha'ya altın işlemeli bir silah göndermiştim. O Kaşgar'a gönderildi mi?" diye sorma fırsatım oldu. Bana, "bu konuda hiçbir şey bilmiyorum, bunu hiç duymadım", dedi.

Yüzbaşı gittikten kısa bir süre sonra Münşi'm onunla konuşmak için odanın dışına çağrıldı. Yüzbaşı saraya gitmiş ve geri gelmişti. Münşi'ye "Dadha silahın hükümdar için olduğunu anlamadı ve kendisine verildiğini düşündü. Eğer siz şimdi silahın onun için olmadığını söylerseniz rahatsız olacak. Konu hakkında sessiz kalmak daha iyi", demiş. Münşi geldi ve bana bunu söyledi. Bir süre konuşuktan sonra şu sonuca vardık: -Dadhasilah hakkında hükümdara haber gönderdi ve cevap yeni gelmiş olmalı. Eğer hükümdar bu silahı kabul etmişse bana bir hediye gönderirdi. Ancak ben hükümdarı görene kadar bunun yapılmasının münasip olduğunu düşünemediler. Dolayısıyla bu hile, zira bu hikâyenin doğru olması akla uygun değil. Münşi, Dadha'ya tabancanın Kaşgar'a Hükümdar için gönderilmesini ve altın kalem kutusunun kendisine (Dadha) benim hediyem olduğunu üç kere ifade ettiğini söyledi. Dahası yüzbaşının (çok beceriksiz bir yalancı) sabah bu konuya yapay girişi apaçık düzenbazlıktı. Silah için bir beğeni ya da teşekkür mesajı ertesi gün bana ulaşacaktı, oysa dört gün geçti.- Kaşgar'dan bir

cevap gelmesi için yeterli zamandı. Son olarak casuslarla dolu bir ülkede onun efendisine niyetlenilmiş bir hediye alıkoyan Dadha'nın sırrını saklaması imkânsız olacaktı ve muhtemelen bu kadar önemsiz bir çıkar, bu tehlikeyedeğmeyecekti. Dolayısıyla Hükümdarın emriyle bunların doğrulaması yapılırdı.

Bütün bunlar benim için önemli değildi, hükümdarın çok beğeneceğini düşündüğüm tabancanın çok etkileyici olması dışında... Fakat eninde sonunda silahı hükümdarın alacağı kesindi; bu yüzden Yüzbaşı'ya, bu yanlış anlaşılmanın benim için bir sorun olmadığını, hükümdarın uşaklarına hediye edilen herşeyin hükümdarın kendisine verildiğini farz ettiğimi söyledim. Eğer onlar kurnazsa onların entrikalarını bütünüyle anladığımı ve hükümdardan herhangi bir şeyin alıkonulamayacağı gerçeğini bildiğimi bu cevaptan görecekler.

30 Aralık Çarşamba- Bu sabah Münşi geldi ve gece duyduğum birkaç şeyi detaylı olarak bana anlattı. Birkaç gün önce onun atına bakan bir Yarkendlinin ona ve bana verilen günlük malzemenin bir parçasını oluşturan mısırın bir kısmını sattığını şehirde anlamıştı. Hayal edebileceğiniz gibi o, hükümdarın hediyesini satarak kar elde etmekteydi. Haklı olarak bu adama ve bu konulardaki hilebazlığı farkedemediği için de adamın efendisine çok kızmıştı. Adamın efendisini sakallarından tutup yüzüne birkaç tokat attı. Dün, adam öfke krizine girdi ve sakal kesmeyi bir dinsizlik işareti olarak düşünen tüm Sünni Müslümanların büyük dehşetine rağmen sakalını tıraş etti. Türk yetkililer ona eğer Shaw Efendi olmasaydı Hükümdar ya da Dadha'nın emirlerini beklemeksizin onun kafasının hemen kesileceğini söylediler!

Münşi ve ben, inancımızın sağlamlığının göstermek için alınacak derse dair görüştük ve sonunda emrimle anlaması babında evinden dışarı çıkarıldı. Eğer birkaç gün içinde bana gelirse ve özür dilerse affedilecekti. Siz Sünni Müslüman destekleyicisi olma girişimime güleceksiniz. Ancak böyle bağınaz bir ülkede bu konulardaki en ufak bir gevşekliğin bizim hepimizi gözden düşüreceğini hatırlamalısınız. Benim Müslüman uşaklarımın onların efendisinin heterodoksluğunu telafi etmek için iki kat daha sıkı olmaları lazım. Şu ana kadar benim başarımın yarısı

onların örnek bir Müslüman olarak düşündükleri Münşi'm sayesinde. Eğer hizmetime sadece Hintlileri getirmiş olsaydım bu özenin yarısını göremeyecektim.

Uşaklarımın hepsi bunu bilir. Bizim grubun itibarı için Ladaklı tercüman Taşhi'nin Müslüman uşak arkadaşını belli bir seviyede tutmaya çalışmasını izlemek çok eğlencelidir. Yolculuk sırasında soğuktan dolayı hasta olan bu uşağın adı Kebir'dir. Bu yüzden Taşhi'yi gereken işleri yapması ve onu biraz teşvik etmesi emirleriyle ona yardım etmesi için yanında bıraktım. Ozamandan beri, hâlâ donuk görünen zekâsı dışında diğer tüm gücünü toplamıştı. Taşhi biraz heyecanlı bir adamdır. Kendi işinin yanı sıra başka birinin işini yapması gerektiğinde şikâyet etmez. Yolculukta her zaman güldüğü ve şarkı söylediği, diğerleri soğukta çaresizken her zamanyardım ettiği için paha biçilmezdir. Biz Yarkend'e ulaştığımızdan beri Kebir'in danışmanı gibi davranmaktadır. Uygun zamanlarda onu ibadet için aceleyle uzaklaştırır, Mekke'nin yönünü bilmediği için ona çıkışır, koyunları ya da kümes hayvanlarını ne şekilde öldürdüğünü denetler, aslında kendisi her zaman bir Budist olmasına rağmen onun dini rehberi olarak hareket eder. O bana gürültülü bir şekilde yaklaşır Kebir'in ya duasını etmediğine ya da oruç vaktinde nargile içtiğine dair şikâyet ettiğinde gülmeyi önlemek mümkün değildir. Bu esnada, Kebir reçel çalarken yakalanmış bir çocuk gibi süklüm püklüm elleri bağlı bir şekilde getirilmiştir.

Taşhi yolculuk boyunca büyük bir eğlence sağladı. Onun daimi gafları, İngiliz alışkanlıklarına (diğer uşaklara onun üzerinde bir üstünlük veren) şaşkınlığı, bazı konulardaki saflığı ve diğerlerine göre zekiliği, iyi mizahı ve Hintçe ve Ladakça karışık mükemmel lisanı başka eğlencenin pek olmadığı zamanlarda bize neşe kaynağı oldu. Yüzbaşı ona "şeytan" lakabını takmıştı.

Yüzbaşı'ndan bahsetmişken, bugün bana Şigavul'dan etrafının tamamı samur ile çevrelenmiş ve güzel, yumuşak ve güzel tüylere sahip vaşak derisiyle kaplanmış Çin ipeği hoş bir elbise hediye getirdi. Ayak bileklerine kadar inen ve üzerime iyi oturan çok rahat bir giysiydi. Omuzlarıma koyarken bunu giydiğimde "mübarek" ya da "şanslı" olmamı diledi. Öğleden sonra o birçok tartışmaya sebep olan silahı doldurulmuş olarak Şigavul'dan getirdi ve bana eğer uygunsa onu ateşlemeyi

göstermemi arzu etti. Dışarı çıktık ve hedefe ateş ettiğimde aynı anda iki bölme, biraz barut yüzüme geri teperek patladı. Daha sonra son kez bu tabanca ateş edildiğinde (iki ya da üç yıl önce süslenmeden ve yıldızlanmadan önce) aynı şekilde yakınlarda duran bir adamın başının hemen yanından geçtiğini ve ilave olarak yükleme-çubuğun darmadağın olduğunu hatırladım. Bütün bunları unutmuştum. Tamamen bir kaza beklentisiyle ama reddetmeye gönülsüz diğer bölmeleri dedenedim. Ancak onlar doğru gitti. Sanki ateşin bir sonraki bölmeye transfer edildiği metalde bir hata varmış gibi görünüyor. Ancak Yüzbaşı silahın nasıl temizlenmesi gerektiğini kendisine göstermem için yarın onu bana getireceğini söyledi, böylelikle tam anlamıyla incelemeyi umuyorum.

31 Ocak Perşembe- Kahvaltıda Yüzbaşı tabancayla geldi ve ben onu temizlettim ve iyice inceledim. Burada hiçbir kusurun olmadığını farketmem endişemi dindirdi. Ona uygun barut yüklemeyi gösterdim ve bütün bölümleri onun yanında doldurdum.

Gün ortasında bir müzik grubu getirerek tekrar geldi. Şigavul Dadha'nın onları benim için çalmaları amacıyla gönderdiğini ve gece - gündüz her ne zaman istersem onları çağırabilmem için hazır bulunacaklarını söyledi. Onlara avluda birkaç kez çaldıktan sonra akşam geri gelip iftarlarını burada açmak ve tekrar çalmak için gelmelerini söyleyerek gitmelerine izin verdim.

Gün batımında arkadaşım Yüzbaşı, Şigavul'dan sıcak akşam yemeği ve onların arkalarında 'saikeek'³⁶⁷ olarak adlandırılan bir ceylan türü taşıyan üç ya da dört adamla birlikte tekrar görüldü. Bunu Argon Cuma'm benim dış kapımdan sokağa çıktığında görmüştü; hemen Pancıbaşı'ya "bunu Sahip için istiyorum", dedi. Anlaşılan ceylan Şigavul'a bir hediye olarak getiriliyordu, ancak Pancıbaşı aniden gitti ve onun benim için istendiğini ve bu nedenle getirildiğini söyledi. Ben neredeyse bütün doğa bilimcileri için bir çığır olan bu bölgeden olabildiğince çok sayıda havyan türü toplamak için hevesli olduğumdan onu aldığıma sevindim. Bu boynuzlar Hindistan ceylanlarından farklı olarak biraz daha ince ve uçları içeriye

³⁶⁷ Antelope Dorcas: (ahu, karaca, gaza) çöllerde yaşayan, çok hızlı koşan, gözlerinin güzelliği ile tanınan, ince bacaklı bir hayvandır.

doğru daha kavislidir. Yarın arsenik sabunla başının muhafaza edilmesini ve derisinin üzerindeki saç ile dövülmesi için emir verdim.

Akşam yemeğim daha önce gönderilenlerden farklıydı. İlk olarak çok lezzetli muazzam bir kap dolusu İrlanda güveci geldi. Ana sebze olarak bolca sarı bezelyeye benzeyen bir tür “fasulye” vardı. Diğer yemek şerbet soslu büyük, tatlı bir omletti. Her ikisi de yirmi kişiyi beslemeye yeterdi. Sonra daha küçük bir kâsede kremşanti ve yumurta geldi.

Akşam yemeğini bitirir bitirmez bando geldi. Baş müzisyenin bir çeşit harpsikordu (gayda türü bir çalgı) vardı. Bu alet sol el onun hareketlerini takip ederken tellerin titreşimini durduran sağ elinde sivri uçlu bir aletle oynatılan/çalınan, herhangi bir anahtarı olmayan, minyatür bir piyano gibiydi. Onun yanında viyolonsel gibi yayla çalınan ve sitar olarak adlandırılan uzun boyunlu gitar ile bir adam oturdu. Dokuz teli var. Ancak sadece biri üzerinde çalınır, diğerleri onun seviyesinin altında bastırılmıştır ve enstrümanın sesini arttırmaya yardım eder. Üçüncü müzisyen bir çeşit ince flüt üflüyordu. Diğer üç tanesinde tef vardı ve sesleri ile müziğe eşlik ediyorlardı. Onların çalış tarzlarının Hindistan ve hatta Keşmir’dekinden çok daha üstün olduğunufark ettim. Burada büyük ustalık gösteren zaman ve uyumunun kusursuzluğuna dair bir hassaslık vardı. Siz benim müzik konusunda iyi bir uzman olmadığımı söyleyeceksiniz. Ben de yeni bir opera ile ilgili düşüncemin çok değerli olmadığını itiraf ediyorum. Ancak bence Doğu müziğini değerlendirebilirim.

Burada olağanüstü bir varlık, şarkıcı- vardı. Ağzının kenarından aşığıya sarkan kalın kırmızı bıyıkları ve renksiz gözleri ile gür kaşları vardı. Çenesi Sör Walter Scott’un Quentin Durward’da³⁶⁸ tanımladığı Ardenes’in Yaban Domuzuna çok benzer şekildeydi. Genel anlamda çok garip, vahşi bir görünüşe sahipti ve şarkı söylerken yüzü çirkin bir şekilde buruluyordu. Tam kâbuslarda görülecek bir canavar gibiydi. Yanındaki ikinci şarkıcı onun tam zıttıydı: şişman, neşeli, barışçıl, yaban domuzlarının iktidarından kurtaran Quentin Durward’ın vassallının şık

³⁶⁸ Walter Scott 1771 yılında İskoçya’da dünyaya gelmiştir. Hukuk eğitiminden sonra edebiyata yönelerek önce şiir kitapları yayınladı. Daha sonra roman yazan edebiyatçı Quentin Durward’ı adlı eserinin 1832 yılında Fransız Devrimi’ne ithafen yazmıştır.

vatandaşlarından biri için ayakta durulabilecek biri. Müziğin gereksinimleri bu şahsiyet için besbelli çok fazlaydı. Şişman yanakları şarkı söylerken ve tefe vurma çabasıyla sallandı. Ben müziği dinlemek için grubu özenle seçmiştim ve bu iki şarkıcı arasındaki zıtlıklar hepimize eğlence oldu.

Biraz sonra Şomaro geldi ve dans etmesi için onu çağırdı. O, ilerledi ve Gudi dansını gerçekleştirdi (anlaşılması için görülmesi gerek). Her zamanki gibi Türkler memnundu. Kendi dans şekillerinden çok daha fazla canlıydı. Şomaro bitirdikten sonra diğer dansçılar öne çıktı. Sonrasında benim Pancıbaşım ve bir Andicanlı 'gazel' ya da aşk şarkısı söyledi. Sonunda müzik akşamından çok memnun kalan bizim grup dağıldı.

Ancak vakit hala erkendi, daha sonra adamlarımdan biri orkestrayı alıp Şigavul'un memurlarına teslim etti. Duydum ki orkestra başka bir misafire çalması için gönderilmişti. Siz onu hatırlarsınız, karısının ölümü için yas tutan Sanju Beyi'nin oğluydu. Kendisi Şigavul'un bir yakınıydı ve bu bey görgü kurallarına göre oğlundan bu seçkin akrabasına yasin ilk bölümünün bitimini kutlamak için hediyeler yollamıştı. Bundan sonra yas tutanlar başlarını tıraş ederler. Şigavul karşılık olarak ona birçok hediye verdi ve orkestrayı serenat yapmak için ona gönderdi.

Ben bunu yeni yılın girişini,1869, beklerken yazıyorum. Umut ediyorum ki gelecek yılbaşında İngiltere'ye güvenle dönmüş, iyi bir İngiliz kömür ateşinin keyfini çıkarırken ve 1870 yılını karşılamak için sizinle oturup Türkistan ile ilgili deneyimlerimi size aktarıyor olacağım.

1 Ocak 1869 Cuma- Sadece kâğıt üzerinde mutlu yıllar dileyebilmeme rağmen size mutlu yıllar. Burada hava mevsime göre soğuk olsa da oldukça açık, güzel ve parlak. Bugün havanın ortalama sıcaklığı 15 fahrenheittir. Su, yerle temas ettiğinde donuyor ve tüm yiyecekler taş gibi sertleşiyor. Şimdi Yarkend civarındaki köylerde yetişen üzümün masama geldiğinde kaskatı olması Türkistan iklimine örnektir. Dün erimesi için sıcak suyun içine biraz daldırdım, ancak dışlarının ıslak olması yüzünden onları parlak bir ateş kenarındaki masama koyduğumda bir kütle halinde dondular. Soğuk tart, kesilmeden önce tekrar fırınlanmalı. Oysa tüm bunlara rağmen havanın kuru ve durgunluğu ve benim şimdi giydiğim uzun Türk

elbiselerinin sıcaklığı nedeniyle henüz bir an bile soğuk hissetmedim. Ayrıca yolculuğumuzdaki yoğun soğuk nedeniyle iklime alışmış bulunuyorduk. Şarap şişeleri bloklar halinde donduğu zaman, ben bordo şarabının kırılan parçalarını bardaklarımın içine koymak zorunda kalmıştım. Su getirmeye adamlarım ip ve balta ile gitmeye alışıklılar. Orada insanın kemiklerini donduran şiddetli rüzgâr vardı. Buna karşın şundaki durgun soğuk cennet gibi. Siz bir süre doğu rüzgârının hiddetine maruz kaldıktan sonra kendisinin ulaşamadığı bir köşeye dönmenin nasıl bir his olduğunu bilirsiniz. Türkistan'ın bizim üzerimizdeki etkisi böyledir. İngiltere'de esen tüm doğu rüzgârları Lingzhi-tung rüzgârları ile karşılaştırıldığında sıcak hoş bir meltemdir.

Yüzbaşı bu öğleden sonra bana ziyarete geldi. O Dadha'dan gelen genel soru dizisine başladı. "Shaw sahip mutlu mu, memnun mu, bir şey ister mi, zamanı hoş geçiyor mu vb." Daha sonra Dadha, "Doğrudan Kaşgar'a gideceğiniz ve kervanınız henüz gelmediği için Dadha, Hükümdar için hediye babında birşeyler ister misiniz?Siz istediğiniz miktarda bize emir verebilirsiniz", dediğini söyledi. Ben Şigavul'un bu teklifini büyük bir dostluk işareti olarak aldığımı söyledim, ama kendime ait olan ve sadece kendi ülkemin ürünleri olan şeyleri Hükümdar'a vermenin en iyisi olacağını düşündüğümü söyledim. Yüzbaşı sadece Hükümdar için değil, aynı zamanda beni yolda karşılamak için gönderilecek olan bazı emirler ve rütbeli adamlar için de hediyeler gerekeceği için tekrar bir şeyler almam için beni teşvik etti. Ben, "bu tür durumlar için uygun hediyeler içeren kervanımın gelmediği ve şehre yeni bir şey almak için birilerini gönderirsem Dadhagüceneceği için sizden onları minnettarlıkla kabul edeceğim. Hükümdara gelince getirdiğim her şeyi onun önüne koyacağım ve hediyelerinyetersizliği için onun affını rica edeceğim". Bütün bu konuşmalar bugün iki tercüman aracılığıyla yapılmış olması gerekiyordu: Farsça ve Hintçe arasında Münşi'm ve Farsça'dan Türkçe'ye ikinci görevli. Bu ikili birbirlerine bu bizim uzun konuşmalarımızı tekrarlarlarken, yüzbaşı ve ben ortak dilimizde silahlar, termometre vb. hakkında alçak sesle ikinci bir konuşmaya devam ediyorduk. Bu uygunsuz davranışımızbize eşlik edenleri dehşete düşürüyordu. Yüzbaşı eğlendirici bir şekilde özgür ve rahattı. Doğu nezaketinin uzun cümlelerine ve onun ağırbaşlı tavırlarına gülümsediğimi görünce bana parmağını sallayarak ve

“Shaw efendi, Şimdi beni güldürme”, dedikten sonra gözlerinden yaŐlar gelerek kahkahalara boğuldu.

Onun tarzını fark etmemem mümkün değil. Hindistan yerlilerinin soğuk davranışları ve yapay tavırlarından çok farklıydı. EĞer o yalan söylemeseydi bir İngiliz olmaya layık olacaktı.

Size söylemeyi unuttum - diğer gün o benimle akşam yemeği yerken ne yiyeceği konusunda büyük bir tereddüt içindeydi. Buradaki hükümdarın hizmetindeki Hintliler ve berbat Keşmirlilerin bazıları bizim domuz etinden başka hiçbir Şey yemediğimizi ve hiçbir Müslüman’ın bizimle yememesi gerektiğini söyleyerek bana karşı Türkleri kıŐkırtıyordu. Yüzbaşı, benim diğer misafirlerime Münşi’mden gözlerini ayırmamalarını ve onun yemediği hiçbir Şeye dokunmamalarını söylemişti. Ben bütün bunları Münşi’den daha sonra öğrendim. Bunu öğrendiği zaman Münşi onlara bunun tamamen uydurma olduğunu açıkladı ki; alt tabakadaki bazı İngilizlerin domuz eti yemelerine rağmen (!), benim yediğimi hiç görmediğini, kesinlikle Şu an domuz etine sahip olmadığımı ve sahip olsaydım Müslüman misafirlerimin önüne koymamın mümkün olmadığı açıkladı. Bu yüzden onlar mutludurlar.

Bugün Hükümdar’ın doğal enerjisini ve Doğu asaletanlayıŐına önem vermediğini gösteren bir hikâyesini duydum. Münşi’m in yaklaştığı haberini iletmek için yola ilk çıkan haberci, Hükümdar’ı bizzat yolu korumak için bir kalenin yapımını üstlenen ve Kaşgar’ın ötesinde olan Artuş Geçidinde bulmuştu. O, toz ile kaplıydı ve biraz öncesinde bir taştan düşüp bacağını incitmişti. Haberci, Hükümdarın kim olduğunu önce anlayamadı, daha sonra tanıdı ve kendisi hemen oracıkta okuduğu ve cevapladığı gönderilerini almak için ona seslendi.

Bu boyuttaki detaylarla ilgilenen bir doğu hükümdarı nadir görülür ve baŐarıyı hak eder. Ben eminim ki; Münşi’m Şimdi böyle Şeyleri kendi asaleti altında düŐünüyordur!

3 Ocak Pazar- Yüzbaşı, dn yaptığımız anlaşmaya göre bu sabah kahvaltı yapmadan önce büyük bir pakette Hükümdar ve grubuna hediye olarak vermek için

ipekler ve sırmalı ipek kumaş vb. getirdi. Sözde bu şeyler bana sadece ödünç verilecek ve benim kendi eşyalarım geldiği zaman onlarla ikame edilecekler. Bana bütün bu eşyaları gösterdikten sonra yarın Kaşgar yolcuğuna başlanılacağıının haberini verdi. Bütün bu iletişim Farsça konuşan benim iki görevlim tarafından yapıldı. Onlar odadan gönderildikten sonra elbisesinin göğsünden bir bütün, on tane de toplam bir “karu” değerinde eşit boyutlu gümüş damgalı on bir parça içeren (kuruş olarak adlandırılan) bir paket ortaya çıkardı. Tümü 35 pound’ayakın değerdedi. Bunları göz uzağa koymamı ve Dadha’ın hazır paraya ihtiyaç duyabileceğimi düşünüp bana yolladığını fısıldadı. Bunları söyledikten sonra her zamanki gibi ona öğrettiğim bir İngiliz selamı ile hızla uzaklaştı. Bunun, Dadha’ın kişisel samimiyetinden kaynaklanan bir hareket olduğunu düşünmem bekleniyordu. Çok düşünceli bir hareketti lakin nakit paraya ihtiyacım vardı. Onlar bu amaçla yanımda getirdiğim, sattığım aldığım mallardanelde ettiğim parayı kullanmama izin vermeyeceklerdi. Yarkend’in bütün dervişleri, onların liderleri kapımı günlük ziyaret noktası haline getirmiş olmasalar ve görevli memurlarımın aileleri, arkadaşları ve atları bana bir süvari grubuna yetecek miktarda temin edilen yiyeceklerle geçiniyor olmasaydı bu konuda büyük bir rahatsızlık duyacaktım. Bunun yanında her gün elime yaklaşık 17 Şilin (50 Tenge) geçiyor. Henüz size Türkistan’ın baş parasının ortası delik olan kare, küçük bakır sikke olduğunu söylemedim. Bunların yirmi beş tanesi (dört pense yakın) bir Tenge yerine geçer ve her birinin üzerine 20 Tenge değerinde oluşan ipe dizilir. Bu dizeler küçük meblağların gerektiğinde ipten çıkarıldığı ortak para birimidir.³⁶⁹ Ben her gün iki buçuk dize ya da 50 Tenge aldım.

Geri dönmek için, Münşi’mi, Yüzbaşı’nın peşinden gönderdim ve ona Şigavul’a veda ziyareti gerçekleştirmek istediğimi söyledim. Kısa zaman sonra beni almak için geldi. Oldukça samimi bir şekilde Şigavul ile vedalaştık.

Sonra son zamanlarda onu ziyaret etmediğim suçlamasından kurtulmak vebilgisini test etmek için kendisine Cengiz Han hakkında soru sordum. Cengiz Han bir Özbek miydi? Değilse kimdi?

³⁶⁹ (Y.D.) Diğer para Hokand’da basılan altın Tilla’tır. Her biri 32’den 35 Tenge ve büyük bir gümüş külçe olarak adlandırılan ‘Yambu’ ya da ‘kurs’ değerindedir. Bu değer değişir, şimdi değeri yaklaşık 1100 Tenge’dir. O bir bot/tekne ya da ayakkabı gibi şekillenmiştir ve bir Çin mührü basılmıştır. Tenge aynı zamanda Çin sikkesidir.

Cevap olarak kökenin Moğolistan'da Karakurum yakınında olan Moğol ülkesinden geldiğini ve bir Moğol olduğunu söyledi. Onlar cahil barbarlardı ama önce Hoten daha sonra da Türkistan'ın tamamını fethettiler. Moğollar, yakınlarında yaşayan Tatarların akrabalarıdır. Tatarlar, Cengiz Han'ın fetihleri zamanında Türkistan'da yerleşmişlerdi. Modern Özbekler Tatarlardır; ancak Doğu Türkistan'ın insanlarına Moğol mu Tatar mı olduğu sorulduğunda cevap: Moğollar kimdir, Tatarlar kimdir?

Andican'dan gelerek Hindistan'da Moğol İmparatorluğu'nu kuran Babür'ün hangi ırka ait olduğunu sordum.

Onun bir Moğol olduğu cevabını verdi. Babür'ün oğlu gerçek hükümdar ailesi (yasal olarak Şiban) olmamasına rağmen, Türkistan'da hükümdar soyundandı. Ancak Andican insanların çoğu Tatar'dır.

“Tatarların akınından önce ülkenin yerleşimcileri kim”, diye sordum.

“Tacikler ve akraba ırklar”, dedi.

Kısa süre sonra ben ayrıldım.

Eve döndükten sonra, uşaklarımı eşyaları toplamakla görevlendirdim. Öğleden sonra bana bir İngiliz papazının cübbesinin altındaki gibi dış hilat altına giyilen keçe ile kaplanmış sık dokunan pamuklu, ipek bir kamsole ve aynı zamanda Tungan tarzı olan ve altı kâsedden oluşan sıcak akşam yemeği ile sıcak mangal yemeği hediye getiren Yüzbaşı, üçüncü ziyaretini gerçekleştirdi.

Son olarak akşam dördüncü kez yüksek rütbeli adamlar ve memurlara hediye verilmesi için bana on tane hilat ile geldi. Yarkend'den ayrılıyor olduğumdan Dadha'nın bana ödünç verdiği saati geri vermesi için Münşim'ionunla gönderdim. Münşim gitti ve komplimanlardan sonra konuyu açtı, ancak Dadha tarafından “eğer siz saati bana gösterseniz bile ben çok sinirleneceğim”, diyerek derhal susturuldu. “Bir kere giden bana hiçbir şekilde geri gelmez. Eğer Shaw Sahip onu kabul etmek istemezse başkasına verebilir, ancak ben onu bir daha görmeyeceğim”, Bu yüzden Münşi'm onu geri getirdi. Bundan sonra saatiMunşim'e verme zorunluluğunu

hissettim ve o da mutlu oldu. Ancak onunla Dadha'nın hediyesine değer verdiğimi göstermek için saati Kaşgar'a gidene kadar takmam konusunda anlaşma yaptım.

Sonunda hükümdarın huzuruna ve Kaşgar'a yolculuğun başlamasının memnuniyetimi hayal edebilirsiniz. Onların tekrarlanan bahaneleri ve gecikmeleri sebebiyle beni oraya göndermeme niyetinde olduklarına dair korkutmuştum. Benzer oyunu Hayward ile oynadıklarını duydum. Bu konuda kendisinin aynı sonucuları alamayacağı konusunda bir şey söyleyemeyeceğim.

XI. BÖLÜM: YARKEND'DEN KAŞGAR'A

Yarkend Yenişehir'in Savunması- Timur'un Tarih Kitabı- Yarkend Nehri'nin Kolları- Kum Tepesi Bölgesi-Pamir Dağları- Kızıl Dağ- Hükümdar Dinlenme Evi- Şigvul'un İlim Ünü- Türk Kadınları- Cengiz Gelenekleri- Hindistan Hakkında Sohbet- Kızıl Köyü- Demir Ocağı- Çiftlik Evi Düzenlemeleri- Eritme Demirinin Biçimi- Tekrar Kum Tepeleri- Zengin Ziraat- Yeni Hisar Şehri- Schlagintweit'in Katli- Hindistan'daki İngiliz Yöneticilerine İlişkin Açıklama- Kusun Nehri'ni Geçiş- Olağanüstü Binicilik- Mihmanbaşı

4 Ocak Pazartesi- Yürüyüşüm tekrar başladı ve ben bir kez daha harekete geçmekten memnunum. Bu sabah erkenden sürmem için Dadha'nın kendi ahırından hoş, gri bir at getirdiler. Benim midillim Yarkend'e gelişimden beri uşaklar tarafından eğersiz, suda sürüldüğü için beli tutulmuştu. Yüzbaşı çok nazik bir şekilde atımın dönüşüme kadar sorumluluğunu almayı ve onun evinde kalmasını teklif etti. Münşim ona verdiğim midilliyi kullanır. Aynı zamanda bütün uşaklara ve bağajlara at sağlandı. Yüzbaşı ve onun görevlilerinin yanı sıra benim grubumun toplam yirmi yedi atı vardı. İlk başlangıç her zaman zahmetlidir ve biz yaklaşık on ikiye kadar ayrılmadık. Yüzbaşı daha sonra bana yetişmek için söz veren Dadha'nın son emirlerini almaya gitti, bana şehir dışına Muhammed İshak Han (Dadha'nın kardeşi) eşlik etti. O, kapıda hükümdar ile olumlu bir görüşme yapmam ve güvenli bir şekilde

geri gelmem için bolca duayla benden ayrıldı, ben de ‘İnşallah’ diyerek ona cevap verdim.

Biz yeni şehrin bir bölümü ve diğer bölümünün de tamamı boyunca yol aldık. Bu yüzden savunmayı incelemek için fırsatım oldu. Yaklaşık yirmi fit derinliğinde ve eşit genişlikte hendek eşiğinin kenarına, her iki tarafta da güneşte kurutulmuş tuğla ile örülmüş küçük bir buzlu yüzey yükselir. Setin önünde – yani iç tarafta – mazgallı, siperli topraktan bir duvar yükselir. Bu duvar bayır tarafından yaklaşan düşmandan gizlenmiş ve tüfek atışlarının bayırın eğimine yönlendirilebileceği sadece kale burcunu görünür halde bırakır. Setin önünde ya da iç taraftaki yokuşlu eğimüzerinde, tüfek atışını yönlendirilen mazgal boyunca sadece tepesi görülen yokuş yoluyla düşmanın ilerlemesinden saklanan bir mazgal toprak duvar içinde yükselir. Bu duvarın içinde şehrin ana duvarının yükseldiği yeni bir hendek vardır. Eğimi yüzeyin tepesinden görülen ana duvar yaklaşık otuz, otuz beş fit yüksekliğinde ve aynı kalınlıktadır. Burada köşede iki üç kat yüksekliğinde, örtülmüş, sıradan bir kale burcu varken yaklaşık altmış yarıdak aralıklarla kenardan ateş etme olanağı sağlayan kare çıkıntılar vardı. Bu duvar, kapınınyakınında tahmini elli fit kalınlığa getirilip oldukça güçlendirilmişti. Bu siper duvarla bağlantılı olan iki hendekle bölünen kapıyı korur. Buradan ikinci bir kapı (içtekinin zıttında değil) iki şehir arasındaki alana açılır. Duvarın üzerindeki aralıklardan- özellikle kapının üzerinden- Pagoda-benzeri³⁷⁰ binalar yükselir.³⁷¹

Batıya doğru bizim yürüyüşümüz devam etti(Türkistan’da yol boyunca güneybatıya doğru yapılan camilerle karşılaştık; onlar ‘Kıble-Namâh’ olarak adlandırdıkları batı noktasında bir kol işareti kıble olarak kullanılır). Yaklaşık üç mil dışarıda Yüzbaşı için durduk ve daha sonra (Münşim’in de onayladığı gibi Pencap’ın bereketli bölgelerinden daha kalabalık olduğuna hem fikir olduğu) yoğun nüfuslu bir yere doğru onunla birlikte devam ettik.

³⁷⁰ (Y.D.) Hanbalığı anlatan Marko Polo (Yule versiyonu, 331-2) ‘yeni şehir tabanı yaklaşık on adım kalınlığında, ancak tepeden gittikçe daralan, tepede kalınlık üç adım, toprak duvarlar ile kapalıdır... Şehrin duvarında on iki kapı vardır. Her kapı ve bölmenin üzerinde güzel bir yapı vardır’ der.

³⁷¹ Uzakdoğu ülkelerinde, genellikle çokgen planlı kuleler biçiminde olan Budist tapınaklarına verilen addır.

Dadha benim için Yüzbaşı'ya bir kitap vermiş. O da bize yetiştiği zaman kitabı teslim etti. Beni memnun eden bu kitap Emir Timur Tarihi'ydi (Timurlenk). Dadha, aynı zamanda Cengiz Han'a dair de bana söz verdi. Muhtemelen işgalcilerin atalarından elde edilen bu yazılar çok ilginç bir tecrübe olacaktır.”

Yüzbaşı bize yetişmeden hemen önce bir köprüüzzerinden yaklaşık on beş yarda genişliğinde bir akarsu geçtik. Bu nehrinYarkend'in üstünde Sarıkol'un yanından geçen büyük nehirden ayrıldığını öğrendim. Böylece Yarkend bu iki kolun arasında kuşatılmıştır; ancak bu nehrin iki kolu Aksu civarında Taklamakan'ın kumlarında kaybolduğu için onlar tekrar birleşmezler.

Biz Yarkend'den yaklaşık altı mil uzaklıkta aniden kaba bitkilerle kaplanmış bir bölgeye girdik. Bu bölgeyi enine sekiz mil geçtik, ancak onun tam genişliği daha az olmalıdır. Büyük bir selden aşağıya gelmiş ve bereketli ovalar üzerine yığılmış gibi görünmekteydi. Ortada onları küçük bir dere ile bağlayan su havuzları ve bataklıklarla dolu, sağ ve soldan olabildiğince geniş bir çukur geçtik. Bu, çölün altına inen selin en son kanalı olabilir; bizim sık sık gördüğümüz gibi, su akışı herhangi bir yumuşak toprağa döküldüğünde kendisiyle birlikte bir miktar önüne ve kenarlarına yığar; kuruduğu zaman damerkezinde çöküntü bir kanal bırakır.

Bu yüksek kumlu ülkeden çıktıktan sonra kuzey ve güneye doğru uzadığı şimdi görülebilir olan (onların söylediğine göre batıya doğru yaklaşık on iki mil mesafede) bir sıradağın eteğinde eğimli bir ovaya geldik. Bu mesafeyi not alırken Hindistan ve buradaki iklim arasındaki zıtlıklar beni fena etkiledi. O,³⁷² Kangra'dan Himalaya Sıradağlarının dışına on iki mil uzaktır ve Kangra'dan bu şehrin çıkıntısını görür. Her geçit ve her kaya sayılabilir, güya, şekilleri açıkca görünür bir biçimdedir. Ancak burada, on iki mil uzaklıkta, Pamir Dağları sadece ana hatları fark edilebilen uzak bir sıradağ olarak görünür.³⁷³

Dibindeki bu eğimli alanda Yarkendçevresindekinden daha seyrek de olsa köyler serpiştirilmiştir. Çok az Avrupalının bakabildiği bu dağların arasına ne sırlar gizli! Bu noktada hemen hemen 'Bam-i-dünya' ya da "Dünyanın Tepesi" ünvanını

³⁷² Pamir Sıradağları

³⁷³ (Y.D.) Dönüşümde sıradağın gerçek zirvesini on iki milden daha aşağıda buldum.

hak eder. Daha alçak olan bir dağ sırası uzunca ve neredeyse aynı hizadymış gibi görünürken bu sıradağların devasa olanları onların arkasında sıralanıp daha uzak ve yüksek bir zincir görünümü oluşturur. Yüzbaşı, batıdan yaklaşan dağları işaret etti: “Bunların ötesinde Badahşan uzanır; biraz daha sağda Buhara; biraz daha ileride, uzakta, sıradağların ortadan kaybolduğu yerde kendi ülkem Andican’a giden yol vardır. Buradan hiçbir dağın görülmediği kuzeye doğruysa Rusya (Sibirya) bulunur.” Ben, hükümdarın egemenliğinin Badahşan sınırındaki bu zincirin yüksek vadilerine kadar uzandığını öğrendim. Oralar tamamen göçebe sakinlerle doludur ve çok sayıda köy içerir. Onun bana bu sıradağlar için verdiği tek isim besbelli yerel bir unvan olan Kızıldağ’dır. Sıklıkla belirtildiği gibi Doğulular genellemede kötüdürler. Onlar (dağlar) her bir bölüm için ayrı bir isme sahiptir, ancak tamamı için bir isim yoktur.

Kuzeybatıya dönüş - namaz için durduktan sonra tarlalar boyunca dört mil daha gittik ve sonra atından inip ellerimi tuttuktan sonra bizimle Gökribat adında büyükçe bir köye eşlik eden Gökribat Bey’i tarafından karşılandık. Bu köy iki kervansaray içermektedir. Daha büyük olanı iki hörgüçlü deve ve mal balyalarıyla doluydu. Ben bu evlerin avlularında ilk kez bölge halkı tarafından arazi çalışmasında kullanılan açık at arabası gördüm. Yolda her biri üç ya da dört atlı pek çok araba ile karşılaştığımızı söylemeyi unuttum (Kesinlikle bir tekerlekten daha fazla değiller. Geriye kalanların koşum takımları lider olarak yanyana takılmış ve at arabasından kontrol edilen dizginlerle sürülmekteydi). Çarşayı geçerken birkaç yüz yarda ötede biz, yeni inşa edilen mazgallarla donatılmış, yüksek duvarla çevrilen geniş bir meydana girdik; oradan içinde bahçe olan ve bir tarafında bir dizi bina sıralanan ikinci bir büyük avluya girdik. Bir şömine ve halıları olan geniş bir odaya davet edildim. Münşi ve diğer uşaklarım da aynı şekilde iyi misafir edildiler. Yüzbaşı bana, buranın şu ankihükümdar tarafından yolculuklarında kendi özel kullanımı için inşa ettirilmiş bir tür hükümdarın dinlenme evi olduğunu söyledi. Benzer olanları tüm Kaşgar yolu boyunca vardır. Onlar bu evleri “orda”³⁷⁴ olarak adlandırır. Eğimli düzlükler ve dağların ötesini ince bir şekilde kaplayankar, tüm kuytu noktaları iki ya da üç inç yüksekliğinde doldurmuştu. Yoğun soğuk; acı rüzgâr Münşi’ mi hasta etti.

³⁷⁴ (Y.D.) Bence Orda ya da avlu ‘horde’, örneğin ‘Altın Orda’, kelimesinin kökenidir.

Hatta Yüzbaşı bile ayaklarında hiçbir hissin kalmadığından şikâyet etti. Dadha'ın (hediye ettiği) kürkü sayesinde ben en ufak bir soğuk hissetmiyordum.

Yüzbaşı akşam yemeğinden sonra bir arkadaşıyla geldi. Bu kişi kendisini bana bazı özel hizmetlerde görevlendirilen Dadha'ın bir akrabası olarak tanıttı. Farsça konuşabildiği için sohbe başladım. O, ilk olarak ülkemin ne olduğunu sordu. Ben “İngilistan” cevabını verdim. Beni yanlış anladı ve “Hindistan”, diye tekrar etti. Ancak Yüzbaşı araya girdi, farklılığı açıkladı. Münşi'm şimdi geldi ve -benim Farsçam sınırlı olduğu için- sohbet daha hareketlendi. Diğer konulardan sonra sohbet, iklimin bizi gafil avladığına geldi. Benim ülkemin Türkistan gibi soğuk olduğunu ve sıcak bir ülkenin –“Hindistan”- insanı olan Münşi!min soğuktan çok acı çektiğini söyledim. O bunun üzerine besbelli hiçbir bilgiye sahip olmadığı İngiltere hakkında sorular sordu.İngilizlerin ‘Frenk’ olup olmadığı sordu. Kökeni Haçlı Seferlerinden geldiği için “Frang” ya da “Frengi” adı günümüzde doğuda kötü bir terimdir. Ben bu ünvanı her zaman reddettim ve dedim ki; bize yakın olan Frankların ülkesi Frengistan büyük bir ulustur. Bu vesileyle ona İngiltere, Frengistan, Rum ve Rusların Batı'da birbirinden ayrı dört büyük devlet olduğunu söyledim. Ben son ismi söylerken güldü ve “Sahip çok doğru konuşuyor. O bizim genelde yanlışlıkla Orus dediğimiz Rusları doğru bir şekilde telaffuz ediyor”, dedi. Ben “evet burada fark ettim ki bu şekilde telaffuz ediliyor. Aynı şekilde Hindistan'daki eğitimsizler de bizi gerçek adımız olan İngiliz yerine Angrez olarak çağırıyorlar”, dedim. Ben her fırsatta onlara kim olduğumuza dair doğru bilgi verdim (Onların tüm bildikleri Hindistan'da bir Frank imparatorluğunun olduğu, ancak onların yerli veya yabancı olup olmadıkları hakkında hiçbir fikirleri yok). Ben, muhtemelen ilk telaffuz şeklinin akıllarında kalacağını düşünerek onlara adımızı her zaman doğru telaffuz ettirmeye çalışıyorum. Biraz daha sohbetten sonra misafirlerim gitmek için kalktılar. Ben Dadha ve onun akrabalarına her özeni borçlu olduğumdan onun omuzlarına koymak için bir kaftan getirdim. Sonrasında onun ve Münşi'min arasında uzun bir söz mücadelesi oldu; o görevinin hediye almak yerine bana getirmek olduğunu söyledi; Münşi de dostça, beni ziyaret ettiği için benim hediyemi dostça olmayacak bir şekilde reddetmeyeceği yanıtını verdi. Yüzbaşı gülerek baktı ve ben oturmaya devam ettim. Sonunda ben Yüzbaşı'ya “Onunla konuş”, dedim. Türkçe bir

konuşmanın ardından sonuç olarak elbise alındı. Hediye kabul etmesinin hükümdar ya da Dadha'nın kulağına gitmesinden korkmuştu. İktidar henüz yeterince güvenli olmadığı için yöneticiler dilenmeye kadar uzanabilen herhangi bir iyiliğin tamahındadırlar.

Gün içinde sohbet konusu Dadha'ya geldi. O son derece eğitimlibirinin itibarına sahipti; benim onunla olan tanışıklığım sonucu izlenimim, kendisinin ülkedeki insanların çoğu tarafından görmezden gelinen konulara büyük bir ilgi göstermeseydi. Meğer kendisi eskiden Hokand Hanlığı'nda Mirzabaşı ya da baş sekretermiş. Efendisi adına ülkesindeki mollaların hiçbirinin anlayamayacağı bir mektubu Buhara Emir'ine yazdığı günden beri büyük bir şöhrete sahipmiş! Bunun Orta Asya'da öğrenmenin zirvesi olarak görüldüğü düşünölmüş; karanlığın bittiği ışığın tamamlılığı! Benim tahminime göre, Münşi'm Yarkend'e ilk ulaştığı zaman Dadha onu aynı şekilde test etti, ancak sanırım daha az ciddiyetle ve Münşi'min mektuplarını rahatlıkla okuyup okumadığını izlemek için adam tuttu. Münşi, onun bunu yaptığını teyit etti. Kendisinin Dadha'dan aynı şekilde intikam aldığını ve cevabını en şatafatlı sözler kullanıp Farsçasını Arapçayla süslediğini söyledi. Ancak Dadha'nın bu konuda ne diyeceğini de duymak isterim! Buna karşın ben Münşi'min bilgi seviyesinin ortalama Türk mollalarinkinden çok daha yüksek olduğuna inanıyorum.

Salı 6 Ocak, Kızıl- Bugün rotamız dağların eteğinde, taşlı bir çölde, kuzey batı yönünde ilerliyor. Yolun bu kısmında sağımızda Aksu'ya kadar tüm yol boyunca ulaştığı ve tamamen vahşi hayvanlarla dolu olduğu söylenen bodur bir orman vardı. Yolun yaklaşık yarısında bir cami ve neredeyse iki yüz fit derinliğinde iki kuyusu olan ıssız bir kervansarayda durduk. Bu, ülkesinin iyiliği için çok fazla şey yaptığı görünen şu anki Hükümdar tarafından inşa ettirilmişti. Birçok araba, atlarını beslemek için burada durmuştu ve kadınlar dışarıdaki yabancı ve onun grubunu gözetliyorlardı. Onlar üst sınıfa aittiler ve oldukça açık tenliydi, fakat saçları siyahtı. Bu kadınlar bana Hindistan'ın koyu renkli, badem gözlü güzellerinden çok

farklı olan Rubens'in kadınlarını³⁷⁵ hatırlattı. Buranın tam karşısında, arkasındaki daha yüksek silsile sisten görünmezken uzak ve yakın sıra tepeler sol tarafta batıya doğru uzanmaya başlamıştı. Ancak biz hedefimize ulaşmadan hemen önce çok yüksek birkaç doruğun gökyüzüne doğru yükseldiğini gördük. Görünüşe göre onun önündeki daha alçak dağ sırası batıya doğru çekilirken o, düz bir çizgi halinde devam ediyordu.

Gece dinleneceğimiz yere ulaşmadan önce çölde ıssız, harap bir cami ve bir su deposu ile karşılaştık. Yüzbaşı onları göstermek için beni yolun dışına götürdü ve caminin buraya ilk kez Türkistan'ı fethetmek için ilerlerken Cengiz Han tarafından inşa ettirildiğini söyledi! Depo da çöllerdeki tüm durak yerlerindeki gibi onun yaptığı gibiydi. Büyük ordusu için yeterli su develerle taşınırdı. Ordukonakladığında insan ve sığırların ihtiyacını karşılamak için bir depo kazılır, suyla doldurulurdu.³⁷⁶ Bu, onların gelenekleriydi. Onun on bin adamı yerleştirmeye yetecek geniş bir çadırı olduğu, burada misafirlerini karşıladığı ve kıymetli taşlarla yapılmış kâselerde onlara çay ikram ettiği söylenir.

Daha sonra Yüzbaşı, Münşi'ye Hindistan'daki büyük soyluların sayısı hakkında soru sormaya başladı. Münşi daha az soylu olanları saymazken, soylu olanların yüz sekizinin merasim topuna layık olduğunu söyledi. Yüzbaşı daha sonra İngiliz rütbe ve dereceleri hakkında sorular sordu ve bana dönerek "siz ülkenizde büyük bir Paşa mısınız?", dedi. Ben, "sizin bildiğiniz gibi ben bir tüccarım" cevabını verdim. Bana güldü ve başını salladı; ancak hemen "Her nasılsa ülkenize döndüğünüzde siz büyük bir paşa yapılacaksınız", dedi. Ben "kuşkusuz, hemşerilerim sizin hükümdarınızın bu dostluk ve iyi niyetini uyandırmakta aracı olduğumu duyduklarında çok memnun olacaklar", dedim. Daha sonra Münşi'ye dönerek "Keşmir'in Hindu hükümdarı İngilizlere her hangi bir şekilde bağlı mıdır?",

³⁷⁵ Peter Paul Rubens (1577–1640), Flaman sanatının ve barok üslubun en büyük temsilcilerinden biridir. Resimlerinde dini ve mitolojik konulara yer vermiştir. Rubens, aynı zamanda ünlü bir portre sanatçısıdır. Resimlerinde yer alan kadınların hepsini kash, deforme olmuş vücutlu, iri kemikli, yıpranmış el ve ayaklı olarak resmetmiştir. Bu durum oldukça eleştirilmesine neden olmuştur. Geniş bilgi için bkz: Anne Marie Logan-Michiel C. Plomp, **Peter Paul Rubens: The Drawings (Metropolitan Museum of Art Series)**, Metropolitan Museum Of Art, 2005.

³⁷⁶ (Y.D.)Kızılda bulunan bir tankın daha yeni şef olan Hazret Begam'ın her birinin bir ok noktasına taşıyabileceği toprağı aldığı askerleri tarafından daha yeni kazıldığı söylenir. Onların sayıları çok olduğu için büyük bir tank yapmak için yeterlidir!

dedi. O, “silahla selamlamaya izin verilen yüz sekiz şeften biridir”, cevabını verdi. Türkistan’da Keşmir Mihracesi’nin bizim hükümetle olan ilişkileri hakkında kafaları çok karışık olduğu için Yüzbaşı bunu işittiğinde çok etkilenmiş göründü.

Bu şekilde söyleşirken, tarlalarla karşılaştık ve şimdi Kızıl adındaki geniş bir köye girdik. Bu kelime buradaki toprağın renginin hakettiği “kırmızı” anlamındadır. Maden eritmek için birkaç fırın görünce toprağın içinde demir olduğu kanaatim hızla doğrulandı.

Burada neredeyse bütün gün kuzeyden, doğrudan yüzümüze doğru esen acı bir rüzgâr vardı. Yüzbaşı bana odaları geniş ama soğuk hükümdar ordasına mı, yoksa daha sıcak olan köy evine mi yerleşmek istediğimi sordu. Ben daha çok insanları görme fırsatını kaçırmak istemediğim için ikincisini seçtim. Bir subay tarafından karşılandık. Bu subay daha önce gördüğüm normal bir Türk tipinden farklı olduğu için beni etkiledi. Yüz hatları daha ince ve daha az etli iken uzun gaga bir burun ve büyük yuvarlak gözleri vardı. Kapımın dışında istediklerinin temini için talimatlarını sadece Farsça konuşarak verirken ben de onun kim olduğunu sordurdum. Andican’dan, Tatar istilası öncesi bu ülkeyi yöneten, Perslere benzer bir ırk olan Taciklerden biri olduğunu söylediler. Tacik ırkından ilk gördüğüm kişi olduğu için kendisiyle konuşmayı çok istedim, ancak serbest olduğumda onu yakalayamadım. Dadha’nın yolculuğumuzun nasıl ilerlediğini sormak için yolladığı ve benim rahatımın ihmal edilmesi durumunda Yüzbaşı’yı korkunç sonuçların beklediği şeklinde tehdit eden notuna Münşi tarafından yazılacak bir cevap göndermem gerekiyordu.

Bu akşam Gökribat’ta dün gece elbise verdiğim yabancıнын Kaşgar’dan henüz yeni gelmiş olan Hükümdar’ın bir akrabası olduğunu öğrendim. O Yarkend’e doğru aynı gece yola çıkmıştı ve yarın yetişerek yolculukta bana eşlik edecekti. Benim elbiseyi düşünmem bir şanstı. Daha önce yüksek rütbeli insanların benim hakkımda Hükümdar’a bilgi vermek için sıradan kıyafetler içinde beni görmeye gelecekleri konusunda uyarılmıştım. Bunu yapmakta serbesttirler, ancak bana kim olduklarını söylemezlerse elbise vermek için doğru insanı tahmin edememe korkum var.

Tıpkı İngiltere’deki gibi çocuklar donmuş tankın üzerinde kayıyorlardı.

6 Ocak Çarşamba, Toblok Köyü- Bu sabah köylüler Münşi'me benim için oruç tutmadığımı sormuşlar. O, bizim farklı bir peygambere inandığımızı ve onun da bu orucu emretmediği cevabını vermiş. Her zamanki gibi ayrılışımıza tanık olmak isteyen büyük bir kalabalıkla başlayan yolculuğumuza ekili, boş, çayır karışımı bir bölge üzerinden kuzey batıya doğru devam ettik. Yüzbaşı bana bu yolun sağ tarafında büyük bir höyük işaret etti, buranın on iki yıl önce Çinlilerden alındığını ve söz konusu savaşta ölen Çinlilerin burada gömülü olduklarını söyledi. Aynı savaşta ölen Veli Han Töre'nin Müslüman askerleri ise yolun sol tarafında bulunana çok sayıdaki mezarlarda gömülüydüler. Bizim gruptaki yaşlı bir asker olan ve Şedullah'ta benimle birlikte olan Sadi Hoca bu savaşta yer almıştı. Veli Han Törebü savaşta yenildi ve insan kafataslarından bir ev inşa ettiği (aynı zamanda Yenihisar'da) Kaşgar'a kaçtı. Her iki taraftaki asker sayısının elli bin kadar olduğu söylenmektedir, ancak Çinli askerlerin bir kısmı Yarkend'e yakın yerlerde konuşlandırılmıştı. Ben bu savaşa katılan toplam asker sayısını öğrenemedim, fakat savaşta Çinliler tamamen piyade Andicanlılar ise tamamen süvariydiler.

Güzergâhımız boyunca dağlar kuzey batıya doğru uzanmaya devam eder. Tam olarak üç taş³⁷⁷ sürmeden önce (yaklaşık on dört mil) tamamen demir iskeletlerle dolu bir köyde durduk. Ben ailenin bazı iç odalarının kullandığı ve büyük odasının bana verildiği bir eve götürüldüm. Telaşlı, güler yüzlü bir çiftçi karısı ev sahipliği yaptı ve bütün ev halkını çıkarmak isteyen Yüzbaşı'yı ikna ettiğim için bana çok minnettardı. Biraz çay, et ve birkaç ekmek (benim dastarhanımdan), sayısız Allahuekber ve bir kavun hediyesi karşılığında kabul edildi. Sonradan iftar vaktinde o, yeni pişmiş bir ekmek getirirken kocası da sıcak bir kâsemakarna çorbası ile bana yaklaştı, her ikisi de gerçekten çok iyidiler. Çorba kâseleri aynı zamanda onu yiyemeyecek olan benim Hintli uşaklarıma da verildi; onu yiyememiş olsalar da benden bir işaretle kâseleri aldılar ve dışarı çıkarak diğer uşaklara verdiler. Ev düzeni küçük bir İngiliz çiftçi ailesinininki gibi oldukça iyiydi. Düzgün ve temiz toprak kaplar raflara yerleştirilmişti; büyük, iyi yapılmış dolap sandıkları- her şey konforlu ve iyiydi. Giriş, bir tarafta samanla çevrilmiş sığırlar için baraka; atlar, horozlar ve tavuklar için etrafi desteklenen kapalı ahır ve köşelerde duran tüm ziraat aletleri ile

³⁷⁷ 7 ya da 8 km lik ölçü birimi. **The Life of Alimqu**, s.42

olağan bir çitlik avlusu boyuncadır. Bir kapı, duvarlarla çevrilmiş bir meyve bahçesine doğru açılırken saman ve hasır, çatıda yığılmıştı. Manzarayı daha fazla ev gibi yapan kar tüm ülkede bir ya da iki inç derinliğinde uzanıyor ve köy çocukları donup kaskatı olmuş yol kenarındaki göleti iri başlı çiviler çakılmış botlarıyla yarararak üzerinde kayıyorlardı.

Öğleden sonra küçük bir patikadan aşağıya çalışan bir demir eritme ocağını görmek için gittim. Bu ocak çatısında duman çıkışı için açık bırakılan, dört ya da beş fit yüksekliğinde bir zar kutusu gibiydi. Çatının altında zar kutusunun etrafında kız ve erkek altı çocuk her bir elinde deri körükle (toplam on iki körük) oturuyorlar. Bir açıklık yavaşça aşağıya doğru sızan erimiş, parlayan bir kütleyi gösterir. İki fit derinliğinde bir çukur, ocağın içinden metalin günlük çıkarıldığı tuğla ile örülmüş ocak kapısını gösterir. Cevheri, bir adam çekiçiyle parçalayıp bacaya atarken diğeri de aynı açıklıktan kömür tedarik ediyordu. Üçüncü bir cevher yok. Yirmi “charaks” ağırlığında cevher ve aynı miktarda odun kömürü yirmi dört saat içinde kullanılır ve toplam imal edilen demir dört “charaks” dır. Metal çok iyi ve işlendiğinde neredeyse çelik gibi görünen ince damarlıdır. Demirin manyetik oksidinin bulunduğu Hindistan’ın tepelik bölgelerindeki üretim şekliyle neredeyse aynıdır; ancak patlamalar çok daha azdır. İki elinde yalnızca bir deri körük üfleyen iki kişi ya da on iki körük yerine dört körük. Aynı zamanda erimiş metal sıcakken ateşten çıkarılıp dövüldüğünde Türkistan’da metalin ocaktan çıkarılmadan önce tüm gece soğumasına izin verilir. On beş- yirmi mil uzaklıktaki dağlardan kazılarak çıkartılan cevher siyah, dört köşe ya da düz kenarlı görünümde bir taştır.³⁷⁸ Bu ocaktan dönerken gölete su içmek için eşeğini getiren dört ya da beş yaşlarındaki bir yumurcağı izleyerek eğlendik. Onun evi sadece yirmi yarda uzak olmasına rağmen yürümüyordu, ancak zorluğu eşeği kontrol edememesiydi. Çocuk ilk önce onun ön bacaklarını tırmanmayı denedi, bu olmayınca eşeği duvara doğru götürdü ve daha sonra muzafferane bir şekilde sırtına tırmandı, neredeyse eşeğin kuyruğuna oturan çocuk dörtlüye gitmesi için eşeği kamçıladi ve komşu bir çiftlik bahçesinde kayboldu. Türkistan’da at sürme alışkanlıkları erken yaşlarda edinilir.

³⁷⁸ (Y.D.) Bunun örneği Hindistan Ofis Müzesi’ndeki koleksiyonumda görülür.

Öğleden sonra Yenihisar beyinin iki subayı Yüzbaşı tarafından bana getirildi. Beni kucakladılar ve karşılamak için gönderildiklerini söylediler. Onlar bir dastarhan ve bir koyun getirerek ve bu köyde hiçbir şey bulunmadığı için bana daha fazlasını sunamadıkları mazeretlerini beyan edip benden ayrıldılar. Akrabası Dadha'nın yönetiminden uzak burada, benim zavallı Yüzbaşı'mın elinden pek bir şey gelmiyor. Kendisine hemen hemen hiçbirşey alamadığı için ona koyunun yarsını yolladım – masalar garip bir şekilde döndü. Anlaşılan Hükümdar'ın vezirliği yanı sıra Yarkend'in yönetimi de Dadha'ya aitti. Kaşgar vilayeti Hükümdar'ın hükümetinin direkt yönetimindeymiş gibi farzediliyor ve Dadha'nın subayları (burada) yetki almaya cesaret ediyor. Yarkend yolu üzerinde bir köşesinden geçtiğimiz Guma bölgesinin kendine has bir valisi vardı. Sanju ve Yarkend bölgenin geri kalanı arasındadır. Hoten'in de farklı bir valisi vardı. Dadha'nın vezir olarak bu bölgelerle olan ilişkisini, onlar üzerindeki otoritesinin sınırının ne olduğunu henüz anlayamadım.

7 Ocak Perşembe, Yenihisar – Bu sabah bir önceki günün eritmesinden dökme demir üretmek amacıyla yeni açılan komşu demir eritme ocağını incelemeye gittim. Ocağın tüm gece soğumasına izin verilmişti, saat sekiz gibi ocak açılmış ve hâlâ sıcak olan metal alttan çıkarılmıştı. Ocak öne doğru eğilidir ve dar bir boyunda sona erer. Tekrar yakılmadan önce bir nevi ateş kili ile kaplanır. Eritme ocağı altta oldıkça geniştir ve yükseldikçe çapı yavaş yavaş azalır.

Burada yine köylüler, alışkanlıklarım hakkında oldukça meraklıydılar. Münşi'me tüm gün sandalyede oturmaktan yorulup yorulmadığımı sordular. Öğünlerimdeki gereksinim duyduğum tabak sayısına da şaşırıyorlar. Kendileri dört-beş kişi için bir büyük tabak kullanırlar.

Grubumla birlikte çiftlik evinden (yürüyüşe) başladım. Yüzbaşı ve onun takipçileriyle köyün dışarısında buluştuk. Hâlâ kuzeyden ziyade batı yönündeyüksek dağlar solumuzda paralel şekilde at sürüyoruz. Dün sağımızda loş bir şekilde gördüğümüz kum tepelerinin uzun ve alçak uçlarına yavaşça yaklaşıyoruz. İki taş boyunca otlu düzlükler ve ekili alanları değişimli olarak geçtikten sonra kumlu yolun kenarındaki ıssız dinlenme evinde mola verdik. Ateş başında otururken benimle

buluşmak için yollanan Mirzabaşı – ya da kâtiplerin şefi – bize katıldı. Onunla birlikte Yenihisar’a kalan mesafeyi yol aldık. Önce diziler halinde kum tepelerini enine geçtik. Yükselteleri fırtına sonrası sakinleşen kıyıya geldiklerinde büyük düz suların böldüğü deniz dalgalarını anımsatıyordu. Aynı karmaşa içinde sırayla tertip de vardı. Bu tepelerkatmanlı kumlardan oluşmaktaydı ve bazı çıkıntıların kaya katılığında olduğu ve kuzeye doğru alçaldığı varsayılır. Aradaki boşluklar şimdi solmuş bitki örtüsüyle kaplanmıştı. Biraz eğik bir şekilde beş mil kadar bu yolda at sürdükten sonra tepelerin arasından çıkan bir nehrin verimli kıyılarına ulaştık. Köprü parçalanmıştı ama bir grup işçinin bizim için üzerine toprak serptiği buz üzerinden karşıya geçtik. Ayrıca buzdan kıyıya akıntının suyun donmasına izin vermediği bir yere geçici bir köprü koymuşlardı. Bu işten sorumlu yetkililer grubumuza katıldı.

Nehrin yüksek kıyısından alçalırken kendimizi kalabalık nüfuslu bir bölgede bulduk, ancak yine de karşıya alçak kum yükseltelerinden geçtik. Bunların sonuncusunu geçerken hemen aşağılarda oldukça sevimli bir manzarayla karşılaştık. Bu manzara bana arkamızdaki ve solumuzdaki karlı dağlarla desteklenen bir yanılısamayla Keşmir Vadisi’ni hatırlattı. Gözün görebildiğince önümüzde meyve bahçeleri, dağınık çiftlikler ve onlara bağlı yan binaların bir koruluğu anımsattığı iyi ekili bir ova vardı. Daha ileride evler ve meyve bahçeleri Yenihisar’a doğru daha da çoğalmaya başlıyordu. Bu ovaya elli yarda boyunca hızla indikten sonra büyük bir şehrin banliyoları gibi görünen bir bölgede yolumuza devam ettik. Evlerin birinin duvarları vapur ve demiryolu trenlerinin resimleriyle süslenmişti. Sokaklara girmeden önce sola doğru döndük ve eski kentin yüksek çamur duvarları yanından at sürdük. Dün bizi Toblok’ta karşılamaya gelen Mirzabaşı ve diğer yetkililer tarafından büyükçe odaları olan yüksek duvarlı ve avlulu güzel bir dinlenme evine götürüldüm. Yenişehir ya da kale, yaklaşık yarım mil ötede – eski şehirle aynı uzaklıkta – sağımızdaydı. Boyutlarına bakınca bir kasabadan ziyade bir büyük bir kaleyi andırıyordu. Münşim ve diğer uşaklarım aynı binanın farklı apartmanlarında konaklıyorlardı, ancak Yüzbaşı burda yeterince yer olmasına rağmen komşu çiftlik evinde kalmak zorunda kaldı. Anlaşılan burası bir hükümdar misafir eviydi ve sadece Hükümdar’ın konukları kalabilirdi. Dün tanıştıklarımız büyükçe bir dastarhan, koyun, kümes hayvanları vb. yolladı. Duyduğum kadarıyla bu kişi Hükümdar’ın

uygun görgü kurallarının takip edildiğini garantiye almak için yollanan baş Yasavul –baş karşılama görevlisi – imiş. Ona ve Mirzabaşı'na birer tane 'hilat' (veya kaftan) verdim.

Öğleden sonra Yarkend'den ayrıldığımızın ilk gecesinde hilat verdiğim subay geldi. Daha sonra onun Hükümdar'ın bir akrabası olduğunu öğrendiğimi hatırlarsınız. Yüzbaşı beni ziyaret etmesi için buraya getirdi. O birlikler için sıcak kıyafetlere dair bir konuda görüşmek için Yarkend'de Dadha'yı görmeye gittiğini söyledi. Dadha, Hükümdar'dan Yenihisar'a yolculuğumu geciktirecek emirler gelmediği sürece ona grubumuza katılması, bana eşlik etmesi talimatını verdi. Yasavul'dan (baş karşılama görevlisi) Münşi'me burada iki gece kalmam ve daha sonra yola çıkmam için kendisine emir geldiğini söyledi. Anlaşılan yolculuğumun kalanında Hükümdar'ın akrabası bana eşlik edecek. İyi birine benziyor, Yüzbaşı gibi iyi huylu ve içten. Kendisine onunla konuşarak Farsçamı ilerletmeyi umduğumu söyledim.

Bu öğleden sonra civarda dolaşırken Yüzbaşı'nın geçici konaklama yerine rastladım ve onu dışarıda gördüm. Bana gelmem için seslendi, içeri aldı, ateşin yanına oturtup çay ikram ederken kendisi de akşam namazını kılmak için yüzünü ve kollarını yıkıyordu. İbadetine kafasını sağa ve sola çevirip her Müslümanın omuzlarında oturduğu varsayılan iki meleğe selam verdikten sonra daha fazla çay ve şeker getirilmesi için ara verdi. Daha sonra "Bismillahirrahmanirrahim" diyerek devam etti. Beni kalmam ve kendisine akşam yemeğinde eşlik etmem için davet etti. Orucunu önce parmağını tuzlu suya batırdı ve daha sonra ağzına sürerek açtı. Bu yapılmadan önce başka birşey yemek meşru değildir. İçinde makaroniyi andıran küçük parçaların bulunduğu bir kâse çorba verdi. Hazırlanmakta olan büyük pilav ve koyun pırzolası için kalmamı istiyordu ancak vaktin geç olduğu ve evimi bulamayacağımı belirterek izin istedim. Bugün yolda Münşi'm babasının Sih hizmetinde İngilizlere karşı savaşırken Aliwal mücadelesinde bir top mermisi tarafından öldürüldüğünü söyledi. Ona bunu Yüzbaşı'ya söylettim – Yüzbaşı bununla neşelendi ve babasının "şehit" olduğunu söyledi. Münşi bu onuru reddetti ancak kendisi bir Hindu efendiye – bir kâfire – hizmet verdiği için şehitliğe layık olmadığı konusunda hemfikir olundu. O din değil, dünya için öldü.

8 Ocak Cuma, Yenihisar – Bu sabah Münşi'm Schlagintweit öldürüldüğünde orada olduğunu söyleyen bir molla tarafından ziyaret edildi. Kendisi o sırada Kaşgar Kalesi ya da Çin Yenişehri'ni kuşatma altına alan Veli Han Töre'den önce gelmişti. Schlagintweit ona ne kadar süredir kuşatmanın devam ettiğini sormuş. Veli Han Töre üç ay, deyince Schlagintweit “benim hemşerilerim burayı 3 günde ele geçirebilir, hiçbir zorluk yok”, diye yanıt vermiş. “Kesinlikle”, diye karşılık veren şef, dönüp yabancıyı dışarı çıkarılması emrini verdi ve boynunu kestirmiş. Molla, Veli Han Töre'in tam bir zalim olduğunu, şimdiki hükümdarla hiçbir ilgisinin olmadığını söyledi. Schlagintweit, Kaşgar Nehri'nin kıyısına götürülüp orada öldürülmüş. Cebinde bir saat ve bir pusula bulmuşlar. Cellat bunları mollaya teklif etmişti ama molla kabul etmemiş.

Hükümdar'ın akrabası olan yol arkadaşım tarafından rahatsız edildim. Geldiği haber verildiğinde akşam için planım yazı yazmaktı. Münşi'mi tercüme etmesi için çağırmak istediğimde konuğum kendisinin uyuyor olduğunu söyledi. Anlaşılan yüzyüze Farsça bir sohbet beni bekliyor. Cesaretimi topladım ve konuşmaya başladım. Çok iyi anlaştık. Beni gayet iyi anladığını ve kendisinin de pekiyi Farsça âlimi olmadığını söyledi. Belki de onu iyi anlamamın sebebi buydu. Bana Rum (Osmanlı)'da ve Türkistan'da – hatta Andican ve Doğu Türkistan'da- konuşulan Türkçe arasında farklılıklar olduğunu söyledi. Kaşgar'a gelen bir Andicanlı iki ya da üç ay sonrasında yerlilerin konuşmasını tam olarak anlayabilir. Bundan sonra atış ve kama yüklemeli tüfeklerden bahsetmeye başladık. Bana Rusların bunu bu yıl benimsediklerini söyledi. Tüfeğimi getirttim, prensip olarak tanışık göründü. Yolculuğumun geri kalanı için bir emir almadığı için ertesi gün bensiz yola çıkması gerektiğini belirtti. Dastarhan ve çaydan sonra “Allahuekber” dedi ve ayrıldı.

Günlük raporuma devam edeyim. Öğleden sonra etrafta biraz yürüdüm. Tarlalar bir – iki inç karla kaplanmış ve pekçok gölet de kaskatı donmuştu. Farklı seviyelere uyması için birbirinin altı-üstünden geçen pekçok yapay suyolları var. Bu mevsimde bunların pek çoğu kurumuş, su ancak sulama için gerektiğinde onlara bırakılıyor. Buralardaki son ekim olan Hint mısırının uçları kar içinde görülüyor. Döndüğümde Yüzbaşı, daha önce hiç yapmaya fırsatı olmayan Münşi'mi buz üzerinde yürüttüğümü görünce bana dehşet içinde haykırdı. Doğuda dışarıda otumak

yaygındır ve Yüzbaşı da kaldığı çiftlik evinin önünde yükseltilmiş bir platform üzerine benim için halı serdirtti. Etrafı benim dürbünümle inceliyordu. Hindistan hakkında konuşmaya başladık. Bir Lordun Ladak'a geldiğini ve Muhammed Nazar'ın elçiliğinde dört ya da beş gündür yolda olduğunu duyduğunu söyledi. Yüzbaşı'na bu kişinin Lord Sahib (üst düzey valilere verilen isim) olmadığını muhtemelen vekil ya da Bey olduğunu açıkladım. Bu sohbeti bizim farklı yöneticilerimizin sıralamasına getirdi. Tercümanımız çok akıllı olmadığı için semboller kullanmak zorunda kaldım. Büyük bir toprak parçası aldım ve bunun İngiltere hükümdarı olduğunu söyledim. Sonra valileri (genel valileri) temsil eden daha küçük toprak parçaları – bizde kimi büyük kimi küçük altmış tane olduğunu söyledim. Bunlardan birinin Hindistan valisi olduğunu belirttim. Altında Lord Sahipleri – yani ast valileri temsil eden beş daha da küçük toprak parçası var. Bunlardan birinin Pencap'ın valisini temsil ettiğini ve 16 farklı bölüm vekilinin üstünde olduğunu ifade ettim. Daha sonra Ladak'a gelenin bu beylerden biri olduğunu anlattım. Bu beylerin altında daha küçük taşra bölge görevlileri vb. simgeler. Beylerden birini alıp onu üç ya da dört bölge görevlisinin üstüne koyup onun diğerlerinin tepesi üstünde oturduğunu anlattım. Her derece için açıklamaları yaptım. Yüzbaşı çok keyiflenmişti ve tüm düzenlemeyi mükemmel bir şekilde anladığını söyledi. Bu memurların maaşları konusuna geldiğimizde şaşkına döndü. En düşük derecedeki memurlara aylık üç yüz ve Lord Sahiplere iki bin Tilla – bu bedeller onu çok şaşırttı. Bana onların emri altındaki bölgelerden para almaya izin olup olmadığını sordu. Bizdeki sabit değerlendirme sisteminden bahsettim – toplanan gelirin hükümdara ait olduğunu ve bütün maaşların hükümdar tarafından ödendiğini söyledim. Bu her valinin kendi ödemesini yaptığı Türk sisteminden çok farklıdır. Henüz onların yönetim detaylarını bulamadım, ama bir şekilde bulacağımı ümit ediyorum.

Uşaklarım bugün kasabayı ziyaret etti. Kapıdan kapıya bin yüz adım uzunluğunda, ancak duvarın dışındaki kenar mahalleler kasabanın büyüklüğünü ikiye katlıyor. Bugün haftalık pazar günüydü ve kalabalıklar sokaklara akın etmişlerdi. Uşaklarım kervansarayda (Hindu tüccar) iki hemşerilerini bulmuşlardı. Yüksek sesli kahkahalarıyla onların kapılarının karşısında duran uzun sıra halindeki bir boğa

iskeletlerini anlattılar. Böyle bir durumun şakasını Hinduların yapması seyahatin önyargıları harika bir şekilde hafiflettiğinin ispatıdır. Çinliler kasabalarını dört yıl önce kuşattıkları zaman yakınlardaki bir köy Tunganlar tarafından yakıt için yakılmıştı.³⁷⁹

Münşi'm bizim durduğumuz yer olan Kızıl'da, bir şekilde ele geçirdiği bir kitap gösterdi. Çok eski ve Türkçeydi, ancak ilk Müslümanların onların dinlerini değiştirmek için gönderildiği zamandan itibaren Türkistan'ın geçmişinin içerdiğini anlıyoruz. Bu kitap muhtemelen çok ilginç olacaktı.

10 Ocak, Yepçang- Dün Yenihisar'da kaldık ve alçak tepelerin ilk yükseltisine doğru uzun bir yürüyüş yaptım. Karşılaştığım bu tepeler burada tam doğu ve batıya uzanıyor ve karlı sıradağlara paralel görünüyorlar. Bir tanktaki buzu ölçtüm; sekiz inç kalınlığındaydı! Öğleden sonra ertesi sabah yürümeye başlamamızın iyi olacağı bildirildi. Buna göre, bu köye kadar bugün yaklaşık yirmi beş mil yol aldık. Arazi sıra ile ekili topraklar, sığır ve atlarla kaplı düz ovalardan oluşan köy topraklarından oluşmaktaydı. Dar bir noktada ahşap bir köprüyle Kusun Nehri'ni geçtik; buranın üstü ve altı yaklaşık elli ya da altmış yarda genişliğindedir ve bataklıklar nedeniyle geçilmesinin tehlikeli olduğu söylenir. Şimdi burası neredeyse tamamen donmuş haldedir. Yolda Dadha'nın erkek kardeşi Muhammet İshak Can ile buluştuk. Atımızdan indik ve candan bir şekilde kucaklaştık. O, Yarkend'e dönüş yolunda olduğu için (Ben yoldayken Kaşgar'a gitmişti) kardeşine birçok nazik mesaj gönderdim. Saat iki gibi abdest almak amacıyla daha sıcak su bulabilecekleri bir kulübede namaz için durduk. Burada dört ya da beş yaşında bir çocuk vardı; Yüzbaşı ona yüz şekilleri yapıyor ve annesini öldükçe rahatsız edecek şekilde ellerini uzatarak korkutup eğleniyordu. Tekrar (at) sürüyoruz, birçok şey konuştuk. O, paralı bir asker (süvari) maaşının otuz Tilla, bir yüzbaşıya (Yüz kişiye

³⁷⁹ Tungan İsyanı, 19. yüzyılda Çin'de Müslümanlar tarafından, dinsel ve ırksal ayrılıklara tepki olarak başlamıştır. 1862-1877 yılları arasında Doğu Türkistan'daki Dungan ve diğer Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Hanedanlık askerleri 1862'de bölgeye silahlı askerleriyle ilerleme kararı Müslümanları korkutmuş, kendi silahlı milislerini oluşturmaya teşvik etmişti. Müslümanlar başta başarılı olmuşlar, Gansu ve Sincan'ı ele geçirmişlerdi. Yakub Beg İsyanının başına geçti. Kısa sürede savaş Sincan topraklarına oradan da Kaşgar önelerine geçti, Hokand hanının Yakub Beg'i desteklemesi de sonuca fayda etmedi. İsyana ağır bir biçimde bastırılırken Yakub Beg de hayata gözlerini yumdu. James A. Millward, **Beyond The Pass: Economy, Ethnicity, And Empire In Qing Central Asia, 1759-1864**, Stanford University Press, 1998.

kumanda eden) ödenen ücretin yılda üçyüz Tilla olduğunu söylüyor. Onların elbiseleri, atları ve eşyaları kendilerine verilir. Savaş zamanında ödeme normalden iki kat fazladır. Bizim beş ay önceki Abyssinia (Habeşistan) savaşımızı³⁸⁰ duymuştu. Münşi'ye Habeşlilerin Müslüman mı kâfir (dinsiz) mi olup olmadıklarını sordu. Ayrıca geçen yıl normalde yirmi sekiz yürüyüşlük (yaklaşık 560 mil) mesafeyi atını yirmi sekiz kez değiştirerek üç günde, Kuçar'ın ele geçirilme haberini Yarkend'e ulaştırmak için tamamladığını söyledi. Yepçang'ın bu köyünden Yarkend'e bir günde (121 mil) gitti. Bu hizmet için ona Yarkend'de 40 Tillah ve Hükümdar'ın kampına döndüğünde de iki gümüş Yambu verildi. O, binicilikten bahsederken benim, kendisi ve vatandaşları gibi at sürdüğümü, Münşim'in ise garip bir şekilde ata bindiğini söyledi. Münşi'nin oturağı kısa üzengili ve dizginlerin yüksek tutulduğu Hint atlılarınkı gibidir. Ben kendim de Türklerin at üzerindeki oturuşunun daha çok İngilizlerinkine benzediğini fark etmiştim.

Yepçang'a ulaştığımızda gece kalacağımız yerde Mihmanbaşı ya da merasim komutanı tarafından karşılandık. Her zamanki gibi bizim için her şey önceden hazırlanmıştı. Mihmanbaşı beni odama götürdü ve biraz sonra olağan dastarhanla geri döndü. Tavrı neredeyse onun mesleğini ilan eder gibiydi. Hareketleri sessiz ama kararlı ve kendisi iyi giyimliydi. Tek bir bakışlarıyla insanları hakettiği yere koyabilirmiş gibi görünüyordu. Siz David Copperfield'i çok genç hissettiren centilmen uşağı Steerforth'un³⁸¹ hatırlarsınız, benim Mihmanbaşı da onun ikinci baskısıdır.

XII. BÖLÜM: KAŞGAR'A VARİŞ

Dört Nehir Geçildi- Yenihisar ya da Kaşgar Kalesi- Hükümdara Hediyeler- Saray Alayı- Kalmuk Okçular- Hükümdar- Onunla Sohbet-

³⁸⁰ 1868 yılında İngiliz ordusunun Etiyopya Hükümdarlığı'na karşı yaptığı kurtarma ve cezalandırma seferidir. İngiliz askeri yardım talebi ret edilince Etiyopya hükümdarının tarafından İngiliz hükümetinin dikkatini çekmek amacıyla bazı İngiliz görevli ve misyonerleri tutuklaması üzerine yapılmıştır. Yapılan sefer sonunda İngiliz rehinelere kurtarıldığı gibi Etiyopya'nın başkenti de işgal edilmiştir. Harold G. Marcus, **The Life And Times Of Menelik II: Ethiopia 1844-1913**, Red Sea Press 1995, s. 32.

³⁸¹ İngiliz yazar Charles Dickens tarafından 1849 yılında yayınlanan David Copperfield romanında roman kahramanı David'in hayran olduğu şımarık genç adamdır. Charles Dickens, **David Copperfield**, Türk Ter. Azize Bergin, Alfa Yayınları, 2004.

Zarif Görevden Alma- Astların İhmali: Bunların Bildirimi, Verilen Ceza- Rus Tüfeği- Ajanlar- Seyyahın İkemetgahına Hapsi ve Sonuçta Bıkkınlık- Kötü Söylentiler- Yerli Mumlar- Kükürt Kibrit- Pamuk Fiyatları- Şigavul'un Gelişi- Jimnastik- İskender'in Efsaneleri- Türk Tarihi ve Dönüşüm Efsaneleri- Rusların ve Çinlilerin Efsaneleri

Kaşgar Yenihisar 11 Ocak-Başka bir başarı elde edildi ve şimdi Doğu Türkistan'ın ikinci başkentinden siz yazıyorum.

Sabah Yepçang'dan ayrıldık. Mihmanbaşı varışımı bildirmek için gece boyunca at sürmüştü. Bizimle tekrar yolun yarısı civarlarında buluştu. Biz, kalabalık nüfuslu ve iyi verimli bir bölgeden geçtik. Bir günlük yol boyunca dört nehir geçtik. Birincisi, Yepçang'dan yaklaşık beş mil uzakta, sayısız kanalıyla çeyrek mil genişliğinde bir yatağa sahipti. En yakın kanalı geçerken buz erimişti ve atlar sudan geçmek zorunda kaldığı için biraz zorlandık. Yüklerin bir kısmı ıslanmıştı. Diğer kanallar buz üzerinden ya da geçici köprülerden geçildi. Geniş bir toplama havuzu diğer suları iki ayrı nehir gibi oluşacak şekilde oldukça yukarı seviyede tutuyordu. Aynı zamanda diğer yapay parça, yüksek seviyede su taşıyordu. Bu akarsuların yataklarını terk ederken yolun sağında ve solunda iki küçük kasaba görerek geçtik. Bir sonraki akarsuda bir araba kırık buz ve suda güç bela sürükleniyordu. Son akarsu kıyısında ikinci namazı için durduk. Kaşgar'ın yeni kalesi ya da yeni şehri açık, ağaçsız ancak tarımla kaplanmış bu bölgeden tam olarak görünüyordu. Gördüğümüz askeri savunma tasarımının Yarkend'inyeni şehrindeki savunmalarına tamamen benzediği görülüyor. Burası Yarkend'den daha küçük bir yer. Biz duvarın farklı açılarını geçerek doğu-kuzeydoğu tarafında bir kapıya ulaştık. Ancak öncesinde çift bıçaklı Avrupa tüfeği taşıyan bir Yüzbaşı tarafından karşılandık. O ve Mihmanbaşı, önümüzden gidip önce bir kapı ve sonrasında Müslüman olmuş Çinlilerden oluşan nizamiye yanından, daha sonra ikinci bir kapı ve daha fazla asker sıralarının arasından, bunun da sonrasında yeni şehre açılan üçüncü bir kapıya doğru bize öncülük ettiler. Bu adamların önünde dört adam tarafından idare edilen Tayfur adlı büyük msket tüfekleri dizilmişti. Bu Tayfurların önleri desteklere dayandırılmışken geri kalan bölümleri yere yaslanmıştı. Üçüncü büyük kapıdan sonra tüm grubumuz atlarından indi ve biz açık renkli kıyafetler giymiş adamların

doldurduğu geniş bir avluda 200 yarda kadar yürüdük. Beyaz asalı çok sayıda mübaşir tarafından bizim için bir yol açılmıştı, öncülük edenlerden biri sağdaki bir caddenin aşağısındaki benim için ayrılmış eve kadar bana eşlik etti. Ev, görünüşe göre en uzak olanı benim kalacağım yer olan çok sayıda avluya sahip yeni bir binaydı. Odalar Yarkend'dekinden daha küçüktü; ancak bunu telafi etmek için hepsinin geniş, üstü kapalı kabul yerleri ve bunların da önünde verandaları vardı. Burada muazzam bir Hoten halısı ve onun arkasında kilimler serilmişti.

Hemen Mihmanbaşı tarafından bir dastarhan getirildi ve Hükümdar'ı ne zaman ziyaret etmek istediğim soruldu. Ben bunu hemen yapmak istediğimi, ancak ilk ziyaretimde hediyelerimi sunmam gerekiyorsa, onların zamanında paketlenip hazır olamayacağı cevabını verdim. O zaman ziyaretin ertesi gün olsunediler. Daha sonra bana gece gündüz yanımda kalması için bir Mihman (ya da bir mübaşir, Dahbaşı³⁸²-emrinde 10 kişi olur) verdiler. Bu görev için atanan Mihman, eskiden Çinlilerin hizmetindeki Kaşgar'ın Müslüman valisinin oğludur.

Şimdi, Hükümdar için hazırladığım hediyeleri temizleyipsırayla bir araya getirmeye başladık. Yüzbaşı hava karardıktan sonra geldi ve bana ne vermeyi niyet ettiğimi sormaya başladı, bu nedenle Münşi'yi, listeyi getirmesi için gönderdim. Bu arada Mihman geldi ve oturdu. Liste getirildiğinde Yüzbaşı'nın onu pek dinleyemeyeceğini gördüm, fakat "Hükümdar'a istediğiniz şeyleri verebilirsiniz, görevim sizi güvenle onun huzuruna ulaştırmaktır", diyerek konuşmayı çevirdi. Mihman dışarı çıktığında yüzbaşı alçak bir sesle onun yanında bu konuda hiçbir şey söyleyemeyeceğini, aksi takdirde "Yüzbaşı, mihmana (misafire) neyi verip vermemesi gerektiğini söylüyor" şeklinde bir rapor verileceğini söyledi. Ben bu fırsattan yararlanıp hükümdarın oğlu için ayrı bir hediye verip vermemem gerektiğini sordum. Dışarıda dinleyici olmadığına emin olduktan sonra o "Hükümdar dışında herhangi birine bir iğne dahi verme; Eğer verirsen hükümdar hoşnutsuz olacaktır", cevabını verdi.

Kaşgar 12 Ocak- Sabahın erken saatlerinde Hükümdar için hediyelerim tepsiler üzerine sırayla yerleştirilmişti ve saat dokuzaya yakın birçok mübaşir ve yetkili

³⁸² Onbaşı

beni almaya geldiler. Dün beni karşılayan Yüzbaşı, benim Yüzbaşı'm, mihrambaşı v.b. tarafından eşlik edilmeye ve 'nazar' da denen hediyelerimden oluşturulan eşyaları taşıyan 30-40 kadar adam tarafından izlenmeye başladım. Benim kapımdan sarayın girişine kadar olan çeyrek mil civarındaki mesafede çeşitli renklerde parlak cüppelerinin yaşayan bir kaleydoskop efekte sahip olan kalabalıktan geniş bir cadde oluştu. Giriş kapısından itibaren birkaç büyük avludan geçtik. Avlunun yan taraflarında tamamı ciddiyetle sessiz bir şekilde oturan ışıltılı giyinmiş muhafızlar yer almaktaydı. Bu halleriyle binaların mimarisinin bir parçasını oluşturmuşlar gibiydi, aksi takdirde onlara yükseklik ihtiyacı onlara ortalama bir görünüş verecekti. Sıralanmış bu adamların hepsi ipek cübbeler giymişlerdi ve malzemelerinin zenginliğine bakılarak birçoğunun yüksek rütbeli olduğu görünüyordu. Çeşitli kabileler kendi tuhaf silahları ile kalabalığa karışmıştı. İlk defa yay ve ok dolu kurlar taşıyan askerler gördüm. Onlar Kalmuklardı. Bütün görünüm ilginç ve acayıpti. Rakamlar, ciddi sessizlik ve muhteşem renkler binlerce kişilik topluluğa bir nevi gerçek dışı bir hava vermişti. Diğerlerinden daha küçük olan en içteki avluda sadece birkaç seçkin katılımcı oturtulmuştu. Dünkü yüzbaşım dışında buraya hiç kimse girmedi. Arabesk tarzda özenle boyanmış çıkıntılı bir veranda çatısına sahip bir nevi köşke yaklaşırken yan bir kapıdan girdim. Küçük bir giriş geçtim ve geniş bir huzura kabul odasına, ya da salona, yönlendirildim. Salonun ortalarında, pencereye yakın bir yerde hemen Hükümdar olduğunu anladığım bir kişi yalnız oturuyordu. Tek başıma ilerledim ve yanına yaklaştığımda o, dizlerinin üzerinde yarım doğrularak iki elini bana uzattı. Ellerini Türk usulü tuttum ve onun davetiyle karşısına oturdum. Sonra geleneklere göre sağlığını sormak için tekrar doğruldum; bana izin vermedi, sadece kendisine yakın oturmam için el işareti yaptı. Sağlığımı sorup yolculuğumun rahat geçtiğini umduğunu söyledi. Kötü Farsçam için özür diledim, ancak o oldukça anlaşılır olduğunu gülümseyerek ifade etti. Ardından her biri bir diğerinin konuşmasını beklediği yaklaşık bir dakika sessizlik başladı (bu nazik bir ahlak kuralı). Sonunda onun hava hakkında bir yorumuyla sohbet tekrar başladı (İngilizler gibi). Ben cevap verdim ve Osmanlı Devleti (Rum Sultanı) arkadaşımızın kardeşlerinin Türkistan'da bizim daha önce üç savaş yaptığımız Çin'in yerine bir hükümdarlık kurmasından ülkemizin insanların büyük memnuniyet duyduğunu söyleyerek devam ettim. Kendim için Lord Sahib'in beni

göndermediğini, bana herhangi bir mektup vermediğini; sadece onun ismi ve ününden etkilenerak kendi adıma geldiğimi söyledim. Dediğim her şeye kafasını salladı ve mırıldanarak onayladı. Sonra Shaw Sahib'in, ülkesine dostça bir amaçla yaklaştığını duyduğunda memnun olduğu cevabını verdi. Lord Sahib'e (Hindistan Genel Valisi) gelince; O, kendisiyle karşılaştırıldığında çok büyüktü. Ben, "Genel Vali çok büyüktür ancak onun sahibi Kraliçemiz daha büyüktür", dedim. Buna şaşırıldı. Uluslarımız arasında dostluğun kurulacağını umduğumu ve arkadaşlar arasında daha büyük ya da daha küçük bir konunun olmayacağını umduğumu söyledim. O, "siz kendiniz bana mektup göndermediniz mi?", dedi. "Evet; Münşi'min elinden bir tane Yarkend'e gönderdim, fakat size teslim etme fırsatı yoktu. Bu nedenle onu hediyelerimle şimdi size sundum", dedim. Daha sonra onun için İngiliz tüfeklerinden birkaç örnek v.b. getirdiğimi, onları kabul edeceğini ve herhangi bir eksikliği affedeceğini umduğumu söyledim. Güldü ve, "sizinle benim aramda hediye ne ihtiyaç var? Biz zaten arkadaşız ve sizin güvenli gelişiniz beni yeterince mutlu etti", dedi. Hemen ardından dostluğumuzu simgelemek için işaret parmaklarını birbirine sardı. Ben onunla biraz daha fazla konuşmayı umduğumu, ancak şuanki durumda muhtemelen boş vaktinin olmadığını ve şu anda Farsça eksikliğini telefî edecek tercümanın olmadığını da belirttim. O, "sizinle benim aramda üçüncü bir insana gerek yok; dostluk tercümana ihtiyaç duymaz", dedi ve elini uzattı ve benimkini kuvvetli bir şekilde kavradı. Ardından "şimdi birkaç günlüğüne eğlenin ve tüm görülecek yerleri görün; burayı ve içerdiği her şeyi kendinizin gibi düşünün ve üçüncü gün ikimizin bir başka konuşması olacak; Münşi'yi yanınızda getireceksiniz ve bir saat benimle konuşacaksınız, bundan sonra daha sık görüşeceğiz ve böylece dostluğumuz artacaktır", dedi.

Ardından pembe bir saten elbise getiren görevliyi çağırdı ve beni giydirdikten sonra büyük bir nezaketle gönderdi. İç avlunun girişinde rehberimle yeniden buluştum ve aynı parlak topluluk arasından eve döndüm. Her kapıda benimle daha fazla ilerlemek için yeterince önemli olmayanların eklendiği grubum gittikçe kalabalıklaştı. Kapıma ulaştığımda rehberlerimin her biri 'mübarek' ya da 'esenlikle' dilekleriyle benden ayrıldı. Ben de uygun olan 'sağolun' 'kulunuz' cevalarını verdim.

Bu ziyarete başlamadan önce, Münşi'min bana eşlik etmesine izin verilmemesine çok üzülmişim. Yetkililer ayrıca, Hükümdar'ın çok büyük olduğunu ve onunla konuşmak için başka bir fırsatım olmayacağı için Hükümdar'a her ne söylemem gerekiyorsa şimdi söylemelisin demişlerdi. Ancak ben, yanımda tercümanım olsa bile istediğim her şeyi düzgün bir şekilde ifade edemeyeceğim için ilk ziyaretimde buna teşebbüs etmemeye karar verdim. Bu nedenle yalnızca bir görüşme daha talep ettim ve gördüğümüz gibi bu bir uygun yoldu ve hükümdarda açıkça bunu tahmin etmişti. Eğer uzun bir konuşmaya başlasaydım öncelikle derdimi anlatmayacaktım, dahası ilk görüşmenin görgü kuralını ihlal etmiş olacaktım. Görevliler tarafından neden aksinin söylendiğinin sebebini anlayamıyorum.

Gün boyunca bizi eğlendirmekle görevli olanların birçok ihmalini görmeye başladık. Bütün ihtiyaç duyduklarımızın uzun istemelerden sonra ya olmadığı ya da az miktarda uşaklara verildiğini gördük. Hiçbir görevli bizim isteklerimizden sonra soruşturmak için gelmedi. Bu muameleyi, Dadha'nın bize olan tavrı ve Yarkend'deki ikametgâhımızla karşılaştırmaktan kendimizi alamadık. Burada, efendiler ve uşaklar bir avlu içinde hep birlikte sıkışmıştık. O zamanlar benim evim tek başına üç avlu içeriyordu; Münşi ve onun uşaklarının kalacak yerleri de ayrıydı. Ben ayrıca uşakların ve çocukların bir aşağı bir yukarı koşuşturmalarına sinirleniyordum. Hiçbir mahremiyet hissi yoktu. Sonunda hoşnutsuzluğum, hizmetçilerimden birinin dastarhan yerine aynı seramoniyle kendisine verilen ekmek dolu bir tepsiyle yaklaştığını gördüğümde doruk noktasına ulaştı. Tabi ki bu şey tek başına önemsenmemeli, ancak Doğu'da saygı talep etmek, tehlikenin habercisidir. Adama tepsiyi kapımın dışına koymasını emrettim ve eğer soran olursa istemediğimi söyledim. Benim Yarkend'deki tercümanım Cuma bu emre donakaldı ve bana bunu yapmaya cesaret edemediğini söyledi, çünkü bu Hükümdar tarafından korkunç bir hakaret olarak kabul edilecekti. Ben onu ikna ettim ve dediğim gibi yaptı. Sonra Münşi korkmuş bir yüzle geldi ve tepsiyi almam için yalvardı. Fırtına dinene kadar Cuma gitti ve kendini mutfağa sakladı. Benim hareketim hemen etkisini göstermeye başladı. Reddedile tepsiye bakarak görevliler gittiler ve geldiler ve sonra hızla uzaklaştılar. Sonunda yaklaştılar ve onu alıp götürdüler. Sonunda sarayın bütün erzaklarından sorumlu görevli olan Serkar (evin sorumlu müdürü) geldi. Münşi'nin

yanına oturdu ve yarın büyük bayram şenliği olması nedeniyle bana gerekli özeni gösteremediği için uzun bir özür diledi ve görevi olanların sorumluluklarını ihmal ettiklerini söyledi. Ardından odama girdi ve örtüyü önüne kendisi açtı, dışarıda kalan görevlilerin getirdiği meyve, her türlü konserve/reçel içeren birkaç tepsi koydu. Daha sonra da kabulün belirtisi olarak benim bir parça ekmeği bölüp yememe kadar elleri bağlı durdu. O gider gitmez bir koyun melemesi duyuldu. Bu Münşi' me verilen ikinci koyundu, ilki her zamanki gibi sabah bana verilmişti. Şu an karanlık olmasına rağmen her çeşit malzeme, bol miktarda ahşap, saman demeti, pirinç, mısır, aslında daha önce saklanmış olan her çeşit malzeme bolca geldi. Akşam yemeğinden sonra Yüzbaşı içeri girdi ve herhangi bir ihmalden dolayı öfkelenmememi rica etti. Bayram için toplanan insan sayısının büyük bir karışıklığa sebep olduğunu ve eğer Hükümdar bu yanlış anlamayı duyarsa bunun birçok görevlinin hayatına mal olacağını söyledi. “En ufak bir öfke hissetmiyorum, aksine tüm nezaketi için Hükümdar’a minnettarım”, cevabını verdim. O, “sadece gelecek hakkında konuşuyorum ve dikkat edilmesi gerekenleri dikkate alacağınızı umuyorum”, dedi. Biraz daha konuştuktan sonra gitti, ancak bana gelmeden önce suçlu yetkililere fikirlerini sert bir şekilde ifade ettiğini öğrendim. Burada böyle onur kırıcı bir muameleye maruz kalsın diye Hükümdar'ın misafirine yolculuğu boyunca onca özen göstermediğini; Hükümdar tarafından kendisine bahşedilen ev sahipliği görevinin onlar tarafından boşa harcanmamasını söylemişti. Akşamın ilerleyen saatlerinde Serkarpişman bir şekilde geldi ve konuşmak için ateşimin yanına oturdu. Aynı zamanda davetsiz geldiği için af diledi. Onu orada görmekten çok mutlu olduğumu söyledim ve şimdi amacıma ulaştığım için, bütün gülümsememle kendisine çay ve tatlı ikram ettim, dostça sözleler onu gönderdim. Böylece, umarım, Atalık Gazi³⁸³'nin uşakları ile ilk ve son muhattaplığım sona erdi. Hükümdarın bize her türlü ilginin gösterilmesi için emir verdiği; ancak devlet işleriyle meşgul olan kendisinin Dadha gibi ayrıntılara dikkat edemeyeceği kararına vardım. Açgözlü memurlar, konuklar için amaçlanan iyiliklere bu şekilde kendi çıkarları için müdahale edebiliyorlar. Bununla birlikte başka bir açıklama gerçek olabilir. Şigavul, Hükümdar'ın bana ödemesi için emrettiği gereken onur ve ilginin ölçüsünü aşmış olabilir. Gerek duyulması halinde sığınma yeri olarak

³⁸³ (Y.D.) Atalık Gazi Hükümdar Yakub Beg'in unvanıdır. Dinin koruyucusu ya da eğitimcisidir.

dostça bir yer edinme arzusu, kendisinin İngiltere için özel dikkat göstermesine yol açmış olabilir. Fakat bu hâlâ gerçeğin anlaşılmasını sağlamıyor. Benim burada gördüğüm karşılama Yarkend'dekinden daha fazla övgülü olmasına rağmen Hükümdar'ın gözlerinin ulaşamayacağı özel konularda benim konforum daha az istişare edilir.

Kaşgar 13 Ocak- Bu sabah Münşibir toplantı yerine götürüldü. Ramazan Bayramı namazı için yaklaşık üç dört bin insan bir araya gelmişti. Hükümdar küçük bir binadaydı. Yabancı olarak tanınmaması için Münşi'me sıradan bir Türk elbisesi giydirildi. Ne sebeple, hayal edemiyorum.

Katılımcılardan biri 1864 tarihli Rus yapımı bir tüfek gösterdi. Kalibresi bizim Enfield'ımızdan ³⁸⁴ daha büyük olmasına rağmen yalnızca altı pound ağırlığındaydı. Dört oluk ve iki katlanma yeri vardı. Onlar sabitti ve kaymıyordu. İlkinin üst kenarında bir çentik, altında ise sırasıyla 600 ve 400 olarak işaretlenmiş üçgen bir delik vardı. Diğer iki mesafe diğer yanda yine buna benzer şekilde işaretlenmişti. 600 görüş, tam olarak metal hattının 1 inç üstündeydi ve 1000 görüş, bunun üstünde yaklaşık bir inç daha yakındı. Tüfek ilginç bir halkalı tokmağa sahipti ve koruyucusuz bir düğmeden oluşan tetiği vardı. Adam, Hükümdar'ın tasarrufunda böyle 1000 tane silah olduğunu söylüyor; bunların bazıları savaşta, bazıları da dört ay önce Rus elçisi tarafından hediye edilmişti. Tüfeklerin buradaki fabrikalarda taklit edildiğini ve çok iyi sonuçlar alındığını söylüyor.

Bugün, dünün zaferinin meyvelerini yiyoruz. Her şey bolca tedarik ediliyor; iki kere, saray mutfağından sıcak yemek (makarna çorbası ve ikincisi koyun ve pirinç pilavı) getirildi. Sabahleyin Hükümdar'dan yarım düzine sülün ve yabani ördek hediye geldi. Bir çift sülün tam olarak Kangra Dağları'nın sülünüyle aynıdır.

³⁸⁴ 1853 yılından itibaren İngiliz hükümdarlığı tarafından çıkarılan silahtır. Özellikle 1853 Kırım Savaşı, Amerikan İç Savaşı ve Yeni Zelanda Kara Savaşları (1845-1872)'nda kullanılmıştır. 1853'ten 1871'e İngiliz ordusunda kullanılmış, daha sonra farklı modelleri piyasaya sürülmüştür. Peter Smithurst, **The Pattern 1853 Enfield Rifle (Weapon)**, Osprey Publishing, 2011, s. 75.

Diğerleri İngiliz sülününe çok benziyor. Onlar buranın kuzeyindeki dağlardan geldiler. Sonuncusunu örnek olarak sakladım.³⁸⁵ Türkler onlara “kirgol” diyor.

Sabahleyin büyük şenlikte beni ağırlayanları ve uşakları onurlandırmak için on tane yeni kaftan satın almak istedim. Ancak büyük bir itiraz yükseldi. Memurlar geldi ve Münşi’me herhangi bir şey almam gerektiğini söylediler. Eğer Hükümdar herhangi bir şey için çarşıya adam göndermek zorunda kaldığıı duyarsa çok kızacaktı. Sonunda, ısrar edersem bana karşı gelemeyeceklerini, ama başlarını kaybetmelerinin muhtemel olduğunu düşünmemi istediler. Bu çözümsüz bir tartışmaydı, bu yüzden en sonunda kaftanları dükkâna gönderdim.

Öğleden sonra verandada aşağı yukarı yürürken seçkin görünüşlü ancak ortalama kıyafetler giyen bir adam avluya geldi ve etrafına bakarak durdu. Münşi ile ben, onu oturmaya davet ettik ve Farsça konuşup konuşmadığını sorduk. Daveti kibarca reddetti ve (Farsça’yı) biraz konuşabildiğini söyledi. Bir yabancıнын gelişini duymuştu ve sadece onu görmek için heveslenmişti. Ne yaparsak yapalım, yaklaşmayacaktı. O yalnızca Münşi’me Bayram Namazına katılıp katılmadığını sordu. Bu, belki de daha önce söylediğimiz mutlaka bizim işlerimizi gözetlemek için kılık değiştiren Hükümdar’ın özel görevlisi olan casuslardan biridir.

Kaşgar 14 Ocak Perşembe- Yarkend’de sürdürdüğüm eski hapisane hayatına dönmek üzereyim. Her ne kadar Hükümdar’ın kendimi eğlendirmemi ve dolaşmamı söylemesine rağmen, bunu laf icabı söylemiş olmasından biraz korktum. Bu izinden yararlanmak istesem de çok istekli görünüp şüphe uyandırmak akıllıca olmazdı. Ancak siz kitapsız geçen günlerin oldukça zor olduğunu hayal edebilirsiniz (yanımdakileri baştan sona yüzlerce kez okudum). Gudi’min konuşması eğlendiriyor; özellikle Komoro’nun her durumda kurnaz ifadelerle ilgi çeken yüzlerce hikâyesi var. Dışarı çıkan herkes dışarıdaki dünyanın bazı haberlerini getirir. O, bunları ortak sohbet malzemesine ekler. Yeni bir dükkân sırasının keşfi veya yeni bir kapının bulunması bir saatlik sohbeti donatırken burada hizmet alan Hint sepoylarından biriyle yapılan bir görüşme, sönük bir kolonide buharlı posta vapurunun düzenli

³⁸⁵ (Y.D.) Her iki tür de İngiltere’de yeni çeşitler olarak bilinmektedir. Marco Polo, (Chap. lii, Bohn's Ed.), "Aynı boyutta ve görünüşte olduğu gibi diğer sülünler de var" diyor.

gelişi gibi selamlanır. Biz her konu üzerinde isteksizce oyalanırız. Her konuyu son damlasına kadar sıkırız. Zaten tamamen kemirmiş olduğu kemiğe geri dönen köpekler gibi konulara tekrar tekrar geri döneriz. Bu arada yapabildiğim tek egzersiz verandada aşağı yukarı volta atmaktır. Yükseltilmiş bir ses ya da hayat dolu konuşmanın herhangi bir işaretinde avlunun her tarafında görülebilen deliklerindeki dağ sıçanları gibi yarım düzine yüz, kapıdan bakar. Müslümanlar için ibadetleri büyük bir uğraştır. Yüzün, kolların, ellerin ve ayakların yıkanması, bunun için soyunulması, sonra tekrar giyinme, kendilerine secde etmek için bir bez/namazlık yayma ve nihayetinde namazda gereken çeşitli duruşlar... tüm bunlar zamanın geçmesine yardımcı olur. Ben sık sık onların birbirlerine ikinci vaktinin 'vakti peşha', ya da böyle bir namaz ve başka bir namaz için vaktin gelip gelmediğini sorarken ve olumlu cevap geldiğinde hevesle sıçradıklarını duyarım. Bu periyodik namazlar hem çok fazla bıktırıcı olan gündüz vaktinin geçtiğini işaret eder hem de monotonluğunu kırmanın bir vesilesi haline gelir. Müslümanların görünüşteki dindarlıklarının büyük kısmının onların eğitimden kopukluğu yüzünden yaşamlarının tekdüze olmasının bir ürünü olduğunudüşünüyorum. Bir şey bunudestekler. Meşgul kesim, nadiren namazlarda görünür. Sık sık yapılan ibadetler boş bir adamıngöstergesidir!

Uşaklarım burada birçok hemşerisiyle bir araya geldi. Onların verdikleri haberlerin teselli edici olduğunu söyleyemem. Münşi'nin kardeşinin bir tanıdığı Hindistan'a dönmek için Şedullah'dan ayrıldığımız güne şükretmeye başlayacağız, diyekendisine bir mesaj gönderdi. Böyle bir imada son derece etkili müphem bir terör vardır. Ancak ben bundan çok fazla endişe duyamam. Halkın saygısı ve resmi karşılama, hediyeler ve dostça konuşmalar kaderinde ya ölüm ya da uzun süre gözaltı olan birine ziyan edilmiş olacaktı. Ben böyle kurnazlığatabii tutulmak için çok önemsiz bir balığım. Onlar benim ülkemin dostluğunu istiyorlar. Ancak bunun için benim geri dönmem ve onların varlığından bahsetmem gerekiyor. Beni tutuklamak ya da bana zarar vermek bir gemi inşa edip onu asla denize indirememek ya da onu yakmak gibi olacaktır.

Bir başka Hint yerlisi, uşaklarımdan birine beni tanıdığını ve üç yıl önce Lahor'da gördüğünü söylemiş. O sınırda bir sur kurup kurmadığımı,sormuş; Ruslar

buradan altı günlük mesafedeki dağlarda bunu yapmışlardı ve hâkimiyetinin güneyinde benim de aynı şeyi yaptığım söylentileri Hükümdar'a kadar ulaşmıştı. Bunu doğrulamak için gözlemciler gönderildi fakat benim tarafından inşa edilmiş hiçbir sur bulunmadığının raporunu göndermişlerdi.

15 Ocak- Müslümanların Şabat'ı olan bugün Hükümdar, Münşi'ne Hazreti Apakın³⁸⁶ (Mezar-ı Kaşgar'dan biraz uzakta olan Müslüman bir evliya) türbesine gidebileceği haberini göndermişti. Bu mesaj Münşi'nin bu kutsal yeri ziyaret etmek istediğini ifade etmesinden kaynaklanıyordu. Ancak o, kendisinin Hükümdar'a olan görevini yerine getirmek amacıyla Hindistan'dan geldiğini, oysaki Hazret-i Apak'ı Yarkend'de duyduğunubu yüzden hükümdarı görmeden önce bu türbeyi ziyaret etmenin uygun olmadığına cevabını verdi. Hükümdar bu mesajdan memnun kalmış ki bir iki gün içinde kendi ağzıyla Hazreti Apak ya da başka herhangi bir yeri ziyaret iznini tekrarlayacaktı.

Dün Serkar geldi ve Hükümdar'ın beni içtenlikle sorduğunu söyledi. "Git ve Shaw Sahib'e şu anda yoğun olduğumu, ancak umut ediyorum bir iki gün içinde onunla konuşmak için uzunca bir zamanımın olacağını; gecikme konusunda sabırsızlanmamasını, çünkü ona bir arkadaş nazarıyla baktığımı", söylediğini ifade etti. Benim söylemek istediğim şeyin aceleyle söylenemeyeceği için Hükümdar'ın daha fazla zamanı olana kadar görüşmemizi ertelemesine çok minnettar olduğumu ifade ettim. Ben nihayetinde ne kadar gün gerekirse bekleyebileceğimi, böylelikle sonunda tüm işlerim için yeterli süre olabileceğini ilave ettim.

Sarda, şimdi burada yeni olan Keşmir askeriyle tekrar konuştu. O, kendisinin ve arkadaşlarının Badahşan'da satıldıklarını, kendilerini satın alanların Doğu

³⁸⁶ Türbe, Haohan (Yağdu olarak da bilinmektedir) denilen yerleşim yerinde, Kaşgar şehir merkezinden yaklaşık 5 km uzaktadır. İlk önce 1640 yılında Muhammed Yusuf için yapılmış olan, güzel çinilerle süslü türbede Afak Hoca ve ailesinden beş kuşağın, 72 aile üyesi erkek ve kadının mezarı bulunmaktadır. Afak Hoca, (? - 1693) Kaşgar'ın dini ve siyasi önderidir. Afak kelimesinin Arapça "Ufuk" kelimesinden geldiği ileri sürülüp, dünya tarafları anlamına gelmektedir. Afak Hoca ise Âlem Hocası manasındadır. Kelime bembeyaz, tertemiz veya günahsız manasına gelen "Appak" olarak da ifade edilir. Afak Hoca, ünlü Nakşibendî Sufî Piri, Ahmet Kazani'nin torunudur. Bazı Müslüman Uygurlar için Afak Hoca. Muhammed'in akrabasıdır. Orhan Fuat Köprülü, "Afak Hoca", TDV İslam Ansiklopedisi, 1988, C. 1, s. 396-397.

Türkistan'a götürdüklerini ve Atalık Gazi'ye satmak için teklifte bulduklarını söyledi. Her biri için istenilen fiyat bir kuruş ve beş Tilla'ydı. Hükümdar, onları almayı reddetti, ancak hem onları hem de efendilerini Kaşgar'da tutmaya devam etti. Keşmir Mihracesi onları kurtarmak için defalarca gayret gösterdi, fakat faydasız. Sarda, bu adama kaçma umudu olup olmadığını sordu, "bizim tek şansımız bazı ayaklanmaların çıkmasıdır, ancak o zaman kurtulabiliriz", cevabını vermiş.

Kendisine asker olarak hiçbir faydası olmayacak ve tek umutları siyasi bir rahatsızlık sonucu özgürlüklerini kazanmak olan adamları iradelerine karşı tutması Hükümdar'ın dar boyutlu bir politikasıdır. Onlar Yarkend ve Kaşgar'da gözaltına alınan pekçok yabancıların bulunduğunu ve bunların sayılarının tehlikeli bir düzeye ulaştığını söylüyorlar.

Size ülke mumlarından bahsettim mi? Onlar, bir fitillebirlikte mum yağına batırılıp ince bir sopa etrafına hafif pamuk sarılarak yapılır. Bazıları kırmızı balmumu ile kaplanmıştır. Alt kısma doğru hafifçe incelik, üst kısmı çok kalındır (yaklaşık bir buçuk inç). Burada bana bir çift mum söndürücü verdiler. Bunlar sıradan bir İngiliz mum söndürücülerinin her açıdan aynısıydı ve muhtemelen bir Avrupa modelinden esinlenerek yapılmışlardı.

Türkler aynı zamanda yaygın olarak seyyar satıcılar tarafından satılan kükürt kibrit kullanıyorlar. Bunlar sekiz veya on inç uzunluğunda ahşap bloklardan yapılır. Tüm dilimleri bir araya getirerek tahta bloğunu yeniden inşa edebileceğiniz kadar hassas bir şekilde ince dilimler halinde kesilir, hiç kimse bunun sağlam bir parça olmadığını anlayamaz. Bu dilimlerin uçları kükürt içine batırılır ve neredeyse olmayan közlerden veya bir parça yanan ciladan/kav bir ateş için yanar. Her evde kullanılırlar.

Kaşgar 17 Ocak, Pazar- Bu sabah Yüzbaşı geldi. Elinde beyaz bir bohça vardı. Onu çözerek parçalara ayrılmış ve bazı bölümleri pas tutmuş bir tabanca gösterdi. Bu bölmelerin sadece dördü kapatılmış ve doldurulmuştu, diğer ikisi boşaltılmıştı. Bana adamımın onu temizleyip bir araya getirmesine izin vermemi istedi. Adam çağrıldı ve gerekli malzemeleri getirmesi söylendi. O, onları birleştirirken bana eşlik eden Mihman, Yüzbaşı'yla birkaç kelime Türkçe konuştu.

Herkes hazırdu ve adamım tabancanın b6lmelerini birleştirmek için elini uzatıyordu. Yüzbaşı aniden parçaları bir araya toplayarak bir bezin içine sardı ve Türkçe bazı bahaneler fııldayarak onları alıp ötürdü. Komoro ve ben şaşkınlıkla birbirimize baktık. Herhangi bir açıklama yapamadık.

Sarda, bugün tekrar Keşmir sepoyu ördü. Onu sadece kendisinin değil tüm yoldaşlarının da bana selam vermeye teşvik etmesini, tüm yoldaşlarının isimlerini ve hepsinin iradelerine karşı tutulduklarını ve tek ümitlerinin siyasi bir ayaklanmada olduğunu söylemesini söyledi. Burada, bu şekilde tutuklanan evre ülkelerden binlerce yerli olduğunu söyledi. Onların hepsiancak bir ayaklanma olursa özgürlükleri için Atalık Gazi'ye karşı birleşecekti. Tekistediklerinin bir lider olduğunu da eklemişti!

Bu hassas ima beni eğlendirdi. Sarda'yı elinden geldiğince koşulları öz önüne alarak fikirlerini dile getirmemesi hakkında uyardım. Ben onun samimi olduğuna inanıyorum, ancak tuzaklara ve örünmez tehlikelere karşı da kendimizi korunmamız gerekir.

Öğleden sonra Yüzbaşı geldi ve konuşmak için oturdu. Geçen Cuma ęünü Yarkend'den ayrılan şigavul'ın yaklaşığını bildirdi. Burada dinleyen kimse olmadığını örünce samimi tavra büründü. Beni daha sık görmeye gelmediği için ona kızmamam gerektiğini söyledi. O, yaptığım ve söylediğim herhangi bir şeyi kendisinin tavsiyesi sonucu olduğunun Hükümdar'a rapor edileceğinden korkuyordu. Bu sabahki tabancayı da, Hükümdar'a ötürülecek raporlardan korkarak alıp ötürmüştü. Bana karşı gerçek hislerinin bir kanıtı olarak şigavul'ın emri altında bulunduğu Yarkend'deki davranışlarını örnek verdi.

Ben güldüm ve şimdi buradaki koşulları ördüğümü ve hepsini anladığımı söyledim. Sohbetimiz benimle birlikte oturan Münşi ve kendim için sıcak pilavlarla Mihman'ın gelmesi üzerine yarıda kesildi. Yüzbaşı ve Mihman'ı bize katılmaları için davet ettim ve doğaçlama bir Türk yemeği yaptık. Ben onların büyük hayranlığıyla sandalyemde ayrı atal, bıçak ve tabak kullanırken; üçü parmaklarıyla dev tabağın üzerinde faaliyete geçtiler. aylarını karıştırmak için benim kaşıklarımından birini kullanmak onların zevkiydi. Bitirdikleri zaman önlerine biraz üzüm koydum, ancak

‘etten sonra onları şimdi nasıl yiyebiliriz?’ diyerek dehşet çığlıkları yükselttiler. İngiliz insanların tatlıdan sonra sunulan çorbaya şaşkınlığı kadar çok şaşırılmışlardı. Bu konuda geleneklerimizi açıkladım, ancak bunun çok barbarca olduğunu düşünmüşlerdi. Bu konu üzerindeki teorilerini açıkladılar. Meyveden önce et yemek Avrupalı anlatım tarzıyla hızlı bir trenini ağır bir yük treninin arkasından göndermek gibiydi; meyve etten daha çabuk sindirebilir ve bu nedenle önce yenilmesi uygun olur.

Bugüne kadar uşakların istedikleri zaman kapıdan çıkmalarına izin verilmişti. Bugün çoğu geri döndü ve dört duvar içinde kalmaları söylendi. Münşi, Habeşistan’daki esirlerin hikâyesini bana sordu, görünüşe göre bizimkide ona benzer bir durumdu. Her ne kadar endişe duymasak da bu tür bir hapsi can sıkıcı ve aynı zamanda biraz da gülünç bulduğumuzu söylemeliyiz.

Ben burada pamuk fiyatının jing³⁸⁷ başına yaklaşık bir tanga ya da lb başına 3d.ye eşit olan 4 lbs için 3 Tenge olduğunu öğrendim!

Kaşgar 20 Ocak Çarşamba- Birkaç gün geçti ve Yüzbaşı beni görmeye gelmedi. Bugün onu araştırmak için gönderdim, beni ziyaret etmeyi çok istediğini söyleyen bir mesajla birçok selam gönderdi, fakat bu adiler (Hükümdar’ın vazifeli subayları) kendisini öyle dikkatlice izliyorlardı ki; gelmeye korkmuştu.

Kaşgar 22 Ocak Cuma- Bu sabah ŞigavulDadha,Yarkend’den geldi. Benim gibi, yol ve sınır kapısında sıralanmış askerler tarafından karşılandı. Hemen Hükümdar’a saygısını sunmaya gitti. Aynı zamanda 100 kuruştan oluşan gümüş (=1700 l), otuz at ve bunları süren baştan sona silahlandırılmış dört parça giysiyle donatılmış köleleri hediye ya da nazar olarak sundu. Bunlara ek olarak sayısız küçük hediyeleri de vardı. Kendisi türkuazla süslenmiş at örtüsü ve altın sırmalı eğer bezi ile muhteşem bir ata binmişti. Yüzbaşı,Yepçang'a kadar onu karşılamak için yola çıkmıştı ve Hükümdar tarafından gönderildikten sonra saat yaklaşık bir gibi beni görmeye gelmişti. Yemek yemeden, şafaktan önce yola koyulduğu için açlıktan

³⁸⁷ Yaklaşık 500 grama denk gelen, Çin ağırlık ölçüsü birimidir.

öldüğünü söyledi. Onu durdurdum, o da bana iştirak etti. Pilavın büyük bir kısmını yiyip bitirdi.

Dadha bana birçok nazik sorgulama mesajı gönderdi. Benim hapis hayatından nasıl bıktığımı duymuştu (Dün, bu hayatın rahatsızlığını, sıradan bir insan gibi etrafı gezmek için çok büyük bir adam olduğumu söyleyerek beni sakinleştirmeye çalışan Yüzbaşı'nın halden anlayan kulaklarına şikâyetlerimi dökmüştüm; o da benim küçük bir açıklıya arzumu açıkça makul buluyordu.) Dadha bana biraz daha sabırlı olmamı, her şeyin memnuniyetime göre düzenleneceğini ve geri dönerken onunla birlikte Yarkend'e döneceğimi söyledi. Yüzbaşı gizemi seviyor ve diğer görevliler etraftayken Dadha'nın adını anmıyor. Dadha'nın bana karşı samimiyetinin Hükümdar'ın emirlerinden daha fazla olup bunun Hükümdar'dan gizlenip gilenmediğini bilmiyorum ama o, açıkça benim buna inanmamı istiyor.

Zamanımı geçirmek için bazı Hint dambılları aldım. Bugün Yüzbaşı onları gördü ve nasıl kullandıklarını sordu. Olası kıldığı egzersizden çok memnundu ve kolları eğitmek için iyi olduğunu söyledi. Beni taklit ederek denedi, ancak onları daha önce hiç kullanmadığı için uzun süre devam ettiremedi. Daha sonra ona diğer bacağın yardımı olmaksızın bir bacak üzerinde yerden yükselme gibi bazı püf noktaları ve egzersizleri gösterdim. Hepsini denedi ve bu yeni eğlencede büyük bir etkinlik gösterdi.

O, Yarkend ve Kaşgar'da yılda iki ya da üç kez deprem yaşadıklarını söylüyor; ancak geçen yıl Yepçang'da sekiz kez deprem olmuş, bir günde iki ya da üç kez şok gerçekleşmişti. "Bütün evler sallantıdan parçalandı ve yeniden inşa edildi. Bu sokaklar köyün yakın çevresini aşmadı."

Kaşgar 23 Ocak Cumartesi- Birçok Peştü, diğer görevliler ve Hükümdar'ın subayları bana günlük selam gönderiyorlar. Hatta bazıları benim dış kapıma şahsen gelerek ve uşaklarım aracılığıyla selamlarını iletme girişiminde bulunuyorlar. Dün Azim Han adında bir yüzbaşı da denedi fakat hiçbirisinin girmesine izin verilmedi.

Kaşgar 25 Ocak Pazartesi- Bu akşam bütün öğleden sonra benimle egzersiz yapan Yüzbaşı'dan geç saatte bir ziyaret gerçekleşti. Her zamanki gibi iki dakika

oturmadan casusların en keyiflisi olan Mihman tarafından takip edildi. Bana Hazreti İskender'e (Büyük İskender)³⁸⁸ ilişkin harika hikâyeler olduklarını söylediler. Onun imparatorluk koltuğu Semerkant'taydı ve Çin'i İslam'a döndürmek için üzerine yürüdü! Yol üstünde bir yerde askerlerinin her birine tek bir taş emanet ettirdi, böylece büyük bir höyük oluştu. Çine girerken direniş olmadan imparatoru teslim aldı. Askerleri hoş karşılandı ve çoğu bu ülkenin kadınlarıyla evlendi. Seferinin amacını ulaşan Hazreti İskender, 'Allahuekber'dedi ve dönüş yoluna çıktı. Önceki geçişinde askerlerinin yükselttiği höyüğe ulaştığı zaman her birine yığından bir taş aldırdı. Hepsi bittiğinde hâlâ Çinli eşleriyle geride kalan askerleri temsil eden binlerce taş kalmıştı. Bu yerleşimcilerden iki ulus çıktı. Tunguz (Müslüman olan)³⁸⁹ ve hâlâ Çin'e giden yoldaki bölgelerde yaşayan Kalmuklar.

Şimdi bu hikâye gerçekten Tatar fatihlerinden birinin tarihine aittir, sanıyorum ki popüler bir hatayla büyük İskender'e aktarılmıştır. Bu veya buna çok benzer bir geleneğin varlığından bahsedilen Kuzey Tataristan'da büyük bir taş höyüğünün hâlâ görülebildiği Santash adında bir ova var. Tunguzlar, Timur'un (Timurlenk: bu arada o şahsen burada hiç bulunmadı) geride bıraktığı askeri yerleşimci bir topluluktan geldiklerini ifade eden farklı bir ulusal efsaneye sahiptir.

Daha sonra bu ülke, Doğu Türkistan, konusuna geldik. 4080 yıl öncesine kadar buranın yerleşimcileri kâfir ya da putperestti. Daha sonra hepsini İslam'a çeviren Hz. Sultan adlı bir hükümdar ortaya çıktı. Münşi araya girdi ve onu kimin İslam'a çevirdiğini sordu. Kendi kendine Müslüman olduğunu söylediler. Bu, İskender'in İslam'a olan tutkusu ve Müslümanların 4080 yıl önce varlığı hakkında değişmez inançları olan Münşi için çok fazlaydı. O: 'Hayır, hayır; o bir öğretmene sahip olmalıydı.' diye haykırdı. Ona döndüm ve "Peygamberin vaktinden yaklaşık 3000 yıl önce Müslüman hükümdarlarının hüküm sürdüğünü duyduğunuzda onlardan tarihsel bir doğruluk mu bekliyorsun? Efsanelerini kendi tarzlarında anlatmalarına izin ver", dedim. Ancak, bu arada notları karşılaştırırken Yüzbaşı'm ve Mihman, Münşim'in haklı olduğunu keşfetti (daha sonra onun tüm hikâyeyi bildiği

³⁸⁸ (Y.D.) Hazret, Müslüman azizlere ve ayrıca yaşayan hükümdarlara ve büyük insanlar için kullanılan bir onur unvanıdır.

³⁸⁹ (Y.D.) Tungan ismi, yaygın olarak kullanılan ve "kalmak" anlamına gelen Türkçe kelimedenden türetilmiştir.

ortaya çıktı). Böylece tekrar başladılar. Hazreti Sultan kâfir bir hükümdarın oğluydu. Bağdat'tan bir misyoner olan Abdülnasır Samani, onu asıl inanca döndürdü. O küçük bir çocukken babası onun Müslüman olacağını rüyasını gördü. Bunu göz önünde tutarak çocuğu öldürme eğiliminde olan babası, karısına danıştı. 'Onu öldürme, ilk önce onu dene. Onu put tapınağına götür, orada ibadetimize uyarsa yaşat; yoksa öldür onu.' dedi. Böylece çocuk putun önüne getirildi ve orada ibadete katılınca onun Ortodoks putperest olarak yaşamasına izni verildi. Fakat Müslüman öğretmenin emirlerini gizlice aldığıında zihninde büyük bir sıkıntı yaşadı, özellikle de babası ona putlarından biri için bir tapınak inşa etmesini emrettiğinde. Babasına itaat etmesini söyleyen evliya, zihninde bir cami inşa ettiğini hayal etmesini öğütledi. Kendi amacı makul bir şekilde yönlendirilmiş olacaktı ve tapınağın asıl hedefi onu etkilemeyecekti! Tapınak inşa edildiğinde kötü bir durum ortaya çıktı; zira babası tapınağa bir put dikti ve ona ibadet etmesini emretti. Ancak daha önce olduğu gibi evliya öğretmeni onun vicdanını, Pascal kalem tarafından anılmaya layık bir şekilde hafifletti. İslam'a dönmüş bu gence Allah'ın adını iki kâğıt üzerine yazması ve parmaklarının arasında tutması emredildi. O putun önünde secde etmesi gerektiğinde alını elinin üzerinde dururken tapınma önündeki puta değil, yazılan Allah'ın adına yapılacaktı. Bu önlemlerle ebeveynlerinin kalbinde kuşku yaratmaksızın yeni inancını koruyan çocuk, kendisine bağladığı kırk soylu oğulları ve şefleri topladı. Onlarla yay ile atış ve diğer savaş talimlerini çalıştı. Bu eğitilmiş bünyeyi elinde bulunduran çocuk, aniden babasının karşısına çıktı ve ona bir Müslüman olmasını emretti. Hükümdar reddetti. Bunun üzerine hükümdar, oğlunun takipçileri tarafından yakalandı ve yüzü gökyüzüne bakacak şekilde kaldırıldı. Hâlâ reddeden hükümdar, kendisini yutmaya başlayan yere konuldu. Yavaş yavaş batarken oğlu, İslam'ı kucaklaması için ona yalvardı, ancak reddetti. Sonunda yeryüzünden tamamen kayboldu, oğlu hükümdar oldu. Söz konusu yerin Kaşgar'dan yaklaşık yirmi kilometre uzaktaki, kuzeye doğru, Artuş kasabasında hâlâ bir tuz çukuru gibi görülen yer olduğunu söylüyorlar. Artuş bu bölgenin eski başşehriydi.

Mihmanı'm da Ruslar ve Çinliler arasındaki bağlantı hakkında bir geleneğe sahiptir. Büyük İskender (Hiçbir Doğu hikâyesi onsuz tamamlanmaz), Rusları kendi ülkelerinden çıkardı, Ruslar Çin'e sığındı. Orada Çinli kadınlarla evlendiler ve bu

birlikten Şu anki Rus ulusu ortaya çıktı. Bana söylenenler doğru olmalı, çünkü Mançular da öyle diyor! Bu hikâyenin çarpıklığının nasıl meydana çıkmış olabileceğini anlayamıyorum. Bence bu, kendi milletinin nefret ettiği iki düşmanı bir ırk olarak bu şekilde tanımlayan bazı mazlum Türklerin icadı olmalı. Mihman bana Mançular ile Karahitaylar (Siyah Çinliler) arasındaki savaşları anlattı. Karahitayların eskiden Doğu Türkistan'ı elinde tuttuğunu, ancak altmış yıl kadar önce onların Doğu Türkistan'ı seksen dört yıl içinde kendilerine tekrar geri vermeyi kabul eden Mançulara verdiğini anlattı.

Herkes gittiğinde, yan odada dinleyen Sarda, içeri geldi ahlak dersi verdi: 'Hım, onlar biz Hindulara istedikleri kadar kâfir diyebilirler, ancak kendileri çok kötüler. Hemen tavuğun boğazına bir bıçak çekerler ve sonra orada yatan tavuğun yarım saat tedebelemesine izin verirler, onu yapmaktansa kâfir ol.' Ben ölümden sonraki kas eylemini anlattım, ancak o, kâfir adından çok etkilenmişti ve rahatlamayacaktı.

XIII. BÖLÜM: KAŞGARDA GÖZALTI

Çinli Kadınlar ve Onların Ayakları- Hindistan'daki İngiliz Hâkimiyeti Hakkında Cehalet- Sarıkollu Mahkûmlar- Balti Şarkıları- Barut Yapma- Eski İngiliz Ziyaretçilerin Öyküleri- Sarıkol İnsanları- Yabancı Topraklarda İngilizlere Karşı Hintli Yerlilerin Hisleri- Çay Tüketimi - İdamlar- Kangralı Raj-put Tarafından Tanınan Seyyah- Mihmanbaşı'nın Günah Görüşleri- Mirza'nın Keşifleri- Hint İsyanı- Yeni Ay'da Törenler- Hükümdarın Seyyahlara İyilik Ettiği İddiası- Hoten Beyi- Münşi'nin Yalanları- Doğu Efsaneleri

28 Ocak Kaşgar- Gece yerleri beyazlatacak kadar kar yağdı.

Hükümdar binden fazla atlı ile Hazreti Apak türbesine gitti. Yarın dönecek. Yüzbaşı da gitti.

Şigavul altmış tane sıradan ve kırk tane iyi at ile aynı sayıda bunların sürücülerini olan köleyle birlikte; 150 kuruş ve 100 parça Kimbab (altın sırmalı ipek

kumaş) ve bunların yanında sayısız hediyeyi Hükümdar'a verdi. Cuma, bu hediyelerin hepsini gördü.

Hükümdar'ın Şigavul'a karşılık olarak verdiği hediyelerin arasında bir eş de vardı.

Benim uşaklarım küçük ayaklı Çinli bir kadını görmeye çok şaşırılmışlardı. Bu kadınların çoğu burada aileleri ile birlikte yaşıyor. Bu Çinli yerleşimciler, aynı Çin'deki gibi tarımla uğraşıyorlar. İşlemeli ipekten yapılmış üç ya da dört santim uzunluğunda bir çift Çin bayan çizmesi sipariş ettim!

29 Ocak Cuma, Kaşgar- Cuma, Türkistan'da bulunduğumdan beri zihnimde güçlenen bir görüşü teyit etti. O, bu yıla kadar bu ülkenin insanların ve yöneticilerinin Hindistan'daki İngiliz egemenliği hakkında hiçbir fikirlerinin olmadığını, ayrıca onların Frenk adını sadece Çinlilerle savaşan ve uzaklarda, güneyde mülklere sahip olan kişiler için kullandıklarını söyledi. Sınırlarındaki Keşmir mihracesi onlar için büyük hükümdardı. Ladak'tan gelen her tüccar bir Keşmir tebaası olarak görülürdü ve Keşmir Aksakal'ı, ya da konsolosu, Ahmet Şah'ın yönetimine verilirdi. Hintli tüccarlar kısmen kendilerini gözaltına alabilecek Yarkend makamlarından korktuklarından, ancak esas olarak Keşmir yetkililerinin iltiması sayesinde Ladak pazarına girebildikleri için buna itiraz etmeye cesaret edemediler. Geçen yıl Ladak'ta vergilerin azaltılması yerli bir egemenlik için olağan dışı bir şeydi. Bu dikkat çekti ve İngilizlerin Tibet'i aldığı söylentileri çıktı. Bu yıl önce benim, daha sonra da Hayward'ın gelişi ve benim ve hiçbir baskı altında olmayan uşaklarım tarafından Mihrace ile ilgili açıklamalarımızdan Hindistan'da İngiliz gücünün olağanüstü olduğuna buradaki yetkililer ikna oldu. Geçen yıla kadar İngilizlerin varlığını bilmiyorlardı, ancak Keşmir ve Delhi mihracelerine bir elçi gönderildi. Kavram öyle yeniydi ki buradakiler şimdi bütün İngilizleri Frenk tebaası adlandırıyorlardı. Sadece ben değil, aynı zamanda Münşi'm, diğer uşaklarım ve hatta Muhammed Nazar ile gelen eski asi topçu eri bile isimle bilinir. Bununla birlikte, yüzlerce Hindu ve Müslüman tüccar ve Hindistanlı asker bundan önce Yarkend'e gelmişlerdi ve yüzlercesi şimdi buradaydı. Ancak onların hiçbiri Frenk olarak adlandırılmazlar. Bunun sebebi basittir: kendilerini Keşmir mihracesinin tebaası

olarak bildirmektedirler ve inançlarına göre ya Hindu ya da Keşmir olarak anılmıştır. Hindistan'daki Frenk egemenliği bilindiğinden dolayı onların egemenliği altındaki her ırk, Frenk olarak adlandırılmaya başlandı.

Bu vesileyle ortaya çıkan hatalar eğlencelidir. Ben ve dört uşağın buraya ulaştığında önce beş Frenk'in Şedullah'a geldiği raporu verildi. Münşi'ye gelince, bütün Türkler başlangıçta görevlilerine Frenkler nasıl yiyor, nasıl davranıyor; Peygamber Efendimiz'e mi inanıyorlar mı vb. sorularını soruyorlardı. Birkaç gün önce Serkar, resmi olarak bana bir başka Frenk'in (nazikçe Sahip olarak sunulan) Muhammed Nazar ile yaklaştığını söyledi ve Hükümdar bu Sahib'in ne amaçla geldiğini bilip bilmediğini öğrenmek istedi. Ben sadece Hayward'ın geldiğini duymuştum, üçüncü bir Sahib'in ülkeye gelip gelmediğini bilmiyorum, dedim. Ertesi gün Serkar hatayı açıklamak için geri geldi. Frenk'in benim gibi İngiliz değil, bir Müslüman olduğunu söyledi. Aslında o eski bir isyancı arkadaşım. Bir ya da iki gün sonra Şigavul geldi. O gün Hayward Sahib'in de geldiği haberi verildi. Hayward, hükümdar tarafından kabul edilmiş ve kalacak yeri surun dışındaki bir ev olarak belirlenmişti. Ertesi gün onun yaptıkları ve söyledikleriyle ilgili daha yeni raporlar geldi. Hükümdar'a "siz suyunuzu neden surun altından getiriyorsunuz? Onu surun üstünden getirebilirim", demiş. Onlar aynı zamanda Hayward'ın oldukça yaşlı bir adam olduğunu söylediler. Bu bizi şaşırttı. Ancak Hayward'ın açık renkli sakalının Hindistan'da ağardığını düşünüp yaşına bu şekilde karar vermiş oldukları sonucuna vardık. Birkaç gün sonra Cuma, Hayward'ı görevli subaya sordu ve daha sonra ne onun ne de Hayward'ın Yarkend'i terk etmediği ortaya çıktı, bahsedilen kişinin yaşlı isyancı olduğu anlaşıldı. Kısacası, önceden tüm Hintlileri Keşmir egemenliği altında zannederlerken şimdi hepsini Frenk olarak adlandırıyorlardı. Henüz İngilizlerin yabancı ırkların yöneticisi olduğu fikrine alışamadılar.

1 Şubat, Kaşgar- Yüzbaşı ve Mihmanbaşı bana öğlen pilavımda eşlik ettiler.

Mihmanbaşı bana, Çin anbanının nasıl bir sandalyede oturduğunu ve Çin yemek çubuklarıyla nasıl yemek yediğini gösterdi. O, eşi, oğulları ve kızları ile büyük bir masada oturdu. İngilizler gibi kaşıklarla yemeklerden yediler. Daha sonra

uzun borularla tütün ve arraklarını³⁹⁰ içtiler. Dişlerini kaybettiği içinsürekli sözlerini geveleyen yaşlı Anban'ı taklit etti.

Bugün Aralık ayında Yarkand'e gidenler Sarıkol'dan bazı mahkûmlar getirdiler. Şefin küçük kardeşi yakalanmış ve öldürülmüştü. Şefin kendisi Badahşan'a kaçtı. Bana Sarıkolluların, Kanjutların müttefikleri ve suç ortakları olduğu söylendi. Serkar (ya da erzak sorumlusu) için çalışan Çinli terziler tarafından ölçüleri alınacak beş ile on dörtyaş arasında altı erkek ve üç kız çocuğu avluma getirildi.

Yüzbaşı, hırsızların Atalık Gazi tarafından şiddetle cezalandırıldığı söyledi. Çoğu asıldı ya da kazığa oturtuldu. Çalınan bir bıçak dahi olsa hırsız asılır.

Kaşgar 2 Şubat Salı- Biz öğleden sonrayı Yüzbaşı ve Mihmanbaşı ile atlama, sıçrama ve birdirbir oynayarak geçirdik. Mihmanbaşı arada onunla oynamakta olduğu iki hörgüçlü genç bir deve getirdi. Deve dört yaşındaydı, oldukça uysal ve dost canlısıydı.

Yaşlı Balti su taşıyıcısı akşam bizi şarkılarıyla eğlendirdi. Uzak bir keşif sırasında Yarkend hükümdarı tarafından karısı kaçırılan Küçük Tibet'in hükümdarı hakkında söyledi. O, Kayzer döndüğünde Yarkend'e kılık değiştirerek gelmiş ve bir demirciye çırak olmuştu. Mükemmel işçiliği onun hükümdar tarafından fark edilmesini sağladı. Kayzer büyük beğeni aldı ve böylece Hükümdar'a yaklaşım onu öldürme, karısını kurtarma ve kendisini Yarkend'in efendisi yapma fırsatı buldu! Bu, insan tarafından renklendirilmiş cesur kişinin bir örneğidir, zira Türklerin Tibetlilere asla boyun eğeceklerini sanmıyorum.

Kayzer, Roma ve Konstantinopolis Sezarlarının doğudaki adıdır.

Kaşgar 3 Şubat Çarşamba- Öğleden sonra Serkar (ya da ev sorumlusu) iki kişiyle birlikte Hükümdar'a silahlarla birlikte verdiğim diğer eşyalar ve kurşun kalıbıyla geldi. Bu silahların hepsi karıştırılmıştı ve tekrar sıralamamı istediler.

³⁹⁰ Genellikle Güney Asya ve Güneydoğu Asya'da üretilen damıtılmış bir alkollü içecektir. Hindistan cevizi çiçeklerinden fermente edilmiş sap, şeker kamışı, tahıl (örneğin kırmızı pirinç) ya da meyve, menşe ülkesine bağlı olarak yapılır.

Yanında benim olduğunu söyledikleri iki tane daha silah getirdiler. Bir tanesi yivsiz bir Westley Richards³⁹¹ diğeri ise büyük kalibreli bir poligonda. Hemen onların Hükümdar'a veya Dadha'ya verdiklerimden farklı olduklarını anladım. Görünüşe göre bu adamlardan biri oldukça sıradan biriydi. O gitti ve hemen bir şeylerle geri geldi. Oturup bakarken, zamanı görmek için göğüs cebinden gümüş kapaklı cep saatini çıkardı. Saatler burada çok mu yaygındır, yoksa beni buna inandırmaya mı çalışıyorlar? Serkar'ın bile saygılı bir şekilde 'Taksir' unvanıyla hitap ettiği yaşlı adam, bana barutun nasıl yapıldığını söylememi istedi. Sürecin açıklamasının çok uzun olduğunu söyledim, ama eğer isterse, ona sahip olmasına izin vereceğimi ilave ettim. O, eğer kızmazsam, nasıl yapıldığı bilgisine sahip olmak istediğini söyledi. Bu nedenle Galton'un *Seyahat Sanatı*'nı³⁹² çıkardım ve Münşi' me barut yapma talimatlarını Farsça yazdırdım. Ziyaretçilerim çok minnettardı ve her zamanki Türk usulüne uygun, başlarıyla selam vererek gittiler.

Bu akşam Yüzbaşı beni görmeye geldi. Ona, bir mumun başını kapatarak nasıl söndürüldüğünü gösterdikten sonra İngiliz ya da Rus silahlarından hangisinin daha iyi olduğunu sordum. Hemen "İngiliz; diğerleri işe yaramaz" diye haykırdı. Sonra, daha önce gelmiş, ancak hepsi öldürülmüş birkaç İngiliz'den bahsetmeye başladı. Yirmi iki sene önce Muhammed Ali döneminde biri Hokand'a gelmiş ve oradan öldürüldüğü yer olan Buhara'ya³⁹³ götürülmüştü. Ben ülke yöneticileri tarafından dostça kabul edilen ilk kişiydim. "Şüphesiz bana dostça davranıldığı haberleri İngiltere'de çok nazik karşılanacak" dedim. O, Yarkend'deki diğer Frenk'in kurallara uymadığını, birkaç kez atıyla izinsiz dışarı çıktığını ve geri getirildiğini söyledi. Şimdi dışarı çıkmasını önlemek için gece gündüz bir bekçi onun

³⁹¹ Westley Richards & Co şirketi, 1812 yılında William Westley Richards tarafından kurulan ve 1800'lü yıllardan beri İngiliz Ordusu'na silah üretimine devam eden İngiltere merkezli ateşli silah üretim firmasıdır.

³⁹² Francis Galton'un Afrika'ya yaptığı yolculuk sırasında edindiği tecrübeleri ele alan kitaptır. 1855 yılında ilk kez yayınlanan eserde; atların nasıl sürüleceğini, fillerle nasıl başa çıkılacağı, yılanlardan nasıl korunulacağı, dişin nasıl çekileceği, çölde nasıl su bulunacağı gibi konulara yer vermiştir. Francis Galton, **The Art Of Travel**, The Long Riders' Guild Press, 2011.

³⁹³ Burada bahsedilen Buhara Emiri Nasrullah tarafından tutuklanan ve 1842 yılında idam edilen iki İngiliz Charles Stoddart ve Arthur Conolly'dir. İngiltere'yle bir dostluk anlaşması imzalamak ve Buhra'daki Rus kölelerin serbest bırakılması için Buharaya gelen İngiliz diplomat ve subay Charles Stoddart ile onu kurtarmaya gelen İngiliz kâşif ve yazar Arthur Conolly casusluk suçlamasıyla önce tutuklandılar ve daha sonra 1842 yılında idam edildiler. Geniş bilgi için bkz: Peter Hopkirk, **The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia**.

kapısında beklemekte. Bu nedenle Hükümdar'ı görmek için Kaşgar'a getirilmediğini söyledi.³⁹⁴ Ben, “yabancı bir ülkede olan kişi, o ülkenin geleneklerine uymalı ve yöneticilere itaat etmelidir”, dedim. Daha sonra konuşmayı “siz, İngilizleri ilk olarak ne zaman duydunuz” diyerek değiştirdim. “Otuz yıl önce Çin taraflarından duyduk”, dedi. “Hindistan'dan mı?”, diye sordum. “Son iki üç yıldır söylentiler duyuyorduk, ancak siz geldiğinizden beri kesin bilgiye sahip olduk”, dedi.

Tüm duyduklarıma bağlı olarak bunun halka ilişkin gerçekleri ifade ettiğine inanıyorum. Yöneticiler her zaman tüccar ve hacılardan toplanılan haberlerle daha iyi bilgilendirilmişlerdir; ancak bunları kendilerine saklamışlardır. Yolculuklardan dönenler geri geldiklerinde öğrendiklerini yaymaya zahmet etmezken, yurt içinde kalanlar da edinilmiş bilgiler ve deneyimler hakkında hiçbir merak göstermezler. Karanlık, bu topraklarda kuraldır; en büyük arzuları zayıflıklarının görülmemesidir; küçük bir bölüm, bilinçsiz ve bilinmeyen olmanın güvenliğine sığınmaktadır. İnsanın aklına saldırıdan kalesini büyük büyücülerle koruyanların masalları gelir. Onun gizemini anlamak istemeyenler rahat bırakılır. Ancak masum olarak da olsa, sahibinin gücünün, bağlı olduğu sırlar hakkında bilgi sahibi olanlar güvenlik için feda edilirler. Şimdi kendimi böyle bir sihirbazı anlamışgibihissediyorum. Onun kalesine davetsiz girdim. Eğer onun için tehlikeli olabilecek herhangi bir bilgi edindiğime inanılırsa muhtemelen geri dönme/kapının eşliğinden geçme ihtimalim yok. Başlıca güvenliğim cehaletimi devam ettirmek için aldığım önlemlerde yatıyor. O bu önlemlerin etkisiz olduğunu düşünürse sessizliğimi kendince devam ettirmekten çekinmeyecektir. Çabam, onları yenilmez olduklarına inandırmak olmalı. Gerçek şu ki; hükümdarın beni, kendisine tabî olanlarla ilişki kurmaktan alıkoymas, güven içinde bırakmak istediğini gösterir. Eğer beni öldürtmeye niyetli olsaydı ne kadar çok bilgi edineceğimi umursamayacaktı.

Kaşgar 4 Şubat Perşembe- Sarıkol'da yakalanan küçük çocukların bazıları bana –dört ve altı yaşlarında iki küçük kız çocuğu- gösterilmek için getirildi. Onlar bilinen herhangi bir dilde bizimle iletişim kurmayı reddettiler; ancak açıkça şekerin ne işe yaradığını anlamışlardı, çünkü onlara verdiğim iki topağı hemen emmeye

³⁹⁴ (Y.D.) Sayın Hayward daha sonra bu açıklamanın büyük bir abartı olduğunu söyledi. O sadece bir kez dışarı çıkmıştı.

başladılar. Türkler'e nazaran daha ince yüz hatları ve ela gözleri vardı. Bu çocuklar eski yağmaların birinde tutsak edilen bir Sarıkollu esirin himayesindedir. O, bu sefer yüz kişinin getirildiğini söyledi. Kaşgar'a benden iki veya üç gün sonra ulaştılar. Şefleri, Atalık Gazi'nin emriyle derhal öldürüldü (boğazı kesildi) ve bedeni gömülmeden bir hendeğe atıldı. Sarıkollu, bunu Farsça olarak Münşi'nin hizmetkârına söyledi.

Kaşgar 5 Şubat Cuma- Bu sabah Cuma, Soba adlı bir uşağımın buraya geldiği haberini getirdi, ancak bana gelmesi engellenmişti. Soba, kervandaki eşyalarımı arımdan getirmek için Ladak'ta bıraktığım iki kişiden biriydi. Akşam saatlerinde Münşi'nin Yarkendli hizmetkârı geldi ve kendisine aynı haberi veren eski topçu ile yeni görüştüğünü, kayıp eşyalarım hakkında biraz ortalığı telaşlandırmamı, aksi takdirde adamımın kötü muamele göreceğini ve belki de bir casus veya sahtekâr olarak öldürüleceğini ekledi. Eşyalarımın birlikte olan adamlarımın güvenliği için korkularımı ifade ederek onları araştırmak için yeni elçiler göndermesi hakkında Serkar'la konuşmaya karar verdim. Eğer yetkililer daha önce geride bıraktığım uşaklarımdan bazıları beklediğimi bilmiyorlarsa artık bundan haberdar olacaklardı. Dadha bunu çok iyi biliyordu, hatta kayıp malların arkasından Yarkend'den iki adamını göndermişti. Ancak bu gizemli ülkede bunu hükümdara söylemeyi uygun görüp görmediğini kim bilebilir? İşin en baştan çıkarıcı yanı ise adamın yanında birçok mektup olduğunu duymamdı. Onları almaya çok hevesliydim ki bu yüzden Cuma ile bir plan hazırladık. Cuma, atımı suya götürüp gözden uzaklaştığında belirlenmiş bir yere gidecek ve mektupları alacaktı. Dönüşünde, Mihmanbaşı'nın müdahale edeceği ve dayak tehdidinin önüne geçeceğini düşündüğümüz için ben, sınırdan çıktığı için çok kızacaktım ve kırbacımın getirilmesini isteyecektim. Bu plan tamamen onun kendi önerisiydi! Ancak sağduyu galip geldi. Soba'nın beni görmesine uzun süre engel olunmayacağı umuduyla mektuplara ulaşmak için bir süre daha beklemeye kendimi zorladım. Şu anda onu Hükümdar'ın favorilerinden olan Nabi Bahşı adlı bir Pencap memuru ile misafir ediyorlar. Muhtemelen amaçları Soba'nın bu hemşerisi yoluyla saklıyor olabileceği her türlü sırrı tatlı dille onun ağzından almak veya anlattıklarının benim anlattıklarımın uyup uymadığını kontrol etmektir. Hükümdarın Hazret-i Sultan'ın türbesinde bulunmaması, gözaltına alınması

için bir bahane ve çapraz sorgu için bir fırsattı. O, basit biridir ve eğer düzgün bir biçimde sorgulanırsa yalan söylemeden sadece gerçeği anlatacaktır. Korkum odur ki; herhangi bir Keşmirlinin ona bu yolla ulaşmış olmasıdır. Onlar maymunlar kadar zararlı ve çok daha kötü niyetlilerdi ve içine binlerce korku salıp kendisini kurtarmak için yalan söylemesine neden olabilirlerdi.

Cuma, yarın sabah kabileme ve diğer yaşlı adam Elahi Bahşı'ya ne olduğunu öğrenmeye çalışacak. Konuşmak için fırsat bulmak zordu. Hükümdar'ın sırlarını ifşa ederken yakalanırsa hayatından korkmaktadır. O, Kishtwarlı Hintli bir Müslüman'dır ve bana bilgi ileterek kesinlikle tehlikeli bir hizmet vermektedir. Türkistan'da bulunduğumdan beri Hint ve hatta Afgan yerlilerinden çok fazla alâka gördüğümü söylemeliyim. Onlar bize bir çeşit ilgi ya da sempatiyle bağlanmış gibi görünüyorlar. Yabancılar arasında fark edilen bu his, kendi halkı arasındayken farkedilmiyordu. Yabancı bir ülkede İngiliz gücünün korkusu ve etkisinden kurtulmuş ve nefret edilen bir ırkın üyesi olarak bir İngiliz'e hoşnutsuzluk göstermesi beklenirken onlar bunu yapmıyorlar. Bunu keşfetmek beni şaşırttı ve memnun etti. Zira normalde fetheden egemen ulusa karşı duyulan bir his böyle değildir. Ben bunun sevgi olduğunu düşünüp kendimi övmüyorum. Muhtemelen birkaç unsurun birleşiminin bir sonucudur. İlki tüm otoritenin kaynağı olarak görmeye alışık oldukları bu ırka bağımlılık içgüdüsüdür. İkincisi -yerel bir duygu- bu İngilizlerin de kendi topraklarından geldiği ve evlerini, ovalarını ve nehirlerini bilmesidir. Üçüncü olarak Hindistan'daki (İngiliz) iktidarın faydalı güç kullanımı ile bu gücün yerel eyaletlerdeki ahlaksız ve bencilce kötüye kullanımı arasındaki zihinsel bir karşılatırmadır. Gerçek şu ki; bu duyguların bu hoşnutsuzluk hislerine boyun eğmemesi -hâlbuki çok kolay bir şekilde ortaya çıkabilir-burada bize karşı köklü bir nefretin olmadığını gösteriyor.

Bugün Mihmanbaşı, sahip olduğu Rus tüfeklerinin kilitlerini adamlarımdan birine temizletiyordu. "E. Tanner and Co., No. 16782" adıyla İngiliz markası olduğunu ve bunun 1864 tarihini taşıdığını gözlemlerdim.

Kaşgar 6 Şubat Cumartesi- Bugün Yüzbaşı ile çay hakkında uzunca bir konuşma yaptım. Çinliler iktidardayken 1 jing'in sekiz, on veya on beş Tenge'ye

satıldığını söylüyor. Şimdi ise yirmi beş, otuz ve kırka; hatta bazıları altmış Tenge'ye kadar satılıyor.³⁹⁵ İçme miktarı muazzamdır. Sadece kendisi bir günde en az, sekiz ya da on demlik içer. Sabah namazı civarında bir, saat on ikiye kadar ikinci demliğini tüketmeyen bir Türk düşünülemez. Yüzbaşı bana, sır olarak, Şigavul'ın birliğinin yılda 3000 Tilla değerinde çay tükettiklerini söyledi. Onun pozisyonundaki bir adam için şüphesiz muazzam bir tüketimdir!

Arkadaşım çay konusunda bir ehildir. Ona gösterdiğim örnekleri inceledi, tattı ve tıpkı bir çay tüccarı gibi onlara fiyat belirledi. Beni ziyaret ettiğinde ikram ettiğim çay konusunda çok titizdir. Şimdi demlenmemiş ya çok acı... Ancak onun tadına uygun demlendiğinde büyük memnuniyetle fincan fincan içer. Yüzbaşı bugün uşaklarıma çay yapma sanatı dersi verdi, umarım faydalanmışlardır.

Bu akşam sohbetimiz Hindu Kast sisteminin önyargıları üzerineydi. Komoro'yu işaret ederek "Hindular çok kötüdür; efendisiyle aynı yemeği yemeyecektir", dedi. Uşaklarımdan hiçbiri onlara verdiğim herhangi bir şeyi reddetmeye cesaret edemez. Hint ayaklanması hakkında konuşuyorduk ve "İşte bu önyargılar Hindu askerlerimizi ayaklandıran neden oldu", dedim. Kutulardaki inek yağıyla onları değiştirmek istediğimizi kafalarına koydular. Yüzbaşı benim bu ifadelerime çok güldü. O her zaman Komoro'ya şaka yapar ve onunla yemek yemeğe ya da çay içmeye çalışır. Ona dönerek: "eğer ben sana bu parça ekmeği yedirirsem bu seni Müslüman mı yapacak?" Şimdi kayıp kervanım konusunu açmak ve bununla ilgili endişelerimi ifade etme fırsatı buldum. O, "endişe etmeyin, mallar yeryüzünden kaybolmayacaktır, siz onları eninde sonunda bulacaksınız", dedi. Ben, "endişeli olduğum eşyalardan ziyade insanlardır", dedim. "Burda olduğu gibi Allah aynı zamanda oradadır, onların başına gelecekleri engelleyemezsiniz", dedi. Ben: "geçen sene iki adamımı kaybettim ve bu yıl iki kişiyi daha kaybedersem bu kötü bir şey olacak", dedim. Cevap olarak sadece Müslüman olup olmadıklarını sordu. Bununla birlikte Mihmanbaşı da onların sekiz atı olup olmadığını sordu. Buradaki yetkililerin beklediğim malları ve uşakları bilmeleri beni memnun etti. Öğrenmek istediğim şey buydu.

³⁹⁵ (Y.D.) İngiltere'de Bir Jing 1 Pound'tur. Otuz Tenge=10s. (Ortalama fiyat)

Sabah, Münşi'nin Yarkendli uşağı, dört uşağımın geldiğine dair haberler getirdi. Cuma da sonradan aynı şeyi duydu ve biz, iki katırlı adamın kendi iki adamımıza eşlik ettiğine karar verdik. Günün ilerleyen saatlerinde yetim bir hacı olan Rıza, (istediği gibi oynamasına izin verilen) kasabada yaşlı isyancı ile buluştu. İsyancı, bizim yetkililer tarafından Badahşan üzerinden gelen bu dört adama dair bana haber yolladı. Böylelikle kendi uşaklarımın gelişi umudu ortadan kalktı; ancak Soba'yı ilgilendiren dünkü haberlerin, geri kalanlartarafından da paylaşılıp paylaşılmadığını bilemem. Dahası, Rıza yolun kenarında, kale kapısının hemen dışında, boğazı kesilmiş bir adamın yattığını görmüştü. Adamın altı ve kıyafetleri kana bulanmışken bacaklarının üzerine bir hasır atılmıştı. Münşi, akşam karanlığında geldi ve uşakların ona güldüğü korkmuş bir yüzle bana bunları anlattı. Sanırım böyle korkunç bir şeyi kamuya açık bir yerde yapmaları Türklerin topluma terör yayma yöntemiydi. Umarım bu kurban en azından bir hırsızdı. Muhtemelen uşaklarımın burada dışarı çıkmasına izin verilmemesinin nedenlerinden biri, sık sık yapılan bu insanların kurban edilmelerini görüp rapor etmemeleridir. Yarkend'de durum farklıydı; infazlar daha makul bir şekilde yerine getiriliyordu; ancak bugün birinin söylediği gibi kaplanın ininin olduğu yerde etrafta kemikler görmeyi beklemelisin.

Kaşgar 7 Şubat Pazar- Bugün Rıza, bir kadının kapının dışındaki ölü bedeninin yanında ağlayarak oturduğu bilgisini getirdi. Bu adamın hikâyesini yakın zamanda uşaklarımdan öğrendim. O, suçüstü yakalanmış bir hırsızdı ve kaleye hapsedilmişti. Kaçmaya çalıştı, ancak duvarın dibinde yakalandı. Onu önce Hükümdar'a götürdüler. Hükümdar gerçekleri duyduktan sonra elleri açık bir şekilde sadece "Allahuekber" dedi. Bu, adamın ölüm emriydi ve hemen idam edildi. Burada hırsızların en ağır şekilde cezalandırıldığı görülüyor. Öte yandan katillere asker olarak iyi hizmet verebilecek, iyi ruhlu insanlar şeklinde muamele ediyorlar.

Genç casusumuz Rıza, Şigavul'ın,hükümdara sırma ipekli süslü koşum takımları, gümüş kakmalı yularla giydirilmiş bir at vb. hediyeler sunduktan sonra ondan izin alıp yola çıkacağını söyledi.Şigavul, yarın doğru Yarkend'e yola çıkıyor. Varışının öncesinde bunun bizim dışarı çıkışımıza işaret olacağını umut ediyorduk. Onun ayrılışı, belki Hükümdar'ın daha sonra beni görmek için uygun zamanı olacağı

düşüncesiyle sabırsızlıkla beklediğimiz şeydi. Zira neredeyse bir aydır burada gözaltında tutulmaktaydık.

Öğleden sonra her zamanki gibi Yüzbaşı ve Mihmanbaşı'nın katıldığı atletik oyunlar.

9 Şubat Salı Kaşgar- Sarda, her zamanki gibi su için dışarıdaki bir depoya giderken Kangra'dan birkaç mil uzaktaki Goleiria kabilesinin bir Rajput'u³⁹⁶ olan hemşerisiyle karşılaştı. Rajput, Sarda'ya efendisinin kim olduğunu sordu, Sarda, Dharamshala'daki evimin konumunu söyleyince o, 'ne, Şeyh Sahib mi?' diye sözünü kesti. Kaşgar'da biliniyor olmak oldukça eğlencelidir. Sarda'nın sonraki sorularına cevap olarak aşağıdaki otobiyografi kırıntısını verdi.

Yaklaşık dört buçuk yıl önce, o yılın yağmurları zamanlarında, Dharmatala'da asker toplamanın devam ettiğini duydum. Bu yüzden oraya gittim ve kendimi gönüllü yazdırdım. Beni bir çubuğun yanında ayağa diktiler, ancak çok kısa olduğum için beni reddettiler. Bir iş bulmak için etrafa bakınmak zorundaydım. Beni bir yere yerleştirmesi için bir münşiye küçük bir rüşvet verdim. O izinli olarak uzağa giden Kangra'da chuprassyin yerine beni geçici memur olarak atadı.³⁹⁷ Orada bir rozet, bir kemer ve kılıç aldım ve Kangra Tehsil'de bir iki ay görev yaptım. Ancak ailem kalmama izin vermedi, üç ricadan sonra bana izin verdiler. Bundan sonra bir süre Lanja'daki evimde yaşadım. Bir gün sığırlarla ilgilenirken Goleir Rajah (kabilenin şefi) av için bölgeye geldi. Ona çok memnun kaldığı bazı oyunlar gösterdim. Bana adımı sordu ve kendisine hizmet etmem için baskı yaptı. Teklifini düşünmek için zaman istedim ve ertesi gün ailemin iznini sormaksızın gidip kendimi takdim ettim. Bu hizmet için ayda dört rupi, bunun yanında yiyecek ve bir yılda otuz maund tahıl veriliyordu. Ancak yine benim nerede olduğumu öğrenen ailem kalmam için izin vermeyecekti. Onlar, oldukça mutlu olduğum Raca'nın hizmetinden ayrılmama ve şimdiki sefil durumuma neden oldular. Evde dinlenemediğim için Cammu'ya gittim. Burada tanıdığım bir camedar³⁹⁸ buldum ve bana iş bulmasını istedim. Bir gün Mihrace, askerlerinden bazılarını teftiş ederken camedar hizmet için

³⁹⁶ Rajputlar Hindistan'da savaşçı bir grup olup Ksatriya kastına dâhillerdir.

³⁹⁷ (Y.D.) Hükümdarlığımızın küçük bir memurudur.

³⁹⁸ (Y.D.) Yerli bir subay.

aday olarak beni teklif etti. Mihrace göğsümün üzerine vurdu ve “O güçlü ve cesur bir adam, adını kitaba kaydet”, dedi. Böylece ayda altı chilkeese (Rs.3.12.0) alan bir sepoy oldum. Bundan kısa süre sonra biz Gilgit’e³⁹⁹sefere çıktık. Burada Hunza’ya doğru ilerleyen bir müfrezeyle gönderildim. İki kaleyi işgal ettik, daha sonra da Hunza ülkesine saldırdık. Ancak geri püskürtüldük ve kalede dinlenirken düşman, sahip olduğumuz basit bir silahı ele geçirerek bize saldırdı. Camedar bunu gördüğünde bizim onu takip etmemizi istedi, kılıcıyla silah çekme halatını keserek kale dışına çıktı. Bizim yardımımızla Hunzalı adamları geri püskürttü ve silahı kalenin içine geri getirdi. Bir süre huzulu yaşadık. En sonunda bir gün, kaleden vadinin aşağısına, yaklaşık yarım günlük yolculukla, komutanıma bir mektup iletmek için gönderildim. Öğleden sonra yolculuğa başladım, karanlıkta nehrin geçildiği sallanan köprüye ulaştım. Gece o köprüyü geçmekten korktuğum için kıyıda bir çalının altında uyudum.

Burada otobiyografi tıpkı birini heyecanlandıran dönemsel bir roman gibi bir süreliğine durur. Sarda, konuşmalarının çok uzun sürdüğü görülmesin diye sağduyusuna güvenip sohbeti yarıda kesti ve başka bir gün hikâyeyi tamamlamak için anlaşarak birlikte ayrıldılar. Adamın Hindu ismi Karku idi, fakat o, şimdi bir Müslüman’dı.

Bugün Türkler uşağım Kebir’i dualarını söylemediği için azarladılar. Mihman ona, bir adam dualarını düzenli okuduğu sürece hiçbir şeyin olmayacağını söyledi. Kebir namaz kılmak için kendini temizlemeye izin vermeyen işleriyle ilgili bazı mazeretler gösterdi, diğer günahları mazur gösterebilmesi için de Mihmanbaşı’nın ilkelerine karşı mücadele etti. Bu şekilde tartışmayı Münşi’me getirmişlerdi. O, şarap içmek, zarla oynamak gibi vb. Allah’a karşı işlenen günahların, günlük yapılan dualarla veya hacca gidilerek affedileceğine inanır. Ancak diğer insanlara karşı işlenen günahlardan olan hırsızlık, gasp, zulüm vb. için öncelikle günahın işlendiği kişinin affi alınmalıdır, aksi takdirde hacca gitmekle dahi kişi kendisini arındıramaz. Bu nedenle, daha ziyade tek başına namaz, bu tür suçları mazur gösteremeyecek.

³⁹⁹ (Y.D.) Gilgit ve Hunza, Himalaya'nın kalbinde Keşmir'in ötesine uzanan ve vahşi kabileler tarafından işgal edilen vadidir.

Günde beş kez zahmetli bir törenle namaz kılmayı göze alanların, dinlerinin erdemlerini öğrenmek için çaba göstermemelerini endişe verici buluyorum.

11 Şubat Perşembe Kaşgar- Bu sabah Hindistan'dan son gelenlerin getirdiği İngilizce bir notu büyük bir gizlilikle Münşim'in uşağı aracılığıyla aldım. Bu mektubun sahibi kendisini 'Mirza⁴⁰⁰.....' olarak tanıtır ve keşif için gönderildiğini söyler. Saati bozulmuş ve astronomik gözlemler için bir tane ödünç istiyor ve aynı zamanda ayın hangi günü olduğunu bilmeyi arzular. Onun yolculuğuna devam etmesine izin verilmedi. Ona Farsça yazacaktım, ancak Münşi'nin uyarısını dikkate alarak daha güvenli olan sözlü bir mesaj göndermekle yetindim. Aynı zamanda samimiyetinden büyük bir şüphe duyduğumdan ve eğer benim olarak bilinen bir şeylerin sahibi olarak görülürse bunun üzerime büyük bir şüphe uyandıracığından, kendisine saat ödünç vermemin akıllıca olmayacağını düşündüm.

Cuma bugün Poskam'da Çin Hükümeti'nin emrinde olan büyük toprak sahibi olan bir Bey ile tanıştı. Bey, sözde benim için hediyeler getiren Hoten'in Niyaz Beg'inin bugün Yenişehir'e ulaşacağını ve kısa zamanda Atalık Gazi ile görüşmemi yapabileceğimi ona söylemiş. Niyaz Beg'inin (?) benim için Yenihisar'a olan ziyaretini ertelediğini ve Yarkend'e dönüşümde bana yolda eşlik edebileceğini söyledi. Böyle haberlerin gerçek olabileceği ümidini artık taşıyorum; onlar asla gerçekleşmedi.

Yüzbaşı'ya egzersiz yapamadığımdan dolayı belimin etrafının korkunç derecede büyüdüğünü ve dağlara gittiğimizde düzgün yürüyemeyeceğimden korktuğumu söyledim. O, "Yarkend'e döndüğünüzde sizi her yere koşturacağız ve

⁴⁰⁰Mirza Shuja ya da Sjjad'ın babası Meşhed'de ticaretle uğraşan bir Türk'tü. Babasıyla birlikte Herat'ın Afgan kentine seyahat eden Mirza, bir şekilde Yüzbaşı Eldred Pottinger'in dikkatini çekmiştir. Pottinger Herat'a gittiğinde onu da yanında götürmüştür. Mirza burada İngilizce, Farsça ve Peştü dillerini öğrenmiştir. İngilizler adına çalışan Mirza 1867 yılında yukarı Ceyhun ve Pamir'i ve Pamir'den Yarkend ve Kaşgar'a giden yolları araştırmak için tüccar kimliğiyle harekete geçmiş, Shaw'dan üç gün sonra Doğu Türkistan'a gitmiştir. Önce Shaw ile irtibata geçmek istemiş, bunda başarılı olamayınca Hayward ile bağlantı kurmuştur. Yakub Beg aynı zamanda ülkesine gelen bu üç yabancı'nın casus olabileceğini düşündüğü için eski Kaşgar'a girmelerine izin vermemiştir. 1869 yılına kadar Doğu Türkistan'da kalan Mirza'nın seyahati oldukça başarılı geçmiştir. Shaw'un Yarkend'in coğrafi konumu hakkında verdiği bilgilerin hatalı ve eksik yanları Mirza'nın verdiği bilgilerle düzeltilmiştir. Mirza daha sonra 1872-3 yıllarında Buhara'ya damadı ile birlikte ikinci keşif gezisine gönderilmiştir. Waller, **The Pundits**, s.63-84.

tekrar yolculuğa başlamadan önce incecik yapacağız. Daha sonra hayatının son dört beş ayını anlatmaya (Münşi'min yaklaştığının ilk haberlerinden beri) başladı ve ileri geri yaptığı yolculukları (sanırım Yarkend ve Kaşgar arasında ileri geri beş kez olduğunu söyledi.) sıraladı. Ben haykırdım, “o rahatlık; şimdi bunu yapıyor olmayı tercih ederim”, dedim. O, “hayır, hayır”, dedi. "rahatlık," hiçbir şey yapmamaktan ibarettir ve günü eşinizin size eşlik ettiği tam boy yastıklar, minderler üzerinde (kelimeleriyle hareketleri uygundu) serilerek geçirmektir”, dedi. Ben, “seve seve sana hareketsiz yaşamı vermeye ve tüm yolculukları üstlemeye razıyım”, dedim.

Sohbette Mihmanbaşı'ya Hindistan'daki isyanla kadınlarımızın ve çocuklarımızın öldürülmesinden bahsettim. Katillere uygulanan cezayı duyduğunda çok memnun oldu. Pencap Birliği Hindularının isyancıları yakalama ve adalete tesliminde yardımcı olduklarını söylediğimde Komoro'nun sırtını sıvazladı.

Serkar bugün bizi ziyaret etti. O ve Yüzbaşı ilk olarak ben kahvaltımı bitirene kadar Münşi ile oturdular, daha sonra beni görmeye geldiler. Her iki yerde de saatlerimizi görmek için doğal olmayan biçimde huzursuz göründüler! Mirza'nın benden bir saat ödünç alma arzusunun etrafa yayıldığı ve benim onunla iletişim kurup kurmadığımı görmek için kaygılı olduklarını düşündük. Umarım şimdionların tüm şüphelerinden aklamışımdır.

Kaşgar 13 Şubat-Bugün yeni ay göründü. Yüzbaşı, Türkistan'da bir gelenek olduğunu sandığım garip bir törene girişti. Tören, yüzün aya doğru çevrilip ard arda yedi kez aşağı-yukarı atlamaktan müteşekkildir, böylelikle bir önceki ayın günahlarından kurtulmuş olacaktır. Münşi'm en uygunsuz şekilde bunun bir Hitay geleneği olup olmadığını sordu. Etraftakiler bir Sünni Müslüman uygulaması olduğunu beyan ederken dehşete kapılmış yüzleriyle “yok, yok”, diye bağırdılar. Yüzbaşı ekledi: “Hitayların günahların silkelenmesiyle ne ilgisi var? Onların bütün günahları akıllarında kalır”. Münşi, bu tatminkâr doktrini şaka yaparak karşılarken dini hakikatlerle ciddiyete davet edilen bir insan gibi başını eğerek kabul etti. Bizden olmayanların kaderine bu şekilde karar veren bu Sünni oturuma kafam takıldı. Burada (Yüzbaşı'nın beyan ettiği gibi gülmeyen) Münşi onların sadece Hitaylılardan

bahsettiklerini iddia ederken Yüzbaşı'nın gözlerinde şakayı takdir ettiğini gösteren bir pırıltı ve ağzının kenarlarında seğirme vardı.

Ben kitap okurken Yüzbaşı, avlumun içine bir makasla sakallarını Müslüman tarzında kesmek istediği Komoro'nun peşinden koştu. O ve geri kalanlar kastlarından dolayı Hindulara karşı sürekli pratik şakalar yapmakla birlikte aynı zamanda çok iyi arkadaşlardı. Mihmanbaşı akşam gelir ve ateşin karşısında onların yanlarına oturur, ortak dilimizde uzun konuşmalar yapar.

Çok sayıda koyun yan taraftaki avluda ağıla kapatılmış. Günlük öğütülmüş Hint mısırlarıyla beslenen muazzam geniş kuyruklarıyla görkemli dostlar. Çobanlar Kuçar'dandır ve Türkçe'nin bir lehçesini konuşurlar. Tam bir taklitçi olan Mihmanbaşı etraftakileri neşelendirerek onlarla kendi lehçelerinde konuşur. Farklılığı bizim kulaklarımız bile algılanabiliyordu.

Münşi, Türklerin farklı dindeki insanlarla olan ilişkilerindeki rahatlıktan şaşkınlıkla bahsediyordu. Ben ,“evet, onlar dünyanın geri kalanı gibiler”, dedim. Güldü ve ne demek istediğimi sordu. Ben, “Siz Hintliler dağlarınıza vb. kendinizi öyle kapatmışsınız ki, kapatılmışsınız, geri kalan diğer insan ırklarından farklı düşünceleri benimsemişsiniz”, dedim. Siz kendiniz, Hindu ya da Müslüman olsun, başkalarıyla yemek yemeye karşı önyargılarla oyalanıyorsunuz. Başka yerlerde böyle bir şey bilinmiyor. Hindistan'daki İngilizler size bunu söylediklerinde inanmıyorsunuz. Ama bakınız siz burada Hindistan'nın dışına ilk adımınızı attığınızda ve koyu Müslüman bir ülkede bu önyargıların olmamasına şaşırıyorsunuz. Dünyanın geri kalanında da aynı şey geçerlidir.” Bunun doğruluğunu kabul etti ve Hindistan'a döndüğünde kendi fikirlerinin çoğunu değiştirmesi gerektiğini, başkalarının da aynı şeyi yapmasını umduğunu söyledi. Türkler benim Hindularımın başka biri tarafından hazırlanan yemeği yemeyeceğini anlamakta hâlâ zorluk çekiyorlar ve bunu putperestliğin en sıra dışı izi olarak görüyorlar. Bir adamın yeni yakaladığı bir ava yaptığı gibi onları farklı yemeklerle deniyorlar. Kendi inancından insanlarla tanışıp onlarla yemek yiyip yiyemeyeceğini anlamak için kastının ne olduğunu sormak ne şaşırtıcı olsa gerek. Hintli Müslümanların yarı putperest sapkın oldukları düşünülebilir diye bundan bahsetmekten gerçekten korkuyorum.

Kaşgar 15 Şubat Pazartesi- Sarda, arkadaşından, Hükümdar'ın benim ziyaretimden çok memnun olduğunu duyduğunu, söylüyor. Hükümdar'ın beni bu kadar uzun süre yakınında tutma lütfü çok nadir bir şeydir; çoğu yabancı iki veya üç gün sonra gönderilir. Sarda benim ev hapsinde olma rahatsızlığımından bahsetti. "Sahip bu konuda alınmamalıdır, bu, ülkenin geleneğidir ve tüm yabancı ziyaretçilere uygulanan genel bir uygulamadır", cevabını verdi. Onların istedikleri gibi hareket etmesine asla izin verilmez ve çok nadiren Hükümdar'ın merkezinde bir iki günden daha fazla kalmasına izin verilir.

Sanırım küçük nimetler için minnettar olmalıyım; ancak buraya nazaran daha fazla özgürlüğümün olduğu Yarkend'de olmayı tercih ederim. Adam kısa bir süre içinde Kurban Bayramı'nda hediye verme merasimini önlemek istediği için kasabaya gideceğini ekledi. Mihmanbaşı bugün Münşi'ye benim burada yedi sekiz günden fazla kalmayacağımı düşündüğünü söyledi.

Münşi ve uşaklara yeryüzünün hareketlerini ve ay tutulmasını kilden yapılmış kürelerle ve güneş sistemi yoluyla gösterdim. Münşi, tutulmaların göksel kulelerin gölgesinden (Zodyak işaretleri) kaynaklandığına dair bir teori ileri sürdü, ancak eğer bu kuleler şeffafsa nasıl gölge oluşturabilirler, şeffaf değillerse görünür olurlardı ikilemine gülündü.

Kaşgar 16 Şubat- Bir Peştü, Sarda'ya diğer Sahib'in Yarkend'de hapsedildiğini duyduğunu, söyledi. Sarda "aslında biz de burada hapsedildik", dedi. "Oh, hayır," dedi adam, "size bu ülkenin geleneklerine göre büyük bir hürmetle davranılıyor, ancak diğer İngiliz zincire vuruldu. O sürekli dışarı çıkmaya çalışıyordu ve emirlere itaat etmek istemiyordu. Bu yüzden onu zincire vurdular."

Hoten Beyi'nin malları bugün geldi. Bey'in kendisi yarın bekleniyor.

Kaşgar 17 Şubat Çarşamba- Bugün Münşi, emrimle Serkar'ı çağırdı ve benim hükümdara söyleyecek bir şeylerim olduğunu, bunları söylemek için fırsat bulamamaktan korktuğumu belirtti. Serkar, benim için hediye topladıkları ve beş altı gün içinde Hükümdar'ın huzuruna çıkmak için iznimi almış olacağımı söyledi.

Ayrıca, Hükümdar'a doğrudan erişebilen sadece iki tane yaşlı adamın olduğunu da ekledi. Korkarak ve titreyerek de olsa onlarla konuşacaktı.

Bu öğleden sonra Yüzbaşı saraya gönderildi. Hükümdar ona, rahatımın nasıl olduğunu sordu ve nasıl olduğumu her gün rapor etmesini söyledi.

Kaşgar 19 Şubat Cuma- İki gün yokluktan sonra Yüzbaşı'dan ziyaret. Cuma aniden içeri girmeden, kimse bulunmadığı zaman, bana, cevap hakkında (ya da ayrılmak için izin), gizemli ipucu... Yüzbaşı kendisini durdurdu ve "Shaw Sahib, Hükümdar'ı ne zaman göreceğini soruyor; Ona bilmediğimi söyle." Konuyla ilgili bir şey söylemedim ancak bu, dikkatli insanların ihtiyatlı alışkanlığıdır.

Hükümdar bugün her zamanki gibi şikâyetleri duymak ve adaleti uygulamak için şehrin kapısında oturuyordu. Nasıl da tamamen Doğulu!

Atlarının bazılarının kötü durumunun farkına varan Hoten Bey'i, hükümdara hediyelerini vermeyi erteledi; bu da muhtemelen benim görüşmemi erteleyecek.

Kaşgar 22 Şubat Pazartesi- Hoten Bey'i bu sabah iki at yükü gümüşle birlikte, yetmiş deve yüklü hediye (ya da haraç), aynı zamanda otuz yedi at ve on dört deveyi Hükümdar'a sundu. Onun, valinin yerini alacağı ve muhtemelen yeni bir randevu almak için bu hediyeleriyle Hükümdar'a dalkavukluk yaptığı söyleniyor. Münşi bugünkü sohbette bu seferi başarısız kılacak bir hareket yaptı. Görünüşe göre Şedullah elçisi Muhammed Nazar, Hükümdar'a bir haberciyle Münşi'nin kendisine yazdığı bir mektup gönderdi. Muhammed Nazar'ın onu Leh'ten arkadaş olarak almayı reddettiğini, buna rağmen Münşi'nin yolda grubuna katıldığını söyledi. Münşi gayet uygun bir şekilde böyle bir yalanı yazdığını reddetti. Mektubunu anlatmaya devam eden Münşi, "O, Yarkend'de dönüşte bana eşlik etmek isteyen bir İngiliz olduğunu, ancak benim onu yanımda götürmeyi reddettiğimi yazdırdı." Ben 'Ah! Siz onu yazdınız, değil mi? Kendinize yanlış ve zararlı bir açıklama gelmemesi ve sizin için sakıncalı bir karşılama olmaması için özen gösterdiniz, ancak efendiniz için böyle bir önleminiz yoktu", dedim. Zavallı Münşi bu ani tepkiye şaşırıp ve "ben böyle bir adama karşı ne yapabilirdim", dedi. "Kendin için yapmayı başardığın şeyleri benim için yapabilirsin", cevabını verdim.

İnsan eski hikâyeye geri döner: Göz önünde olmayan hiçbir Hintli yerliye güven yok. Eğer biri bu prensibin aksine hareket ederse zorunluluktandır ve bu kişiye kısa zamanda gerçek tekrar hatırlatılır. Bu, sızdıran bir kovayla bir teknenin suyunu boşaltmak gibidir, bu ancak, etrafta kullanışlı başka hiçbir şey olmadığında yapılır. Kişinin harcadığı çabaların büyük bir bölümü boşadır, şanslıysa sahile ulaşana kadar belki su üstünde kalmayı başarabilir. Hindistan'da tüm kovalar sızdırıyor ve içlerinde en küçük deliği olan kovayı seçmek zorundasınız.

Muhammed Nazar ile onun arkadaşlarından biri arasında öngörülemeyen bir tartışma olmamış olsaydı, Münşi'min bu hilesi beni eşikte durdurmuş olacaktı. Nazar'ın arkadaşı zincirler içinde Kaşgar'a gönderildi, ancak Hükümdar'ın güvenini kazanmayı başardı. Nazar'ın ve elçilerinin tüm kötü niyetleri ve zimmelerine geçirdiklerini bildirdi. Böylece Muhammed Nazar Yarkend'de utanç içinde bırakıldı ve benimle ilgili açıklamaları yalan olarak kabul edildi. Eğer tüm şaşasıyla Kaşgar'a ulaşırdı kendi ajanım Münşi'min kendi el yazısıyla yazılmış bir mektupla desteklenen gelmemi istemediğine dair beyanına inanılmış olunacaktı. Bu, başarının nasıl ince bir dengede olduğunu gösterir. İki Türk'ün tartışması, yolculuğumun önündeki umulmadık, ancak çok büyük bir tehlikeyi ortadan kaldırdı. Münşi, Tanrı belirli bir amacı tasarladığında insanların bunu eylemiyle durduramayacağını söyleyerek durumu ahlakileştirmeye çalıştı. Ben de ona bu eylemleri yapanların hâlâ aynı şekilde yaptıklarından sorumlu olduğunu hatırlattım.

Münşi'nin inciler hakkındaki teorisi; Tanrının doğrudan araya girmesiyle bazı kabuklar (hiçbir canlı barındırmayan) yağmur yağmaya başlamak üzereyken denizin yüzeyine yükselir, onlar bir damla yakalayıp derhal kapanırlar ve suyun inciye dönüştüğü derine tekrar inerler. Benzer kabukların içerdiği yüzlerce hayvanı yediğimi ve incilerin yağmur damlalarından oluşmadığını öğrenmek onu şaşırttı; ama o açıkça kendi teorisini tercih ediyor. Görünmeyen peri kızlarının evleri olan bu yağmur damlaları ve geleceğin incilerinin tohumları hakkındaki bu Doğu mitleri, Arap masallarında çok güzel etki bırakır. Ancak bunlar sizi aldatabileceği her bir peninin değerini iyice takdir eden yetişkin bir insan tarafından ciddi bir şekilde gerçekler olarak anlatıldığı zaman dinleyende, anlatan için aşağılama duygusu

uyanıyor. İlk kez olarak *Undine*⁴⁰¹ okumaktan kim etkilenmez? Ancak şekerinize toz kattığından şüphelendiğiniz şık bir Londralı esnaf size eğer ciddiyetle doğal 'h' den mahrum bir dilde Thames'da kendilerini oyalayan su perilerinden ve cinlerden bahsederse bence La Motte Fouqué'nin doğaüstü makinelerinin gelecek için cazibesinin çoğunu kaybedeceğinden korkarım. Avrupalı gözlerde donatılan Doğulu şiirsel ışık halkası siz ona yaklaştıkça bir gökkuşağı gibi geriler ve esasen sizin gördüğünüz ortamda bulunur. Yakından bakıldığında Doğu, uzanıp Peri ve Afrez hayalleri kuran sivri terlikler giymiş resmedilmeye değer ve yaratıcı bir yer değildir. O (Doğu, Doğulu), genelde keskin zekâlı ve günlük hayatta kişisel çıkarlar babında fırsatı kaçırmayan, ancak onların ötesinde merak etmeksizin, bir çocuk kadar cahil ve umursamaz biridir. Siz, bazı görevlerin yerine getirilmemesini ya da bazı aksiliklerin açıklanmasını istediğiniz zamanlar, perileri duyduğunuz tek zamandır. Bir İngiliz'in hayatında bir Asyalının hayatında olduğu kadar şiir vardır. Bizim için Aladdin'in Lambası ya da uçan halı ne kadar muazzamsa onlar için de yabancı ülkelerde olan demiryolu, telgraf vb. de o kadar muazamdır.

Bu akşam Gudi uşaklarıma matematik öğretmeye başladım, çünkü hava karardıktan sonra zamanı öldürmek için bir şeyler yapmak istiyorum. Fakat bunun için önce Hint rakamlarını öğrenmek zorunda kaldım.

Yarkend'deki bir adam tarafından yazılan bir Hindu alfabesi vardı ve aslında kendileri zaten okumayı ve yazmayı öğrenmişlerdi. Ancak aritmetik, doğanın ışığı altında gelmeyecek.

XIV. BÖLÜM: KAŞGAR'DA GÖZALTINA DEVAM

Kaşgar'a Yakın Dağlar-Geçitleri Koruyacak Bir Kale İnşası- Ruslar- Hükümdarın Cesareti ve Mihmanbaşı'nın Savaştan Hoşlanmaması- Çin Cezaları-Yetim Rıza- Eski Eğlencelere Bağnaz Kısıtlamalar- Hayward'ın Gelişi- Elçilerin Sınırlandırılması- Mirza- Hayward'an Mektup- 1855 Rus Savaşı Görüşleri- Çin Valisinin Yarkend'deki Kahramanca Sonu

⁴⁰¹ Frederich de la Motte Fouqué'nin gotik romantik eseridir. İskandinav sagularından ve mitlerinden yararlanan **Fouqué**'nin 1809 yılında yazdığı eser, Melusine isimli Avrupa mitinden ilham alınarak yazılmıştır. Frederich de la Motte Fouqué, **Undine**, Çev. Zehra Kurttekin, Can Yayınları, 2011.

25 Şubat Perşembe- Bugün yazmak için çok az haber var. Önce Serkar, Kuçar'dan bir sandık dolusu armut getirdi. Bunlar hükümdar tarafından gönderilmişti. Biz biraz benim dönüşüm hakkında konuştuk. Ona erimiş karın birkaç hafta içinde akarsuları kabartacağını, bu nedenle yolların neredeyse geçilmez hale geleceğini söyledim. O, hükümdarın ayrılmam için hazırlıklarla meşgul olduğunu söyledi.

Bu akşam Mihmanbaşı oldukça konuşkandı. Sorularıma cevap olarak (ben sohbeti yuvalarındaki çekirgelerden, ormandaki çekirgelere kadar getirdikten sonra, doğal olarak oradan ormanlara ve özellikle Kaşgar Dağlarındaki ormanlara getirdim) bu sıradağların kuzeyine Kakşal⁴⁰², güneyine de Kızılye denildiğini söyledi. Doğuda Kakşal sıradağlarının devamına Mustag Dağları ve daha doğusuna Tanrı Dağları denir. Bunu biz zaten biliyorduk. Kakşal Dağlarının etekleri Kaşgar'dan yaklaşık yirmi mil uzaktaki antik Artuş kasabasıdır. Yolun ancak bir at geçişi kadar geniş olduğu çok dolambaçlı bir geçitten çıkılarak Mustag⁴⁰³ (sıradağ olan değil) denilen dik bir tepeye ulaşılır. Buradaki yol, lav seli ve dağ arasında sıkışmıştır ve burası Atalık Gazi tarafından son zamanlarda yaptırılan kale için seçilmiştir. Kalenin bir yanı sarp dağlara bitişiktir ve o on topu/silahlı olan tek yolu kontrol eder. Kul'dan ve Almatı'dan gelen yollar biraz ilerde birleşir ve tek bir yol halinde devam ederler. Sıradağlardaki diğer bütün geçitler kullanılamaz hale getirildi. Birkaç ay önce Hükümdar, işin ilerlemesini denetlemek için şahsen oraya gitti. Bir duvar zaten inşa edilmişti, ancak suya erişimi olmadığı için imha edildi. Yakub Beg, bu işte kendi elleriyle çalıştı ve zorunlu olarak tüm subay/memur ve asiller de onu takip etti. Acınacak halde dik tepelerde, yukarı aşağı sırtında büyük kayalar taşıyan Mihmanbaşı, bu zor işten yakındır. Bu, Yarkend'deki Muhammed Ömer'in Hükümdar'a benim yaklaştığımı haber verdiği zamandı. Kale sağlam bir şekilde taştan inşa edilmiş ve güvenli bir su kaynağı içermektedir. Mevcut garnizon 500 dönme Çinli'den, 200 Tungan'dan ve 300 Türk'ten oluşur. Mustag Taşgurgan

⁴⁰² Tanrı dağlarında sırasında Kırgızistan ve Çin arasında bir sıradağdır. 582 km uzunluğundadır. En yüksek noktası Cengiş Çöküşü'dür.

⁴⁰³ (Y.D.) Mustag Mus (buz) ve Türkçe "dağ"dan gelir.

(Buzdağı Taşkalesi)⁴⁰⁴ denilen kale, Kaşgar'dan üç günlük at sürüşü uzaklığındadır. Yedi-sekiz gün ötesi Isık Göl ve Almatı Ovalarıdır. Bununla birlikte Ruslar buraların ilerisine yerleşmiştir. Bu, her açıdan, Sarda'nın arkadaşının sağladığı istihbaratı doğruluyor. Mihmanbaşı yolun silahlar/toplar için tamamen geçilmez olduğunu söylüyor. O, Rusların otuz üç yıl önce Almaati'ya, onbeş yıl önce de Issık Göl'e geldiğini söyledi.

Mihmanbaşı, Rusları büyük 'cin' ve 'şeytan' olarak tanımlar ve korkunç bir şekilde yüzünü buruşturarak onların yüzlerinin buna benzediğini söyler! Düşmanını her bakımdan mükemmel bir canavar olarak tasvir eden eski bir hikâye.

Bugün büyük bir gizlilik içinde Mihmanbaşı Komoro'ya muhtemelen Hükümdar tarafından altı ya da yedi gün içinde gönderileceğimin sırrını verdi. Ancak bu bilginin daha önceki haberlerden farklı olmadığı inancındayım.

Geçen gün atlarımız ipini koparıp kaçtı ve kale duvarının üzerindeki surlara çıktılar. Kasabanın yarısını dolaştıktan sonra yakalandılar. Onların düşmemesine şaşırılmış gibi yaptım ve böylece Yüzbaşı'dan duvarın bir betimlemesini aldım. Ölçüsü on iki fit olan bir mesafe adımladı ve "bu genişliğin üzerinde bir yol vardı; her iki taraf neredeyse bir insan boyunda siperdi", dedi. Bu üste doğru toplam kalınlığı yaklaşık on altı fit yapacaktı. Duvarın kırk fit yükseklikte olması (yirmi yarda uzaktan görebildiğim kadarıyla) ve her iki taraftan zeminden içeriye doğru eğimli olduğu için alttaki genişlik yirmi fitin üzerinde olmalıdır. Giriş kapısının yakınındakinden daha kalın.

Kaşgar 28 Şubat- Mihmanbaşı her geçen gün daha fazla iletişim kuruyor. Bu akşam bizi Çinlilerin taklidiyle eğlendirdi. Bütün Türkler taklit yeteneğine sahiplermiş gibi görünüyor. O, bir Çinli asilzadesinin asilazesinin ölümü üzerine, kendisini babasının mezarına atmaktan alıkoyduğu kızı ile oğlunun okuduğu ağıt ve avutucu dörtlükler söyleyen kadınları canlandırdı. Daha sonra onların tiyatro eğlencelerini anlattı; isyandan hemen önce büyük şehirleri gezip büyük para kazanan anne, baba ve küçük kızıdan oluşan bir akrobat ailesinden bahsetti. Olay

⁴⁰⁴ İpek Yolu üzerinde günümüzde Tacik Otonom bölgesinin içinde yer alır. Antik İpek Yolu'nun orta yolu ve güney hattı kavşağındaki konumu ile ünlüdür.

gerçekleştğinde onlar Kuçar'dalardı; anne ve baba öldürülmüştü, kızı şimdi burada bir Pansadbaşının⁴⁰⁵ ailesinde hizmetçidir. Mihmanbaşı onu bir tanktan bir kova su taşıırken tanıdığını ve birbirlerine nasıl olduklarını sorarak Çince konuşmaya başladıklarını; ancak başka bir köle kız geldiği anda Türkçe konuşmaya başladıklarını söyledi. Buradaki Çinlilerin çoğunun önceden servet sahibi insanlar olduğunu söyler. Bizim günlük suyumuzu getiren yaşlı adam 1000 yambu (yaklaşık 17000l) değerinde mülke sahip olan bir tüccardı. Tabii ki şimdi servetinin tamamını kaybetti.

Kaşgar, 28 Şubat- Hükümdar görünüşe göre en cesur askerlerden biri. Vücudunda on bir yarası var, bunlardan beşi Rus mermilerinden. Yarkend kuşatılırken vücudunun sağ tarafından ve uyluğundan vurulmuştu. Yaralarını bezlerle sarıp bunlardan kimseye bahsetmemiş, herhangi biri yaklaştığında gülümsemiş ama kimse ortalıkta yokken ağrı içinde kıvranmıştı. Mihmanbaşı, savaş alanında Hükümdar'a eşlik eden diğer dokuz Mihman gibi orada hazır bulunmaktaydı. "Hükümdar bu şekilde yaralarını gizlerken bir Tungan mızrağından yüzüm çizilen ben (bize gösterdiği iz), çadırımda gece gündüz inleyerek yatıyordum. Hiç kimse yanımda olmadığında çay içmek için doğrulurdum, ancak herhangi biri içeri girdiğinde ağrı ile yere yuvarlanıyordum. Yara iyileştiği anda ben onu tekrar açtım ve eğer kuşatma iki yılda sürmüş olsaydı, tüm o zaman süresince yarayı açık tutacağıma inanıyorum. Kurşunlar arasında tekrar dışarı çıkmaya hiç niyetim yoktu. Kurşunların biri eyerimin üst kısmını vurmıştu ve bir başkası da kemerimin tokasını kırmıştı. Eğer yüzüme çarpan bir mızrak yerine bunlardan biri olsaydı ben ölü bir adamdım. Ölümüm hükümdara bildirilmiş olacaktı ve o 'Allahuekber' (Allah büyük) diyecekti 've hepsi bu! Ah sizin mermileriniz kötü şeylerdir. Eğer onlar olmasaydı cesur bir adam olurdu. Hükümdar kendi hayatını umursamıyor ama benimki benim için önemlidir. Orada yaralı yatarken iki kalbim vardı: (iki parmağını tutarak gösterdiği); biri mücadele etmemi söyledi, diğeri ise burada huzur içinde yat dedi.

⁴⁰⁵ (Y.D.) Pansadbaşı beşyüz kişinin şefi/başı anlamındadır. Yüzbaşı yüz kişinin, Mingbaşı bin kişinin başında olan kişidir. Ancak görünüşte bu terimler pratikte özel anlamlarını kaybetmiştir ve ben Yüzbaşı'nın Mingbaşı'dan daha önce geldiğini gördüm. Ancak ben sivil ve askeri Mingbaşı arasında fark olduğuna inanıyorum; 1000 köylünün başında bulunan sivil Mingbaşı, 100 askere komuta eden adamdan daha aşağıdadır. Marco Polo (Yule versiyonuna bak, i. 228) Büyük Tatar şeflerinden biri bir sefere gittiğinde, ... O sırasıyla her on, yüz, bin ve onbin kişiye bir subay ve atadığını söyler.

Gece ilk dilek (işaret parmağını çekerek) zafer kazanıyordu, ancak sabah olduğunda...ben her zaman hâlâ yat sözünü dinledim. Hükümdar bana yaralarım için sırmalı ipek kumaştan bir kaftan verdi, ancak kendi yaralarına hiç kulak asmadı.

Münşi, “O bir bahadır (kahraman)”, dedi.

Mihmanbaşı “sizin kahramanlığınız iyi bir şey”, diye haykırdı! Ben dışarı çıkmış ve kendimi öldürmüş olabilirdim, o zaman benim kahramanlığımın ne faydası olacaktı? Ancak hükümdarın gözünde hepimiz iyi savaşıyoruz. O zaman eğer biri cesur davranırsa ödüllendirilir ve eğer biri savaşta ölürse en azından pişman olunur. Ancak onun gözünden uzaktayken düşmanın yakınına gitmem. Hükümdar, birkaç kez Tunganların üzerine neredeyse yalnız yürürken üç ya da dört üst düzey subay tarafından durduruldu. Ancak o, kılıcını çekti, daha sonra saldırı için hepsi onu takip etmek zorunda kaldı. Tunganlar kılıç ve mızraklarının yanı sıra eyerlerinin tepesine asılan sekiz ya da on tane lobut taşırlar. Vurdukları adamları veya atları – hangisini vurmuşlarsa - etkisiz hale getiren bunları büyük bir güçle atarlar. Hükümdar’a eşlik eden ben ve diğer dokuz Mihman, az veya çok ciddi bir şekilde yaralandık. Eğer bu işi bırakmasaydım diyebilirim ki; diğerleri gibi mermilere alışık olabilirdim.”

Mihmanbaşı başka bir konuya geçerek Çinlilerin falakaya çok meraklı olduklarını söyledi. Onların emrinde (şehir) Kaşgar valisi olan babası, her gün 10-15 kişiyi buna maruz bırakıyordu. Bir başka ceza ise ayağın tabanı uzunlamasına açılıyor, açık tuzla dolduruluyor ve tekrar dikiliyordu. Adamlar iyileşirlerdi ama sekiz ya da on ay sonra tekrar hırsızlık yapmaya başlarlar. Daha sonra tahta kazıklar onların parmaklarının tırnaklarının her birinin altına çakılır ve sonrasında el bilekten kesilir. Ancak bir iki yıl sonra onlar kalan elleriyle tekrar çalmaya başlayacaklardı. Atalık Gazi çok daha iyi bir plana sahip, o hemen onların boğazlarını keser. Şimdi gümüş bir “kuruş” yolun ortasına güvenle bırakılabilir. Mihmanbaşı buradaki korkunç havayı canlandırdı; eğer bir adam yerde bir tane görürse o sanki bir yılanmış gibi yolun diğer tarafına geçecekti. Sadece birkaç gün önce oradaki geçidin üstünde bir hırsızın boğazının kesildiğini söyledi. (Bu geçit benim tavanımdan görülür). Kaşgar’da bulunduğumuzdan beri beş kişi idam edildi. Bir tanesi namlu temizleme

çubuğunu pazarda satan bir askerdi. İkincisi bir at çalmıştı. Üçüncüsü bir çift ayakkabı için pazarlık yaparmış gibi görünürken onları çalmıştı. Bir başkası geceleri komşusunun kümesine girip on güvercin almıştı.

Bu, ülkenin görgü ve gelenekleri için çok fazla. Çin içkisinden bahsedilirken Mihmanbaşı, Münşi'ye hiç şarap içip içmediğini sordu. Münşi fikrinden dahi iğrendiğini söylerken Mihmanbaşı daha önce Çin hizmetindeyken ara sıra içtiğini itiraf etti. Benzer durumlarda Türklerin yaptığı gibi kaftanın yakasını tutarak "Allah'ın Peygamber'i beni affettirsin", dedi; ancak ona sağlayabileceğim araçlarla günahı tekrarlamayı aldırış etmeyeceğini gösteren (şarapçı kâfir) pırıltılı gözlerle bana baktı.

Kaşgar 28 Şubat Pazar- Mihmanbaşı ve Yüzbaşı'yla, Rüstem'in başarılarıyla ilgili Firdevsi'nin bir şiir kitabına bakıyoruz. Kitap Mirzabaşı⁴⁰⁶ tarafından ödünç verildi. Bombay'da basılmış ve komik çizimlerle dolu. Çizimlerin birinde Rüstem, tepesinde Birleşik Hükümdarlık bayrağı bulunan, buhar ve yelken altında tam boy temsil edilen, buharlı bir tekne ile denizi geçmişti! Bir başka sayfada görevlileri ağızlarında parmaklarıyla onu seyrederken bir elinde şarap sürahisi, diğer elinde kadehle bir savaş dansı sergiliyor.

Yüzbaşı son derece yaratıcı bir ejderha resmine bakıp "burada Dozak (Cehennem) yerleşimcilerine küçük bir göz atıyoruz", diyerek ahlak dersi veriyordu. "Umarım onları asla gerçekte görmezsiniz", dedim. Kaftanının yakasını her zamanki tutuşuyla "Allah'ım ve Peygamber'im öyle nasib etsin!", dedi.

Mihmanbaşı ve Yüzbaşı küçük dürbünümü ödünç aldılar ve gittiler. Tıpkı muzip, şaka yapan iki çocuk gibi nefes nefese ve gülerek geri geldiler. Kalenin tepesindeki kuleye kadar gittiklerini, kimse görmesin diye biri gözlem yaparken diğerinin eski şehre kadar bütün şehri gözetlediğini söylediler.

Diğer gün iki asker firar etti. Hükümdar'ın emriyle yakalandılar, birinin burnu, diğerinin kulakları kesildi.

⁴⁰⁶ Toprak vergileri ile ilgili meselelerde vilayet valisi sekreteridir. **The Life Of Alimquli**, s. 91.

1 Mart Pazartesi, Kaşgar- Bugün yetim çocuk Hacı Rıza, Hoten Valisi Niyaz Bey'in gözetimine verilmek üzere gönderildi. Hükümdar birçok teşekkür mesajı yolladı. Rıza ve eşyaları Serkar tarafından gönderilirken bu eşyaların, çocuk büyüyene kadar valinin sorumluluğunda kalacağı ve büyüdüğünde de kendisine geri verileceğini söylediler. Bu arada, ara sıra erkek kardeşinin onu görmesine izin verilecekti ama kardeşi onun mülküne dokunamayacaktı. Kendisiyle yaklaşık aynı yaşta olan beyin iki oğluya büyütülecekti.

Mihmanbaşı, bazı Kaşgar danslarını gösterdikten sonra bana, “önceden burada çok eğlence vardı, ancak şimdi herşey İslam’a uygundur”, dedi. Daha sonra ciddi bir sofı gibi tespihini çıkarıp çekerken sürekli “Allah” diye mırıldanarak yürümeye başladı. “Şimdi hepimizin yapması gereken şey budur.” “Her biri kendisiyle yalnız başına; mutlu toplantılar ve temaşa şimdi yok”, dedi.

O, Hindularımın, kendi tabiriyle, ineklere tapmalarına kızgın. Onların ot yiyen bir tanrıya nasıl taptıklarını soruyor. Tapmak için Rusların putlara sahip olduklarını, her bir adamın boyunlarında bir tane ip olduğunu söyledi. Mihmanbaşı, bizim dinimizi onaylıyor.

Ben Hindularımın onların simgelerine inanmamaya başladıklarını söylediğim zaman, o “onlar sadece size karşı bu şekilde numara yapıyorlar; kalplerinde hâlâ onlara tapıyorlar”, dedi.

Kaşgar, 2 Mart Salı- Hoten Beyi yarın harekete geçeceği için Rıza son vedasını etmek için geldi. Cuma’ya benim için küçük bir teşekkür konuşması yaptı ve kendisinin ve uşakların bazılarının gözyaşları arasında gitti. Hükümdar’ın yarından sonra Yenihisar için harekete geçeceğine dair kötü bir haber duydum. Bayram süresince orada olmayı planlıyor – yani yirmi gün! Çözüm bulma beklentisi içinde, ayrılmak için izin isteyen bir mektup yazdım. Mihmanbaşı onu almayı reddetti, ancak Serkar’a⁴⁰⁷ söyleyeceğine söz verdi.

⁴⁰⁷ Araba, evlilik ve miras vergilerini toplayan görevlidir. **The Life Of Alimquli**, s. 91.

Rıza, Hoten hâkiminin onun gümüş ve altın bütün servetini gördüğü zaman hemen kendisine “sen benim oğlumsun!”, dediğini söyledi. Uyanık çocuk; ancak Yüzbaşı'nın dediği gibi Hac'ca gitmek onun zekâsını keskinleştirmiş.

Hayward'ın yarın buraya geleceğini duydum. Cuma onun Yarkend'deki evinden kaçtığını ve kendisini tabancasıyla tehdit eden Rıza Hoca'yı atlattığını söyledi. İç şehri gezdikten sonra evine döndü. Onun şehri terk etmesini önlemek için birlikler gönderildi. Buradaki dedikodular bu şekildedir.⁴⁰⁸

Kaşgar, 5 Mart Cuma- Bugün Guma Hâkimi şimdiye kadar diğer Hâkimlerin (Valiler) sunduğu hediyelerden daha değerli olduğu söylenen hediyelerini sundu. Dokuz tepsi Tilla (her tepside 400 veya 500), dokuz sini yambu vb.

Kaşgar, 6 Mart Cumartesi- Sabah ziyareti sırasında Mihmanbaşı ve Yüzbaşı bana eşyalarımın haberinin geldiğini söylediler. Kafiledeki insanlar yolu şaşırmışlar. Bütün sığırlar ölmüştü ve onlar eşyaları dikkatli bir şekilde bazı kayaların altında sakladıktan sonra Ladak'a geri dönmüşlerdi. Dört kişi güvenlik içinde Ladak'a ulaşmıştı. Bu habere büyük memnuniyet duyduğumu ifade ettim. Başlarındaki yetkilinin Abdullah Hacı olduğunu eklediler. Bu, talihsizlik oldu. Sohbette bir duraklama oldu ve onu tekrar başlatmak için “Abdullah Hacı, Muhammed Nazar'ın hizmetkârıdır, değil mi? Ben öyle duydum”, dedim. Şimdi Türkçe konuşmalarımın çok akıcı olmadığını biliyor olmalısınız. Kelimelerim çoğunlukla kopuk ve işaretlerle tamamlanmıştır. Bu yüzden Abdullah Hacı'ya atıfta bulunarak “duydum” dediğimde ve kulaklarımı işaret ettiğimde ziyaretçilerim beni yanlış anladı ve kafilemin güvenliği hakkındaki tüm açıklamaya atıfta bulunduğumu düşündüler. O sırada şüphelenmedim. Ancak Cuma daha sonra onların haberlere dair kendi aralarında kimin gizli muhbir olabileceğine dair konuşmalarına kulak misafiri olmuştu. En muhtemel aday olarak da Cuma'yı seçmişlerdi. Bu ciddiydi, ben ve vasilerim arasında var olan iyi anlayışı bozma eğilimindeydi. Konu daha da talihsizdi, zira bunlar benim için yeni haberlerdi. Cuma dahi bunları duymamıştı. Ben denemeye ve hatayı düzeltmeye kararlıydım. Öğleden sonra Yüzbaşı geldi ve tekrar benimle oturdu. Onu iyi haber ileticisi olarak gördüğümü, bu yüzden başımın üstünde yeri

⁴⁰⁸ (Y.D.) Elbetteki bu büyük bir abartı.

olduğunu ancak onun bu bilgilerinin doğruluğundan şüphe ettiğimi söyledim. Bu sefer haberlere güvenebileceğimi söyledi. Ben de ilk iyi haber getirenlere sırmalı ipekli kaftan hediye edilmesinin geleneğe uygun olduğuna ancak bunun yerine bir kutu (kendisinin o an oynadığı) Lucifer kibriti kabul etmesi gerektiğine dair şaka yapmaya başladım. Sanırım bu, onun sabah verdiği haberlerin eski olduğunu ima etmediğime ikna etti.

Daha sonra Hayward'ın Yarkend'ten yeni geldiğini söyledi. Bu benim için aslında eski bir haberdir. Cuma'yı tekrar zor bir duruma sokmamak için bu haberi yeni duymuş gibi yapıp onun nasıl olduğunu sordum.

Benim kervanıyla ilgili olarak Hayward'ın adamı İslam (Öyle görünüyor ki Abdullah Hacı'nın gerçek muhbiri) onu kapıda karşılayan Taşhi'ye Ladak vezirinin benim uşaklarımı ve kafiledeki adamları dövdüğünü, Tibetli rehberi tutukladığını söylemiş. Aynı zamanda bıraktıkları yerden malları getirmek için hemen atlar göndermişti ve karakış geçer geçmez olağan güzergâhta harekete geçmek için düzenlemeler yapıyordu. O gerçekten vezirin mücevheridir.

Yüzbaşı ve Mihman'la onların günlük -Tola hoş ma? -Tola obdan ma? (mutlu musun, iyi misin?) soruları hakkında çok güldük. Mihmanbaşı, ziyaretçileri kapatıp tutmanın Hokand'ın bir geleneği olduğunu söylüyor. Bir buçuk ay önce ayrılan Buhara elçisi üç ay kapalı tutulmuştu. Mihman onu görmeye gittiğinde 'Ya Hüda! Tövbe, tövbe! diye bağırıp çağırmıştı.

Ona, bizim mahkûmlara dahi egzersiz yapmak için izin verildiğini söyledim. Bu şakayı oldukça takdir etti ve "Oh! Senbüyük bir suçlusun", diyerek kahkahalarla yere yuvarlandı. Ancak tekrar ciddileşerek kendisi de bu hapsedilmeye kızdığını ekledi. Yüzbaşı benimle gizli merhamet bakışları paylaşır ve kendi adamlarının Ya Allah! diyerek "yakalarını kavradıklarını", söyler.

Münşi'nin uşağı Rahmetullah arka kapımızın hemen dışındaki sur duvarının altında, kavun bahçeleri diken bir yüzbaşıyla tanıştı. O, Seyid Bey adlı bir Buharit'tir. Onu, yüksek elmacık kemikleri ve kızıl tenli Türklerden oldukça farklı tanımlıyor. Rahmetullah, "onun hatları bizim Hintlilere benziyor", diyor. Seyit

Bey'in asıl ırkını doğru tahmin edebilmesi ilginçti –bu Buhari⁴⁰⁹ aslında bir Tacikti, onun ulusu da büyük Ari ailesinin İran koluna aitti. Seyid Bey kendisinin Atalık Gazi'ye bir vazife için gönderildiğini söyler. Atalık Gazi onu burada alıkoymuş ve bir yüzbaşı yapmıştı. O, tüm komşu hükümdarlıklardan elçilerin sürekli geldiğini ve Atalık Gazi'nin onların kötü olduğuna inandırıldığını söyler; diğer hükümdarların onun yükselişini kıskandıklarını ve kazandığı güçten yoksun bırakmayı arzuladıklarını ifade eder.

Kaşgar 8 Mart, Pazartesi- Yüzbaşı hikâyeler istedi. Ona, çok beğendiği ve Samson'u Rüstem olarak adlandırdığı Samson ve Delayla hikâyesini,daha sonra Balıklı Ova'yı⁴¹⁰ anlattım. Ruslarla yaptığımız savaş hikâyeleri istedi. Ayrıca Sir Derya üzerindeki on-on iki yıl süren ve beş yıl önce tekrar başlayan Rus operasyonlarının durmasıyla aynı döneme denk gelen çatışmalar hakkında genel bir açıklama sordu.

İnekler konusunda Hindularıma çok gülüyorlar. Sarda'nın Lak-Zang'da vahşi bir yakı takip ederken yedek tüfeğimi sırtında taşıırken boğanın öldürülmesine tanık olmamak ve beni takip etmesini istememem için aniden nasıl korkunç bir öksürüğe yakalanmış gibi yaptığını Yüzbaşı'ya naklettim. Sarda öksürüğünün gerçek olduğunu söyledi. Etkileyici bir pandomimle Mihman,onlar inek öldürmekten konuşurken gülüyorlar ama yüreklerinde “Ya Hüda' (Ah Tanrım) derler”, dedi. Fakat onlar için çare yok. Sonra Sarda'ya elinde bir bıçakla gizlice yaklaşıyor ve fısıldıyor: “Bu bıçak onca ineğini öldürdü!”

Kaşgar 10 Mart, Çarşamba- Dün hükümdarı görmeye götürüleceğine dair aldığı tiyodan sonra Münşi endişeyle bekliyor; ancak kimse gelmedi. Mihmanbaşı ve Yüzbaşı bilgilerinin doğru çıkmamasından dolayı mahcup görünüyor. Bugün Cemadar,⁴¹¹ Dadha'nın hizmetkârı, Cuma'ya “benden şüphelenildiği için şu aralar

⁴⁰⁹ (Y.D.) Buhara'da Türkler (Özbekler) ve Tacikler vardır. Özbekler yönetici ve askeri sınıf, Tacikler (daha önce yerleşenler) alt ve orta sınıfı oluşturur.

⁴¹⁰ 1853-1856 Kırım Savaşı.

⁴¹¹ Hükümdarın ve diğer saray görevlilerinin elbiselerinden ve resmi kıyafetlerinden sorumlu olan kişidir. Hükümdara ait elbiseleri muhafaza eden, sefer sırasında sultanın elbiselerinin yıkanmasını, düzenlenmesini sağlayan, aynı zamanda emirlere verilecek hil'atları (elbiseleri) da muhafaza eden

evime gelme!” diyen bir mesaj verdi. O, Hindistan’dan gelen adamın (Mirza) kurumuş barut ve Lucifer kibrit yapmayı kabul ettiğini söyler. Mirza başarısız oldu ve tek bacağı tahta bir kütükle hapsedildi ve onun tüm belgelerine el konuldu. Ben de Guma Hâkimi’nin bütün iyi hediyelerine rağmen hakkındaki kötü yönetimi ve açgözlülüğü şikâyetleri yüzünden hapse atıldığını duydum.

Kaşgar 11 Mart, Perşembe- Her zamanki gibi uşaklarım ve yetkililer tarafından verilen bölük pörçük bilgiler ve söylentileri dinlemede çok zaman harcanmıştır; bunları biraraya getirip hızla serbest bırakılma ve ayrılmama izin verilmesi için umut verecek bir zemin hazırlamaya çalışıyorum. Bazıları, bir ay daha tutulacağımızı; bazıları da üç gün içinde harekete geçeceğimizi söylüyorlar. Bugün Yüzbaşı’ya ülkemde esirlerin bile şikâyetlerini yetkili makamlara ilettebildiklerini, ancak burada hiç kimsenin hükümdara bir mektup bile götüremeyeceğini söyledim. Cevap olarak, her zamanki gibi, Hükümdarın davranışlarını açıklamak için bir dizi hikâye –tamamı yalan- icat etti.

Bugün Hayward’dan uzun ve ilginç bir mektup geldi. Onun Yarkend’deki saldırgan davranışları hakkındaki duyduğum söylentilerin büyük bir abartı olduğu görünüyor. Mektubunun ilk bölümünde Türklerin konukseverliğine övgüde bulunuyor ve bu ülkeden hoş hatıralarla ayrılacağını söylüyor. Mektubun Kaşgar’da yazılan ikinci bölümde ise o hükümdarın Asya’daki en büyük alçak/rezil/hovarda olduğunu düşünmeye meyilli olduğunu belirtiyor. Görünüşe göre o, değerli sonuçları ile Yarkend Nehri’nin aşağı ve yukarısında çok zahmetli bir yolculuk yapmıştı.

Ben Yüzbaşı’ya, Hükümdar’ın elçisinin (Muhammed Nazar), Hindistan’da bazı Armstrong silahları gösterildiğinde Hükümdar’ın elinde onlara benzeyen dört yüz tane olduğunu söylediğini anlattım; güldü ve “O aptaldır. Çinliler zamanında ülkede bir Tayfur’dan (el topu) daha büyük bir şey yoktu: şimdi Hükümdar zorlukla birkaç topu bir araya getirdi, ancak yüzü bulmaz; arkadan yüklenen silahlardan ise sadece iki taneye sahibiz”, dedi.

görevliye verilen isimdir. Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teskilâtı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, s. 228.

Kaşgar 15 Mart, Pazartesi- Sarda, Peştu Camedar’la yaptığı bir konuşmadan gizemli bir kâğıt parçasıyla geri geldi. Zorluklar sonunda muzaffer bir hava ile deşifre ettiği “Askamabol” kelimesini telaffuz etti. Ona ne demek istediğini sordum. “Rusların savaştığı bir hükümdar ya da ülkenin adıdır bu”, dedi. Biraz düşündükten sonra onun “İstanbul” (Konstantinopolis’in doğu adı)’u kastettiği anladım. Biraz daha soru sorduktan sonra Camedar’dan duyduğu aşağıdaki haberleri verdi:-

Birkaç ay önce bazı İstanbullu adamlar Rus ülkesinden (Sibirya’ya doğru kuzeyi gösterip) Kaşgar’a doğru yola çıktı. Onlar, birkaç yıl önce Rusların ülkelerinin büyük bir bölümünü fethettiğini ve hâkimiyetlerinin sonucu aldıkları 125 bin esiri bu bölgeye gönderdiklerini söylediler. Daha sonra İstanbul sultanı İngilizleri yardıma çağırıldı. İngilizler geldi ve Rusları yendi. Onların hükümdarlarını öldürdü. Bundan sonra Rus vezirler, “Yeni hükümdarımız çok genç,- hükümdarlığını yok etmeyin” diyen elçiler gönderdi. İngilizler, Rusların savaş bedelini ödemeleri ve bütün Türk tutsaklarını serbest bırakmaları şartıyla buna razı oldular. Ancak bu tutukluların bir kısmı esaret altında kaldı, üçü ya da dördü Türkistan'a kaçmayı başardı. Atalık Gazi onlara iyi davrandı ve onları ülkelerine geri gönderdi.

Orta Asya'da Kırım Savaşı ile ilgili dedikodu böyle.

Mihmanbaşı’ya Rusya’nın ele geçirdiği ülkenin durumunu sordum. Orada zulmün olduğunu ve daha sonra Ruslara karşı savaşa/başladıklarını duyduğunu, söyledi. “Şimdi çok güçlüler, fakat günleri sona ermeli. Bir tanktan gelen bir akıntı gibi, su bir süre kuvvetle akar. Ancak o, herhangi bir doğal kaynaktan çıkmamıştır ve kaynak kesildiğinde akış aniden kurur. Kitaplarımızda Rusya’nın tüm Türkistan’ı ele geçireceği ve sonra da yok olacağı kehaneti vardır. Ancak diğerleri sadece Batı Türkistan kastedildiğini ve onun (Rusya’nın) öldürücü darbe ile bu bölgede (Kaşgar) karşılaşacağını söyler. Fakat ne olacağını Allah bilir.

Mihmanbaşı’nın benim bir elçi olduğumu sandığını algıladım. Bu yüzden sadece bir tüccar olduğumu söyledim. “Eğer Melike Padişah (Hükümdariçe) bir elçi

gönderecek olsaydı o, büyük bir adam - en azından bir Mingbaşı⁴¹² (albay) – olurdu”, dedim.

Ben, Atalık Gazi'nin kendisine tabi olanlara ve komşularına bir İngiliz elçisi gibi göstererek menfaati için beni istismar ettiğine şimdi daha fazla inandım. Hükümet tarafından gönderilmediğimi defalarca ona ve Şigavul'a söyledim ve onlar da bunu onaylayıp zaten bildiklerini söylemişlerdi. Ancak onlar bu konuda dünyayı yanlış yönlendirmek isterler. Dolayısıyla onu ziyarete gittiğimde ülkede bana yapılan tüm bu geçit töreni ve birkaç bini bir araya getirip dizme yaklaşımı, gösteriş yapmak içindi. Aynı zamanda Münşi tarafından gönderilen gelmek için izin isteyen mektubumun benim teslim etmeme kadar elde tutulmasının nedeninin bu olduğuna inanıyorum, istenilen iyilik/iltimas zaten verilmişti, aksi takdirde korkunç bir kuraldışıılık/görgüsüzlük olurdu. Ancak ülkede altın, mücevher kutusu ve süslenmiş kâğıtların hava atmak için dolaştırılması onların asıl önemseddiği şeylerdi.

Mihmanbaşı, birkaç yıl önce Rusların Çinlilere bir dağın eteklerindeki çölde birkaç dönüm toprak satmasını istediğini, belirtti. Böyle bir yer için Çinliler 500 Yambu almaktan yeterince memnun oldular, ancak onlar bir yıl içinde burada bir kale yükseldiğini gördüler. Ağızlarında parmaklarıyla Rusları izlerken! Bu merkezden Ruslar her yönde ilerledi. Bu kale Almatı ve ya Vernoje'dir.⁴¹³

Kaşgar 16 Mart- Cuma, Camedar Dadha ile buluştu. O, birçok selam gönderdi ve birkaç gün önce bizim süratle yola çıkacağımıza dair çok sayıda haber aldığımız zaman Hükümdar'ın “ruhsat” (izin) verme niyetinde olduğunu ancak daha sonra İngiltere'ye benimle birlikte bir elçi göndermeye karar verdiğini söyledi, bu da gecikmenin sebebiydi. Bundan da Türkistan'dan ayrıldıktan sonra İngiltere'yemi Hükümdariçe'ye mi gitmem konusunda sorulan soruların nedenini anlıyorum. Cemadar Dadha aynı zamanda Cuma'ya bana vermesi gereken önemli bir şeyi olduğu için Kaşgar'dan ayrılmadan hemen önce kendisine mutlaka gelmesi gerektiğini, söylemiş.

⁴¹² Mingbaşı (Binbaşı) XIX. yüzyılda Hokand Hanlı'nda en yüksek askeri ve idari görevlidir. **The Life Of Alimquli**, s. 17.

⁴¹³ 1854 yılında Ruslar tarafından sınır kalesi olarak inşa edilmiştir. Valikhanof, s. 239, 240 vd.

Komoro, “onurunuzun kısmetine burada bir hapisanede gibi toplandık ve biraz da aritmetik öğrendik!”, diyor.

İssak Han (Şigavul’ın kardeşi) dün geldi ve yarın Yarkend’e geri dönecek. Yüzbaşı, Muhammed Ali Han’ın (Şigavul’ın oğlu) bayram için geleceğini ve daha sonra bizim aynı zamanda...Cümleyi bitirmedi.

“Kaşgar 17 Mart- Türkistan'daki Çin gücünün yıkılmasının son sahnesi ne gibi bir tablo yaratacaktı! Grotesk⁴¹⁴ ve kahramanın ne garip bir karışımı! Bilinci yerinde olmayan mandarinler oda etrafında oturup fethedene verilecek fidyeyi hevesle tartışırken her biri büyük ihtimalle umumi fona kendisinin katkısını azaltmak için çabalıyor. Pahalı ipekler giymiş valinin iki oğlu, konuklara çay ikram ettiler. Kızları babalarının koltuğunun arkasında titriyordu. Dişsiz, yaşlı adam, devletin koltuğuna yaslanmış, Müslümanların zaferinin sesini dinlerken sakince sigara içiyor. Sonunda ona haberi veren uzaktaki sesleri duydu. Varoluş süresi doldu. Uzun piposu dumanlanmıştı. Ardından eğildi ve külleri plakalar ve halılar altında gizlenmiş barutun olduğu bir noktaya döktü. Bu patlama sadece Çinli üst düzey yöneticileri değil, aynı zamanda onların bencil ve faydasız güçlerinin hepsini parçaladı. Onlar yıllık haraç toplamak için ülkede görevlendirilen garnizondan başka birşey değillerdi ve hiçbir sorumluluk üstlenmediler. Bir düşman geldiğinde yoksul insanlardan olağan tahsilatlarını yapmayı engellemedikleri için istedikleri gibi ülkeyi talan etme rahatlığıyla kendilerini güçlü kalelerine kapattılar. Bu yüzden onların vakti geldiğinde bu topraktan tamamen vazgeçtiler. Mihmanbaşı’m onların sonunu, kaynağı tükenen bir akarsuyun kurumasıyla karşılaştırır. Tahriplerin tamamı yerel hayal gücünü vurgular.

XV. BÖLÜM: KAŞGAR’DA GÖZALTINA DEVAM

Çinli Kadınların Güzelliği-Kurban Bayramı- Kaşgar’da Beyaz Karıncalar- Danseden Dervişler- Çay Fiyatı-Kangra Rajput Otobiyografisinin Devamı- Atalık Tarafından Köle Ticaretinin Kaldırılması- Kalmuk Yay ve Oklar- Kaşgar’da Kitapeçılar- İngilizler ve

⁴¹⁴ Eski Çağ Roma yapılarında bulunan tuhaf, gülünç figürlerden oluşmuş süsleme üslubu.<https://sozluk.gov.tr/?kelime=GROTESK> (çevrimiçi/erişim tarihi: 11.03.2018)

Franklar- Seyyahların Sabrı Azaldı- Hükümdarla Görüşme- İngiltere ve Kraliçe Hakkından Onun Gelişen Bilgisi- Veda Hediyeleri- Hükümdara Üçüncü Ziyaret- Yenihisar'a Ayrılışı

Mihmanbaşı Çinli kadınların oldukça güzel olduklarını söyler. Allah istediklerinin üzerlerine yağdırması için bir meleğe ışık vazosu verdi. Melek ülkeden ülkeye dolaşırken Çinlilerin dışındaki diğer insanların uykuda olduklarını söyleyerek geri döndü. Bu nedenle Allah'ın emriyle melek Çinlilerin üzerine bu değerli hediyeği döktü, onların kadınlarının güzelliği bu yüzdendir, en azından Doğuluların gözünden.

Bugün dış kapımdan Atalık Gazi'nin tek başına -yanında kimse olmadan- gezintiye çıktığı görüldü.

Kaşgar, 18 Mart Perşembe- Hükümdar buradan iki mil uzakta düzenlediği bir uygulama kampına gitti. Burada devam eden tatbikatlar ve üç gün sürecek bir fuarvardır. Buraya eğlenmek için gelen insanların arasında yaklaşık 500 Çinli tayfur (her bir tayfur dört adam⁴¹⁵) ve binin üzerinde atlı var (ancak kadın yok). Cuma, bütün bunları Münşi'nin damadını aramak için gittiğinde görmüştü.

Cuma, dağların kuzey doğudan güney batıya doğru kesintisiz görülebildiğini söyledi. Kuzey doğuya olanlar küçük ve diğerlerinden daha yakındır. Ben, onların ana dağların uzantısı olduğunu düşünüyorum.

Kürdan yapmak için bana selvi (cupressus torulosa) ağacı getirdiler. Yüzbaşı, bunlardan güney dağlarında (Yenihisar'dan görülenler) az bulunmasına karşın kuzey dağlarında bolca bulunduğunu söyledi. Bu ağaç inşaatta iyidir.

Kaşgar, 20 Mart Cumartesi- Bu sabah Münşi Hükümdar'ı görmek için götürüldü. Hükümdar onu içten ancak küçümseyen bir tavırla kabul etti ve "oturun ve benim için dua edin", dedi. Bunun üzerine Münşi, Hükümdar'ın egemenliği ve İslam'ın yararına olabilecek anlamda bazı resmi Arapça duaları tekrarladı. Hükümdar, "Allah'ın nimetiyle, Allah'ın nimetiyle!" diye yanıtladı. Birkaç nazik sözden sonra, başka bir odaya götürüldü ve kendisine bir kaftan ve dastarhan sunuldu

⁴¹⁵ (Y.D.) Bir Tayfur dört adam tarafından çalıştırılan büyük bir msket tüfeğidir.

ve daha sonra Hükümdar'ı uzaktan selamlaması için iç kapıya yönlendirildi. Bir kaftan hediye verildikten sonra üç gün boyunca dışarda elbiselerinin üzerine onu giymek ve bir türban/sarık aldıktan sonra aynı süre boyunca uçlarını katlamadan takmak burada gelenektir.

Veli Han Töre Kaşgar'ı aldığıında Mihmanbaşı'nın babasını kırk Yambu ödeyinceye kadar hapsedmiş ve amcasını öldürmüştü. Veli Han Töre'nin sınır dışı edilmesi üzerine, babası Kaşgar valisi yapıldı; ancak kısa bir süre sonra Kırgızlar tarafından çıkarılan ayaklanma nedeniyle yeniden Mekke'ye gitmek ve burada inzivaya çekilmek için yaz bahçesi olan son mülkünü satmaya mecbur bırakılmıştı.

Kaşgar 21 Mart Pazar- Bu öğleden sonra silahlar atıldı ve yarınki bayramı duyurmak için trompetler üflendi. Bayram'da kurban edilecek birkaç koyun ve iki deve bu eve getirildi. Münşi, ayağıyla büyük bir koça dokunduğu için azarlandı, ona Bayram koyunlarına kurban edilene kadar saygı duyulması ve bu koyunların sevilmesi gerektiği belirtildi. Bayram arifesi olan bugün cennetten kovulduktan sonra birbirlerini kaybeden ve uzun yıllar arayış içinde dolaştıktan sonra Mekke'de Arafat Dağı/Tepesi'nde tekrar bir araya gelen Âdem ile Havva'nın buluşmasının anısına devam ettirilir/sürdürülür.

Kaşgar 21 Mart, Pazartesi- Bugün Kurban Bayramı ya da Türklerin isimlendirdiği gibi 'Hyeed' dir. Bu bayram İbrahim tarafından kurban edilmek istenen İsmail'in anısındır. İbrahim'in bıçağı İsmail'in boğazını kesmeyi reddetti, bunun üzerine o bıçağı bir taşa vurdu ve taş parçalara bölündü. Bunun sebebini soran İbrahim'e bıçak "İsmail'in boğazını kesmemem Allah tarafından emredildi", cevabını verdi. Ardından Cebrail melek İsmail'in yerine sunulmak üzere bir koyunla görüldü. Bu, Mekke'ye Hac yolculuğu yapmak için gelen hacıların en büyük günüdür. Sabahın erken saatlerinde dört silah ateşlendi, sonra dört silah daha. Münşi, namazda/bayram namazında 5000 ya da 6000 insanın toplandığını(?); ve hükümdarın da orada olduğunu söyledi. Münşi Mirza____"nın tutuklanmadığını ve evraklarının da alınmadığını söyleyen bir Peştü topçusuyla tanıştı.

Mihmanbaşı bu bayramda ailesinden ayrı olduğu için çok üzgündü ve birçok gözyaşı döktü. Onların tamamı (Mihmanbaşı, Yüzbaşı, vd.) bugün geleneklere göre kendi elleriyle koyun kestiler. Hepsi de yeni kıyafetler içindeydi.

Sabahleyin Yüzbaşı, Münşi'ye görüşmemizin muhtemelen çarşamba ya da perşembe olacağını söyledi. Daha önce bu türden herhangi bir şey söylememiştii, dolayısıyla şimdi doğru söylüyor olabilir.

Kaşgar 23 Mart, Salı- Geçen yıl burada hiç yağmur yağmadı. Burada genellikle yılda üç ya da dört kez yağmur yağar, bazen bugünkü kadar az, bazen de daha fazla. Bolca gök gürültülü, ancak yağmur ve dolu yok. Yüzbaşı Andican'da bol yağmur ve dolu olduğunu söylüyor.

Bugün yakmak için getirilen tahta Hindistan'da olduğu kadar burada da oldukça bol olan ve beyaz karıncalar tarafından mükemmelce oyulmuş eski ev kerestesi idi.

Uşaklar istedikleri kadar dolaşma özgürlüğüne sahip olmalarına rağmen Kahar, bugün dışarıya çıktığında muhafızlarımızdan habersiz gitmek için fırsat kolladı. Hintliler hilenin olmamasından asla hoşnut olmazlar. Buraya hiç uymayan bir şey.

Kaşgar 24 Mart, Çarşamba- On beş dakikadan daha az yağın sulu kar yüzünden yerler çamurlu. Dün gece yaklaşık yarım saat yağmur çiseledi. Onlar bunun Kaşgar için olağan dışı bir yağış olduğunu söylüyorlar. Bu son on iki aydır yağın ilk yağmur olduğundan (Ocak ayında düşen kar hariç) gelecek on iki ay muhtemelen tekrarlanmayacaktır.

Cuma, Kadah-Bahşı'dan (topçu subayı) Mahsun Han adında bir Töre'nin elçi olarak benimle gitmeye hazır edildiğini duydu. Hazırlıkları tamam değil, yoksa ben dün çağırılmış olurdum.

Zor durumda olan Hayward'dan bir not. Kendisini ağırlayanın kardeşinin gecikmeler ve kaçamak konuşmaları hakkındaki düşüncelerini söylüyor. Yasavalbaşı,⁴¹⁶ daha sonra onun Argon'u, İslam'ı azarladı.

Hayward'ın Notlarından Alıntı

“... ve şimdi ben sizin geleceğinizi kısaca tasvir edeyim. Siz Orta Asya'da zinde, diri bir aslan gibi ağırlanacak ve eğlendirileceksiniz. Doğu Türkistan'da siyasi bir görevde istihdam edileceksiniz; Sayısız kervanla yeni ticaret yolunu açacaksınız. Çağın en büyük “Suadagar”⁴¹⁷ olacaksınız ve Lingzi Thang Ovaları'ndaki sevimli bungalovunuzda sayısız şişe şampanya içeceksiniz. “Cumartesi” için sonsuz yazı yazacaksınız ve Pamir platosunun jeolojisi ve hidrografisi üzerine bir çalışma yapacaksınız; Üç Victoria Haçı⁴¹⁸ ve birkaç K.C.Bs kazanacak ve daha sonra mutlu yaşayacaksınız. Bütün bunların zıddı olarak; ben hâlâ delice bir arzuyla boğazımda çeliğin soğuşunu hissetmek için Orta Asya'nın ıssızlığında dolaşıp duracağım. Pamir'de sayısız ovis poli öldüreceğim. Karakaş Gölü'nde yüzeceğim ve sonunda Mülk-i Amin ya da Citral Hanı tarafından köle olarak satılacağım ...”⁴¹⁹

(Hayward'dan gelen bir diğer mektupta, her ikisinin güvenliği konusunda endişeleri dile getirildi.)

Kaşgar 25 Mart, Perşembe- Mihmanbaşı ve Yüzbaşı'na dervişlerin dans etmesinden bahsettim. Onlar burada “carr” olarak anılan kurumla aynı olduğunu söylüyorlar. Her cuma, kendilerinin dini rehberleri yüksek sesle okurken belli mollalar bir camide kendi eksenini etrafında dönerler.

⁴¹⁶Kaynaklarda: Koruyucu, muhafız; İlhanlılar devrinde ordu müfettişliği görevini yapan kimse; Kırgızlarda bir hükümet memurunun yanında bazı hizmetleri, emirleri yerine getiren kişi; Yasayı korumak ve uygulamakla görevli memur; Saraydaki ayak işlerinden sorumlu küçük memur; Kadir Tuğ, "Doğu Türkistan'da İdari Teşkiat, s. 21. Toylarda düzeni hazırlayan kişi; yasakçı, yasak memuru, muhafaza memuru olarak görev yapan, tesrifatçı v e koruyuculuk vazifesinde bulunan görevli olarak kaydedilmektedir. K. Paydas, “Akkoyunlular Devlet Teskilâtı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yay., (VII), 2002, s. 215- 221.

⁴¹⁷Büyük miktarda mal alıp satan kişidir.

⁴¹⁸Düşman karşısında üstün cesaret gösteren Birleşik Hükümdarlık silahlı kuvvetleri mensuplarına verilen en yüksek kahramanlık nişanıdır.

⁴¹⁹ (Y.D.) O zamandan beri olanlara bakılarak bu tahminler çok eşsizdir. Zavallı Hayward'ın kaderi onun öngörüsünden farklı değildi. Mülk-i Âmin cinayetten şüpheleniyor ve Chitral Hanı suça azmettiren olarak en büyük şüpheliyi koruyor.

Cuma, izin alıp eski kente gitti. Yarkend'den daha büyük ve her bir inçinin kalabalık olduğunu söylüyor. Burada ahırlar yer altındadır ve bütün evlerin üst katları vardır. Şehrin beş kapısı var, Cuma bunlardan üçünü ziyaret etti. Hazreti Apak, kentin yaklaşık iki mil ötesindedir. Görünürde hiçbir İngilizce baskı (kitap) yok; Ruslar kırk Kaşgar guzunu parça başına beş ila sekiz Tilla'ya satar (31 yds.). Bir örneğini Cuma'nın denediği Hindistan çayı, jing başına kırk Tenge değerindedir (= otuz tanga / libre), yaklaşık bir pound on şilin! Cuma, fincanda sıcak çay satmak için semaverlerin altının yanık bırakıldığı üç dükkânı ziyaret etti. Pamuklu mallarla ilgili olarak da Rusya'dan gelen kervanlar durdurulduğu için bunların her zamankinden daha değerli olduklarını söylüyorlar.

Hayward'ın notuna, bizi öldürmek istemediklerine inandırmak için sebepler sunan bir cevap yazdım.

Koyunların yaladıkları ve çiğnedikleri kuruyan toprak ve çamur duvarların üstünde beyaz renkli bir güherçile oluştu.

26 Mart Kaşgar, Cuma- Sarda, kaç gün önce bilmiyorum, hikâyesini anlatmaya başladığı Kangralı adamla sonunda tekrar buluştu. İlk olarak Gilgit'teki deneyimleri hakkında daha ayrıntılı bilgi verdi, daha sonra da hikâyesini bitirdi. Mihrace'nin yetki verdiği yerli bölge şeflerinin her fırsatta onun gücünü zayıflatmaya çalıştığını söylüyordu. Öncelikle onları komşu kabilelerin üzerine saldırılarla meşgul ettiler, daha sonra (kendilerine rüşvet veren) düşmandan önce geri çekilmelerini teşvik ettiler, böylece çok büyük zarara uğrattılar. Bu durumların birinde Sarda'nın arkadaşı geri çekilme sırasında arkadaydı. O, "kumandanım beni düşmanın arkada toplandığını ve hızla yaklaştıklarını Albay'a rapor vermek için öne gönderdi. Albay hiç duraksamadan bana 'geri dön ve kumandanına sağlam durmasını ve korkmamasını söyle', dedi." Şeflerinin alçaklığını lanetleyen komutan geri çekilişine mümkün olan en iyi şekilde devam etti. "Biraz ileride, yolda, dar bir yer vardı. Yukarıdaki tepelerde yaşayan dağlı adamlar bizden önce onu almaya çalıştıkları için buraya ulaşmakta zorlandık. Bunu gören arkamızdaki Mihrace'nin hizmetindeki atlı birlikler, atlarını mahmuzladılar, bizim saflarımıza ve üstümüze doğru dörtnala koşturdular. Dar geçidin yarısını geçmeden önce yukarıdaki dağlı

adamlar bize ateş etmeye ve çok sayıda adamımızı kaybetmemize sebep olan taşları yukarıdan aşağıya doğru yuvarlamaya başladılar. Bunun ötesindeki yol, nehir kenarı ile bazı yüksek uçurumlar arasında uzanır. Ancak düşman bizden önce gelmişti. Buraya taşlar ve kayaların arkasına saklanan fitilli tüfekli adamlarla karşı kıyıyı doldurmuşlardı. Her an birileri vuruluyordu. Yaralılar ve bize bağlı olup diğer birlikler tarafından öldürülenler orada yatarken sağ kalanlar mücadelelerine devam ettiler. Arkadaşlarımdan biri, bir Goler, uyluğundan vuruldu. O devam edemedi, ancak beş altı düşman onu ele geçirmek için yaklaştığında onları kılıcıyla kesti ve körfezde tuttu. Bunu gören adamlarımızdan biri eğer kaç yarda geri gitmeye razıysa onun kurtulabileceğini rapor etti. Fakat emir vermek için hiç kimse bulunmadı ve herkes kendi derdine düşüp yoluna devam etti. Sonunda kalemize yaklaştığımız zaman elimizde kalan tek silah, dağ adamlarının eline düştü. Bu, diğer yetkililerle birlikte epey önümüzde olan olan emir subayına bildirildi. Silahını kaybetme utancından korktuğu için atıyla birlikte geri döndü. Komutanımız “Emir subayı, nereye gidiyorsunuz,” dedi. O, ‘Silahın peşine’ diye cevapladı. Daha sonra komutan ona küfür etti ve “Feda ettiğiniz bu adamların hayatları bir hiç mi ki, bu kadar sıkıntıya şimdi silah için mi girmeniz gerekiyor? Eğer siz ve diğer şefler önce kendinizi kurtarmak yerine insanları düzene sokarak görevlerinizi yapsaydınız, biz şimdi geri çekilmek zorunda kalmayacaktık”, dedi. Ancak, emir subayı baskı yaptı, adamları silahı tutarken dağlı adamlar da silahı iplerle geri sürüklüyordu. Emir subayı ipleri kılıcıyla kesti ve silahı kurtarmayı başardık ve güvenli bir şekilde kaleye vardık.”

Şimdiye kadar eski hikâye idi; şimdi yeni ya da eskinin devamı geliyor:

Siz hatırlarsınız ki; vadinin aşağısındaki büyük kaleye Albay’dan emir almak için iki kişiyle birlikte gönderilmiştim. Yoldayken gece oldu. Bölge tehlikeli olduğu için tüm silahlarımız hazır ve kibritlerimiz yanar şekilde yolculuk ediyorduk. İlerimizde mangalardaki adamların yaklaşan ışıklarını gördük. Onlar da bizimkileri gördüler ve durdurdular. Birçok bağırış ve şüpheden sonra onların kaleden bizim komutana Albay tarafından gönderilen bir grup olduklarını fark ettik. Bu nedenle yaklaştık ve emirleri aldık. Onlar, mektupları ve aynı zamanda komutanımıza kalesini terk etmesini ve daha yakın bir merkeze çekilmesini isteyen sözlü emirleri

verdiler. Eğer o uyuyorsa harekete geçmek için uyanacaktı. Bu adamlarla mesaj ve mektupları değiş tokuş ettik. Onlar vadiye geri döndüler, biz de gece yarısı civarı kalemize vardık. Mesajı duyan komutan, adamlarını uyandırdı, bohçalarını toplattı ve yeni emirleri beklemeksizin hava aydınlanır aydınlanmaz harekete geçmelerini emretti. Bu emre uyup gün doğduğunda ikili – üçlü yola çıkan ve yaklaşık bir mil ötedeki bahçeye ulaşanlara kendisini beklemedikleri için öfkelenmiş ve onları geri çağırıştır. Kaleye geri dönenler bohçalarının üzerlerine oturup Komutan, emir vermeye tenezzül edene kadar beklediler. Beklerken komşu bir vadinin ağzında bir sürü atlıyı farkettilik. Bunların sayısı çok geçmeden birkaç yüze çıktı. Sonra Komutan, “Düşman karşısında geri çekilmeyeceğim”, dedi. Biz burada kalacağız ve onlarla mücadele edeceğiz. Akşama doğru 3-4 bin dağ adamı tepeler ve nehir arasındaki ovada biriktik. Bir haberci yollayıp “Silahlarınızı ve bohçalarınızı alıp kaleyi bize bırakın. Aksi takdirde sizi öldüreceğiz”, dediler. Kumandan onları dinlemedi ve meydan okudu. Onlar ilerlediler ancak biz ateş etmeye devam ettik, bu yüzden de yaklaşmıyorlardı. Bunun üzerine belli bir mesafeye, uzağa çekildiler ve kaçamayalım diye her tarafta nöbet tuttular; kaleyi destekleyen su yolunu kapattılar. Bu şekilde on beş gün kaldık. Yemek için kestığımız birkaç tane koyunumuz vardı, onların derilerini su torbasına çevirdik. Torbalarımızı zorlukla akıntudan doldurup getirirken misket tüfeklerimizle düşmanı uzakta tuttuk. Ancak deriler kurutulmamıştı ve su korkunç derecede koktu. Ayrıca, elli kişi olduğumuz için yeterli değildi. Nihayet bizim erzağımız bitti; “kaleden vazgeçin ve siz de zarar görmeden gidin, ancak silahlarınızı ve mallarınızı geride bırakmalısınız”, diyen dağlıları dinlemeye başladık. Sonunda eğer kaleyi verirsek bizi incitmemeleri için onlara yemin ettirdik. Yemin ettiler, biz savunmasız dışarı çıktık. Onlar daha sonra her taraftan bize saldırdılar ve hepimizi esir aldılar. Biz önceden onların şeflerinden birini yakalamıştık ve Komutan onu öldürmüştü. Bu yüzden bu konuda sorular sordular ve onun kaderini öğrendikleri zaman Komutan’ı, iki camedarla cinayetle ilgisi olan askerlerden birini alıp şeflerinin mezarının üzerinde onları taşıyarak öldürdüler. Bundan sonra kendi aralarında neredeyse sırtımızdaki kıyafetler dâhil olmak üzere bizim malları bölmeye başladılar. Ben kendi pantolonumun üzerine bir çift eski deri pantolon giymiştim. Altımda başka olmadığını düşünerek eski ve yırtık olduklarını görünce onu bana bıraktılar; bu yüzden yanımdakilerden daha iyiydim. Sonra yolda

bir nehirden geçirip bizi kendi ülkelerine⁴²⁰ götürdüler. Bu köye⁴²¹ gelince hep birlikte büyük bir eve kapatıldık. Burada yeni yağmalamalara maruz kaldık. Biz vezirin oğlunun sorumluluğundaydık. O, grubumuzun bir Peštu'suna ait bir çift geniş/bol bir pantolondan hoşlandı. Onu giydirmek için benim deri olanları üstümden çektiler, böylece altımda daha iyi iki çifte sahip olduğum ortaya çıktı. Bunlar derhal yağma edildi. Hepimizin ayakkabıları da bizden alındı. Bir gün muhafızlarımız bizim evin çatısında bir sürü dikenli bitki ve çalılık topladılar ve onları ateşe verdiler. Ateş üzerimize düşmeye başladı, vezir bunu duyunca yangın söndürülürken bizim evin dışına çıkmamıza izin verdi. Biz burada altı veya yedi ay kaldık. Bazılarımız köle olarak Badahşan'a gönderildi. Onlardan biri olduğum on bir tanemiz, bizi dağların arasından yürüten birkaç Badahşalı tüccarlara satıldı.

Kaşgar 27 Mart- Goleir adamının hikâyesini bitirmeden önce diğer küçük bir konuya değinmem gerek. Bu sabah Yüzbaşı, Münşi'ye geldi, ben kalkmadan ve görevliyi dışarı çıkarmadan önce "Serkar'la konuştum ve ona, Sahib'e ne söylemek istediğini söyleyip ne de girmesine izin vermeksizin kendisini burada tutmanın büyük bir utanç olduğunu söyledim. Serkar bunu değiştirme gücünün kendi yetkisinin ötesinde olduğunu, ancak Lord Sahib'e bir elçi eşliğinde harekete geçmesine izin verileceğini" belirtti. Bu, Cemadar Dadha tarafından Cuma yoluyla bana gündüz getirilen (gerçekten de özgürlüğe kavuşan Mirza _____ tarafından yazılmış) İngilizce bir notla doğrulanır.

Akşam Mihman'ın yaklaştığını duyduğumda Camedar Dadha'ya onun ziyaretini anlatan Cuma, bana vatan hainliğinden bahsediyordu. Sohbeti çabucak çay fiyatına çevirdim. Mihmanbaşı odaya girerken o, önceden çayın 'jing' başına iki Tenge'den satıldığını söylüyordu. Mihmanbaşı yüksek sesle bunun yanlış olduğunu söyledi ve Cuma ile konu hakkında heyecanlı bir tartışmaya girdi. "Ben şahit getireceğim", diyerek ve gülerken aceleyle dışarı fırladı. Sorularıma cevap olarak; çayın Çin döneminde bir "jing"i dört ya da altı tangadan daha düşük hiç satılmadığını söyleyen iki sepoyu sürükleyerek bir iki dakika içinde tekrar ortaya çıktı. Mihmanbaşı "yarın pazarda söylediklerimi onaylayan en yaşlı adamı getireceğim",

⁴²⁰ (Y.D.) Kanjut

⁴²¹ (Y.D.) Hunza

dedi. Afallamış ve benim için bir taşla iki kuş vuran Mihmanbaşı'yı bu şekilde görmekten keyif aldım. İlk olarak Cuma'nın bana özel bir sohbette ne söylediğine dair şüphe duymak için dikkati dağıldı ve ikinci olarak benim öğrenmek istediğim çayın eski ve şu anki fiyatını ortaya çıkaracaktı. 'Jing' başına dört Tenge yaklaşık 1b ye 1s. Id dir.

Daha sonra Mihman, kitaplarımdan birinde -elçilik sekreterinin Rusya ticaretiyle ilgili bir rapor- çok sayıda figür gördü. Bu rakamların Ruslar tarafından satılan malların hesapları olduğunu açıkladım. O, "Bu ülkeyle ilgili tüm detayları sizin Bashas'a (hükümdarlık) yazacak mısınız?" diye sordu. Bu tehlikeli bir soruydu, ben de "Tabii ki yazacağım" dedim. Örneğin bugün yeni bir kedi gördüğümüzü söyleyeceğim (siz biliyor olmalısınız bizim baş eğlencemiz çatılardaki kedileri beslemektir.); aynı zamanda Ala Ahund (kendi adı) üşütmüştü ancak şimdi oldukça iyidir! Buna güldü ve sorularına daha fazla devam etmedi.

Şimdi yine Goleir adamın hikâyesi:

Üç Badahşanlı tüccar, onların at sırtlarındaki uşakları ve ayakkabısız ayaklarla ve neredeyse üstümüzde hiçbir şey olmayan on bir kişiden -biz- oluşan grubumuz yüksek geçişe gelene kadar ilerledi. Buz, uyluklarımıza kadar battığımız taze karla kaplıydı. Bu yolda öğle vaktinden akşam karanlığına kadar yürüdük. Karı geçtikten sonra kabarmış bir akıntıya geldik. Efendilerimiz bizi onların atlarının arkasına koydular. Birimiz, aşağı ülkeden bir Cat, o kadar yorgundu ki; atın sırtına binemedi. Adam onu koluyla sürüklemeye çalıştı, ancak diğer taraftan düştü. Adam o kalkana kadar kamçısıyla onu dövdü. Daha sonra bir kolunu yakalayıp, onu buz gibi soğuk suda arkasında sürükleyerek nehrin üzerinden geçtik. Karanlıktan birkaç saat sonra bir mağaraya ulaştık, burada efendilerimiz çalı ateşi yaktılar. Onlar akşam yemeği pişirirken ve yerken biz oturup kendimizi ısıttık. Sıcaklıktan kaynaklanan acı, geçitteki soğuktan neredeyse daha kötüydü. Gece yarısına yakın onlar her birimize yarım çapati⁴²² (bir tür ekmek) verdiler ve daha sonra uyumaya gittiler. Biz uyuyamadık, ateşin etrafında toplandık. Sobra kar yağmaya başladı. Üzerimize düşen eridi, ancak kısa süre sonra etrafımızdaki kar neredeyse altı inç yükseklikteydi. Sabah

⁴²² Çapati gözlemeye benzeyen mayasız ekmektir.

erkenden bir uşak atlardan birinin yemek torbasını aldı, içinde biraz un ve suyu karıştırdı, daha sonra “pişirin ve yiyin” diyerek onu bize verdi. Biz ekmeğimizi yarı pişirmeden harekete geçmek için çağırıldık. Bu yüzden pişmemiş hamur topaklarını bağrımıza koyduk ve yol boyunca yedik. Şafak vakti göz kırpmadan uykusuz, tekrar harekete geçtik ve bütün gün yolculuk ettik. Gün batımından hemen önce bir Kırgız kampına ulaştık. Efendilerimiz sıcak çadırlara girdiler, biz dışarıda ateş yakmaya çalıştık. Akşam geç saatlerde, her birimize bir bardak çorba ve biraz et verdiler. Gece boyunca çok az uyuduk. Ertesi akşam başka bir Kırgız kampına ulaştık. Kırgızlar, bize dışarıda memnuniyetle yediğimiz birkaç parça çapati verdi. Sabahleyin üçümüz buradaki insanlara satıldı ve bir sonraki geceki kampta üçümüz daha. Her biri için ödenen fiyat bir kuruş ve iki - üç Tilla(= 171’den 201’ye) üzeri. Kırgızlar burada da yememiz için biraz ekme verdiler. İleride iki kişi daha satıldı. Sonunda kalan üçümüz için pazarlık yapıldı. İş tamamlandı, bir atlı geldiğinde para ödeniyordu. O, pazarlığı bozarak bizi getiren Kırgız ile konuştu. Efendilerimiz parayı geri ödedi ve biz onlarla tekrar harekete geçtik. Geçişten sonra üç ya da dört yürüyüş sonra yerleşimsiz vadilerden geçerek, Yarkend ovalarını gördük. Buradaki köyde bir evde ağırlandık. Akşamleyin önce bir çocuk dışarı çıktı ve bir parça ekme verdi. Daha sonra yaşlı bir adam görüldü, elbisesinin göğsünden dört ya da beş tane daha ekme parçası çıkardı, daha sonra büyük bir tabak pirinç getirdi. Bu insanların iyiliği sayesinde uzun zamandır ilk kez tam bir öğün yaptık ve mutlu uyuduk. Bir sonraki durak yerimizde de bize merhamet ettiler, bizi iyi beslediler. Aynı zamanda uyumamız için uyuşturulmuş bir keçe verdiler, çünkü şimdiye kadar sırtımızda kıyafetlerimiz vardı ancak onlar yetersizdi. Ancak efendilerimiz gelip uyuşturulmuş keçelerimizi görünce bizden geri aldılar. Burada birimiz daha bırakıldı, iki kişi kalan biz Yarkend’e götürüldük. Çok geçmeden satılık köle olduğunu duyan insanlar bize bakmak için bulunduğumuz eve gelmeye başladılar. Bizim her yerimize dokundular ve hatta dişlerimize bakmak için ağızımızı açtırdılar. Bununla ne öğrendiler bilemiyorum. Yaşlı, çirkin bir kadın geldi, bir atmışım gibi ağızımı açtı. Bir gün bir adam gelip bana seslendiği zaman dar sokakta geçen insanlara bakarak, dış kapıda duruyordum, söylediği şeyi anlayamadığımı ona söyledim, ama o gülümseyerek geçmekte olan bir meyve satıcısına çağırdı. Yaklaşık yirmi erik satın aldı. Erikleri bana verdi, sonra yürüdü gitti. Bir kısmını yedim, geri kalanını arkadaşşıma

götürdüm. Ertesi gün başka bir adam Farsça ve Hintçe karışımı bana hitap etti, aynı kapıda ayakta duruyordum, kendisinin bir hacı olduğunu söyleyerek bana kim olduğumu sordu. “Ben bir Pencap'ım ve Farsça anlamıyorum”, diye yanıtladım. Dedi ki, “Neden Cemadar Dadha'ya başvurmuyorsunuz? O burada büyük bir adamdır, kendisi Pencaplı'dır ve kesinlikle seni serbest bırakır.”“Ona nasıl başvurabilirim, dışarı çıkma iznim yok, nerede yaşadığını bilemiyorum?” dedim. “Ona haber vereceğim”, diye yanıtladı. “Cemadar size bir mesaj gönderdi mi?” diyerek akşam geri döndü. “Hayır” diye yanıtladım. Dedi ki, “Bu sabah ona gittim ve söyledim, sana göndermeye söz vermişti ve bu arada pazarda sizi alan kişiyi cezalandırılacağını ilan etti. Ama yine gideceğim ve onu tekrar göreceğim.” Gerçekten ertesi gün Camedar tarafından hem bize hem de efendilerimize bir mesaj gönderildi. Cemadar bizi ekmek ve çay vererek karşısına oturturdu. Biz bitirdiğimizde “daha çok getir” dedi ve biz tatmin olana kadar o devam etti. Sonra köle tüccarlarıyla konuştu, sonrasında tüccarlar gitti ve biz Camedar'la kaldık. Birkaç gün sonra bize üzerinde kendinin ve vezirin mühürleri bulunan bir kâğıt verdi, “özgürsünüz, istediğiniz yere gidin; Bu kâğıt sizi koruyacaktır”, dedi. Kasabaya gittik, ancak ertesi gün köle tüccarları tekrar geldiler ve durumu açıkladılar. Onlar ne yaptılar bilmiyorum, biz tekrar çağırıldık ve Camedar onlara “Hükümdar yakında gelecek, karar verecek, bu arada bu adamlar benimle kalacaklar”, dedi. Ancak köle tüccarları onlara su vb. şeyler getirmek için hiç uşakları olmadığını ifade ettiler, bu yüzden hükümdar gelene kadar onlara hizmet etmemize karar verildi. Hükümdar bir ay sonra geldi. Önce ona götürüldük, selamımızı yaptık. Daha sonra tüccarlara yirmi Tilla verilmesi emrini verdi ve onun saymanının sorumluluğuna bırakıldık. İkimize de bir at ve iyi kıyafetler verildi ve Kaşgar'a gönderildik. O zamandan beri burada hükümdarın hizmetindeki askerler bize iyi davrandılar ve beslediler, ancak evlerimize gitmek için izin verilmedi.” Böylece Goleir adamının hikâyesi sona eriyor. Ancak o (Sarda'nın başkalarından dinlediği) diğer tutuklularla -Müslümanlar- yemek yemesine karar verildiğinde, Kanjut'daki kastını kaybettiğini söylemedi.

Daha önce Atalık Gazi'nin egemen olduğu yerlerde köle ticaretini kaldırdığından bahsettiğimi sanmıyorum. Eskiden burada gidip bir erkek, bir kız veya yetişkin bir köle satın alabileceğiniz düzenli pazarlar vardı; bazıları borç için

satardı, bazıları komşu Sih⁴²³ kabilelerine karşı yapılan yağmaların ganimeti için. Şimdi ev köleleri hala var ancak ticari kölelik kaldırıldı ve pazarlar kapatıldı.

Yüzbaşı şimdi 'bu nasiptir' yani Tanrının istediği kadar kader diyerek alıkonulmam için beni avutuyor; hiç kimsenin bu işte parmağı olmadığını; benim için burada belirlenen rızıklar sona erdiğinde kim ne isterse istesin başka bir yerde olacaksın diyordu. Bu amaçla beyit şeklinde bir Türk atasözünden alıntı yaptı:-

“O kaderse, Suriye’de (Şam) olmasına rağmen, yine de elinizin altındadır; ancak kader değilse alının önünde olmasına rağmen o uzaktadır!”

Kaşgar 27 Mart, Cumartesi- Cuma, Camedar Dadha'nın isteği üzerine (Hükümdarın Topçu Başı ve bir Pencap yerlisi) kendisini görmeye gitti. Ona, Hükümdar'la konuşma fırsatı olmaksızın yaklaşık üç aydır burada olduğumu söylemesini istedim. Camedar Dadha bana dileklerimi Hükümdar'a bildireceğini söyleyen İngilizce (Mirza _____ tarafından yazılan) resmi bir not gönderdi. Anlaşılan o, bütün öğleden sonra Hükümdar ile birlikte odaya kapatılmıştı. Cuma birkaç kez gitti, ancak her seferinde atını saray kapısının dışında beklerken buldu.

Kaşgar 28 Mart, Pazar- Camedar ve Hükümdar majestelerinin emriyle yapılmış bir kanalı görmeye gittiler. Bu yüzden Cuma, Camedar'la yalnız konuşma fırsatı bulamadı.

Mihmanbaşı, Çinli kadınların çok küçük ayaklara sahip olduğunu, Mançu kadınlarının ise sahip olmadıklarını söyledi. Yaptığı açıklama ise bazı ayaklanmalar sırasında Çinli kadınların savaşta adamlara yardım etmesinden dolayı Mançu imparatoru gelecekte bu tür yeteneklerden yoksun olmaları için bundan sonra onların ayaklarının küçültmesi emrini verdi!⁴²⁴

Kaşgar 30 Mart, Salı- Yüzbaşı, bana göstermek için bir Kalmuk yayı ve oku getirdi. Yay, boynuzdan yapılmıştır ve bağırsakla gerilmiştir. İki ucu geriye kavilidir, bu yüzden sicim iki dirseğe dokunur ve daha sonra keman köprüleri gibi

⁴²³ (Y.D.) Aykırı (kâfir) Müslüman.

⁴²⁴ (Y.D.) Ayakları sıkıştırma uygulaması... Tatarlar dışında toplumun her sınıfında uygulanır. (Mançular)- Williams'in 'Orta Hükümdarlık', Vol. 2, s. 8. Bu kaynak Mihrambaşı'nın söylediğini doğrular.

kalan ikisi tarafından desteklenir. Köprüden köprüye uzanan alan kırk dört inçtir; yayın kendisi baştan uca beş fit, altı inçtir. Oklar otuz dokuz inç uzunluğundadır, üç tüyü ve çeşitli şekilli demir noktaları vardır.

Mihmanbaşı, Eski Kent Kaşgar'da birçok kitapçı olduğunu; satıcıların fiyatlarda çok pazarlık ettiklerini söyledi.

Ok ve yaylarla çocuklar gibi oynayan Yüzbaşı, birini çatımın penceresinden dışarıya, havaya attı, daha sonra bu okun bir düzine atın toplandığı komşu avluya düşmesinin oldukça muhtemel olduğunu hatırladı. Bakmaya gittik, ancak bulamadık; bu yüzden ilkini bulmak için aynı pencereden bir tane daha çekti, ama her ikisi de kayboldu. Sanki bir Tatar gibi.

Cuma, kendisine yeni gösterilen topçu egzersizini, silahları etrafında hareket ettirerek boş fişekleri ateşlemeyi ve her birini iki piyade topçu erinin sorumluluğunda, arkalarında silahları bırakarak kendilerini bir süvari birliğine dönüştüren tüm binicilerin (biri biniciyi söyleyemez) oluşturduğu bir manevrayı anlattı. Her bir top dört atlı tarafından çekilir, her biri bir süvari tarafından taşınır.

Kaşgar, 31 Mart Çarşamba- Uşaklardan biri, kalenin kapısının hemen dışında toplanmış bir kalabalık gördü. Başta bulunan Atalık'ın emriyle Yasavulbaşı silahlarını ve iyi elbiselerini çıkartıyordu. O, atından da mahrum edilmiş şekilde beş askerin gözetiminde kasabaya geri gönderilmişti. Bu ani utancın sebebi nedir, bilmiyorum. Hayward'ın bu Yasavulbaşı'nın evinde ve nezaretinde olduğuna inanıyoruz. Duydum ki o, bir kere daha böyle utandırıldıktan sonra Yarkend'e gönderilmiş. Atalık da yaklaşık aynı zamanda Yarkend'e gitti, oğlu Kaşgar'da komuta etti ve bir Kırgız'ı yeni Yasavulbaşı olarak atadı. Bu adam Prens ve Hükümdar'ı aynı anda öldürmek için komplo kurdu. Prens bunu anladı ve bir gün Yasavulbaşı'yı kendi eliyle bir geçit töreninde vurdu. Daha sonra eski Yasavulbaşı aynı göreve getirildi.

Yüzbaşı bazı posta pullarından çok fazla etkilendi. Rusların da aynı şeye sahip olduğunu duyduğunu söylüyor (sanırım kâğıt paradan bahsediyor).

Kaşgar 1 Nisan, Perşembe- Cuma ve Komoro, Cemader Dadha'yı görmeye gitti. Cuma, Hükümdar'ın altı gün içinde Yenihisar için harekete geçeceğini söylüyor. Onun üç ya da dört gün sonra Mirza____ ve bizi de getirerek onu takip etmesi için emir verildi. Camedar, birçok subay sizi beraberinde getirebilirdi diye ekledi. Ama sanıyorum ki benimle daha az kısıtlama içinde olacağınızı düşünüyor, çünkü bana, siz ve Mirza ____ 'nın birbirinizle iletişim kurup kurmadığınızı anlamamı istedi, dedi.

Ben ayrıca diğer yerlerden Atalık'ın da altı gün içinde harekete geçeceğini duydum.

Yüzbaşı bir teori ileri sürdü; bu sezon insanların gücünün büyük bir kısmının onlara atış yapmasını sağlaması, yaprakları ve meyveleri taşımayabilmesi için ağaçlara gider. İlk mevsimden sonra dayanıklılık ağaçları terk eder ve insanlara geri döner. Dolayısıyla bu mevsimde insanlar durgun/halsiz ve gevşektirler.

Bir sivrisinek Mihmanbaşı'nın çayının içine düştü. O, çayın haram (kirlili) olup olmadığını sordu. Münşi ve Yüzbaşı, hem burada hem de Hindistan'da tatarcığın bir kanadının altında zehir, bir kanadının altında panzehir vardır sözü olduğu için haram olmadığına dair güvence verdi. İlk kanadın zehirli olması ihtimaline karşı tatarcığın iki kanadının da sıvı içine batırılmasına özen gösterilmesi gerekir.

Kaşgar 2 Nisan, Cuma- Vekil'in uşaklarından biri benimkilerden birine bugünden itibaren on üçüncü günde Yarkend'de olmamız gerektiğini söyledi.⁴²⁵ Yüzbaşı, bana günlük ziyaretini gerçekleştirdi. Ben gülerek "Biz gidip bahçelerde ne zaman yaşayacağız," dedim. O, "Ah, o Yarkend yönünde devam edilmeliydi; zaman şimdi yakındır, önümüzdeki Çarşamba Hükümdar Yenihisar'a gidiyor; ya Yenihisar'a gitmeden önce ya da Yenihisar'da sizin gitmeniz için izin verecek", cevabını verdi.

Mihmanbaşı 'İngiliz' ve 'Freng' arasındaki farkı sordu. Açıkladım. 'Anladım' dedi. Bir ulusun adı onun bütün komşularına bağlanılmakta. Aynı şekilde

⁴²⁵ (Y.D.) Bunun gerçek olduğu ispatlanmıştır.

bizde Batı Türklerinin tamamını Hokand, Taşkent, Buhara ya da Andican'dan gelsin, Andicanlılar olarak adlandırılır; onlar bizim tamamımızı Yarkend, Hoten ya da Aksu insanları da olsak Kaşgarlılar olarak adlandırır.

Kaşgar'da kedilere getirmesi ve götürmesi öğretilir. İyi eğitilmiş olanlar iyi para getirir.

Şigavul'un oğlu Muhammed Ali Han, Hükümdar için bir silahla geldi. Taşkesonlarla tamamlanan onun kundağının İngiliz silahları gibi olduğunu söyler (Eğer bu mühimmat kutuları için doğru sözcük ise).

Kaşgar 3 Nisan, Cumartesi- Her şeyin Allah'ın eseri olduğu hakkında konuşan Yüzbaşı'nın niçin benim sabırsız olduğum sorusuna, "benim sabırsızlığım Tanrı'nın işidir", cevabını verdim. Bunu bir gösteriş yapmak olarak gördü. Ayrıca Tanrı'nın yaşamam için belirlediği zamanın tam üç ayını burada kaybettiğimi ve onları geri getiremeyeceğim için üzgün olduğumu söyledim. O, "Hayır, hayır onlar kayıp değildir; siz göreceksiniz burada ikametiniz çok önemli sonuçlar doğurdu, daha sonra bu üç ayı bir gün gibi göreceksiniz."

Sarda, Şigavul'un geçtiğimiz günlerde iki tane dönüştürülmüş Hindu'nun boğazını kestiğini duydu. Onlar Müslüman inancını terk etmeye ve Hindu tüccarlarla Hinduizm'e geri dönmeye çalıştılar. Ancak konu Şigavul'un kulağına geldi. O da cellâdın bıçağıyla tartışmayı aniden kesti.

Kaşgar 4 Nisan, Pazar- Sarda'nın arkadaşı, Çinliler zamanında onların kölelerinin başlarından "mumya" çıkardıklarını söyledi. Mumya, Doğu hurafesine göre her türlü yara veya hastalığı iyileştirebilen esrarengiz bir ilaçtır. Tüm fatifler (hatta İngilizler) mumya ilacı⁴²⁶ elde etmek için mahkûmları kurban etmekle suçlanır. Sarda'nın arkadaşı, "mumya"ya ait hikâyeyi Yarkend'den birkaç yıl önce Gilgit'teki evine dönmüş kaçan bir köleden duyduğunu söylüyor. O ve yirmi köle daha yirmi gün boyunca istedikleri kadar üzüm yemeleri için bahçeye konmuştu. O, baş aşağı duran kafalarının jiletle kesildiği kurbanların "mumya"larının üzerine

⁴²⁶ Mumya ilacı ismi ile tanınsa da ilaç değildir. Çoğunlukla Pamir, Altay, Himalaya ve Tibet dağlarında bulunur. Parlak siyah renkte zifte benzeyen ve insan vücut ısısında eriyebilen, acı bir tada ve karakteristik bir kokuya sahip, suda kolay çözülebilen alkolde çözülmeyen bir üründür.

damladığı kavurma tavalarını görmüştü! (Bunun üzerine) o ve diğerleri kaçmayı tasarladılar. Diğerlerinin mumyaya çevrildiği sanılıyor!

Bu masalın kahramanı Gilgitli bir adamdı. O her eve yalnızca bir erkek ve kadın bırakarak fazla vatandaşlarını satma alışkanlığında olan eski bir Gilgit hükümdarı Gur Ali tarafından esaret altında satıldı. O insanların koyun yerine kurban edildiği ziyafetler yapardı (Indus'taki Dardu kabilelerine karşı yamyamlık iddialarını duymuş olsam da onların yenilip yenilmediğini söyleyen tanık yok).

Ölmek üzere olan Gur Ali, on bir şefini yaşadığı güçlü kuleye çağırdı; ruhları kendi ruhuna eşlik etsin diye huzurunda onları öldürdü.

Kaşgar 5 Nisan, Pazartesi- Bugün yazmak için bazı haberlerim var. Hükümdar ile beklenen ikinci görüşmemi yaptım. Bu öğleden sonra Serkar geldi. Yüksek rütbeli bir subayın benimle iletişime geçeceğini ya da Hükümdar'ı görmek için alınabileceğimi bildirdi. "Atalık Gazi hangisi emrederse ben her şekilde memnunum", dedim. Birkaç dakika sonra Serkar, "Hazırlanın, çünkü bu akşam gönderileceksiniz", dedi. Sanırım ilk duyurusu beni denemek amaçlıydı.

O gittiğinde Yüzbaşı'nın tavsiyesiyle, bir "nazar" sunmak için (elimde kalan en son) iki silahı hazırladım. Bu ülkede bulunduğumdan beri bu iki silaha imrendiklerini biliyordum; çünkü onlar silahları kendi kullanımım için sakladığını biliyorlardı. İngiliz yapımı ateşli silahlar, bu ülkede onların herhangi biri ortada bırakılacak kadar yaygın değildir.

Akşam saat sekizde alındım. Beni önce saraya yakın bir meydana, sonra bir yan sokaktan iki tarafında topların dizilmiş olduğu bir büyük geçide götürdüler. Kapı açıldıktan sonra koridorlardan geçtik ve Çin fenerleriyle aydınlatılan bir meydana çıktık. Karşıda bir köşk vardı. İçerden aydınlatılmış açık işli duvarlarla oldukça etkili bir hoş bir havası vardı. Kılavuzum köşke giden merdiven basamaklarında benden ayrıldı. Tek başıma çıktım ve odaya girdim. Bir köşede, kafesin bir açıklığına yakın Atalık Gazi oturuyordu. Bana hoş geldin demek için elini uzattı ve rahatça oturmamı (ben tabii ki, Türkistan'ın eziyetli oturma pozisyonunu aldım) söyleyerek beni karşısına oturttu. Sağlık vb. olağan konular hakkındaki sorulardan sonra bir Hintli

Camedar olan tercümanı çağırdı. Camedar geldi ve oturduğumuz pencerenin altında durdu. Konuşmamın tamamını veremem ama sohbet bir saatten uzun sürdü. Ancak başlıca hususlar şöyledir: -Hükümdar, ülkesini ziyaretinden dolayı büyük bir onur duyduğunu söyleyerek başladı; onun iktidarı ve yüceliği İngilizlere karşı daha aşağıdaydı; Melike Padişah (Hükümdariçe) ile karşılaştırıldığında yalnızca bu kadar büyüktü (küçük parmağının ucunu göstererek).⁴²⁷ İki ülke arasında İngiltere ve Rum Sultanı (Türkiye) arasında olduğu gibi dostluk olabileceğini umduğum yanıtını verdim. İngilizler ve arkadaşlar arasındaki farklılık düşünülmez (Bu cevabın, daha önce verilmiş eski bir cevap olduğunu söyleyeceksin, ancak bayatlamasına neden olan beyanı da hatırla). O, “Tanrı onu bağışlasın/versin” dedi ve sonra onun kardeşi olduğumu söylemeye devam etti. Tüm vatandaşları benim kullarımdı ve komşu uluslar benim ona gelişimi duyduklarında (Rusya ve Hokand’dan bahsediyordu) onun saygınlığı büyük ölçüde artacaktı. Hükümdariçe veya Lord Sahib (Genel Vali) tarafından gönderilmediğimi söyledim, ancak onun şöhretini duyarak sadece kendi isteğimle gelmiştim; yapabileceğim tek yardımın ilişkileri hakkında bilgim olan kendi topraklarım ve hükümdarım hakkında bilgi vermek olabileceğini söyledim (Tercümanın, bütün bunları çevirirken sesini neredeyse bir fısıltıya soktuğunu fark ettim). Hükümdar, kardeşi olduğumu vb. söyledi ve bana daha önce hiç İngiliz görmediğini ancak gücünü ve doğruluğunu çok fazla duyduğunu söyleyerek birçok övgüler etti. Sözlerine, onlardan (İngilizlerden) kendilerine zarar verici hiçbir şey gelmeyeceğine ikna olduğunu ekledi. Daha sonra “ben sizi kardeşim olarak düşünüyorum ve ne önerirseniz yapacağım. Ülkenize bir elçi göndermeyi düşünüyorum. Sizin tavsiyeniz nedir,” dedi. Ben, “niyetiniz çok mükemmel ve elçinin gitmesi çok arzu edilen şeydir”, dedim. O, daha sonra “Bir elçi göndereceğim ve ona Hükümdariçe’ye iletilmesini istediğim bir mektup vereceğim”. Ben, “bu çok iyi bir plan”, dedim. “Öyleyse şimdi zamanla ilgili...o ne zaman gitmeli,” dedi. “Sizin istediğiniz gibidir, ister benden önce ya da benden sonra, isterseniz benimle gönderin, ancak yapılması gerekenlerin hızlı bir şekilde yapılmasını tavsiye ediyorum”, dedim. “Elbette elçim sizinle gidecek, siz elçinin yakında gitmesi gerektiğini düşündüğünüz için sizi üç gün daha burada tutacağım, daha sonra siz

⁴²⁷ (Y.D.) İlk görüşmede hükümdariçe ‘Hindistan Genel Valisi’ ya da ‘Hükümdar Paşa’ yken, Şimdi onun hükümdariçe hakkında her şeyi bildiğini fark ettim. O dersine iyi çalışmış.

Yarkend'e gideceksiniz ve Yenihisar ya da Yarkend'de onu sizin sorumluluğunuz altına vereceğim", dedi. "Çok iyi," dedim ve "eğer emrinize uyarsa ben, daha sonra ona sorulmasını beklediği her şeyi, muhtemelen benden dinlenmek için boş zamanınız olmadığı başka şeyleri açıklarım. Bizim idarecilerin huzuruna geldiği zaman kendisi bir cevap veremezse diye bu konularda sizin emirlerinizi alabilir", dedim. O, "elbette bunu yap. Yarın akşam birlikte başka bir konuşma yapacağız ve mezarı (bir Müslüman türbesi) ziyaret ettikten sonra gideceğim Yenihisar'da bir tane daha. Ben ayrıca bir insan (bir "peser"⁴²⁸ ya da oğlu kelimesi yakaladım ancak tercüman öyle söylemedi) göndereceğim. O, siz ve benim aramda gidip gelecek, aracılığıyla iletişim kurabileceğimiz kişi olacak. O geldiğinde yanında kimsenin bulunmasına izin verme, sadece siz ikiniz. Bütün uşaklarını uzağa gönder ve aramızda ne olursa olsun ülkenize dönene kadar bunları kendinize saklayın," dedi. Bunu yapacağıma söz verdim. Hükümdar, "İngiltere Hükümdarlığı üzerine parladığı her şeyi ısıtan bir güneş gibidir. Ben soğuktayım ve ışınlarının bir kısmının bana düşmesini arzuluyorum. Ben çok küçük bir adamım, dünün adamıyım. Bu birkaç yılda Tanrı bana bu harika ülkeyi verdi. Sizin gelmeniz benim için büyük bir onurdur. Kendi ülkenizde bana yardım etmenizi umuyorum. Size burada ne tür hizmetler sunabileceksem benden istemelisiniz ve benim için de aynısını yapmalısınız. Siz geri döndüğünüzde bana dair nasıl bir rapor vereceksiniz?", dedi. "Hindistan'a ulaşan ününüzün, olması gereken gerçeklerin yarısı olduğunu onlara söyleyeceğim", dedim. Güldü ve elini uzatarak benimkini salladı. Daha sonra, "Siz Türkistan'a kendi malınızı bir uşakla göndermeye devam etmelisiniz. Melike bana bir elçi göndermiş olsun ya da olmasın, o karar verecek; ancak sizin kendi özel temsilciniz gelip gitmeli. Senelik bir tane gönderir misin?", dedi. "Eğer siz izin verirseniz, kesinlikle bunu yapacağım", cevabını verdim. "Bu doğru. Onunla her çeşit malı ve istediğiniz herhangi bir şeyi soran bir mektubu gönderin. Bana her zaman emir verebilirsiniz ve sizin mektubunuzun gelişi bana servet gibi olacaktır", dedi. "Bu vesileyle sizin iyilik ve refahınızın bilgisini de sık sık alabileceğim. Bu da benim en büyük memnuniyetim olacak." Hükümdarlığınız'ın yüzlerce yıl var olacağına inanıyorum", dedim.

⁴²⁸ Farsça erkek evlat anlamındadır.

Bu şekilde biraz daha konuştuktan ve çayımı içtikten sonra bana verilecek bir kaftan için birini çağırdı, ancak onu aldıktan sonra tekrar beni oturttu ve “Allah için (önce Allah)”, söyleyeceğim her şeyi ifade ettim. Ben bir Müslüman’ım ve sorumluluklarımdan dönmeyeceğim”, diyerek önceki bazı konuşmalarımı tekrarladı. Sonunda gitmeme izin verildi. Hükümdar’ın oğlu göründü ve bana dış kapıya kadar eşlik etti. Anlaşılan, sohbetin ikinci yarısına doğru, tercüman bana gösterilen iltifat ve hürmet için yeterince memnun görünmediğimi düşünmüş. O Hintçe “bu büyük prensin daha önce hiç kimseye (söylemediği) o kadar çok şeyi size söylediğini düşünün”, dedi. Onun ayağa kalkıp “Allahuekber’i söylememi ya da bu türden başka bir ritüeli uygulamamı bekleyip beklemediğini bilmiyorum. Fakat Hükümdar böyle bir şeyi açıkça beklemedi. O, tercümanı durdurdu ve ona yalnızca ne emredildiğini söylemesini emretti.

Dışarı çıkarken Hükümdar’a ziyaretimin sonuçlarını duymak isteyip gelen ve benimle oturan bütün görevlilerin “Mübarek” dilekleriyle hücumu uğradım.

Bu sabah Serkar özel harcamaları için olduklarını söyleyerek bana Hükümdar’dan ayrı bir hediye olarak altın ve gümüş Yambu torbaları ve biraz altın yaprak getirdi. Değerlerinin yaklaşık 690 Paund olduğunu tahmin ediyorum. O, Münşi için yaklaşık 45 Paund gümüşle tekrar ortaya çıktı. Bana muhteşem altın ve nakışlı kızıl saten bir kaftan ve yüksek kadife bir başlık, Münşi ve diğer bütün uşaklar için başka elbiseler getirdi. Kısa bir süre sonra güzel süslemeleriyle bir at geldi, iyi dileklerle uzatılmış kollarla dua edilirken dizginleri elime konuldu. Bu akşam yine Hükümdar’ı görmeye götürüldüm. Münşi’me izin verilmesi dışında herşey aynı. Ben oturtulduktan az sonra köşke gelip uzaktan Hükümdar’a selam vermesine izin verilen Münşi’me Hükümdar, sakalını sıvazlarken esselamünaleykem mırıltısıyla cevap verdi, “o iyi bir adam, adamcağız”, (bechâra⁴²⁹: arkadaşlığın vazgeçilmez bir terimi) diye ekledi. Daha önce olduğu gibi konuşması Hükümdariçemiz ile karşılaştırıldığında esas itibarıyla kendi değersizliğine geldi. İngiltere ile olan dostluğunun yanısıra benimle olan özel arkadaşlığımızı ilerletme arzusunu dile getirdi. Yüzümü görünce Tanrı’nın bunu iyi bir işaet olarak

⁴²⁹ Bechara, Beshara, Bashara Arapça iyi haber anlamındadır.

algılamasını aklına soktuğunu söyledi. Onun nezaketinin çok kuvvetli olduğunu, benim, bunu hak etmek için çok önemsiz olduğumu, hepsini hükümdariçem ve ulusum adına kabul ettiğimi söyledim. Sabahleyin bana gönderdiği hediyeye atıfta bulundu ve “Hayır, hayır, hepsi sizin için, özellikle sizin için oluşturduğum özel dostluk adına. Hükümdariçeniz için bazı uygun armağanlar hazırlıyorum ve siz benim arkadaşım olduğunuz ve ben ülkenizin geleneklerini bilmediğim için kendisine gönderilecek uygun şeylerin ne olduğunu söyleyeceğinize güveniyorum. O çok büyük ve ben çok küçüğüm; sizden hiçbir şey gizlemiyorum; siz benim ülkemin durumunu biliyorsunuz. Keçe ve bunun gibi şeyler (gülerek ve yerdeki hasır örgüyü işaret ederek) dışında hiçbir şey üretmez. Bu yüzden siz bana tavsiyede bulunmalısınız.” “Birbirine verilebilecek en değerli hediye dostluktur; ancak eğer tavsiye vermede herhangi bir faydam olabilirse, hizmetinizdeyim”, dedim. “Bunun için size güveniyorum”, dedi. Yenihisar’da bulduğumuz zaman hepsini ayarlayacağız. Burada işle çok meşgulüm. Burada Rusya (?), Hokand, Buhara ve bütün bölgelerden insanlar var, ancak ben Yenihisara’a gitmeyi, fazladan bir elbise gibi işi üstümden atmayı amaçlıyorum. Sonrasında birlikte çok konuşacağız. Bana vereceğiniz her tavsiyeyi en küçük noktaya kadar takip edeceğim”, dedi. “Bir elçi gönderme planı siz ve danışmanlarınızın niyeti ve bilgeliğinizdendir. Eğer onun uygulanmasında ben, İngiliz geleneklerine dair bilgilerimle naçizane hizmeti yapabilirsem bu benim en büyük arzumdur”, cevabını verdim. Daha sonra parmaklarını sayarak “yarın Çarşamba, ertesi gün Perşembe, sonraki gün Cumadır”, dedi. Oğlumu burada bırakarak Yenihisar için hareket edeceğim. Onunla birkaç gün kalın (ülkem ve tüm vatandaşlarım hizmetinizdedir) ve Cuma günü Yenihisar’a benimle buluşmak üzere gelin. Bu ülkede aldığım ilk yer olduğu için, oraya büyük sevgim vardır ve oradaki türbeye olan bağlılığımı sunmak istiyorum. Bütün konuları orada düzenleyeceğiz ve ben sizinle iki ya da üç rütbeli ve bilgeli bir adam göndereceğim. Ülkemden ayrılan ve daha sonra ülkenize sizinle gidene kadar sizi elleriyle yerleştirecekler”, dedi. Biraz daha konuştuktan sonra “büyük bir utanç hissediyorum, çünkü bir zamanlar bir İngiliz bu ülkeye geldi ve o zaman burada bir soyguncu olan Veli Han Töre tarafından öldürüldü”, dedi. “Biz onda elinizin olmadığını biliyoruz ve sizi suçlamıyoruz. Konuştuğunuz yolcu bir İngiliz değil, bir Alman idi; ama yine de onun ölümünden çok üzülmüştük, çünkü o Türkistan’a

gelişinin öncesinde Hindistan'da misafirimizdi”, cevabını verdim. Altıparmağını tutarak dedi ki; “Bu, burada iktidarda olduğum yıl sayısıdır; öncesinde ben hiç kimseydim.” “Doğum hakkıyla tahta çıkan hükümdarlar kendi iktidarlarını hiçbir haktan almazlar. Ancak Timur ve İskender iktidarı gibi kendi çabalarıyla elde eden büyük hükümdarlara hayranlıkla bakılmaktadır”, şeklinde kendisine yanıt verdim. Hükümdar kaftanını tuttu (a la Türk) ve “Tanrı kelimelerini doğru yapsın”, dedi (Siz harika özlü konuştuğumu söyleyecekseniz, ancak bu ülkenin geleneğidir, Tupper burada büyük bir edebi karakter olurdu).

Yine Atalık, “Yarkend’e bir diğer İngiliz geldi; onun kim olduğunu biliyor musunuz?”, dedi. “Tibet’te onu kendimle götürmemi isteyen bir İngiliz’le tanıştım, ancak ben ona ülkesine giriş için Hükümdar’dan sadece kendim için izin istediğimden dolayı bunu yapamayacağımı söyledim”, dedim. O ‘Hangi İngiliz gelirse, o bana hoş gelir’, dedi.

Bundan sonra gitmeme izin verildi. Öğleden sonra Hükümdar’ın armağanı olan üç ağır cüppe giymekten nerdeyse boğulmuş haldeydim. Bu, ülkenin bir geleneğidir. Ben girdiğimde hükümdar yeni kaftanları giydiğim için bana “mübarek” (ya da mutluluk) dedi.

Hediyelerimi getiren Serkar'a onur kaftanı vermeye çalıştım; Ancak Mihman'ın (misafirinin) en küçük hediyesini kabul ederse Hükümdar boğazını keser diyerek bir şey almayı kesin olarak reddetti. Ona hükümdardan izin almasını denemesini söyledim.

7 Nisan Çarşamba, Kaşgar- Hükümdar bu sabah erkenden Yenihisar için harekete geçti. Sarda, kendisine Johnson'un sözde “Nana Sahib'i”⁴³⁰ aramakla uğraştığımı söyleyen bir toprez (silah kurucusu) ile buluştu. Eskiden Hoten piyade komutasında olan Muhammed Ali, şimdi bazı askeri yetkilerle Eski Kaşgar’dadır. O

⁴³⁰ 1857 yılında Meerut şehrinde bulunan Britanya Doğu Hindistan Şirketi ordusuna bağlı olan sepoy askerlerinin isyanı ile başlamıştır. Bu ayaklanma Hindistan’da askerlere ve sivil halk arasında yayıldı. Hint Ayaklanması'nın baş idarecilerinden olan Nana Sahib "Maratha Konfederasyonu Devleti" nin devlet başkanının resmi evlatlığı olup onun mirasçısıydı. Geniş bilgi için bkz: Saul David, **The Indian Mutiny: 1857**, Viking Pub., 2002. Christopher Hibbert, **Great Mutiny: India 1857**, Penguin Pub., 2000.

bir Peştu'dur ve diğer Peştular tarafından da böyle kabul edilir, bu nedenle kesinlikle bir Hindu olmalı. Ek olarak, burada aslen Hindu olan başka bir Hoten subayı var. O "Kenhaya" adlı bir Brahman'dır. Cuma, onu Hoten'e yerleşmeden önce Ladak'ta yerli bir temsilci olarak biliyordu. O, Yarkend ve Ladak arasında işverenleri için ticaret yapıyordu. Çin egemenliği Hoten'de sona erdiği zaman Müslümanlığa döndü ve Habibullah Han'ın bir emriyle bazı komutanlıklar ona emanet edildi. Şuanki ismi İslam'dır ve Sarda'nın arkadaşları, Mihrace'nin adamlarının karargâhı olan Eski Orda'da (saray) yaşar. Bu nedenle o, kesinlikle "Nana Sahib" değil. Eskiden Sihlerin (Chutter Sings) altındaki bir adam olduğunu ancak ikinci Sih savaşımızdan sonra Ladak'a kaçtığını söylemeyi unuttum. İlki, hem ismi hem de görevine bakıldığında Jhonson tarafından bahsedilen adama uyuyordu. Ayrıca tüm Hoten piyade komutasında iki Muhammed Ali olması muhtemel değildir.

Sarda'nın arkadaşı, Atalık Gazi'nin hizmetinde hiç eski isyancı olmadığını söylüyor. Toprez (silah kurucusu) önce Hoten'deydi. Hoten düştükten sonra birkaç ay Yarkend'de ve şimdi burada. Elbette bütün Hintli görevliler vd. ile arkadaşlık yapıyor, onları iyi biliyor ve hepsi için açıklamasını yapar.

Onun gidişiyle ilgili hiçbir şey söylenmezken bana ayrılık izni verildiği, buna karşın onun tutulmak istediğini tahmin ettiğini söyleyen Hayward'dan bir not. Bunun bugün kullarımdan birinin duyduğu çirkin bir söylentiyle doğrulandığını söylemekten üzgünüm. Ona Atalık Gazi'den bir elçi Hindistan'a geri gönderilmem gerektiği ve Hayward'ın güvenli geri dönüş için rehin tutulacağı söylenmiş.

Cuma'ya, hemen nüfuz sahibi olan ve mantıklı ve dostça görünen Camedar Dadha'ya gitmesini (ve mesajımı iletmesini) emrettim. Bir İngiliz'in burada iradesi dışında tutulduğu müddetçe bir elçi göndererek herhangi bir iyilik beklemek işe yaramaz ve eğer onlar Hayward'ın gitmesine izin (verirlerse) kendilerini hükümetimizle herhangi bir iletişim kurma sıkıntısından kurtarabilirler...

"8 Nisan- Camedar Dadha, Cuma tarafından gönderilen mesajıma cevap olarak; Hayward ve Mirza ___ Yenihisar'dan grubumla geri gönderilecektir."

XVI. BÖLÜM: KAŞGAR'DAN YARKEND'E DÖNÜŞ VE BURADA BEKLEMEK

**Dağların Görünüşü- Türk Arabası- El Arabaları- Karlı Dağlar-
Yenihisar ve Halkın Farklı Görünüşleri- Askerler- Hükümdarla Veda
Görüşmesi- Tercüman Gulam Kadir –Kraliçe İçin Hediyeler- Çin
Resimleri- Büyüleyici Hava- Stereoskop- Sıkıştırılmış Çay- Hindu
Önyargıları ve Tehlikeli Şaka- Yarkend'e Varış- Kaşgar ve Yarkend
Arsında Antik Çağ Kalıntısı Chihil Sitom- Yarkend'in Nüfus
Yoğunluğu- Hoten Hakkında Özel Bilgiler- Tanınmayan Sarıgöl-
Hayward'dan Not- Gulam Kadir ve Onun Conolly'nin Hatıraları-
Suçluların Uzuvarının Kesilmesi- Çarşıdan Steroskop- At Yemi- Hoten
Altını- At Terbiyesi- Palampur Fuarı- Yanlış Ağırlık Kullanmanın
Cezası- Bir İngiliz Feodalı Olarak Keşmir Mihracesi- İnfaz-
Schlagintweit'in Cinayeti- Dönüş İçin Hazırlılar**

Kaşgar'dan Yepçang'a, Cuma 9 Nisan- Saat 10'a yakın hareket ettik. Uşakların çoğu ve bütün bavullar iki "araba" (ülke arabaları) içinde geldi. Kötü rüzgârlı bir gün ve aralıklarla yağın yağmur. Serkar benimle kalenin biraz uzağına geldi, sonra benden ayrılmak için atından indi. Kırmızı giysili Yasaval, Serkar'ın vekili Abdullah Ahund, Yüzbaşı ve onun grubu bana eşlik ediyor. Yepçang'da kahvaltı yaptık. Burada eski bir eve yerleştirildik, bir Mihmanbaşı onu hazırlamak için gönderilmişti. Bu ev Yepçang'ın yöneticisine aitti. Sarda ile yaklaşık bir mil uzaktaki bir takım kum tepeliklerini görmek için dışarı çıktım. Burada Kakşal ve Karandağ Tepeleri'nin, kuzeye doğru, tepelerin batıya bakışları ve güney ve güney batıda dev karlı sıradağların (Kızıllart ya da Kızılye) muhteşem manzarası vardı. Yeni başlayan toz fırtınasına kadar Kaşgar Kalesini açıkça görebiliyorduk ve yön saptayabiliyorduk. Geri döndük ve "araba"nın geldiğini gördük. Onlar bir çift devasa tekerlekli, şaftlardaki bir at ve şaftlardaki demir halkalar buyunca uzanan uzun koşum kayışı ve iki başıyla arabanın altındaki dingile tutturulmuş eğimli arabalardı. Her bir at, her şekilde geriye doğru gidebilen ayrı bir çift koşum kayışına ve her biri ayrı dizginlere sahiptir. Atların boyunlarında büyük pedlerle/yumuşak destek omuzdan tutturulan bir çeşit boyunduruk vardır; boyundurüğün dışında hamutta olan

bütün etki, atın üzerindeki ped/yumuşak destekten bırakılarak/ayrılarak koşum kayışlarıyla üstünden atılır.

Başka bir gün, kum tepelerine (hava açılmıştı) bir sefer daha yaptım. Yön kavramım gelişti ve dağların her tarafını gördüm. Arpa ve buğdaylar birkaç inç yüksekliğinde filizleniyorlar. Başka bir ürün için çok geniş aralıkla boyunduruğa vurulmuş çift boğayla toprağı sürme işi devam ediyor. Ben yürek parçalayıcı ya da daha ziyade budalaca çalıştırılan bir çift de at gördüm. Delikleri olan su kabağı testileri sarı gagalarıyla küçük bir karatavuk kuş türünü yerleştirmek için evlerin kenarında ağaçlara yapıştırıl. Karatavuklar güzel şarkı söylerler ve yaz aylarında koyu maviye döndükleri söylenir. Türkler onları “kara-kucak” diye adlandırır. Bana burada bir çerak tohumundan altmış dört çerak Hint Mısırı üretildiği söylendi. Buğday ve arpa daha az. Kaşgar bölgesinde hiç pirinç yetiştirilmez. Ayrıca çok hafif ve kullanışlı olan bazı Tatar el arabalarını fark ettim.

Bazı ağaçlar neredeyse yapraklı; hepsi filizleniyor. Nehirler oldukça boş, ekim için kanallar tarafından kurutulmuş. Atalık'ın emriyle bir köprü inşa edildiği üçüncü nehirde büyük işler devam ediyor. Akarsuyun ortasına (uçları her iki tarafta) iki iskele yapmışlar. Bu iskeleler demirle birlikte bağlanmış ve büyük taşlarla doldurulmuş tahta kalaslardan oluşuyorr. Daha az detaylı iskeleler, daha doğrusu dalgakıranlar, akarsuyun faaliyetlerinden köprünün üstündeki setleri korumak için inşa edilmiştir ve dalgakıranlarla köprü arasındaki boşluklara kökleriyle setleri güçlendirmesi için söğüt çubukları dikilmiştir.

Çayırdan ayrılan son nehrin havzası hariç bütün toprak ekilidir. Çiftlik evleri bütün bölgeye dağılmış, onların meyve bahçeleri ve fidanlıkları birkaç yüz metre ötede manzarayı saklıyor. Yolda birçok araba ile karşılaşılır.

Yapçang'dan Yenihisar'a, 10 Nisan- Beyaz kırağı ve yol kenarındaki gölcüklerde ince bir buz tabakasıyla bulutsuz bir sabah. Dağ manzarasını görmek için başka bir gezi düzenledim. Her tarafta mükemmel bir görüntü. Güneybatıda, tepesinden en az beşte üçünden kar inen büyük dağlar var. Kuzey ve Güney sıradağları batıya doğru gidiyor. Burada daha alçak dağ kolları ve hiçbir karlı sıradağın görülmediği belirgin bir açıklık (Batı'nın biraz kuzeyi) var. Böylece

sıradağlar sonunu göremediğimiz derin bir koy oluşturuyor. Neredeyse bizim hemen güneyimizdeki güney sıradağları devasa bir boğum halinde doruğa ulaşır. Ancak kuzey sıradağları uzaktan kaybolana kadar doğuya doğru devam eder; daha alçak yükseltilerin daha uzun sıralarından geldiği karlı dağların uzun duvarı (ilki Karantağ daha ilerisi Mustag) ovaya (Kakşal, Artuş vb. gibi değişik isimler atında) doğru gider. Bu alt sırtların üstünde ve yüksek dağlara paralel sekiz dağ geçidinin (küçük geçitleri) geçildiği Aksu'ya giden yol uzanır.

Yüzbaşı hastalandı ve yolculuğun bir bölümüne “araba”yla devam etti. Yolun yarısında bir köyde dastarhan ve pilav için durduk. Daha sonra Yenihisar'a sıcak bir yolculuk. Ülke, kışın tahmin ettiğimden daha fazla ekili. Burada birkaç otlak alanı var.

Yenihisara'a ulaşmadan önce, bana koyu kırmızı renkli saten bir elbise ve kadife başlık giydirdiler; bende övünçle yolculuğa devam ettim! Kalenin yakınında bir camide Kolab'dan (Batı Türkistan'ın küçük eyaletlerinden biri) gelen elçinin kampı karşısında misafir edildim.

Mihmanbaşı'm Ala Ahund'la yolun yarısında buluşup devam ettik. Sayısız memurlar ortaya çıkıp sonra da hızla kaybolmaktalar ve sonunda kafileye katılmaktalar. Bu memurlar herseyi hazırlamışlardı, bizi kalacağımız yere götürdüler.

Yenihisar Pazar, 11 Nisan- Geride kalan birkaç aydan çok daha keyifli bir gün geçirdim. Uzun inzivamızdan sonra dünyaya tekrar gelmiş gibiyiz. Kalenin kapısının hemen dışında, bir camide yaşıyoruz ve kasabayla arası yaklaşık çeyrek mildir. Camimiz yerden biraz yüksektir ve bir taraftaki kapalı bir platformda oturunca kişi, bölgenin uzunca bir bölümünü görebilir. Bu platformun bir tarafı açık bırakılmış, ancak caminin kapısının karşı tarafı Hindistan'da “kanat” (genellikle çadırların yan duvarları gibi kullanılır) adı verilen türden ipek perdelerle kapatılmıştır. Diğer “kanatlar”, dört tarafı caminin sonundan köşelere doğru ilerleyen bir dizi küçük odalardan oluşan küçük, açık bir alanı çevreler. Uşaklar için çadırlar camiye ait olan bir tankın yanında, küçük bir bahçeye yerleştirildi. Kale kapısı yaklaşık 100 metre uzaklıktadır ve kasabaya giden bu yol bütün gün yüksek sesli bir kalabalıkla dolup taşar. Bu kalabalık Hükümdarın cömertliğinin topal, kör ve

çevredeki bölgeden toplanan profesyonel dilencilerle bir sürü sakat yoksul insan dağılımını görmek için toplanır. Yaklaşık üç aydır çıplak duvarlara baktıktan sonra, bu yaşam ve etkinlik sahnesini izlemek son derece keyif vericidir: Kalabalık aşağı yukarı hareket ediyor, küçük çocuklar onların kenarlarında dolaşıyorlar ve dünyanın her tarafında olduğu gibi gidip-gelenleri rahatsız ediyorlardı. Çocuklar, ya da dört inç derinliğinde yerden kalabalığın hareketleriyle ayağa kalkan tozları botlarıyla sürüklediler ve birbirlerine fırlattılar. Bir ‘şeytan’ (Küçük bir kasırga, Hindistan’da olduğu kadar burada da), kumu döndürerek havaya kaldırdığında görmekten zevk aldıkları için oraya ona koşup girdap içine başlıklarını atmak ve mücadele etmek için kendilerine ortak bir neden buldular.

Burada uzun koni başlıklarının yan taraflarının içinde bir su kabağı testisi taşıyan “fakirler” ya da “dervişler” vardır. Bunların yüzden fazlası para dağıtımını beklemek için bir sıraya oturdular. Bu avareler, periyodik olarak sadaka istemek için yabancıların konakladıkları yere gelirler ve ekmek veya pirinç yardımı aldıklarında ellerini açıp sakallarının ucuna kadar yüzlerinden aşağıya yavaşça indirirken ‘Allahuekber’ ile bitirecekleri Arapça dua söylerler. Uzun Arapsaçlı (burada nadir görülen) biri, bana Farsça hitap edip kendisi için değil dizginleriyle yönlendirdiği sıra dışı iyi görünümlü atı için dilendi. Daha önce atlı dilencileri duymuştum ama hiç görmemiştim. Onların diğer yönde at sürdükleri söylenir. Geri kalanlar arasında daha önce Kaşgar’da da gördüğüm tek gözlü, dört ya da beş yaşında küçük bir çocuk olan en eğlenceli genç dilenciye tanıdım. O, yanlış telaffuz ettiği Arapça duaların arasında Türkçe gevezelik ederek ceketinin eteklerine akanlar arasında büyük şeker parçaları ya da en cazip görünümlü fıstığı seçmek için konuşmasını yarıda keser. Ailesi dilenmeye yollamadan önce onu heyecanlandırıyor sanırım, zira hiçbir şey onun akıcı ama anlaşılmaz nimet çağrılarını durduramıyor.

Ayrı bir kalabalık da siyah kenarlı şapkaları ve beyaz başörtüleri ile (onların kışlık başlıkları) kadınlar tarafından oluşturulur. Bu grup, benim konutumun önünde geçerken küçük tül peçelerini yüzlerine indiriyorlardı. Saygın erkekler ve yerel yöneticiler geçerken ve benim bir kâfir olacağımı asla düşünmeden, ipek elbiselerim ve sarığım içinde beni biraz havalı bir Müslüman kabul edip ‘Esselamünalyküm’ diyerek selamlıyor, kıvrılmış elleriyle hafiften eğilerek bana saygılarını sunuyorlardı.

Kale giriş kapısında giren ve çıkanın hiç bitmediği bir atlı akışı var: gümüş kakmalı kemerleri ve kılıçları, omuzlarına asılı silahları ve parlak giysiler içindeki görevliler; beli gevşek mat renkli cüppeler, bol kıyafetler ve büyük beyaz sarıklar içinde mollalar; İngiliz atları gibi yaklaşık gözlerine kadar kapatılan ahır giysileri içinde efendilerinin atlarını talim yaptırmaya ve sulamaya götüren yüksek botlar giymiş seyisler.

Evimin diğer tarafında bazı insanlar meyve bahçesi sulama sistemi için sırtlar ve oluklar kazmakla meşguller. Hiçbir İngiliz bundan daha ağır çalışamaz ya da daha fazla iş yapamaz. Onlara biraz ekmek vb. gönderdiğimde başlarıyla selam verdiler ve sıcak yüzünden mantolarıyla kapatılan şişe şeklindeki kabaklarını suyla doldurarak yemek yemek için birlikte oturdular. Fakat bunu uzatmadılar, ekmeklerini yediler ve derhal işlerinin başına döndüler. Yeni kazılan bu toprakta sadece iki kez secde ederek namazlarını kılmak için işlerini yarıda bıraktılar.

Yine aynı tarafta ayrıca mavi giymiş bir komutanın öncülük ettiği kırmızı giyinmiş bir piyade birliği topluluğundan oluşan duvarla çevrilmüş barakalarla dolu bir yer uzanır. Üniformaları oldukça oryantal bir görünüme sahiptir: dizlerinin altına uzanan, katlanmış kenarları ve yanlardaki parçaları siyah uzun elbiseler; benzer geniş pantolon ve kırmızı uçlu mavi konik bir başlık; kese ve küçük imbiklerin olduğu bir kemerinyan tarafına asılmış kavisli eğri bir kılıç. Düzenli bir biçimde yürümek konusunda hiçbir fikirleri yok, yalnızca şeflerinin ardından dağınık şekilde gelirler.

Öğleden sonra Münşi için iyi, süslü koşum takımlı bir at geldi ve Hükümdar'a 'Allahuekber' demek için kaleye götürüldü ki; daha önce bunu uzaktan yaptırmıştı. Eyer bezi, üzerine Çin nakışlı kumaştı.

Yüzbaşı ateşlendi, ona kinin verdim.

14 Nisan Pazartesi- Bu sabah Hükümdar ile ayrılık öncesi bir görüşme yaptım. Kaleye, boş duvarlarla çevrili geniş bir cadde sonunda bir kapıya kadar götürüldüm, avlunun sonunda içeri girerken Hükümdar'ı bir odanın penceresinde otururken gördüm. Her zamanki gibi karşısına oturtuldum. Bana rahat etmemi söyledi. Tercüman çağrıldı ve sağlık durumlarına dair sorulardan sonra tamamını

tekrar etmemin imkânsız olduğu uzun bir sohbet başladı. Yüksek dereceli bir seyidi elçi olarak benimle göndereceğini söyledi. Geçitlerin açık olduğu, kayısların yeni meyveler oluşturduğu zaman gitmeliyiz. (Bildirmek için kesmeliyim ki; Müslümanlar, ay takvimi kullandığı için mevsimleri ay isimleriyle belirtemez ve bunun yerine hasat zamanı veya belirli meyvelerin olgunlaşması gibi doğa işaretlerini kullanmak zorundadırlar). Yarkend'den, Şedulah'tan, Tibet'ten ve Keşmir'den ben ve ilerleyişimiz konusunda haber almak için haberciler göndereceğini bildirdi. Daha sonra bana “Keşmir Mihracesine bir mektup göndermeli miyim? Ne tavsiye ediyorsunuz?”, diye sordu ve yüzümü incelemek için ileriye doğru eğildi. Kendimi cevap vermekten mazur göstermeye çalıştım, ama o bana baskı yaptığı için “elbette o sizin dilediğiniz gibi olsun; fakat benim düşünceme göre büyük Hükümdarlar haraç veren şeflere mektup, vb. göndermeye tenezzül etmemeli”, cevabını verdim. “Bilmek istediğim tek şey buydu: uygun gördüğünüz zaman sizin emrinizde olacak Keşmir'den geri göndereceğiniz bir adam tayin edeceğim”, diyerek bu konuyu hemen kapattı. Şimdiye kadar yaptığı gibi Keşmir'de haber yazarı babında bir tüccar tutup tutmaması gerektiğini sordu. “Muhakkak ve umarım yakında Lahor'da karşılıklı bilgi ulaşımını sağlayabilecek bir temsilciniz de olacak”, dedim. Bütün bunları, büyük bir sabırsızlık sonrası, ilk defa olarak bunların benim dışında konular olduğunu ve kendi düşüncelerinin ona rehberlik etmesi gerektiğini belirttikten sonra söyledim. Ancak o, “siz Hindistan hakkında her şeyi biliyorsunuz, eğer öğrendiği konularda tavsiyesini vermezse bir arkadaşına sahip olmanın faydası nedir?”, diyerek her şeyi özel dostluk üstüne yükledi. Sonra Melike Sahib'in (Hükümdariçe) büyüklüğü ve onun ışınlarının düştüğü her şeyi ısıttığı güneş gibi olmasına dair biraz daha konuşuldu. (Burada tercüman Hint kültüründe güneşin kaçınılması gereken bir düşman ve gölgenin yaşamın en büyük nimetlerinden biri olmasından dolayı, güneşin gölgesini insanlar üzerine düşürmesi gibi bir benzetme kullanmaya çalışırken kendi kafasını karıştırdı). Hükümdar böyle büyük bir egemenliğin arkadaşı olmaya layık olmadığını, ancak onun ışıklarında ısınmasına izin verileceğini umut ettiğini söyleyerek devam etti. Etrafı düşmanlar ve kıskanç güçlerle çevrili olduğu için bizimle dostça ilişkiler kurmayı istiyordu.

Konu tekrar benimle olan dostluğuna geldi. Kalbimin onunla birleşmiş olduğunu ve hemşerilerime nazik duyguları ve nazik davranışları anlatmam gerektiğini söyleyerek cevap verdim. “Uşaklarınızdan birini, Münşi ya da başka birini bana sıkça göndermeyi unutmayın, kendimden size haber göndereceğim; ayrıca bu ülkeden ne isterseniz isteyin, hepsi sizin hizmetinizdedir”, dedi. Muhakkak yapacağımı söyledim. Konuşmanın tamamı boyunca sürekli bir gülümsemeyle ve her bir cümleye “Makul mü, Sahip Shaw?”, “beni anladınız mı?” diyerek, basit Farsçasıyla bana doğru eğilerek konuşuyor ve her zamankinden daha dostça davranıyordu. Asalet veya resmiyete bağlı hareketler bir kenara konulursa bana karşı tavırları oldukça düşünceli ve arkadaşçaydı. Çaydan sonra son olarak bana bir kaftan giydirildi. Ellerimi ellerinin arasına alıp eve dönerken güvende olmamı dilediğini ve beni Tanrı'nın koruması altına bıraktığını söyleyip oldukça müşfik şekildeveda etti. Daha sonra ellerilini açtı, benim güvenliğim ve başarıım için bir Arapça dua okudu, bir “Allahuekber” deyip elleriyle yüzünü ve sakallarını sıvazladı. Tercüman Gulam Kadir, Hükümdar'ın söz verdirdiği gibi Hükümdariçe'mize hediyeler için ipuçları yazmak amacıyla benimle geçici evime gönderildi.

Gulam Kadir oturdu ve konuştuk. O, Rampire'den bir Peštu'dur ve Runjeet-Sing yönetiminde Haree-Sing savaşı zamanında Hindistan'ı terk etmiştir. İngiliz işgali sırasında Kabil'deydi. Bir rupiye küçük bir bakır para satın alan bir İngiliz'le ilgili bir hikâye anlattı. Ona paranın muhtemelen çok eski olduğunu açıkladım. Gulam Kadir, sonrasında Şehr-i Şebz, Buhara, Hokand (Ruslarla savaştığı yer) ve şimdi de burada hizmet veriyor. O, Hükümdar'ın İngiltere ile dostluk ve ticari ilişkide bulunmasına çok hevesliydi; şimdi bu yeni İngiliz yolu ve Atalık Gazi'nin de yardımlarıyla bu konuda büyük bir ilerleme olacağını düşünüyordu. Onun neden bahsettiğini bilmeme rağmen yeni yolumuzdan hiç bahsetmeksizin ben de öyle olacağını umuyorum, cevabını verdim. İpin çoğunu ona verip laflarının hemen peşinden gitmemenin daha iyi olacağını düşündüm. “Burada olan büyük bir engel var, Kanjut soyguncu kabilesi; ancak İngilizler yol boyunca kalelerini inşa etmeyi bitirince onlardan korkumuz kalmayacak (Kullandığı kelime tahkim edilmiş bir polis karakolu anlamındaki 'thanna'ydı)”, diye devam etti. “Ne kalesi?” diye sorduğumda; “Oh, o mükemmel bir plan ve yolları kervanlar için oldukça güvenli bir hale

getirecek”, şeklinde cevap verdi. “Ne demek istediğinizi bilmiyorum!”, dedim. O kadar kaçamak cevap verdikten ve defalarca tekrar ettikten sonra, sonunda; en çok arzu edilen şeyin İngilizlerin Türkistan’a açılan yeni yolda aralıklarla kaleler inşa ettiği söylentileri olduğunu ve bunun çok arzu edilmişinden bahsetti. Güldüm ve “Ah, bu benim geldiğim yeni yol mu? Orada kesinlikle bir kale bulunmuyor”, dedim. O “Onlardan biri Şedullah’tadır”, dedi. Ben, “Oh, demek istediğin şey buydu. Şedullah’taki kale Yarkend’deki sıkıntılar sırasında Keşmir Mihracesi tarafından yaptırılmıştır. Lord Sahip, Türkistan sınırında böyle bir tacizden haberdar olduğunda çok kızacaktır”, dedim.

Şimdi arkadaşım Gulam Kadir’in oldukça iyi ustaca bir hamlesiydi. Beni bir ikileme düşürdüğünü sanıyordu. Ben ya Hükümdar’a söylediklerimin aksine İngilizlerin Mihrace’in yaptıklarından sorumlu olmadığını ve dolayısıyla Mihrace’nin İngiltere’ye bağlı olmadığını ya da Yarkend topraklarında inşa edilen bu kalenin bir İngiliz ihlali olduğunu itiraf etmeliyim.

Gulam Kadir beni durdurdu ve “beni yanlış anladınız”, dedi; “Hükümetinizin yolu korumak için kaleler inşa etmesi çok arzu edilmektedir. Kanjutlara karşı bir sefer yapmalı ve onlar itaat altına alınmalıdır. Böyle bir fetih yapmak İngilizler için önemsiz bir şey olacaktır.” “Hükümetimizin, Mihrace’in sınırlarının ötesinde kısmen veya tamamen Türkistan sınırları dâhilinde olan bir eyalete müdahale etmesi pek olası değildir. Bu, Atalık Gazi’nin yapması gereken şeydir ve Kanjutları Yarkend Nehri’nden uzaklaştırmak için hazırladığını duyduğum planını gerçekleştireceğini umuyorum”, dedim. Gulam Kadir, “Şu anda o bir tepe savaşı ile çok meşgul”, dedi. Ben “Her neyse, tüm bu konularda İngiltere’nin çıkarları Atalık Gazi’ninkiyle aynıdır. O, Himalaya’yı geçmek istemez, çıkarları dağların kuzeyinde güçlü ve dostça bir gücün varlığına dayanmaktadır. Böyle olduğu takdirde İngiltere her bakımdan kazanacaktır. Ticaret uğruna eğer Atalık Gazi’nin elçisi gelecek olursa ben çok mutlu olacağım.”

O, “şimdi Hükümdariçe için uygun armağanların ne olduğunu siz yazar yazmaz gitmeliyim”, dedi. Buna bazı cevaplar vermeye zorunlu kaldım. Bu yüzden fazla detaya girmeden bu ülkeye özgü ve çok hantal olmayan şeylerin en kabul

edilebilir ve göndermek için uygun hediyeler olacağı, cevabını verdim. Bu bölgenin yeşim taşı, ipek eşyalar, vb. gibi bir ürün listesi hazırladı. Ben harekete geçmeden önce mümkün olduğunca hızla geri geleceğini söyledi. Ancak görünmedi ve biz hemen yola koyulduk. Yenihisar pazarından Toblok'a geçtik. Akşam dışarı çıktım ve dağların yönünü inceledim. Buradan görülebilen kayda değer bir çöküntü var, Cuma'ya göre buradan Kolap ve Badahşan'a giden bir geçiş var.

Toblok'tan Kızıl'a ve Aklangar'a, 13 Nisan- Kızıl'a ulaşmadan önce Orda'nın⁴³¹ ve Budhana'nın⁴³² duvarlarında bütün figürleri bozulmuş Çin tanrılarının büyük çizimleri ile Hitayların harabe bir Ortang'ını⁴³³ geçtik. Mihmanbaşı, kalıntılara bakıp buradayken neâlemler yaptıklarını hatırlayıp iç çekti, bununla birlikte, diğer Müslümanlar etraftayken böyle konuşmamaya dikkat eder.

Kızıl'dan kuzeye doğru yüksek karlı sıradağlar ve boşluklarda alçak kum tepeleri görülür.

Köyden ayrıldıktan sonra yönümüzü belirledik. Yüzbaşı'nın daha önceden gittiği Kızıl'a sıcak sürüş. Eski mahallede misafir edildik ve öğleden sonra su deposu yakınında bir ağacın altında oturduk. Akşam, yönümüze karar verdik. Ladak'a geri dönüş rotasının zorlukları tartışıldı: otlakların ve yüksek rüzgârların Karakurum Li'de gerekliliği. Cuma, ilerlemenin en iyi yolunu büyük bir ciddiyetle açıklıyor: Soğuk rüzgârlara gelince; kırk Tanga'ya bunlardan kurtulabiliriz. Yarkend'de bize muska yazabilecek bir Molla var. Hepimiz bunu yanımızda taşıyoruz ve bu Molla asla yanılmaz. Münşi ve Comora dahi buna kahkahalar attılar, ancak Cuma, onlara bunun çok ciddi bir gerçek olduğuna dair güvence verdi. Akşam Yüzbaşı gündüz susuz çölde at sürmektense gece Aklangar'a bir arabayla gitmeyi önerdi. Kabul ettim; ancak araba yerine ata binerek hareket etmeyi taklif ettim. Burada Kaşgar'a dönecek olan Mihmanba'sım Ala Ahund ve Koblan'dan (Yasavul) müşfik bir şekilde ayrıldık. Onların her birine bir elbise, bir türban ve iki ya da üç Tilla parçası verdim. Yol göstermek için önden giden bir adamla birlikte saat sekiz buçuk civarında harekete geçtik. Serin bir gece. Adama at sürerken grubun eğlenmesi için hükümdar ve kaplan

⁴³¹ (Y.D.) Orda: bir mahkeme binasıdır.

⁴³² (Y.D.) Ortang: Bir Çin askeri garnizonudur.

⁴³³ (Y.D.) Müslümanların dediği gibi Budhane ya da put tapınağı.

hakkında bir hikâye anlatması için çok baskı yaptık. On bir buçukta Aklangar'a ulaştık. (her zamanki gibi üç saat, üç taş). Yataklarımı (Cuma'nın atının arkasında getirdiği) yaydım ve yerde uyudum.

Ala Ahund Hükümdar'ın hazine dairesinde gördüğü dürbün gibi tuhaf bir şeyi anlattı. Üstünde birkaç çizik olan küçük bir parça kâğıdı ona yerleştirdince siz hemen gerçek erkekler ve kadınlar, toplar, evler, vb. görürsünüz. Görmüş olduğu bir Avrupa odasının mobilyalarını, kanepelerini vb. tanımlıyor. Cuma, Rus elçisi tarafından getirilen bir stereoskopu kastediyor.

Aklangar'dan Gökribat, Çarşamba 14 Nisan- Akşam altı buçukta harekete geçildi ve Gökribat'a serin bir yolculuk yapıldı. Yüzbaşı, şimdi kendi topraklarında (Dadha'yı kastediyor) olduğumuz için buranın keyfini çıkarmalıyız, istediğimiz pazarlara, kırlara ya da bahçelere gidebiliriz. Şigavul tarafından buraya bizi karşılamak için gönderilen Gökribat Beyi ve bir Yasaval Pançbaşı tarafından karşılandık. Yüzbaşı beni yürüyüşe çıkardı, yoldan gelen başka atlıları görünce beni bıraktı. Bu kişinin Yenihisar'a giden Muhammed İshak olduğunu öğrendim, ancak onu görmedim. Küçük bir köy evinde misafir edildik; daha önce konakladığım değil.

Akşam Yüzbaşı, Yasaval ve Bey geldi ve benimle oturdular. Bey Türkiye'yi vb. ziyaret etmiş bir hacıdır. İstanbul, Mısır, Rus savaşları, vb. hakkında uzun bir konuşma yaptık. Buhara, İran ve Trabzon (burada dokuz gün tutuklu kalmış) üzerinden İstanbul'a gitmiş. Varna Kuşatması ve Sivastopol'un "Lanwar" (Londralılar?) olarak adlandırdığı (bölgenin) İngilizler tarafından ele geçirilmesinden bahsetti. Bütün bu yerler ve olayları bilen biriyle tanışmak kendimi evdeymişim gibi hissettirdi. Yüzbaşı'ya, Sultan'ın, Melike'nin (Hükümdariçe) iyi bir dostu olduğunu söyledi. Benim şimdiye kadar verdiğim her haberi doğruladı. Mısır'dan (Kahire) İskender Aden'e (İskenderiye) demiryolu ile bir Tilla'ya mükemmelce ve kısa sürede gittiğini söyledi. Buralarda, Rum'un her şehrinde, bir Türk'ün yanı sıra bir Frenk valisi var, dedi. Yüzbaşı benim bilgilerimin teyit edilmesiyle çok ilgilendi.

Sadi Hoca, Çinliler ve Yedi Hocalar arasındaki büyük savaş sırasında burada olduğunu, çok sayıda Müslüman'ın donduğunu ve büyük tanklarda öldürüldüğünü

söyledi. Ağaçlar tamamen (neredeyse) yapraklandı, şeftali ve kayısının küçük meyveleri oluşur.

Üç ya da dört fit uzunluğunda ve bir ayak kalınlığında büyük, sıkıştırılmış çay silindirleriyle yüklü deve kervanlarıyla karşılaştık. Bana onların başarısız bir şekilde başka bir yere gönderildikten sonra Yarkend'e geri getirildiklerini söylediler. Türkler sıkıştırılmış ya da kalıp çayları sevmiyorlardı.

Gökribat'tan Yarkend'e, 15 Nisan- Yüzbaşı ve onun adamlarının yanında Yasaval Pençbaşı'yla sabah yaklaşık saat altıda harekete geçtik. Daha önce yola çıkmış, Yenihisar'ın yeni hâkimin hizmetlileri olan yaklaşık yüz atlıdan oluşan bir grupla karşılaştık. O, son zamanlarda Yarkend'de gümrük şefiydi. Ardından Kotval veya Yarkend sulh hâkimi geldi, Hükümdar'a saygısını göstermek için ziyaret ediyor. Daha sonra bazı Kuçar ve Aksu şefleri ve çeşitli insanlarla (aralarında Âlim - Din Öğretmeni Şefi – de bulunan) tanıştık: Bu adamlar bu kasabalar alındığında Atalık Gazi'ye muhalefet ettikleri zamandan beri Yarkend'de tutukluydular ya da gözetim altında tutuluyorlardı. Özgürlüklerine daha yeni kavuşmuşlardı..

Kahvaltı için bir köyde durduk. Burada neredeyse bir felaket oldu. Gudilerimden biri olan Komoro, Yüzbaşı ve Pençbaşı'yla otururken istediğim bir şeyi getirdi. Adamlarıma karşı her zaman sevecen olan Yüzbaşı, “Bak diğer insanlarla yemek yemeyecek bir çeşit insan, bir Hindu var burada”, diyerek ve gülerken Pençbaşı'na Komoro'yu işaret etti. Pençbaşı, Komoro'ya küçümseyici bir şekilde oldukça kaba bir tonda ona sordu: “Sen Hindu musun?” Komoro aniden içgüdüyle ya da Yüzbaşı'nın olağan sevecenliği dolayısıyla“Hayır, ben bir Müslüman”ım diyerek ve gülerken ayrıldı. Hemen ikisi de büyük bir heyecanla “kendi ağzıyla bir Müslüman olduğunu söyledi”, diye bağırıldılar ve sonra bana dönerek “ikimiz de bunu söylediğine şahidiz”, diyerek zıpladılar. Ben, bu şakanın bir devamıymış gibi görünerek sakin kaldım ve gülerken “evet, ben de duydum, demek ki; öyle kararlaştırılmış. Ama şimdi gel, kahvaltı için bekliyorum ve yemek soğuyor”, dedim. Oldukça şaşkın görünüyorlardı, konu üzerinde hâlâ konuşarak ve şiddetlenerek oturdular. Onları yavaş yavaş diğer konulara ve Yüzbaşı'yı güldürmekte hiç başarısız olmayan bir - iki eski şakalara yönlendirdim. Orta

Asya'daki fanatik Müslümanların ne kadar katı olabileceğini bildiğim için bir süre oldukça endişeli olduğumu itiraf edeyim. Müslümanlığa dönen biri alışkanlık icabı eski inancını tekrar etse ya da 'Yek huda' (yaygın genel Fransızca Mon Dieu cevabıyla) bile dese böyle birinin putperestliğe meyletmesine izin vermeyecekler, ancak onu İslam ve ölüm arasında seçim yapmaya zorlayacaklardır. Yüzbaşı daha sonra bana Komoro'nun ucuz kurtulduğunu söyledi; sadece kendisi ve Pençbaşı orada olduğu için şanslıydı, böylece onlar meseleyi Kaza'nın kulağına gelmeden beni düşünerek örtbas edebildiler.

Bu küçük kazadan sonra yolumuza devam ettik ve Yarkend'den gönderilen bir dastarhanla ağırlandırıldık. Şimdi bizi, Dadha'nın, Yarkend'e kadar bana eşlik etmek için gönderdiği Hocend'li Taşhoca adlı bir Tacik subayı karşıladı. O, bana tek namlulu, İngiliz hükümeti markalı - V., taç ve şahlanan aslan - bir tüfeğini gösterdi. Yarkend'de yeniden doldurulmuştu.

Geçilen arazi bir bahçe gibiydi; bütün ağaçlar yapraklı (Kaşgar'dan daha sıcak) ve meyve bahçeleri çiçek açmış.

Eski evime götürüldüm ve burada tekrar yaklaşık bir düzine sıcak yemeğin plduğu bir dastarhan yemek zorunda kaldım. Bundan sonra Dadha'yı görmeye gittim ve oldukça samimi bir toplantı yaptık. Dadha, tekrar gördüğü için sevincini ve Kaşgar'da göremediği için üzüntüsünü ifade edip beni candan karşıladı, kucakladı. O, buradaki ziyaretime ilişkin bir masal (kıssa?) ile ilişki kurdu.

“Her canlının dilini anlayan Süleyman, kendisine karşı ona tabi olanları uyaran ve ondan uzak durmasını söyleyen kurtların hükümdarına kulak misafiri oldu. Süleyman önüne Kurt hükümdarını çağırdı ve bu yanlış beyanda bulunmasının nedenini sordu. Kurtların hükümdarı “Eğer yanına yaklaşıp seni, Süleyman, gördülerse, onlar asla bana saygı göstermeyeceklerdi!” cevabını verdi.

Herhangi bir yorum yapılmadan sunulan bu benzetmeye güldüm ve Atalık Gazi her ne kadar bana çok dostluk ve iyilik göstermiş olsa da Dadha ilk arkadaşım ve bu yüzden sevgimde önceliği vardır, cevabını verdim. Buna benzer biraz daha konuştuktan sonra ben “uzun süren yokluğun ardından sizi görmeye gelmeyi

erteleyemezdim, ama şimdi sizi daha fazla diğer işlerinizden tutmayacağım”, dedim. “Hayır, hayır, benim tek şikâyetim, beni sık sık görmeye gelmemeniz”, dedi. “Bunu söylemek için yeterince nazıksınız, ancak bir arkadaş diğerine meşgul ettiğini söyleyemese de, diğeri bunu onun için düşünmeli ve onun zamanını çok fazla almamalı”, dedim. Buna çok güldü. Ayrılırken ben ve Münşi her zamanki gibi kaftanları aldık ve şimdi Taşhoca daha fazla kaftan vb ile geldi.

Eski Pençbaşı Dada Han ve yaşlı Sadi Hoca eşlik etti. Bu, eve geri gelmek gibiydi; herkes dostça. Arkadaşlar beni fark ediyor ve her fırsatta selamlıyorlar.

Bu akşam Pençbaşı Dada Han ile Kaşgar’dan Hoten’e giden yol üzerindeki antik bir kalıntı hakkında konuştuk. O, bu kalıntının Oş’un üç taş (on beş mil) ilerisinde Arawan denilen bir yerde olduğunu ve çok dar ve küçük girişiyle bir mağaranın ağzına kadar uzanan ve kayaların içine oyulmuş antik basamakların bir merdiveninden oluştuğunu söyledi. Mağara çok kapsamlıdır ve düzenli bir dolambaç gibi görünmektedir. Bu basamaklar “Çehel Sütun” ya da “Kırk Sütun” adıyla bilinir. Yerlilerin onlara ilişkin herhangi bir gelenekleri yok, çok eski olmaları dışında.

Yüzbaşı bana, Hükümdar tarafından Dadha’ya verilen bir silahı, benimkilerden biri, gösterdi. Dadha kendisine verdiğim sıradan bir silahtan kopyalatıp bu silah için gümüş bir barut muhafazası yaptırmıştı. İşçilik mükemmel, vidalar, yaylar, her şey mükemmel. Ayrıca silahın ağızlığını kapatmak için gümüş zincirlerle küçük gümüş tıplar.

Yarkend, Cuma 16 Nisan- Yüzbaşı sabah geldi ve Dadha’nın az önce Şedullah’tan kervanımın geldiğine dair haber aldığını bildirdi.

İki Gudi’den ziyaret. Keşmirlilerin ben ve grubumun Kaşgar’dan asla dönmeyeceği ve Hindu tüccarların asla bırakılmayacağı teminatını verdiklerini söylediler. Tara Sing, Hazara’daki sınır seferimizin başarı haberlerini aldı. Bana geçen gün İslamiyet’e geçen ve karşılığında hiçbir şey almadığı için şikâyet eden ve hatta Dadha’ya para, vb. beklediğini söylemeye cesaret eden bir Hindu’nun hikâyesini anlattılar. Dadha “Git ve Tangaları koymak için bir çanta getir”, dedi. Gittiğinde adam araştırdı ve daha önceden Badahşan’da İslam’ı kabul ettiği ancak

sonradan vazgeçtiği anlaşıldı; aynı zamanda bir Müslüman olarak hiçbir şey alamadığı için şimdi ikinci kez Hinduluğa döneceğini de söylemiş. Dadha onu yakalattı ve o zamandan beri kendisinden hiçbir haber duyulmadı. Öldürülüp öldürülmediğini bilmiyorlar.

Yarkend, 19 Nisan Pazartesi- Midillim “Rover” olağan dışı iyi görünür bir şekilde geri getirildi. Seyis başına bir Tilla ve bir sarık verdim.

Pençbaşı, Andican’da uzun burunlu midesiz köpeklerin (greyhound) av hayvanlarını bitkin düşürmek için istihdam edildiğini söyledi (besbelli tazı)! Aynı zamanda sallanan kuyruklarıyla tüylü küçük köpekler (spanyel), ormanda eğitilmiş şahinler tarafından öldürülen sülünleri ortaya çıkarmak için çalıştırılmış.

Yarkend, 20 Nisan Salı- Bu sabah Taşe, Sanju’dan yaşlı bir adamın oğluyla tanıştı. Atların yarısı öldüğü ve ikisi hariç tüm adamlarım soğuktan donduğu için kervanımın Yepçang’da Karakoram’un ötesinde bırakıldığı haberini verdi. O Dadha için haberler getirmişti. Ama Yüzbaşı’ya malları sorduğumda, yeni haberleri bilmezlikten geldiği için; muhbirimi açığa çıkaracak herhangi bir adım atamam.

Leh’te annesinin ölümünden sonra ölüm sonrası ziyafet seramonilerinde görev aldığı için Cuma, burada değildi. Döndüğünde bana Argon tarzı pilav, değişik ve çok iyi soslar getirdi.

Sadi Hoca,Schlagentweit’in ölümünü hatırlar ve Veli Han Töre’nin her gün günahsız beş - on tane adamı idam ettirdiğini söyler.

Komoro, şehirdeki insanların bir salkımdaki üzüm gibi sıkıştırıldığını, eğer bu Hindistan’da olsaydı onları bir veba silip götürürdü diyor.

21 Nisan- Gudi tüccarları, akşamı benim Gudi uşaklarımla birlikte geçirmek için geldiler. Hepsi Yarkend’in Amritsar’la aynı nüfusa sahip olduğu konusunda hemfikirler, ancak Amritsar kadar alana sahip değildir. Kargılık ve Guma arasındaki yolda su içermeyen, yaklaşık otuz mil genişliğinde çöl bir alan olduğunu söylüyorlar. Otuz ya da kırk yardalık mesafeyle konulan direkler aksi bir durumda bir kum fırtınasından sonra fark edilmeyecek olan yolu işaret eder. Guma’nın ötesinde her

aşamada evler ve fazlasıyla tarım var. Gudi Jinju, Hoten için şu açıklamayı yapar. Şehirde 125 cami bulunuyor. Bölge Yarkend'den daha ekilidir. Kasaba aynı zamanda bahçelerle doludur. Hiçbir dağ görünmez. İçinde dört kapısıyla eski bir duvar. Dışarıdaki yeni duvar Hacı Habibullah tarafından on dört günde inşa edilmiştir. Kilia'daki altı altın madeni. Hoten eyaletinde en geniş ilçe olan yedi başka şehir var.

Gudi Jinju, Hoten'e girdiğinde, Müslüman hizmetkârına kendisi yürüyeceği için atını kasabaya kadar götürmesini söyledi. Uşak, "binmeye en ufak bir panik yapma, kimse sana zarar vermeyecek", bu yüzden o at sürdü; az sonra Andicanlılar "Hindu, Hindu!" diye mırıldandılar. Sonunda geldiler ve "Sen kimsin ve nereden geldin?", dediler. O, 'Ben Hinduyum, ticaret için Yarkend'den yeni geldim', cevabını verdi. "Siz bir uşağa sahip misiniz?" dediler. "Evet, o arkadadır", dedi. Daha sonra Andicanlılar bir diğere "Uşağı ele geçirelim ve onu Kaza'dan önce getirelim. Bu Hindu yabancıdır ve hiçbir Hindu'nun sokaklarda yalnız ata binmemesi kuralını bilmemektedir, ancak hizmetçisi ona söylemeliydi ve öyle yapmadığı için cezalandırılmalıdır", dediler. "Birden atımdan atladım ve uşağımla merhamet için onlara yalvardık ve büyük güçlükle onları ikna ettik", der.

Hoten yolunda Hoten Beyi ve berberindekilerle Kaşgar'a giderken karşılaştı. Onlar görünür görünmez atından indi. Yaklaştıklarında Bey durdu ve ona kim olduğunu sordu. Hoten'e "rotis" (iki somun ekmek) kazanmak için giden bir Hindu, olduğunu söylemesi üzerine Bey, "gidin ve başarılı olun ama gözlerinizi dört açın ve kimseye güvenmeyin. Mallarınızı vermeden önce paranızı alın. Çünkü eğer siz dolandırılırsanız, biz gerçek suçluyu yakalayacağız, evini ve mülkünü size ödemek için satacağız; ama eğer malı yoksa kefarecini nereden temin edeceksiniz?"

Bey daha sonra 'Hiç atınız yok mu?' diye sordu, Gudi "yorgun olduğum zaman binmek için bir atım var, ancak sizi gördüğümde indim. Bey, "Hayır, hayır ona tekrar binin, burası hiç kimsenin yürüyemeyeceği bir ülkedir; bu yüzden tekrar binin ve rahat bir şekilde yolculuğunuza devam edin."

Jinju oradaki yabancı askerler ödeme alamamaktan şikâyet ediyorlar, diyor.

Altın hiçbir özel şahıs tarafından ihraç edilmesine izin verilmeyen bir hükümet tekelidir.

Yarkend, 25 Nisan Pazar- Yaşlı Hansama ve Soba sabah gerçekten geldi. Tutukluluklarının hikâyesini anlatılar; Lingzee-tung'a bile ulaşmadılar; rehberleri, dört atları ölene kadar onları Changchenmo'nun batısındaki vadilerde dolaştırdı. Bu gecikmeden sonra erzakların yetersiz olduğunu keşfettiler, bu yüzden Tanksi'ye geri gönderildiler. Kardar, Leh'ten emir olmadan herhangi birşey vermeyi reddetti. O, para topladı ve yeni atlar almak için Mümin Argon'a ilettiler. Birkaç gün Ladak'ta ve çok daha fazla Tanksi'deki gecikmeden sonra Sayok yolundan geldi, ancak eşyaları Karkurum Geçidi'nin eteklerinde terk etmek zorunda kaldı, çünkü yüklere yardım etmek için gönderilen Tibetliler, devam etmeyi reddettiler ve geri döndüler.

Eylül ayına ait mektuplar ve kâğıt dolu bir paket getirildi.

Yaşlı Hansama ve Soba içeri geldi, ayaklarını kapandılar, gözyaşları içinde sadece benim "ikbal"im (iyi şans) aracılığıyla güvenilir bir şekilde geri geldiklerini söylediler.

Yarkend, 26 Nisan Pazartesi- Şigavul, birliklerine para, elbise, atlar vb vererek onları Sarıkol'a gönderiyor. Pençbaşı, bu birliklerin sadece oradaki işgalciler için gönderildiğini söyledi. Sarıkol Gölü'nün varlığını inkâr ediyor, o ve Sadi Hoca kelimenin son hecesinin 'Kül=göl'den değil, 'Kul'=köle'den geldiğini açıkladılar. Telaffuz tamamen farklıdır. Sarıkollar Tacik'tir, ancak dilleri aynı olan Badahşanlılar ile Buhara ve Hocend Taciklerinden farklı bir lehçe konuşurlar.

Yarkend, 27 Nisan Salı- Hayward'ın geldiğini ve Dadha ile görüştüğünü duydum.

Hükümdar için Hansama'nın getirdiği sırmalı ipek kumaş, tüfek vb. oluşan hediye hazırladım ve bunlarla birlikte gönderilmek üzere bir de mektup yazdım. Akşam Münşi'yi sırmalı ipek kumaş vb.bir paket götürmesi için Dadha'ya gönderdim.

Yarkend 28 Nisan, Çarşamba- Dadha'dan sıcak bir yemek getiren Yüzbaşı beni ziyaret etti. Daha sonra tekrar kuyruktan çıkarılan tüfek için geldi. Onunla birlikte Komoro'yu silahların bulunduğu atölyeye gönderdim, uygun bir mengene olmadığı için o yapılamadı. Bir bahçeye gidip orada çalışması için izin verilmesini istedim. Yüzbaşı, yakınında bir bahçe ve su deposu olan Münşi'nin eski konutunu önerdi; Dadha ile konuşmaya söz verdi.

Pençbaşı bir pazarda Hindistan'dan getirilen ve burada 12 Tilla'ya (= Rs. 72) satılan "Jahan-namah" (= dünya-düş) gördüğünden söz etti, tarifle hemen bir stereoskop olduğunu anladım!

Hayward'dan not. Atalık Gazi'nin babacan vedası Hayward'ın kalbini kazanmasına neden oldu.

Yarkend, 30 Nisan Cuma- Cuma satılık bir at getirdi. Onun için bir 'Kuruş' (= 17 pound) vermeyi kabul ettim.

Daha sonra Pençbaşı, Dadha'dan "benim bütün ahırım Shaw Sahib'in hizmetindeyken bir at satın aldığını duyduğum için çok incindim" diyen bir mesaj getirerek onu geri vermem konusunda çok ısrar etti. İki arkadaşın benden Yarkend'de at almamı istemiş olduklarını ve bu yüzden satın aldığımı söyledim. O, "hem arkadaşlarım hem de kendim için sadece atları seçmek zorunda olduğumu" ileten haber gönderdi. Değer verdiğimiz bir arkadaşın verdiği hediyeden ayrılmamanın bizim bir geleneğimiz olduğunu söyledim. Bu şekilde eğer Dadha bana bin at verecek olsaydı nasıl onları bağışlayabilirdim. Görünüşe göre bu bir muammaydı, çünkü bir konuğun onunlayken herhangi bir şeyi satın almak zorunda kalması Dadha'nın onuruna karşı olduğu için Münşim'i zorlamasına rağmen Pençbaşı'dan bir cevap almadım.

Yarkend 30 Nisan- Gulam Kadir'den gelen bir ziyareti yazmak zorundayım. Diğer konuşmalardan sonra Buhara'da öldürülen Conolly'den bahsetti. "Hokand'a gelen Conolly Sahib'in bir hizmetkârını tanıdım", dedi. Orası "Bu kasaba daha sonra (birkaç yıl önce ölen) Buhara Emiri tarafından alındı ve Conolly öldürüldüğü yer olan Buhara'ya kendisiyle birlikte geri getirildi", dedi. Atalık Gazi ile kendisi

arasında İngilizler hakkındaki konuşmaları kastederek “Ona İngilizlerin adil olduğu ve ihlale düşkünü olmadığını söyleyip İngiliz gücü altında tüm topraklarını korumaya izni olan Rampur’un Nawabşefimi örnek verdim”, dedi.

O aynı zamanda burada Türklerin ilgisini çekmediği için topçu subaylarına büyük ihtiyaç olduğunu, silahlar hakkında herhangi bir şey bilenlerin sadece kendisi ve diğer Camedar olduğunu söyledi.

Sonuç olarak, Hükümdar onu, beni ziyaret etmesi için göndermişti. Hükümdar bana, Yarkend’e ulaştığımda benim nasıl olduğumu kontrol etmesi için birini göndereceğini söylemişti. Gulam Kadir, Hükümdar’ın başka birini ileride aynı amaçla tekrar yollayacağını biliyor, ancak bu kişinin kendisi mi yoksa başkası mı olacağını bilmiyor.

Yarkend 1 Mayıs- Yüzbaşı, inek ayaklarından çıkardığım bazı yağlardan çok memnun kaldı. Bu yağın silahlarını temiz tutacağını düşünüyor gibi görünüyor.

Çift namlulu yivsiz bir Rus (B. ПАПОВ isimli) silahı getirildi. Çiviyle onarılmış köhne bir dipçiği vardı. Benden Komoro'nun onu temizlemesine izin vermemi istedi. Komoro kilitleri açarken korkunç kirliliği ile şoka uğradı. Atların beslenmeye ihtiyacı olduğu gibi silahların da temiz tutulmaya gerek duyduğunu ve ihmal edilirse ikisinin de işe yaramayacaklarına dair öğüt verdim. Neredeyse her gün bakmam için tabanca ve tüfekler getirip onların neden mahvolduğunu açıklamamı istiyorlar. Sebep genelde kirlilik ve ihmaldir. Pekçok silahtaki hataları göstermem için gönderildiğim Dadha’ın atölyelerinin şefi ile günlük iletişim halindeyim.

Pençbaşı, Hükümdar’ın bana yazdığı mektuba baktı ve mektubu sona erdiren “esselamın aleyküm” selamının en yüksek onur olduğunu, eşitleri haricinde Müslümanlara bile yazışırken bunu kullanmanın gelenek olmadığını söyledi.

1 Mayıs- Yüzbaşı bugün Yenihisar’dan yolladığım mektuba cevaben Hükümdar’dan gelen bir mektup ve usul icabı yollanan kaftanı getiren Muhammed Azim’i tanıttı.

Yaşlı Hansama (ya da mutfak şefi) ile küçük bir tartışma yaşadım. Günlük tüketim için bize verilen bol kaynaklardan geriye kalan her şeyi satarak kar sağlamak konusundaki Hint geleneğini burada yapmaya çalıştı. Bugüne kadar herhangi bir cimrilikten uzak durduk ve hizmetlilere ekmeği, pirinci, eti, vb. tüm gelenleri dağıtmaya alıştırdım. Bugün Komoro çarşıda Gudi arkadaşlarına götürmek için biraz pirinç istedi; ama onu almaya gittiğinde, mutfaktan yükselen sesler duydum, bu yüzden Hansama'yı çağırdım ve pirincin verilmesini emrettim. Konuya ilişkin bağırıp çağırmaya başlamadan onu durdurdum ve eğer söyleyecek bir şey varsa, emirlere uyduktan sonra başka bir zamanda söyle, dedim. Akşam yemeğinden sonra ihtiyar adamı çağırıp, “Şimdi söylemek istediğin şey neydi?”, diye sordum. Bu, soğukkanlılıkla cevaplaması için oldukça zor bir soruydu, bu yüzden mırıldandı, bunun üzerine güldüm ve ona “söylemek istediğiniz şeyi hatırlatacağım. Bu ülkede Hindistan’daki ikramiye sistemini başlatmayı istiyorsunuz. Şimdi bu ülkeden çıkıncaya kadar sadece iki ay daha bundan vazgeçmenizi istiyorum. Hindistan’da siz uşakların aşırı ücretler ve buna benzer diğer küçük şeyler -buradakinin iki katı- kazandığınızı biliyorum. Ancak onlardan bir süre vazgeçerek bir zarar uğramayacağınıza dair bana güvenin. Bu ülkeden ayrıldığımızda bu insanların bizimle ilgili olumlu düşüncelerini istiyorum. Şimdiye kadar bize gelen her şeyi serbestçe verdik. Şimdi Hansama geldiğinde bunların hepsinin değiştiğini görmek olmaz. Fikirlerimi daha eksiksiz bir şekilde yerine getireceğine güveniyorum”, dedim. Yaşlı beyefendi kendisine yeni bir ışık olan şeyden oldukça etkilenmiş göründü, şimdi gerçekten şimdi cömertlik için mücadeleye gireceğine inanıyorum. Hindistan’da yerli halk cömertlikleriyle itibar yapmak isterler, ancak kâr elde etmek için hiçbir fırsatı da ihmal etmezler. Kazançlarının önemli bir bölümünü gösterişli eylemlerle cömertlik adına dağıtırlar.

Sarda, her gün çarşıda yakın zamanlarda hırsızlık yüzünden sağ eli kesilen on beş ya da on altı yaşında bir kızını gördüğünü söyledi. O çıplak koluyla halka açık bir yerde oturmaya mecbur bırakılmıştır ve ister kendi iradesi isterse baskı yoluyla olsun yaranın üzerinde bandaj yoktur. Bugün sıcaklık normalden daha acı vericiydi. O güneşte yatarken bir yığın toprak kazmış ve suyla kolunu rahatlamak için buraya daldırmıştı.

Bugün bana bir tüccar tarafından daha önce verme fırsatı olmayan bir kâğıt paketi ve Cayley'den 26 Ekim tarihli bir mektup geldi. Her zamanki gibi kâğıtları göndererek Hayward'a gizlice yazdım.

5 Mayıs Yarkend- Bana bir sürü sarı Tatar gülü getirildi.

Atalık Gazi'nin Sarıkol işlerinin yönetimi nedeniyle Şigavul'dan hoşnut olmadığı söyleniyor. Onun, Şigavul'un kardeşinin yüzüne iki tokat attığı ve sanki Şigavul'un hükümdar, onun da (Atalık Gazi) onun veziri gibi görüldüğünü söylendi. Şigavul buna öyle içerledi ki kapıdan dışarı çıkamıyor.

Bugün Aksu üzerine bir Çinli (muhtemelen Tungan) kuvvetin ilerlemesi hakkında bir rapor geldi ve güvenlik için bazı askerlerin eşleri buraya gönderildi.

8 Mayıs Cumartesi, Yarkend- Komoro çarşından Roma, Floransa, Milano, Konstantinopolis vb. manzaralı bir stereoskop, iki figürlü asker ve bir resim portfolyesine bakan eli kürklü bir bayan ile bir matbaanın iç mekânı slâydı getirdi. Pençbaşı "Jahanamah" ya da "dünya-hediye yağmuru" olarak hemen onu tanıdı ve bayanın İncil (Gospels) okuduğunu ve Auvergne'de çıplak tepelerle yapılan bir manzaranın Tibet olduğunu beyan etti. Stereoskopun değeri 20 Tilla = 121'dir. Yüzbaşı ona göstermek için Le Faucheux tabancamı alıp götürdüğü Dadha'dan hediye olarak bir kümes hayvanı ve Rus şekeri getirdi. Hayward'dan elçinin geldiği ve bir hafta içinde yola çıkacağımızı duyduğunu, yazan bir not geldi.

Yarkend 11 Mayıs- Kahvaltı zamanı bir tane at satın almak istediğimi duyan Dadha, Yüzbaşı ile bana bir at gönderdi. Bu, önceden Yüzbaşı binerken görüp övdüğüm iyi görünümlü kır bir attı.

Yüzbaşı'nın ikinci ziyaretinde ona gidişimi sordum ve uzun yokluğumda arkadaşlarımin endişesini belirttim. O, yolun su yüzünden hâlâ geçilemez olduğunu ve bunun yanında Dini-i İslam'ın (Muhammed Dini) büyük bir hükümdarına ziyaretin aceleye getirilemeyeceği cevabını verdi; işlerin düşünülüp tasarlanarak "maslahat, maslahat" (istişare ve danışmanlık) ile yapması onların gelenekleri idi. Yolda bütün atlarımı kaybedeceğim bir mevsimde beni geri gönderemezlerdi. O daha

sonra beni güvende gören, Lord Paşa'nın sevincinin, arkadaşlarımla memnuniyetinin resmini çizdi ve dönüşümü kutlayacakları bir çeşit savaş dansını temsil etmekle sonuçlandırdı! Beni öyle güldürdü ki şikâyetlerime devam etmem mümkün değildi, elbette bu da onun asıl amacıydı.

Yarkend, 11 Mayıs- Sabah Pençbaşı geldi ve kendisine bir ay içinde harekete geçmemiz gerektiğinin söylenildiğini ve benimle Şedullah Hoca'ya kadar gideceğini söyledi. Sabah bana verilmiş olan at hakkında bir şeyler daha konuştuk. Dadha'nın bir tane daha isteyip istemediğini bilmek istediğini söyledi. Ben, "Ağzım kapalı, çünkü bir at satın almak için izin istediğimde, Dadha bunun yerine bana bir at verir" diye yanıtladım. Katır, ipekli birkaç at yükü, vb gibi satın almak istediğim başka şeyler de var, ama zor bir durumdayım. Eğer ona sormadan bunları alırsam, Dadha hoşnutsuz kalacak, eğer sorarsam hediye olarak onları bana verecektir. Bu yüzden mahcubiyet beni sessiz tutuyor. Dedi ki: "eğer bana güvenirsen, gitmeden önce her şeyi ayarlayacağım." Katırları yük taşımak içinmiş gibi sizin için alacağım. Siz onlara Sanju'ya kadar hafif yükler verip daha sonra yüklerini boşaltırsınız."

Bana dört yıl önce bir tüccarken Hokand'dan bir piyade Albayı kaçırmaktan ibaret olan bir girişimden bahsetti. Atalık Gazi'nin Kaşgar kuşatmasını yaptığı ve Hüdayar Han'ın⁴³⁴ Hokand'dan ona yeni yandaşların katılmasına izin vermediği zamanlardı. Bu subay (süvari sınıfının bir Pençbaşı'na denk olan "Laber" olarak adlandırılan) Kaşgar'a ulaşmak konusunda çok endişeliydi. Bu yüzden katırın bir tarafına sanki malmış gibi adamı sakladıklarını bir tarafına da yük koyarak dengeyi sağlamışlardı ve böylelikle benim şimdiki arkadaşım Pençbaşı'nın getirdiği kafilenin bir parçasını oluşturmuştu. Adam bütün gün iki büklüm oturmak zorunda kaldı, ancak yolda hoşça vakit geçirmek için onunla içi çay dolu bir 'chah-josh' yanına almayı başardı. Akşam olur olmaz da serbest bırakıldı. Bu durum on beş gün boyunca devam etti. Pençbaşı amacına ulaştı ve gönüllü olarak Atalık Gazi'nin hizmetine alındı. Şimdi burada onun emrinde 2000 kişi (piyade) var.

⁴³⁴ (Y.D.) Hüdayar Han şu an Andican ve Hokand Hanı'dır.

O, burada hiçbir piyadenin Pençbaşı'nın olmadığını söyledi. Pansadlar⁴³⁵ “Laber” olarak isimlendirilir. Onlar yüzbaşı ve dahbaşı ve yanı sıra piyadeden oluşurlar; yüzbaşı ve dahbaşılar ayakta savaşır.

Bugün Sarikol'a takviye olarak dört yüz tane daha asker gönderildi. Çatışmanın henüz bitmediği görülüyor.

Yarkend, 12 Mayıs Çarşamba- Yüzbaşı beni görmesi ve istediklerimi almam konusunda bana yardım etmesi için Şigavul tarafından gönderilen büyük bir tüccar getirdi. Yüzabaşı, uşaklarım yabancı olduğu için muhtemelen aldatılacaklarını düşünüyordu. Ne istiyorsam sadece bu tüccara (Molla Elçi Bey) iletmeliyim, istediklerimi benim için getirecekti. Ona bir dastarhan ve çay verdim. O, Hindistan'da, Rampire ve Simla'da bulunduğunu, Ladak'taki Kaptan Strachey'ı tanıdığını söyledi. Getirdiğim bir ipek örneğini görmek istediğini söyledi ve “Hüda hülasa (eğer Tanrı isterse)” ondan daha iyi ipek getireceğim. Taksir.⁴³⁶ En iyi ipekler Andican'dan ve bir sonraki de Hoten'den, en kötüsü Guma'dan vd. gelir. Pençbaşı onun yarı Keşmirli yarı Türk yani bir 'Shalghoord' ya da katır olduğunu söyledi.

Katırlardan bahsetmişken Pancıbaşı bana Çinlilerin ayrılışından beri bu ülkede hiç katır yetiştirilmediğini söyledi. Görünüşe göre katırı İslam yasaklamıştır, çünkü eşekler kirlî ve “haram” iken, atlar “helal” (temiz ya da yemek için uygun) dir. Bu, at eti yemeye ilgili bir konuşmaya yol açtı. O hiçbir atın yenmek için özel olarak tutulmadığını, ancak biri bacağını kırdığında veya başka şekilde sakat kaldığında (masa için diyecektim ancak bu ülkede yanlış bir kullanım olur) yere yıkmak için besletilir ve semirtilir. At eti büyük bir lezzet olarak kabul edilir ve beylerle yüksek tabakadan insanlar tarafından tüketilir. Dadha arada bir kendisi ve baş subayları için bir at öldürtür. Bin adam; Yasaval, Mihman, muhafız, vb. her gün bu mutfaktan beslenir.

⁴³⁵ (Y.D.) Pansad Pansadbaşı ya da beş yüz kişiye komuta eden kişinin kısaltılmışıdır. Gerçek unvanları savaş zammındakilere uymuyor, çok daha fazla sayıda insana komuta ediyorlar.

⁴³⁶ (Y.D.) Türkler tarafından saygın bir hitap/isim olarak kullanılıyor.

Tara Sing,⁴³⁷ mal almak için altın bir adamı parayla Hoten'e gönderdi. Piyasayı olumsuz buldu ve parasını geri getirmek istedi. Ancak altınların özel kişiler tarafından Hoten'den uzaklaştırılmasına izin verilmiyor, çünkü ülkedeki madencilik hükümet tekelindedir. Bu yüzden o özel izin için valiye başvurdu. Vali onu çağırtı ve “parayı geri almak istemenizin sebebi nedir? Tüccarlar size karşı fiyatları piyasa oranı üstünde mi yükseltti? Ya da uygun sayıda Tanga için altını değiştirmeyecekler mi? Yalnızca bana söyle ve ben senin için meseleleri halletmeye çalışacağım. Hiçbiri olmazsa size malları ya da para üstünü kendim vereceğim”, dedi. Adam “Sorun bu değildir Taksir, ancak piyasa oranları bana uygun değil, buradan Hindistan'a mal götürürsem hiç kâr edemeyeceğim.” “Peki”, diye yanıtladı. Vali; “O zaman size altınınızı almak için izin vereceğim; ama unutmayın, fikrinizi değiştirirseniz yalnızca bana başvurmanız gerekir”, cevabını verdi. Doğulu bir vali için çok liberal.

Bu sabah Münşi, Dadha'nın ona haber vermeden bir şeyler aldığını duyduğunu, haberi olmadığı için bunları benim için temin edemediğine kırıldığını söyleyen bir mektup aldı. Bunun arkadaşça olmadığını söyledi. Münşi'nin kendisine yazılan mektubu bana okuduğunu ve cevaben 'Dadha'ın nezaketi o kadar büyük ki bana yalnızca istediklerimi değil aynı zamanda kalbimde dilediklerimi de temin ediyor. Bu yüzden kalbimde dilekler oluşturmayı dahi durdurdum, lakin onun iyiliğine daha fazla yük olmaktan utanç duyuyorum. Bu yüzden onu isteklerimle rahatsız etmekten kendimi alıkoyuyorum”, dedim.

Yarkend 14 Mayıs- Henüz atların yetiştirilmesinde birçok açıdan bizimkinden farklı olan Türk tarzını anlatmadığımı sanıyorum. Kural olarak, onlar gece ve gündüz eyerli ve sıkı kuşatılmış halde tutulurlar. Birçok Türk atının uzanmasına hiç izin vermezler - eğer verilerse, nasır bacak ve ayaklarına yerleşir ve onları topallaştırır-. Bu yüzden onları başlarından bağlıyorlar. Gün yürüyüşünün, başında güneş yükseğe ulaşmadan onlara ilk akarsuda tam olarak su içmelerine izin verilir, ancak gün boyunca ya da gün içinde saatlerce- tekrar su içmelerine izin verilmez. Bir yolculuk veya yürüyüşten dönüşte atlar önce iki veya üç saat boyunca küçük çocuklar tarafından yukarı ve aşağı doğru yürütülür. Ryerini çıkarmaksızın ve hatta

⁴³⁷ (Y.D.) Tara Sing Yarkend'de beni takip eden ve aynı zamanda 1867 yılında Bara Lacha'da bana eşlik eden Sih bir tüccardır.

kuşaklarını dahi gevşetmeden en sıcak havalarda bile üzerleri birkaç kalın çul ile örtülür ve tarif ettiğim gibi sadece biraz ağzından alıp, ama çenelerinin altında asılı bırakarak bağlanırlar. Birkaç saat sonra suya götürülür ve biraz saman ve daha sonra yemleri verilir; ancak gözlemediğim kadarıyla erken olmadığı takdirde ertesi sabaha kadar temizlenmezler. Ne olursa olsun içeri girdikten sonra en az beş veya altı saat boyunca dokunulmazlar. Temizlik sırasında bir kaşığı, daha sonra bir fırça yerine huş ağacına benzer küçük bir dal süpürge kullanırlar. Bununla, bileğin çabuk hareketleriyle atı tamamen değiştirirler. Bu küçük alet çok etkilidir, ata temiz ve parlak bir tabaka verir. Türkler en fazla bu konuda titizdir. Eğer onlar en ufak bir ihmâl tespit ederlerse seyislerini yürekten cezalandırırlar. Efendiler atın temizliğini sık sık beyaz elbisesinin ya da gömleğinin manşetiyle test ederler; bunları biraz ıslatıp atın üstünü ovalar, beyaz kol üzerine en az izin kalması kadar onu hiçbir şey memnun etmeyecektir. Kural olarak burada atlar, dağlardaki yolculuklar haricinde nallanılmazlar. Bu ülkede ayaklarını yıpratacak şoseli yollar yoktur, tüm ülke - yollar dâhil – çok yumuşak bir toprakla örtülmüş ve toz halinde şahlanmaya hazırdır.

Yarkend, 15 Mayıs Cumartesi- Tüccar Molla Elçi Bey bugün tekrar geldi, Çin ipeği vb. parçaları getirdi. Çay hakkında eski açıklamalarını tekrarladı. Ona Türkistanlı tüccarların mallarını değiştirip çay vb. alabilecekleri Kangra çay bölgesinde Palampur'da kurulmuş bir fuar duyup duymadıklarını sordum. Bunu duyduğunu ve İngiliz hükümetinin Türk tüccarlarına en büyük iyiliği gösterdiğini söyledi. Son fuara çağrıldıklarını, koruma ve yardım sözü aldıklarını ve hediyelerle birlikte gönderildiklerini söyledi. Daha sonra -daha önceki gibi- Amritsar'a götürmek yerine bu fuarda ipek için satış olup olmayacağını sordu. Amritsar ve diğer büyük şehirlerin tüccarlarının fuara mallarıyla katıldıklarını ve eğer piyasayı uygun bulurlarsa Amritsar'a gitmek zorunda kalmak yerine bunun onların değişimlerini gerçekleştirmek için Türk tüccarlarına bir fırsat olacağını söyledim. Sunulan avantajlardan ve hükümetimizin elverişli hazırlıklarından çok memnun görünüyordu. Nijni Novogorod'daki Rus fuarını bilip bilmediğini sordum. Evet; bu Palampur fuarına benziyor dedi. O, bu fuarı 'Makria' olarak bilir. Her yıl nakit işlemler için on gün, takas için on gün ve kredi ile ilgili işlemler için on günden otuz gün olarak anlattı.

Bugün hizmetliler, cezayı denetleyen kadının geride durduğunu, üç adamın bir kadın ve bir erkeği çubuklarla döverek, sokaklarda sürükleyerek götürdüklerini gördüler. Onlar boğazlarının kesileceği yer olan idam yerlerine götürüldüler.

Akşam Cuma, Sanju'daki bir adamın sorumluluğunda olan Schlagintweit'in eşyalarını almak için umut verdi. Tek engel, Schlagintweit'in hizmetkârı olan ve malları elinde tutan Rahman adında bir Balti gibi görünüyor. Bu eşyaları teslim etmeleri için hediyeler vat ettim ve eğer verilmezlerse Dadha'ya itiraz etmekle tehdit ettiğim uzun görüşmeler yaptım.

Yüzbaşı bugün bana Rusların bir odaya girerken şapkalarını çıkarma biçimlerini gösterdi. Töreni bir Fransızın yapacağı emperyalist havayla taklit etti. Chemkend'deki Leşkerbaşı (general) çadırına girerken böyle bir Rus elçisini gördüğünü söyledi. Münşi İngilizlerde de aynı geleneğin olduğunu ona söylediğinde çok şaşırdı.

Yarkend 16 Mayıs- Sarda bugün çarşıda yanlış tartı kullandığı kanıtlanan bir kasabın cezalandırılmasını gördü. Kadı'nın adamları adamı deri kamçılarıyla döverken, terazi boynunun etrafına bağlı adam omuzları soyulu şekilde sokak boyunca götürüldü. Bu ülkede teraziler bizim çelik avlu temellerini kullanır, ağırlık için bir uzun kol ve tartılacak şeyler için kısa bir kol. Bu adam kısa kola yükeleyerek terazisini tahrif etmeyi planlamıştı.

Münşi bana daha önce bahsetmeyi unutmuş olduğu bir konuşmayı anlatıyor. Buraya gelişimden önce onu İngilizler, Keşmir Mihracesi, vb hakkında sorguya çekmişlerdi. Onlara Mihrace'nin İngiliz Hükümeti'nin bir feodali olduğunu söyledi – bu onları şaşırtmıştı. Ertesi gün onu kendisiyle aynı konuda sohbet eden bir adama gönderdiler. Eski cevabını tekrarlarken adam onu durdurup “Hayır, efendim, yanılıyorsun”, dedi. “Kendim Keşmir’de bulundum ve ben her yıl, belirli bir tarihte, bütün İngilizlerin ülke dışına çıkarıldıklarını biliyorum”, dedi. Münşi “ülke küçüktür ve bu nedenle İngiliz Hükümeti ülke aşırı kalabalık olmasın ve Mihrace rahatsızlık duymasın diye yolcuların yalnızca yılın bir kısmı boyunca oraya gidebilmesine izin verir. Ayrıca orası kışın çok soğuk ve yalnızca yaz boyunca ikamete uygundur.” Ziyaretçisi “hayır, hayır” diye tekrarladı. “Eğer sizin söylediğiniz şey doğru olsaydı

yine de bazı İngilizler ülkede kalacaktı, onların hepsi gönderilmeyecekti.” Münşi'm adamın çok iyi bilgilendirildiğinden dolayı sessiz kalmaya mecbur hissetti ve görünüşe göre gelişinin amacına ulaşan misafiri izin isteyip ayrıldı.

Yarkend 18 Mayıs- Bu öğleden sonra, sarayın önündeki açık yerde, dış kapının hemen dışında bir şamata duyuldu. Uşaklar bir adam “hal ediliyor” (idam) ve askerlerden oluşan bir kalabalık infazı durdurmaya çalışıyordu diyerek koşmaya başladılar. Bunun daha sonra bir hata olduğu ortaya çıktı. Adam ayrılış sırasını beklemeden evine giden bir “sirbaz”⁴³⁸ (piyade askeri) dı. Bu yüzden geri kalanların hepsinin ayrılması engellenmişti. Adam yakalandı ve karar için Dadha'nın önüne getirildi, bunun üzerine diğer sirbazlar onu oracıkta linç etme amacıyla gürültülü bir şekilde toplandılar. Uşakların Dadha'nın adamlarının piyadeyi zorluklarla kurtardığını, üst kıyafetinin çoktan soyulmuş olduğu, boğazı kesileceğizaman o, akşam namazı saatine kadar o hapsedildi. Sanırım, şimdi saat 11 olduğu için kaderinin acısını o zamana kadar çekmekte.

Bugün Schlagintweit'e hizmet eden Balti Rahman'dan bir ziyaret aldım. Onun, Sanju'da onunla bırakılan bazı mülkleri paylaşmaya gitmiş olması gerekiyordu. Eğer ondan vazgeçerse Sahip'in mülkünü muhafaza ettiği için hükümetimizin çok memnun olacağını söyleyerek bana bunları geri verdiği takdirde ona bir ödül vaat ettim. Bunu yapacağına dair yarım ağız bir söz verdi, ancak bunları kendisiyle birlikte getireceğini ve Ladak'ta bana vereceğini söyleyerek beni baştan savmaya çalışıyor. Schlagintweit'in kafilesi Pamzal'a ulaştığında, Münşisi geri dönmek için izin istedi. Schlagintweit Farsça yazan başka hiç kimse olmadığı için reddetti. Münşi kabul etmiş gibi davrandı ve yürüyüşe liderlik edecekmiş gibi başladı. Öne geçti ve onlar kendisini geçene kadar bir yerlerde gizlendi. Bir sonraki kampta onu beklediler, ama o görünmedi; bu yüzden Rahman onu bulmak için geri gönderildi. Onu Chimray'de yakaladı ve geri getirmeye çalıştı, Münşi dilediği takdirde boğazını kesebileceğini; ancak geri dönmeyeceğini söyleyerek kesinlikle reddetti. ‘Ne yapacaktım? Sahip bana boğazını kesmek için emir vermemişti, bu

⁴³⁸ (Y.D.) Sirbaz “oyunda başını riske atan” kişidir ve kahramanların mesleğinin çaresiz doğasına atıfta bulunmayı destekler.
Canbaz (Kabil'de kullanılan kelime) hayatını riske atan kişi, aynı zamanda özel bir askeri birliğin askerleri için kullanılır.

yüzden onu terk etmek zorunda kaldım. Rahman, Schlagintweit'e, Şedullah'ın aşağısındaki Karakaş Vadisi'nde tekrar katıldı. Geçişin ötesindeki bölgede bir kargaşa (Veli Han'ın baskınları) olduğu için kaçan bazı Gudi tüccarlarla karşılaşınca burada durdular. Rahman erzak için Ladak'a geri gönderildi. Yolculuğu gerçekleştirdi, ancak dönüşte Sahib'in onlara eşlik eden Muhammed Amin'in ve diğer Türklerin eşliğinde karşıya geçişe başladığını, geri gitmesine gerek olmadığını söyleyen Schlagintweit'in hansaması, elçisi ve diğer uşaklarıyla karşılaştı. Bu yüzden Hindistan'a döndü. Rahman tehlikeye girmekten korkuyordu ve görüşmelerimizde kimseye haber vermemem için bana yalvarıyordu. O, bu ülkede onlar bir koyun öldürürken biraz vicdan azabı duyarlar, bir insanı öldürürken hiç duymazlar diyor.

Yarkend 20 Mayıs- Bu sabah Yüzbaşı, Dadha'dan zamanımızın yaklaştığını ve atlarımızın yolculuk için hazır olması gerektiği mesajını getirdi. Satın almak istediğim her şeyi almak için acele etmeliyim. Yüzbaşı, Dadha'nın bana vermesini istediğim hediyeleri bildirmemi çekinerek söyledi. Ben geleneklerimize göre birinin arkadaşlarından armağanlar istemesinin çok uygun olmadığını ve bunu yapamayacağımı belittim. “Şu anda kendi ülkenizde değilsiniz ve burada bizim yaptığımız gibi yapmalısınız,” diye bağırdı. Bana verilebilecek birçok şey saymaya başlayan Münşi'yi susturmakta biraz zorlandım. Ancak Yüzbaşı, dileklerimi belirtmezsem Dadha'nın rahatsız olacağını söyledi, “iyi, Münşi ‘maslahat’ (danışmak) düşünüp sonuçları sonradan bildirecek”, dedi.

Daha sonra Cuma'yla bir araya geldi ve on gün içinde gideceğimiz için hemen on beş at hazırlamaya başlamasını söyledi. Ben bugün ‘tilpek’ (yüksek yetkili kişiler tarafından giyilen uzun kürklü başlık) giymiş birinin Hükümdar'dan geldiğini, Dadha'yı bıraktığında kapıya kadar Yüzbaşı tarafından kendisine eşlik ettiğini duydum.

Tüccarlar, harekete geçtiklerinde mallarının hazır olması için vardiyalar halinde Kargıcak'a götürüyorlar. Kafiledaki adamlar dört ya da beş gün içinde nehrin sakinleşeceği ve sonrasında botlarla geçileceğini belirttiler.

Yarkend 22 Mayıs- Yüzbaşı, beni Dadha'yı görmeye götürdü. Hava sıcaklığı hakkında konuşmaya başladık; burada havayı soğutacak yağmurun olmamasının

herşeyi daha da kötü yaptığını, buna karşın Andican çok sıcak olsa da, sık sık yağan sağanakların sıcaklığı daha katlanılabilir kıldığından bahsettik. “Andican ikliminin kendi ülkeminkinden, İngiltere, farklı olmadığını düşünüyorum. Ben burada kışın bol kar ve yazın da bol yağmur yağar, bizimki gibi, dedim. “Tabii ki, İngiltere büyük olasılıkla Andican’dan batıya doğrudur ama onun zıt tarafındadır. Dolayısıyla iklimleri birbirine benzer.” Ben İngiltere’nin hâlâ Andican’dan daha kuzeyde olduğunu, buradan gökyüzüne daha yüksek olan ülkemden görülen Kutupyıldız’ına daha yakın olduğunu açıkladım. Meraklı bir havayla “Aslında bunu bilmiyordum”, cevabını verdi. “Yedi iklimin hangisi sizin ülkenizdedir? Orada günün uzunluğu ne kadardır, on altı saat?” Bizim dünyayı beş bölgeye ayırdığımız için onlarda olduğu gibi biz yedi bölünmeye sahip olmadığımızı, bu yüzden bizim ait olduğumuz iklimin hangisi olduğunu söyleyemeyeceğim, cevabını verdim. Ancak en uzun günde yirmi dört saatte on sekiz - on dokuz saat güneş ışığı vardır. O ellerini kaldırdı ve bağırdı: “siz beşinci iklimin en uzak sınırında olmalısınız.” Daha sonra ona daha kuzeyde bizim gemilerimizin büyük balık yakalamaya gittiği, yaz boyunca, güneşin ufuk çizgisinin altına düşmediği yerlerden bahsettim. Onların teorilerine göre böyle bir iklim oradaki insanların vücudunun suyunu büyük güç üretmek için etkilemiş olması gerekir açıklamasıyla bana ne tür insanların buralarda yaşadıklarını sordu. Ben ona göğsümden daha yüksek olmayan Eskimolardan bahsettim. “Bu nedenle soğuk onların büyümesini engellemiştir,” diye belirtti. Bizim hükümetimizin doğal olgular üzerine raporlar için âlim adamlar ve hakemlerle bu bölgeleri keşfetmek için birçok gemi gönderdiğini söyledim. “Bu her konuda bilgi edinmek isteyen akıllı bir hükümetin parçası”, cevabını verdi. Ben, “Biz İngilizler bu tür araştırmaları severiz”, dedim. “Diğer şeylerin yanısıra biz Orta Asya ile de çok ilgileniriz, çünkü biz Batı asıllı yerleşimci ulusların çoğunun bu bölgelerden geldiğine inanırız. Âlim insanlar bu ülkelerin geçmiş tarihini çok merak ediyorlar.” O, “Size ya bu konuda her şeyi anlatacak bir kitap vereceğim, ya da kendim yazacağım”, dedi. Ona çok samimi olarak teşekkür ettim ve “ben size bunlardan bahsediyorum, çünkü böyle meselelere ilgi duyduğunuzu görüyorum, tıpkı bizim bilge doktorlarımız gibi”, dedim. Daha sonra “siz gördüğüm ilk İngiliz’siniz ve ben de sizin gördüğünüz ilk Andicanlıyım. Bizim ve uluslarımızın sıkı dost olacağımıza inanıyorum. Siz asla kapanmamasını dilediğim aramızdaki ilişkinin kapısını açtınız”, dedi. “Benim de gelme amacım

buydu ve Atalık Gazi bana her yıl Türkistan'a uşağımı göndermemi teklif etti. Bu yolla sizin sağlığınızın ve refahınızın haberlerini her yıl duyma fırsatını umut ediyorum", dedim. "Elhamdülillah (Allhaha şükürler), kapı açıktır ve ben sizin dediğiniz gibi olacağına eminim", cevabını verdi. Daha sonra ona uzun süredir ülkemde olmadığımı, arkadaşlarımın benim için endişeleneceklerini; bu nedenle, kendisi ve Hükümdar uygun gördüğünde ayrılmak için izin almaktan mutluluk duyduğumu, söyledim. O, "siz bizim konuğumuzsunuz ve biz size 'gidin' diyemeyiz, aksine sizi bizimle birlikte tutmak isteriz. Kısa bir süre daha geçitler sizi alıkoyacak; ancak zaman yakındır, büyük ihtimalle bu ayın sonuna doğru yol açılmış olacak. Tüccarlar geldi, Şedullah'a kadar ilerlemek ve uygun zamanda geçmek için izin istediler, ancak onlara izin vermeyeceğim. Sizden önce herhangi birinin gitmesi uygun değildir", cevabını verdi. Sonra dastarhanın (her zamanki gibi benden önce konulmuş olan, ayrıca hem Dadha hem de kendim için çay fincanlarının getirildiği) çıkarılması için işaret verdim. Sonra her zamanki kaftan getirildi (iki tane bu sefer, birbirinin üstüne giyilecek şekilde) ve Dadha gülümseyerek benimle birlikte ayağa kalktı, kaftanları giydiğim için "sizi oldukça iyi bir Andicanlı yaptık, siz bizim elbiselerimizi ve davranışlarımız aldınız", dedi. Ben, bizde "Türkiye'deyken Türklerin yaptığı gibi yapmalısın" diye bir atasözü vardır, cevabını verdim. Bu atasözü onu mutlu etti, elbette onu Orta Asya Türklerine uyarladı. Her zamanki gibi bana kapıya kadar eşlik etti ve benden asil ve nazik bir reveransla ayrıldı.

İklimlerle ilgili bu konuşmayı adamın zekâsı ve bilgisinin göstergesi olarak not ediyorum. Avrupa eğitimi olmayan bir Asyalı'nın gece ve gündüz uzunluğu arasındaki farkın kuzeye doğru gidildikçe arttığının farkında olması benim tecrübelerime göre çok sıra dışıdır. Dünyanın 'yedi iklim'e bölünmesi en uzun günün uzunluğuna göre düzenlenmiş gibi görünüyor ve bu nedenle kararlaştırılmış sayı rastgele olmasına rağmen tamamen enleme göre bir bölünmedir. Ayrıca ben sadece kutup bölgelerinde yaz aylarında bütün gece güneşin görüldüğünü söylediğimde o, buranın soğuk bir bölge olduğunu daha ona kışın güneşin hiç doğmadığını söylemeden önce hemen anladı. Aynı açıklamayı daha önce yaptığım Münşi'm hemen iklimin acımasızca sıcak olması gerektiği sonucuna vardı!

Saraya girerken bir askerin yönlendirdiği bir adamla karşılaştım. Adam son derece solgundu, sol eliyle ucu boş gibi görülen sağ kolunu destekliyordu. Hemen sağ kolunun hırsızlık ya da benzeri bir suçtan dolayı kesildiğini anladım.

Yarkend, 23 Mayıs- Komoro dün benim için bir sürü ipek aldı. O, buradaki tüccarların ilginç bir geleneğinden bassetti. 'Dalalge' (Komisyonculuk) adı altında herhangi bir alım satım yapıldığında belirli küçük bir meblağ ödenir. Bu haraç, uzman/profesyonel bir simsara değil işlemde yardım eden yarı resmi herhangi bir üçüncü kişiye verilir. Bir pazarlık yapıldığında Doğu'nun başka yerlerinde olduğu gibi, geçenler genelde durur ve tavsiyelerini ya da düşüncelerini dile getirirler; ancak burada onlar bunu bedava yapmazlar, paylarını ya da komisyonlarını (çoğunlukla sadece birkaç bakır para) alırlar. Böylelikle ticari konularda bazı bilgileri olan herhangi bir adam sırf yüksek sesle, girişken bir tarzla sadece sokaklarda dolaşarak ve önünde gördüğü herhangi bir satışa yardımcı olarak hayatını kazanabilir. Cuma, evden çarşıya ya da çarşıdan eve giderken her gün bu şekilde neredeyse iki ya da üç Tanga kazanır.

Yarkend 27 Mayıs, Perşembe- Kendisinden önce gideceğimi duyduğu için bugün Hayward bana haritasını vd. gönderdi. Son zamanlarda rahatsız olduğumu duyan Dadha, bana kendisi tarafından yapılan bir ilaç gönderdi. O, büyük bir "hekim" ya da doktor olduğunu iddia eder.

Yarkend, 28 Mayıs Cuma- Yüzbaşı yarın değil, ertesi gün harekete geçeceğimizi bildirmek için geldi! Aynı gün gideceğini söyleyen Hayward'dan bir not. Hazırlanma hengâmesi.

Namaz-ı degar'dan⁴³⁹ sonra Dadha'yı görmeye gittim. Ona Hindistan'dan istediği herhangi bir şey olup olmadığı sorusu üzerine kendisinin sadece bir asker olduğunu, silahlar dışında başka neye ilgim olabilir ki dedi. Mutluluğumu arzu etti ve arkasından silahlar istedi. Benimle geleceği varsayılan elçi hakkında ağzını aradım. Bunu görmezden gelerek benim kapıyı açtığımı, adım ve arkadaşlığımın kalbine

⁴³⁹ (Y.D.) İkinci namazı.

işlediğini, öyle ki; ne rüzgârın ne de yağmurun onu silemeyeceğini ve sadece ölümün bu yazıyı yok edebileceğini söyledi.

Yarkend, 29 Mayıs Cumartesi- Hazırlıklarla meşguliyet. Ladak'a dokuz at için bir anlaşma yapıldı. Yüzbaşı hediyeler getirdi: iki parça tabar (ipek), bir çift çizme, şeker vb. Yarın sabah Dadha'nın meşgul olacağını, bu yüzden ona Münşi aracılığıyla şimdi veda etmemim iyi olacağını söyledi. Münşi gitti ve Le Fauchoux tabancamı ayrılık hediyesi olarak Dadha'ya verdi. Karşılığında Dadha onun arkadaşım olduğunu söyledi ve bundan dolayı çakımı ve pusulamı hatıra olarak saklamak istedi! Onları hemen gönderdim; Tabii ki amaç pusulamı almaktı. Başka bir taneye daha sahip olduğumu tabii ki bilmiyor.

Öğleden sonra Cuma kendisini aldattığı Yarkendli bir Molla'dan bir dayak yedi. Bir yatağın üzerinde getirildi ve Dadha'nın kapısı önüne konuldu. Karar, Cuma borçlarını ödeyecek ve adam Cuma'nın yaralarını tedavi edecek! Benim harekete geçmeme ne olacak? Pençbaşı Cuma'nın hasta numarası yapmasına izin vermeyeceğini söyledi. Bir tüccar geldi ve her zamanki gibi, Mümin'in borçlarından bazılarını zorla benden almaya çalıştı.

XVII. BÖLÜM: YARKEND'DEN HİNDİSTAN'A DÖNÜŞ

Yarkend'den Ayrılış- Hayward Gruba Katıldı- Tishnaf Nehri- Bereketli Ülke- Kargılık'ta Duraklama- Buhara Farsçası- Müzikal Eğlence- Taşlı Çöl- Vadi- Bora Vahası- Hoten Beg'inin Kum Tepeleri- Yüzbaşı'nın Kur Yapması- Hayward'ın Gözlemleri- Choochoo Geçidi- Chitral Köle Ticareti- Kırgız Kulübeleri- Kanjut ve Pamir Bölgesi Hakkında Notlar- Sanju Geçidinde Yüzbaşı İle Son Ayrılık- Karakaşa Ulaşmak- Kunlun ve Karakurum Sıradağları- Yarkend Nehri'nin Kaynakları- Karakurum Geçidi ve Sıradağları- Yük Hayvanları Arasındaki Ölüm Oranları- Shayok'un Kaynağında Büyük Mer De Glace- Antiloplar- Göl- Taraça- Hızlı- Kum Taneleri- Buzullar- Shayok'un Tehlikeli Geçidi ve Sasser Geçidinin Tehlikeleri- Britanya Topraklarına Dönüş

Yarkend'den Otance'ye, 30 Mayıs Pazar- (Bir buçuk taş, Güney). Atların ortalıkta görünmemesi nedeniyle öğleden sonra saat üçe kadar mahkûm kaldık. Sonunda geldiler ve hareket ettik. Yüzbaşı, Pençbaşı, Sadi Hoca vd. insanlarla onların ilk gece kalmalarının gelenek olduğu yerden ayrılıp şehirdengeçtik. Komoro, iki veya üç at sırtında gerekli şeyleri getirdi ve bahçelerle çevrili güzel, yeşil bir bölgede, geniş çbir iftlik evine girdi. Avlu sarmaşıklıklarla kaplanmış. Yer Ahmet Aksakal'a ait. Sayın Hayward geldikten yaklaşık yarım saat sonra binanın başka bir bölümüne götürüldü, böylece biz karşılaşamadık. Atlar saat 10'a kadar yemsiz devam ettiler, sonrasında her birine ot ve sadece iki avuç yulaf verilmesine –su yok- izin verildi, gece ise onların uzanmalarına izin verilmedi.

Silah/top parkındaki Hintli subaylar yanlarından geçerken bana gizli bir gülüş attılar. .

Kalenin kapısı önünde bir direkte bir insan başı!

Otance'den Poskam'a, 31 Mayıs Pazartesi- Kahvaltıdan sonra harekete geçildi. Grubumuza Hayward da katıldı, birlikte ilerledik. Tekrar bir İngiliz görmek büyük bir memnuniyetti. Kendisine bir sarık verdikten sonra Pençbaşı Yarkend'e döndü.

Poskam'da kasabadaki evlerde ağırlandık. Hayward'la birlikte önce içerde ve daha sonra bir su deposuna yakın ağaçların gölgesinde oturduk. Bir şeytan (cin) tarafından ele geçirilmiş bir adamı iyileştirmem için bana getirdiler. Bu teklif kabul edilmedi.

Yarkend Nehri'nde daha öncesine nazaran daha az su var.

Hayward bana Yarkend şehrini hem gidişinde hem de dönüşünde dolaşmasına izin verilmediğini, ancak duvarların dışında dolanmasına izin verildiğini söyledi.

Daha önce bahsettiğim gibi (sanırım) tüm yol Hoten'den itibaren bir taş (Türkçe) ya da fersah (Farsça) mesafede, direkler üzerine panolarla işaretlenmiştir.

Poskam'dan Yekşembe Pazar'a (bir buçuk taş), 1 Haziran, Salı- otuz dört (Poskam çıkışında) ve otuz üçüncü taş (Yekşembe Pazar yarım taş kısa), doğudan güneye. Çiftlik evleri ve bahçelerle kaplı güzel, yeşil bir ülkede çok hoş bir yolculuk.

Küçük bir kasabayı geçtik ve onun birkaç yüz yarda ilerisindeki yolun biraz dışında bir çiftlik evine, üzüm bağlarına ve bahçelere misafir edildik. Hayward ve benim için bahçelerdeki açık yerlere halılar yayılmıştı. Ağaçların gölgelerinin altı çok hoştu.

Hayward'la birlikte yedik.

Benden Hindistan'a silah vb. almak için gönderilen bir Hacı'ya yardım etmemi isteyen Dadha'dan gelen mektup. Ayrıca bir saygı kaftanı. Getirene pamuk bir kaftan verip (Dadha'ya) uygun bir cevap yolladım.

Şedullah kalesinden bahseden Yüzbaşı, Atalık Gazi'nin, Kırgızların kendisine haraç ödediği ve açıkça hâkimiyeti altında olan bu kale konusunda çok sinirli olduğunu söyler. Ona, Lord Sahib'in, Mihrace'in kendi sınırı ötesine geçtiğini duyduğunda çok kızacağını söyledim. Yüzbaşı, ilk başta bu istilanın İngilizler tarafından yapıldığının düşünüldüğünü, ancak geldiğimden beri onların olayları daha iyi anladıklarını söyledi.

Yekşembe Pazar'dan Kargılık'a, Çarşamba 2 Haziran- Otuz ikinci, otuz birinci ve otuzuncu taş (sondaki Kargılık'ın hemen dışında, ilki Yak Samba Bazar'dan yaklaşık bir buçuk taş) – otuz ikinci taşın bir ya da iki mil güneyindeki Tishnaf Irmağı'nı geçiş -yaklaşık on beş yarda genişliğinde; yaklaşık üç fit derinlikte.

Her tarafta aynı bereketli bölgeler.

Kasabanın yarısına geldiğimizde sağ taraftaki evlerin ötesinde yer alan geniş bir meyve bahçesine götürüldük. Orada bir su deposunun kıyısında, ceviz ve dut ağacının gölgesinde yerleştik. Keyifli bir yer.

Buhara Hacı'sı tarafından yaklaşık üç mil dışarıda karşılandım. Hindistan yolunda olduğunu ve bizimle birlikte gidebileceğini söyledi. Daha sonra

KargılıkSerkar'ı İbrahim Bey tarafından karşılandık. Hacı bizimle biraz oturdu; Amu Derya'nın (Oxus) dört kolu kavşaklarına kadar geçit verirken Kunduz'daki kolunun yalnızca botla geçilebileceğini söyledi. O, gerçek Farsçanın sadece Buhara'da konuşulduğunu iddia etti! Bu, hem telaffuz hem de kelime bakımından İran Farsçasından biraz farklıdır. Kendisi b'yi w veya o'ya çevirir: Âb için Âw (veya Ao) olarak, Shâo için Shab,vb.

Kargılık, 3 Haziran Perşembe- Hacı geldi ve bizimle oturdu. Daha sonra Yüzbaşı gitar, keman, hapsikort ve tambur vb. oluşan bir orkestra getirerek bize müzik ve dans eğlencesi temin etti. Bakır paralar dansçıların başının üstünden saçıldı, akabinde müzisyenlere dağıtıldı. Bunun için bütün izleyicilere bir avuç bakır para verilmiştir.

Daha sonra Hayward ve ben Yüzbaşı'yı kendi yerinde ziyaret etmeye gittik; dastarhan.

Kargılık 4 Haziran Cuma- Durduk. Adamlar ilaçlar için geldi.

Arpa olgunlaşıyor. Buğday başakta, ancak hâlâ yeşil. Kavun bitkileri henüz çiçeksizdi. Piriñ hasat edilmiş. Beda (karayonca) arzu edildiği gibi kesilmiş. Nektarinler yeni çıkıyor. Dastarhanlarda tabaklar dolusu kayısı.

Kargılık, 5 Haziran Cumartesi- Hâlâ bekliyoruz.

Hayward'daki bir kitapta bir Magdalena portresine bakarken Yüzbaşı şakasına "Bu, Kaptan Sahib'in (Hayward) evlenmek istediği ancak hayal kırıklığına uğradığı Lord Sahib'in bir kızıdır. Bu yüzden portresini koruyor", dedi.

Hacı, bu ülkenin genelde Kaşgar, Atalık Gazi'nin ise Kaşgar Hükümdarı olarak bilindiğini söyledi.

Kargılık'tan Beşarık'e (bir saat sürüş) 6 Haziran Pazar- Hacı ve grup tarafından bize eşlik edildi. Akarsu boyunca ekilebilir hale getirmek için kurutulmuş vahalar. Kargılık ve bunun arasında taşlı bir çöl. Su deposunun yanında ağaçlar altında kamp. Birkaç Afgan tüccar onlarla konuştu (?). Münşi, bir Türk'ten

Peşaver'in Afaganlar ile ittifak halinde olan Swat Ahunbd tarafından alındığına dair bir rapor duydu. Yüzbaşı, benim ona gülerek söylediğim bu rapora güldü ve Ahund'un Kanjutlar gibi soyguncu olduğunu duyduğunu, söyledi.

Beşarık'tan Bora'ya (yirmi iki mil, beş saat yolculuk) 7 Haziran, Pazartesi-Beşarık vahasının sulanmasını sağlayan (Kugiar'dan gelen) küçük dereyi geçtik. Sonra bir sahil şeridi gibi (yuvarlak çakıllar ve kumlarla kaplı) taşlık bir çöle girdik. Sisli, nemli sabah. Uzakta hiçbir şey görünmüyor. Bora'nın güzel, yeşil vahası. Bazı yerlerde birkaç fit yüksekliğinde Hint mısırı; yabancı otların (aynı zamanda Hint mısırıyla kök salmış) kökünü kazımak için tek öküzlü pulluklarla kaldırılmış diğerleri, daha kısırları. Uzun kamışlarla kaplı derin kıyılarda küçük bir akarsu (bunun sonucu olarak da adı Bora). Su deposunun yanında meyve bahçesinde konaklama. Varışta kahvaltı yaptık.

Yüzbaşı dün gece Afganların İngilizlerden birkaç 'yurt' aldıklarına, daha sonra bir İngiliz beyinin geldiğini ve onları mağlup ettiğine dair haberini duyduğunu bana gizlice söyledi. "Ancak bu, uzak bir haber ve çok büyük olasılıkla yanlış," diye ekledi. Ona, ayrıldığımda Kabil Hükümdarı'nın kendisine elçiler, vb. göndermiş, İngilizlerin büyük bir dostu olduğunu söyledim. Raporun yanlış olduğunu kabul etmiş görünüyordu.

Onlar, Taşkent yakınlarındaki Tibetan Kiang gibi büyük yabancı at sürülerinden bahsediyorlar. Onlara 'kulon' adını vermişler.

Bora'dan Ooe-Taghruk'a, 18 Haziran Salı- Yaklaşık on iki mil.

Bora'nın verimli vadisinden, dağlardan yamaç aşağı ve her biri çökmüş bir vaha oluşturan, yollarını kesen birkaç akarsu arasındaki çorak ovalara çıktık. Dağların eteklerinde bulunan bu eğimli çorak ovalar, ülkenin kendine has bir özelliğini oluşturuyor; Gökribat'tan Yenihisar'a geçerken aynı zamanda Batı tarafta da görülür.

Bu ovayı örten kum tepeleri boyunca on iki mil dolandıktan sonra Ooe-Taghruk köyüne indiğimiz başka bir vahanın eşiğine ulaştık. Köyün sadece bir mil

yukarisındadır. Yaklaşık yarım mil genişliğinde ve güzel ekilmiş 300 fit yüksekliğindeki ovanın derinliği kayalıkların git gide artmasıyla hemen hemen 300 fite ulaşır. Bu suyla, yıpranmış (granit parçalarının da bulunduğu) taşlardan ve kumdan oluşmuş, üç tarafını çevreleyen dağların tabanına kadar Doğu Türkistan'ı kaplamış olabilecek olan bir iç denizin sahili olması izlemine bırakır. Daha alçak ovalara doğru bu eğimli sahilin (ya da hayali deniz yatağı) kıyıları dağ geçidi ve kırılmış zeminlere karışır. Bu dağ geçitleri, ekseriyetle, sadece çalı çırpı içerir. Ama onların çoğu yeterince geriye doğru uzanır ve Bora, Ooee-Taghruk, Kostak, Sanju, vb. gibi güzel bereketli vahaları oluşturan kaynakları dağlardadır. Burası kesinlikle çok daha serin. Hiçbir meyve olgunlaşmamış ve arpa hala yeşil.

Kostak'tan Sanju'ya, 10 Haziran Salı- Son beş milde biz kumlu tepeler boyunca yavaş yavaş yaklaşık 800 ya da 1000 fit yükselen yokuşunucuna, Sanju vadisine inişin ağzına kadar geldik. Bu inişin yarısında eski dostlarımız Âlim Ahund (baş şef) ve iki Kırgız muhafızı tarafından karşılandık. Bizim için ekili alanın girişinde dastarhanlar serildi. Evler ve nehri geçen vadiye inen tarlalar boyunca iki mil at sürdük. Hayward, bahçede onun için hazırlanmış bir yere götürüldü. Ben Mahammed Bai'nin (Sanju'nun yaşlı adamı) evine götürüldüm. Burada bana halı ve yükseltilmiş koltuk ile üzerinde bir çadır olan bir çeşit çardak gösterildi. Muhammed Bai'nin oğlu tarafından bana ve Yüzbaşı'ya çay kondu, Kırgız şefleri halının kenarında oturdu ve onlara da çay ikram edildi. Daha sonra neşeli şişman bir adam olan Sanju Beyi Mansur Hoca beni ziyaret etti. Eskiden Yarkend Şehri'nin valisiydi, saygınlığını kaybetti ve bir yıl hapsedildi. Yaklaşık altı ay önce serbest bırakıldı. Yarkend'de yaşadığım ev onundu. Sanju'ya yeni atanmıştı ve böyle bir görevin itibarının oldukça altında olduğunu düşünüyor gibiydi. Hindistan ve Türkistan arasındaki iletişim kapısı olan bu bölgenin büyük önem taşıdığına dair söylediklerim üzerine (onu teselli etmek için), 'O zaman ben de Gulam-ı Dervazah'ım (Kapının Kölesi)", diyerek karşılık verdi. Daha sonra birkaç kez daha geldi ve benimle oturdu. Yüzbaşı burada olmadığı zaman (bana onlardan bahsetmemek için yalvararak) şikâyetlerini dile getirdi. "Ancak, şimdiki konumumda elimden gelenin en iyisini yaparım", dedi. Bir önceki bey (Sanju'yu daha önce geçtiğimde gördüğüm Şerif Han) zulmü nedeniyle görevden alınmış ve hapsedilmiştir. Gulam-ı Darva, "Köylüler

neredeysi mahvoldu ve bu yüzden ben onların sığır, vb. alması için ödünç para alıp onlara avans veriyorum ve tekrar düzene girmeleri için yardım etmeye çalışıyorum”, dedi.

Sanju'da yolculuğumuza hazırlanmak ve erzak yüklemek için bir gün durduk. Ev sahibimiz (eski Muhammed Bai) ve oğulları çok kibar davrandılar. Muhammed Bai, çok güzel bir kızı olan zengin yaşlı bir çiftçidir. Ben bu küçük hanımefendiyi eve su getirmek için bir kadın hizmetkâr ya da köle eşliğinde omuzunda küp ile evden çıktığımda birkaç kez gördüm. Gerekli olandan çok daha fazla küp getirdiği görünüyordu. Tuhaf İngiliz'e ve bütün onun harika düzenlemelerine bakmak için kapı aralığında durma fırsatları yaratıyordu. Daha sonra, Yüzbaşı'nın bu genç bayana âşık olduğunu öğrendim (Onun zevkine hayran kaldım, hiçbir şey onun koyu kirpikleri, pembe yanakları ve gamzeli çenesinden daha güzel olamazdı). Yaşlı Muhammed Bai'den kızıyla evlenmek için izin istedi; ancak yaşlı adam, kızının bir an Pamir'de, diğeri Çin sınırlarında her zaman at sırtında olan bir askerle değil, kendisinin yakınında oturacak bir adamla evlenmesini dilediğini, söyledi. Yüzbaşı onu ikna etmeyi umut ediyor. Ben oldukça yakın olduğum koruyucumun atından hevesle inip yaşlı çiftçiyi kucaklamak için istekle koşmasını görmekten şaşkına döndüm. Ancak aşk, Türkistan'da olduğu gibi başka yerlerde de tüm farklılıkları eşitler.

Sanju'dan Kızıl Akhil'e, Cumartesi 12 Haziran- Çok fazla kabaran Sanju nehrinden kaçınmak için yeni güzergâhla harekete geçtik. Mansur Hoca ve Bey beni görmeye geldiler. Yolculuğumun güvenli geçmesi için ellerini açarak dua ettiler. Her zamanki gibi Argonlar, Cuma, Koda vb. ön planda değildi.

Biz Sanju Vadisi'nin karşı tarafında kumlu bir tepeye, oradan da Poské adlı bir kasabadaki daha küçük bir vadiye indik. Ağaçlarla sıralanmış akarsu varü, bu akarsuyun kıyısıyaşlı bir Molla'ya ait.

Yüzbaşı ve Kırgız (bize eşlik eden) sorgulandıklarında, Yenihisar yakınlarındaki büyük tepeye Taghalma Mustak (Buzlu Dağ anlamında) dendiğini söylediler. Bol miktarda yerel ad biliyorlar, ancak herhangi bir sıradağın genel adını bilmiyorlar. “Sariki”, koyun otlattıkları Karakaş vadisine verdikleri addır.

Akşam Yüzbaşı ve adamları bir hedefe atış ediyorlardı.

Kızıl Akhil'den Mezar'a, 13 Haziran- Çıkışta Yüzbaşı meyve bahçesinin sahibi olan yaşlı Molla'yı çağırdı ve ona dua et, dedi. Yaşlı adam bunun üzerine açılmış elleriyle diz çöktü, sonra o dua ederken herkes ellerini açtı. Daha sonra hepimiz sakallarımızı sıvazladık ve Yüzbaşı, "Barak Allah, Barak Allah" (Tanrının nimetiyle) diyerek haykırdı, böylece atımızı sürerek gittik.

Akarsu daha yüksek dağlara girerken izi hâlâ sürülebiliyor. Biz, vadimizin başında sıradağların tepesini görür hale geldik. Karla kaplıydı; altında bazı parlak yeşil çimenli yamaçlar uzanıyor. Etrafındaki kısır dağlara karşı büyük bir tezat. Yarın geçeceğimiz küçük geçidin başında batıya doğru uzanan bir vadinin kavşağında yerleşeceğiz. Burası bizi Sanju akarsuyunun kabarmasının zorluk çıkarmayacağı vadinin bir bölgesine yönlendirecekti.

Yolda Hayward gözlem yapmak için sık sık geride kalıyor. Yüzbaşı buna alışmış gibi görünüyor ve bana "Ah işte, yine yeni yolun peşinde!", diyor. Onun keşiflerindeki tek amacının ülkelerine kolay bir yol bulmak olduğunu düşünüyorlar.

Yüzbaşı ayrılma vaktimiz yaklaştıkça ilgisini ikiye katlıyor. Bugün eşyalarımız henüz ulaşmadığı için geldiğimizde bize soğuk bir kahvaltı verdi. Bize Türklerin atları çok sevdiğini (âşık) söyledi.

Mezar'dan Tam'a, 14 Haziran Pazartesi- Choo-choo Geçi'di karşısında. Önce altı mil yan vadiye çıktık, sonra sıradağın bir çıkıntısı içinden giden geçişe kadar tırmanış kolay. Tozlu yol. İniş Sanju akarsuyuna götüren ve daha açık olan bir vadinin içine çıkan dar bir sırttan aşağıdadır. Bu akarsuyu üç kez geçip yukarıya döndük, geçmişte vadiyi koruyan eski yıkıntı duvarı geçtik, ardından bir tarım alanı ve birkaç Tam kulübesi. Öğleden sonra saat iki gibi geldik. Geçilmeyecek şekilde nehir aniden yükseldi, bu yüzden bagajlarımızdan tamamen ayrıldık. Yataksız, yerde ve eyerlerimizi yastık gibi kullanarak kulübelerin birinde uyumak zorunda kaldık. Yüzbaşı ve adamları ve ayrıca burada yaşayan bir avcı bir hedefe atış yapıyorlardı. Bu adamın bir adamın kafasının üstünde bir elmayı vurabileceğini ve

ona hatırı sayılır bir mükâfat veren Hükümdar'ın önünde Hoten'de önceki gün bunu yaptığı söylendi.

Tam'dan Tadlek'e, 15 Haziran Salı- Akarsu yeterince azaldığı zaman bagajlarımıza kavuştuk. Sabah saat beşte nehir hâlâ yüksekti. Akarsuyun yukarısına doğru birkaç mil çıktık ve ilerideki hareketlerimiz hakkında Kırgızlarla istişarelerde bulunmak için çimenli bir noktaya yerleştik.

Tadlek'ten Kiçik Yelâk'a ('Küçük çayır'), 16 Haziran Çarşamba- Beş mil uzakta, sağ tarafta bir vadi birleşir. Sekiz mil sonra geniş bir vadideki yol, uzun çimenli yamaçlardan yükselmeye başlar. Soldan bir vadinin kavşağında (kuzey doğu) bir Kırgız yerleşim yerine geldik. Ben, Hayward, Münşi ve Yüzbaşı ayrı ayrı bir Kırgız yurtuna yerleştik. Yüzbaşı bana Çimkent'in yakınında kuşatılmış ve üç gün içinde (!) İslamiyet'i kabul eden küçük bir Rus gücünün hikâyesini anlattı. Onların bu üç günün sonunda kendilerini güçlü bir şekilde yerleştirdikleri ve gerçek imana gelmeyi reddettikleri ortaya çıkmıştı.

Bütün Kırgızlar bizi karşılamak için dışarı çıktılar. Eski tanıdıklarından sayısız selamlar. Buradaki Kırgızlar yirmi iki haneden oluşuyor (Bunlara 'Yurt' denir ve bu ismin akoe denilen keçe çadırlar için de kullanıldığını reddederler.), onlar sadece Sarıkol ve Sanju bölgeleri arasında göç ederler. Develer yok. Çekik gözlü yaşlı bir adam yirmi yıl önce Taşkurgan'dan geldiğini söyler. O Kaşgar'da sattığı ilk yıl on, ertesi yıl otuz köleyi Chitral ile yaptığı ticaret sonucu elde etmiş. O zamandan beri Kırgızların dostane işleri üzerine Kanjut elçisi olarak görev yapıyor.

Bu Kırgızlar yirmi yıl önce Sarıkol'dan göç etti. Hiçbiri öncesinde burada değildi.

Ben bir Kırgız akoesinin çevresini 51 fit, ortadaki yüksekliği 8 fit ve kubbenin eğilmeye başladığı kenarları da 4 fit olarak ölçtüm.

Kiçik Yelâk Kırgız Yerleşim Yeri, 16 Haziran- Yaşlı Kırgız Chitral yöneticisinin namazlarını Sünni (Ortodoks) usulü kılmasına rağmen hem Chitraller ve hem de Kanjutların Şii (Heretik) olduklarını bana söyledi. Kanjut'u nehir ikiye

böler.. Bir tarafı Nagar, diğer tarafı Hunza'dır. Aradaki köprü iki kabile müfreze birlikleri tarafından korunmaktadır. İkisi arasında genelde savaş vardır. Eski şef Gazanfer öldü, onun oğlu şimdi Hunza'nın idarecisidir. Sırf kasabada 3000 ev vardır ve şef 3000 ya da 4000 askerle ortaya çıkarabilir. Dostça niyetle gelen herkese iyi davranırlar, ancak tüccarların çoğunu yağmalarlar ve şüpheli kişileri hemen öldürürler. Onlar kavga söz konusu olduğunda kadındır ve bir fare üzerine kedinin saldırılması gibi yalnızca kervanlar üzerine saldırırlar. Kanjut'tan Taşkurgan'a mesafe on gündür (iki güzergâh, biri kötü), Taşkurgan'dan Alai ovasına yedi gün, bu nedenle Hokand'a dört gün. Taşkurgan ve Alai Ovaları arasında iki veya üç geçit geçmeniz gerekli, ancak onlar zor değildir; Vahan'dan Kaşgar'a yirmi gün (Pamir'den on); Badahşan'dan Kaşgar'a otuz gündür. İki Karakül gölü vardır. Biri Pamir'de, on iki gün civarında; batıya doğru Karatekin nehrine akar. Diğerisi daha küçük (iki gün civarında), Taghalma tepesinin eteklerinde, Kaşgar Nehrine akar. Kırgızlar çimle kaplı olmasına rağmen Pamir'in karşısına şimdilik geçmiyorlar.

17 Haziran- Komoro ve Cuma, Kırgız yaklarıyla geçişin karşısına götürülen bagajlarla birlikte gittiler. Cuma saat iki gibi geri geldi.

18 Haziran, Cuma (Grim Dewam)- Grim Dewam'ın karşısı (Sanju Geçışı). Sabah yedide yaklar üzerinde harekete geçtik. Yüzbaşı, geçidin eteklerinin yarısına kadar benimle at sürdü ve daha sonra neredeyse gözyaşlarıyla beni kucaklayarak sevecen bir şekilde vedalaştı. Sadi Hoca geçişin karşısına kadar benimle geldi. İlk önce bir çeşit körfez olan karlı dağlar tarafından üç tarafı çimle çevrili yamaçlara çıktık. Ardından sırttan güneye doğru saptık. Zirveye kadar kar yoktu, ancak yolun dışında kar tepeden 1500 fit kadar aşağıya iniyordu. Güney inişte daha çok kar, 1000 fit kadarı sulu kar. Kazasız tepeye kadar at sürdük. Öte yanda dün yola çıkan Komoro'yu bagajla bulduk. Kırgız Aksakal'dan ayrıldık (ona dört ipek kaftan ve şefime bir sarık verdim), ayrıca Sadi Hoca'ya da bir ipek sarık verdim. Beş ya da altı Kırgızlı ile onbeş Kotas (yaks) bizimle Şedullah'a kadar geldi. Sabahleyin kalan şeyleri takip etmek için Komoro'yu bırakıp çok kabarmış olan akarsu yatağındaki eski yerleşim yerimize indik.

Sisli, görüş yok. Sırtın tepesi barut rengindebir çeşit killi yapraktaşı.

Yerleşim yerinden Pilataghuch'a, 19 Haziran Cumartesi- Mezar Ebu Bekir'deki Karakaş'a doğru kahvaltıdan sonra yirmi dakika boyunca derin suların aktığı ve her şeyin elli yarda kadar insanlar tarafından taşınmak zorunda olduğu akıntıya karşı yürüdük. Atlar yukarıya doğru gönderildi. Kırgızlar yaklarını, deneme suretiyle, saatte dört mil hızla akan, yaklaşık 40 metre genişliğinde ve ortalama iki metre derinlikteki akarsu boyunca sürdü. Atlara tekrar katılmak için yirmi dakikalık bir yürüyüş ve çimlerin ve çalı ormanında kamp kurmak için bir saat daha.

Pazar, 20 Temmuz (Pilataghuch'da duruş)- Bagajların son durak yerinden bize katılmasını bekledik. Atlar nallandı. Yaşlı bir Kırgız, beni bu günlükte görüp onun Kur'an olup olmadığını sordu. Ben bir kitap (Türkçe/Kitap) olduğunu söyledim. Bunun üzerine parmağıyla saygıyla dokunup daha sonra da o parmağını öptü.

Bu yaşlı Kırgız'la sohbet ettik. Bu kabilenin ilk önce Sarıkol'da yaşadığını, ancak Kanjutlar (Türkçe/yaman kâfirler, kötü dinsizler olarak adlandırdığı) tarafından çok zulüm gördüklerini; yirmi yıl önce Sarıkie'ya⁴⁴⁰ göç ettiklerini; otuz aileden olduklarını söyledi. Atalık'ın iktidarından beri, Sarıkol'daki güvenlik nedeniyle Alai Ovalarından (Hokand'ta) yeni bir Kırgız göçü başladı ve onlar şimdi 200 çadırıdır. Sarıkol bölgesinde Şedullah'dan Taghdoombash'a⁴⁴¹ mesafe on – on beş gün kadardır. Buradan Pamir üzerinden Andicana'a da mesafe yaklaşık aynıdır. Geçitler alçaktır. Burada Sarıkol adı verilen göl yok, ancak yakında etrafı on iki günde dolaşılabilen Karakül adlı bir göl var. Pamir otlarla kaplıdır ve aralarında büyük boynuzlu 'arkar' (Ovis Poli) ve dişi olanına 'gulja' denilen ve çok çekişen olan vahşi hayvanlarla doludur. Kırgız bana bir tüfek anlamına gelen "Frang miltek" ya da Frankish silahına (onun tarifinden anladığım kadarıyla) sahip olup olmadığını sordu. O ve diğer Kırgızların onlara bayıldıklarını ve sahip olmak için her türlü hizmette bulunabileceklerini söyledi.

Pilataghuch'tan Şedullah Hoca'ya, 21 Haziran- Kale'ye yaklaşırken yaklaşık iki mil uzakta Pençbaşı'nın emrindeki beş asker tarafından karşılandık. Bize sağlık

⁴⁴⁰ (Y.D.) Sarıkie Karakaş Nehri'nin üstünde bulunan otlaklara verilen isimdir.

⁴⁴¹ (Y.D.) Taghdoombash 'dağ başı' anlamına gelir. O Sarıgöl'ün en üst bölgesidir.

vb. hakkında sorular sordular ve bizimle birlikte kaleye döndüler. Nehri iki kez geçtik ve kaleye yakın yerleştik. Akşam hafif bir yağmur yağdı. Vadinin 1000 fit yukarısında kar vardı.

Şedullah'tan Souget'e, 23 Haziran Çarşamba- Daha ağır eşyalarımı geride bırakıp (arkamdan geleceklerdi) hafif eşyalarım ile harekete geçtim. Hayward da aynısını yaptı. Benim beş ve Cuma'nın üç atını aldık. Pençbaşı ve dört asker bize bir mil kadar eşlik etti ler, sonra saygılı bir şekilde ayrıldılar. Akşam, vadinin doğusuna inen muazzam eski bir moren/buzultaşı altını kamp yeri olarak belirledik. Kamp yerimizde bolca yeşillik var. Aynı zamanda akarsu kenarında bir sürü çalı benzeri odun var.

Souget'ten Chibra'ya, 24 Haziran Perşembe- Sekiz saat on beş dakika ya da on beş mil. Souget geçidimiz ilk önce bir mil güney batı, daha sonra yarım mil batıdaki vadinin taşlı yatağında sona erdi. (Burada kuru bir nehir yatağı Kırgız dağ geçidiyle batıda birleşir.) Birkaç mil güney batıdan sonra taşlı nehir yatağından çıktık ve neredeyse arasında geniş, açık bir vadi bırakan dağlarla çevrili düz bir araziye girdik. Önümüzde uzanan karlı sıradağlarla çevrilmiş tepelere yaklaşarak birkaç mil daha devam ettik. Bu karlı sıradağların eteklerine yaklaşırken düz bir çizgi oluşturan ve bizim geldiğimiz yola çıkışı olan, sağ ve sol taraftan aşağıya inen açık bir vadi bulduk. Solda geçişin başına doğru güneydoğuya döndük. Karşısındaki vadi, kuzey doğudaki geçiş, de buna benzerdi ama kar yoktu. Altı mil boyunca git gide kısa bir etek ve karla kaplı olan açık vadiye çıktık. On beş dakikada tepesine çıktık. Geçitten sonra güneydoğuya doğru yaklaşık üç mil boyunca genişçe bir vadiye doğru hafif bir eğim var. Daha sonra yol, yarım mil kadar güney-güneydoğuya doğru döner. Birkaç taşlı duvar ve birçok ölü atın bulunduğu kuru dere yatağına ulaştığımızda durduk. Kolay geçişli vadiler alçak kar dağlarından kuzeydoğuya, Karakaş'a gider.

Chadartash'tan Chibra'ya, 25 Haziran Cuma- Altı mil boyunca geniş vadiden güneye indik. Her iki taraftaki yüksekliği gittikçe azalan dağlar yirmi ya da otuz fit derinliğinde yönünü kesen kuru nehir yatağı boyunca ova ya da yüksek bir platoda batar. Daha sonra oradan güneybatıya dönerken Chibra'dan beri daha fazla gördüğümüz karşıdaki yüksek karlı dağlar (Karakurum) tamamen görünür hale

gelir. Sağıdaki platonun yüksekliği artarken bir ara güneybatı sıradağlarını gördük. Bu Karakurum geçidine gider. Arkamızda Kunlun ya da Sugar sıradağlarıyla karşılaşana kadar sola doğru karlı dağlar dönüyor, hala karlı, gittikçe daha fazla dönüyor.

Karakurum'dan gerçek havzayı değil, sadece karlı ayakları görürken yüksek karlı olan bu sıradağ, asıl sıradağda gördüğümüz gibi daha düzenli ve paralel olan Karakurumla karşı karşıyadır. Biri bir hizadaki topluluk, diğeri sadece tepesini gördüğümüz paralel sütundaki topluluk. Sol tarafımızın tamamı Yukarı Karakaş'ı bağlayan, otuz mil kadar doğuya dağlara kadar yükselen düzensiz, yüksek bir alandır.

Bu dağlar boyunca güneye doğru, güneyde kayalık bir zirve ve kuzeyde yüksek bir çift karlı dağ arasında bir geçiş görülür. Bahsettiğim bu yüksek alan/plato "Dubsa Sergot veya Sertkol" diye isimlendirilir. Bu düzlük tamamen çorak görünüyor. Düzlükte neredeyse kurumuş geniş bir nehir yatağı akar. Karakaş Geçidi ağzından ve Chibra'dan aşağıya takip ettiğimizden itibaren benzeriyle ayaklarımızda birleşir. Üçü birlikte Yarkend Nehri'ni oluşturan kuzeybatı yönünde gider (burada neredeyse hiç akmayan su var bu nedenle geniş çakıllı yatağın eğimi çok azdır). Bunun ötesi daha derine battığı ve biri güneydeki Karakurum'dan gelen, bir diğeri kuzeyden karlı Suget sıradağlarından kısır çıkıntı arasından çıkan bir tür dağ geçidi olduğu görünür. Daha sonra bölgenin özelliklerinin -bizim şu anda bulunduğumuz- açık alanda değiştiği görünüyor. İşte bu ovalara inen dağ kenarlarındaki karların yakınlığı İzlanda manzarasını hatırlatır. Ancak bu dağlar -muhtemelen hiçbiri 18000 fitten daha az olmamasına rağmen- sadece tepe gibi görünüyor. Doğu ve batı manzarası arasındaki karşıtlık dikkat çekicidir/olağanüstüdür. Taşlı yatağa tekrar inerken Karakurum'a doğru döndük ancak eski iniş ile bugünkü yükseliş arasındaki fark pek hissedilmiyor. Güneybatıya döndükten birkaç mil sonra Dubsa Sergot'un çakıllı yatağına geçiyoruz. Buradan güneydoğuya açılan Karakaş'tangeldiği açıkça görünüyor. Yarkand Nehri'ni izleyebileceğimiz en uzak nokta, batı yoluyla kuzeybatı yoludur. Konaklama yeri olarak dört mil ilerisi, yan tarafta birkaç ölü atın bulunduğu Melikşah olarak belirlendi. Sağ taraftaki yaylada altı beyaz antilop (Tibet antilobu) gördük. Bunun

ötesindeki nehir yatağı tamamen kuruydu ve tekrar dağlara girene kadar Karakurum'dan gelen alçak yükseltiler bir çeşit ana girişi oluşturuncaya kadar bitmez tükenmez ovaları, on bir mil, yürüdük. Oradan güneyden güneybatıya üç mil genişliğindeki dağ vadisi boyunca içinde biraz suyun olduğu taşlı yatağın ortasında duran bir çimenlikteki yalnız bir kayaya doğru (yürüyüş).Yakınındaki yamaçlarda biraz sivri uçlu ot var. Burası bizim konakladığımız Taşçadır'dı. Melikşah ve burası arasında hiç su ve yeşillik yoktur.

Taşçadır'dan Kızıldağ'a, 26 Haziran- Bir buçuk saat= 5 mil. Taşçadır'ın doğusundaki geniş bir vadi ovası, yaklaşık on beş mil uzağa inen tamamen görünen karlı bir geçişe gider. Bu geçiş güneyden güneydoğuya uzanır ve ayrıca muhtemelen yukarı Karakaş'a yönelir/gider. Hayward bu rotayı denemeyi istedi, bu nedenle ayrıldık. Başlangıçta bu kısımlarda yaygın olan yatağın düz kısımlarında; akarsu, sel ve donmalarının tekrarlanmasından oluşan büyük buz tabakalarının birinden geçtim. Çadırtaş'tan bir mil uzaklıkta bir açıklıkta Suget Geçidi görüldü. Büyük karlı dağlar arasına girmeden hemen önce kırmızı tepelerle çevrili küçük düz çakıl taşları ve küçük bir çimenliğin oluşturduğu akarsu yatağında duruldu. Onlar burada çimenin olmadığını ve geçidin uzakta olduğunu söylediler. Daha iyi bir yer bulmak için üç mil güney-güneydoğu yönünde yukarı çıkıldı.

Pazar, 27 Haziran (Kızıldağ'a yerleşme)- Sabahleyin katır ve gri at (yüzbaşının) yoktu. Her yere talimat gönderdim. İz için uğraştıktan sonra diğer gri attaki Yusuf'un aniden kokuyu alan yaşlı bir tazi gibi doğrudan vadinin aşağısına indiği görüldü. Ben, diğer bütün yolları boşa aradıktan sonra bu yola giden iki güzergâh buldum. Yusuf'tan sonra adamlar için yiyecekler ve yem torbalarıyla birlikte birkaç kişi daha gönderdim. Hayward'ın Argon'u onun beyaz atının ve benim şafakta Çadırtaş'ı geçen iki atımın öldüğünü söyleyerek geldi. Onları döndürmediği için onu azarladım (Hayward bir notla ona dayak atmamı önermişti). Ayrıca ona birkaç yedek mih verildi. Hayward'ın atlarının nalları için yeterli yedeği yoktu.

Yatmaya gittiğimizde atlardan hiçbir haber yoktu. Uzun süre yokluktan sonra medeniyet sınırında burada tutulmanın korkunçluğu. Eğer katırı yakalarsam ona ağır yük koymayacağım.

28 Haziran pazartesi- (Kızıldağ'da durmaya devam) Hâlâbeklemeye devam ediyoruz, mecburuz, ne atlar ne adamlar geri gelmediler. Sabır için korkunç bir deneme.

100 yardalık bir yarıçap içinde, konaklama alanı çevresinde on sekiz atın kalıntıları sayılır. Konaklama yerleri onlarla doluyken yol boyunca birkaç yüz yarıda bir iskelet bulursunuz. Geceleri bu yola dadanan kurtların havlamasını duyuyoruz. Muhtemelen at sezonunun açılmasını bekliyorlar.

Abdullah, Yusuf'un, katırların ve diğerlerinin izlerini takip ettiğini ve neredeyse Chibra'ya kadar gittiğini söyleyerek saat 3'te geri döndü. Yusuf izlerden onları yakalamayı denemiş, ama boşuna. Onların tamamı kervanim ve vd. ile karşılaştıkları zaman geçidin karşısına geçmeliydiler. Mümkünse her durumda harekete geçme kararı alındı.

Burada günlüğümü kesiyorum, yolun zorlukları nedeniyle –hatta geceleri birkaç satır için bile- daha fazla boş vaktim yok. 27 Haziran Kızıldağ'dan kaçan at ve katırlarımın izini süren Türk çocuk Yusuf, yüksek çöl ovalarında onları cesurca takip etti. Ertesi güne kadar o –yarı aç- benden sonra gelen, at ve katırları yakalayan bazı uşaklarımın Şedulah'tan altmış mil geride olan konaklama yerlerine kadar gitmeye devam etti.

Askeri bir sütun gibi olan Karakurum Geçidi'ne paralel dağ sırtlarından bahsetmişim. İlerledikçe nları birbirinden ayıran geniş vadilerle bu sınırın üstündeki doruklar haricinde, yükseltilerinin azaldığını ve yavaş yavaş kalıcı kar sınırının altına düştüğünü görürsünüz. Vadiler yükselmeye devam ediyor, ancak bir arabayı yukarı sürdüğünüzden daha dik eğim olmuyor. Sonunda yol dışındaki ve belki birkaç yüz fit yüksekliğinde olabilen, bir demiryolu setinden daha yüksek görünmeyen bir yükseltiye/dağ sırasına gelirsiniz. Bu sıra bir dağ geçidinden ziyade bazı antik göllerin boşaltılmasıyla bir ağız gibi görünen Karakurum Geçidi'ni

oluşturur. Sözü edilen Karakurum Sıradağları bir dağ zincirinden daha fazla, bir havzanın yükseltilmiş kenarı ya da düzgün olmayan bir platonun doruk noktası olarak tanımlanabilir. Güney tarafında iniş daha büyüktür ama neredeyse Çin ve Hint Okyanusuna akan büyük nehir ağı arasındaki sınırdaki olduğunuz inanamayacaksınız. Karakurum deniz seviyesinden 18 bin fit yüksekte olmasına rağmen iki taraftaki yükseklik, tepelerin zirvesi hariç hiçbir yerde yükselmez ve yakında kalıcı kar yoktur. Yolda at iskeletleri görünür; basınç/hava azlığı ve günlerce süren yolculuk içinde çayır yokluğu, gezgininin kendisinin yaşadığı sıkıntılara karşın, yük hayvanlarında ölüme yol açar.

Geçidin güneyinde bir gün yürüyüş mesafesindeki bir dizi gerçek Buzul Dağları görürsün. İndus'un kaynaklarından biri olan Sayok Nehri denizden ziyade bir buz nehri olan Chamounix'in Mer de Glace'ından çok daha değerli olan mükemmel bir buz okyanusunda yükselir. Muazzam zbir irveden inen iki buzul birleşir ve mavi dalgalarıyla geniş bir ovaya akar. Sadece burayı görmek için İngiltere'den buraya bir yolculuk yapılmaya değerdir. Görüldüğü kadarıyla çorak olan burası türlerinin en güzelleri olan lir şeklindeki boynuzlarıyla Tibet antiloplarının uğrak yeridir. Eski bir gölün terasları ve diğer izleri bu ovanın ve nehrin uzandığı geçidin 200 metre yüksekliğine kadar devam eder. Sıklıkla aşağıdaki dağ geçitlerini tıkayan ve 1841 yılındaki yıkıma neden olan buzullar vasıtasıyla burada oluşan bir gölün işaretleri vardır (Bunların açıklaması Ek kısmında yapılacaktır). Fakat bence izler son göllerin varlığının kısa sürede oluştuğuna ve daha önceki zamanlarda aynı türde tekrarlanan olaylara işaret eder. Eğer bu doğruysa çok ilginçtir.

Ancak bunun hemen ardından, ülkenin (coğrafi) özellikleri olan yüksek platoları ve kavisleri terk edersiniz ve dağların dar kanyonlarına kadar uzanan nehri takip edersiniz. Platonun kırık/ucuna ulaşırsınız. Girdiğimiz dağ geçidi çok dardı. Nehri sığ yerden yürüyerek geçmek ve her defasında aynı şeyi yapmak zorunda kaldık, yol dönemeç başlarında sürekli kapanıyordu. Bu sığ yerlerin en zoru şeker gibi parlayan 200 fit.

Bu sığ yerlerin en zor kısmı bazıları şeker gibi parlayan oldukça yüksek -200 fit- doruk ve buz bacalarıyla burnu yan vadiden çıkıntılı Kumdan adındaki büyük bir

buzuldan kaynaklanıyordu. Atım düştüğü zaman akarsuyun yarısını geçmiştim, sanki bir buz tabakasını kırmıştı. Bacaklarım acı soğuk sudaydı ve sığ suda atların tamamının balık sürüsü gibi hayatta kalmak için mücadele edişlerini gördüm. Bir bataklığa girdik! Çoğumuz biraz zorlukla kıyıya ulaştık ancak atların ikisi daha fazla batmış, ükleri sele kapılmıştı (aslında su burada iki feetten daha derin değildi), çok bitkinlerdi ve başları yavaş yavaş batıyordu. Bir atı içine çeken kum bir insanı desteklemek için yeterliydi. Biz atları yüklerinden kurtarıırken ve sahile sürüklerken atların kafasını tutmakta bazı sorunlar yaşadık. Hatta kuru zeminde bile hâlâ yorgun yatıyorlardı. Dişleri sıkıca kapanmış, burun deliklerinden kan sızıyor ve her bir uzvu titriyordu. Ben yukarıda belirtilen buz yataklarının ve düşük seviyeye ulaşan buzulların yakınındaki bataklıkları çabucak fark ettim.

Bunun üç mil aşağısında başka bir buzul yolu tıkadı. Dikkatli bir incelemeden sonra nehir bir çeşit tünel boyunca buzun altından yükselirken onun son üç ayda⁴⁴² muazzam kireçtaşı uçurumları olan karşit kayalara olabildiğince ilerlemesi nedeniyle geçidin atlar için bütünüyle kapanmış olduğunu fark ettik. Bu yetmezmiş gibi kar yağmaya başladı ve zaten buz gibi soğuk suyun içinde ıslanan uşaklarım kader ve ölümlerine sızlanmak için yerliler gibi oturdular. Dahası, gece yaklaşıyordu; burada durmak için hiçbir sebep yoktu, ancak duruldu. Hiç çayır yoktu ve bir meraya ulaşmayı umut ettiğimiz zamana kadar atlara verilecek yem desteğimiz sadece ertesi gün için vardı. Ancak şimdi bu imkânsızdı. Bagajların hepsi daha sonra getirilmesi için bu noktada bırakılacaktı, ertesi gün atlar -yemek için adamların pirincinin birazına bağımlı olarak- dağların üzerinden beş günlük dolambaçlı yoldan gönderildi. Yaşanılan bir yere ulaşmanın endişesi, sekiz aylık sessizlikten sonra güvenliğim hakkındaki haberi göndermek için iki adamla (engelleri aşmak için çadırlar, yataklar, yiyecekler ve başka her şeyi bırakarak) harekete geçtim.

Buzu geçtikten sonra tekrar nehrin sığ yerindeydik, ancak bu sefer yürüyerek geçtik. Buzul tünelin tepesinden düşen büyük buz blokları aşağıya iniyordu. Tünel kapandığında zamanı seçerek sığ suya girdik. Yarı yola gelmeden şiddetli bir ses duyduk, üzerimize gelen büyük bir buz gördük. Sığınağımız sadece suyun

⁴⁴² (Y.D.) Üç ay önce, tehberlerimden birinin geçişinden bu yana.

ortasındaki bir kayaydı. En öndeki bloklardan biri Tashe'nin dizine çarptı. Suyun dışında ona yardım ederken güçlükle ancak tam zamanında kurtulduk.

Kaya güçlü değildi, ancak her tarafta buz bloklarının biriktiği ve etrafımızdaki suların kabardığı için sığındığımız yerin açılacağı zamanı tahmin ettim! Biz “mauvais quart d'heure!” (sıkıntılı dakikalar) geçirdik. Akarsu seviyesi kayacımızın en yüksek kısmından bir ayak daha aşağıdayken suyun yükselişi durdu ve hemen kesilen buz bloklarının yükselişi azalmaya başladı. Arkadaşlarımı canlandırdım ve kalan akarsu için hızlandık. Biz bu noktadan ayrılmadan önce başka bir sel daha geldi ve bu sefer büyük buz bloklarının dalgalanan gelgiti altında uygun kayalarımızı gördük. Onların bazılarının ağırlığı bir tonun üzerinde olmalı!

Buzlu suda sırlıklam olan biz, deyim yerindeyse gökyüzüne karşı iki yüz fit yükselen buz bacası ve zirvelerin oluşturduğu büyük buz kayalıkların karanlığı altında büyük bir taşın en az rüzgârlı tarafında uzanarak geceyi geçirdik. Ertesi gece, 16.000 fitin üzerindeki yükseklikte, girişin karşısını kaplayan bir su geçirmez tabaka, yağın karı dışarıda tutarken bir kaya içinde kıvrılabildiğim bir delik buldum. Ertesi gün her beş ya da altıncı adımda uyluğumuza kadar battığımız yoğun karlı geniş alanlar olan Sasser Geçidini geçtik. Burada rehberim kar körlüğüne maruz kalarak pes etti ve ben yola pusula ile devam etmek zorunda kaldım. Karla girdiğimiz sekiz saatlik mücadele sonunda arkamızda onu bırakırken gece de oluyordu. Üç metre yüksekliğinde olmayan bir taşın rüzgâr tarafında yatmak zorunda kaldığımız zaman rehberimiz tarafından yanıtılan ve bir yerleşim yerine ulaşmayı umut eden biz gece yarısına kadar bekledik. Ama bu sefer hiçbir yiyeceğimiz yoktu.

Şafak sökerken demir gibi hissettiğimiz boğazlarımız ve kurşun gibi hissettiğimiz ayaklarımızla harekete geçen biz, on kilometre yürüyüşün ardından bir Tibet çoban kulübesine ve dünyadaki en iyi yiyecekler olan arpa unu ve süte ulaştık.

İlk önce Dr. Thomson tarafından keşfedilen Sasser ve Karakoram Geçitlerini aşarak İngiliz kolonisine geldik. Bunun ötesindeki bölgeler avcılarımız ve araştırmacılarımız tarafından bilinmektedir, ancak avcılar Karakoram'a nadiren girer. Bu nedenle şimdi yolculuğum hakkındaki açıklamalara son vereceğim; çünkü ilk önce kıyıdaki birkaç fabrikayı çevreleyen ve şimdi karlar arasındaki en uzak noktaya,

Hindistan ve Orta Asya arasındaki havza olan Karakurum'un yüksek platolarına ulaştıktan sonra hayali kırmızı çizgiyi geçtiğim zaman neredeyse eve ulaşacağımı düşünüyorum.

XVIII. BÖLÜM: HİNDİSTAN'A İLİŞKİN YERLİ GÖRÜŞLER

Münşi ve Hindu Uşaklar- Hindistan Hakkında Sohbet- Hindistan'daki Sosyal Gelenekler- Bebek Öldürme- Münşi'nin Ailesi- İngiliz Yönetiminden Önce Hindistan Devleti- Din Meseleleri ve Dünya Meseleleri Arasındaki Fark- Pratik Yaşamda Kur'an'ın Görüşleri- Hindistan Bölge Hukuk Mahkemelerinde Rüşvet- Yerli Görevliler- İngiliz Hâkimin Yetersizliği- Hindistan'da Sık Sık Yetkililerin Değişmesinin Kötülükleri- Kast: Hindistan'da Tamamen Dinle Bağlantısız Sosyal Bir Gelenek- Avrupa'daki Benzer Ayrımlar

Günlükten alıntı:-

Kaşgar 1869- Monoton hayatımızda hala bir değişiklik yok. Paylaşmadan bıkkınlığı tanımlamak zordur. Bu yüzden denemeyeceğim. Yapacak bir iş olmadığından dolayı ilginçtir ki; burada tüm kısıtlamaları bir kenara bırakan Münşi'm ve uşaklarımla Hindistan hakkında hayli konuştuk ve bana Hindistan'da bir ömür boyu duyulmayacak şeyleri söylediler. Münşi'nin bebek öldürme planlarının itirafına şahitlik olduk.

Bugün sosyal geleneklerden bahsediyorduk. Hindistan'daki Müslüman ailelerde hiçbir kadının ebeveynleri ya da ağabeyi varken kocasından önce içeri girmediğinin farkında değildim. Bir erkeğin babası veya annesi evdeki kadınlarla oturuyorsa, yaklaştığını bir öksürük veya yüksek sesle çağırarak duyurmalıdır. Sonra eşi ayağa kalkmalı ve topluluktan ayrılmalıdır. Bu aptalca kısıtlamalar, Münşi'nin itiraf ettiği gibi, tüm aile hayatını parçalamaktadır.

Ona bunun Müslüman emirler arasında kardeş öldürme ve benzer suçların kısmen sorumlusu olduğunu düşündüğümü söyledim. Onların aile bağları o kadar az ki; bir yabancıymış gibi küçük bir vicdan azabıyla kardeşini öldürüyorlar.

‘Hayır; nedeni bu değil, bu cinayetlere sebep olan iktidar arzusudur’, dedi. Sizde hükümdarın ölümünden herhangi bir avantaj bekleyenleri engelleyen sabit kurallar vardır; ancak bizde her kardeş egemenliğin tadını çıkarmak için diğerlerinin ölmesini ister.

Ona Avrupa'nın eskiden böyle anarşik bir yapıya sahip bulunduğunu, ancak halkın büyük kesiminin entrikacı soylulardan çok daha fazla rahatsız olduğunu, bu rahatsızlıktan ötürü onları durdurmak için birleştiklerini söyledim. Özgür ve barış seven orta ve alt sınıfın ağırlığı istikrarı ve düzenli hükümetleri ortaya çıkardı. Birkaç ahlaksız soylunun bütün bir ulusun refahını bozması, onların hırslarını ve karşılıklı kıskançlıklarını tatmin etmesi için acı çekmeyiz.

Müslüman nüfus kendi güçlerinin, sefaletlerinin tüm sebebi olan sonu gelmez egemenlik mücadelelerini önleyebileceğinin farkında değil. O günlerde Orta Asya devletine şaşartıcı bir görünüm veren Timur'un (Timurlenk) hayatını okudum. Bu, hükümdarlar için mükemmel bir kaleydoskopdur. Üç ya da dört soylunun arasındaki bağlantıyı anlar anlamaz yeni bir kombinasyonun oluşmaya başladığını görüyorsunuz. Bir devletin hükümdarı üçüncüsünü ele geçirmek için ikinci devletin emriyle birleşir. Başarılı olsalar da geri döndüklerinde kendi devletlerinin başkasının eline geçtiğini görürler. Sonra geriye kalan ödülleri için tartışırlar ve kaybedenler tam bir hoşnutsuzlukla kaçar. Kaçanı bir iki yıl içinde iki ya da üç yeni bölgenin hâkimi olarak her zamankinden daha güçlü bulursunuz. Bu Fransız oyunu “La mer et ses enfants”ı hatırlatılır. Bu oyunda verilen bir işaretle hepsi sayıları kendilerinden az olan sandalyelere oturmaya çalışır. Orta Asya’da uzun zamandır oynanan bu kanlı oyundaki tek fark seyircilerin de bu tutkudan dolayı ezilmesidir. Yağma sözüyle taraftar toplayabilen herhangi kararlı bir asker hâkimiyetin istikrarsız saygınlığının tadını birkaç ay yahut yıl çıkarabilir.

Kaşgar- Dün Münşi bana ailesinin nesiller boyunca hizmetine bağlı olduğu küçük tepelik Rajaori Racası'nın anlaşmazlık ve kavgalarını anlattı. Babası, kendi evinde rahatsızlığın çıkmadığı iki yıl olmadığını söyledi. Şimdi onun emriyle bazı komşu racaların saldırılarından kaçıyor. Onu tahta talip olan diğerlerini desteklediği için sürgüne gönderen racasıydı. Yani kendi racası onu sürgüne

yollamıştı. Başka bir seferde ise racası onu yüksek refaha erİştirecekti; fakat başka bir rakip zafere ulaşır ve o hapse yollanırdı. Entrika, hainlik, sivil savaş ve yabancı işgaller daha geniş devletlerde olduğu gibi kırk veya elli mil uzunluğundaki bu küçük hükümdarlıklar arasında da yaygın olarak görünüyordu. Müslüman liderler dualarını ederken komşularını öldürmek ya da daha da kötü suçlar işlemeyi düşünmekte bir sorun görmemişlerdir.

Mağlup edilen bir rakip tuz ile beslenirken sudan mahrum bırakılır ve ölene kadar yaraları tahriş edici ilaçlarla tedavi edilirdi. Buolaya örnek biz Pencab'ı almadan sadece bir kaç gün önce yaşanmıştı.

Münşi'me şu an eski zamanlara özlem duyulup duyulmadığını sordum. O, bizim adil ve barışçıl yönetimimiz nedeniyle emirlerinin eski davranışlarından utanç duyduklarını söyledi. Ama yine de bu his, İngiliz yönetimi kaldırılmış olursa eski kargaşaları yenilemekten onları alıkoymak için yeterli olmayacaktı.

Çok güçlü Runjeet-Sing'in yönetimi altındayken bile ülkede güvensizliğin yaygın olduğunu söyler. Lahor'a yapılan bir yolculuk Yarkend'e bir yolculuk kadar büyük bir şey olarak düşünülürdü ve sert önlemler alınmaksızın üstlenilmezdi.

Seyyah gözyaşları içinde ailesinden ayrılırdı, ailesi ona, "Git ve güvenle geri dön; Allah buradaki gibi orada da seninle olacak", diyerek yolunun açık olmasını dilerdi. Her bölgenin emiri yeni bir düşmanken, yollar hırsızlar tarafından güvensiz hale getirilecekti.

Şimdi bir adam komşu pazara gidiyormuş gibi Kalküta ya da Delhi'ye bir yolculuğa başlayacak. O, en tenha ormanlarda korkusuzca uyuyabilecek. Ne varlığını ne de kendisini adi kıyafetler içinde gizlemeyecek.

Bu şekilde halkın memnuniyet hissetmesi için birçok sebep vardır. Ancak, Münşi ekledi; halk küçük avantajlar peşinde koşan yağcı bir sınıfla doludur. Önceden racaya yapılan ve göze çarpan hizmetler, bu hizmeti yapan adamın bütün ailesini ve servetini korurdu. Şimdi ise herkes kendi ekmeğini yiyor. Kazancı sadece kendisi içindir. Yaptığı şeyler için ücretler belirlenir, daha fazla almaz. Oğulları da kendisi gibi baştan başlamalıdır. Daha önce olduğu gibi ani ve feci düşüşlere maruz

kalmadığı gibi herhangi bir yükselme umudu olmadığı da doğrudur. Onun rütbesi ailesinde kalmaz. Önceden eğer genç bir oğlu olan bir vezir ölürse dul kadın oğlunun yararına görev mührüne sahip olurdu. Fakat şimdi yüksek yerli bir memurun oğlu diğerleriyle aynı seviyede mahkeme kâtibi olarak başlamak zorundadır.

Ben Münşi'ye aileden gelen hakların ödüllendirilmesini, bizim adaletsiz olarak gördüğümüzü, toplumun bundan dolayı zarar göreceğini açıklamaya başladım. Eğer yetenekli bir babayı ödüllendirmek için aciz oğlunu onun görevine halef seçseydik halk acı çekecekti. Ailede kuşaktan kuşağa geçen haysiyetler bizde de vardır ancak bunların hiçbirinin topluma bu denli zarar vermesi mümkün değildir.

Hindistan'da bu tür ödüllerin örneklerini düşünmeye çalıştım, ancak hiç örnek bulamadığım için kısa kesmek zorunda kaldım. Bana öyle geliyor ki, bizim hakimiyetimizden sevilmemesinin nedenlerinden biri de budur. Elbette bunun yanında değiştirilemez başka sebepler de var. Ama bu kaldırılamaz mı? Biz haklı olarak tüm makamları (teoride) bu pozisyonları hak edenlere veririz. Ancak irsi kaideler Doğu felsefesinin doğasındadır. Bazı kabul edilemez görünen şeylere uyum sağlayarak hükmümüzü güçlendirmemeli miyiz?

Münşi'yle önceki konuşmamız devam ediyor. Bütün bu suçları işleyen Müslüman emirleriniz, günahkâr olarak görülüyorlar mı, dedim. Bana öyle geliyor ki; onlar öldürebilir ve hırsızlık yapabilir, ancak dualarını düzenli ederlerse dindar Müslüman olarak kabul edilirler. Bizim ülkemizde açık suçlular dini kurumları ihmal ederek başlar.

Din meseleleri ve dünyevi konuların ayrı olduğunu söyledi. Hiç kimsenin günlük hayatını camide duyduğu ve söylediği şeyler yönlendirmez.

Ona, buna çok fazla şaşırmadığımı; asıl dininizin büyük emirlerini bozanların daha küçük emirleri korumak için zahmete girip girmediklerini merak ettiğimi, söyledim.

Bunu açıklayamadı. Daha sonra “bütün bu suçlara karşı mollalarınız seslerini yükseltmiyorlar mı”, diye sordum. “Sizin dininiz bu kargaşaları durdurmaya ve bütün barbar devletlerin karakterinde olan sürekli kan dökülmesine karşı herhangi bir

şey yapar mı? Bizim dinimiz tam anlamıyla harekete geçmiş olmasa da, yine de o kargaşalıkları önlemede ve barışı sağlamada harikalar yarattı. Biz bireysel üstünlük için kendi aramızda sürekli mücadele etmiyoruz”, dedim.

O, bunu kabul etti, ancak “Çünkü tüm anlaşmazlıkların çözümü için sizin yasalarınız ve sabit düzenlemeleriniz var.” diye ekledi.

Ben de, “ siz de Kur’a’na sahipsiniz” dedim.

O “Ah, evet, Kur’an..Fakat günlük hayatta onu kimse dinlemez”, dedi.

Güldüm, “bizim kitabımıza uyduğumuzu, sizin de kendi kitabınıza uymadığınızı kabul edin”, dedim.

Bu ülke, Doğu Türkistan, Pencap’ın ilhak edilmesinin öncesine göre kesinlikle daha yüksek bir uygarlık sınıfındadır. Mülkiyet iktidarda güvendedir; yollar güvenlidir, askerler görevde oldukları zamanın haricinde asla silah taşımazlar. Burada da savaşlar vardı, ancak onlar on ikinci yüzyıldaki ardıl ve ülkeyi aralarında bölen küçük emirler arasındaki bitmeyen fetih savaşlarından ziyade on yedi ve on sekizinci yüzyıl savaşlarıydı.

Komoro her gün Hindistan’da bizim Bölge Mahkeme’imizde yapılan küçük rüşvetlerin verilişini etkileyici bir sunumla anlatarak beni güldürdü:

Mahkemede bir davası olan talihsiz bir köylü kime başvuracağını bilmeden uysalca sokulur. Bir Chuprassi onu kabaca kovmaya başlar.

Dilekçe sahibi tevazuyla bir davası olduğunu dile getirir.

Görevli, “Getirdiğiniz böyle bir davayı göndermenin faydası yok, Sahib (Avrupalı sulh hâkimi) bunu duymaz. Defol ” diyerek onun lafını keser.

Adam katlanmış elleriyle “ Oh, Maharaj (bir saygı unvanı), benim tek umudum sizsiniz”, der. Chuprassi, ‘Ne kadar vereceksiniz,’ diye fısıldar. Davacı küçük bir miktar söyler.

Görevli daha sonra ona müsterih olmasını; bütün işi halledeceğini, söyleyerek aceleyle ve ciddi bir havayla (para cebinde) mahkeme odasının kapısına yürür. İçeri girer girmez caka satmaktan vazgeçer, sanki sadece kendi sırasını almaya gelmiş ya da sulh hâkiminden dosya götürüyormuş gibi sessizce ileriye doğru hareket eder.

Onun için İngiliz Sulh hâkimiyle görüşmesini bekleyen davacının (bunun mümkün olduğuna inanan zavallı cahil adamcağız) gözünde, yeterince uzun süre içeride kalan (mütevazı görevliden havalı resmi görevliye yeni bir değişim geçiren) Chuprassi tekrar görünür, endişeyle bekleyen başvuru sahibini bir kenara alarak Sahip'le konuştuğunu ve bütün ayarlamaları yaptığını ona inandırır.

Minnettar davacı, onun sağlığı için dua eder, hatta onun ayağındaki toza dokunacak kadar alçalarak selam verir.

Bu şekilde o günkü komedi sonlanır.

Ancak bu oyunda yüksek mevkilerde arkadaş edindiğini sanan talihsiz kurbanın kanının emildiği pek çok perde vardır. Böylelikle davalının gözünde sadece adalet yönetimi, değil aynı zamanda bizim görevlilerimizin itibarını da zedelenir.

Komoro'nun anlattıkları, benzer şekilde birçok diğer örneği akla getirir.

Aşağıda bir örnek daha var:

Rüşvet veren, önce halk içinde oturup ifade alan veya başka bir şeyle meşgul bir görevliye yaklaşır ve “bana parasını gönderdiğiniz beş seers of gheeyi alın” der.

Yetkili “onu uşağıma ver”, diyecek.

Efendisinin hilelerine alışmış olan uşak mazlum bir havayla “bu ağırlığın çeyreği eksik”, diyerek rüşveti geri çevirecek.

Avuç içine rüşveti bırakan: “Hayır efendim ben doğru ağırlıkta getirdim”, diyecek.

Daha sonra yetkili, asil bir duruşla “Eh peki, geçmesine izin ver”, diyecek.

Aslında o, hiçbir zaman adama bir metelik vermedi; verilen tamamen bir rüşvettir ve maskaralık içinde bu üç oyuncu rollerini sürdüreceklerdir.

İnsanlar böyle örnekler vermekten yorulduklarından ben mahkeme yetkililerimizin oldukça güvenilir olduğunu duyduğumu söyledim.

Bütün grup gülmeye başladı. Münşi “ben kendi elimle onlarca rüşvet verdim, bu evrenseldir” dedi.

Komoro “En kısa sürede bir düzine vakayı kanıtlayabilirim” , dedi

Ben “İşte bu kadar basit –siz şimdi bütün bunlardan bahsediyorsunuz, eğer şu an evlerinizde olsaydınız, ağızınızı açmayacaktınız”, dedim.

Güldüler. Kendi mahallesinde kim bu kadar düşmanlığa maruz kalmayı göze alır? Başka bir yerde bu bizi rahatsız etmez”, dediler.

Bir davacının, özellikle temyize giden birinin, yapması gereken üç büyük masrafı vardır. İlk olarak yasal masraflar (nispeten küçük bir kalem oluşturan). Daha sonra yargılamanın her aşamasında verilen küçük rüşvetler (işleri yoluna koymanın bir yolu olarak düşünülürdü, onsuz dava tıkanır ve hiç ilerlemezdi). Üçüncüsü de aylarca mahkemeye katılımın kayıp ve masrafları.

İngiliz yargıçların azlığı ve ülkenin genişliği nedeniyle adalet herkesin kapısına götürülemiyor. Bunun yerine arakasında kurbanlarla dolu bir vagon sürüklüyor. Bu sanki İngiltere’de Northumberland’dan gelen davaların Cornwall’de duyulması ya da Kent’teki bir davanın grupları ve tanıklarının günlük çağırılıp duyulma beklentisiyle yargıçla hergün Galler turunu yapması gibi bir şeydir.

Hint güneşi altında başka bir dert daha vardır – bu da görevlilerin sıklıkla değişimidir.

Pencap'ta bir bölge memurunun pozisyonu, küçük bir hükümdarınki gibidir. İnsanlar tarafından tanındığı zaman halkın tüm umut ve dilekleri onun üzerinde yoğunlaşmaya başlar. Dediğinin kanun olması yanında, aynı zamanda gerçek kanuna da onun varlığından dolayı itaat edilir. Genel valiye saygı duyulur, çünkü o daha

yüksek rütbelidir. Davacı aleyhine karar verdiğinde bile davacı omzunu silker ve bunun Allahın bir yazgısı, kader olduğunu söyler. Kaprislerini hesaba katmazsın kendisine saygı duyarlar. O, üstün bir varlıktır.

Bu İngiliz yetkilisinin, herhangi bir özel yeteneği olmadan, kendi kendine gelişen bir otoritesidir. Ek olarak yeteneği de var ise, Nicholson veya Edwardes gibi harika nüfuzlu bir kimse haline gelir. Aynı İngiliz'in hergün otoritesini kullanması, herşeye karar vermesi, gücün görülebilen en yüksek temsilcisi olması, bu nüfuzu kendiliğinden yaratır. Onun üstleri, bildirimlerini ofislerinde ve kâğıt üzerinde yaparlar. Ancak (halk) onun bu işleri yaptığına inanır.

Onun adı yerli dudakların telaffuz edebileceği bir takma ada çevirilir. Böylelikle merhametli de ya da şeytani de olsa karşı konulmaz bir ilahiliğe kavuşur.

Bu durum akıllı hiçbir hükümetin ihmal edeceği bir güç değildir. Bunun için yetenek ya da kanunları iyi uygulamak değil, uzun süren devamlılık ve kanunların Asyalıların anlayabileceği şekilde uygulamak yeterlidir. Bu, İngiliz Hükümeti'nin her zaman hâkim olabileceği bir güç kaynağıdır ve bir İngiliz subayı bu gücü her zaman devletin iyiliği için kullanacaktır.

Fakat bizler bu etkinin resmi yetkililerin sürekli olarak değişmesiyle ziyan edildiğini görüyoruz. Rahat bırakıldıkları takdirde İngiliz hükmü için güç toplayabilecek adamlar sürekli bölgeden bölgeye transfer edilerek⁴⁴³ bu bölgelerin hiçbiri için gerçek ilgiyi duymuyorlar, yerliler de merakla bakıp Pencap'ın bir yılda on hükümdarının olduğu Ranbit Sigh'in ölüm günlerinin geri geldiğini söylüyor.

Ülke insanların bölge memurlarının isimlerini dahi bilmemeleri kötüye işarettir. Bu, yerli memurların şişmanlama zamanıdır. Kalırlar ve kök salarlar, ancak onlar yavaş yavaş bağlandığı bedeni bitiren sarmaşıklar gibidir. Nüfuzlarını İngiliz yönetimi ya da bölge halkı yararına değil, kendilerinin ve yandaşlarınınincepleri için kullanırlar.

Bütün bunların Türkistan'la ne ilgisi olduğu sorulabilir. Ama şunu düşünün, eğer ben yüksek bir dağa tırmansam, aşağı insem ve diğer dağ ve ovaların geniş

⁴⁴³ (Y.D.) Bu bana o günleri hatırlayan yaşlı bir adam tarafından söylendi.

manzarasından bir tek kelime söylemeksizin sadece zirvenin oluşumu ve yol üzerindeki bitkileri betimleseydim benim görevimin yarısını yapmadığımı düşünecektiniz. Kaşgar ve Yarkend, kişiye Hint meselelerini inceleme olanağı sunan stratejik bir nokta gibiydi. Zihinler açıldı, seyahat sayesinde herhangi bir kontrol unsuru olmaksızın konuşmalar serbest bırakıldı. Sonuçları kaydetmeye değerdir.

Kaşgar-Bugün normalde huzurlu olan evimizde bir kargaşa yaşadık. Sebebi komikti. Sanırım Gudi uşaklarıma son birkaç haftadır aritmetik öğrettiğimden bahsetmiştim. Her akşam onları içeri alıp hesap öğretiyordum. Sarda daha uyanıktı ve daha çabuk öğreniyordu. Daha yavaş olan Komoro ona yardım etmek yerine kendisine güldüğü için Sarda'ya öfkeleni. Bununla birlikte her ikisi de iyi ilerleme kaydettiler ve hatasız, uzun bir bölme yapabildiler.

Ancak son iki üç gün Sarda aptalca bir döneme girdi ve toplamalarında takıldı. Bu sabah da Komoro'nun haset ve kıskançlıktan dolayı bazı sihirlerle onu büyülemiş olabileceğini diğer uşaklara açıkladı. Bu açıklama üzerine onunla konuşmayı reddeden Taşhi vasıtasıyla Sarda, “şaka şakadır ancak şimdi ellerimi serbest bırak ve bana matematik yapma gücümü geri ver”, diyerek ona bir mesaj gönderdi. Komoro suçlamaları reddetti ve sihir olasılığına güldü. Münşi'min de dâhil olduğu diğer birkaç kişinin bu batıl inançtan kurtulduğunu görmekten mutluyum.

Münşi bana yaşadığı yere yakın olan Nupur'da yapılan bazı sihirler hakkında bilgi verdi: “Dindar bir dilenci bir evde ‘cin’ (ya da şeytan geni) olduğunu ve onu sürgün etmeyi teklif etti. İnsanlar memnuniyetle kabul ettiler ve ona istediği bütün parayı verdiler. O, süt ve incir suyuyla bir kâğıdın üzerine şeytan ve cin figürleri çizdiği bazı korkunç figürler hazırladı. Şekiller, ısıtılıncaya kadar gözle görülmüyordu. O belirlenmiş bir zamanda evin kadınının etrafında bir ışık çemberi yaptı ve onun önüne sıcak bir mangal kömürü koydu. Birçok büyülü sözden sonra (görünürde) o boş kâğıt yaprağını verdi ve ona göğsüne basmasını ve şeytanın ona gireceğini söyledi. Bundan sonra, kâğıdı sıcak kömürün üzerine tutmasını istedi ve elbette cincinin yeteneğini ispatlayan korkunç şekiller ortaya çıktı. Bu dışarıda duyuldu ve görünüşe göre tıp öğrenimi nedeniyle büyüye inanmayan yerli bir doktorun kulağına ulaştı. O, fakirin hilesini yakalamak ve kendi evindeki ‘cin’den

kurtulmak için kendisine para ödemeyi teklif ederek bir tuzak kurdu. Daha önce talimatları verilmiş bu adam, gizlemiş olduğu benzer boş bir kâğıdı hazırlanmış olan kâğıt yerine zamanı geldiğinde göğsünden çıkardı. Bu kâğıt ateşin üzerinde boşuna yandı; cincinin hiç iblis görünmemesine kafası karıştı. Ertesi gün bohçasını topladı ve kâfir burayı terk etti.”

Batıl inançlardan bahsetmişken, ben daha önce bilmediğim bir hikâye duydum bugün.

Görünüşe göre yılın belli bir gününde Kangra bölgesinin bütün cadıları ve ‘devta’ları (ya da bölge ilahları) Babbu adı verilen bir dağda bir araya gelip burada büyük bir kavga ederler. Eğer devtalar kazanırsa kıtlık olacaktır, cadılar kazanırsa kıtlık engellenecektir. Bu kavga genellikseldir. Ancak bu şahsiyetler zarar vermeye eğilimli oldukları için bölgenin insanları belirlenen gecede çocuklara ya da hayvanlara zarar vermesinler diye cadılar her yönden dağa doğru giderken kendilerini evlerine kapatırlar.

Devtalar kendi tapınaklarından ayrılırlar. Benim köyüm olan Kânyara’da hüküm süren ilah, İnduru-Nag adı verilen bir yılan tanrısıydı. Her yıl mücadeleye gidiyordu (en azından hizmetlileri öyle söylüyorlar ve öyle biliyorlardı). Orada genellikle yaralandığı için eve dönüş yolunda Bâre adlı bir köyden daha uzağa gidemez. Bu yüzden onu oradan alıp getirmek yıllık bir törendir. Brahmalar onun getirildiğini duyurduklarında tüm köy bir tahtirevan olarak davullar ve fifelerle dışarı çıkar. Bâre’ye gelince, tahterevanı nehrin kenarına bırakırlar ve başka bir yerde onun gelişini beklerler. Brahmanlar döner ve demir, dokuz kamçılı kırbaç⁴⁴⁴ tahterevanın üzerine koyarlar (bununla belli dinsel gösteriler sırasında çıplak sırtlarını kamçılarlar). Daha sonra tahterevanı geri götürürler ve taş simgenin yanına koyarlar. Kalabalık insanlar tanrılarını sormak için onların etrafını sarmışlardır. Onların,

⁴⁴⁴ “Dokuz kamçılı kırbaç” ifadesi kırbaçlama cezası için olumsuz anlamda kullanılır., Annemarie Schimmel, **Sayıların Gizemi**, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul, Kabalcı Yay., 2001, s. 186. İngiltere’de bugün kırbaçlama cezası için kullanılan “dokuz kamçılı kırbaç”, uçları karışmamalarını önlemek için, ipek sicimlerle sarılmış. George Ryley Scott, **İşkencenin Tarihi**, Çev. Hamide Koyukan, Ankara, Dost Kitabevi Yay., 2001, s. 205.

“Cadılar onu yaraladı; o çok incindi ve Bari’ye⁴⁴⁵ ulaşmakta büyük zorluklar çekti; fakat şimdi tekrar güvendedir” şeklindeki cevabı büyük sevinç uyandırır.

Adamlarımın hepsi büyük bir eğlenceyle anlattılar ve dinledir.

Başka bir zaman da Sarda, Müslüman’ın biriyle olan bir konuşmasını anlattı. Bu Müslüman, Sarda’ya “Maharji’nin (Tanrı) tıpkı İngilizlerin ve Rusların sahip olduğu gibi büyük bir askeri ordusu var. O, her yağmur damlasıyla her canlıya yavaşça inen uşaklarından beşini aşağıya gönderir. Böylece bu kadar yükseklikten düşerek canlıları incitmemiş olur. Günün birinde bu uşaklarından biri toz gibi bütün canlıların kalıntılarını bir araya süpürdükten sonra bir dünyayı halı gibi yuvarlayacak. Daha sonra bir kâfir gelecek ve bu dünyayı açıp tozları üzerine serpecektir. Bu tozdan tüm canlıları ekili tohum gibi tekrar diriltecektir”, demiş. Sanırım kâfir, ikisi arasında daha iyi olanı, değil mi? Neden biz Hinduları böyle kötü isimlerle çağırıyorlar? Biz de onlar gibi Tanrı’ya ibadet ediyoruz.

Ben, “Hem biz hem Müslümanlar sizi putlarınız yüzünden kâfir olarak görüyoruz. Bir kere siz yüzlerce kez taşlar ve resimlerden oluşan, önünde eğildiğiniz tanrıya ibadet ediyorsunuz” cevabını verdim.

Sarda, “O taşlar bize sadece rehber veya göz kulak olsunlar diye oraya konurlar. Tanrı onların içindedir, tıpkı her yerde olduğu gibi; biz boşluğa ibadet edemeyiz. Bu yüzden Tanrı’ya ibadet edeceğimiz bir taş tayin ederiz. Ancak biz her zaman “Ai Maharaj” diyerek ona dua ederiz, taşta değil.”

Ben, “Biz önümüze bir taş koymaksızın Tanrı’ya ibadet etmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz; ayrıca siz diğer varlıklara ve hatta ölü insanlara da ibadet ediyorsunuz. Siv ve Ram sizin dudaklarınızdan Tanrı’dan daha çok çıkıyor”, dedim.

“Bu doğaldır”, diye cevapladı. “Her hükümdarın bir veziri yok mudur? Vezirine gösterilen itaatin kendisine gösterildiğini farz etmez mi? Biz doğru ya da yanlış olarak bunların, onun bakanları olduğunu ve bunlara ulaşmanın çok yüce olan

⁴⁴⁵ Günümüzde Pencap Pakistan sınırları içinde Deniz seviyesinden 147 metre yükseklikte, dağın bir yayıdır. http://www.getamap.net/maps/pakistan/punjab/_baridoab/ (Çevrimiçi/ulaşım tarihi 26.10.2018)

Tanrı'ya ulaşmaktan daha kolay olduğunu kabul ederiz. Ama onlara dua ederken bile ilk olarak daima Tanrı'nın adını anarız.”

Komoro, herşey iyi güzel de böyle bir ibadeti Tanrı'nın kabul etmeyeceğini çok iyi biliyorum, diyerek benim cevabımı kesti. Herşey bir bahane. Bilgili insanlar böyle ayrımlar yapabilir ama sıradan insanlar Tanrı'yı düşünmeden ibadet ederler. Ancak hata bizim öğretmenlerimizde. Böyle konularda eğitimsiz olan insanlar ne bilebilir?

Tanrı'yı ihmal etmenin yanı sıra, herkesin kardeş olduğu insanoğlu arasına kast farklılıklarını getirdiniz, diyerek devam ettim. Eğer kendi ailede dört kardeş varsa bunlardan ikisi sizin geri kalanınıza “Bizden uzak durun, artık sizinle yemeyeceğiz. Siz aşağılıksınız”, dese ne düşünürdün?

Her ikisi de “bizim kastımız tamamen yanlış bir şeydir” cevabını verdiler. Ancak biz ne yapabiliriz? Biz bireysel olarak buna karşı savaşılamayız. Sorumluluk, ailede, bu ilk ihlali yapanlarda yatıyor.

Bu, sohbeti şimdilik sonlandırdı.

Bir gün Keşmir yakınlarındaki Rajaoree/Rajouri yerlisi olan bir Pencaplı, uşaklarımdan biriyle tanıştı. Keşmir Mihracesi'nin kendisi ve diğer 200 askerini yıl önce Gilgit Tepesi'nde savaş sırasında esir alındıklarını ve onların köle olarak satıldıklarını söyledi. Şans eseri (bağlantı kurmak için zaman yoktu) Atalık Gazi'nin mülkiyetine girmişlerdi ve onun hizmetinde alıkonuldular. Bu adam, gözlerindeki yaşlarla Rajouri'de bıraktığı annesinden ve onu bir kere daha görme umudundan bahsetti. Çok sayıda Hindu arkadaşı mahkûm idi, ancak Müslüman yapılmışlardı.

Münşi'm bunun üzerine iki Hinduya şaka yaptı. Onların “kalamh” ya da “La ilahe illallah” (Tanrı değil, Allah) demek zorunda olduklarını söyledi. Bir Brahman olan Sarda, “Şüphesiz”, dedi. “Eğer biz eve hiç dönemeyecek olsak hemen Müslüman olurduk”, dedi.

Bu benim içimde büyüyen bir fikri onaylar: Hinduların kastına bağlılığı yalnızca sosyal bir konudur ve onlar gerçekte çok az dini duygulara sahiplerdir. Bir

yolculukta ya da gözlenmedikleri dini ayinlerini gevşetme eğilimleri/kolaylığı; kendileri gözlenirken dahi bu kısıtlamalardan bahsetme şekilleri bunu doğrular. Bu sabah Komoro kahkahalar içinde Rajputların Girt uşakları tarafından çekilen suyu nasıl içtiklerini, ancak onların yemek yapılan kutsal döngünün çevresine giremediklerini aktarıyordu. Bizim dini ayinlerimizi gözetleyerek bizi takip eden, evde kalan bu insanlar, bizi sıkı kuralları uygulamaya zorluyor. Dünyayı gören herkes onlardan kurtulmaya hazır; ancak bu tüm takım katılmadıkça olmaz; iki yada üç kişi bunu yapamaz.

Tüm gözlemlerim, kastın şu haliyle dine bağlı olmayan toplumsal bir gelenek olduğuna inanmamı sağladı. Onun kökeni de aynı şeyi işaret ediyor.

Yiyecekleri için akbalarla kavga eden ve leş yiyen bu insan ırkının doğalarındaki her duyguyu şiddete başvurmaksızın, onların putlarını reddederek yerlilere Hristiyanlığı kabul ettirseydik daha iyi olmaz mıydı, diye sık sık kendime soruyorum.

Yemek masasında bir baca temizleyicisini kabul etmeyi reddettiği için bir İngiliz rahip komünyon masasından bir arkadaşını kovar mıydı? O halde, davranışları neredeyse benzer olanlardan neden vaftizini esirgesin? Neden Hristiyanlık fikrini bu kadar itici bir şeyle birleştiresin, eğer bir yerliye Hristiyanlığın ne anlama geldiğini sorsaydınız o muhtemelen “süpürücüyle yemek yemek” olarak cevaplayacak mıydı? Bir Hristiyan olmadan önce mükemmel olmak mı ya da bir insanı mükemmel yapmak için Hristiyan yapmak mı?

Kölelik şimdi Hristiyanlığa uygun olmayan bir kurumdur, ancak St. Paul ilk önce kölelerini serbest bırakmayan bütün efendileri vaftiz etmeyi ret mi etti? Öyle yapmış olsaydı ne efendiler Hristiyan ne de köleler özgür olacaktı, oysa şimdi her ikisinin de olduğunu görüyoruz. Benzer bir şekilde, zaten kendi mitolojisine gülen ve ona sadece daha iyisini istediği için tutunan bu Hindular, Hristiyanlığın gerçeklerinin sosyal bozulmanın ağır yükünü yüklenmeden azar azar öğrenseler Hristiyanlığın etkisi uygun bir şekilde kitleler üzerinde görülebilirdi. Kölelik ortadan kalktığı gibi kast da ortadan kalkacaktı.

Misyonerlerimizin bu konudaki davranışları bana, kriz noktasını aşmış hastalar dışında hiçbir hastayı hastanesine kabul etmeyen biri gibi geliyor. Bu, sebebinden öncesonucuistiyor. Ancak elbette onların da bu konuda söyleyecekleri çok şey var. Bana göre bir diğer yanlış uygulama da dönenlerin hepsinin aile ve kastlarından ayrılma gerekliliğidir. Misyonerler temel zorluklardan birinin, kateşenlerinin bakımı için iş sağlama zorunluluğu vesomunlar ve balıklar için sık sık onlara başvuran, bu bakımın hak etmeyenler tarafından rüşvet olarak algılanması tehlikesi olduğunu söylerler. Bu zorluk, gereksiz yere yaratılmış görünüyor. Dönüştürülenlerin ailelerinde kalmalarına izin ver, hem eskisi gibi geçimlerini kazanacaklar hem de inanmayanları kendi taraflarına çekebilecekler. (1 Cor. vii. 12-26.).

Hindu uşaklarımla başka bir günkü görüşmede onların kast ve inanışları arasındaki bağlantı konusunda kendi ulaştığım noktadan konuştuk. Bir Müslüman olan Golairia Rajput'la konuşurken ona kastını geri kazanıp kazanamayacağını sordum. O, eskiden hizmetinde oldukları Keşmir Mihracesi kast ayrıcalıklarını iade etmediği sürece bunun mümkün olmadığını, söyledi.

“Bir Raca dışında kimse bunu yapamaz mı? Brahmanların gerçekleştirdiği bazı dini törenlerin gerekli olduğunu sanıyordum”, dedim.

Onlar, “Dinle ne ilgisi var?”, cevabını verdiler. Bu sadece kendi kastıyla yemek yiyip yiyemeyeceği sorusudur ve zorluk herkesin hemfikir olmasını sağlamaktır. Bir Raca örnek olduğunda hiç kimse aksini yapamazdı.

“Biz İngilizler sizin kastınızın dini bir zorunluluk olduğunu sanıyorduk”, dedim.

Komoro “ikisi arasında bağlantı yok”, dedi. “Eğer ben taş alıp onu putlarımızdan birine atsaydım halkım ağlayacaktı. “Ah, Maharaj! Seninle alay eden bu adamı cezalandırmaz mısın, (diyeceklerdi). Ancak beni kasttan çıkarmak fikri asla akıllarına gelmez.”

Sarda “eğer kast bizim dinimize bağlı olsaydı bizim tek kastımız olması gerekir ve Brahmanlar ile Paryaların hepsi aynı tanrılara ibadet ediyor olmalıydı”, diye ekledi.

Komoro şöyle devam etti: “Geçmiş birkaç yıldır Sree Râm ve Siv hakkındaki bütün masallarımıza inanmaktan vazgeçtim, ancak yine de kastımda güvendeyim.” Eğer ben “günlük’ namaz deseydim ağızıma saf olmayan hiçbirşeyi almadığım sürece kastımı kaybetmeyecektim. Eski hizmetimde, ustam sizin kitabınızdan bize okurdu ve ben tüm inancınızı öğrendim.” (Doğu’da bir formülü tekrarlayanın dini oluşturduğunu hatırlamalısınız. Eğer bir insan 'La ilahe illallah, Muhammedün resulullah” derse ne dediğini bilmeseydi bile bir Müslümandır. Bu şekilde bir inancı öğrenmek ya da açıklamasını dinlemek onların gözlerinde bunun kabul edilmesine çok yakındır. Kulaklarında kutsal olmayan sesler olarak düşündükleri misyonerlerin sokakta vaaz vermesine Müslümanların itirazı bundan.

Daha sonra kastıyla bağlantılı görevlerinin, milli putların onaylanmasını gerektirip gerektirmediğini, sordum.

Her ikiside “Hayır; onlara sunduğumuz her ibadet tamamen gönüllüdür”, cevabını verdiler. Bunu tamamen ihmal edersek, batıl inançlı yaşlı kadınlar başlarını sallarlardı ve başımıza kötülükgeleceği kehanetinde bulunurlardı; ancak ihmal herhangi bir şekilde kastımızı etkilemeyecektir.”

Şimdi burada gözlemlerimin beni yönlendirdiği iki yüksek kast üyesinden tam bir doğrulama var; hiç kimse Hinduları kastın gücünü hafife almakla suçlamayacak. Hindistan'ın geri kalanı hakkında konuşmaya teşebbüs etmiyorum, ancak kesinlikle Pencap'ın tepe ülkesinde kast, sabahları veya akşam yemeği partileri İngiltere'de olduğu gibi tamamen sosyal bir düzenlemedir. Onlar milli dini dışlamazlar ama onada bağlı değillerdir. Avrupa toplumunda var olan ayrımlardan derece olarak farklı ama tür olarak aynıdır. Avrupalılar, masalarından kötü huylu (bunu dengeleyici farklı üstünlükleri olmadığı sürece) ya da sanki düşük rütbeli insanları dışlarlar – bir nevi onları toplumsal nargile ve sudan resmen keserler. Tek fark Hindu düzenlemelerinin karmaşıklığından ve bu engellerin kişinin hayatı boyunca devam etmesinden kaynaklanması. İngiltere’de bu engeller kırılabilir. Bu,

Hindu kast sistemine özenen İngiliz sosyal geleneklerine karşın sıkça yapılan bir suçlamadır. Ancak ben, benzerliğin ne kadar yakın olduğunun genel olarak bilinmediğini düşünüyorum.

XIX. BÖLÜM: TÜRKİSTAN'IN KARAKTERESTİK ÖZETİ

Yarkend'de Evliya Köprüsü- Yarkend Şehri'nin Genişliği- Yarkend'in Nüfusu- Yarkend ve Kaşgar'ın Savunması- Sokaklar ve Pazarlar- Oyun- Aşçılık- Alış Veriş- Para- Eğitim- Adalet İşleyişi- Ceza Biçimleri- Savaş Mahkûmları- El Sanatları ve İşçiler- Ordu- Hükümlerin Ücretleri- Arazinin Değeri-Vergilendirme- İklim, Toz Fırtınası ve Depremler- Maden Üretimi: Yeşim, Demir, Bakır, Kurşun ve Altın- Mesafe Ölçümleri-Kadın Kostümleri

Kaşgar'ın eski şehri ve kalesi (beş mil mesafe) arasındaki Kızıl Nehri, Atalık Gazi tarafından inşa ettirilen sekiz teknelik bir köprüyle geçilir.

Şehrin kapısına yakın, daha ileride veya kuzeyde, yine mevcut yönetici tarafından yaptırılan elli beş teknedeki oluşan bir köprüyle “Tuman” adlı büyük bir nehir akar. Burada önceden sadece vapurlu tekneler vardı. Bunlardan başka altı tane daha akarsu vardır - en uzağı Hz. Apak'ın türbesinin yanında yer alan ve aynı isimle bilinir.

Burada önceden Doğu Türkistan'ın eski yöneticisi olan bir evliyanın kendisi tarafından yaptırılan, tehlikeli olacak derecede çok eski bir köprü vardı. Hiç kimse bu köprüyü tamir etmeye ya da kaldırmaya cesaret edemiyordu. Kendi evlerinde kullanmak için köprünün parçalarını alan bazı saygısızlar evliyanın doğaüstü intikamıyla öldürüldüler. Bunlardan ilki köprünün kütüğünü ateşe atar atmaz parçalanmaya başlayan kıymıklardan birinin beynine girmesiyle öldü. Bir diğeri ise kutsal köprüden aldığı bir kırıyla çatısını tamir etti, ancak bu kırı kafasının üstüne düştü ve öldü. Bu yüzden bu eski köprü sıkıntılı bir (yapı)olarak kalmaya devam etti.

Atalık, gelip yeni mülklerini geliştirmeye başladığında bu zorluk onun karşısındaydı. Vatandaşlarının batıl inancını incitmeden geçilebilir bir köprü nasıl inşa ettirecekti? O, bu işte takdire değer bir şekilde başarılı oldu. Evliyayının

türbesine onu yatıştırmak için on deve, on koyun ve on boğa götürdü. “Allahuekber” sesleri arasında köprüdeki ilk kütüğü kaldırdı. Bütün soylular ve memurlar diğer tahtaları aldılar ve türbeye onları getirdiler. Onları burada kullanarak kirletilmeyen kutsal tahtaları sırayla dizdiler. Böylece (Atalık) bu imtiyazlı sıkıntıdan kurtularak yeni bir köprü inşa etti.

Yukarıda belirtilen sekiz akarsu doğal olarak Kaşgar’ın üstünde yaklaşık bir buçuk günlük mesafede ana gövdelerinden ayrılır. Ancak bu ana gövde Kaşgar’ın batısında dokuz- on günlük dağlardan çıkan sayısız ırmak kolundan oluşur.

Benzer şekilde, Yepçang ve Kaşgar arasında geçen beş akarsu, dağlardan ve buzullardan gelen bir akarsudan çıkar. Bu iki ana akarsunun isimleri Karasu (ortadaki) ve Telwachook’tur (Yepçang’a en yakın büyük olan).

Yenihisar’ın yakınından geçen nehir Şahnas’tır. Bunun Karakül adında küçük bir gölden çıktığı söyleniyor. Bu göl,dağların doğu tarafında, Pamir bozkırındaki büyük Karakül Gölü’nden oldukça farklı.

Büyük olan göl muhtemelen coğrafyacıların içine düştüğü güçlüklerin sebebinin açıklanmasını hakediyor. Coğrafyacılar, Kaşgar’ın göllerinden birinin kaynağını Pamir’deki Karakül gölünden aldığını farzetmişlerdir. Hâlbuki bu nehir farklı bir nehir havzasına aittir ve batıya, Ceyhun’a doğru akar.

Bu ülkelerden güvenilir istatistikler elde etmek zor. Şehirlerin nüfusu belirli zamanlarda gelen çok sayıda yabancıyla birlikte değişiyor.

Duvarın farklı bölümleri için bu işlemi birkaç kez tekrarlayarak ve verilen ifadeleri karşılaştırıp daha sonra avluda bir ortalama buldum. Adımları yarıya çevirerek gerçeğe yakın olduğunu umduğum ölçümler elde ettim.

Ölçtüğüm bu tur dört milden fazladır. Burada neredeyse hiç açık alan veya bahçe yok. Yaptığım hesaba göre sokak vb.’indeki yüz yarıdaki ortalama kapı sayısından yola çıkarak Yarkend kentindeki ev sayısını 25.000 olarak hesapladık.

İnsanlar burada birbirlerine çok yakın yaşıyorlar. Uşaklarımdan biri onları kümesteki tavuklarla, bir diğeri bir salkımdaki üzümlerle karşılaştırdı. Etrafta

görülen çocukların sayısı şaşırtıyor. Bu nedenle ev başına üç, düşük bir sayıdır. Bundan dolayı eski Yarkend kentin nüfusu 75.000'den aşağı olamaz.

Yenişehir veya kale çok daha küçüktür (yaklaşık 1600 yarda); varlıklı olanlar ve yöneteci sınıflar burada yaşadığı için açık alanlarla doludur. Ancak aynı zamanda kışla da buradadır. Bu yüzden beş bin kişiden daha az olamaz. Dolayısıyla doğru istatistikler alındığında, şehir ve kalenin toplam nüfusunun 80.000'den fazla olduğuna inanıyorum.

Benim Kaşgarşehrini ziyaret etme şansım yoktu; ancak uşaklarım Yarkend'den daha büyük olduğunu söyledi.

Şehrin yaklaşık beş mil güneyinde bulunan Kaşgar kalesi ya da Yenişehir doğudan batıya yaklaşık bin yarda uzunluğundadır. Kuzey-güney genişliği sekiz yüz yardanın, yarım mil, biraz üzerindedir.

Kuzey duvarının ortasındaki tek giriş kapısından doğu taraftaki tıkanmış geçit yoluna kadar kale boyunca geniş bir çarşı uzanmaktadır. Bu ana yolun sol tarafında, giriş kapısından yaklaşık 100 yarda uzakta, meydanın güney ve doğu taraflarını oluşturan sarayın önünde geniş bir açık alan var. Evim, Saray meydanının hemen karşısında, merkez çarşı yoluna açılan caddeden biraz uzaktaydı.

Hem Yarkend'in hem de Kaşgar'ın tahkimatı, otuz ve kırk fit yüksekliğinde, çamurla kaplı güneşte kurutulmuş tuğlalardan oluşan bir duvardan oluşuyor. Onların tabanı üste doğru on altı fite kadar daralan otuz ve kırk fit kalınlığındadır. Duvarın bu on altı fit genişliğindeki tepesinde tüfek atışları için oyulan iki korkuluk arasında on iki fit genişliğinde bir yol gider. Köşelerde burçlar bulunurken bölmeler bir yandan gelebilecek ateşlere karşılık verebilecek çıkıntılarla kesilir. Duvarın dışında, dış kısmı yine hendek olan ve bir siper tarafından savunulan kapalı bir yol vardır.

Geçitler, etrafı kırk ya da elli yarda kalınlığında duvarla özenle korumaktadır. Ana duvardaki kapı, kapalı yolun siperinden geçen kapının karşısında değildir ve onların arasındaki boşluk bir çeşit silah yeri oluşturacak şekilde iyi korunmaktadır.

Şehirlerin sokakları veya pazarları, on-on beş fit genişliğindedir ve birçoğunun üstü güneş ışınlarına karşı korunmak için kapatılmıştır. Farklı pazarlar, farklı tür mallara tahsis edilmiş ve isimlerini bunlardan almışlardır. Kasabalar, kanallarla doldurulmuş tanklardan su ile besleniyor. Yaz aylarında her sokakta, kış aylarında çukurlara konulan buz satılıyor. Buzlu şerbet çok satılmaktadır. Buz, bardak başına bir "pul" veya bir kuruşun on üçte birine mal oluyor.

Av etleri olan hem sülün hemde geyik eti, kışın donmuş bir şekilde dağlardan getirilerek temin edilir.

Temel ekmekler kaynar suda buğulanarak yapılır. Somunlar açık ahşaptan yapılmış gizli bölmeli kaplara yerleştirilir. Ayrıca benzer kaplarda özellikle Türklerin “manti” olarak adlandırdıkları küçük haşlanmış hamurun içine koyulmuş küçük et köfteleri gibi değişik, iyi ve lezzetli yemekler de pişirilir. Gerçekten lezzetlidir.

Çarşılarda yapılan tüm pazarlıklar ellerle sessiz bir şekilde yürütülür. Satıcı, alıcı ve bu vesileyle kendilerini tanıtmakta asla başarısız olmayan işgüzar yardımcıları, uzun kollarını ellerinin üzerine çekerler, bu şekilde birbirlerine “kaç tane yüzlük” diyerek ellerini geri çekerler. Daha sonra “kaç tane onluk”, “kaç tane birlik...” Bu şekilde yapılmayan hiçbir teklifin geçerli olmadığını düşünürler.⁴⁴⁶

Ödeme zamanı geldiğinde, tedavüldeki paranın uygunsuz doğasından dolayı bir miktar zorluk yaşanmaktadır. Gümüş bir "kuruş" veya "yambu" (yaklaşık 171. değerinde) “1100” Tenge’den oluşmaktadır. Ancak Tenge’nin kendisi yirmi beş tane “dahçen” den oluşur. Dahçen bakırdan üretilmiş, içinde delikler açılmış sembolik bir madeni paradır. Bunlar birlike dizilir ve elbettebu gümüş külçeler değerindeki dahçen oldukça ağırdır. Bir keresinde “kuruş”u bozdurmak için uşağımı gönderdim, ancak eve getirmek için bir eşek kiralamak zorunda kaldılar.

Burada hemen hemen tüm alışverişin takas veya mahsup hesap yoluyla yapılmasının ve peşin para işleminin çok az olmasının sebebi sanırım budur. Acelesi olan tüccarlartaksitsiz nakit ödeme istiyorlarsa genelde mallarının değerinin altında bir meblağa razı olmak zorunda kalırlar.

⁴⁴⁶ (Y.D.) Marko Polo’da bu konudan bahseder.

Yaklaşık yirmi sekiz inçe denk gelen ve "alçen" adı verilen yerel ölçünün, aynı uzunluktaki "arşın" olarak adlandırılan Rus ölçüsü ile aynı olması gerektiğini fark ettim. Bu, ülkenin ölçü birimlerinin dahi Rusya'dan alındığını ve Rus ticaretinin gelişmesi gösteren harika bir kanıttır

Eğitimle ilgili düzenlemeler oldukça yerli yerinde olsa da kalitesi hayli düşüktür. Caminin bulunduğu her sokakta, ona bağlı bir ilköğretim okulu bulunur. Yaşları on beş ile yirmi arasında olan öğrenciler için Yarkend şehrinde elli ya da altmış tane medrese bulunmaktadır. Herbirinin ortalama yüz medrese hocası yetiştirecek kapasiteleri vardır ve iyi topraklara sahiplerdir.

Okulun fonlarının yanısıra her öğrenci çok küçük bir miktar ödeme yapılır. Ancak onların aldıkları eğitim sadece Kuran'ı ezbere okumak (bazen onun anlamını anlamadan) ve kazanımlarına bağlı olarak kendilerini "Molla" olarak adlandırmalarına yeter.

Çinlilerin zamanından bu yana medreselerin sayısı arttı. Atalık ağaçlarla gölgeli büyük tanklarla birlikte iki tane daha medrese inşa etti ve bağışladı.

Atalık'ın ve Andicanlıların gelişinden beri Doğu Türkistan'da Kutsal Buhara Hanlığı örnek alınmış ve Şariat daha sıkı bir şekilde uygulanmıştır. Kaza ya da dini sulh yargıci bir Cambridge disiplin görevlisinin buldoklarıyla dolaştığı gibi her zaman peykleriyle sokakları gezer. Onların kısa tahta sapa takılı tuhaf bir tür deri kayışları vardır. Bu kayışla sarıksız erkekleri ve peçe takmayan kadınları cezalandırırlar. Geldikleri görüldüğünde herkes kendilerinde hata bulunmasından korkup yoldan çekilirler.

Özet olarak Kaza dürüst olmayan davranışları da cezalandırır. Uşaklarım çarşıda boynuna bağlanmış bir çift teraziyle sürüklenen bir adam görmüşler. Bir yetkili onun çıplak omuzlarına kayışı vururken diğeri önceden gidip kasap ticaretinde tartıda hile yaptığına dair suçunu itiraf ettirdi.

Daha ciddi davalara Yarkend'de Dadha'nın sarayında oturan Kaza Kalan (Baş Yargıç) tarafından bakılır ve Kaza Kalan Dadha'nın kararlarının yaptırımını alır – özellikle ceza ölüm cezası olduğunda.

Kaşgar'da Yakub Beg'in kendisi pek çok davayı dinler ve kontrolü altında tutar. Her sabah saat sekiz ya da dokuzda tüm memurları gelir ve ona saygılarını sunarlar. O, sedirde oturur ve yetkililer beşer beşer gelip selam verirler. Oda monoton bir şekilde 'esselamün aleyküm' cevabını verir. Daha sonra garnizondaki daha alt rütbeli memurlar ve birliklerin büyük kısmı yirmi ya da otuzlu gruplarla belli bir mesafe uzaklıktan, avlunun dış kapısından ona selamlarını sunarlar. Törenin sonunda Hükümdar, talebi olup bekleyenlerin isteklerini dinler.

Bundan sonra genellikle dışarı çıkar, geniş çatılı kale girişinde oturur ve halkına ona yaklaşması için fırsat verir. Halk, onunla konuşmada oldukça özgürdür, ancak önemsiz veya yanlış şikâyetlerle hanı rahatsız etmek için bu özgürlükten yararlanan cüretkâr kişilerin başına çok sıkıntı gelir.

Tutukluların mahkûmiyet süreleri önceden tayin edilmemiştir. Onların isimleri Hükümdar'a gardiyanlar tarafından belirli aralıklarla hatırlatılır. Hükümdar, mahkûmun cezasının yeterli olduğunu düşünürse onun serbest bırakılmasını emredebilir. Ancak hapis cezasına yaygın olarak başvurulmaz. Küçük hırsızlık yapanların elleri kesilir; daha ciddi suçlar ölümle cezalandırılır. Kaşgar'da görev yapan Peştunlardan biri, Atalık'ın adamlarının çok fazla bağımsız olduğunu düşündüğünde o, "uyarı amaçlı" birkaçının boğazını keser ve cesetlerini oraya buraya bırakır.

Hükümdar baş danışmanları Haydar Bey, Dadha ve Narkuli Bey'dir. Ancak o, kararları genelde tek başına alır. Bunlardan başka İsmail Bey Töre, Kamil Bey Töre, Seyid Bey Töre ve İkbâl Bey Töre isimli dört veziri vardır. Bu vezirlerin hepsi Atalık'ın sürgüne gönderdiği Büzürg Han ve öldürdüğü Veli Han Töre'nde dâhil olduğu Doğu Türkistan'ın eski yöneticileri olan Hocalar ailesine mensuplardır.

Vezirlerden sonra gelen rütbe Pansadbaşı'dır.⁴⁴⁷ Daha sonra sırasıyla "Umra", Yüzbaşı vd. gelir. Mingbaşı⁴⁴⁸ ve Leşkerbaşı ise bana göre sadece savaş zamanında atanan özel subaylardır.

⁴⁴⁷ (Y.D.) İsmen beşyüz kişinin başı anlamındadır.

⁴⁴⁸ (Y.D.) Yüz kişinin başı.

Atalık Gazi'nin, siyasi suçlu kabul edilenler dışında savaş esirlerini (tıpkı Sarıkol isyancı şefinde olduğu gibi) asla öldürmediğine dair bana bilgi verildi. İnfaz metodu hırsızlar için genelde idamdır. Ölüme mahkûm olan diğer suçluların boğazları boynun bir yanından bir yanını delen ve önden dışarıya doğru kesen uzun sivri bir bıçakla kesilir.

Korkarım, yukarıda belirtilen savaş esirleriyle ilgili genel kurallarda birçok istisna yapılmıştır. İlk başta İslamiyet'i kabul etmeyen bütün Çinliler öldürülmüştür. Sayılarının, tüm illerde, askerlerin yanı sıra siviller de dâhil toplam 40.000 civarında olduğu söyleniyor. Bunların sadece küçük bir kısmı -Yenihisar, Kaşgar ve belki Maralbaşı garnizonları- Atalık'ın kılıcıyla ölmüştür. Kalanlar ise Tunganlar ve bölgede yaşayanlar tarafından katledilmişlerdir.

İdare şu anda esas olarak Andicanlılar tarafından yürütülmektedir. Aksu, Kaşgar, Yenihisar, Yarkend, Poskam, Guma ve Sanju valileri Andicanlıdır. Kargılık ve Hoten'in valileri ise Yarkendlidir. Yarkend'in veziri ise Andicanlıdır.

Burada insanlara davranış tarzı zalimce değil. Keşmir ve hatta bize ait olan Pencap'ın dağlık alanlarındaki utanç verici "angarya" yok. Bu ülkede zorla çalıştırılmak da yok. Doğu Türkistan'daki tüm hükümet işleri, hatta evlerin inşa edilmesi, kanalların kazılması askerler tarafından yapılır. Kaşgar'daki evimin yakınında çok sayıda terzinin çalıştığı bir işletme vardı. Askerler burada kıyafet dikiminde çalıştırılıyorlardı; her sabah bu askerler tabikatlarına giderlerdi. Eğer fazladan işçi gerekiyorsa zorlama olmaksızın insanlar işe alınır ve gündelik bir ya da iki Tenge (dört ile sekiz pens) arasında değişen yevmiye verilirdi.

Burada Keşmir'deki gibi köylülere uygulanan haracın hiç olmadığını fark ettim. Her hizmet için ödeme yapılır; eğer ücret yeterli değilse insanlar onu vermeyi reddedeler. Kafitemizin kullandığı yakacak odun, isteklerimizi sağlamakla görevlendirilen Atalık hizmetinde çalışanlar tarafından düzenli olarak kapıdan satın alınır. Uşaklarım sürekli yapılan ödemelerin eşek yükü başına dört Tenge (on altı peni) olduğunu görmüşlerdi.

İşçiler, günün iyi maaşı için iyi bir iş çıkarırlar. Kaşgar'daki evimin hemen arkasında, kale duvarlarının altında bir kavun bahçesi yapımı için birkaç adam çalışıyordu. Bunun için büyük miktarda toprak taşımak zorunda kaldılar ve İngilizler gibi gayretle işe koyuldular. Gudi uşaklarım onların çalışmalarının kayıtsız avare Hint amelelerinden nasıl farklı olduklarını fark ettiler. Bu çalışanlardan üç kişinin bir günde yaptıkları iş, bir düzine Hintli amelenin yaptığı kadardı. Günde bir Tenge (dört peni) alırlardı ve işverenleri (ayakkabı üreticisi) yanlarında olmadığı zaman bile çok çalışmışlardı. (Bunu ben fark ettim) Onlar Hint "phowra" ya da geniş çapa kullanıyorlardı.

Ordu subaylarına ev ve köylerden belli bir miktar vergi (bir nevi) tahsis edilir. Adamlara günde bir "Tenge" ödenir ve Hükümdar tarafından giyim ve yiyecek ihtiyaçları karşılanırdı. Atları da Hükümdar'a aitti. Bunların yanında subaylar ve adamlar (sıradan askerler) özellikle belli bir işle görevlendirildiklerinde sık sık hediyeler (elbiseler, botlar, vb.) alırlardı.

Yiyecek ucuzdur. Un 1869 baharında "çerak" başına 90 "pul"dan (veya bir silin için 26 lb'den biraz fazla) satılıyordu.⁴⁴⁹ Fiyatın, Çinliler zamanında bunun üçte biri olduğu söyleniyor. Çinli yetkililer hükümet aidatlarının yanında Pekin'e bir yılda 1000 Yambu gönderirdi. Kaşgar'daki Çin Valisi kadrosunda tercüman olan Ala Akhund muhbirimdi. Yerel birlik ve yetkililerin maaşları dâhil Kaşgar eyaletinden gelen toplam talebin yuvarlak hesap yılda yaklaşık 100000 l olduğunu söyledi. Bunlar yerli yöneticiler tarafından toplanırdı. Çünkü Çin hiçbir şekilde bölgenin iç işlerine karışmazdı. Ancak onlar bölge yetkililerini müthiş yağmalamasına izin verdiler. Şu anki rejim tarafından yetkililer sıkı kontrol altında tutulmaktadırlar ve Türkistan'a ziyaretim sırasında zorla haraç almaktan dolayı görevlerinden alınan üç yönetici biliyorum.

Mihmanbaşı ve Ala Ahund, arazi değerine dair aynı açıklamayı yaptı. Onlar, bir "batman" toprağın altmış dört "çakra" buğdayın ekimi için gerekli olan toprak alanıdır diyor. Altmış dört "çakra" 990 lbs'dir. Kangra'da bu miktar yaklaşık yirmi beş "gumaos" için yeterli olur. Bu büyüklükte bir arazinin daha önce Kangra'da

⁴⁴⁹ (Y.D.) Pencap'ta un neredeyse hiç 18 lbs'den daha ucuz değildir.

fiyatı (gumao başına 6 rupi) yaklaşık 150 rupi ya da 15 l'dir. Mihmanbaşı, arazinin 5-10 Yambu ya da 850-1700 rupi arasında satıldığını söyledi. Kötü topraklar bazen 1 Yambu ya da 170 rupiye kadar düşük fiyatta satılıyor. Ortalamayı 5 alırsak, burada toprak, çay üretimi öncesi Kangra vadisindeki fiyatın 9 katıydı. Ancak gümüş burada Hindistan'daki altına göre değerlidir.⁴⁵⁰

Mihmanbaşı çiftçilere uygulanan vergilerin, ürünün onda biri kadar olduğunu söylüyor. Bu amaç için hanedanın tahıl hisselerini depolayan Serkar ve tahsildarlar her köye tayin edilir. Hükümdarın Serkarlara verdiği emir:- Bir yüzbaşıya buğdayın 1000 çakrası, başka birine 500, Mihmanbaşıya 300 vb.'dir. Bu ödenkeler rütbelere göre belirlenir. Herhangi bir ambardaki tahıl bitince Kaşgar'daki baş Serkara rapor gönderilir. Bu Serkarların haksızlık yapıp yapmadıklarını sordum. Güldü ve "eğer haksızlık yaparlarsa köylüler ona iyi bir dayak atarlar. Dolandırıcılık yaptıkları içinde Hükümdar'a bunu şikâyet etmeye cesaret edemezler, aksi takdirde Hükümdar tarafından idama mahkûm edileceklerdir. Daha sonra "Çin yönetiminde burada büyük bir zulüm vardı, ürünün dörtte biri alınırdı", dedi. Ona, Keşmir'de yetkiliye göre köylünün üretiminin üçte ikisi ile dörtte üçü arasındaki arazisinin elinden alındığını söyledim. Ellerini dehşet içinde kaldırdı ve o kâfir (Mihrace) aleyhinde bağırdı. Burada diğer vergilerin olmadığını söyledi. İç ticaret ve üretim vergilendirilmemiştir, ancak ülkeye giren tüm mal veya büyükbaş hayvanlara kırkta bir gümrük vergisi uygulanmaktadır.

İklim vb. hakkındaki bilgiler, bana Muhammed Ömer tarafından verildi. Burada üç ay kış ve kırk gün aşırı soğuk; aynı şekilde üç ay yaz ve kırk gün aşırı sıcak olmuştur. Buğday, Ekim ve Kasım aylarında ekilir, sığırlar kıştan sonra tekrar biten ilk genç filizleri yerler. Bu filizler kış sonunda tekrar biterler. İlkbaharda daha fazla buğday ekilir, hepsi aynı anda olgunlaşır -yani üç ay sonra. Ancak en erken ekilen en sağlamdır. Yaz çok sıcaktır, insanlar dışarıda bahçelerde ve akarsu kıyılarında yaşarlar ve arabalarda gezerler.

⁴⁵⁰(Y.D.) Kangra'da, son yıllarda arsanın ortalama satış fiyatı hiç değilse metinde Kaşgar için verilenlerden daha düşüktür.

Türkistan'daki toz fırtınalarının Hindistandakilerden farklı olduğunu gözlemledim. Orada toz uzaktan rüzgârla birlikte gelir. Burada rüzgâr tozsuz başlıyor, bir süre estikten sonra hava çevreden toprak ve kum tanelerini topluyor.

Kaşgar ve Yarkend arasında olan Yepçang'da birkaç deprem olmuştu. Artçı şoklar (günde sekiz veya on kez olmak üzere) sekiz ay sürdü, 1868 baharında sona erdi. Bu deprem tüm ülkede hissedilen şiddetli bir şokla başladı. Daha sonrakiler Yepçang etrafında bir ya da iki millik bir çevrede hissedildi. Kaşgar'dayken üç hafif şok hissettim. Birinde duvara dayalı duran Mihmanbaşı'nın silahı yere düşmüş. Bu, sabahın erken saatlerinde olmalı ve onları fark etmediğim için uyuyor olmalıydım.

Kışın aşırı soğuk olması, Yarkend çevresinde yaygın olan asmaların yetiştirilmesi için kendine özgü bir yöntem gerektirir. Onlar bir tarafa eğik bir kafes, diğer tarafta bir hendekle sırayla ekilir. Yaz aylarında asmalar kafesler üzerinden uzatılırken, hendek onların köklerine su getirir. Kıştan önce bunların tahtalarla ilişkisi kesilir ve hendeklerin içine doğru yana yatırılır, burada ilkbahar gelene kadar yere doğru uzatılırlar. Böylece şiddetli donlardan zarar görmezler.

Doğu Türkistan'ın en değerli üretimlerinden biri yeşim taşı idi. Taş ocakları, Kunlun Dağları'ndaki Karakaş Nehri'nin sağındaki (veya kuzeyindeki) Balakchee konaklama yerinin yaklaşık altı mil yukarisındadır (36°18' kuzey enlemi, 78°15' doğu boylamı). Alanın merkez kütlesi granitten oluşur. Ana taş ocağıdağ tarafında biraz yüksek mesafede bulunmaktadır. Ancak bir miktar atık, kalitesinin düşük olduğu birçok ham yeşimtaşı açığa çıkarken çöp yığınlarının atıldığı birçok kazma işaretinin bulunduğu bir kıyıyı oluşturan nehir seviyesine kadar taşınmıştır. Taş ocağının tünelleri dağa doğru uzanır ve Çin yönetimi, 1863-64'te ste başlayan Müslümanların isyanlarından sonra burayı terketmişlerdi. (Dr. Cayley tarafından da görülen) takoz, tahta parçaları vb.etrafta durur. Karakaş Nehri'nin daha yukarisında eski trafiğin izleri vardır. Orada bir yerde, uçurum tarafında yolun bir kısmında bu trafiği desteklemek için bir duvar inşa edilmiş. Başka bir yerde bir grup taş baraka vardır. Bu işaretlerin tümü, 1865 yılında Bay Johnson'ın Hoten'e giderken geçtiği, Karakaş'ın daha yukarılarına çıkan Elçi Divan'a kadar (ya da Geçiş) gider. Bu,

muhtemelen Çinli madenciler tarafından taş ocaklarına ulaşmak için kullanılan yol olmalı.

Yeşim taşları Karakaş Nehri boyunca akıntı içindeki çakılların dibinde bulunur. Bunların değerinin maden taşlarının değerinin üç katı olduğu tahmin edilmektedir. Yeşim, “Su Taşı” olarak da adlandırılır. Muhtemelen hızlı akan suyla taşta olabilecek çatlakları büyümüş ve ekstra parçalara ayrılmıştır. Bu nedenle “Su Taşları” oldukça pürüzsüzdür. Onlara değer veren şey de budur. Taş ocağında çalışanların onlarca günlük veya aylık emeği, malzemedeki aniden oluşabilen bir çatlakın oluşmasıyla boşa gidebilir ve ileride yapılacak kazıları durdurabilir. Yeşim taşının temel değeri zanaate ve bu da taşın sertliğine ve dayanıklılığına bağlıdır. Ham oyulmuş yeşim taşının bitmiş ürünle orantılı olarak ne değer taşıdığını öğrenemedim. Endüstri burada tamamen tükenmiş durumda. Oymanın Hoten ve Yarkend'de Çinli işçiler tarafından yapıldığı söyleniyor. Her ne kadar bazı desenler Hint modelleriyle benzerlik gösteriyor olsa da Hindistan'da hiçbirinin oyulduğuna inanıyorum. Ama yüksek sayıda yeşim taşından yapılmış önemsiz eşyanın her yıl Hindistan'a getirilmesine rağmen ham taşın Hindistan'a ithal edildiğine dair bilgim yok. Hint tarzında oyulmuş yeşim taşını Yarkend'de işlem gördüğünü gördüm.

Karakaş'taki bu maden yöresi yeşimin bulunduğu tek yer değil. Kunlun Dağları'nın kuzeyindeki tepe üstünde olan Sanju Geçidi'nin (Grim Dewan) zirvesinde testere şeklindeki bir sarp kayalıkta kaba bir yeşim taşı gördüm. Yeşim, Karakaş'ta olduğu gibi aynı dağlardan Hoten'e akan Yürüng-Kaş adında bir nehirde de bulunur. Bu kelimelerin herbirinin sonundaki “kaş” Türkçe'de yeşim anlamına gelir.

Marko Polo, Karakaş ile özdeşleştirilebilecek bir nehrin yatağında “jasper” bulunduğu bahseder. Bahsettiği muhtemelen yeşim taşıdır. Benedict Goetz de Hoten'de kaldığı süre boyunca yeşim madenlerini ziyaret etti. Çin'deki "bin karakter klasiği" nde “Yeşim Kunlun dağlarından gelir” diyen bir bölümden alıntı yapılmıştır.

Doğu Türkistan'ın diğer maden ürünleri bakır, demir, kurşun ve altındır. Bakırın Aksu yakınlarında bulunduğu söyleniyor. Demir, Yarkend'in batısındaki Kızıl Dağdan elde edilir ve Yenihişar'ın güneyindeki Toblok Kızıl (toprağın kızıl renginden dolayı) köylerinde vb. işlenir.

Dağlardan gelen Yarkend Nehri'nin bulunduğu Sarıkol yakınlarındaki vadilerin bazılarında kurşun elde edilir. Ayrıca kurşunun Pamir platosunun kuzey sınırını oluşturan dağlarda, Kaşgar yakınında da işlendiği söylenir.

Hoten, altınlarıyla ünlüdür ve buranın doğusunda bulunan Keria yakınlarındaki dağların altında birçok maden vardır. Bu altın yatağı muhtemelen Majör Montgomerie'nin "Pundit"lerinden biri tarafından son zamanlarda ziyaret edilen Rudok ve Gortok'un doğusuyla bağlantılıdır. Altının bu iki maden işletmesinin arasındaki dağlarda olduğu rapor edilir. Keria'da şaftlar altının yataklarına ulaşmak için yüzeye çıkarılıp daha sonra beşiklerde yıkanan toprağın bayağı bir derinine kadar indirilir. Eğer tarif edebilirsem, ürün daha küçük büyüklü yumru ve parçalarla karışmış tozdan oluşan altının bir tür kaba halidir. Ancak onların hepsi düzensiz şekillerdir ve bir bakıldan büyük değillerdir.

Yarkend'in doğusundaki ormanlarda bulunan kömürü andıran bir madde söylentisi duydum. Bununla birlikte, bence onun Andican dağlarında Oş kasabası yakınlarındaki varlığından hiç şüphe yok. Bir Andicanlı Fransız maden kömürüne (charbon-de-terre) çok yakın olan taşkömüründen bahsetmişti. Onun bir damarı/katmanının dağlardan geçtiğini, insanların bazen gidip yakmak için birkaç parça topladıklarını, ancak bazen işe yaramadığını söylemişti.

Farsçası "fersah," "Taş" olarak adlandırılan mesafenin tam uzunluğunu belirlemeye çalıştım (fersah, yol kenarındaki mesafeyi işaretlemek için yerleştirilen Türkçe "taş" kelimesinin çevirisidir).

Bunun İran'ın üç buçuk mil mesafenin karşılığı olan "fersah"ından çok daha fazla olduğunu farkettim. Muhtemelen İsviçre'nin "stunde"si gibi mesafeden daha ziyade bir zaman ölçüsüdür. Çoğu, tepeli ülkelerde iki yer arasındaki mesafe için 'Eğer yokuş yukarı çıkıyorsanız bu kadardır ancak yokuş aşağı iniyorsanız bu kadardır' şeklinde ifadeler kullanılır.

Doğu Türkistan ovalarında seyyahlar atların ara vermeden saatlerce dayanabilecekleri seri bir hızda giderler. Bu yüzden burada saatte kat edilen mil

sayısı muhtemelen İran'da olduğundan daha fazladır. Ayrıca biri tepelere girdiği zaman "taş" uzunluğu azalır.

Yerliler onun on iki bin adım olduğunu söylerler. Mesafelerin direklerle işaretlendiği Kargalı ve Yarkend arasındaki yolda ben birkaç kez hem at sırtında hem de yürüyerek "taş"ı adımlattım. Yürüyerek 11.000 adım oldu; adım, yirmi sekiz inç olduğunda neredeyse 5 mile, otuz inç olduğunda 5.25 mile kadar çıkıyor. At sırtında 5740 çift adım attılar. Galton, *Seyahat Sanatı* adlı kitabında, bir atın 950 çift adımının bir mile denk geldiğini hesaplar. Bu, "taş"ı sadece altı mil yapar. Ancak bir atın dörtmala gitmesi onun adımlarını kısaltır. Bir "taş" muhtemelen genelde bir saatte yaptığımız mesafe olan yaklaşık beş mil civarındadır. Enlemler de ayrıca bu hesaplamayla uyuyor.

Mesafe ölçülerinden kadın kıyafetlerine geçiş gariptir; ancak ikinci konuda bir iki kelime söylemeliyim. Erkek kıyafetlerini zaten tanımlamıştım, kadın kıyafetlerini tanımlamadım. Kadınlar kışın kürklü, kenarları bütünüyle çevrilmiş küçük bir porkpie şapkası giyerler. Bu şapkanın üzerine yerleştirildiği beyaz başörtüsünün bir köşesi alnın üzerine, diğer köşesi arkaya düşerken diğer iki köşe omuzlarda durur. Kıyafetin geri kalanı üst üste, ayak bileklerine kadar uzanan ve kemersiz uzun elbiselerden oluşur.

Ancak yaz aylarında elbise daha tuhaftır. En yaygın başlık, kafanın arkasına yerleştirilmiş bir lambanın fanusu gibidir. Genellikle beyazdır, fakat daha zengin sınıflar arasında ipek ya da sırmalı ipek, küresel bir şekilde sertleştirilir. Vücut elbisesi, aile arasında ya da daha düşük sınıflara bakınca dışarıda daha uygar ülkelerin gece kıyafetine benzeyen ve yere kadar uzanan basit bir tanedir. Bunun altında uçları genellikle nakışlı veya tamamı süslenmiş renkli - genelde kırmızı - malzemedan oluşan bir çift geniş pantolonun paçaları görünür. Ayaklar dizlere kadar ulaştığı anlaşılan yüksek topuklu kırmızı deri çizme ile kapanmıştır. Ancak, ayrıcalıklı bir kadın kapıdan dışarı çıktığında, bu kıyafetin üzerine kolları parmakların uçlarını kapayan, yere ulaşan siyah sırlı bir malzemedan yapılmış uzun bir cüppe giyer. Başın ön kısmındaki kumaş sertleştirilir. Bu eşarp uzun kollu çiçekli müslünden yapılan bir tuniği, vd. destekler, sanki vücuda giyilmesi için tasarlanmış,

ancak gelenek icabı tıpkı Avrupa’da süvari ceketlerindeki gibi kısa bir şalla çevrilmiştir. Şal baş ve omuzdan bele kadar sarkarken yüz, başın etrafına bağlanmış küçük bir kare örtü ile gizlenmiştir. Böylece bu güzel Yarkendli’nin her bir yeri kozasındaki ipek solucanı kadar etkili bir şekilde gizlenmiştir.

Bu kıyafetin ülkenin kendine özgün kostümü olduğu söylenir. Ve bu 519 yılında Doğu Türkistan’ı ziyaret etmiş Çinli bir Hacı olan Huwui Seng’in seyahatinden kalan tariflerle uyuşur. O, “Hanedan hanımları.....ayrıca başlarına üç fiti kırmızı mercan olan sekiz veya daha fazla fit (?)uzunluğunda bir boynuz giyerler...Diğer büyük hanımlara gelince hepsi aynı şekilde peçelerinin sarktığı boynuzlar kullanarak başlarını örterler” demiştir.

Bununla birlikte günümüzde bu başlıklar ya çok kısaldı ya da fit derken asıl kastettikleri inç idi.

Türkistanlı kadınların saçları kulakların üzerinden arkaya sarkan iki uzun örgü halinde toplanırdı. Onlar yapay yollarla bu örgülerin uzunluğunu ve kütlesini artırmaya tereddüt etmezler. Saç Yarkend’de pahalıdır. Ortodoks modasının ardından Yarkend’e girmeden önce Münşi’m (Hindistan’da saçlarını rahat bırakan) kafasını traş ettiğindeki saçı attığı için kafiledeki adamlar bunun önemli miktarda para getirebileceğini söyleyerek ona öfkelenmişlerdi.

Tüm çarşılarda satın alınabilen yapay saç örgüleri, ortadaki örgülerin oldukça gizli olduğu, uçlarının birkaç santimini dışarıda bırakacak şekilde bir araya yerleştirilmiş kısa kıllardan oluşur. Bunların pek çoğu biraraya getirildiğinde hatırı sayılır bir saç örgüsü oluştururlar.

Hanımlar genellikle dine aykırı olduğu için çok fazla takı takmazlar. Erkekler hiç altın takmamalıdır, ama çok zevkli bir şekilde turkuaz ve mercan ile döşenmiş birtakım gümüş süslemeler almayı başardım. Bunların yanında bir bilezik, elbisenin önüne tutturulan dört büyük meşe palamudu şeklinde düğme, iki omuza asılacak iki muska kutusu, kolyeler, kulaklardan sarkan büyük halkaların içini kaplayacak şekilde yapılmış bir çift küpe aldım.

Yarkendli hanımlar büyük yüzükler almayı ve Hintli kadınların burunlarını delme alışkanlığını barbarlık olarak görüyorlar. Ancak onlar yanakları için yapay renk kullanmaktan çekinmiyorlar. Çarşılarda renkli pamuk bu amaç için satılmakta, bu pamuk hafifçe ıslatılıp yüze sürüldüğünde Avrupalı birinin cildinde görülebilecek tazelik verir.

EKLER

Cunningham'ın "Ladak"ından Alıntı

Shyok ve İndus'un Felaketi⁴⁵¹

İndus'un seviyesinin Aralık 1840 ve Ocak 1841 arasında Tarbela va Attock arasında alışılmadık derecede düşük olduğu gözlemlendi. Şubat ve Mart aylarında daha düşük hale geldi, Attock'a yakın bir bölümde yürüyerek geçilebilir haldeydi. Ancak Nisan ve Mayıs'ta su seviyesi hâlâ düşük olmasına rağmen akışın derinliği erimiş karlarla daha da arttığı için o artık yürüyerek geçilemezdi.

Haziran ayının başlarında bariyer patladı ve yaklaşık altı ay toplanan sular, önündeki her şeyi sürükleyen Shyok'un dar vadisinde karşı konulmaz şiddetle aktı. Evler ve ağaçlar, erkekler ve kadınlar, atlar ve öküzler, koyun ve keçiler bir anda taşındı ve zahmetli bakımlarla sulanan nehrin yatağındaki tüm alüvyon alanlar bir anda tahrip oldu. Bu, Sambat Yılı, 1898, Jyeshtha ayının⁴⁵² ortasında ya da 1 Haziran 1841'e yakın oldu. Cholbat'ın batı sınırındaki Chalung ve Tartuk halkının ifadesine göre, selin dalgaları öğleden sonra saat ikide köyleri geçti. Bu köyler nehrin karşı tarafında ve on mil uzakta oldukları için bu ifadelerin doğruluğunun bir kanıtı olabilir. İki gün sonra ve tam olarak aynı saatte sel 550 kilometre uzaklıktaki

⁴⁵¹ (Y.D.) Burada not etmek gerekir ki; Bay Sahw, bir fikir oluşturmak için çok yetenekli çeşitli beyler tarafından Shayok'taki set patlaması ile 1841'de Attok'taki büyük sel arasındaki temel bağı kabul edilmediğinin farkında değilmiş gibi görünüyor. (Örneğin Tümgeneral Strachey ve Binbaşı Montgomerie) Suyun sadece çekilmesinin Shayok'un kaynaklarından sadece 40 mil uzakta olan ikincisi tarafından İndus'a katkıda bulunması imkânsız görünüyor. Çünkü nehrin bu kadar önemli diğer kollara kavuşma noktasına gelmeden önce, 330 mil aşağıda bulunan Attok'taki İndus akışının büyük ve elle tutulur bir azalma olmalıydı. Bakınız: Binbaşı R.E. T. Q. Montgomerie'in bildirisine; 10 Ağustos 1858'de Attok'a ulaşan başka bir büyük sel için R.E., Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1860, s. 128-135. Şimdi bile kesinlikle erişimimizin olmadığı Gilgit ve Torbela arasındaki ana akıntının akışının uzun bir yolu hatırlanması gerekir.

⁴⁵² Hint takvimi

Torbela'dan geçti. Hız, saatte 11,4583 mil ya da saniyede 1681 feet'tir. Bu oran 1818'deki Val de Bagnes'in taşkın dalgasının ilk defa Rhone vadisine girdiği zamanki hızının ancak yarısı kadardır. Khunda buzulundan Torbela'a düşüş 16.000 feet veya mil başına sadece 20 fit'ir.

Sel felaketinin yıkıcı etkileri 1847'de hâlâ ve oldukça tazeydi. Vadinin en geniş kesimlerinden biri olan Tertse'de, selin izleri 1847'nin Ekim ayında kamış ve dalların iki ya da üç fit genişliğindeki hatlarda ve nehrin kanalından yarım mil yukarıda derenin bir araya getirildiği yerden 20 feet'in üzerinde bir yüksekliğe kadar görülebilir. Ancak selin en çarpıcı etkisi Nubra'nın yan vadisi 100 yaşından büyük ağaçlarla doluyken Shyok vadisinde hiçbir ağacın olmamasıydı. Elbette, Shayok'un yatağında birçok genç ağaç vardı. Ama onlar sadece birkaç yıllıktı. Surma'da ve Khapolor bölgesindeki diğer yerlerde geniş kum ve çakıl alanları arasında çok sayıda meyve ağacının durduğu gözlemlendi... Başlıca can kaybı, Shayok vadisinin yaklaşık yarım mil kadar genişlediği Nubra bölgesinde meydana geldi. Burada çobanlar ve sürüler kaçış şansı olmadan açık alanın ortasında boğuldular. Kanalın kapalı olduğu ve köyün genel olarak akarsuların üstüne inşa edildiği vadilerin alt kısmında can kaybı yaşanmamıştır. Nehir yatağından aşağı inen mezarlar arasında bile hayat kaybı oldukça küçüktü, 1833'deki su baskınını hatırlayanlar için hızla akan suların uzaktan kükremesi yeterli bir uyarıydı ve birkaç istisna dışında hepsinin dağlara kaçması sağlandı.

Torbela'daki su baskınlarının etkisi, Binbaşı James Abbott tarafından Torbela'lı bir görgü tanığı olan Aşraf Dan'ın ağzından öyle grafiksel olarak anlatılmıştır ki, tüm söylenenleri tekrarlayacağım. "Öğleden sonra iki civarında, genel olarak dikkat çekinceye kadar artan dağların arasında Kuzey-Doğu'dan mırıldanma sesi duyuldu ve biz, "bu uğultu nedir", "bu uzaktaki topun sesi midir?", "gök gürültüsü müdür," diye bağırılmaya başladık. Aniden biri, "nehir geldi," diye haykırdı. Baktığımda tüm kuru kanalların çoktan dolduğunu anladım. Nehir su görüntüsünden çıkmış, tam bir çamur duvarı olarak öfkeyle aşağıya iniyordu. Zamanında görenler kolayca kaçtılar; yapamayanlar kaçınılmaz olarak kayboldu. Berbat bir pis su dağınkılığıydı; askerlerin, köylülerin savaş atları, develeri; fahişelerin çadırları, katırlar, eşekler, ağaçlar ve ev eşyaları, mobilyaların karkasları, kısacası varlığın her

ögesi bir harabe seli halinde birbirine karışmıştı. Raja Golab Singh'in ordusu, Pinda Han'ın kontrolünde, Torbela'nın üç kos yukarısındaki Kulai'deki İndus'un yatağında kamp kurmuştu. Birliğin bir kısmı o sırada sıcak takipteydi, aksi halde yıkım daha geniş olurdu. Gerisi koştu: bazıları kısa sürede sökülüp taşınan büyük ağaçlara, diğerleri ise suların altına hızla gömülen kayalara. Sadece hemen dağa doğru kaçanlar kurtuldu. Bu birliklerin yaklaşık 500'ü hemen yok oldu. Hasar muazzamdı. Yüzlerce dönüm ekilebilir alan yalanıp yutuldu ve sularla uzağa taşındı. Nehrin kıyılarını süsleyen Sisu ağaçlarının tamamı, pekçok saplı olmasıyla meşhur Bargat ağacı, öteden beri seçkin seyyahların bivakları bir anda hepsi kayboldu.

İndus'un dağ yolu boyunca, nehir kıyısındaki alçak yerlerde bu korkunç selden kaynaklanan yıkım bütündü. Ekili toprakların hepsi süpürüldü ve özenle toprak işlemenin yapıldığı yerleri işaretleyen tek bir ağaç bile ayakta kalmadı. Zahmetli sulamasonucu yüzlerce yıldır susuz topraklarda yetiştirilen bereketli bitkiler zorla alınmıştı. İnsanlar ve onların evcilleşen hayvanları, atlar ve öküzler, koyunlar ve keçiler genellikle kaçmayı başarırken, tarlalar, evler ve ağaçların hepsi bir harabe içinde mahvolmuştu.

Torbela ve Attock arasındaki olan İndus'un yatağındaki bu berbat su baskınından dolayı yaşanan sıkıntı öyle büyük ve baskındı ki; o korkunç saatin hasarını "tamir etmek için gereken zaman yüzlerce hatta binlerce yıldır. Torbela'nın geliri sonuçta 20.000'den 5.000 rupiye düştü. Chach çorak kumla kaplanmıştı. İndus'un İskender'in günlerinden bu felakete kadar meşhur olduğu keresteler artık tamamen ortadan kalkmış durumda ki; boş yere ağır silahlarla taşınan araçların onarımı, için, bir Sisu ağacı temin etmek için Hazara'ya boşuna gittim. Bazı küçük değişiklikler yapılarak nehir, çorak toprağın üzerine altın tozu serpti, böylece art arda birkaç yıl boyunca yapılan yıkamalar normal gelirinin dört katını verdi.

Attock karşısındaki Kabil Nehri'nin suları kontrol edildi veselin devasa dalgarından dolayı yirmi mil kadar geriye çekildiği anlaşıldı. Akora Kalesi ve Messabanda köyü yıkıldı. Onları Ocak 1848'de gördüğümde sadece bir sürü harabe yığını vardı... Saniyede 100.000 fit küpün maksimum boşalmasını, saatte 11.4583 mil veya saniyede 16.81 mil olarak tespit edilmiş hızına böldüğümüzde katalizmal

dalganın kesit alanı olarak 5948 fit kare elde ediyoruz. Bundan genişliğe bağlı olarak değişik yerlerinde nehrin yükselişini tespit ettim. Bununla birlikte bu yükseklikler, suyun gerçek yüksekliğini vermemektedir, zira her zaman kanalın en dar bölümünde yükseliş daha fazla olmalıdır.

Nehir genişliği	Yükseklik	
Tertso Yukarı	250 fit genişlik	23.79 fit
Turtak kenarı	100 “ “	59.48 “

Tertse altındaki sel yüksekliğinin su baskının en uç sınırlarını işaretleyen saman ve dalların geniş zambaklarına bakılarak yirmi ve otuz feet arasında olduğu tespit edildi. Unmâru'nun açık ovasında, Chulung ve Turtuk arasındaki dar kanallarda geçişleri için kapamasıyla suların Tertse'de olduğu gibi aynı seviyede oldu sanılıyor. Bu, nehrin mevcut yatağından yaklaşık yarım mil uzakta gözlenen saman ve dal çizgilerini açıklar. Shayok kavşağının altındaki İndus vadisi bazı yerlerde 100 feet'e, hatta daha az, kadar daralıyor. Bu nedenle bu noktalarda sel, en az altmış fit kadar yükselmiş olmalı ve İndus 'un düzgün kanalında veya Le River'da tıkanan önemli bir geri dalgaya neden olmuş olmalı. Ve bu aslında normal durumdu: çünküsel baskınlarının etkisinin İndus'dan otuz mil boyunca hissedildiği söylenirken, birleşme noktasının on mil yukarısındaki Sarmak'ta, ekili topraklar durgun su baskısıyla tahrip edildi ve en az 1200 meyve ağacı süpürüldü.

Nehrin genişliğinin 520 feet'e çıktığı ve kumlu yerlerin akarsuyunun genel seviyesinden en az otuz feet kadar yükseldiği Skardo'da, selin normal sınırların çok ötesine yayılmadığı muhtemeldir. Dolayısıyla yükseliş on feetden fazla olmazdı. Ancak Skardo'nun altında, Rongo bölgesindeki İndus yatağının baskın karakteri olan kapalı ve kayalık kanalda, sel dalgası altmış fit yüksekliğe kadar yükselmiş olmalı ve Makpon-i-Shang-Rong'un “sarp geçidinde”, soguk suların en az 100 fit yükseklikte toplanması gerekirdi.

Nehrin genişliğinin 250 fit den fazla olmadığı Attock'un altındaki Ghoritrap'ta sel dalgaları en az 23-79 fit yüksekliğe ulaşmış olması gerekir ve bu, yaklaşık otuz

feet yükselişiyse Khairabad Kalesi'ni su altında bıraktığı söylenen Attock'taki suların aniden yüksekliğini açıklayacaktır.

Attock'tan denize kadar, su baskını yıkıcı seyrini/yol alışını sürdürdü; bölgenin sular altında kalması ya da ölen insan sayısı konusunda hiçbir bilgim yok. Günün gazetelerine göre üç Deras'ın –İsmail Han, Gazi Han ve Fatih Han'ın - yıkımı çok büyüktü. Ben yine de bu olağanüstü sele ilişkin tüm ayrıntıların, İndus boyunca görev yapan birçok İngiliz subayımız tarafından toplanabileceğine inanıyorum.

NOT: Şu anda Shayok'un üst sıralarında çok sayıda küçük enkaz yığını, burada, vadi boyunca uzanan düz nehir teraslarında dağılmış olarak görülüyorlar. Onlar her boyutta taş ve çakıldan, ancak hepsi arduvaz kayadan oluşmuştur. Bu çevredeki dağlar granit ve gnaystan oluşur ve nehrin başının yakınlarına kadar, seksen mil kadar, arduvaza rastlanılmaz. Bununun açıklanması istendiğinde yerliler, bu yığınların mahsur kalan buz blokları üzerindeki büyük taşkınlar tarafından düşürüldünü ve erimedeyse, onların yüklendiği enkazın bıraktıklarını, söylüyorlar.

Bu açıklama tamamen görünüşe göredir ve bu açıklamayı yapanların gözlem yaptığını gösterir.

Mart 1871

R.B. SHAW

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ROBERT SHAW'UN SEYAHATNAME'SİNİN TENKİT VE TAHLİLİ

3.1. BİRİNCİ BÖLÜM TENKİT VE TAHLİLİ

Asırlar boyunca Avrupalılar için bir gizemli bir bölge olan Türkistan, XIX. yüzyılda İngilizler ve Ruslar arasındaki siyasi ve ekonomik rekabetin yol açtığı gelişmeler neticesinde özellikle Avrupalıların olağanüstü ilgi ve merakının odağı olmuştur.

Bu yüzyılda Batılı seyyahlar bölgeyi ticari, siyasi ve dini nedenlerle ziyaret etmeye başlamışlar; bölgenin coğrafyası, tarihi, ekonomisi vb. hakkında gözlemlerde bulunmuşlar, ayrıntılı eserler yazmışlardır. Bu seyyahlardan biri de İngiliz asıllı Robert Shaw'dur. Shaw, 1868 yılında Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar Devleti'ne seyahat eden ilk İngiliz seyyahıdır. Shaw'un, bölgeye yaptığı ve iki yıl süren söz konusu gezisinin notları 1871 yılında kitap halinde yayımlanmıştır. Shaw, on dokuz bölüm olan bu eserin ilk bölümünde Doğu Türkistan'a gitmeye nasıl karar verdiğini, bu seyahatinin amacını, hangi kimlikle gideceğini ve seyahati için yapmış olduğu hazırlıklardan bahseder.

Söz konusu tarihe kadar Batılıların gitmekte tereddüt yaşadığı Doğu Türkistan, hem Shaw hem de bütün Batılılar için "uzak ve bilinmeyen" bir ülkedir. Bölgeyle ilgili bilgilerin çok kısıtlı olması ve özellikle Alman seyyah Adolph Schlagintweit'in yaptığı seyahat sırasında Kaşgar yakınlarında öldürülmesi, Avrupalıların zihinlerinde bölgeye gitmenin tehlikeli olduğuna dair bir kanaatin oluşmasına yol açmıştır. Bunun yanında, komşu çevrelerden Yarkend'e ve Kaşgar'a giden sınırlı sayıdaki yerli tüccarların getirdiği ürkütücü haberler de bu olumsuz kanaatin ön yargıya dönüşmesine sebep olmuştur. Shaw'un da başlangıçta bu bölge ile ilgili bilgilerinin ve kanaatlerinin olumsuz bir nitelik taşıdığı görülür. Ancak Ladak'a yaptığı seyahat sırasında tanıştığı Doğu Türkistanlı Türk tüccarların hal ve tavırlarından oldukça etkilenmiş ve "Doğu Türkistan ile ilişkileri başlatmak için

doğru zamanın geldiğine inandım” diyerek Kaşgar Devleti’ne bir seyahat yapmaya karar vermiştir.

Notlarının bu ilk bölümünde Doğu Türkistan'a karşı büyük bir merakının olduğunu belirtirken, bu merakın nedenini ve seyahate hangi amaçla çıktığını açıklamayan Shaw, konu ile ilgili olarak; o bölgenin çok az bilindiğini ve gizemli bir yer olduğunu kaydeder. Yapacağı gezinin sebeplerinin de daha sonra anlaşılacağını belirtir. Ancak Shaw, eserin bütününde de bu seyahatinin amacını açıkça dile getirmez. Bu seyahatin asıl amacının, eserinin birçok yerinde resmi olarak görevlendirmedini ve sadece bir tüccar olarak gittiğini iddia etse de, yeni kurulan Kaşgar Devleti ve İngiltere arasında Ruslara karşı diplomatik bir ilişki kurmak ve bölgenin kapılarını ticari olarak İngilizlere açmak olduğu düşünülebilir. Zira bu tarihlerde Rusların, Kaşgar üzerinden Uzak Doğu’ya, Afganistan ve İran üzerinden de Hindistan, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu’na inme teşebbüsü içinde olduğu bilinmektedir.

Shaw, bölgeye yapacağı seyahate tüccar, din adamı ya da bir elçi olarak gidebileceğini belirtir ve bir tüccar olarak gitmenin daha zararsız ve kârlı olacağını düşünür. Bu şekilde Doğu Türkistan pazarının durumunu keşfederek İngiliz ticaretine fayda sağlayacağına vurgu yapar. Hatta bu seyahat istediği gibi gerçekleşirse gelecekte Avrupalı seyyahlar için de buranın kapılarının açılacağını ve böylelikle gizemli bir coğrafya olan Doğu Türkistan’ın artık Avrupalılar tarafından öğrenilmesine katkı sağlayacağını ifade eder. Bu bakış açısının, ticari bağımlılığın siyasi bağımlılıkla eşit olduğu İngiliz sömürgecilik anlayışıyla örtüştüğü görülür. İngiltere bu politika doğrultusunda Türkistan’daki hanlıklarla ticari ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Nitekim bu ticari bağlantılar gerçekleşirse kaliteli İngiliz malları Rus mallarına karşı üstünlük sağlayacak, İngiliz mallarına olan talep arttıkça bu ülkelerle daha sıkı münasebet sağlanmış olacaktır. Dolayısıyla İngilizler Türkistan pazarını başlangıçta ne denli sağlam ve güçlü inşa ederlerse bölgedeki Rus ticaretine ve yayılmacılığına karşı avantajları da o denli fazla olacaktır.

Shaw’un yaptığı hazırlıklara ve aldığı tedbirlere bakılacak olursa Doğu ülkelerindeki devlet ve yöneticilere karşı Oryantalist bir bakış açısıyla yaklaştığı

görülür. Ona göre Doğulu hükümdar ve devlet adamları açgözlüdür ve özellikle Yakub Beg ve devlet adamlarına vereceği hediyeler konusunda bu doğrultuda seyahat tedbirlerini aldığı belirtilir.

Shaw, Doğu Türkistan'ı kapalı bir ülke ve burayla ilgili bilgilerin de yok denecek ölçüde olduğunu ifade etse de bölgenin tarihi hakkında oldukça geniş bilgiye sahip olduğu fark edilir. Bunların yanında, kendisine olan güveni, gerek notlarının bu ilk bölümünde gerekse ilerleyen bölümlerde hayli dikkat çeken bir özelliği olarak kaydedilebilir. Zira seyahati sırasında nelerle karşılaşabileceği, bunlar için kendisine nelerin gerekli ve faydalı olabileceğini en ince ayrıntılarına kadar hesap eder. En titiz davrandığı konu ise şüphe uyandırmamaktır. Bunun için kendisine en uygun kimlik olarak tüccar kimliğini seçer. Zira ticaretin bölge için çok önemi olduğunun bilgisine sahiptir. Yardımcı seçerken de oldukça temkinli ve geri dönmesi garanti olabilecek kişileri seçer. Yine yardımcıları konusunda amacına ve Batı kültürüne uyum sağlayan kişileri tercih ettiği görülür.

3.2. İKİNCİ BÖLÜM TENKİT VE TAHLİLİ

Çok sayıda Türk topluluğuna ev sahipliği yaptığı bilinen ve Kaşgar Devleti'nin de dâhil olduğu Türkistan'a XIX. yüzyılda çeşitli nedenlerle giden Batılı seyyahlar Türkistan'ın ekonomik, siyasi, sosyal, askeri ve kültürel durumları hakkında geniş bilgiler vermişlerdir. Shaw'da çay tüccarı olarak 1868 yılında Kaşgar Devleti'ne düzenlediği seyahati sırasında bölge ile ilgili oldukça önemli gözlemler yapmış ve bunları okuyucularına sunmuştur. Eserinin ikinci bölümünde Türkistan'daki toplulukları sayarken onların yaşadıkları yerler hakkında da bilgi vermekte; geçim kaynakları ve yaşam tarzları, inançları vb. konulara değinmektedir. Hatta bazı toplulukların isimlerinin menşelerine de değinerek bu konu hakkındaki görüşlerini aktarmaktadır.

Shaw, Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukları iki yönüyle ele alır. Birincisi Türk ve Tacik (Tatar -Ari) ayrımı, ikincisini ise yerleşik ve göçebe (Kırgız-Sart)

ayrımıdır. Bunlardan Türk/Tatarlar kendi aralarında Özbek, Kırgız, Kıpçak, Karakalpak ve Kazak gibi farklı birçok kabileye bölünmüşlerdir.⁴⁵³

Shaw'un eserinde Türkistan'ın doğusunda yaşayan topluluklarla ilgili verdiği bilgiler XIX. yüzyılda bölgenin yerlisi olan, bölgede bizzat bulunmuş ya da bölge üzerinde çalışmış olan Mehmed Atif, Musa Seyrami, James Huttun, Henry Lansdell, Schuyler, Velihanov, Forsyth ve Kuropatkin gibi seyyah ve araştırmacıların verdiği bilgilerle benzer görüşler içermektedir.

Bir çay tüccarı olarak Doğu Türkistan'ı ziyaret eden Robert Shaw'un Doğu Türkistan coğrafyası, tarihi, topluluk ve dilleri gibi bölge hakkında önemli bilgilerle sahip olduğu görülmektedir. Kendisi sadece Türkistan'ın doğusu değil, batısı hakkında da oldukça geniş bilgiye sahiptir ve eserinde Türkistan'ın doğusuyla batısını mukayese edebilmektedir. Burada asıl önemli husus, Shaw'un seyahati esnasında çok sıkı bir denetim altındayken bile bu kadar bilgiye ulaşabilmesidir.

Seyyahın bölge hakkında yapmış olduğu tespitler o tarihlerde ve daha sonraki yıllarda ana kaynak olarak kullanılmış ve birçok araştırmacı onun çalışmalarını referans olarak göstermiştir. Bunun yanında eserinde Shaw, bölgeye kendisinden önce hangi Batılı seyyahların seyahat ettikleri, onların hangi şartlarda bu seyahatleri gerçekleştirdikleri, ne gibi tespitler yaptıkları ve bu seyyahların akıbetleri hakkında oldukça detaylı bilgilere sahiptir.

Shaw'un eserinin ikinci bölümünde dikkate alınması gereken üç tane temel husus karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Doğu Türkistan'ın yerli sakinlerinin Ari kökenli olduğu ve Türklerin daha sonra buralara gelerek işgal ettikleri; ikincisi Türklerin Doğu Türkistan'a gelişini Hunlar tarafından batıya sürülen Yüeciler'e dayandırması; üçüncüsü ise Türk/Tatar mevzusudur.

Shaw, Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukların yerlileri olarak Ari ırkından olanları kabul eder. Ona göre doğudan gelen ve aslen Tatar olan Yüeciler buraya gelerek bölgeyi istila etmişlerdir ve bunun üzerine Kaşgar ve Yarkend'deki yerli Ari

⁴⁵³ Robert Shaw, **Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass**, London 1871, s. 25.

nüfusu farklı bölgelere gitmek zorunda kalmıştır.⁴⁵⁴ Shaw, bu iddiayı bölgede yaşayanların fiziki görünüşlerine göre iddia etmektedir. Bu tespitleri yaparken daha çok kendi gözlemlerine ve bilgilerine dayanarak yaptığı, bilimsel bir kaygı taşımadığı görülmektedir; zira eserinde, Herodot, Strabon ve Huc'u, o da nadiren, referans almış, iddialarını destekleyecek farklı bir ana kaynak kullanmayı tercih etmemiştir.

Shaw'un da birçok diğer Batılı araştırmacılar gibi Doğu Türkistan'ın, genel olarak da bütün Türkistan'ın yerli nüfusunun Ariler olduğu, bu ırkın milattan öncekidevirlerde bütün Türkistan'a yayılmış olduğu ve milattan sonra birinci yüzyıldan itibaren güney batıya doğru kaymaya başladıkları iddiası⁴⁵⁵ ve bu Ari nüfusun doğudan gelen işgalciler tarafından bölgeden kovuldukları görüşünü benimsemesi dikkate değerdir. Zira Türkistan tarihi ile ilgili eskiye dayanan bilgiler oldukça kısıtlıdır. Günümüzde bile bu konu hakkında bilim adamları antropolojik, linguistik vb. çok yönlü çalışmalar yapmalarına rağmen ortak bir mutabakata varamamışken Shaw'un bu kadar iddialı bir görüşü savunması oldukça ilginçtir.

Shaw'un Doğu Türkistan'da gerçekleştirmiş olduğu gözlem ve incelemeler daha sonra bölge hakkında araştırma yapanları da etkilemiştir. Aurel Stein'in *Ancient Khoten I* adlı eserinde Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukları aktarırken bölgenin asıl yerli unsurunun Ari kaynaklı bir topluluk olduğunu ilk kez Shaw tarafından kaydedildiğinin altını çizer.⁴⁵⁶ Benzer bir durum D. C. Boulger'in *The Life Yakoob Beg* adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Boulger, Shaw'a dayanarak bölgenin yerli unsurunun Ariler olduğunu dile getirir⁴⁵⁷ ve bu görüşün genel olarak kabul edildiğini söyler.

Shaw'un eserinde dikkat çeken ikinci bir durum ise Türklerin Doğu Türkistan'a gelişini Hunlar tarafından batıya sürülen Yüeciler'e dayandırmasıdır. M.Ö. III. yüzyılın sonları ve M.Ö. II. yüzyılın başlarında İç Asyan'nın en kuvvetli devletlerinden biri olan Yüeciler, önce Hun saldırıları nedeniyle Kansu'daki eski

⁴⁵⁴Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 23

⁴⁵⁵ Kürşat Yıldırım, Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/1 (Yaz 2012), s. 425

⁴⁵⁶ Aurel Stein, *Ancient Khoten*, C. I, Oxford, At The Clarendon Press, 1907, s. 25

⁴⁵⁷ Boulger, *The Life Yakoob Beg*, s.16

yurtlarından, sonrasında ise Hunlara bağlı Vusunların saldırıları nedeniyle İli-Çu havzalarında bulunan yurtlarından çıkartılmış ve nihayet, Afganistan–Tacikistan sahasına ulaşmışlardır.⁴⁵⁸ Tüm bu mücadele boyunca önlerindeki Saka topluluklarını yerlerinden ederek harekete geçirmiş, böylece yaklaşık 75 yıllık bir süre zarfında Asya'nın batısındaki yerleşikler arasında zincirleme bir göç dalgası başlatmışlardır.⁴⁵⁹

Yüecilerin Kansu'dan Baktriya'ya uzanan göç yollarına ilişkin yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Kansu–Issık Göl–Zerefsan Vadisi–Kuzey Baktriya bölgelerinde Yüeciler ve onların göç yollarıyla ilişkili olarak bir dizi maddi kültür kalıntıları bulunmuştur. Yüecilerin güney-batı Fergana'daki kısa süreli bir konaklamanın ardından (M.Ö. 133/2 kışı ya da 132/1) muhtemel M.Ö. 131/130 civarlarında Baktriya'ya ulaştıkları ve otorite boşluğu olan bölgeyi kolaylıkla kontrol altına aldıkları bilinmektedir.⁴⁶⁰

Bazı araştırmacılar Yüeciler ve onların devamı kabul edilen Kuşanların, Türk dil ailesine mensup bir lisan konuştuklarını iddia etmektedir. Yine bazı tarihçiler de onların İrani bir lisan konuştuklarını söylemektedirler.⁴⁶¹ Yüecilerin etnik menşei hususundaki en yaygın görüş ise “Tohar” hipotezidir. Çin kaynaklarında umumiyetle T'u-huo-lo,yani Tohar adıyla bilinen kavim ile Yüeciler arasında genetik bir bağın bulunduğu düşünülmektedir.⁴⁶² Toharlar ile aynı kavim olup olmadıkları hususunda kesin bir şey söylenememekle beraber bilim çevrelerince bilhassa Toharlar ile özdeşleştirilen Doğu Türkistan'ın eski sakinleri Yüecilerin dil ve etnik menşelerinin ne olduğu meselesi ise hâlihazırda belirsizliğini korumaktadır.

Yüecilerin günümüzde bile Türkler ile bağlantısının ne olduğu hakkında henüz kesin bir yargıya varılamamışken Shaw, bu konudan oldukça emin bir şekilde bahsetmektedir. Fakat bu görüşünü hangi kaynaklara dayandırdığına dair herhangi bir bilgiye eserinde rastlanmamaktadır.

⁴⁵⁸ Y. A. Zadneprovsky, “Migration Paths Of The Yueh-chih Based On Archeological Evidence”, **Circle of Inner Asia Art Newsletter**, No. 9, London, 1999, s. 3-6.

⁴⁵⁹ Egemen Çağrı Mızrak, “Yüeh'chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”, Tarih Okulu Dergisi (TOD),Yıl 7, S. XIX, Eylül 2014, s. 398.

⁴⁶⁰ Mızrak, “Yüeh'chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”, s. 398

⁴⁶¹ Mızrak, “Yüeh'chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”, s.378

⁴⁶² Mızrak, “Yüeh'chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”, s. 376

Shaw'un eserinde belirttiği konulardan biri de Türk/Tatar mevzusudur. Shaw; Türk-Tatar ve Moğol toplulukları hakkında net bir ayrıma gitmiştir. Özellikle Özbek, Kıpçak, Karakalpak, Kırgız ve Türkmen gibi toplulukları Tatar /Türk olarak ifade eder. Kalmukları ise Moğol olarak adlandırır.

Tatar sözü, gerek Türkler gerekse Moğollar arasında eskiden beri bir boy adı olarak kullanılmaktaydı. Ancak, Moğollardaki Tatarlar ile Türk boyu olan Tatarlar aynı değil, farklı topluluklardır. Moğol-Tatarlar, 1202 tarihinde Dalan-Nemürges savaşında Cengiz Han tarafından yenilerek parçalanmış ve bütün halkı da diğer boylar arasında dağıtılmıştır. Böylece Tatar boyu Moğollar arasında ortadan kalkmakla beraber, bu isim yabancılar tarafından bazen "Moğol" bazen de "Türk" anlamında kullanılmaya devam etmiştir.⁴⁶³ Türk dilinin en eski belgelerinden olan Orhon Yazıtlarında yer alan "Tatar" halk adını bazı tarihçiler Moğol, bazıları da Türk menşeli olarak kabul etmiştir.⁴⁶⁴ Fakat Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lugat-it-Türk* adlı eserinde adı geçen Tatarların bir Türk boyu olduğu kesindir.⁴⁶⁵

3.3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TENKİT VE TAHLİLİ

Eserin üçüncü bölümünde Hokand Hanlığı'nın kısa ve yakın dönem tarihi, Doğu Türkistan'daki siyasi durum ve Kaşgar Devleti'nin kuruluşu anlatılmaktadır.

Yakub Beg tarafından kurulan Kaşgar Devlet'i, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Türkistan ve burada yaşayan Türklerin hayatına yön vermiştir. Kısa süreli bir devlet olsa da Doğu Türkistan'da yaptığı etki oldukça önemlidir. Bu devletin kuruluşu aşamasında Hokand Hanlığı'ndaki gelişmeler oldukça etkili olmuştur. Shaw da bu bölümde Hokand Hanlığı'nın yakın dönem siyasi tarihi üzerinde durmuş; Malla Han ve Hüdayar Han arasındaki taht kavgaları, bu kavgalara Buhara Hanlığı'nın müdahalesi ve Hokand Hanlığı'nın Rus denetimine girmesi hakkında bilgi vermiştir. Shaw tarafından bu konuda verilen bilgilerin büyük ölçüde doğru olduğu ve dönemin ana kaynaklarıyla örtüştüğü anlaşılmaktadır. Verdiği bilgilerde Shaw'un ana hatlarıyla tarafsız bir tutum sergilediği gözlenirken

⁴⁶³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 65 vd.

⁴⁶⁴ Mehmet B. Tufan, *Cengiz Han*, İstanbul, Anomin Yay., 2000, s. 23

⁴⁶⁵ Tufan, *Cengiz Han*, s. 24

zaman zaman muhbirlerinden elde ettiği bilgilere başvurmuş, yine bu olaylara tanıklık etmiş ve bizzat bu olayların içinde bulunanların bilgilerinden de yararlanmışır.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Türkistan'ın siyasi hayatında önemli bir yeri olan Hocalar Mançuların Doğu Türkistan topraklarını işgal etmesinden sonra Hokand Hanlığı'nda sürgün hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu ailenin üyeleri fırsat buldukça Doğu Türkistan'da hâkimiyeti ele geçirmek için mücadele etmişlerdir. Shaw, XIX. yüzyılın ortalarında Mançu yönetiminden kurtulmak için Türk ve Tunganlar tarafından Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerinde başlatılan isyanlar neticesinde Hocalar ailesinden olan ve yönetimi ele geçiren Veli Han Töre ve onun yönetimi üzerine yoğunlaşmıştır.

Shaw'un bu meseleye ilgisinin altında özellikle Alman seyyah Adolphe Schlagintweit'in Veli Han Töre tarafından öldürtülmesi yatmaktadır. Shaw, söz konusu meselenin sadece bu bölümde değil, eserinin diğer bölümlerde de üzerinde durmakta ve Schlagintweit'in ölümüne sebep olan Veli Han Töre'yi oldukça ağır eleştirmektedir. Bize göre bu ilginin temelinde Schlagintweit'in bir Batılı olması ve İngilizler için araştırma yapması yer almaktadır. Zira seyyah, bölgede şahit olduğu ve duyduğu diğer ölümlere bu kadar tepki vermemekte, bu şekildeki ölümleri doğu toplumlarında genel durum olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu olaya bu kadar önem vermesinin bir diğer nedeni de Adolph, Hermann ve Robert Schlagintweit kardeşlerin İngilizlerin kurduğu "Doğu Hindistan Şirketi" tarafından bölgenin araştırılmasıyla görevlendirilmiş olmasından kaynaklanmış olmasıdır. Nitekim Shaw, Schlagintweit'in gözlemlerini ve eşyalarını elde etmek için Yarkend'deki Türk yetkililere bu konuyu açmış, hatta bu konuda ısrarcı olmuştur.

Okuduğumuz bu bölümde ele alınan bir diğer konu da Yakub Beg'in Tungan ve Türklerin çeşitli isyanları sırasında bağımsız küçük devletler halinde yaşayan Doğu Türkistan'daki şehirleri ele geçirerek bölgeye tamamen hâkim olmasıdır. Shaw, özellikle Yakub Beg'in hâkimiyetinin temelleri atılırken doğu Türkistan'daki siyasi iç kargaşayı fırsat olarak kullandığı, hile ve dolana başvurarak buraları ele geçirdiğini ve bölge halkı tarafından çok da onaylanmadığını okuyucuya telkin

etmektedir. Yine bu konuda verdiği bilgilerin kendisinden sonra kaleme alınan dönemin ana kaynaklarından olan Kuropatkin, Mehmet Atıf ve Musa Seyrami'nin eserlerindeki bilgilerle örtüştüğü gözlenmektedir. Buradan da Shaw'un özellikle Hokand Hanlığı ve Doğu Türkistan'ın tarihi ve siyasi durumu ile buralardaki gelişmeler hakkında oldukça detaylı bilgilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahın bu ölçüdeki bilgilere sadece muhbirler ve görüştüğü kişiler aracılığıyla sahip olması ise pek mümkün değildir.

3.4. DÖRT-ALTINCI BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ

Bu bölümlerde Shaw'un Kangra'dan Doğu Türkistan'ın sınır kasabası olan Şedullah'a kadar yaptığı yolculuk yer almaktadır.

Bu yolculuk esnasında Shaw'un Tibet'ten Doğu Türkistan'a giden normal güzergâh yerine yeni bir yol denediği görülmektedir. Kendisinin tüccar olduğunu ve gidişinin ticari amaçlı olduğunu belirtmesine rağmen özellikle Doğu Türkistan'a normal güzergâhtan gitmeyip yeni yollar bulmaya yönelmesi ve bunda oldukça ısrar etmesi dikkat çekmektedir. Ancak neden yeni bir güzergâhtan Yarkend'e gitmek istediği hakkında kitabında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Bu bölümlerde özellikle George Hayward, Henry Cayley ve Douglas Forsyth isimleri dikkat çekmektedir. Bu isimlerin ise Doğu Türkistan'la yakından ilgili kimseler olduğu; bağlı buldukları ve adlarına görev yaptıkları kurum ve kuruluşların İngiliz çıkar ve siyasetine hizmet ettikleri görülmektedir.

Hayward coğrafi bilgileri geliştirmek, seyahat düzenlemeleri ve çalışmalarına katkıda bulunmak, sonuçları yayımlamak ve destek vermek için kurulan "Kraliyet Coğrafya Topluluğu" tarafından görevlendirilmiştir. Birbirlerini tanıyan ve görüşen Shaw ve Hayvard Doğu Türkistan'a aynı zamanlarda yolculuk yapmışlar; fakat yolculukları esnasında birbirlerinden uzak durmayı tercih etmişlerdir.

Cayley, genel olarak yeni toprakları coğrafi jeopolitik ve diğer yönlerden incelemek için kurulan "Hindistan Büyük Trigonometri" adlı kurum için çalışmaktadır. Bu kurum daha sonra "Doğu Türkistan İstatistik Toplama Merkezi"

olur. Shaw özellikle Cayley tarafından bir yere kadar bilinen yeni bir güzergâhtan Yarkend'e yolculuğuna devam etmiştir.

Forsyth ise Hindistan ve komşu ülkelerin halklarının, kültürlerini, tarihini, dillerini, etnografya ve coğrafyasını incelemek için kurulan "Bengal Asya Topluluğu" adına faaliyet göstermiştir.

Seyyahlara maddi yardımlarda bulunan bu kurumların her türlü ihtiyaçları ise Hindistan'daki "İngiliz Doğu Şirketi" tarafından karşılanmıştır.

Shaw bu kişilerden bahsetmekle birlikte çok detaya girmemiş, özellikle karşılıklı görüşme ve yapılan mektuplaşmaların içeriğine değinilmeden onlardan sadece bahsetmiştir. Shaw her ne kadar kendisinin bağımsız bir tüccar olduğun iddia etse de eserinde değindiği ve yolculuğu esnasında dikkat ettiği unsurlar, bu kurumların kurulma amaçlarıyla paralellik göstermektedir. Nitekim yeni yollar bulmak için araştırma yapması buna örnek olarak gösterilebilir.

Yine Shaw'un yolculuğunun oldukça maliyetli ve meşakkatli olması, sadece ticari amaçlı bir yolculuk olduğu konusunda şüphe uyandırmaktadır. Zira bölgedeki İngiliz yetkililer ve yerel yetkililerle ilişkilerini oldukça iyi tutması bile bu yolculuğun ticari amaçlı ve tek başına karar verilmiş bir yolculuk olduğuna şüphe düşürmektedir.

Diğer yandan Doğu Türkistanlıların aralarına bir batılının katılmasından hayli tedirgin oldukları görülmektedir. Bölgede Shaw'un gelmesiyle ilgili bilgiler hemen öğrenilmiştir. Bu da Doğu Türkistan'da istihbaratın oldukça iyi olduğuna işaret sayılabilir. Zira Shaw'un her adımı bilinmektedir ve güzergâh üzerindeki herkes bundan haberdar edilmektedir.

3.5. YEDİ-SEKİZİNCİ BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ

Kitabın yedinci bölümünden itibaren Shaw'un Şedullah'tan Doğu Türkistan'a giriş yaptığı bilgisi edinilmektedir. Shaw burada Yarkend'e kadar geçtiği yerleri

keşfetmeye çalışmış sadece coğrafi özellikleri, iklimini değil aynı zamanda buraların ekonomik etkinlikleri, kültürleri hakkında kayda değer bilgiler vermiştir.

Şedullah'tan Yarkend'de giderken özellikle Shaw'un amacı Doğu Türkistan'daki ticaret olanaklarını araştırmak olduğu için uğradığı şehir ve köylerin coğrafi ve ekonomik özelliklerine yoğunlaşmıştır. Yazar, bu şehirlerin ekonomik açıdan oldukça canlı oluşları ve insanların refah içinde yaşamalarına dikkat çekmiştir. Bölgedeki huzurun Yakub Beg tarafından sağlandığının altını çizerek daha önce kargaşa içinde olduklarını belirtmiştir. Hatta bu şehirleri Hint şehirleriyle karşılaştırarak oldukça ileri düzeyde olduklarına vurgu yapmıştır.

Shaw, yine bu bölümlerde Sanju ve Kargılık'ta yaşayan insanlara da değinerek özellikle onların davranışları ve giyimleri üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle Doğu Türkistan Türklerini karakter, davranış ve ahlaki açıdan övmektedir. Hatta Türkleri Hintlilerle kıyaslayarak Türklerin Hintlilerden sadece karakter ve davranış değil, görünüş olarak da üstün olduğuna vurgu yapmıştır. Shaw Doğu Türkistan'da kadınların ekonomik hayatın içinde olduklarını, ancak yine de toplum hayatında özellikle de kılık kıyafet konusunda bazı sınırlamaların olduğunu bir Batılı gözüyle aktarmıştır.

Doğu Türkistan'ının uzun yıllar Mançuların baskısı altında yaşamaları nedeniyle dış dünyayla izole edilmiş olmaları bölgenin başta modern askeri teçhizat ve birçok alanda geri kalmasına neden olmuştur. Kaşgar Devleti'nin askeri teçhizat alanındaki geri kalmışlığı kendisinden gizlenmeye çalışılsa da daha önce askeri okulda okumanın ve entelektüel birikiminin yardımıyla bu durum Shaw'un gözünden kaçmamıştır. Doğu Türkistan'ın gerek askeri eğitim ve donanımı gerekse dünyanın diğer bölgeleriyle ilgili bilgilerin iptidai durumda olduklarını tespit etmiştir. Ancak bu durumu aktarırken ezici ve küçümseyici bir tutum içine girmemiştir. Seyyahın bu yaklaşımını Doğu Türkistan Türklerine karşı olumlu kanaatlerine bağlamak mümkündür.

Shaw, Doğu Türkistan'da görevliler tarafından oldukça iyi karşılanmasına rağmen yine aynı görevliler tarafından temkinle takip edilmiştir. Hatta Shaw için yapılan karşılamalar üst düzey resmi görevliler için yapılan hazırlıklardır. Bu

durumun farkında olan yazar, resmi görevle görevlendirilmediğini sık sık açıklamak gereği duymuştur. Bu açıklamayı ise Türklerin resmi olarak herhangi bir beklenti içine girmesini engellemek için yaptığı söylenebilir. Ancak dönemin siyasi koşulları göz önüne alındığında bu ziyaretin Türkler tarafından da oldukça önemsendiği söylenebilir. Zira Shaw'a karşı gösterilen ilgi, bu ziyaretin İngiltere ile sadece ticari ilişkileri değil, politik ilişkileri de başlatması için Yakub Beg tarafından fırsat olarak kabul edilmektedir. Nitekim Yakub Beg, Shaw'un gelişini Rusya'ya karşı bir koz olarak kullanmış ve büyük güçler arasında denge politikası yürütmeye çalışmıştır.

3.6. DOKUZ-ON BİRİNCİ BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ

Bu bölümlerde Shaw'un Yarkend'de geçirdiği süreç ele alınmıştır. Yazarın verdiği bilgilere göre devletin Yakub Beg'den sonra en etkili kişinin Yarkend'i yöneten Muhammed Yunus Canolduğunu görüyoruz. Kendisi Hokand Hanlığı'nda önemli bir görevdeyken Hanlığın Rusların eline geçişiyle Yakub Beg'in kurduğu devlette görev aldığı bilinmektedir. Muhammed Yunus'un Yarkend yönetiminde oldukça etkili olduğu, devletin önemli kademelerinde de yakın akrabalarının olduğunu görüyoruz. Yakub Beg'e karşı son derece bağlı görünen Muhammed Yunus'un bu bağlılığının yanında, yine ona karşı oldukça temkinli davrandığını da Shaw'un eserinden çıkarılabilecek bir düşüncedir. Muhammed Yunus Can'ın bu denli temkinli olmasını, Yakub Beg'in kendisi hakkında herhangi bir şüpheye kapılmasını önlemek istediği şeklinde yorumlamak mümkündür. Bu da Yakub Beg'in oldukça şüpheli bir yapıya sahip olmasıyla ilgili olduğu düşünülebilir.

Yukarıda Doğu Türkistan'da Shaw'ın, bir yandan oldukça iyi karşılandığını, bir yandan da onun dikkatle takip edildiğini dile getirmiştik. Bizce Doğu Türkistanlıların ona yönelik bu şüphelerinin nedeni büyük ihtimalle onun bir ajan olabileceğini düşünmeleridir. Nitekim Shaw, Doğu Türkistanlılar tarafında "kendisine fark ettirilmeden"⁴⁶⁶ sürekli denetim ve gözetim altında tutulmakta, zaman zaman da farklı yollarla niyeti sınanmaktadır. Bizce bu kontrolün en önemli nedeni kendi ülkelerini koruma istemidir; zira hem Doğu hem de Batı Türkistan'da

⁴⁶⁶ Shaw bu durumu başından beri bilmektedir.

Shaw ile benzer sebeplerle gelen bir kısım Batılı, Doğu ve Batı Türkistan'dan Batılı ülkelere bilgi sızdırmak istediklerini düşünmüşler, bunun sonucunda da ya öldürülmüş ya da hapsedilmişlerdir. Artur Conolly ve Charles Stoddart'ın Buhara'da öldürülmeleri bunlara örnek gösterilebilir.

Onuncu Bölüm'de Shaw, özellikle Muhammed Yunus Can ile sohbeti esnasında aslında İngiltere'nin Türkistan'ın sınırlarını tanıdığını, aralarındaki ilişkinin karşılıklı dostluk ve işbirliğine dayanacağını, ticaretin de bu işbirliğinin temelini teşkil edeceğini ifade etmiştir. Yazar bunu kendi düşüncesi olarak beyan etse de sonraki yıllarda İngiltere'nin Doğu Türkistan politikalarının da bu yönde gelişme gösterdiğine şahit olunmaktadır.

Gerek bu bölümlerde ve gerekse de diğer bölümlerde Shaw'un satırlarında en dikkat çeken hususların başında, Shaw'ın kendisini bir tüccar olarak tanımlaması ve bu bölgeye sadece ticari amaçlarla geldiğinde ısrar etmesidir. Fakat bir tüccardan daha çok bir coğrafyacı ve diplomat gibi davranmış, Doğu Türkistan'ı ziyareti esnasında dikkat ettiği hususlar da ticaretten daha çok Doğu Türkistan'ın fiziki, coğrafi ve askeri özellikleri olmuştur. Mesela kale veya sur gibi yapıların ölçümleri ile ilgilenmesi bir tüccar için olağan davranışlar değildir.

Yine bu bölümlerde karşımıza çıkan konulardan biri de Osmanlı Devleti'dir. Doğu Türkistanlılar, Osmanlı'ya karşı sempati besleyerek onları kendi akrabaları olarak görmüşler ve dini olarak Osmanlı Halifesini kendi dini liderleri olarak kabul etmişlerdir. Bunun yanında Osmanlı-İngiliz dostluğuna da sık sık vurgu yapmışlardır. Hatta kitapta, Doğu Türkistanlıların, "onların dostu bizim de dostumuzdur" ifadesi karşımıza çıkmaktılar. Shaw da bu dostluğu işaret ederek benzer düşünceleri paylaşmaktadır. Bu dostluğun bu dönemdeki nedeni aslında 1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (Kırım Savaşı) İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne yardım ettiği dönemlere rastlamaktır. Savaşın haberlerinin ve İngiliz-Osmanlı ittifakının Doğu Türkistan'da da yakından takip edildiği görülmektedir. Osmanlı'nın her iki tarafın ortak dostu olarak belirtilmektedir.

Yine Yakub Beg döneminde İngilizlerle diplomatik ilişkilerin başlamamasının nedeni olarak Schlagintweit'in Veli Han Töre tarafından

öldürülmesi gösterilmektedir. Zira hem Yakub Beg hem Muhammed Yunus Hindistan'daki İngiliz yönetimiyle bu öldürmenin mahcubiyeti yüzünden politik ilişki kurulamadığını ve bir elçi gönderilmediği açıkça belirtilmektedir.

3.7. ON İKİ-ON BEŞİNCİ BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ

Bu bölümlerde Shaw, devletin merkezi olan Kaşgar'daki gözlemleri ve Yakub Beg ile yaptığı görüşmeler üzerinde durmaktadır. Shaw, Kaşgar'da hem kendisine hem de Yarkend'den gelenlere karşı şüphe ve resmîyetin daha fazla olduğunu belirterek kendisinin Yarkend'de daha özgür olduğunu ifade etmektedir. Böyle hissetmesinde ise Muhammed Yunus'un kendisine gösterdiği ilginin etkisi önemlidir. Shaw, Muhammed Yunus'un bu ilgisini, zor durumda kalması söz konusu olduğunda İngilizlerin desteğine başvuracağı şeklinde değerlendirmiştir.

Yine bu bölümde dönemin en güçlü devleti olma özelliği taşıyan ve güney sınırını kontrol eden İngilizler hakkında Doğu Türkistanlıların elinde pek az bilgiye sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Bunu, yaşadıkları izole hayata bağlamak mümkündür. Yakub Beg'in devletin komşu devletler ve dünya siyasetine uzak durdukları bu bakımdan da söz konusu hususlarda oldukça az bilgiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Mevcut bilgileri de genelde tüccar ve hacılardan elde edilmektedir.

On dört ve on beşinci bölümlerde özellikle Yakub Beg tarafından kurulan devletin yapısı hakkında bilgiler okunabilmektedir. Özellikle Yakub Beg'in çok sert yöntemlerle devleti yönettiği dikkati çekmektedir. Hatta en alt düzeyden en üst düzeydeki görevlilere kadar tüm devlet erkânının hatta halkın kendisinden çekindikleri ve korktukları anlaşılmaktadır. Devlet yönetiminde dini kaidelere oldukça önem verildiği, Yakub Beg'in rüşvet ve yolsuzluğa karşı sert tedbirler aldığı da yine söz konusu bölümlerde verilen bilgilerdir.

Shaw, Kaşgar'da sıkı bir denetim altında ve oldukça uzun tutulmuştur. Bunun nedeni daha önce belirttiğimiz gibi her ihtimale karşı bir ajan olabileceği endişesidir. Bundan dolayı özellikle eski Kaşgar'a gitmesine, hatta kaldığı evden çıkmasına dahi izin verilmemiştir. Yaklaşık bir ay Kaşgar'da tutulmasının nedeni ise Yakub Beg'in,

Shaw' u, özellikle Ruslara karşı bir koz olarak kullanmasıdır. Yine Yakub Beg'in, Shaw'un askerlik ve silahlar hakkındaki bilgilerinden yararlanmak istediği de göze çarpmaktadır. Nitekim barut yapımını Shaw'dan öğrenmişlerdir.

Shaw ile üç defa görüşen Yakub Beg, bu görüşmelerde Shaw'a oldukça yakın davranmış, İngiltere'nin üstünlüğünü kabul etmiş ve onların dostluğunu kazanmak istemiştir. Bu da aslında Yakub Beg'in, Rusya ve Çin'e karşı bir dost bulma ve İngiltere'den yardım alma isteğinde olduğunu göstermektedir. Hatta Osmanlı İngiliz dostluğuna da atıf yapılmış ve benzer dostluğun iki ülke arasında da tesis edilmesini arzu etmiştir.

3.8. ON ALTI-ON DOKUZUNCU BÖLÜMLERİN TENKİT VE TAHLİLİ

On altıncı bölümde özellikle Shaw'un Batılı ulusların kökenlerini Türkistan'a dayandırması dikkat çeken bir husustur. Bu bölümde Shaw'un Kaşgar'dan döndükten sonra Yarkend'teki rutin işlerine ve Hindistan'a dönüş hazırlıklarına yoğunlaştığı görülür. Bu hazırlıklar genelde hediye alışverişi, karşılıklı kurulan ilişkilerin devamını sağlama yönündeki temenniler şeklindedir.

On yedinci bölümde Shaw geri dönüş yolculuğu üzerinde durmuştur. Shaw, Doğu Türkistan'a geldiği güzergâhı takip etmeyerek Hindistan'a geri dönüş başlamıştır. Dönüş yolunda Shaw'a Doğu Türkistan'daki yolculuğu ve burada kaldığı süre içinde gizlice haberleşmelerine rağmen, şüphe çekerek ziyaretini tehlikeye atmamak için uzak durmaya özen gösterdiği Hayward eşlik etmiştir. Burada dikkat çeken nokta Türklerin Hayward'ın Doğu Türkistan'a daha kolay ulaşılabilir bir yol araştırdığı, Shaw'un ise İngilizlerle yapılacak müttefiklik için bir aracı olarak kabul edilmesi inancına sahip olmalarıdır.

On sekizinci ve on dokuzuncu bölümlerde dikkat çekecek önemli anektoda rastlanılmamaktadır. On dokuzuncu bölümde Shaw, günlüklerinde ele aldığı Hindistan ve Hindistan'ın gelenekleri hakkındaki notlarına yer vermiştir. Bu son bölümde Doğu Türkistan'da genel eğitim, ekonomi, coğrafya, siyasi vb. konularda özet bilgiler vermiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAZAR, ESER VE DÖNEM BAĞLAMINDA ROBERT SHAW'UN SEYAHATNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. YAZAR BAĞLAMINDA SEYAHATNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Doğu Türkistan, Batılılar tarafından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar merak edilen, ancak gitmekten çekinilen bir bölge konumunda olmuştur. Bölgeyi merak eden Batılılardan biri de Shaw'dur. Shaw, "insan hayatının bir koyunun hayatından daha değerli olmadığı" söylendiği Doğu Türkistan hakkındaki ilk bilgilerini Doğu Türkistan'a gitmeye cesaret edebilen birkaç yerli tüccarın getirdiği haberlerden edinmiştir.⁴⁶⁷ Önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi Shaw 1868 yılında başlayan ve yaklaşık iki yıl süren Doğu Türkistan seyahatini gerçekleştirmiştir. Seyahatinin notlarına göre Doğu Türkistan, gizem ve uzaklığın tüm cazibesini bir araya toplamış gibidir (s.3) Hem bu egzotik haberler hem de Batılıların hafızasından silinmeyen Alman seyyah Adolph Schlagintweit'in 1857 yılında Veli Han Töre'nin emriyle Kaşgar yakınlarında öldürülmesi Shaw'a göre bu bölgeye olan ilgiyi artırmıştır (s. 5).

Doğu Türkistan'a özellikle Batılı kaynakların bakışının gerçeklikten uzak, romantizm odaklı olduğuna inanan Shaw (s. 4), 1867 yılında Ladak'a yaptığı seyahat sırasında Doğu Türkistan'dan bölgeye gelen tüccarlarla tanışmak ve bu tüccarların desteğiyle Hoten'e bir ziyaret gerçekleştirmek istemiştir. Ancak yoldayken Hoten'in Yakub Beg tarafından ele geçirildiği haberini alarak hayal kırıklığına uğramıştır (s. 6). Fakat Ladak'ta gözlemlediği ve tanıştığı Doğu Türkistanlı Türk tüccarlardan oldukça etkilenmiş, bu nedenle Doğu Türkistan'a seyahat etme düşüncesinden vazgeçmemiştir. Shaw Ladak'ta karşılaştığı Türkler hakkındaki gözlemlerini "... sokaklarda azametle yürüyen ya da çarşı boyunca sessiz bir şekilde oturan, çevredekilerden farklı tipte insanlar görülmekteydi. Onların başkalarına oldukça

⁴⁶⁷ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 4. Bu bölümde esere ait yapılan atıflar sayfa numarası verilerek yapılacaktır.

saygılı tutumları ve Hint yalaka ya da Tibet soytarılarından öylesine farklı duran özgür ağırbaşlı davranışları vardı. Çevrelerindeki insanlarla karşılaştırıldığında maymunlar arasındaki insan gibi görünüyorlardı”, (s. 11) cümleleriyle açıklamıştır. Tanıştığı Türkler ile ilgili olarak ise “... gördük ki mizaçları onlara atfedilen korkunç karakterlere hiç benzemiyordu... çadırımızda oturdular, büyük bir memnuniyetle çayımızı yudumladılar ve tercüman aracılığıyla samimi bir şekilde konuştular. Misafirlerimiz esasen şakadan hoşlanan ve karşılığını veren, özgürce konuşan ve özel sınırların ötesini geçmeyen, iyi ahbablardı” (s. 11), tespitlerinde bulunmuştur.

Yazar bu seyahati çok arzuladığını, “Şu ana kadar hiçbir İngiliz’in başaramadığı şehrin kapısından geçtiğim şu dakikayı nasıl arzuladığımı siz biliyorsunuz” (s. 129), sözleriyle dile getirse de, neden Doğu Türkistan’a bir seyahat gerçekleştirmek istediğini eserde açık bir şekilde ortaya koymamıştır. Bu konuda kitabının 16. sayfasında “Sonunda Doğu Türkistan ile ilişkileri başlatmak için doğru zamanın geldiğine inandım. Burada bunun nedenlerini açıklamaya çalışmamım gereği yok, zira bunlar daha sonra görülecekler”, şeklinde izahatta bulunmuştur.

Shaw eserde bir tüccar olduğunu ve Doğu Türkistan’a ticari amaçlı bir seyahat gerçekleştirdiğini ısrarla vurgulasa da eserin bütününde ticari bilgilere oldukça az yer vermesi, öncelikle Doğu Türkistan’ın coğrafi ve iklim özellikleri, yer altı ve yer üstü kaynakları, ticari imkânları, sur ve kalelerin ölçümlerine ilgi gösterdiği görülmektedir. Nitekim Doğu Türkistan’ın haritasını çıkarmak istemesi (s. 17), Ladak’tan Doğu Türkistan’a tüccarların gittiği normal güzergâh yerine farklı bir güzergâhtan gitmeyi tercih etmesi (s. 64), Yarkend ve Kaşgar’da sıkı gözetim altındayken bile yardımcıları vasıtasıyla oldukça ilginç yöntemlerle kale ve surların ölçümlerini almaya çalışması (s. 232, 313), bu şehirlerin nüfuslarını tespit etmek istemesi; özellikle maden ocakları (s. 241,244, 246), akarsular ve üzerindeki köprüleri (s. 97) incelemesi, Yarkend’de hava ölçümlerini almak için bir termometre yapması (s. 14) gibi bazı örnekler, asıl amacının ticaret olmadığı kanaati oluşturur. Nitekim Shaw’un, Kaşgar Devleti’nin Mihmanbaşı’sıyla yapmış olduğu sohbeti aktarırken kullandığı bazı ifadeler kanaatimizi kuvvetlendirmektedir: “Bu akşam Mihmanbaşı oldukça konuşkandı. Sorularıma cevap olarak (ben sohbeti

yuvalarındaki çekirgelerden ormandaki çekirgelere kadar yönlendirdikten sonra, doğal olarak oradan ormanlara ve özellikle Kaşgar Dağlarındaki ormanlara getirdim) bu sıradağların kuzeyine Kakşal, güneyine de Kızılye denildiğini söyledi. Doğuda Kakşal Sıradağlarının devamına Mustag ve daha doğusuna Tanrı Dağları denir. Bunu elbette biz zaten biliyorduk. Kakşal Dağlarının etekleri Kaşgar'dan yaklaşık yirmi mil uzaktaki antik Artuş kasabasıdır (s. 311)''.

Leh'e döndükten sonra Doğu Türkistan seyahati için hazırlıklara başlayan Shaw, seyahatini tüccar, elçi ya da bir hacı olarak yapabileceğini tasarlar; çünkü Asyalıların sadece ticaret, din ya da politik nedenlerle seyahat ettiklerini, bu nedenlerin dışındaki seyahatleri anlamadıkları düşüncesindedir. Hatta onların bir türbe ziyareti için bütün kıtayı geçtiklerini, ticarî bir gezi için yaşamlarını tehlikeye attıklarını, elçilerin ise uzaktaki bir hükümdarla başka bir hükümdar arasında gidip geldiklerini kaydeder (s. 15). Shaw, tasarladığı kimlikler arasından İslamiyet ile bir ilgisinin olmaması ve seyahati sırasında İngiliz hükümetinden bir beklentisinin bulunmaması nedeniyle kendisi için en uygun olan seçeneğin tüccar kimliği olduğuna karar verir. Böylece Türkistan'daki pazar durumunu öğrenerek İngiliz ticaretine fayda sağlayabileceğine, hatta başarılı olursa Türkistan'ın kapılarının Batılılara açılacağına inanır (s. 16, 63).

Hindistan'daki yaşamını Leh şehrinde sürdüren Shaw, sık sık gittiği Ladak'ta, özellikle Doğu Türkistan seyahati öncesinde karşılaştığı Türkleri gözlemleyerek onların gelenek ve göreneklerini öğrenmenin yanında, ülkeleri hakkında da bilgi edinmeye çalışmıştır (s. 14.). Leh'e döndükten sonra ise öncelikli olarak bölgede yapacağı coğrafi gözlemlerinde kullanabileceği aletleri tespit ve tedarik etmeye çalışmıştır. Bunları yaparken de özellikle bölge yöneticilerinin dikkatini çekmemeye, şüphe uyandırmamaya özen göstermiştir. Nitekim uyandıracığı bir şüphenin nelere mal olacağını iyi bilen Shaw, seyahatinin başarısız olması hâlinde Batılıların bu bölgelere girişinin uzun yıllar alacağını, bölge hakkında gelecekte yapılacak bir araştırma ve inceleme imkânlarının ortadan kalkacağını da bilincindedir (s. 17). Bu nedenle seyahati sırasında basit ve dikkat çekmeyecek bir pusulayı yanına almakla yetinmiştir (s. 18).

Shaw'un yaptığı hazırlıklarda dikkat çeken bir diğer unsur ise Doğu Türkistan'da Yakub Beg ve diğer yöneticilere sunacağı hediyelere gösterdiği ihtimamdır. Hazırladığı hediyelerin oldukça pahalı ve bölgede talep gören şeyler olmasına özen gösteren Shaw, bu hediyelerin Doğu Türkistan'a girişinin anahtarı olacağına inanır (s. 19). Zira ona göre Asya'da hiçbir şey hediye vermeden yapılmamaktadır.

Shaw'un, seyahati sırasında yanında kendisine hem tercümanlık yapacak hem bölgeyle ilgili rehberlik edecek kişileri seçerken de oldukça titiz davrandığı görülmektedir. Seçtiği kişide/kişilerde aradığı en önemli özellik ise iyi derecede Farsça bilmesi, aynı zamanda Arapçayı da anlamasıdır. Bunların yanında bölgeyle ilgili her türlü bilgiye sahip olmasına da dikkat etmiştir. Yine bu özelliklerine ilave olarak seçeceği kişinin ailesinin Kangra'da yaşaması, yani onunla birlikte geri dönmesi garanti olacakları kişiler olmasına önem vermesidir (s.19). Bütün bu nitelikleri taşıyan ve kendisine kâtiplik yapacak kişi olarak da Divan Bahşı –Münşiyi tercih etmiştir. Shaw'un bu tercihinde yanılmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim seyahati sürecinde Münşi'nin birkaç hareketinden rahatsız olması dışında oldukça yararlı olduğu ve Shaw'u iyi yönlendirdiği görülmektedir. Diğer hizmetler için de oldukça kalabalık bir grupla yolculuk eden Shaw, ihtiyacı olan ürünlerin ve hayvanların tedariki yönünde de oldukça profesyonel davranmış, her şeyi hazırladığı plan dâhilinde yürütmüştür.

Shaw, seyahati boyunca ısrarla bir tüccar olduğunun, gelişinin İngiliz hükümetiyle herhangi bir ilgisinin bulunmadığının altını çizmesine rağmen yaklaşık iki yıl kaldığı Doğu Türkistan'da diplomatik bir elçi gibi davranmıştır. Gerçekleştirdiği seyahatin ne kadar önemli olduğunun farkında olan Shaw, Dadha ile yaptığı sohbette; "... bölgedeki Türklere karşı dostane hislerle yaklaştığını, ziyaretinin iki ülke arasında bir dostluk ilişkisi kurma vesilesi olabileceğine inandığını belirtir (s. 180). Shaw, Doğu Türkistan yöneticileri için: "Onlar benim ülkemin dostluğunu istiyorlar. Ancak bunun için benim geri dönmem ve onların varlığından bahsetmem gerekiyor. Beni tutuklamak ya da bana zarar vermek bir gemi inşa edip onu asla denize indirememek ya da onu yakmak gibi olacaktır"(s. 270), ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Yakub Beg'le yapmış olduğu ilk görüşmede "Buraya

Kraliçem tarafından gönderilmemiş olsamda hem yöneticilerimin hem de ülkemin düşünceleri benimle aynıdır (s. 289) ve burada ülkeme bu kadar saygı gösterilmesine Kraliçem son derece memnun olacaktır” (s. 189), ifadelerinin yanında, “Yakup Beg ile hızlı bir görüşme yapabilmeyi ve bunun iki ülke arasında dostluk kurmak için araç olacağını (s. 191) ve iki ülke arasında, İngiltere ve Rum Sultanı (Osmanlı) arasında olduğu gibi dostane ilişkilerin kurulabileceğini dile getirir.

Shaw’un bir tüccardan daha çok diplomatik bir elçi izlenimi yaratmasına bir başka örnek de İngilizler tarafından gönderilen Hayward’ın Doğu Türkistanlı yöneticiler tarafından alıkonulması hadisesidir. Yakup Beg, Shaw’un Hindistan’a döneceği sırada İngiltere ile resmi ilişkileri başlatmak amacıyla onunla birlikte bir elçi göndermek istemiş ve bu elçinin güvenliğini sağlamak için de Shaw ile aynı tarihlerde Doğu Türkistan’da bulunan Hayward’ı alıkoymuştur. Bunun üzerine Shaw, yardımcılarını aracılığıyla “bir İngiliz’in iradesi dışında burada tutulmasının iki ülke arasında kurulmak istenen ilişkileri sıkıntıya sokabileceği, uyarısında bulunmuştur. Bu uyarı üzerine Hayward’ın Shaw ile birlikte Hindistan’a dönmesine izin verilmiştir (s. 362-363). Bu hadiselerde Shaw’un, İngiliz vatandaşlarının yahut İngilizler adına orada bulunan kişilerin iradeleri dışında tutulmasında İngiliz hükümetinin göstereceği tepkiden bahsetmek yerine, iki ülke arasında kurulması istenen diplomatik ilişkilere vurgu yapması Shaw’un tüccar kimliği konusundaki şüpheyi daha da kuvvetlendirmektedir.

Shaw’un tüccar kimliğine rağmen adeta diplomatik bir görevli gibi davranmasına karşın Türk yetkililer de kendisine bir elçi muamelesi göstermiştir. Nitekim Shaw Doğu Türkistan’a girmesinden itibaren bütün yolcuğu süresince Yakup Beg’in emriyle en üst düzeyde karşılanmış ve kendisine özen gösterilmiştir. Hatta Shaw’un gelişi nedeniyle yollar tamir edilmiş, dere ve akarsuların üzerlerine köprüler yapılmıştır (s. 158). Shaw da bu durumu fark etmiş ve kendisine yapılan hazırlıkların en azında bir vali yardımcısına yapılan hazırlıklar düzeyinde olduğunu belirtmiştir (s. 172).

Her ne kadar Shaw Doğu Türkistan’da bir elçi gibi kabul görse de bir casus olabileceği ihtimali de hep göz önünde tutulmuş, her hareketi gözlenmiş ve takip

edilmiştir (s. 203). Hatta kontrol altında tutulmaya çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Nitekim dönüşüne kısa bir süre kala kendisinin gözlem yapmasını engellemek için pusulasına, hatta çakısına dahi el konulmuştur (s. 409). Özellikle ülke hakkında bilgi alması engellenmeye çalışılmıştır. Mesela kendisini ziyarete gelen Kırgızlara Sarikol'a göç edip etmediklerini sormuş, soru üzerine konuklar sohbeti yarıda keserek aniden kalkıp gitmişlerdir. Shaw bu tepkiye; "... Münşim uzakta onları uyaran bir el görmüştü" (s. 199), cümlesiyle dikkat çekmektedir. Diğer taraftan Shaw kendisiyle ilgili şüphelerin farkındadır, ancak bu farkındalığını gizlemeyi tercih etmiştir (s. 160).

Shaw, hem Yarkend hem de Kaşgar'da kaldığı süre içinde oldukça sıkı bir denetim altında tutulmuş ve özellikle şehirlerin belli kısımlarına girişine izin verilmemiştir. Buna rağmen şehirlerin fiziksel, sosyal, siyasal vb. özellikleri hakkında istediği bilgileri büyük ölçüde elde edebilmiştir. Shaw bu bilgileri özellikle yardımcıları vasıtasıyla alabilmiştir: "Cuma, Ladaklılar'a fark ettirmeden benim için bir mektubu gönderme işini üzerine aldı. Bu mektup, şimdi bir Ladaklı'nın bez çizmesinin astarı içinde gizlenmiş, tepeler üzerindeki yolda gidiyor olmalı (s. 141). Haberleşme konusunda en çok uşaklarından yararlanan Shaw, şehirlerin çeşitli özelliklerine dair bilgiler toplamayı onlar vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. Örneğin Kaşgar, Yarkend ve Yenihisar'ın kale, sur, nüfus, ekonomik faaliyetleri gibi bilgileri uşakları vasıtasıyla elde etmiştir (s. 204, 295, 366). Shaw'un bilgi toplama araçlarından bir başkası da yerel halktır. Nitekim seyahati sırasında Doğu Türkistan'a gitmesine yardımcı olduğu yetim kalmış bir çocuğun Shaw'a muhbirlik ettiği görülmektedir (s. 186). Mektuplarını ise genelde Keşmirli tüccarlar vasıtasıyla gizlice gönderebilmiş, oradan gelenleri de aynı yolla alabilmiştir (s. 392, 123).

Shaw'un bu seyahati sırasında öne çıkan özelliklerinden biri de askeri yeteneğidir. Nitekim Yarkend ve Kaşgar'da Yakub Beg'in ordusunu gözleme fırsatı yakalamış ve bunlarla ilgili 176. sayfada birtakım yorumlarda bulunmuştur. Silahlardan oldukça iyi anladığı ve usta bir nişancı olduğu eserin birçok yerinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle atış konusundaki becerisi Doğu Türkistan'da hayranlıkla dile getirilmiştir. Bir yarıdan fazla mesafeden isabetli atışlar

yapabilen (s. 143.) Shaw'a, silahların nasıl kullanıldığı konusunda bölge yöneticilerinin sık sık danıştığı anlaşılmaktadır (s. 216).

Shaw'un Doğu Türkistan'a karşı oryantalist bir yaklaşım içinde olduğu gözlenmiştir. Batılı literatürde "Doğu bilgisi" olarak adlandırılan oryantalizm kavramının sözlük anlamı: "Doğu'ya ait olan ya da Doğu'yu hatırlatan her şeydir". Daha genel bir anlamla oryantalizm: "Doğu ülkelerinin din, dil, tarih ve medeniyetlerini araştıran ilim dalıdır"⁴⁶⁸. Edward Said'e göre ise Batı'nın Doğu'ya olan yaklaşımını tasvir etmek için kullanılan bu terim, coğrafi bir ayırım değil bir seri "çıkarlar" toplamıdır... Bu sistem açıkça ayrı bir dünyanın yönlendirilmesi, kullanılması, hatta eritilmesi için gösterilen gayretlerin tamamını kapsar.⁴⁶⁹

Batı'nın Doğu'ya bakışını ifade eden akademik bir disiplin olduğu düşünülen oryantalizm anlayışında Batılı her kesimden bilim adamı ya da sanatçı, Doğu ile ilgili düşüncelerini ortak paydada bir araya getirmeye çalışmıştır. Oryantalizm adı altında yapılan bu çalışmalar belirli bir döneme kadar olumlu karşılanmış, ardından sömürgeci anlayışa hizmet ettiği düşüncesinden dolayı olumsuz bir anlam yüklenmiş ve eleştirilmeye başlanmıştır.⁴⁷⁰

Oryantalizme karşı eleştirilerin temelinde ise "ötekileştirme" söylemi yatmaktadır. "Öteki" tabiri ayrı bir kültüre mensup olan insan veya grupları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır.⁴⁷¹ Kültür ne kadar gelişmiş ise "farklılık", "ben" ve "öteki" bilinci o kadar derin ve güçlü olmuştur. Bu anlayış doğrultusunda Doğu kimliğinin ve "öteki"liğin politik ifadesi biçiminde varlık kazanan oryantalizm, Doğu'yu kurgusal bir çerçeve içine hapsedmiş ve öteki ile ilişkilerini de bu kurgusal çerçevedeki algılayışlarına paralel biçimde yeniden ortaya çıkarmıştır.⁴⁷² Batı'nın zihninde "Öteki"ler korkuların, hilebaz tecessüslerin somutlaştırılmış örnekleridir. Bu yüzden tehlikelidir ve kısıklıvrak yakalanmalıdır. Tepkileri ölçsüzdür ve gizemlidirler. Siyasi olarak kendini yönetemez, Batılılar tarafından yönetilmeye

⁴⁶⁸ Semra Germaner, Zeynep İnankur, **Oryantalizm ve Türkiye**, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 1989, s. 9.

⁴⁶⁹ Edward Said, **Oryantalizm**, Çev. Nezh Uzel, İstanbul, İrfan Yay., 1998, s. 26-27.

⁴⁷⁰ Erhan Dikici, "Doğu-Batı Ayrımı Ekseninde Oryantalizm ve Emperyalizm", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Vol. 3, No. 2, June 2014, s.45-59. 46

⁴⁷¹ İsmail Süphandağı, **Batı ve İslam Arasında Oryantalizm**, İstanbul, Gelenek Yay., 2004, s. 49.

⁴⁷² Süphandağı, **Batı ve İslam Arasında Oryantalizm**, s. 49.

muhtaçtırlar. Enerji ve girişkenlik yoksunu, aşırı dalkavuk, kurnaz, uyuşuk ve müzmin, yalancı, barbar, gerici, akıl dışı toplumlardır.⁴⁷³ Nitekim Batı, bu şekilde Doğu'yu ötekileştirerek kendisinde olan iyi şeylerin Doğu'da olmadığını ve kendisinde olmayan kötü şeylerin hepsinin Doğu'da olduğunu iddia etmiştir.⁴⁷⁴

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı gibi Batı'nın üstünlüğünün göstergesi olan oryantalizmin başlangıç tarihini belirlemek zordur. Ancak XVI. yüzyılda Doğu ile Batı arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi, Doğuyu gezen seyyah ve misyonerlerin sayısındaki artış Doğu hakkındaki eserlerin de çoğalmasına sebep olmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Coğrafi Keşifler, Reform, Rönesans, Aydınlanma Çağı gibi yeni bir dünya görüşünün habercisi olan gelişmeler sonucunda Batılılar, Avrupa'nın ötesinde de başka dünyaların bulunduğunu bizzat keşfetme imkânına kavuşmuşlardır. XVIII. yüzyılın sonlarında ise Sanayi İnkılâbı ile birlikte yeni sömürge alanlarına olan ihtiyacın artması Batı'da, Doğu araştırmalarının sistemleşmesini sağlamıştır.⁴⁷⁵

XIX. yüzyıla gelindiğinde, bu yüzyılın sosyal, siyasi, ekonomik ve kolonyal yapısı, Doğu dünyasının bilinmesini bir zorunluluk haline getirmiştir.⁴⁷⁶ Bu yüzyılda yayılmacı-sömürgeci Batılı devletler işgal ettikleri Doğulu/Müslüman ülkelerde uzun süreli kalmak, onların yeraltı ve yer üstü kaynaklarından azami derecede istifade etmek ve daha fazla bölgeyi kontrolleri altına almak gayesiyle oryantalistlerle sıkı bir ilişki kurmuşlardır. Özellikle onların askeri seferlere katılmasını sağlamışlar, yayılmacı politikaya katkı sağlayacak çalışmalar yapmaları hususunda onları desteklemişlerdir.⁴⁷⁷

Bu dönemde genel olarak, oryantalist faaliyetlerin ilk adımı olan seyahatname türünde İngiltere ön plana çıkmıştır.⁴⁷⁸ İngilizlerin sömürgecilikteki temel gayesi

⁴⁷³ Süphandağı, **Batı ve İslam Arasında Oryantalizm**, s. 55.

⁴⁷⁴ Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, İstanbul, Küre Yay., 2004, s. 13.

⁴⁷⁵ İbrahim Kalın, **İslam ve Batı**, İstanbul, İSAM Yay., 2007, s. 116-118.

⁴⁷⁶ Kalın, **İslam ve Batı**, s. 116-118.

⁴⁷⁷ Özcan Taşcı, "C. H. Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandete Oriyantalistik) Anlayışı- Oryantalizm Çalışmalarında Siyasallaşma Süreci", **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 47, 2006, s. 163.

⁴⁷⁸ Emin Özdemir, "Sömürgecilik-Oryantalizm İlişkisi Kapsamında 19. Yüzyılda Türkistan'a Seyahat Eden İngiliz Seyyahlar".

kendisinden daha geri kalmış bölgelerde, kendi lehlerine olacak şekilde ticaret imkânlarını geliştirmek, bu bölgelerin yer altı ve yer üstü kaynaklarından azami derecede istifade etmek olmuştur. Bu sebeple İngilizler için Türkistan gibi bölgelerdeki kaynak tespiti önem arz etmiştir. Ancak sömürülecek olan bölgeleri siyasi olarak kontrol altına alabilmek için daha fazla bilgiye ihtiyaç duymuştur. Özellikle İngiltere'nin Türkistan'ın hâkimiyeti için vereceği mücadelede İngiliz siyasetçiler için gerekli olan bu bilgiler, William Moorcroft'tan sonra Türkistan'a gönderilen diğer İngiliz seyyahlar tarafından toplanmıştır.⁴⁷⁹

Sömürgeci faaliyetlerin ve oryantalist çalışmaların hız kazandığı XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'a seyahat gerçekleştiren Shaw'un Doğu Türkistan'a bakışı çelişkiler içermekle birlikte genel olarak olumludur. Fakat kitabında aynı konulara ilişkin bazen olumlu, kimi zaman da olumsuz düşünce ve görüşlerine rastlanabilmektedir. Bununla birlikte onun Doğu Türkistan Türklerine olan bakışı, Doğulular arasında olumlu olmakla beraber Batı karşısında diğer Doğu toplumlarına bakışından farklı değildir. Shaw, Doğu Türkistan'daki insanları anlatırken onların övgüye karşı zaaflarının en belirgin özelliklerinden biri olduğunu kaydeder (s. 112). Doğu Türkistan Türkleri ve yaşadıkları coğrafya için, "Bu çöller muazzam batıl inançlar ile anılıyordu", ifadesini kullanan Shaw (s. 169), yine oryantalist söylemin bir parçası olan Doğu despotizmini Yakub Beg'in sarayındaki memurları tasvir ederek örnelemeye çalışır: "Daha önce asker dolu olarak gördüğüm büyük kapıyı geçerken sarayın içine girişi sağlayan ikinci bir kapıya ulaştık. Büyük bir avlu geçtik. Bu avlunun dört tarafı yere sabitlenmiş gözleriyle resmi bir şekilde oturan ve her birinin elinde beyaz bir asa olan memurlarla doluydu. Bu kadar çok adamın bulunduğu bir yere hâkim olan bu sessizlik, bende Doğu despot sarayı sahnesi izlenimini yarattı (s. 179)". Yakub Beg hakkındaki görüşleri de "Hükümdar bugün her zamanki gibi şikâyetleri duymak ve adaleti uygulamak için şehrin kapısında oturuyordu. Nasıl da tamamen Doğulu!" şeklindedir (s. 306).

Oryantalist düşüncede Doğu toplumlarının geri kalmışlığı ve bu geri kalmışlığa yol açan başlıca sebeplerden birinin cehalet olduğu daima rağbet görmüş

⁴⁷⁹ Emin Özdemir, "Sömürgecilik-Oryantalizm İlişkisi Kapsamında 19. Yüzyılda Türkistan'a Seyahat Eden İngiliz Seyyahlar".

bir inanıştır. Samimi yahut art niyetli olabilen bu inanış Shaw'un Doğu Türkistan tasvirlerinde de kendini göstermektedir. Shaw, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu coğrafyanın bilgidен yoksun, hurafelerle dolu olduğunu, bölge Türklerinin tarihten ve etraflarındaki güncel gelişmelerden habersiz olduklarını iddia etmektedir (s. 239). Shaw'un bu sözleri de, oryantalistin Doğu imgelerinden biri olan halkına baskı yapan, onu cehalet içinde bırakarak kontrol altında tutan “despot Doğu yöneticisini” çağrıştırmaktadır.

Doğu Türkistan'ı değerlendirirken Shaw, “Karanlık, bu topraklarda kuraldır; en büyük arzuları zayıflıklarının görülmemesidir. Toplumun (üst kademelerdeki) küçük bir bölümü ona sığınmaktadır ve bilinmeyen olmanın güvenliği içinde kalmayı tercih etmektedir. (Bu durum) kalesini, büyücülerle koruyanların masalları akıllara getirir”(s. 290), ifadelerini kullanmıştır. Cehaletin ve geri kalmışlığın vurgulandığı bu cümleleri de tipik oryantalist tavrın bir dışı vurumu olarak okumak mümkündür.

Oryantalist algının kabullerinden biri de İslam dininin gelişmeye engel bir din olması ve insanları cahilliğe sürüklediği iddiasıdır. Shaw bu konuda farklı bir tutum sergilemiş ve seyahatnamesinde İslam'ın ve Hristiyanlığın ortak noktaları üzerinde durmuş, tasvir ettiği cehaleti ve geri kalmışlığı geleneklere dayandırmış, din ile bağdaştırmamıştır.

Oryantalist anlayışın ve romantik düşüncenin yansıması olan “egzotik, gizemli merak uyandıran renkli âlemleri” de Shaw'un Doğu Türkistan'a dair tasvirlerinde de karşımıza çıkmaktadır: “Avrupalı gözlerde donatılan Doğulu şiirsel ışık halkası siz ona yaklaştıkça bir gökkuşağı gibi geriler. Fakat uzaktan cezbedici olan bu renkli ve gizemli âlem, yakınına gelindiğinde cazibesini ve büyüsünü kaybeder. Yakından bakıldığında ise Doğu, uzanıp Peri ve Afrez hayalleri kuran sivri terlikler giymiş, resmedilmeye değer ve yaratıcı bir yer değildir”(s. 310).

Shaw, kitabında ara ara Doğu ile Batı mukayeselerinde de bulunmuş ve iki dünyanın da kendilerinde olmayana karşı ilgisini ve merakını “hayal ve gerçek” bağlamında örneklemiştir. Ona göre bir İngiliz için “Alâeddin'in Lambası” ya da “uçan halı” ne kadar ilgi ve merak uyandırıcıysa Doğulular, dolayısıyla Doğu Türkistanlılar için de yabancı/Batılı ülkelerde olan demiryolu, telgraf vb. o kadar ilgi

ve merak uyandırıcıdır”. “Duygu ve akıl, hayal ve gerçek, hurafe ve bilim vb. arasındaki” çatışmaları akla getiren bu örnek de oryantalist algının Doğu ve Batı yaşantısına ait olarak kabul ettiği kavramlar olması bakımından dikkat çekicidir. Bununla birlikte sanayileşme ve endüstriye ilişkin gözlemlerinde hâkim olan geri kalmışlık ve toplumun sefaletiyle ilgili Doğu Türkistan’daki refah durumunu Hindistan’la karşılaştırarak bu ülkeye oranla halkın refah içinde olduğu, şehirlerin bakımlı ve ekonomik durumun oldukça iyi olduğunu belirtmiştir.

Yarkendli bir Yüzbaşının, Kaşgar’a bir görev için gönderilmesi, ancak Yüzbaşının, Shaw’a farklı bir açıklama yapması üzerine bunu fark eden Shaw’un, “...Eğer o yalan söylemeseydi bir İngiliz olmaya layık olacaktı” yorumunda bulunması ise (s. 226) onun Doğu toplumları karşısında bir Batılı, bir İngiliz’in konumunu belirlediği oldukça çarpıcı cümlelerdir.

Diğer yandan olumsuz sayılabilecek bütün bu örneklerle rağmen Shaw’un, seyahati sonrasında kitabına aldığı notları ve gözlemleri Batılı bir oryantalistin Doğu toplumlarını nasıl gördüğünü ortaya koysa da, Doğu Türkistan’ı objektif biçimde tasvir etmeye çalıştığını da söylemek gerekir. Özellikle Doğu Türkistan’la ilgili görüşlerinin Doğulu toplumlar içinde genelde olumlu olduğu görülmektedir. Yazarın Doğu Türkistanlılarla ilgili cahil nitelemesini yukarıda belirtmiştik. Shaw, bu nitelemeyle çelişen ifadeler de kitabında yer vermiştir. Mesela Yarkend Dadha’sı Muhammed Yunus’un sahip olduğu kozmoloji bilgisinden etkilenmiş ve Avrupa eğitimi olmayan bir Asyalının gece ve gündüz uzunluğu arasındaki farkın kuzeye doğru gidildikçe arttığının farkında olmasına şaşırmıştır (s. 407). Burada elbette yine Batı’nın üstünlüğü vurgusu okunabilmektedir.

Doğu Türkistan’daki Türkleri diğer Doğulu toplumlardan olumlu anlamda ayıran Shaw, Türklerin sokaklardaki yürüyüşünden, çarşı boyunca sessiz bir şekilde oturmalarından, ağırbaşlı, saygılı tavırlarından bahseder. Hint ve Tibetlileri hakaret sıfatlarıyla (Hintlilere yalaka, Tibetlilere soytarı vb.) tavsif eder (s. 11).

Shaw, seyahatnamesinde Doğu Türkistan’da bulunduğu süre içinde Hintli ve Afgan yerlileriyle de karşılaşmış, karşılaştıkları dolayısıyla da sözü geçen toplumlar hakkında genel kanaatlerde bulunmuştur. Shaw’un, Hintliler ve Afganlarla ilgili bu

görüşleri, Batılı bir zihnin, bilhassa bir İngiliz'in, Doğu'nun Batılıları nasıl gördükleri, kendilerini onlar karşısında nasıl konumlandıklarını işaret etmesi bakımından önemlidir. Başka bir deyişle, Shaw'un Hintliler ve Afganlarla ilgili görüşleri, onun Doğu'yu değerlendirmesi şeklinde de okunabilecek niteliktedir. Shaw yine burada Hintliler ve Afganlardan ilgi ve sempati gördüğünü, hâlbuki kendileri üzerinde egemen bir güç olan İngilizlerden nefret etmelerinin beklendiğini belirterek, buna şaşırarak beraber memnuniyet duyduğunu ifade etmektedir. Shaw, bu duruma şöyle bir açıklama getirmektedir:

“Bu, muhtemelen birkaç unsurun birleşiminin bir sonucudur. İlk olarak tüm otoritenin kaynağı olarak görmeye alışık oldukları bu ırka (İngilizlere) bağımlılık içgüdüleri. İkincisi yerel bir duygu –bu İngilizlerin de kendi topraklarından geldiği ve evlerini, ovalarını ve nehirlerini bilmesi. Üçüncü olarak Hindistan'daki iktidarın cömert güç kullanımı ve yerli eyaletlerde bunun ahlaksız ve bencilce kötüye kullanımı” (s. 293).

Shaw'un ele aldığı konulardan bir başkası da kadınlardır. Oryantalistlerin birçoğu, özellikle romantik akıma bağlı edebiyat metinleri ve diğer sanat dallarında erkek tahakkümü altında ezilen, salt bir zevk nesnesi olan varlıklar şeklinde tasvir edilen Doğulu kadına, Shaw'un seyahatnamesinde pek rastlanmamaktadır. Eserinden edinilen izlenimlere göre diğer Müslüman ülkelere göre Doğu Türkistanlı kadınların nispeten daha rahat oldukları, dışarıda dolaşabildikleri ve özellikle çarşı pazarlarda ticaret yapabildikleri anlaşılmaktadır.

Shaw, Doğu Türkistan'ı sadece gözlemlemek ve yorumlamakla kalmamış, orada “sömürgeci oryantalist girişimler” olarak düşünülebilecek birtakım çalışmalarda da bulunmuştur. Bunları; Türkçeyi öğrenmesi, Türk Dili ile ilgili bir kitap yazması, bölgenin haritasını çizip alternatif güzergâhlar araması, sağlık hizmetinde bulunması, Türkçe'den İngilizce'ye kitap çevirmesi vb. şeklinde sıralamak mümkündür.

Shaw, Doğu Türkistan'da bulunduğu yaklaşık iki yıllık sürede daha rahat iletişim kurabilmek ve seyahati sonrasında Doğu Türkistan ile İngiltere arasında kurulması muhtemel resmi ilişkilere katkı sağlayabilmek amacıyla Türkçe

öğrenmiştir. Hatta Türkçe öğrenmekle kalmamış, 1875 yılında *A Sketch of the Türkî Language as Spoken in Eastern Türkistan (Káshgar & Yarkand)* adıyla bir de Türkçe sözlük yazmıştır. Adı geçen bu sözlük, günümüzde hâlâ Türkoloji sahasında başvuru kaynaklarından biri olma özelliği taşımaktadır. Shaw ayrıca Muhammed Sadık Kaşgar'ın *Tezkire-i Hacegan (1768-1769)* adlı Doğu Türkistan'ın önemli şahsiyetlerinin hayat hikâyelerini içeren kitabını da 1879 yılında İngilizceye çevirmiştir.

Shaw'un Doğu Türkistan ile ilgili çalışmaları arasında en dikkat çekenleri ise bizzat bölgenin haritasını çizmesi ve bilinen güzergâhlara alternatifler aramasıdır. Ticaret yapmaya gelmiş bir tüccarın alternatif yollar araması anlaşılabilir bir durum olmakla birlikte bölgenin haritasına gerek duyması ve bunu bizzat çizmesi, tezimizin "Dönem Bağlamında Robert Shaw'un Eserinin Değerlendirilmesi" adlı kısımda tartıştığımız üzere İngiltere ile Rusya'nın Doğu Türkistan'daki rekabetinin bir uzantısı sayılabilir. Yine yeraltı kaynakları açısından ayrıntılı incelemelerde bulunmuştur. Bu çeşit çalışmalar ise Batılıların, gittikleri Doğu ülkelerinde ihmal etmedikleri ve "sömürgeci oryantalizme" bağlanabilecek bir davranıştır.

Yine Doğu Türkistan toplumuna ilişkin insanların karakterleri, kıyafetleri, eğitimi, dini, hukuku, yönetimi, sosyal sınıfları, dili, bilimi, edebiyatı, astronomisi, batıl inançları, endüstrisi, müziği, dansları, festivalleri vb. tüm konuları incelemiş, onları kendi düşüncelerine göre tasvir etmiştir. Bunu da oryantalizmin tanımında belirtilen ve hayatın tüm alanını kapsayan Batı'nın Doğu'yu anlama biçimi olarak değerlendirmek mümkündür. Shaw'un Yarkend'in hava sıcaklığını tespit etmek için bir termometre kurması, barut yapımını bölgedeki insanlara öğretmesi, silahlar konusunda olağanüstü bilgisi, yine hem Yarkend hem de Kaşgar'ın nüfusunu hesaplaması, karşılaştığı maden yataklarına dair bir madenci gibi bilgi aktarması, bölge insanında gözlemlenen guatr hastalığının teşhis ve tedavileri hakkındaki bilgileri de bölgeye gidişinin ticaretten daha farklı niyetleri olduğunu ortaya koymaktadır.

4.2. ESER BAĞLAMINDA ROBERT SHAW'UN SEYAHATNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.2.1. TARİHİ-SİYASİ BAKIMDAN DEĞERLENDİRME

Robert Shaw her ne kadar bir çay tüccarı olarak bilinse de geniş ve derin kültürünün yanında askeri ve siyasi alanda da oldukça yetkin birisidir. Doğu Türkistan'ı birçok açıdan incelemiş, coğrafyasını, tarihini, kültürel özelliklerini ve siyasi yapısını sıkı denetim altında bulunurken bile çok iyi gözlemlemiş ve analiz etmiştir. Shaw, eserinde yer verdiği siyasi konularda yoğun olarak Yakub Beg'in, Kaşgar Devleti'nin kuruluşunun ve bu devletin işleyişinin üzerinde durmuştur.

Kaynaklarda Yakub Beg'in ailesi, hayatının ilk yılları, evlilikleri ve çocukları hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlı ve çelişkilidir. Ancak yaygın görüş 1820'lerin başlarında, Taşkent yakınlarındaki Piskent'te dünyaya geldiği yönündedir.⁴⁸⁰ Yakub Beg'in atalarının kökeni Fergana'nın güneyinde Badahşan sınırında bulunan Karatekin'e dayanmaktadır. Babası Tacik kökenli olduğu iddia edilen Muhammed Latif⁴⁸¹, annesi Taşkent'in nüfuzlu ailelerinden birinin kızı olan Züleyha Begüm'dür. Hocend'de din eğitimi alan Muhammed Latif, bir süre Taşkent yakınlarındaki Piskend'de ikamet etmiş, Kuramma'daki kadılığı sırasında Yakub Beg'in annesiyle evlenmiştir.⁴⁸² Bu evlilikten Yakub Beg ve bir kızı olan

⁴⁸⁰ Demetrius Charles Boulger, Armenius Vambery ve Thomas Douglas Forsyth Yakub Beg'in 1820 yılında doğduğunu belirtmişlerdir. Armenius Vambery, **Central Asia And The Anglo-Russian Question**, London 1874, s. 299. Demetrius Charles Boulger, **Central Asian Portraits: The Celebrities Of The Khanates And The Neighboring States**, London, W. H. Allen&Co, 1980, s.100. Boulger, **The Life Of Yakoob Beg**, s.76. Forsyth, **Report Of A Mission To Yarkund**, s. 97. Ancak Musa Seyrami *Tarih-i Emiye* adlı eserinde "...sonra Yakup Bey'in derecesini yükseltip onu Akmescit şehrine müstakil hakim olarak tayin etmiş.... O vakit Hicri 1265 senesi (Miladi: 1848-1849) olabilir. Bu vakitte Yakup Bey 22 yaşında olup, birkaç sene Akmescit'te yurt idare etti" ifadeleriyle Yakub Beg'in doğduğu yılı daha geç bir tarih olan 1827-1828 olarak belirtir. Gökkut, "Musa Sayrami'nin Tarih-i Emiye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi", s. 147. Kuropatkin ise *Kaşgarya* adlı eserinde "1876 yılında Yakup Beg ile görüştüğümde, o 50 yaş civarında gözüküyordu. Onun saçları birazcık beyazlamış olsa da, başkalarından onun 60 yaşlarında olduğunu duydum", şeklindeki ifadeleriyle 1820'den daha önceki bir tarihe işaret etmektedir. Wusiman, "A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri", s. 157.

⁴⁸¹ **Selections From The Records Of The Government, Of The Punjab And Its Dependencies**, Lahore, The Punjab Government Civil Secretariat Press, 1880, s.1. Forsyth, **Report Of A Mission To Yarkund**, s.97-98.

⁴⁸² Tsin Yuan, s. 65.

Muhammed Latif'in, bir önceki evliliğinden de bir oğlu vardır.⁴⁸³ Küçük yaşta kaybeden babasını kaybeden Yakub Beg'in⁴⁸⁴ yetişmesinde dayısının etkisi büyük olmuştur.⁴⁸⁵

Bir süre molla eğitimi alan Yakub Beg'in⁴⁸⁶ kaderi, kız kardeşinin Taşkentvalisi Nur Muhammed ile evlenmesiyle değişmiştir.⁴⁸⁷ Vali olan eniştesinin aracılığıyla Hokand Hanlığı ordusunda görev almış, 1845 yılında Hüdayar Han'ın "Mihmanbaşı", 1850'de de "Kuşbeyi" görevine yükselmiştir.⁴⁸⁸ Bir süre sonra Akmesjid Valiliği'ne yükselen Yakub Beg, bu görevini Rusların Akmesjid Kalesi'ni ele geçirdiği 1853 yılına kadar sürdürmüştür. Daha sonra Çimkent Kalesi'nin "Mir"i (şef) olmuştur.⁴⁸⁹ Her ne kadar kısa bir süre sonra Çimkent de Rusların eline geçmiş olsa bile⁴⁹⁰ Yakub Beg'in bu mücadelelerde göstermiş olduğu askeri başarısı ve kabiliyeti adının duyulmasında etkili olmuştur.

İki kız ve bir erkek kardeşi olan Yakub Beg'in tespit edilebilen evliliklerinden birini Andicanlı bir hanımla⁴⁹¹, bir diğerini ise Akmesjid'de görevliyken Kıpçak kökenli Zuelik hanımla yapmıştır. Yakub Beg'in oğulları Hüdakul, Hakkuli ve Begkuli Beyler Zuelik Hanım'dan,⁴⁹² diğer oğulları Sufi ve Haydar Beyler ise Andicanlı hanımından doğmuşlardır. Yakub Beg'in ayrıca biri Amil Han Töre, diğeri ise Nasır Han Töre ile evli olan iki kızı vardır.⁴⁹³

⁴⁸³ **Selections From The Records Of The Government**, s.1.

⁴⁸⁴ Kuropatkin Yakub Beg'in annesi ve babasının boşandıklarını belirtir. Yakub Beg'in annesinin bir süre sonra Piskentli bir kasap ile evlendiğini ve Yakub Beg'in de bu ailede büyüdüğünü ifade etmiştir. Hatta bu nedenden dolayı halk arasından Yakub Beg'e 'kasabın oğlu' dedikleri iddiasında bulunmuştur. Wuisman, Kaşgarya, s. 157.

⁴⁸⁵ **Selections From The Records Of The Government**, s.1.

⁴⁸⁶ Bazı kaynaklarda Yakub Beg'in gençliğinde geçimini sağlayabilmek için dans ettiğine dair bilgiler yer almaktadır. Wuisman, Kaşgarya, s. 157. Albert von Le Coq, **Buried Treasures of Chinese Turkestan**, London, George Allen&Unvin Ltd., 1928, s. 24. Buna karşın Hodong Kim, soy saflığı ve kişisel onurun önemli olduğu bir kültürde Yakub Beg'in düşmanlarının onun geçmişini itibarsızlaştırmaya çalışılabileceği göz önünde bulundurulmalıdır, görüşünü dile getirmiştir. Kim, **Holly War in China**, s. 75.

⁴⁸⁷ Boulger, **Central Asian Portraits**, s.101.

⁴⁸⁸ Boulger, **Central Asian Portraits**, s.79.

⁴⁸⁹ Forsyth, **Report Of A Mission To Yarkund**, s.98. Boulger **The Life Of Yakoob Beg**, s.82.

⁴⁹⁰ Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, s.157.

⁴⁹¹ **Selections From The Records Of The Government**, s.10.

⁴⁹² Boulger, **The Life Of Yakoob Beg**, s. 10.

⁴⁹³ **Selections From The Records Of The Government**, s.14.

Shaw, eserinde “Atalık Gazi”, “Han”, “Bâdevlet”, “Kuşbeyi” ve “Muhammed Yakub” gibi isim ve unvanlarla bahsettiği Yakub Beg ⁴⁹⁴ hakkında genel olarak olumlu bir yaklaşım içinde olmuş, fakat eserinin birçok yerinde Oryantalist bir bakış açısıyla Yakub Beg’i despot, açgözlü ve acımasız olarak nitelediği diğer Doğulu hükümdarlara benzetmiştir.

Shaw’un eserinde, Yakub Beg’in özel hayatıyla ilgili olarak verdiği bilgiler de oldukça kısıtlıdır. Bu konuda sadece Taşkent yakınlarındaki Piskent’te dünyaya geldiği ve Tacik asıllı olduğu bilgisini vermektedir. ⁴⁹⁵ Shaw özellikle bu tespitlerinde Yakub Beg’in çok iyi Farsça konuşmasının buna delil olabileceğine vurgu yapar. Shaw ayrıca eserinde Yakub Beg’in sadece iki oğlundan bahsetmiştir. Bunlardan Hüdakul Bey’in bir sefer sonunda hastalanıp öldüğünü aktarmış, eserin birkaç yerinde de Yakub Beg’in Kaşgar’da bulunmadığı zaman yerine sağ olan oğlu Begkuli Bey’in devleti idare ettiğini belirtmiştir.

Shaw’un eserinde Yakub Beg’in fiziksel görünüşü hakkında neredeyse hiçbir bilgi yer almazken, ⁴⁹⁶ onun mizacı hakkında daha fazla bilgiye ulaşılabilmektedir. Shaw, doğrudan dile getirmese de bazı ifadelerinden Yakub Beg’in hileci ve kurnaz bir insan olduğunu düşündüğü sezilmektedir. Özellikle Yakub Beg’in kendisini babası gibi gördüğünü söylediği Hoten hâkimi Hacı Habibullah Han’ı bir hileyle katletmesini olumsuz bir bakış açısıyla ele alan Shaw, bu olaya eserinde detaylı bir

⁴⁹⁴ Hodong Kim, Yakub Beg’in “Han” unvanını kullanmadığını belirtir. Ona göre bu unvanı kullanmamasının nedeni Türkistan’da bu unvanı politik bir gelenek olarak Cengiz Han soyundan gelenler ya da saygın Müslüman evliyalar tarafından kullanılması olarak ifade eder. Bunun yanında Kim’e göre aynı zamanda onun karakterinin de bu unvanı kullanmamasında etkili olduğu görüşündedir. Kim, **Holly War in China**, s. 99. Yakub Beg, Osmanlı kaynaklarında ise “Han”, “Emir Yakub”, “Kaşgar Hâkimi” gibi unvanlarla anılmaktadır. **Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan**, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yay., Edit. Nuran Koltuk, İstanbul 2016, s. 166, 265-266, 270. Musa Seyram’ın eseri Tarih-i Emine’de ise “Yakub Beg, Atalık Gazi” şeklinde geçmektedir. bkz: Gökkut, “Musa Sayrami’nin Tarih-i Emine Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi”.

⁴⁹⁵ H. Bellew’in eserinde ise Yakub Beg’in Timur’un soyundan geldiği ve Özbek kökenli olduğu görüşü hâkimdir. **Report of a Mission to Yarkund**, s. 97. ve ayrıca onun fiziksel görüntüsünün Türk ve Moğol karışımı olduğunu iddia eder. **Report of a Mission to Yarkund**, s. 5. Boulger ise Shaw gibi düşünmektedir. Onun Tacik olduğu bilgisini bölgede yaşayanların kökenlerinin Tacik olduğu yönünden hareketle böyle bir yargıda bulunmuştur. Hatta Yakub Beg’in görüntüsünün Tacik görüntüsü olduğu iddiasında bulunur. Boulger, **The Life Of Yakoob Beg**, s. 77-78.

⁴⁹⁶ H.W. Bellew’in eserinde Yakub Beg’in oldukça dikkat çekici bir yüze sahip olduğu ve kalabalıkta hemen dikkat çekebildiğini belirtmiştir. Yüzünün Tatar fizyonomisinin genel hatlarını taşıdığını ifade eder. Alın geniş ve yüksek, ağız geniş fakat büyük değil, dudaklar kalın etli ve ciddi bir ifadeye sahiptir. Bellew, **Kashmir and Kashghar**, s. 300.

şekilde yer vermiştir(s. 56). Yine defalarca İngiliz Hükümeti tarafından kendisinin resmi bir elçilik göreviyle Doğu Türkistan'a gönderilmediğini belirtmesine rağmen Yakub Beg'in komşularının (Rusların) bunun tam tersini düşünmelerini sağlamak için kendisinin Kaşgar'da uzun süre tutulduğu iddiasında bulunmuştur(s. 327).

Shaw, Yakub Beg'i genelde ciddi, nazik ve ihtiyatlı bir insan olarak anlatırken kendisine karşı arkadaşça davrandığını belirtir (s.373). Bir başka görüşmesinde "konuşma esnasında selamlaşma ve hal hatır sorulduktan sonra benim konuşmamı beklemek üzere yaklaşık bir dakika sessizlik oldu (bu nazik bir ahlak kuralı) diyerek Yakub Beg'in nezaket kurallarına dikkat ettiğini kaydeder.

Shaw'un ifadelerinden Yakub Beg'in oldukça ihtiyatlı, kimseye tam olarak güvenmeyen, kontrolü elinde tutan ve sert bir hükümdar olduğu anlaşılmaktadır. Eserin birçok yerinde Yakub Beg'in bu özellikleriyle ilgili örneklerle karşılaşılmaktadır. Yakub Beg, Shaw ile birlikte göndereceği elçi hakkında onu: "O (elçi) geldiğinde kimsenin yanınızda bulunmasına izin vermeyin, sadece siz ikiniz. Bütün uşaklarınızı uzağa gönderin ve aramızda her ne olursa olsun kendi ülkenize gidene kadar onu saklayın", şeklinde uyarır (s. 356). Yakub Beg'in ihtiyatlı karakterinin yansıtan bir başka örnek de Shaw ve Serkar arasında yapılan bir görüşme esnasında karşımıza çıkar. Görüşmede Serkar, Han'a erişebilen sadece iki yaşlı adamın olduğunu, korkarak da olsa bu iki kişiyle konuşabileceğini söyler (s. 306). Shaw'un, Yakub Beg'in bu özelliklerine katıldığını görüyoruz; zira Doğu Türkistan'ı değerlendirdiği son bölümde Yakub Beg'in iki yardımcısının olduğunu, ancak kararları tek başına aldığıın altını çizer (s. 467).

Yakub Beg'in etrafındaki kişiler de onun, oldukça şüpheli bir yapıya sahip olduğu düşüncesindedirler. Özellikle Yarkend'den Shaw'la birlikte gelenlerin Kaşgar'da çok dikkatli hareket ettiklerini ve herhangi bir şüphe çekmemek için azami özen gösterdikleri anlaşılmaktadır. Shaw ve Yüzbaşı arasındaki bir konuşmada Shaw'un "Yakub Beg'in oğluna da hediye vermeli miyim?" sorusuna, "herhangi birine bir iğne bile verme, Han hariç; Eğer sen bunu yapmış olursan, o hoşnutsuz olacaktır", şeklindeki cevap (s. 260), bu konuda eserin birçok yerinde karşılaştığımız ifadelerden sadece biridir (s. 273-4).

Yakub Beg'in dini duyguları ve dine yönelik tavırları da eserde yer alan bilgiler arasındadır. Bu bilgilere göre Yakub Beg, oldukça dindar bir kişidir ve devleti idare ederken de dini kaideleri dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Mesela özellikle dini günler olmak üzere türbe ziyaretlerine çok önem verdiği görülmektedir, başta Hz. Apak Hoca türbesi ve diğer başka mezarları da sık sık ziyaret ettiği, türbelerin bakımlarıyla da bizzat ilgilendiği anlaşılmaktadır. Shaw, Yakub Beg'in özellikle Buhara Hanı'nın kendisine "Bâdevlet" unvanını vermesinden sonra ülkesinde dini kuralları çok sıkı bir şekilde uygulamaya başladığı söyler(s. 466).

Shaw, Yakub Beg'in yanında görev yapanlardan ve kendi gözlemlerinden onun çok iyi bir asker olduğu düşüncesine ulaşmıştır. Shaw ile Kaşgar'daki Mihmandarı arasında geçen sohbetten; Yakub Beg'in vücudunda on bir yara izinin olduğu ve bunlardan beşinin Ruslarla girdiği çatışmada açıldığını, Yarkend kuşatılırken vücudunun sağ tarafından ve uyluğundan vurulduğu öğrenmiştir. Yakub Beg'in bu yaralarını bir bez ile sardığını ve herhangi biri yaklaştığında gülümseyen ama gözlemlendiğinde ağrı ile kıvranan bir yüz ifadesine büründüğü, bununla birlikte yaralarından kimseye bahsetmediği, bizzat olaya tanıklık eden Mihmandar tarafından Shaw'a aktarılmıştır. (s. 315) Mihmandar, Yakub Beg'in böyle durumlarda hayatını umursamadığını da yine aynı sohbette dile getirmiştir (s. 315).Yakub Beg'in cesareti ve hayatını umursamadığını sohbet esnasında orada bulunanlar da onaylamışlardır. Ayrıca davranışlarıyla diğer asker ve görevlilere de örnek olduğu, birkaç kez neredeyse yalnız başına Tunganlar üzerine gitmeye çalıştığı, üç ya da dört üst düzey subay tarafından zor durdurulduğunu, ancak kılıcını çekince diğerlerinin de onu takip ettiklerini heyecanla eklemiştir (s. 316). Yine eserde Shaw'un Yarkend'de bulunduğu sırada Yakub Beg'in kuzeyde inşa edilen kaleyi denetlemek için gittiği, bizzat kendisinin kalenin inşasında çalıştığı ve onu örnek alan diğer subay ve memurların da onu takip ettikleri bilgisi yer almaktadır (s. 312).

Shaw, seyahatnamesinin birçok yerinde Kaşgar Devleti'nin kuruluşuyla ilgili bilgi vermiştir. Ancak bu konuda verdiği bilgiler konu bütünlüğünden uzaktır ve kronolojik sıralama takip edilmemiştir. Shaw, bazı gelişmelerin neden ve sonuçları üzerinde durmamış, onları sadece aktarmakla yetinmiştir. Eserin bütününden anlaşıldığı kadarıyla daha çok kendi ilgisini çeken konu ve kişilere yer vermiştir.

Shaw, Kaşgar Devleti'nin kuruluşuyla ilgili olarak Hokand Hanlığı'ndaki siyasi gelişmelerin etkili olduğu görüşündedir. Özellikle de bu devletin kurulmasının iyi anlaşılabilmesi için buradaki siyasi gelişmelere dikkat edilmesi gereği üzerinde durmuştur. Yine Shaw, Yakub Beg'in aldığı yerlerin bir listesini tarihleriyle birlikte üçüncü bölümün sonunda yer vermiştir ki, bu bilgilerin doğru olduğu görülmektedir.

Kaşgar Devleti'nin kuruluşu esnasında Hokand Hanlığı'nda Malla Han ve Hüdayar Han arasında taht mücadelesi söz konusu olmuştur. Bu mücadelede Kıpçak Âlim Kuli'nin yardımıyla Malla Han tahta geçmiştir. Malla Han'ın rakipleri tarafından öldürülmesi üzerine küçük oğlu Sultan Han, Âlim Kuli tarafından tahta oturtulmuştur. Ancak Sultan Han çok küçük olduğu için Âlim Kuli saltanat naibi olarak devleti yönetmeye başlamıştır. Shaw, Hokand Hanlığındaki bu gelişmeleri de detaylı bir şekilde ele almıştır.

Yine bu sıralarda Doğu Türkistan'da Tunganlar ve Türkler tarafından Mançu yönetimine karşı büyük bir isyan çıkarılmıştır. 1862 yılında Tunganlar tarafından ekonomik nedenlerle başlatılan bu isyan, Türklerin de dâhil olmasıyla kısa sürede bütün Doğu Türkistan'a yayılmış ve 1863 yılının sonunda Mançuların kontrolü Doğu Türkistan'da zayıflamıştır. Bu olayları fırsat bilen Kırgız Beyi Sıddık, Kaşgar'ı kuşatmış, ancak alamamıştır. Bunun üzerine Sıddık Bey, Hokand'a, iktidarı elinde tutan Âlim Kuli'ye başvurarak Hocalar ailesinden birisini Doğu Türkistan'a göndermesini istemiştir. Böylece Sıddık Bey, Hocalar ailesinden bir kukla hanla ülkeyi yönetecektir. Âlim Kuli ise bu istek üzerine Büzürg Han'la birlikte ve Hokand'da kendisine rakip gördüğü Yakub Beg'i Doğu Türkistan'a göndermiştir. Shaw, Kaşgar Devleti'nin kuruluşunda etkili olan bu hadiselerle değinmemiş, ancak Sıddık Bey'in Kaşgar'da yaptığı zulümleri detaylı bir şekilde anlatmıştır.

Shaw, sadece Kaşgar Devleti'nin kurulmasında etkili olan ve devletin kuruluşunun başlangıcı olarak sayılabilecek Tungan İsyanı'na değinmiştir. Bu isyanın çıkmasını dini nedenlere dayandıran Shaw, bu olayı Mançulu müşriklerin yönetimine karşı Müslümanlar tarafından çıkarılan bir isyan olarak değerlendirmiştir. Müslümanların Mançulara karşı duydukları intikam hissiyle Mançuların katledildiğini

ifade ederken, Shaw'un ölen Müslümanlara dair herhangi bir düşüncesine rastlanmamıştır.

Daha önce de değinildiği gibi Hokand Hanlığı'nda sürgün hayatı yaşayan Hocalar sülalesinin fertleri fırsat buldukça Doğu Türkistan'daki siyasi gelişmelere müdahale etmişler ve burada tekrar hüküm sürme hayallerinden vazgeçmemişlerdir. Özellikle Hocaların bölgede 1820, 1825, 1830 ve 1846 yıllarında çıkardığı isyanlar Mançular tarafından zorlukla bastırılmıştır. Ancak Mançuların hem dini hem de ekonomik baskıları Doğu Türkistan'da yaşayan Türk ve Müslümanları daha da zor durumda bırakmıştır. Shaw'un Kaşgar Devleti'nin kurulmasında oldukça önemli rol oynayan bu isyanlara ve etkilerine hiç değinmediği, sadece yine Hocalar ailesinden olan ve Apak Hoca isyanı sonrasında 1857 yılında Kaşgar'ı ele geçiren, yaptığı zulüm ve işkencelerle anılan Veli Han Töre üzerinde durduğu, ona karşı olumsuz "kibirli, zalim" gibi sıfatlar yüklediği görülmektedir. Shaw'un bu tutumunun ise bir Batılı olarak, Veli Han Töre'nin, Alman seyyah Schlagintweit'in ölümüne sebebiyet vermesiyle bağlantısı olduğu söylenebilir.

Yakub Beg ve Büzürg Han'ın Doğu Türkistan'a geldikleri dönem, buradan Mançuların kovulduğu, bununla birlikte Türkler arasında şehirleri ele geçirmek için kanlı mücadelelerin yapıldığı bir dönemdi. Kırgız lider Sıddık Bey ile onun tarafından Doğu Türkistan'a çağrılan Yakub Beg'in araları, bir süre sonra rekabet nedeniyle açılır ve iki lider, kanlı mücadelelere girerler. Shaw, bu mücadeleler esnasında Sıddık Bey liderliğindeki Kırgızların Kaşgar'da yaptıklarının vahşet boyutlarında olduğunu altını çizer. Özellikle yerli halkın hem Hocalara saygı duyması hem de Kırgızların bu acımasızlıkları nedeniyle Büzürg Han ve Yakub Beg'e destek verdiklerini belirtir. Bu mücadelede Büzürg Han'ın pasif kaldığı, Yakub Beg'in ise asıl mücadeleyi verdiği görülmektedir. Kendisine katılanlarla birlikte iyice güçlenen Yakub Beg, ilk olarak Yenihisar şehrini ele geçirmiştir. Hatta Yakub Beg'in bu şehre bu nedenden dolayı oldukça önem verdiğini kendi ifadelerinden anlıyoruz. Daha sonra sırasıyla diğer şehirleri ele geçiren Muhammed Yakub'un artık gücünü iyice artırdığını Shaw da ifade eder. Yine Doğu Türkistan'daki diğer şehirleri ele geçirirken Yakub Beg'in kurnazlık dâhil her yönüne başvurduğu Shaw tarafından iddia edilir (s. 54-5).

Yakub Beg'in bölgede yeterince güçlenene kadar bu faaliyetleri Büzürg Han adına yapmıştır. Fakat zamanla Büzürg Han'ın pasif tutumu ve kendisini zevk ve sefaya kaptırmasının yanında Buhara Emiri'nin ona "Atalık" unvanını vermesiyle Yakub Beg'in Büzürg Han'ı tamamen devre dışı bıraktığını anlatan Shaw, Büzürg Han'ın Mekke'ye Hac bahanesiyle sürgüne gönderildiğini de ilave eder. Kendisi Doğu Türkistan'da bulunduğu sıralarda Büzürg Han'ın Buhara'da yaşadığını (s. 54) belirten Shaw, Hocalar ailesinin bir kısmının ise bu durumdan hoşnut olmadıkları; ancak Yakub Beg'in gücüne boyun eğdikleri ve kendilerine verilen yüksek makamlarla yetinerek sessiz kaldıkları iddiasında bulunur. Shaw, ayrıca Yakub Beg'in başarılarının Doğu Türkistan'da Hocaların etkilerini yarı yarıya azalttığını, hatta unutturduğunu ifade eder(s. 55).

Yakub Beg'in Doğu Türkistan'da iktidarı ele geçirmesi aslında bu bölgede oldukça önemli bir gelişmedir. Çünkü Hocalar yüzyıllardır Doğu Türkistan'da saygı duyulan bir ailedir ve halk onları daima kutsal olarak görmüştür. Burada Yakub Beg'in gerek askeri gerek siyasi açıdan oldukça isabetli kararlar aldığı görülmektedir. Bu kararlar ona hem Doğu Türkistan'ın Tarım Bölgesi'nin (Altışehir) tamamının kontrolünü vermiş hem de Shaw tarafından da işaret edildiği gibi Doğu Türkistan'da huzur ve güveni sağlamasını kolaylaştırmıştır (s. 55).

Shaw tarafından Kaşgar Hanlığının kuruluşuyla ilgili verilen bütün bu bilgiler, tarihi kaynaklarla karşılaştırıldığında elbette yetersiz, hatta belli ölçülerde tutarsızdır. Şöyle ki; Doğu Türkistan'da XIX. yüzyılın başından beri süregelen siyasi ve ekonomik gelişmeler Kaşgar Devleti'nin kurulmasında oldukça etkili olmuştur. Özellikle Doğu Türkistan'ı yöneten Mançular, İngilizlerle girdiği mücadeleden yenik ayrılmış, bu durum da imparatorluğun gücünü kaybetmesine neden olmuştur. Yine 1862 yılında Tunganlar tarafından ekonomik nedenlerle başlatılan ve Türklerin de dâhil olmasıyla kısa sürede bütün Doğu Türkistan'a yayılan isyan neticesinde 1863 yılının sonunda Mançu yönetimi Doğu Türkistan'dan çıkarılmıştır. Bütün bu siyasi gelişimler de Yakub Beg'in devletini kurmada oldukça yardımcı olmuştur. Shaw'un bu bilgilere değinmediği, belki gerek görmediği ve hatta bilmediği; bununla birlikte malumat sahibi olduğu ve çeşitli sebeplerle kasıtlı olarak göz ardı ettiği de düşünülebilir.

1868 yılında Rus himayesini kabul etmek zorunda kalan Hokand Hanlığı, 1876 yılında Rus hâkimiyetine girmiştir. Hokand Hanlığı'ndaki bu siyasi gelişmelerin Kaşgar Devleti'nin kurulmasında etkili olduğu, tezimizin önceki kısımlarında belirtilmiştir. Yakub Beg'in Hokand kökenli olması, onun kurduğu Kaşgar Devleti'nin askeri, siyasi teşkilat bakımından Hokand Hanlığı ile benzer özellikler göstermesine yol açmıştır. Bu benzerlikleri de Yakub Beg'in devletini kurarken Hokand Hanlığı'nı örnek aldığı şeklinde yorumlamak mümkündür.

Yakub Beg'in kurduğu Kaşgar Devlet'i yönetiminde Andican'dan gelenlerin etkin olduğu Shaw tarafından sık sık vurgulanır. Bunun nedeni Yakub Beg'in de Andicanlı olmasıdır. Nitekim Shaw da bu durumu teyit etmektedir. Shaw, özellikle Hokand Hanlığı'nda Rusların varlığından rahatsız olanların ve hanlar arasındaki mücadelelerde kaybeden tarafın üyelerinin Doğu Türkistan'a geçtiklerini vurgular. **(s.44)** Hatta Hüdayar Han zamanında Hokand'dan Doğu Türkistan'a geçmek isteyenlerin engellenmesine rağmen birçok kişinin gizlice bölgeye geldiğini ve Yakub Beg'in hizmetine girdiğini belirtir **(s. 395)**.

Shaw, Doğu Türkistan'a gelen asker ve devlet adamlarının Yakub Beg'in hizmetine girerek devletin önemli görevlerinde yer aldıklarını belirtir. Nitekim Aksu, Kaşgar, Yenihisar, Yarkend, Poskam, Guma ve Sanju'nun en üst düzey yöneticileri olan valiler (Hokand) Andicanlı'dır. Kargılık ve Hoten'in yöneticileri ise Yarkendli'dir. **(s.469)** Ancak Kaşgar Devleti'nde sadece Andican'dan gelenlerden değil, eskiden Mançu hizmetinde bulunan Türklerden de yararlandığı ve resmi görevlere getirildikleri de eserde yer alan bilgilerdendir **(s. 259)**.

Yakub Beg, devleti İslami kurallara göre yönetmiştir. Shaw, özellikle devletin böyle bir kimliği kazanmasında Buhara Hanı'nın Yakub Beg'e "Bâdevlet" unvanını vermesinin etkili olduğu görüşündedir **(s. 466)**. Hanlıkta, Hıristiyanlık ve Musevilik inancında olanlara saygı duyulurken, putperestlere olumsuz bakılmakta ve bu inanca sahip olanlar için kâfir, putperest gibi ifadeler kullanılmaktadır **(s.139)**. Seyahatnamede, dinden dönenlerin **(s. 352)** ve İslamiyet'i kabul edip daha sonra vazgeçenlerin **(s. 381)** cezalarının ise ölüm olduğu belirtilmektedir. Hatta ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bir Müslüman'ın, bir kâfirle çok yakın ve/veya onun

korumasında olması, bir kâfirle işbirliği olarak kabul edilmektedir (s. 65).Ancak Doğu Türkistan sıkı bir Müslüman ülke olmasına rağmen diğer dinlerdeki ülkelerle oldukça rahat ilişkiler kurabilmiştir (s. 304).

Shaw'un ifadelerinden, Yakub Beg'in devletini yönetirken kurallara çok dikkat ettiğini, toplumsal düzeni sağlamak için gerektiğinde çok sert tedbirler aldığını ve bazı cezalara karşı İslami kuralların ötesinde uygulamaları yürürlüğe koyduğunu anlaşılmaktadır. Özellikle ülkede hırsızlığa tolerans tanınmadığı ve büyük hırsızlıkların cezasının ölüm olduğu (s. 317), bunların insanlara ibret olması için ise infazların teşhir yöntemiyle gerçekleştirildiği (s. 296), yine tartıda hile yapan esnafın ağır cezalara çarptırıldığını (s. 401), rüşvete bulaşanlara da en ağır cezaların verildiği vurgulanmaktadır (s.121).

Shaw, sadece toplumsal suçlara karşı sert önlemlerin alınmadığını, görevini istismar eden ve halka kötü davranan memurların da hem görevlerinden uzaklaştırıldıklarını hem de ağır cezalara çarptırıldıklarını (s. 418), hatta resmi erkânın Yakub Beg'in yanlış anlayacağından ve rüşvet olarak düşüneceğinden korktukları için hediye dahi kabul etmeye korktuklarını ifade eder (s. 210). Bütün bu önlemler de yazarın belirttiği gibi devlette huzurun ve güveninin hâkim olmasına sebep olmuştur (s. 424).

Shaw'un eserinden devletteki görev ve unvanlar hakkında da bilgiler edinilebilmektedir. Her ne kadar çok açık olmasa da eserin bütününden elde ettiğimiz bilgiler ve edindiğimiz izlenimlere göre o dönemde, devlette Türk ve İslam dünyasında kullanılan Dadha, Şigavul, Mihmandar, Mingbşaşı (binbaşı), Leşkerbaşı gibi idari, askeri görev ve unvanların olduğu anlaşılır. Shaw, bunlar içinde Mingbşaşı ve Leşkerbaşlarının sadece savaş zamanı görevlendirildiğine inanmaktadır (s. 468).

Burada şunu belirtmek gerekir ki Doğu Türkistan'da daha önce elde edilen bir unvanın daha sonra elde edilen bir başka unvanla birlikte kullanıldığına şahit olunmaktadır. Nitekim Muhammed Yunus, Şigavul unvanını daha sonra aldığı Dadha unvanı ile birlikte kullanmıştır (s. 138). Yine bazı görevlerin sabit kişiler tarafından yerine getirilmediği, zamana ve şartlara göre, söz konusu görevleri üstlenenlerin değişebildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Shaw'u karşılamakla

görevlendirilen iki mihmandardan birinin asıl görevi Pençbaşı iken diğèrinin (s. 138) dahbaşıdır (s.259).

Eserde, Muhammed Yunus'un Shaw ile yaptığı sohbetlerden devletin merkezinin ilk zamanlarda Yarkend⁴⁹⁷, daha sonra Kaşgar olduğu anlaşılmaktadır (s. 185, 207). Ancak Yakub Beg'in başkent Kaşgar olsa da sık sık Yarkend'de gidip orada kaldığı da yine eserden anlaşılmaktadır.

Shaw'a göre Kaşgar'dan sonra ÷lkede en önemli şehir Yarkend'dir. Yarkend Valisi olan Muhammed Yunus ise devlette Yakub Beg'den sonra en etkili kişidir (Shaw, Muhammed Yunus'un görevinin Osmanlı Devletindeki Sadrazam'a denk olduğunun altını çizer). Yarkend ve civar bölgelerin yönetiminde Muhammed Yunus'un Yakub Beg'den daha etkili olduğunu kaydeden Shaw, Yarkend'deki yakın bölgelerde önemli görevlere Muhammed Yunus'un yakın akrabalarının getirilmesini Muhammed Yunus'un gücüne ve etkisine bağlar. Eserinin birçok yerinde de bu görüşünü açık bir şekilde dile getir. Yine Shaw da Kaşgar'dan Yarkend'e dönerken Muhammed Yunus'un kardeşi olan Yüzbaşı'nın; "şimdi bizim kendi topraklarında (Dadha'yı kastediyor) bulunduğumuzu söyledi ve kendimiz keyfini çıkarabiliriz, istediğimiz gibi bizim seçtiğimiz pazara, tarlalara/yerlere ya da bahçelere gidebiliriz" (s. 378), şeklinde konuştuğunu belirtmiştir.

Muhammed Yunus'un kendi ifadelerinden, oldukça etkin biri olduğu, Kaşgar'da Yakub Beg'in yanında yer almak istediği, ancak Yakub Beg'in bu isteğe olumlu bakmadığı anlaşılmaktadır. Eserin tamamından ise Yakub Beg ile Muhammed Yunus'un arasının aslında çok iyi olmadığı görülür. Yunus'un Kaşgar'da sıkı bir denetim altında olması, Yakub Beg'in, Yunus'u Kaşgar'da istememesi ve Shaw'un, Yunus ile ilgili ifadeleri bizi böyle bir düşünceye sevk etmiştir. (s.148)

Yakub Beg, devletini kurduktan sonra güvenliğini sağlamak için çeşitli önlemler almıştır. Shaw bu önlemlere değinmiş, hatta bazılarına şahit olmuştur. Shaw'un bildirdiğine göre Yakub Beg, Rusların doğuya doğru ilerlemesinden

⁴⁹⁷ Dönemin kaynaklarından bu iddiayı teyit edecek bilgiye rastlanılmamıştır.

rahatsız olarak kuzey sınırlarını korumak için kale ve geçit inşa etmiştir. Hatta bu tehdit onun Cungarya tarafına yaptığı seferin iptal edilmesine, bölgedeki beylerin itaatiyle yetinmek zorunda kalmasına neden olmuştur (s. 57).

Shaw, devlet yönetiminde Haydar Bey Dadha ve Nar Kul adlı iki baş danışmanı olmasına rağmen Yakub Beg'in genelde devlet işlerinde tek başına karar aldığına değinir. Shaw'un verdiği bilgilere göre bu görevlerin dışında Hocalar ailesinden İsmail Bey Töre, Kamil Bey Töre, Seyit Töre ve İkbâl Bey adlarında dört veziri bulunmaktadır (s. 467). Bize göre bu görevlerin Hocalar ailesinin üyelerine verilmesinin nedeni onları kontrol edebilmek içindir. Öte yandan Shaw, her sabah tüm memurların Yakub Beg'e saygılarını sunduklarını, Yakub Beg'in de sorunlar hakkında onları dinlediğini belirtir. Daha sonra ise dışarı çıkarak halkın şikâyetlerini ve dertleriyle ilgilendiğini kaydeder (s. 467).

Yakub Beg döneminde Doğu Türkistan'da halkın angarya işlerde çalıştırılmadığını, daha önce var olan kölelik sisteminin ise kaldırıldığını anlaşılmaktadır (s. 347). Burada köylülerden haraç alınmadığı gibi, onların yaptıkları hizmetlerin parasının da ödendiği (s. 469), yine bütün hükümet işleri, evlerin inşası, kanalların kazılması gibi görev ve işlerin askerler tarafından yerine getirildiğini öğrenilmektedir.

Yakub Beg, esir olarak aldıkları bazı kişilere zorla kendi ordusunda görev vermektedir. Bu durumda Kaşgar'da çok sayıda insanın olduğu ifade edilir (s. 272). Buna karşın Yakub Beg'in ordusunda görev alan esirlerin bazılarının durumlarından memnun olmadığı, hatta kaçmak için Kaşgar'da bir isyan çıkarmayı dahi düşündükleri, bu kişilerden birinin Shaw ile yaptığı konuşmasından anlaşılmaktadır. Esirlerden bazıları ise hâllerinden memnundur, özellikle Atalık Gazi'nin kötülenmesinden ve diğer komşu hanlıklarının onun gücünün yükselmesinden rahatsız oldukları ve kıskandıkları söylenmektedir (s. 323).

4.2.2. DEMOGRAFİK BAKIMDAN DEĞERLENDİRME

Türklerin ana yurdu olan Türkistan'ın doğusu tarih boyunca çeşitli Türk devlet ve topluluklarına ev sahipliği yapmıştır. Doğu Türkistan'ın ilk dönemleri ile

ilgili yazılı kaynakların kısıtlı olması ve yapılan arkeolojik kazıların da yetersiz olması nedeniyle bölge ile ilgili bilgiler daha çok farklı devletlerin kaynaklarıyla sınırlıdır. Ancak bu durum bölge ile başka bir problemi oraya koymaktadır. O da Doğu Türkistan'ın ilk yerleşimcileri ve bölgede yaşayan toplulukları kendi açılarından değerlendirmelerine ve farklı isimler altında anmalarına sebep olmasıdır.

Shaw da iki yıl süren seyahati sırasında Doğu Türkistan'ın siyasal, sosyal, ekonomik ve coğrafi özelliklerinin yanında; Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukları, bu toplulukların kökenleri, fiziki görünümleri ve konuştukları dilleri, gündelik ve dini yaşantıları, eğitim durumları, hatta kişilik yapıları hakkındaki gözlemlerini ve görüşlerini eserinde ele almıştır.

Shaw, özelde Doğu Türkistan, genelde ise Türkistan'da yaşayan toplulukları, daha önce de belirttiğimiz gibi, Ariler (Tacikler)⁴⁹⁸ ve Türkler (Tatar)⁴⁹⁹ olmak üzere iki ırka ayırmış, bu iki ana unsurun yanında Tibetliler, Kalmuklar, Tunganlar ve Tarancıları da bölgede yaşayan topluluklar arasında göstermiştir. Yine bu toplulukları yerleşik ve göçebe olanlar şeklinde iki sınıfa tabi tutmuştur. Yazar, Arileri (Tacikler) Doğu Türkistan'ın yerleşik topluluğu olarak belirtirken Türkleri (Tatar), bünyesindeki çeşitli kabileler bakımından yerleşik olanlar, göçebe olanlar, hatta yarı göçebe olanlar şeklinde tasnif etmiştir.

Shaw'a göre yerleşik olanların başında Ariler (Tacikler/Sartlar) ve Türk kabilelerinden biri olan Özbekler gelmektedir (s. 25). Seyahatnamedeki verilere göre Türkistan'da Buhara ve Sir Derya'ya kadar uzanan yerlerde bu iki topluluğun yoğunluğu dikkat çekmektedir. Özellikle Ariler (Tacikler) arasında çiftçi, esnaf, tüccar, şair, yazar vd. meslek gruplarının varlığından bahsetmektedir. Buna karşın

⁴⁹⁸ Shaw temelde Ari ifadesini kullanmakla birlikte bu ifadenin yerine ya da bu ifadeyle birlikte Sart, Tacik, ifadelerini de kullanmıştır

⁴⁹⁹ Tatar sözü, gerek Türkler gerekse Moğollar arasında eskiden beri bir boy adı olarak kullanılmaktaydı. Moğollardaki Tatarlarla Türk boyu olan Tatarlar aynı değildir. Moğol olan Tatarlar 1202 tarihinde Dalan-Nemürges savaşında Cengiz Han tarafından mağlup edilerek parçalanmış ve bütün halk da diğer boylar arasında dağıtılmıştır. Bu şekilde Tatar boyu ortadan kalkmakla beraber bu isim yabancılar tarafından bazen Moğol bazen de Türk anlamında kullanılmaya devam etmiştir. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 65 vd. Orhon Yazıtlarında yer alan "Tatar" topluluk adını ise bazı tarihçiler Moğol, bazıları da Türk menşeli olarak kabul etmiştir. Buna karşın Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lugat'it-Türk* adlı eserinde geçen Tatarların bir Türk boyu olduğu kesindir. Tufan, **Cengiz Han**, s. 23-24.

Hokand Hanlığı ve Sir Derya'nın gerisinde Türk (Tatar) nüfusunun yoğun olduğu ve genelde göçebe bir yaşam sürdüklerini dile getirmektedir (s. 26).

Doğu Türkistan'da yaşayan Tacik ve Türklerin neredeyse tamamının Sünni Müslüman olduklarını belirten Shaw, söz konusu unsurların Osmanlı Halifesinden sonra Buhara Saltanatı'na bağlı olduklarını belirtir. Hatta Shaw, inanç farklılığının olmayışı ve sınıfsal farkların da bulunmamasının -belli bir kabileden olduğunu söylese de- burada bir insanın kökenini takip etmeyi oldukça zorlaştırdığı iddiasında bulunur. Bunun fiziksel olarak da gözlenebileceğine vurgu yapan Shaw, Tacik görünen bir kişinin kendisini Özbek olarak tanıtabildiğini ve hatta burada yaşayan herhangi birinin hem Tacik hem de Özbek görünüşüne sahip olabildiğini ifade eder. Bu duruma en uygun örnek olarak da Yakub Beg'i gösterir. Yakub Beg'in bir Tacik için yanaklarının çok yukarıda, bir Türk için ise sakallarının çok gür olduğunu düşünür (s.16). Shaw'un bu aktarımından, dönem itibariyle Doğu Türkistan'da insanların kendilerini din ve mezhep bağlamında tanımladıkları bilgisine ulaşılmak mümkündür. Toplum yapısı bakımından Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ı da karşılaştıran Shaw, Batı Türkistan'da kabileciliğin önemsendiğini, bir insanın Buharalı ya da Hokandlı olmanın yanında hangi kabileye mensup (Tacik, Özbek ve Kıpçak, vb.) olduklarının önemine (s.14) işaret eder.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Shaw, eserinde Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukları sıralarken bölgenin asli unsurlarını Türk/Tatar ve Ari/Tacik şeklinde ele almıştır. Türk ve Tacik bölünmesini Tatar ve Ari bölünmesi olarak da ifade eder. Fakat Türk ve Tatar ifadeleri arasında net bir ayrıma gitmemiş, birbirlerinin yerine kullanmış; Moğolları ise bu ifadeden ayırmıştır. Shaw, eserinde Türk/Tatar kabilelerini de Özbek, Kırgız, Kıpçak, Türkmen ve Karakalpaklar olarak sıralamıştır (s.25). Shaw, Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukların yerlileri olarak ise Ari⁵⁰⁰ ırkından olanları kabul eder. Ona göre doğudan gelen ve aslen Tatar olan

⁵⁰⁰“Ari İrk”ı Hindistan'dan başlayıp Batı Avrupa'ya kadar olan bölgede yaşayanları tek bir ırk kabul eden ve Hint-Avrupa dillerini konuşan topluluklar için kullanılan bir kavramdır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra batılı bilim insanları tarafından bu toplulukların binlerce yıl önce büyük bir medeniyet kurduklarını ve bu medeniyeti göçler yoluyla dünyaya yaydıkları iddia edilmiştir. Günümüzde bilimsel olarak geçerliğini yitirmiş olan bu tez, 20. yüzyılın ortalarında Avrupa'da ideolojik olarak Ari ırkının üstünlüğü olarak kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz: James Hutton, **Central Asia: From The Aryan To The Cossack**, Tinsley Bros Yay., London, 1875.

Yüeciler⁵⁰¹, bu bölgeyi istila etmişler, bunun üzerine Kaşgar ve Yarkend'deki yerli Ari nüfusu farklı bölgelere gitmek zorunda kalmıştır (s.23).

Bölgeden kaçan Ari nüfusun bir kısmının Batı Türkistan'a doğru kaydığını ifade eden Shaw, bir kısmının Sarıkol ve Mustag Sıradağlarının arkasına sıkıştığını, bir kısmının da Vahan'ın yüksek vadilerine yerleştiklerini belirtir. Doğu Türkistan'da kalan Arilerin ise doğudan gelen Tatarlar ile karıştıklarını, onlara bazı özelliklerini verdiklerini, Tatarlardan da dillerini aldıklarını kaydederek (s.23-24) buna şaşırılmaması gerektiğini, zira doğu toplumlarında bu tür durumlara sıklıkla rastlandığını ifade eder. Örnek olarak da Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Hazaraları verir. Shaw'a göre; Hazaralar, görünüş olarak Tatar/Türk olmalarına rağmen dilleri Farsçadır (s.24).

Doğu Türkistan'daki Ari ırkının fiziksel özelliklerinden de bahseden Shaw, Yarkend'de yaşayanları oldukça yakışıklı, uzun boylu ve çok zayıf olarak tasvir eder. Ayrıca uzun yüz yapısına, biçimli burunlara ve gür sakallara sahip olduklarını, bu sakalların ise kahverengi ve kırmızımsı bir renkte olduğunu belirtir. Hatta ABD Başkanı Lincol'un portelerinde sergilenen tiplere benzetir (s. 21-22).

Shaw'a göre Türk kabilleri içlerinde en medeni olanlar Özbeklerdir (s.28). Özbeklerin aslında göçebe bir topluluk olduklarına, özellikle daha batıya ve güneye indikçe Ari ırkıyla karıştıklarına ve göçebe özelliklerini kaybettiklerine işaret eder. Shaw, Özbeklerin bu karışmadan dolayı fiziksel olarak da değiştiklerine (s. 29) ve bunun da onları diğer bir Türk topluluğu olan Kırgızlardan ayırdığına inanır (s.15). Özbeklerin nasıl ortaya çıktıkları konusunda da bilgi veren Shaw, Timur'un

⁵⁰¹ Bazı bilim adamları tarafından Yüeciler ve onların devamı kabul edilen Kuşanların, Türk dil ailesine mensup bir lisan konuştukları iddia edilmektedir. Yine bazı tarihçiler de Yüecilerin İrani bir lisan konuştuklarını söylemektedirler. Yüecilerin etnik menşei hususundaki en yaygın görüş ise "Tohar" hipotezidir. Çin kaynaklarında umumiyetle T'u-huo-lo, yani Tohar adıyla bilinen kavim ile Yüeciler arasında genetik bir bağın bulunduğu düşünülmektedir. Mızrak, 'Yüeh-Chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri', s. 376-378.

Toharlar ile aynı kavim olup olmadıkları hususunda kesin bir şey söylenememekle beraber bilim çevrelerince bilhassa Toharlar ile özdeşleştirilen Yüecilerin günümüzde bile Türkler ve Doğu Türkistan'ın eski sakinleri arasındaki bağlantılar hakkında kesin bir yargıya varılamamışken Shaw, bu konudan oldukça emin bir şekilde bahsetmektedir. Fakat bu görüşünü hangi kaynaklara dayandığına dair herhangi bir bilgiye eserinde rastlanmamaktadır.

otobiyografisine dayanarak doğudan gelen bir işgal dalgası sonrasında Catlar ile birlikte Sir Deryanın kuzeyindeki bölgeye yerleştiklerini iddia eder (s.15).

Shaw, Doğu Türkistan'da yaşayan Türk/Tatar topluluklarından biri olduğunu ifade ettiği Kırgızlar hakkında da eserinde oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Kırgızların, göçebelerin temel kütlelerini oluşturduklarını, Kaşgar'ın kuzey sıradağlarında yaşadıklarını belirtir. Yaşadıkları yerleri de Sarıkol, Sanju ve Pamir'in her iki tarafındaki ovalar olarak tarif eder (s. 3). Bu bölgelerdeki Kırgızların temel geçim kaynaklarının hayvancılık olduğu; Kırgızlar arasında diğer Türk topluluklarına göre Türkçe isimlere daha çok rastlanıldığına işaret eden Shaw, bu durumu onların Türk toplulukları arasında İslamiyet'i daha geç tarihlerde kabul etmelerine bağlar (s. 32-33). Shaw'un, Kırgızlar hakkında verdiği dikkat çeken bir bilgi de bu Türk kabilesi arasında suç oranının düşük olduğu, cinayet ve intiharın ise nadiren görüldüğüdür (s. 22). Shaw, Kırgızların fiziksel özellikleri hakkında bilgi verirken onları bodur görüntülü, çekik gözlü, yüksek elmacık kemikli, kalın ve basık burunlu, seyrek tüylü bir topluluk olarak tasvir eder (s. 32).

Shaw'un ele aldığı Türk kabillerden bir diğeri de Kıpçaklardır. Kıpçakların yarı göçebe bir kabile olduğunu belirten yazar, bu özelliklerinin göçebe ve yerleşik Türkler arasında bağlantı oluşturduklarına dikkat çeker (s. 31). Shaw, Kıpçakların özellikle askeri bakımdan çok başarılı olduklarını, Yakub Beg'in askerlerinin büyük kısmının da Kıpçaklara dayandığını kaydeder. Hatta Kırgızlar ile karşılaştırır ve Kıpçakların, Kırgızlardan hem daha cesur hem de daha iyi asker olduklarını ifade eder (s. 32).

Shaw, Türkistan'ın batısında yaşayan Türk topluluklarından Hive Türkmenleri ile Karakalpaklar hakkında da bilgiler verir ancak bu bilgiler oldukça sınırlıdır. Zira Türkmenlerle hiç karşılaşmadığı için sadece duyduklarını aktarır. Özellikle onların at yetiştiriciliğindeki becerilerine, kaliteli Türkmen atlarına vurgu yapar. Türkmenlerle ilgili verdiği bilgilerde dikkat çeken ise Farsça konuştukları ancak Türkçeyi de anladıklarıdır. Karakalpaklarla ilgili olarak da sadece isimlerinin kökenini açıklamıştır (s. 30). Shaw; Karakalpak adının, Doğu Türkistan'da insanların

sıklıkla kullandığı keçe başlıklardan gelmediğini belirterek “belki bu kabile adı daha medeni daha iyi bir ırka ait olmalıdır,” varsayımında bulunur (s. 31).

Doğu Türkistan’a sonradan yerleştirilen kabilelerinden biri olan Tunganlar hakkında da bilgi veren Shaw, Tunganları, doğudan gelen Tatar işgalcilerin Çinli kadınlarla evlenmelerinden meydana gelen karışık bir ırk olarak tanıtır ve fiziksel olarak geniş, güçlü yapıları ve seyrek saçlarıyla Moğollara benzetir. Shaw, Tungan adının Türkçe “kalmak, durmak” anlamındaki “trung” kökünden türediğine inanmaktadır. Ancak bu kelimeye “askeri koloni” anlamını veren araştırmacıların da olduğunu belirtir (s. 35).

Shaw’un seyahatnamesinde sözü geçen bir başka Doğu Türkistan topluluğu da Tanrı Dağları ve Mustag Sıradağları kuzeyinde yaşayan Moğol Kalmuklardır. Shaw, bu topluluğun da Kırgızlar gibi göçebe olduğunu belirtir (s. 34). Tarancılar ise Shaw tarafından daha sonraki dönemlerin yerleşimcileri olarak anlatılır. Onların daha batıdaki evlerinden Mançular tarafından bu bölgelere yerleştirildiklerini, hatta bu durumun Asur kralı tarafından İsraililere de uygulandığını örnek olarak verir (s. 36).

Shaw, Doğu Türkistan’ın yerlileri arasında sayılmayan ama Kaşgar ve Yarkend’de yaşayan Keşmirliler, Müslüman Tibetliler, Badahşanlılar ve Çinlilerden Müslüman olanları da eserine dâhil ederek onlar hakkında da kısıtlı da olsa bilgiler vermekte, mesela bu toplulukların daha çok tarımla ve ticaretle uğraştıklarını belirtmektedir (s.18).

Shaw’un eserinde yer verdiği XIX. yüzyıl Doğu Türkistan toplulukları ve onlar hakkındaki bilgiler, aynı dönemde bölgede bizzat bulunmuş ya da bölge üzerinde çalışmış seyyah ve araştırmacıların eserlerinde de karşımıza çıkmakta ve verdikleri bilgiler büyük ölçüde örtüşmektedir. Mesela Shaw’un, Doğu Türkistan’ın yerli nüfusunun Ariler olduğu görüşü, XIX. yüzyılda bölge hakkında bilgi veren Batılı araştırmacıların neredeyse tamamında kabul görmüştür.⁵⁰² Yine bu toplulukların dilleri, kültürleri, geçim kaynaklar vs. konularında verdiği bilgiler de

⁵⁰²Aurel Stein, Doğu Türkistan’da yaşayan toplulukları aktarırken bölgenin asıl yerli unsurunun Ari kaynaklı bir topluluk olduğunu ilk kez Shaw tarafından kaydedildiğinin altını çizer. Stein, **Ancient Khoten**, s. 25. Boulger da Shaw’a dayanarak bölgenin yerli unsurunun Ariler olduğunu dile getirir⁵⁰² ve bu görüşün genel olarak kabul edildiğini söyler. Boulger, **The Life Yakoob Beg**, s.16.

benzerlik göstermektedir. Ancak Shaw'un bölgede yaşayan topluluklara Oryantalist bir bakış açısıyla yaklaştığı, tespitlerini yaparken daha çok kendi gözlemlerine ve bilgilerine dayanarak bilimsel bir kaygı taşımadığını göz önünde tutmak gerekir. Hepsinden önemlisi de XIX. yüzyılın İngiltere ve Batılılar açısından sömürge faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir dönem olması bakımından; Shaw'un özellikle Doğu Türkistan'daki toplulukların sınıflandırılması, etimolojisi ve menşesine dair verdiği bilgilere ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirmektedir.

4.2.3. COĞRAFİ BAKIMDAN DEĞERLENDİRME

Shaw eserinde birçok alanda olduğu gibi Doğu Türkistan'ın coğrafi özellikleri hakkında da bilgiler vermektedir. Özellikle yolculuğu boyunca Ladak'tan Doğu Türkistan'a ulaşan güzergâhlar üzerinde durduğu görülmektedir. Yine bölgenin dağları ve geçitleri, akarsuları ve bu akarsuların üzerindeki köprüler, iklim ve bitki örtüsü, şehirlerin nüfusları, sur ve kale ölçümleri, bölgeden çıkarılan madenler hakkında dikkatli gözlemler yapmış ve bu gözlemlerini eserine yansıtmıştır. Shaw bu bilgileri aktarırken betimleyici ve karşılaştırmalı yöntemler kullanmıştır.

Coğrafi olarak iki bölge arasındaki yüksek sıradağlar nedeniyle güneyden Doğu Türkistan'a ulaşım oldukça zordur; üstelik o yıllarda Doğu Türkistan'a Batılıların girişi neredeyse imkânsız olduğu için bölgeyle ilgili bilgileri yok denecek kadar azdır. Shaw da Batılılar adına bu sorunu çözmeyi amaçlamış ve yolculuğuna başlamadan önce Doğu Türkistan'ın haritasını çizmeyi planlamıştır. Ancak bu girişimin Türkler tarafından şüpheyle karşılaşacağı ve gezisine zarar vereceği düşüncesiyle bu fikrinden vazgeçmiştir (s.17).

Shaw'un yolculuğuna başladığı yer olan Ladak, geçmişte İpek Yolu ticareti güzergâhında yer alan önemli bir noktada bulunmaktaydı. Ladak'ın etrafı dağlarla çevrili olsa da dağlar arasındaki geçitler ticaret için bir kanal görevi görüyordu. XIX. yüzyıl başlarından itibaren üç temel ticaret rotası buradan geçiyordu. Bunlar; Doğuda

Lhasa'nın doğusunda bulunan Tibetgüzergâhı, Keşmir'den güneye doğru güney güzergâhı, Doğu Türkistan'a giden kuzey ve doğu güzergâhıdır.⁵⁰³

Doğu Türkistan ve Ladak arasındaki genel güzergâh ise Ladak ve Yarkend arasındaki eski kervan yolu olan Karakurum geçidiydi. Bu güzergâh aynı zamanda iki bölge arasındaki temel ticaret güzergâhıydı.⁵⁰⁴ Ancak Shaw, Doğu Türkistan'a giderken bu güzergâhı takip etmemiş farklı bir güzergâh izlemiştir. Shaw'un takip ettiği Chang Chenmo güzergâhı o tarihlerde tam olarak bilinmemekle birlikte bir noktaya kadar Dr. Cayley tarafından araştırılmış ve kendisi Karakaş Nehri'ne kadar gitmiştir (s. 64, 70). Shaw da gidiş yolu olarak bu güzergâhı takip ederek Yarked'e ulaşmıştır. Shaw, dönem itibariyle pek bilinmeyen bir güzergâhı neden kullandığını; "kuzeye giden en kolay yolu keşfetmek ve değişik vadilerin girişlerini araştırmak için"(s. 83) diyerek açıklamış ve "eski ve daha zor bir yolu hariçte bırakarak Hindistan'dan Yarkend'e doğrudan giden yeni güzergâhtan yolumuza devam ettik" (s.72), ifadelerini kullanmıştır. Shaw'un kullandığı güzergâh hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklardan biri olan Dr. Cayley'in 13 Ocak 1868 ve 20 Ekim 1870 tarihli raporunda Doğu Türkistan'a giden en iyi güzergâh olarak bu güzergâh(Chang Chenmogüzergâhı) olduğu bilgisi yer almaktadır. Cayley, güzergâhın Karakurum güzergâhıyla aynı uzunlukta olduğu, ancak her açıdan Karakurum güzergâhından daha iyi olduğunu belirtmiştir. Shaw ise tüccarların bu rotayı kullanmakta istekli olduklarını ancak (s. 72)Ladaklı yetkililerden korktukları için bu güzergâhı kullanmaktan çekindiklerini belirtmiştir. Yine bu raporda gelecek yıl bu güzergâhıkullanılacağı yönünde ümitli oldukları ifade edilmektedir.⁵⁰⁵ Shaw dönüş yolunda ise Chang Chenmo güzergâhı yerine Karakurum geçidini kullanarak Ladak'a geri dönmüştür. Shaw'un Doğu Türkistan'a gidiş ve geri dönüş güzergâhı Shaw'un verdiği bilgiler doğrultusunda askeri birlik tarafından haritalandırılmıştır.

⁵⁰³ Jaqueline H. Fewkes, **Trade at the Crossroads Continents: Northern India's Ladakh Region**, University Museum of the University of Pennsylvania, 2006, s. 21.

⁵⁰⁴ Francis E. Younghusband, **The Heart of a Continent: A Narrative of Travels in Manchuria, Across the Gobi Desert, Through the Himalayas, the Pamirs and Chitral, 1884-94**, New York, Scribner, 1896, s. 225.

⁵⁰⁵ East India (EasternTurkestan), 29 Temmuz 1868 tarihli Hindistan Ofisi tarafından hazırlanan Belge, s. 19.

Shaw, Mayıs 1868 tarihinde başladığı Doğu Türkistan yolculuğuna Bara Lâcha Geçidi, Durgu/Durbuk, Tangtse, Chagra, Masimik Geçidi, Chang Chenmo, Lingzee-tang, Lak-zung, Tarldatt güzergâhını takip ederek Şedullah'tan Doğu Türkistan'a giriş yapmıştır. Şedullah'tan Sanju Geçidi ve Sanju, Guma, Kostak, Ui-Taghruk, Bora, Beşarik, Kargılık, Poskam, Yekşembe, Otance, Yarkend, Gökribat, Aklangar, Kızıl, Toblok, Yeni Hisar ve Yepçang'ı takip ederek Kaşgar'a ulaşmıştır. Shaw, dönüş yolunda ise Sanju'ya kadar aynı güzergâhı takip etmiş, Sanju'dan Kızıl Akhil, Poske, Mezar, Tam, Tadlek, KiçikYelâk, Grim Dewam, Pilataghuch, Şedullah, Souget, Chibra, Akdağ, Melikşah ve Karakurum Geçidi'ne ulaşıp devamında da yukarıda belirtildiği gibi tüccarların kullandığı genel güzergâhı takip ederek Leh'e geri dönmüştür.

Geçtiği güzergâhlardaki yerleri fazla detaya girmeden, genel hatlarıyla anlatan Shaw'un Doğu Türkistan'da ilgisini çeken coğrafi unsurlardan başlıcaları akarsular ve bu akarsuların üzerindeki köprülerdir. Shaw, yolculuğu boyunca geçtiği bölgelerdeki akarsuların uzunlukları, genişlikleri, kaynakları; bu akarsuların üstünde kurulan köprüler hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Bunun yanında bölgenin yüksekliğine ve yeryüzü şekillerine, iklimine, bölgede yaşayan veya yetiştirilen hayvanlara değinmiştir. En fazla dikkatini iki hörgüçlü Asya develeri (s. 158), küçük bir antilop olan "kik"(s. 169), ve 'Berkut' denilen siyah bir kartal çekmiştir (s.158).

Shaw'un ilgi alanlarından biri de Doğu Türkistan'da çıkarılan yer altı zenginlikleridir. Kızıl bölgesinden geçerken demir madenini incelemiş ve buradan elde edilen demirin Hindistan'ın yüksek tepelerinden çıkarılan demirle eşdeğerde olduğu tespitini yapmıştır (s. 253). Özellikle ilgilendiği maden Karakaş Nehri'nden ve Kunlun dağlarının tepesinden elde edilen ve Doğu Türkistan'ın en değerli madeni olarak belirttiği ve bölgede "su taşı" adı verilen yeşim taşıdır (s. 473). Bunların dışında Doğu Türkistan'da bakır madeninin Aksu sınırlarında (s.575), demir madeninin Yarkend'in batısındaki Kızıl Dağlarında, kurşunun Yenihisar ve Sarıkol vadisinde, altının ise Hoten'den (s. 476) çıkarıldığını belirtmiştir.

Doğu Türkistan'ın iklim özellikleri de Shaw'un ilgisini çeken konulardan biridir. Bilindiği gibi şiddetli karasal iklimin görüldüğü Doğu Türkistan'a yazın çok sıcak, kışın ise çok soğuk hava hâkimdir. Shaw'un notlarının birçok yerinde Doğu Türkistan'daki iklimin soğukluğuna dair anekdotlar yer alır. Yarkend'e bulunduğu 1 Ocak 1869 Cuma tarihinde "Burada hava mevsime göre oldukça açık ve güzel. Bugün havanın ortalama sıcaklığı 15 fahrenheittir. Su, yerle temas ettiğinde donuyor ve tüm yiyecekler taş gibi sert oluyor", tespitini yapmıştır (s. 224). Shaw, Doğu Türkistan'da yağmurun seyrek yağdığını ve bu nedenle sulamanın kanallar vasıtasıyla yapıldığını, hatta belki de bu yüzden bölgede sulama tekniğinin oldukça gelişmiş olduğunu notlarına ilave etmiştir (s. 156).

Shaw'un Yarkend'deki hava durumunu gözlemlemek için termometre kurması ise bize göre hayli ilginç bir bilgidir. Shaw, Kraliyet Coğrafya Toplumu'nun önerdiği şekilde Yarkend'in günlük hava ölçümlerini almak için böyle bir düzeneği yaptığı bilgisini notlarında vermektedir (s. 201).

Doğu Türkistan'ın güney bölgeleriyle ulaşımı coğrafi bakımdan oldukça zordur. Güneyinde yükselen Kunlun ve Pamir Dağları, Doğu Türkistan'ı güney bölgelerden ayıran doğal bir sınır oluşturarak ulaşımı zorlaştırır, bu yüzden bölgede ulaşım ancak çeşitli geçitler aracılığıyla sağlanır. Bu sıradağlar aynı zamanda Doğu Türkistan'ın güneyinde doğal bir sur görevi de görür. Shaw da bu konuyla ilgili olarak; doğuda herhangi bir ulusun güvenliğini sağlamak için coğrafi olarak kapalı yaşamasının, güvenliğin ilk şartı olarak kabul ettikleri tespitini yapmıştır (s. 17).

Shaw, Ladak'tan başladığı yolculuğuna Kaşgar'a kadar devam etmiştir. Yaklaşık iki yıl süren bu yolculuk esnasında konakladığı ve geçtiği şehirler hakkında gözlemler yapmış, geçtiği köy ve şehirlerin isimlerini tarihleriyle birlikte not etmiştir. Bu şehirlerden Yarkend ve Kaşgar'da özellikle kale ve surların boyutlarına ilgi göstermiş, Kaşgar'da kendisi gözlem altında tutulmuş ve eski şehre girememiş olsa da hizmetindeki insanlar vasıtasıyla bu sur ve kalelerin ölçümlerine ulaşabilmiştir. Yarkend'de ise daha serbest olduğu için kısmen de olsa ölçümleri bizzat kendisi yapmıştır.

Shaw'un şehir ve kasabaların nüfuslarını belirlemek için oldukça pratik yöntemlere başvurduğu görülür. Bu yöntemlerden biri eserin **462. sayfasında** görülmektedir. Kendisinin hareketleri gözetim altında olduğu için uşaklarını görevlendiren Shaw, önce Yarkend'in tahmini alanını belirlemiş, sonra şehirdeki evleri hesaplayarak Yarkend'in yaklaşık nüfusunu hesaplamıştır. Onun tahminlerine göre Yarkend'de yaklaşık yirmi beş bin ev ve en az seksen bin nüfus vardır. Kaşgar'ın nüfusunun ise Yarkend'den daha fazla olduğunu belirten (**s. 462**) Shaw, hem Yarkend hem de Kaşgar'ın etrafının otuz kırk fit yüksekliğindeki duvarlarla çevrildiğini de notlarına eklemiştir.

Shaw, Doğu Türkistan'daki şehirlerin nüfus açısından kalabalık, buna karşın bakımlı, ekonomik bakımdan rahat, meyve bahçeleriyle dolu, sosyal açıdan da hayli canlı olduklarının altını çizmiştir. Seyyah, Doğu Türkistan'daki Kargılık gibi bazı şehirleri kendi ülkesi ve Tibet'teki bazı şehirlerle karşılaştırmıştır. Buraların özellikle kendi ülkesindeki şehirlere benzediğini, Tibet'tekilere göre ise ekonomik olarak refah seviyesinin daha yüksek olduğunu belirtmiştir (**s.157**). Kasabaların sokakları ya da çarşıları on ila on beş metre genişliğindedir ve birçoğu güneş ışınlarına karşı, koruma amacıyla çatılıdır. Farklı çarşılar, farklı mallara tahsis edilmiş, isimlerini de onlardan almışlardır. Bölgenin iklimin kurak olması nedeniyle şehir ve kasabaların su ihtiyacı kanallar vasıtasıyla karşılanmaktadır. Şehirlerin nüfusları hakkında net bilgi vermenin mümkün olmadığını kaydeden Shaw, belli zamanlarda yabancıların gelmesiyle nüfusun farklılık gösterdiğini belirtir (**s. 463**).

Doğu Türkistan'da meydana gelen şiddetli depremlere Shaw'un da şahit olduğunu görülür, özellikle Yepçang'da meydana geldiği anlaşılan depremin şiddetinin oldukça yüksek olduğu ve artçı sarsıntıları kendisi Kaşgar'da olmasına rağmen hissettiğini ve söz konusu artçıların sekiz ay kadar sürdüğünü ifade eder (**s. 473**).

Shaw'un Doğu Türkistan'ın coğrafyası hakkında verdiği bilgilere bakılırsa her ne kadar kendisinin tüccar olduğunu iddia etse de bir haritacı-coğrafyacı kadar bilgi sahibi olduğu açıktır. Özellikle yolculuğu sonrasında verdiği bilgiler doğrultusunda çizilen harita ve Ladak'tan Doğu Türkistan'a gidişte tüccarların

genellikle kullandıkları Karakurum güzergâhı yerine farklı bir yolu tercih etmesi, bu seyahati sadece ticaret yapmak için gerçekleştirmediğini göstermektedir.

Shaw'un yolculuğu boyunca dikkat çeken bir diğer unsur oldukça zorlu bir coğrafya ve çeşitli tehlikelerle dolu seyahatini, hem giderken hem de dönerken neredeyse hiçbir zorlukla karşılaşmadan tamamlaması; karşılaştığı güçlüklerle de oldukça iyi başa çıkabilmesi ve buna karşı etkili tedbirler alabilmesidir.

4.2.4. TİCARETEKONOMİK BAKIMDAN DEĞERLENDİRME

Coğrafi konumu nedeniyle Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Doğu Türkistan, ekonomik bakımdan oldukça önemli bir kavşak noktasıdır. Bölge, ticari bakımdan tarih boyunca olduğu gibi Shaw'un seyahat ettiği XIX. yüzyılda da önemini korumuştur. Shaw, bir tüccar kimliğiyle yaptığı seyahati sırasında bölgenin birçok özelliğinin yanında ekonomik şartlarına da ilgi göstermiş ve bunun sonucunda edindiği bilgileri, özellikle eserinin son bölümünde ele almıştır. Ancak kendi söylemiyle bir tüccar kimliği taşıyan ve Doğu Türkistan'a seyahatinin amacı iki bölge arasında ticareti başlatmak olan Shaw'un, bölgenin ekonomisiyle ilgili verdiği bilgilerin oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Shaw'un verdiği bu konu hakkındaki bilgilerin A. N. Kuropatkin'in 1876 yılında Doğu Türkistan'a yaptığı seyahat sırasında edindiği izlenimlerini aktardığı eseriyle kıyaslandığında yetersizliği daha açık hâle gelmektedir. Bu duruma kendisinin hem Yarkend hem de Kaşgar'da sıkı denetim altında tutulması sebep olarak görülebilir. Yine de eserinde Doğu Türkistan'ın ekonomisiyle ilgili olarak ithal ve ihraç edilen ürünler, bölgedeki çarşı ve pazarlar, alınan vergiler, kullanılan para birimleri, bölgede çıkartılan madenler gibi hususlarda bilgiler vermiştir.

Şehir, kasaba ve köy coğrafyası içinde yer alan çarşı ve pazarlar buralardaki ekonomik faaliyetlerin yapıldığı önemli alanlardır. Doğu Türkistan'da da çarşı ve pazarlar halkın ihtiyaçlarını gidermek konusunda oldukça etkili ticari mekânlardır. Shaw da eserinde uğradığı şehir, kasaba ve köylerdeki bu alanlarla ilgili gözlemlerinde edindiği izlenimleri aktarmıştır. Ona göre çarşı ve pazarlarda

rastladıkları hali-vakti yerinde insanlardır. Ülkedeki pazarların genelde haftada bir gün kurulduğu, bu pazarların oldukça canlı ve pazarlarda pazarlık usulünün yaygın olduğu, pazarlık yapılmadan alım satım yapılmadığına dair tespitlerini aktarmıştır. Shaw'un "Kargılık'ta alışveriş yapmak için çoğunluğu at üstünde olmak üzere bazıları kümes hayvanlarını, yumurta dolu sepetlerini, koyun ve sığırlarını; bazıları da pamuk gibi tarlasında ürettikleri ürünleri eşeklerine yükleyerek buraya akın ediyorlardı. Çok sayıda güzel atın, alıcı bulmak için bu pazara getirildiklerini gördüm", ifadeleri ülkede kurulan pazarların canlılıkları hakkında gözlemlerini ortaya koymaktadır (s.156).

Shaw'un çay tüccarı olması nedeniyle ilgilendiği ürünlerin başında çay gelmektedir. Buradaki çay fiyatları, kullanılan çeşitler, kullanım miktarları vs. hakkında araştırmalar yapmış ve bu ürünü satmak için teşebbüslerde bulunmuştur. Çayın Doğu Türkistan'da tüketilen içeceklerin başında geldiğini, Türklerin çok fazla çay içtiklerini, "bir demliği bir günde tüketmeyen Türk yoktur", ifadesiyle anlatmıştır (s. 297). Shaw ayrıca Türklerin kalıp, yani sıkıştırılmış çayları sevmediklerini belirtmektedir. Eskiden Doğu Türkistan'ın çay ihtiyacı Çin'in çeşitli yerlerinden getirilen çaylar ile karşılandığından Yakub Beg'in bu ülkeyle ticareti kesmesi⁵⁰⁶ neticesinde çay fiyatları yükselmiştir (s. 294). Shaw, bu durumu kendisi için bir fırsat olarak değerlendirmeye çalışmış ve Hint çayını Doğu Türkistan'a satabilmek için bölgenin ileri gelen tüccar ve devlet adamlarıyla görüşmeler yapmıştır.

XIX. yüzyılın ortasından itibaren Rusların Türkistan'da ilerlemesi ve Hokand Hanlığı'nı işgal etmesi, bu devletin Doğu Türkistan sınırlarına dayanmasına sebep olmuştur. Bu durum İngilizleri endişelendirmiş, bunu engellemek için Doğu Türkistan'ı tampon bir devlet olarak görmüşler; bu yüzden de bölgedeki siyasi etkinliklerini genişletmek ve Rus ilerleyişini durdurmak için Doğu Türkistan'a hâkim olan Yakub Beg'le ticari ilişkiler kurarak dostluğa dayalı bir ittifak kurma yoluna gitmişlerdir.

⁵⁰⁶ Wusiman, A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri, s. 73.

Shaw'un eserinde ticari dostluğu kurmak için İngilizlerin attığı adımlar hakkında bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu konuda atılan adımların en önemlilerinden biri şüphesiz kontrolleri altındaki Keşmir Mihracesi yönetimindeki topraklarda Türk tüccarlara karşı uygulanan vergi oranlarının düşürülmesidir (s.13). Hatta uygulamada ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırmak için üst düzeyde gözlemci bile atanmışlardır.⁵⁰⁷ Shaw'un konuyla ilgili verdiği bir başka bilgi ise İngiliz Hükümeti adına görev yapan Forsyth tarafından bilhassa Yarkend'den Kangra'ya gelecek Türk tüccarları çekmek için Kangra vadisindeki Palampur'da yılda bir düzenlenecek olan ticari fuarın düzenlemesi ile alakalıdır. Böylece Türkistan'dan gelen tüccarlar bu fuarda Hindistan'ın ovalarından gelen tüccarlarla tanışabilecek ve ticari ilişkileri geliştirebileceklerdir. Shaw da Forsyth ile aynı fikirde olmalı ki, Yarkend ve Kaşgar'daki yerli tüccarlarla yaptığı görüşmelerde bu tüccarları Palampur Fuarı'na yönlendirdiği görülmektedir (s. 400).

Doğu Türkistan'ın en çok ithal ve ihraç ettiği ürünler üzerinde de duran Shaw, ülkede en fazla çıkarılan maden, üretilen ipek ve yetiştirilen atların ihraç edildiğini, ithal ürünlerin başında ise çayın geldiğine vurgu yapmıştır (s.167). İhraç ürünleri içinde başta gelen altının devletin tekelinde olduğunun altını çizmiştir (s. 387). Kendisinin en fazla ilgisini çeken ticari ürünlerin başında ise burada yapılan mumlar ve kükürten yapılan kibritler gelmektedir. Bunların yapımlarını ve kalitelerini incelemiş özellikleri hakkında bilgiler vermiştir (s. 272-3).

Shaw'un yukarıdaki bilgilerinden çıkarıldığı gibi Doğu Türkistan'da kullanılan para birimlerinin yanında Çin para birimlerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu para birimleri Tenge, Pul (Karapul), Tilla, Kuruş ve Yambu'dur. Ancak Shaw Doğu Türkistan'da yapılan alışverişin neredeyse tamamında para kullanılmadığını, takas yoluyla yapıldığını belirtir (s. 465).

Doğu Türkistan'da alınan vergilerin Türkistan'daki diğer Hanlıklardakilerle benzer özellikler gösterdiğini not eden Shaw, Devlet'te çiftçilerin ürünlerinden onda bir oranında vergi⁵⁰⁸ alındığını belirtir. Bu vergileri serkarlar ve tahsildarların

⁵⁰⁷ Bu gözlemci daha öncede adı geçen Henry Cayley'dir.

⁵⁰⁸ Haraç vergisi.

topladıkları, iç ticaret ve üretimde ise vergi alınmadığı, ancak ülkeye giren sığır ve diğer bütün ürünlerden kırkta bir oranında gümrük vergisi alındığını aktarır (s. 472). Shaw'un eserinde yer vermediği, ancak Kuropatkin'in eserinde değindiği vergi türlerinden biri Tanap⁵⁰⁹, diğeri Zekât'tır.⁵¹⁰ Kuropatkin bunların dışında dolaylı olarak da vergilerin alındığından bahsetmektedir.⁵¹¹

Tarihin en eski devirlerinden itibaren devam edegelmiş olan köleliğin kökenleri oldukça eskiye dayanmaktadır.⁵¹² Tarih boyunca bütün dünyada önemli bir yer edinen kölelik Türk toplum hayatında da bazen yer almıştır. İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra da sosyal ve iktisadi sebepler nedeniyle kölelik kaldırılmamıştır.⁵¹³ İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde kurulan köle pazarları ise ülkelerin ekonomilerine ciddi oranda gelir sağlayan köle ticaretinin düzenli işlemesine yol açmıştır.⁵¹⁴ Türkistan Hanlıkları'nda da önemli bir faaliyet olan köle ticareti gerek ekonomik hayat, gerekse toplumsal hayatta varlığını uzun yıllar sürdürmüştür. Köleler, özellikle toprağın işlenmesinde, ev hizmetçiliği, tamircilik, bekçilik gibi farklı işlerde ön plana çıkmışlardır.⁵¹⁵ Shaw, Doğu Türkistan'da yapılan köle ticaretinin Yakub Beg tarafından kaldırılarak, köle pazarlarında yetişkin kadın ve erkeklerin satımını yasaklandığını, ancak bazı evlerde çalışmak üzere kölelerin hala var olduğunu belirtir (s.347). Kölelik ilk olarak Danimarka'da, 1807 yılında İngiltere'de, arkasından 1847 yılında Osmanlı Devleti'nde kaldırılmıştır. Shaw'un verdiği bilgilerden Doğu Türkistan'daki köleliğin kaldırıldığı tarihler ile karşılaştırıldığında Yakub Beg'in kölelik kurumunu ilk kaldıran hükümdarlardan biri olduğu yargısına varabiliriz.

⁵⁰⁹ Üreticilerin sebze tarlaları, ekilmiş yerler, pamuk tarlası, yoncalık ve meyve bahçesi için ödemesi gereken vergidir. Kuropatkini s.43.

⁵¹⁰ Hayvanlar ve ticari ürünler için ödenmesi gereken vergidir. Zekâtın ödeme oranı ise % 2,5 dir. Kuropatkini s.43.

⁵¹¹ Geniş bilgi için bkz: Wusiman, A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri, s.41 vd.

⁵¹² M.Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", TDVİslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.26, 2002, s.237.

⁵¹³ İsmail Parlatur, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", **Belleten**, C. XLVII, T.T.K. Basımevi, Ankara 1984, s. 805.

⁵¹⁴ Seda Vurgun Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Türkistan'da Kölelik, Çapul ve Yağma", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XIV/1 (Yaz 2014), s.179-196, s. 193.

⁵¹⁵ Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 2016 15(3):971-986, s. 971.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Shaw bir tüccar olarak Doğu Türkistan'a seyahat ettiğini eserinin birçok yerinde ısrarla vurgulamıştır. Ancak seyahati sırasında ilgilendiği konuların başında ticaretin gelmediği görülmektedir. Doğu Türkistan'ın ticareti hakkında verdiği bilgilerin Hayward, Kuropatkin gibi bölgeye seyahat eden seyyahların verdikleri bilgilerle kıyaslandığında oldukça yetersizdir.

Yine Shaw'un verdiği bilgilere bakarak Yakub Beg'in ekonomik alanda ticareti geliştirmek için çeşitli adımlar attığı görülmektedir. Devlette ekonomik düzenlemelerde genelde İslam gelenekleri ve diğer Türk hanlıklarda uygulana uygulamaları dikkate alındığı ancak, Çin'deki uygulamaların bazılarının hala devam ettiği görülmektedir.

Sahw'un verdiği bilgilerde Yakub Beg döneminde devlette canlı bir ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirdiği ve halkın refah seviyesinin oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma ülkede yaşayan insanların da fark ettikleri konusunda bilgilere ulaşılabilmektedir.

4.2.5. DİĞER HUSULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yeme içme gibi Türkistan'daki diğer gelenek ve görenekler Shaw tarafından ele alınmış ve eserinde bu konu hakkında bilgiler vermiştir. Din ve inanışlar ile coğrafi özellikler beslenme kültürünü etkileyen önemli unsurların başında gelmektedir. Shaw da bölgedeki yemek kültürü ve türleri hakkında bilgiler verirken bu konulara değinmiştir. Shaw'ın eserinde bu konu ile alakalı hususların başında Türklerde kurulmuş sofraya anlamına gelen dastarhanlar gelmektedir. Doğu Türkistan'da kaldığı süre içinde neredeyse uğradığı her yerde kendisinin önüne dastarhanlar konulduğunu, bu dastarhanlarda özellikle ekmeğe, pilav, çorba ve çeşitli meyvelerin ve etli yemeklerin ikram edildiğini belirtir. Dastarhan kültürünün bir gelenek olduğunu vurgular (s.138).

Shaw sadece dastarhanlar hakkında bilgi vermekle kalmamış aynı zamanda bölgede yenilen yemek türleri, yetişen meyvelere dair de malumat sunmuştur. Ayrıca yemeklerin isimlerinden sunumuna ve yemeklerin tüketim tarzına, sofraya araç gereçlerinden yemeklerin servis edilme şekillerine kadar izahatlar vermiştir. (s.139).

Shaw, bölgede tüketilen yiyeceklerin başında gelen ekmekler ve çeşitleri hakkında açıklamalar yapmış ve bu ekmeklerin her sofrada servis edildiğini ifade etmiştir. Shaw Nan adı verilen bu ekmeklerin farklı yapılış şekilleri ve büyüklükleri hakkında da bilgiler verir. Doğu Türkistan'da Türklerin genelde pilav, ekmek, farklı çorba ve hamur işlerinin yanında; et ile başta nar, kavun ve üzüm olmak üzere çeşitli meyva ve yiyecekler tükettiklerieserin birçok sayfasında yer almaktadır. Shaw özellikle at etinin burada üst tabaka zengin kesim tarafından tüketildiğini belirtir (s. 396).

Shaw bölgedeki yeme kültürü konusunda oldukça şaşırdığı durumlarla karşılaşmış ve bunları eserinde yansıtmıştır. Onun en çok şaşırdığı şeylerden biri de sofrada başlangıç olarak meyve sunulması ve daha sonra etli yemeklerin yenmesidir. Shaw Türklerin çatal bıçak ve kaşık kullanmadıklarını yemeği elleriyle yediklerinden bahseder. Ancak Shaw'a göre Türkler elleriyle yemek yemelerine rağmen oldukça temizlerdir ve oldukça maharetli bir şekilde yemek yemekteler. Ayrıca Türklerin oldukça iştahlı olduklarının altını çizer. Shaw'u hayrete düşüren başka bir hadise ise işkence olarak aktardığı Türklerin bağdaş kurarak sofraya oturmalarıdır. Shaw diğer seyyahlar gibi Türklerin misafirlerine çok özen gösterdiklerini ve onlara her fırsatta ziyafet verdiklerinin de altını çizer (s.137).

Doğu Türkistan mutfağında genellikle pilav, çorba, et, çeşitli meyvelerin olduğunu belirtir. Shaw, sofrada adı verilen muşamba bir örtü serildiğini, bu örtünün üzerine pilav ve et yerleştirildiğini ve ekmeğin parçalara bölünerek herkese dağıtıldığını, sonra sofranın çevresinde terzi usulü bağdaş kurularak oturulduğunu belirtir. Türklerin "Besmele" ile yemeğe başladıklarını ve dua ile bitirdiklerinden bahseder. Shaw'ın sofrayı ve sofrada takımlarının detaylı aktarmadığı görülür. Shaw içecek olarak Türklerin çay içtiklerini ifade eder.

Türkistan'a giden seyyahların çoğunun eserlerinde vurguladıkları konulardan birisi kadınlardır. Shaw da Doğu Türkistan'da en fazla kadınlarla ilgili olarak onların giydikleri kıyafetleri üzerine yoğunlaşmıştır. Shaw'un verdiği bilgilerden Doğu Türkistan'da kadınları toplum içindeki durumuna dair bazı ipuçlarına ulaşabilmekteyiz.

Shaw eserinin bazı yerlerinde Türk kadınlarının güzelliklerine değinmiştir. Yakub Beg'in devletini kurduktan sonra bu devleti koyu İslami kurallara göre yönettiği daha önce belirtilmişti. Bu anlayışa göre kadınlarında sıkı İslami bir yaşam sürdüğü ve kurallara tabi olduğu düşünülmesi doğaldır. Ancak Shaw'un eserinden elde edilen izlenimlere göre kadınlar evlere kapatılmadığı, sosyal hayatın içinde yer aldıkları anlaşılmaktadır. Yarkend'deki dükkânlarda satış yapabilen kadınların erkeklerle rahat iletişim kurabildikleri görülmektedir. Sadece dinin uygulanmasından sorumlu kişilere karşı kadınların biraz dikkatli oldukları anlaşılmaktadır. (s.151-161-192).

Shaw'un eserinden anladığımız kadarıyla Türk kadınlarının taktığı başlıklar, giydiği kıyafetler ve bu kıyafetlerin malzemeleri ile ayakkabıları şu şekildedir: Onların üzerinde belden tutturulmayan ve ayak bileklerine kadar uzanan uzun elbiseler vardı. Bu kadınlar erkekler gibi botlar giymişlerdi ve kulakları, baş ve boyun kısmını kapatan beyaz bir eşarp üzerine benzer bir kürk başlık takmışlardır. (s.151). Kadınlar kışın kürklü bir kenarlıkla bütünüyle çevrilmiş küçük bir porkpie şapkası giyerler. Beyaz bir başörtüsünün üstüne yerleştirilen bu şapkanın iki köşesi omuzlarda dururken bir köşesi arkaya düşerken öndeki alnın üstüne gelir. Kıyafetin geri kalanı üst üste, ayak bileklerine kadar uzanan ve kemersiz uzun elbiselerden oluşur (s. 478). Ancak yaz aylarında elbise daha tuhaftır. En yaygın başlık, kafanın arkasına yerleştirilmiş bir lambanın fanusu gibidir. Genellikle beyazdır, fakat daha zengin sınıflar arasında ipek ya da küresel bir şekilde sertleştirilen sırmalı ipek kumaştan yapılır. Elbiseler genelde Batılı ülkelerde kadınların giydikleri geceliklere benzeyen, yere kadar uzanan sıradan kıyafetlerdir. Zengin aileden gelen kadınların bu tür elbiseleri sadece evde aile arasında giydiklerini ifade eder. Bu kıyafetin altına uçları genellikle nakışlı veya tamamen süslenmiş ve kırmızı renkli malzemeden oluşan bir çift geniş pantolonun uçları görünür.

Ayaklar dizlere kadar ulaştığı anlaşılan yüksek topuklu kırmızı deri çizme ile kapanmıştır. Ancak ayrıcalıklı bir kadın kapıdan dışarı çıktığında, saklanmak için iyi bir yöntemle bu kıyafetin üzerine kolları parmakların uçlarını bile kapayarak, yere kadar inen siyah sırlı bir malzemeden yapılmış uzun bir cüppe giyer. Başlarına taktıkları başörtülerinin ön kısımlarına çeşitli kumaşlarla destekleyerek şekil verirler

(s. 478). Bu kıyafetlerin yapımında genelde pamuk, muslin gibi kumaşları tercih etmektedirler.

Kadınların ziynet eşyaları ise genelde gümüş ve çeşitli taşlardan yapılmış kolye, küpe ve bileziklerden oluştuğunu, Hintli kadınlar gibi burunlarına hızma takmadıklarını belirtir. Shaw, Doğu Türkistan’da kadınların dine aykırı olduğu gerekçesiyle çok süslenmediklerini ve sadeliği tercih ettiklerini, yine de yüzlerine renk vermek amacıyla renkli pamuk kullandıklarını ve saçlarını iki örgü yaparak bu örgülerine hacim vermek için yapay yollara başvurmaktan tereddüt etmediklerini söyler (s. 479).

Shaw, kıyafetlerin dikiminde bölgenin aşırı soğuk iklimi dikkate alındığını dikkat etmiş ve bu kıyafetler sayesinde bölgenin aşırı soğuktan etkilenilmediğini vurgulamıştır. Kendisinin de bunu deneyimlediğini belirtmiştir. Kumaşlarda ipek, pamuk, keçe, patiska (s. 100) ve derinin (s. 105) tercih edildiği ve bu kumaşların canlı renklerden oluşması da ilave etmiştir.

Shaw özellikle Yarkend civarındaki insanların muhabbet meclisi, dost meclisi gibi müzikli ve danslı toplantılar düzenleyerek eğlendiklerini eserin çeşitli bölümlerinde dile getirmektedir. Shaw, özellikle “Temaşa” adı verilen eğlencelerin yıllardan beri bölgede bir gelenek olduğunu, ancak Yakub Beg’in bölgede hâkimiyeti ele geçirmesinden sonra İslamiyet’e uygun olmadığı gerekçesiyle engellendiğini sohbet ettiği kişilerden aktarmıştır (s. 319). Shaw eserinin 170. sayfasında, katıldığı bir eğlence meclisinde erkeklerin yaptığı dans figürlerine hayran kaldığını ifade ederek bu figürleri detaylı bir şekilde anlatmıştır. Bu eğlencelerde daha çok flüt, tef, sitar, gitar, keman, hapsikort ve tamburdan oluşan müzik aletlerinin kullanıldığını belirtir (s. 170).

4.3.DÖNEM BAĞLAMINDA ROBERT SHAW'UN SEYAHATNAMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1757 yılında Doğu Türkistan'ı işgal ederek burada hüküm sürmeye başlayan Mançu yönetimi, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Afyon Savaşları (1839-1842), Taiping (1851-1864) ve Nian (1851-1868) isyanları ile zayıflamış⁵¹⁶, ağır ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum Doğu Türkistan'daki sorunların daha da artmasına sebep olmuştur. Doğu Türkistan'daki Türk ve Tunganların Mançu yönetiminden kurtulmak için 1757'den 1860 yılına kadar Mançu idaresine karşı 42 kez ayaklanmışlar⁵¹⁷, nihayet XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kuçar, Yarkend, Kaşgar ve İli Vadisi'nde bağımsız şehir devletleri kurmayı başarmışlardır.⁵¹⁸ Bu şehir devletleri bölgede tam bir birlik oluşturamasa da 1866 yılında Doğu Türkistan büyük ölçüde bağımsızlığına kavuşmuştur.⁵¹⁹ Yakub Beg bu şehir devletlerine son vererek bölgede birliği sağlamış ve 1867 yılında Kaşgar Devleti'nin temellerini atmıştır.

Kaşgar Devleti'nin kurulması, güneyindeki Hindistan dolayısıyla İngiltere ve kuzeyindeki Rusya'nın dikkatini çekmiş, böylece Doğu Türkistan bu iki devletin Büyük Oyun adı verilen bölgedeki siyasi ve ticari rekabetinde ilgi alanı haline gelmiştir. Bu oyun çerçevesinde İngiltere ve Rusya bölgede nüfuz alanları yaratmak ve Doğu Türkistan pazarını ele geçirmek amacıyla bölgenin siyasi, ekonomik ve stratejik özelliklerine vakıf olmak istemişlerdir. Bunun için de yoğun bir siyasi, askeri ve ekonomik istihbarat faaliyetine başlamışlar, bölgeye çeşitli kimlikler altında donanımlı casuslar göndermişlerdir. Bu casuslar askeri, ekonomik ve toplumsal açıdan ülkelerine bilgi sağlamışlardır.⁵²⁰

Daha önce de belirtildiği gibi Kaşgar Devleti'nin kurulması Mançularla yapmış oldukları ticari anlaşmalarla elde ettikleri kazanımları kaybetme ve bu

⁵¹⁶Tsing Yuan, "Yakub Beg (1820-1877) And The Moslem Rebellion In ChineseTurkestan", **Central AsiaticJournal**, Vol. 6, No. 2 (June 1961), s. 134-167, s. 139. Barış Adıbelli, **Doğu Türkistan**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 27. Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul, Güven Basımevi, 1952, s. 23.s.63

⁵¹⁷ Yalçınkaya, "Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali", s. 31-32.

⁵¹⁸ Çelik, **Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, s. 27 vd.

⁵¹⁹ Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, s.144.

⁵²⁰ Thierry Zarcone, **Yasak kent Buhara (1830-1888)**, Çev. Ali Berktay, İş Bankası Yay., 2013, s. 9.

devletin işgal ettiği Hanlıklara kötü örnek olacağı endişesiyle Rusları rahatsız etmiştir. İngiltere ise hem Ruslara karşı bir tampon devletin kurulmasıyla kuzey sınırlarını güvence altına alacakları hem de bölgenin ticari imkânlarından faydalanabilecekleri düşüncesiyle Yakub Beg'in kurduğu devlete olumlu yaklaşmıştır. Yakub Beg ise iki güçlü komşusuna karşı denge politikası yürütüp bu iki ülkenin rekabetinden faydalanarak devletini korumak istemiştir. Mesela ilk yıllarda özellikle Rusların askeri işgalinden çekindiği için İngilizlerle anlaşma yoluna gitmiştir. Bu nedenle 1868 yılında İngiliz yönetimdeki Pencab'a bir elçi göndermiştir. Bu elçi daha Kaşgar'a dönmeden, tüccar kimliğiyle Robert Shaw Doğu Türkistan seyahati için hazırlıklara başlamıştır.

Kaşgar Devleti'nin, her ne kadar İngilizlerle dostane ilişkiler kurmak istese de özellikle güneyden gelebilecek bir saldırıya karşı tetikte olduğu anlaşılmaktadır. Shaw eserinde bu durumu fark ederek onların endişelerinin yersiz olduğunu, İngilizlerin böyle bir düşüncesi olmadığı yönünde ifadeler kullanmıştır. Özellikle Yarkend Dadha'sı Muhammed Yunus Can'a, "Biz 'Tanrı'nın bu iki ülkeyi dost olsunlar diye yarattığını düşünüyoruz. Bu iki ülke arasına öyle bir sıradağ koymuş ki, birbirimizi kıskanmamız ya da saldırıdan korkmamıza gerek yok ve ihtiyacımız olanların sağlanması için en iyi yol ticarettir", ifadelerini kullanmıştır (s. 189). Başka bir örnekte Shaw, daha önce Keşmir Mihracesi'nin Doğu Türkistan'daki karışıklığı fırsat bilerek Şedullah'ta küçük bir kale inşa ettirmesi hakkında fikirlerini ifade ederken "buranın aslında hiçbir zaman mihraceye ait olmadığını" altını çizmiştir, hatta Keşmir ve Doğu Türkistan sınırının Karakaş Dağları olduğunu ifade etmiştir (s. 107). Shaw, yine İngilizlerin de Şedullah'ta bir kale inşa ettiği söylentileri üzerine, bu konuda endişe edilmemesi, bunun bir yanlış anlama olduğunu ve Keşmir Mihracesi tarafından yapıldığını, bu duruma da Hindistan Valisinin çok kızacağını anlatmıştır (s. 375). Shaw, Kaşgar Devleti'nin sınırları hakkındaki düşüncelerini; "İngiltere'nin çıkarları Atalık Gazi'ninkiyle aynıdır. Himalaya'yı geçmek istemez ve çıkarları dağların kuzeyinde güçlü ve dostça bir gücün varlığına dayanmaktadır. Böyle olduğu takdirde İngiltere her bakımdan kazanacaktır (s. 376)", cümleleriyle dile getirmiştir.

Shaw, kitabının birçok yerinde kendisi aracılığıyla Yakub Beg'in İngilizlere yaklaşmak ve bu ülke ile ilişkileri başlatmak istediğini dile getirmiştir. Yakub Beg bu konuda Shaw'un önerilerini dikkate almış, onun verdiği nasihatler doğrultusunda ilişkileri yürütmeyi tercih etmeye çalışmıştır. Nitekim 14 Nisan 1869 tarihinde gerçekleştirdikleri görüşmede Yakub Beg, İngilizlerle ilişkileri başlatmak için Keşmir mihracesine bir elçi göndermeyi düşünmüş, Shaw'un bu konudaki fikrini öğrenmek istemiştir. Shaw ise cevap olarak İngilizlere haraç ödeyen bir yöneticiye tenezzül edip elçi gönderilmemesi gerektiğini söylemiştir. Yakub Beg'in bu tavsiyeyi dinlediğini Shaw'un eserinden anlıyoruz (s. 372). Yaptıkları başka bir görüşmede Yakub Beg, Shaw'a "Bana vereceğiniz her tavsiyeyi en küçük noktasına kadar takip edeceğim" ifadesini kullanmıştır (s. 359).

Eserdeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Yakub Beg'in İngilizlerin desteğini alarak komşularına karşı daha güçlü olmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim Shaw ile yaptığı bir görüşmede etrafının düşmanlar ve kıskanç güçlerle çevrili olduğunu, bu nedenle de İngilizlerle dostça ilişkiler kurmak istediğini belirtmiştir (s. 374). Sözü edilen düşman ve kıskanç güçler ise Çin ve Rusya'dır. Başka bir görüşme de Yakub Beg, İngiltere Kraliçesi'ni üzerine parladığı her şeyi ısıtan bir güneşe benzetmekte, soğukta olan kendisinin de bu ışıkla ısınmak istediğini dile getirmiştir (s. 357). Hatta ilk görüşmelerinde Yakub Beg'in İngilizlerin niyetinin kötü olmadığını, kendisine karşı onlardan bir zarar gelmeyeceğini anladığını da ifade etmektedir. Yine bu görüşmede Yakub Beg, kendisi ve İngiltere Kraliçesi'ni karşılaştırarak onun yüceliğini övmüş ve kendisinin küçük parmağın ucu olduğunu söylemiştir (s. 355).

Rus temsilci Reintal'in Kaşgar'da bulunduğu sıralarda Shaw'un yaklaşık iki ay burada tutulması ve kendisine resmi bir elçi gibi davranılması da Yakub Beg'in İngilizlerin dostluğunu Ruslara karşı kullanmak istediğini net bir şekilde göstermektedir (s. 327-328). Shaw ise bu yaklaşıma Doğu Türkistan'da böyle bir devletin kurulmasından İngilizlerin oldukça mutlu olduğunu ve iki taraf arasında kurulacak bir dostlukla ortak düşmanları olan Çinlileri bölgeden uzak tutabileceklerini ifade etmiştir. Yine Shaw bu görüşmede "Sizin Müslüman inancınız sizi bağlayan iptir. Sizin şu anki hükümdarlığınızı (sizi) sonsuza kadar birlikte

tutacağına güveniyorum” (s. 197). Shaw, Türkistan’da daha önce üç savaş yaptıkları Çin’in yerine Yakup Beg’in hükümdarlık kurmasından İngilizlerin büyük memnuniyet duyduğunu (s.179) söylemiştir. Başka bir görüşmede de; bölgede Türklere karşı en dostane hislerle yaklaştığımız için ziyaretimin iki ülke arasında bir dostluk ilişkisi kurma vesilesi olabileceğine güvendiğini dile getirmiştir (s. 180).

Shaw’un eserinden İngilizlerle Yakup Beg’in Osmanlılara benzer bir dostluk kurmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim eserin birçok yerinde bu konu gündeme gelmiş ve Osmanlı-İngiliz dostluğuna atıf yapılmıştır. Yarkend Dadha’sı Muhammed Yunus Can, Shaw ile yaptığı ilk görüşmede bu konuyu dile getirerek Osmanlılarla İngilizler arasındaki dostluğu bildiklerini ve Osmanlıların dostunun kendi dostları olduğu belirtmiş, bu nedenle de ülkelerine bir İngiliz’in gelişinden oldukça memnun olduklarını söylemiştir. Dadha, başka bir görüşmede “...ayrıca siz (bizim dini liderimiz olan) Sultan-ı Rum ile arkadaş ve müttefik olduğunuz için biz zaten İngilizlere (karşı) büyük dostluk hissederiz ve bu yüzden bir arkadaş gelip kapımızı çaldığında biz hemen ‘İçeri gelin’ deriz” (s. 190) ifadelerini kullanmıştır. Eserin **326. sayfasında** ise daha sonra İstanbul’un Sultanı İngilizleri yardıma çağırdı. İngilizler geldi, Rusları yendi ve Hükümdarlarını öldürdü. Bundan sonra Rus vezirler, "Yeni hükümdarımız çok genç - hükümdarlığını yok etmeyin" diyen elçiler gönderdi. İngilizler, Rusların savaş bedelini ödemeleri ve bütün Türk tutsaklarını serbest bırakmaları şartıyla buna razı oldular (s. 326). Shaw da bu düşüncelere karşılık olarak; iki ülke arasında İngiltere ve Rum Sultanı (Osmanlı İmparatorluğu) arasında olduğu gibi dostluk olabileceğini umduğu cevabını vermiştir(s. 355).

Shaw’un eserinde Rusların Doğu Türkistan’daki faaliyetleri ve ilgileri üzerinde eserinde oldukça az bilgiye ulaşılabilmektedir. Bu bilgilerden ilki daha önce ifade edildiği gibi Reintal’in seyahati sırasında Kaşgar’da bulunması sırasında gerçekleşmiştir. Shaw’un, bu seyahatle ilgili olarak ayrıntılara girmediği, sadece, kendisinin tutuklu kaldığından kısaca bahsettiği görülmektedir (s. 327-328). Ancak yine de özellikle Kaşgar’da bulunduğu sırada Ruslarla ilgili haberleri muhbirleri aracılığıyla almıştır. Bu haberlerden biri, Yarkend’de bulunduğu sırada (Aralık 1868) uşaklarından Sarda aracılığıyla elde ettiği, Ruslar’ın Kaşgar’a birkaç günlük at sürüşü uzağındadır ve Çinlilere ülkenin yönetimini teslim etmek için bekledikleri

şeklindedir (s. 205). Yine birkaç ay sonra Rusların altı günlük mesafedeki dağlarda bir sur inşa ettikleri yönünde söylentilerin olduğunu yine muhbirleri aracılığıyla elde etmiştir (s. 271). Kitabın 312. sayfasında ise Rusların Doğu Türkistan sınırında Isık Göl ve Almatı Ovalarının ilerisinde olduğu bilgisini vermektedir. Shaw'un eserinden 1854 yılında Ruslar tarafından sınır kalesi olarak inşa edilen Almatı Kalesi'nin nasıl inşa edildiği hakkında da bilgiye ulaşılabilmektedir.

Shaw'un eserinden ticaretle ilgili bilgilere de ulaşılabilmektedir. Shaw, Doğu Türkistan ile ticari ilişkileri geliştirmek için hükümet tarafından önemli adımlar atıldığını bu adımlar sayesinde bölgeden gelen tüccarlara uygulanan vergilerde indirimlerin yapıldığını ve bunun denetlenmesi için sıkı tedbirlerin alındığını belirtmiş, bunun da bölgede oldukça olumlu karşılandığının altını çizmiştir (s. 13). Onun nazarında bu seyahatin başarıyla tamamlanması Türkistan pazarlarının İngiliz ticaretine açılmada önemli ölçüde fayda sağlayacaktır (s. 16-17). Bu bakımdan da denilebilir ki, Shaw'un seyahati özel değil, görünmese de yarı resmi bir özellik taşımıştır. Ticaret olanaklarını araştıran Shaw, bölgede konuştuğu tüccarlardan Hindistan ve Türkistan arasında geniş ölçekli ticaret yapılabileceğini anlamıştır (s. 167). Dadha ile yaptığı görüşmede iki ülke arasındaki dostluğun sağlanmasında ticaretin en iyi yol olduğunu ifade etmiştir (s. 189). Shaw'un belki de en dikkat çekici düşüncesi Türkistan'ın muazzam bir pazar, hatta şimdiye kadar Avrupa'ya kapatılmış bir çeşit Eldorado olduğu yönündeki düşüncesidir (s. 68).

Eserinden edinilen bilgiler bakacak olursak aslında Shaw'un düşüncelerinin İngiltere'nin bölgeyle ilgili beklenti ve amaçlarıyla paralellik gösterdiği görülmektedir. Shaw'un ilgilendiği ve üstünde durduğu konular İngiltere'nin Büyük Oyun çerçevesinde Doğu Türkistan'la ilgili politikalarıyla örtüşmektedir. Kitaptan, İngiltere'nin Doğu Türkistan'la ticari ve siyasi bir ilişki kurmak istediği, bu ilişkinin de ticaretle sağlanabileceği sonucu çıkmaktadır. Bu sebeple de Shaw fırsat buldukça bu yöndeki düşüncelerini başta Yakub Beg olmak üzere diğer Doğu Türkistanlı yöneticilere aktarmıştır. Shaw'un ayrıca ticaretin sadece ilişkilerin başlamasında değil, yani siyasal değil, bölgeyle yapılacak ticaret dolayısıyla İngiliz ekonomisi için de kazançlı olacağını fark etmiştir.

Eserden çıkarılabilecek bir diğer sonuç ise İngiltere'nin Doğu Türkistan'a yönelik herhangi bir işgal planının olmadığı, amacının ortak düşmanlara karşı birlikte işbirliği içinde hareket etme istediğidir. Nitekim Shaw Kaşgar Devleti ve İngiltere arasında dağ kütleleriyle doğal sınırların çizildiğini sık sık tekrarlamıştır. Ayrıca eserden Yakub Beg'in Büyük Oyun çerçevesinde izlediği politikaları da takip etmek mümkündür. Yakub Beg'in ilk yıllarında Ruslara karşı güven hissetmediğini, özellikle Rusların kuzeyden baskınlarla Doğu Türkistan'ın sınırlarına dayandığı, Yakub Beg'in de Rusların baskılarına karşı Kırım Savaşı'nda Osmanlı-İngiliz ittifakı benzeri İngiltere ile dostluk kurmak istediği anlaşılmaktadır. Hatta bu konuda Yakub Beg, Ruslara karşı Shaw'un seyahatini bile bir koz olarak kullanmıştır.

Gerek Shaw'un seyahati gerekse Yakub Beg'in bu ziyarete karşı tutumunun Büyük Oyun'un bir parçası olduğunu göstermektedir. Zira Shaw'un tüccar kimliği, yolculuk hazırlıkları, seyahat sürecinde gerçekleştirdiği ve/veya gerçekleştirmek istediği faaliyetler, seyahatin sonuçları gibi hususlar bölgede hüküm süren Büyük Oyunu işaret etmektedir. Nitekim Rus araştırmacı Gregory L. Bondarevsky'nin *The Great Game A Russian Perspective* adlı eserinde de bu konu aynı görüşlerle ele alınmıştır. Bondarevsky, İngilizlerin, Taiping İsyanı sonucu Çin çayının Doğu Türkistan'a girememesi durumunu kendi lehlerine çevirmek istediklerini belirterek⁵²¹ Kaşgar Devleti ve Türkistan'daki Rus makamları arasındaki ilişkilerin kötüleştiği bir zamanda böyle bir seyahatin tertip edilmesini anlamlı bulur ve tesadüf olamayacağını altını çizer.⁵²² Ayrıca Himalayaların eteklerinde yaşayan genç bir İngiliz tüccarın 1858 yılında Çokan Velihanov'un bölgeye yaptığı seyahatin detaylarını çok iyi bilmesinin şüphe uyandırdığını, çünkü bu bilgilerin ancak St. Petersburg'daki İngiliz Büyükelçiliği ve İngiliz-Hint gizli servislerinin üst düzey yetkililerden öğrenebileceğini iddia eder. Bunlara, Shaw'un hayli yüksek olan yolculuk masraflarının ve değerli hediyeler için gerekli paranın karşılanması da soru işaretleri uyandırdığını ekler. Yine yazar böyle tehlikeli bir yolculuğun istenmeyen durumlarla karşılaşmadan ve hiçbir saldırıya maruz kalmadan tamamlanmasının tesadüf olamayacağını vurgular.

⁵²¹ Bondarevsky, *The Great Game A Russian Perspective*, s. 89

⁵²² Bondarevsky, *The Great Game A Russian Perspective*, s. 95

Bondaresky, Shaw'un İngiliz dış politikasının düşüncelerine çok yakın olmasını da oldukça şaşkırtıcı bularak⁵²³ aslında Shaw'un resmi bir elçi olarak değil, bağımsız bir tüccar kimliğinde bölgeye gitmesinin temel nedeninin daha önce Türkistan'a gönderilen Stoddart ve Connolly'in öldürülmesidir, der. Yazar, İngilizlerin bu konuda bir şey yapamamasının prestijlerini sarstığını ve bunun yeniden yaşanmasını engellemek için böyle bir yol izlediklerini kaydeder.⁵²⁴

⁵²³ Bondarevsky, **The Great Game A Russian Perspective**, s. 89

⁵²⁴ Bondarevsky, **The Great Game A Russian Perspective**, s.92.

SONUÇ

Gezip görüldükleri yerlerden edinilen izlenim ve bilgilerin aktarıldığı seyahatnamelerde temel amaç gezilen yerlerin tarihi, coğrafyası, gelenekleri-görenekleri, siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşantısını tanıtmaktır. Söz konusu özellikleriyle seyahatnameler tarihsel ve kültürel belge niteliği taşımaktadır. Başta seyahatler dini, siyasi ve ticari nedenlerle yapılırken, XIX. yüzyıldan sonra yapılan seyahatlerin amaçları değişmiş, özellikle sömürgeci güçlerin sömürülecek yerlerle ilgili bilgilerin toplandığı bir faaliyet, devlete ajanlık yapan bir sistem haline gelmiştir. Bu yüzyılda Batılı devletler başta Türkistan olmak üzere Asya kıtasının birçok farklı bölgesine çeşitli kimlikler altında çok sayıda seyyah göndermişlerdir. Bu seyahatlerin yapıldığı coğrafyalardan biri de Doğu Türkistan'dır.

Asyanın merkezinde Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan ve önemli stratejik bir konumda olan Doğu Türkistan; Tacikistan, Pakistan, Afganistan, Hindistan Kırgızistan, Kazakistan, Rusya, Moğolistan ve Tibetle komşu olmasının yanında zengin yer altı ve yer üstü ekonomik kaynaklara sahiptir. Bu özellikleri nedeniyle tarih boyunca bölge, Batılı sömürgeci devletlerin politikalarında önemli bir yer edinmiştir. Türkistan, günümüzde başta Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Çin olmak üzere bu ülkelerin Asya'da oynadıkları ve "Yeni Büyük Oyun" olarak adlandırılan diplomatik ve askeri mücadelelerin en önemli merkezlerinden biri haline getirmiştir. Özellikle güçlü Batılı devletler Soğuk Savaş Dönemi sonrasında enerji kaynaklarından pay alma ve güvenlik kaygıları nedeniyle bölge üzerinde söz sahibi olmak için kıyasıya bir rekabete girişmişlerdir.

Bu rekabetin önemli bir kısmın teşkil eden Doğu Türkistan hakkında Batı dünyası, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar detaylı bilgiye sahip değildir. Batılılar her ne kadar Türkistan ile ilk bağlantılarını IX. yüzyılda yapsalar da, daha geniş bilgileri Moğol istilası sonrası Moğol başkentine gönderdikleri elçiler vasıtasıyla elde etmişlerdir. Ancak bu bilgiler daha çok Türkistan'ın batısı hakkındadır. XIX. yüzyılda ise bölge Batılıların ilgi odağı haline gelmiş; bölgeye çok sayıda, çeşitli amaçlarla seyahatler gerçekleştirilmiştir. Bu seyahatlerden birini gerçekleştiren kişilerden biri İngiliz Robert Barkley Shaw'dur.

Shaw, sağlık sebepleri nedeniyle çay tüccarı olarak Hindistan'a gitmiş ve Kangra'ya yerleşmiştir. 1868 yılında Yarkend ve Kaşgar'a bir seyahat gerçekleştirmiştir. Onun seyahatinin gerçekleştirdiği dönem ise bölgede emperyalist Batılı devletlerin sömürgecilik faaliyetlerine yoğun bir şekilde devam ettikleri bir dönemdir. Özellikle Rusya ve İngiltere arasında Büyük Oyun olarak da tabir edilen bu dönemde Rusya Türkistan üzerinden güneye Hindistan'a ulaşmaya alışmiş, İngiltere ise Hindistan'ı korumak için bölgede ya nüfuz alanları oluşturma ya da iki devlet arasında tampon devlet görevini yürütecek bağımsız devletlerle işbirliğine yönelmiştir.

Sahw'un yaptığı seyahat sırasında Doğu Türkistan'da Andican kökenli Yakub Beg'in kurduğu Kaşgar Devleti hkimdi. Yakub Beg'in devletini kurması hem Ruslar hem de İngilizlerin dikkatlerini bu devlete yöneltmiştir. Rusya yeni kurulan bu devlete bağımsızlık konusunda işgali altındaki Batı Türkistan'daki hanlıklara örnek olması ve Çin'de hâkimiyeti elinde tutan Mançularla yaptığı ticari anlaşmayla elde ettiği kazançları kaybedeceği korkusuyla menfi bir yaklaşım sergilemiştir. İngiltere ise hem Rusya'nın Hindistan'a doğru yayılma isteğine karşı kuzey sınırlarını güvence altına almak için dostluk ilişkisine dayalı bir sınır devleti, hem de başta çay olmak üzere İngiliz mallarını satabileceği yeni bir pazar bulma düşüncesiyle olumlu yaklaşmıştır.

Shaw, Ekim 1868 yılında bir tüccar olarak Doğu Türkistan seyahatine başlamıştır. nce Yarkend, daha sonra da Kaşgar'a ulaşmış, başta Kaşgar Devleti'nin hükümdarı olan Yakub Beg olmak üzere burada devlet yöneticilerinden halka kadar hemen her kesimle temaslarda bulunmuştur. Yaklaşık iki yıl süren seyahatini 1869 tarihinde tamamlayarak Kangra'ya geri dnmştir. Shaw'un seyahati, zaman itibarıyla oldukça önem arz etmekteydi. Çünkü bu dönemde Mançular bölgeden uzaklaştırılmış ve Çin ayının Doğu Türkistan'a girişi yasaklanmıştı. Ayrıca Yakub Beg ve Rusların arasının gergin olduğu bir dönemdi.

Shaw'un seyahatine kadar Doğu Türkistan Batılılar tarafından bilinmeyen ve tehlikeli bir bölge olarak tanınmaktaydı. XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'a seyahat eden (Kaşgar'ı ziyaret eden ilk İngiliz) ilk Batılılardan olması ve Kaşgar Devleti

hükümdarı Yakub Beg ile görüşen ilk Avrupalı olması Shaw'un seyahatini ve bu seyahati esnasında tuttuğu notları oldukça önemli hale getirmiştir. Onun seyahati sırasında tuttuğu notlar Batıda Doğu Türkistan hakkında ilk detaylı bilgiler olmuştur. Bu seyahatten sonra bölgeye Batılılar tarafından çok sayıda seyahat gerçekleşmiş ve bölge her açıdan detaylı olarak incelenmiş ve haritalandırılmıştır.

Her ne kadar resmi olarak İngiliz hükümeti tarafından gönderilmediğini iddia etse de İngiltere ve Kaşgar Devleti arasındaki ticari ve siyasi ilişkiler Shaw'un iki yıl süren seyahatiyle başlamıştır. Shaw'un dönüşünden sonra verdiği raporlar doğrultusunda bölgeyle ilgili İngiliz politikaları belirlenmiş ve bu doğrultuda bölgeye birçok resmi ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu ziyaretlerin 1869-1870 ve 1873 yıllarında yapılanlarına Shaw'da katılmış, 1873 yılındaki son seyahatini resmi elçi sıfatıyla gerçekleştirmiştir. Bunların yanında Yakub Beg'de Shaw'a yakın davranmış, ona bir elçi gibi davranmıştır, nitekim aynı tarihlerde Doğu Türkistan'da bulunan Hayward'a ise bir maceracı gibi davranmışlardır.

Sahw'un yaptığı hazırlıklara ve aldığı önlemlere bakılırsa bu seyahati oldukça titiz ve iyi planladığı, iyi yönettiği anlaşılmaktadır. Seyahati sırasında aldığı tedbirler sayesinde zor coğrafi koşullarla ve siyasi belirsizliğe rağmen bilgisi ve muhbirleri sayesinde bir sorunla karşılaşmadan yolculuğunu tamamlamıştır. Ayrıca çıkabilecek sorunlar hakkında isabetli kararlar almış, kendisi hakkında daima bir şüphe olduğunu anlamış bu şüphelere karşı tedbirler alarak Doğu Türkistan'da kaldığı süreci çok iyi kontrol etmiştir. Ayrıca bir çay tüccarı olmasına rağmen, Doğu Türkistan'ın siyasi gündemi hakkında üst düzey bilgilerden de haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında kendisinden önce hangi Batılı seyyahların seyahat ettikleri, onların hangi şartlarda bu seyahatleri gerçekleştirdikleri, ne gibi tespitler yaptıkları ve bu seyyahların akıbetleri hakkında oldukça detaylı bilgilere sahiptir.

Shaw, seyahati sırasında Doğu Türkistan'ın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel; etnik ve coğrafi özelliklerini gözlemlemiş ve tuttuğu notlar 1871 yılında *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass* adıyla kitap haline getirilmiştir.

19 bölüm halinde oluşturulmuş olan eser, XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'ın coğrafi, etnik, siyasi, ekonomik, kültürel, eğitim ve sosyal yapısı hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Shaw, eserinde o güne kadar ulaşılamaz Tibet ötesi bölgelerin coğrafi özelliklerini, seyahati sırasında rastladığı nehirler, geçitler, sıradağlar, buzullar, çöller, vadiler, köprüler, nehirler ve bunların akış sistemleri ile bölgede sıkça meydana gelen şiddetli depremler; bölgeye özgü hayvanlardan bahsetmektedir. Doğu Türkistan'ın yer altı ve yer üstü maddi kaynakları hakkında bilgiler vermektedir. Shaw'un ayrıca Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukları ise özel bir dikkatle gözlemlendiği izlenimi uyanmaktadır. Shaw, bu toplulukların kökenleri, fiziki görünüşleri ve konuştukları dilleri, gündelik ve dini yaşantıları, eğitimleri, hatta kişilik yapıları hakkında genel hükümlerine de (bir Batılı'nın bakış açısıyla) eserinde yer vermiştir.

Oryantalist bir bakış açısıyla ele aldığı eserinde günümüzde bile hala tartışmalı olan tarihi konular hakkında bilgi vermiştir. Üstelik bu izlenimleri eserinden de anlaşılacağı üzere sadece gözlemler ve bölge insanında elde ettiği bilgilere göre şekillenmiştir. Günümüzde bile bu konular hakkında bilim adamları ortak bir mutabakata varamamışken Shaw görüşlerini iddialı bir şekilde savunmuştur.

Shaw, bölge hakkında o dönemde bölgeye seyahat eden ve bölge üzerinde araştırma yapan araştırmacılarla benzer bilgiler ve görüşler aktarmaktadır. Hatta Shaw'un seyahati sırasında edindiği gözlemler ve bilgiler hem o dönem hem de daha sonraki yıllarda bölge hakkında çalışan araştırmacılar için de bir referans olmuş ve ana kaynak olarak onun bilgilerine dayanarak yorumlarda bulunmuşlardır.

Türk Dünyasının önemli bir coğrafyasını teşkil eden Doğu Türkistan; kısa süreli olsa da Türk tarihinde önemli bir yer teşkil eden ve Yakub Beg tarafından kurulan Kaşgar Devleti'ne seyahat eden Robert Shaw'un bu eseri batılı bir seyyahın gözünden söz konusu bölgenin tarihine önemli bir ışık tutması, bu coğrafyanın daha iyi tanınması ve anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

.....	Afghanistan Wakhan Mission Technical Report , Cenevre, Temmuz 2003.
.....	Babürname , Haz. ve Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara, MEB Yay., C. I.
.....	Cathay And The Way Thither: Being A Collection Of Medieval Notices Of China Vol. IV , Çev. ve Edit: Henry Yule, London, The Hakluyt Society, 1916.
.....	China's Deserts , edit. David L. Alles, Western Washington University, 2013.
.....	“Copy of Letter from Mr. R. Shaw to His Sister at Lahore”, Proceedings of the Royal Geographical Society of London , Vol. 13, No. 3 (1868 -1869), s. 201-202.
.....	Ferghana Valley: The Heart of Central Asia , Edit.S. Frederick Starr, London, Routledge Yay., 2011.
.....	“Munshi”, Encyclopaedia Britannica , Edt. Hugh Chisholm, Vol. XIX., Cambridge Universty Press, s. 11.
.....	“İndus”, The Imperial Gazetteer of India , Vol. I, Oxford At The Clarendon Press, 1909, s. 29-31.
.....	Marko Polo Seyahatnamesi I , Çev. Filiz Dokuman, Tercüman Gazetesi Yay., 1979.
.....	“Obituary: Robert Barkley Shaw”, Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series , Vol. 1, No. 8., Aug.,1879, s. 523-525.
.....	Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan , Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yay., Edit. Nuran Koltuk, İstanbul 2016.
.....	“Presentation Of The Royal And Other Awards Patrons’s Medal-Shaw”, Proceedings of the Royal Geographical Society , Vol. XVI, No:1-5, 1872,s. 278-284.

.....	“Schlagintweit”, Encyclopædia Britannica , Vol. XXIV, New York 1911, s. 328.
.....	Selections From The Records Of The Government, Of The Punjab And Its Dependencies , Lahore, The Punjab Government Civil Secretariat Press, 1880.
.....	The Imperial Gazetteer of India , Vol. 15, Oxford At The Clerandon Press, 1908.
.....	The Imperial Gazetteer of India , Vol. 15, Oxford At The Clerandon Press, 1908.
.....	The Life of Alimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia , Yay. haz. ve Çev. Timur Beisembiev, London, Routledge Yay, 2003.
.....	The East India Company at Home 1757–1857 , Edit: Margot Finn& Kate Smith, Ucl Press, London, 2018.
.....	The Parthenon From Antiquity To The Present , Haz. Jenifer Neils, Cambridge University Press, New York, 2005.
.....	Timur'un Günlüğü Tüzukat-ı Timur , haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan, İnsan Yay., İnsan Yay., 2010,
Adıbelli, Barış:	Doğu Türkistan , IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008.
Ahmed, Musavir:	“Ethnicity, Identity And Group Vitality: A Study Of Burushos Of Srinagar”, Journal Of Ethnic and Cultural Studies , Vol. 3, No. 1, 2016, s.1-10.
Ahmetbeyoğlu, Ali:	“Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan’ın Önemi”, https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1558
Ahmetbeyoğlu, Ali:	“Bizans Tarihçisi Menandros'ın Türkler (Gök- Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler”, Tarih Dergisi , S. 50, 2009, s. 11 – 25.
Akkanat, Cevat:	“Edebiyat ile Tarih Arasında Seyahatname”, Kültür Üç Aylık Kültür Sanat Araştırma Dergisi(Seyyahlar ve Seyahatnameler Özel Sayısı) , Kış 2008/2009, S. 13, s. 14.
A. Karimi-Hakak:	“Atkinson, James A.”, Encyclopædia Iranica , Vol. III, 1989, s.13.

Algar, Hamid:	“Ahund”, TDV İslam Ansiklopedisi , C.2, 1989, s. 185.
Alptekin, İsa Yusuf:	Doğu Türkistan Davası , İstanbul, Otağ Yay., 1975.
Alpargu, Mehmet:	“Türkstan Hanlıkları”, Türkler Ansiklopedisi , Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 957-1045.
Aka, İsmail:	Timurlular , Ankara, TDV Yay., 1993.
Arık, Durmuş:	“Buhara Yahudileri Üzerine Bir İnceleme”, OAKA , C. 1, S. 2, 2006, s. 92-109.
Aydın, M.Akif- M.Hamidullah:	“Köle”, TDV İslam Ansiklopedisi , C.26, 2002, s.237-246.
Bamzai, P. Nath Kaul:	Culture and Political History Of Kashmir , Gulshan Books, Kashmir, 2009.
Barlas, Kerümidin R.:	“Afgan Kabilelerinin Türklükle Alakaları, Abdalılar Eftalitler (Ak-Hunlar)’ın Torunları mı?”, Türk Kültürü , XIV/278, Haziran 1986, s.362-370.
Barthold, V. V.:	"Sart", Encyclopaedia of Islam , 4 (S-Z), 1934, s. 175–176.
Barthold, V.:	“Bedahşan”, MEB İslam Ansiklopedisi , II, s. 435-438.
Barthold, W.:	“Kalmuklar", TDV İslam Ansiklopedisi , C. VI, s. 140-141.
Barthold, W.:	“Akmescit”, MEB İslam Ansiklopedisi , Ankara, MEB Yay., C. I, s. 270-271.
Bayly, Christopher Alan:	Intelligence Gathering And Social Communication In India, 1780–1870 , Cambridge University Press, 1999.
Becker, Seymour:	Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924 , Harvard University Press, 1968.
Bellér-Hann, Ildikó:	Situating the Uyghurs Between China and Central Asia , Routledge, 2007.
Belew, Henry Walter:	The Races of Afghanistan , Calcutta, Thacker-Spink and Co., 1880.
Bellew, H.W.:	Kashmir and Kashghar: A Narrative of the Journey of the Embassay to Kashgar in 1873-74 , London, Trubner&Co, 1875.

Benjamin, Craig:	The Yuezhi: Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria , Turnhout, Brepols Yay., 2007.
Berbercan, M. Turgut:	“Buğra Tezkiresi’nden Parçalar (Transkripsiyon-Dil Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar-Tercüme)”, Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic , Vol. 6/4 Fall 2011, s. 431-455.
Biçer, Bekir:	“Seyyahların Gözüyle Türkistan’ın İstilas”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , S.10, 2011, s. 127-145.
Blanton, Casey:	Travel Writing: the Self and the Wold (A-F) , New York, Routledge, 2002.
Bondarevsky, Grigory:	The Great Game A Russian Perspective , Christie Books, 2012.
Boulger, Demetrius Charles:	The Life Of Yakoob Beg; Athalik Ghazi, an Badaulet; Ameer of Kashgar , London, Wm.H. Allen, 1878.
Boulger, Demetrius Charles:	England and Russia in Central Asia I , W. H. Allen&Go, London 1879.
Boulger, Demetrius Charles:	Central Asian Portraits: The Celebrities Of The Khanetes And The Neighboring States , London, W. H. Allen&Co, 1980.
Bozkurt, Nebi:	“Mihmandar”, TDV İslam Ansiklopedisi , C. 30, 2005, s. 25-26.
Bray, John:	Ladakhi Histories , Brill Academic Pub.,2005.
Bregel, Yuri:	An Historical Atlas Of Central Asia , Brill, Leiden-Boston 2003.
Bregel, Yuri:“	“Central Asia vii. In The 12th-13th/18th-19th Centuries”, Encyclopædia Iranica , Vol. V, 1992, s.193-205.
Bretschneider, Emil:	Mediaval Researches From Eastern Asiatic Sources, Vol. I , London, Kegan Paul-Trench-Trübner, 1888.
Brophy, David:	Uyghur Nation , London, Harvard Universty Press, 2016.

Bulduk, Üçler:	Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi , Ankara, Berikan yay., 2006.
Buğra, Mehmet Emin:	Şarki Türkistan Tarihi , Ankara 1989.
Buğra, Mehmet Emin:	Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu , İstanbul, Güven Basımevi, 1952.
Bulut, Yücel:	“Oryantalizm”, TDV İslam Ansiklopedisi , C. 33, 2007, s. 428-437.
Bulut, Yücel:	“Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones”, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi , 3 (6), 2012, s.71-106.
Bulut, Yücel:	Oryantalizmin Kısa Tarihi , İstanbul, Küre Yay., 2004.
Chambers, Erve:	Native Tour: the Anthropology and Tourism, Prospect Heights: Ill , Waveland Press, 2000.
Chang N. - Kuan Lin:	“Tibet”, TDV İslam Ansiklopedisi , C. 41, 2012, s.123-125.
Chaurasia, R.S.:	History Of Marathas , New Delhi, Atkantic Puplicher, 2012
Christian, David:	A History of Russia and Mongolia I , Wiley-Blackwell, 1998.
Clark, John:	Hunza, Lost Kingdom Of the Himalayas , New York, Funk & Wagnalls Company, 1956.
Converse, Cathy:	The Remarkable World of Frances Barkley: 1769-1845 , Touch Wood Editions, 2009.
Coq, Albert von Le:	Buried Treasures of Chinese Turkestan , London, George Allen&Unvin Ltd., 1928.
Couling, M.A. Samul:	Encyclopaedia Sinica , London, Amen Corner- E.C., 1917.
Coen, Terence Creagh:	The Indian Political Service A Study In Indirect Rule , London, Chatto & Windus, 1971.
Cuddon, J.A.:	The Penguin Dictionary of Literery Terms and Literary Theory , London, Penguin Books, 1999.

Curzon, George Nathaniel:	“The Pamirs and the Source of the Oxus”, Royal Geographical Society , London, 1896.
Chase, Kenneth:	Ateşli Silahlar Tarihi , İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
Coşkun, Menderes:	“Seyahatname”, TDV İslam Ansiklopedisi , TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yay, C. 37, s. 13-16.
Çağrııcı, Mustafa:	“Seyahat”, TDV İslam Ansiklopedisi , TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yay, C. 37, 2009, s. 7-9.
Çapraz, Hayri:	“Çarlık Rusya’sının Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi , S. 24, Aralık 2011, s.51-78.
Çelik, Muhammed Bilal:	Yarkend Hanlığı’nın Siyasi Tarihi , İstanbul, IQ Kültür Sanat Yay., 2013.
Çelik, Muhammed Bilal:	“1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi , Sakarya 2009.
Çelik, Muhammed Bilal:	Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları (1514-1762), History Studies International Journal Of History , Vol. 4, Issue 4, November 2012, s. 65-89.
Çetin, Halil:	“1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, Bilig , 15/Güz, 2000, s. 1-12.
Dabbs, Jack A.:	History Of The Discovery And Exploration Of Chinese Turkestan , the Hague, Mouton & Co., 1963.
Dames, L. M.:	“Hezare”, MEB İslam Ansiklopedisi , V/I, s. 447-448.
Dani, A. H.:	“The Pamirs, Badakkshan The Trans-Pamir States”, History Of Civilizations Of Central Asia , Vol. V, Unesco, 2003, s. 238-249.
David, Sau:	The Indian Mutiny: 1857 , Viking Pub., 2002.
Day, Matthew:	“Hakluyt, Richard (1552-1616)”, Edit: Jennifer Speake, Literature Of Travel And Exploration Vol. II (G-P) , Routledge, 2003, s. 525-536.
Demirağ, Yelda:	“1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”, Uluslararası

	Uygur Araştırmaları Dergisi , 2014, S. 3, s. 229-245.
Dickens, Charles:	David Copperfield , Türk Ter. Azize Bergin, Alfa Yay., 2004.
Dikici, Erkan:	“Doğu-Batı Ayrımı Ekseninde Oryantalizm ve Emperyalizm”, Tarih Kùltür ve Sanat Araştırmaları Dergisi , Vol. 3, No. 2, June 2014, s. 45-59.
Dillon, Michael:	Xinjiang: China's Muslim Far Northwest , London-New York, Routledge Curzon, 2004.
Doğan, Orhan, A. Erdoğan:	“XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan’ın Yeri ve Önemi” Gaziantep University Journal of Social Sciences , 16 (3), 2017, s. 839-847.
Doğan, Orhan, A. Erdoğan:	“XIX.Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti”, Gaziantep University Journal of Social Sciences , 15(3): 2016, s. 971-986.
Doğan, Orhan:	“Kazak-Kalmuk Savaşları”, Türkler Ansiklopedisi , C.8, Ankara, Yeni Türkiye Yay, 2002.
Du Halde, Jean Baptiste:	The General History Of China Containing A Geographical, Historical, Chronological, Political and Physical Description Of The Empire Of China, Chinese-Tartary, Corea, And Thibet , London, T. Gardner in Bartholomew- Close, 1741.
Ekrem, Nuraniye Hidayet:	“Çin Elçisi Chang Ch’ien’in Seyahatnamesine Göre Orta Asya’daki Etnik Gruplar, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi , Ankara, 1999.
Emet, Erkin:	5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan , Ankara, Grafiker Yay., 2009.
Ercilasun, Konuralp:	Chi’ing Hanedanı Zamanında Kaşgar (19. Yüzyıl Başına Kadar), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi , Ankara, 2003.

Erol, Mehmet Seyfettin:	"Yeni Büyük Oyun"da Doğu Türkistan ve Çin'in "Terör Politikası", https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=842 .
Fewkes, Jaqueline H.:	Trade at the Crossroads Continents: Northern India's Ladakh Region , University Museum of the University of Pennsylvania, 2006.
Forsyth, T. D.:	Report Of A Mission To Yarkund In 1873 Under Command Of Sir T.D. Forsyth , Calcutta, Printed At The Foreign Department Press, 1875.
Forsyth, T. D.:	Autobiography And Reminiscences Of Sir Douglas Forsyth, C.B., K.C.S.I., F.R.G.S. , Yay. Haz. Ethel Forsyth, Calcutta, The Foreign Department Press, 1875.
F. , F. de la Motte:	Undine , Çev. Zehra Kurttekin, Can Yayınları, 2011.
Galton, Francis:	The Art Of Travel , The Long Riders' Guild Press, 2011.
Gayretullah, Hızırбек:	Çin'de İslamiyet ve Türkler , İstanbul, Kent Basımevi, 1983.
Genç, Reşat:	Karahanlı Devlet Teskilâtı , Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1981.
Germaner, Semra-Zeynep İnankur:	Oryantalizm ve Türkiye , İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 1989.
Goldsmid, Frederic J.:	"Major-General Sir Henry Creswicke Rawlinson, Bart., G. C. B., etc.", The Geographical Journal , 5, 1895, s. 490-497.
Gökküt, Gülbehrem:	"Musa Sayrami'nin Tarih-i Emineye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi , İzmir 2011.
Gül, Yavuz Ercan:	Kırgız Türklerinde "Boz Üy" (Çadır) Geleneği, Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi , Cilt I, S. 17, s. 113, 121.
Günay, Ünver-	Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi , İstanbul,

Harun Güngör:	Rağbet Yay., 2007.
Güven, İsmail Hakkı:	“Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)”, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi , 2011.
Grousset, Rene:	Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur ,Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Yay.,1980.
Hambidge, Jay:	The Parthenon And Other Greek Temples, Their Dynamic Symmetry , Yale University Press, 1924.
Hannigan, Tim:	Murder In The Hindu Kush: George Hayward And The Great Game , The History Press, 2011.
Hargett, James M:	"Some Preliminary Remarks on the Travel Records of the Song Dynasty (960-1279)", Chinese Literature: Essays, Articles, Reviews , Vol. 7, No. 1/2, 1985, s. 67-76.
Hayit, Baymirza:	Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi , Ankara, TTK Yay.,1995.
Hayward, G. W.:	“Journey From Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River”, Proceedings of the Royal Geographical Society of London , Vol. 14, No. 1, 1869-1870, s. 41-74.
Hedin, Sven:	Southern Tibet Vol. III , Leipzig, Druck Von A. Brock Haus, 1922.
Hee-So, C. Lee:	“Döngen”, TDV İslam Ansiklopedisi , C.9, 1994, s. 517-518.
Henderson G.-A. O. Hume,	Lahore to Yärkand: Incidents Of The Route And Natural History Of The Countries Traversed By The Expedition Of 1870 Under T. D. Forsyth , London, L. Reeve, 1873.
Henze, Paul:	“The Great Game in Kashgaria, British and Russian Missions to Yakub Beg”, Central Asian Survey , C.8, S.2,1989, s.61-95.
Hibbert, Christopher:	Great Mutiny: India 1857 , Penguin Pub., 2000.

Hill, John E.:	Through the Jade Gate To Rome: A Study Of The Silk Routes During The Later Han Dynasty, 1st To 2nd Centuries., South Carolina, Book Surge, Charleston, 2009.
Hopkirt, Peter:	The Great Game: On Secret Service in High Asia, London, John Murray, 1990.
Howorth, Henry:	History of the Mongols II, London, Longmans, Green and Co., 1880.
Huc, M.:	Recollections of a Journey Through Tartary, Thibet, and China, During the Years 1844, 1845, and 1846, New York,D. Appleton & Company, 1860.
Hunter, W. W.:	The Life of the Earl of Mayo, Fourth Viceroy of India, London,Smit Elder & Co, 1876.
Hutton, James:	Central Asia: From The Aryan To The Cossack, Tinsley Bros Yay., London, 1875.
Ingram, Edward:	In Defence of British India, Londra, Frank Cass, 1984.
Ingram, Edward:	“Great Britain’s Great Game: An Introroduction”, The International History Review , Vol. 2, No. 2, April 1980, s. 160-171.
İnayet, Alimcan:	“Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan”, Hür Doğu Türkistan Sempozyumu , İstanbul, İnsani Yardım Vakfı Yay,2010, s. 13-26.
İzgi, Özkan:	Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi, Ankara, TTK yay., 1989.
İzgi, Özkan:	Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Ankara, TTK Yay, 2014.
Ishiyama, T., N. Saito: “	“Ground Surface Conditions of Oases Around the Taklimakan Desert”, Advances in Space Research , Vol. 39, Issue 1, 2007, s. 46-51.
Jina, Prem Singh:	Ladakh: The Land &People, New Delhi, Indus Pulishing,

	1996.
Johnson, W. H.:	“Report on His Journey to Ilchí, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary”, The Journal of the Royal Geographical Society of London , Vol. 37, 1867, s. 1-47.
Kalan, Ekrem:	Cungar Hanlığının Siyasi Tarihi , Anara TTK Yay., 2008.
Kalın, İbrahim:	İslam ve Batı , İstanbul, İSAM Yay., 2007.
Kamalov, İlyas:	Rusya'nın Orta Asya Politikaları , Ankara, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yay.,2011.
Kamberi, Dolkun:	“Uyghurs And Uyghur Identity”, Sino-Platonic Papers , S.150, May 2005, s.1-44.
Karadağ, Gülay:	“Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2016.
Karakurt, Deniz:	Türk Söylence Sözlüğü: Turkish- Turkic Mythology Dictionary/ Glossary , (e Kitap), 2001.
Karpat, Kemal:	İslam'ın Siyasallaşması ,Timaş Yay, 2013.
Kavas, Ahmet:	“Sömürgecilik”, TDVDiyamet İslam Ansiklopedisi , TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yay., C. 37, s. 394-397.
Keay, John:	When Men and Mountains Meet The Explorers of the Western Himalayas 1820-75 , London, John Murray, 1977.
Keegan, John:	World Armies , Macmillan, 1979.
Kim, Hodong:	Holy War in China The Muslim Rebellion And State In Chinese Central Asia 1864-1877 , Stanford, Stanford University Press, 2004.
Koç, Dinçer.	“Bir Rus Esirinin (Fliipp S. Efremov) Gözüyle Narbuta Bek Devrinde Hokand Hanlığı”, Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal , Vol. 12, 2017, s.40-46.
Koç, Dinçer.	Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı , İdel Yay, İstanbul 2015
Kolesnikov, Aleksandr:	Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başı , Çev. Rakhat Abdieva, Ankara,

	TTK Yay., 2010.
Köprülü, Orhan Fuat:	“Bahşı”, TDV İslam Ansiklopedisi , C. 4, 1991, s. 520-521.
Kumru, Coşkun:	“Tezkire-i Hâcegân’a Göre Doğu Türkistan’da Hocalar Dönemi”, Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi , 5 (14), s. 1247-1267.
Kurban, İklil:	Doğu Türkistan İçin Savaş , Ankara, TTK Yay.,1995.
Kuropatkin, A.N.:	Asya’nın Kalbi Doğu Türkistan , Çev. Feyzullah Uygur, İlgi Kültür Sanat Yay., 2016.
Kuropatkin, A.N.:	Kasgaria , Çev. Walter E. Gowan, Calcutta, Thacker, Spink and Co., 1882
Kütükoğlu, Mübahat:	Tarih Araştırmalarında Usul ,İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 1998.
Köprülü,Orhan Fuat:	“Afak Hoca”, TDV İslam Ansiklopedisi , C. 1, 1988, s. 396-397.
Lattimore, Owen:	Pivot of Asia: Sinkiang And The Inner Asian Frontiers Of China And Russia , Boston, Little Brown and Company, 1950.
Lattimore, Owen:	"Return to China's Northern Frontier", The Geographical Journal , Vol. 139, No. 2, Jun.1973, s. 233–242.
Lattimore, Owen:	Inner Asian Frontiers Of China , Hong Kong, Oxford University Press, 1988.
Lawrence, Walter R.:	The Valley Of Kashmir , London, Henry Frowde, 1895.
Le Coq, Albert von:	Buried Treasures of Chinese Turkestan , London, George Allen & Unvin Ltd., 1928.
Li, Xican:	“Faxian’s Biography and His Contributions to Asian Buddhist Culture: Latest Textual Analysis”, Asian Culture and History ; Vol. 8, No. 1, 2016, s. 38-44.
Logan,AnneMarie	Peter Paul Rubens: The Drawings (Metropolitan Museum

-Michiel C. Plomp:	of Art Series) , Metropolitan Museum Of Art, 2005.
Löschburg, Winfried:	Seyahatin Kültür Tarihi , Ankara, Dost Yay., 1997.
Luce, Boulnois:	Silk Road: Monks, Warriors & Merchants , Hong Kong, Odyssey Books, 2005.
Mantayev, Turatbek:	Bir Tarih Kaynağı Olarak Murayev ve Velihanov'un Eserleri, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi , İzmir 2010.
Marcus, Harold G.:	The Life And Times Of Menelik II: Ethiopia 1844-1913 , Red Sea Press, 1995.
Mehmet Atif:	Kaşgar Tarihi , Haz. İsmail Aka, Kırıkkale, Eysi Yay., 1998.
Meyer, K. E.-S. B. Brysac:	Tournament Of Shadows The Great Game and the Racefor Empire in Central Asia , Washington, Cunter Point, 1999.
Mızrak, Egemen Çağrı:	"Yüeh-Chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri", Tarih Okulu Dergisi , Yıl 7, S. XIX, Eylül 2014, s. 376-378.
Millward, James A.:	Beyond The Pass: Economy, Ethnicity, And Empire İn Qing Central Asia, 1759-1864 , Stanfod University Press, 1998.
Miller, Daniel J.- Donald J. Bedunah	"Rangelands Of The Kunlun Mountains İn Western China" Rangelands, Vol. 16, No. 2, Apr., 1994, s. 71-76.
Minorsky, V.:	"Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", Bulletin of the School of Oriental and African Studies , C.XII, S.2, 1948, s. 275-305.
Mir İzzetullah:	"Travels Beyond the Himalaya", The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland , Çev. H. H. Wilson, Vol. 7, No. 2, 1843, s. 283-342.
Montgomerie, T. G.:	"Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar", Proceedings of the Royal Geographical Society of London , Vol. 15, No. 3, 1870-1871, s. 181-204.
	The Hazaras ofAfghanistan: An Historical, Cultural,

Mousavi, S.A:	Economic and Political Study ,Richmond, St. Martin's Press,1997.
Muhammed Hussain:	Arapça-Türkçe Sözlük , İstanbul, Dağarcık Yay., 1995.
Nair, R. Raman-L. S. Devi:	Sanskrit Informatics: Informatics for Sanskrit Studies and Research , Trivandrum, S.B. Press, 2011.
Nakip, Mahir:	“ Önsöz ”, Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yay., Ankara 2012.
Nalçacı, Nida:	“İstanbul’un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi , C.8, S.16, 2010, s.523-562.
Nicolle, David:	The Janissaries , Osprey,1995.
Noorani, A. G.:	India-China Boundary Problem, 1846-1947 , Oxford University Press, 2010.
Omorov, Timurlan:	“Buhara Hanlığındaki Etnik Yapı”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi , C. 2, S. 3, 2013, s. 65-85.
Onat, Ayşe:	Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihinde “Batı Bölgeleri” , Ankara, TTK Yay., 2012.
Onley, James:	“The Raj Reconsidered: <i>British India's Informal Empire</i> and Spheres of Influence in Asia and Africa”, Asian Affairs , Vol. XL, No. I, March 2009, s. 44-62.
Ortaylı, İlber:	“19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri”, AÜSBF Dergisi , 1987, C. 47, s. 271-277.
Osborn, Sherard:	“Notes On Chinese Tartary”, Proceedings of the Royal Geographical Society of London , Vol. 11, No. 4, 1866 - 1867, s. 162-166.
Ölçer, Cüneyt:	Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madeni Paraları , Yenilik Basımevi, İstanbul 1979.
Özcan, Azmi:	“İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, Diyanet İslam Ansiklopedisi , C.22, İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları

	Merkezi Yay., 2000, s.294-295.
Özcan, Azmi:	“İngiliz Sömürgeciliği”, TDV İslâm Ansiklopedisi , TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yay., s. 299-302.
Özdemir, Emin:	“Sömürgecilik-Oryantalizm İlişkisi Kapsamında 19. Yüzyılda Türkistan’a Seyahat Eden İngiliz Seyyahlar”, https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1546
Özerdim, Muhaddere N.:	“Hsi-Yü Olarak Çin Türkistan’ını Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi, DTCF Dergisi , C.15, 1957.s.211-212.
Pakalın, Mehmet Zeki:	Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri Sözlüğü II , İstanbul, MEB Yay., 1993.
Parker, John:	The Gurkhas: The Inside Story Of The World's Most Feared Soldiers . Headline Book Publishing, 2005.
Parlatır, İsmail:	“Türk Sosyal Hayatında Kölelik”, Bellekten , C. XLVII, Ankara, TTK Yay., 1984, s. 805-829
Pastakia, Firuza:	Chitral: A Study in Statecraft (1320-1969) , Karachi, Hamdard Press, 2004.
Prinsep, James:	Useful tables, Forming an Appendix to The Journal of the Asiatic Society: Part the First, Coins, Weights, and Measures of British India , Calcutta, Bishop's College Press, 1840.
Rapson, Edward James:	“Forsyth, Thomas Douglas”, Dictionary of National Biography , Vol. 20, New York, Macmillan And Co, 1889, s.33-34.
Rawlinson, H. C.:	“On Trade Routes Between Turkestan and India”, Proceedings of the Royal Geographical Society of London , Vol. 13, No. 1, 1868-1869, s. 10-25.
Rimsky, S.- Korsakoff Dyer:	"Muslim Life in Soviet Russia: the Case of the Dungans", Journal of Muslim Minority Affairs 2, 2 Winter 1980, s. 42-54.
Rizvi, “Saiyid	“Keşmir”, TDV İslam Ansiklopedisi , C. 22, 2002, s. 325-327.

Athar Abbas:	
Roux, Jean-Paul:	Türklerin Tarihi-Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl , İstanbul, “Kabalcı Yayınevi, 2004.
Runcian, Steven:	The Sicilian Vespers , New York, Cambridge University Press., 1958.
Sabol, Steven:	“Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti”, Türkler , C. 18, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 1018-1034.
Samaddar, Ranabir:	Space, Territory And The State , Kolkato, Oriant Longman Private, 2002.
Said, Edward:	Çev. Nezih Uzel, İstanbul, İrfan Yay., 1998.
Saka, Eser:	Uygur Mutfak Kültürü ve Yemekleri , Ankara, Eser Saka yay., 2009.
Saray, Mehmet:	Doğu Türkistan Türkleri Tarihi , İstanbul, Aygan Yay., 2015.
Saray, Mehmet:	"Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkistan Siyaseti", Osmanlı , C. 2, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s.
Saray, Mehmet:	“Bedahşan”, TDV İslam Ansiklopedisi , C.5, 1992, s. 291-292.
Saray, Mehmet:	Afganistan ve Türkler , İstanbul, İ.Ü.E.F. Yay.,1987.
Sarınay, Yusuf- Tahir Sünbül,:	Emperyalizm ve Büyük Hayal , Ankara, Günce Yay., 1999.
Schuyler, Eugene:	Turkistan; Notes Os A Journey İn Russian Turkistan, Khokand and Kuldja , New York, C. Scribner's Sons Yay, 1876.
Scott, George Ryley:	İşkencenin Tarihi , Çev. Hamide Koyukan, Ankara, Dost Kitabevi Yay., 2001.
Semenof, P. P.:	“Djungaria and the Celestial Mountains”, The Journal of the Royal Geographical Society of London , Çev. John Michell, Vol. 35, 1865, s. 213-23.
Shahrani, M. Nazif:	The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War , University of Washington Press, 2002.
	A sketch of the Türki language as Spoken in Eastern

Shaw, Robert Barkley:	Türkistán (Káshgar & Yarkand) Together with a Collection of Extracts Part I , Lahore, Printed at the Central Jail Press, 1875.
Shaw, Robert Barkley:	“A Grammar of the Language of Eastern Turkestan”, The Journal of the Asiatic Society of Bengal , Vol. 46, 1877, s. 242-368.
Shaw, Robert Barkley:	Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü , Çev. Fikret Yıldırım, TDK Yay., Ankara, 2014.
Shaw, Robert Barkley:	On the Ghalchah languages (Wakhí and Sarikolí) , Calcutta, C.B. Lewis, Baptist Mission Press, 1876.
Shaw, Robert Barkley:	The History of The Khojas of Eastern-Turkistan Summarised from The Tazkira-i Khwajagan of Muhammad Sadıq Kashghari , Edit: N. Elias. Calcutta, The Superintendent of Government Printing, 1897.
Smithurst, Peter:	The Pattern 1853 Enfield Rifle (Weapon) , Osprey Publishing, 2011.
Paydas, K.:	“Akkoyunlular Devlet Teskilâtı”, Türkler Ansiklopedisi , Yeni Türkiye Yay., (VII), 2002,
Speake, Jennifer:	Literature Of Travel And Exploration Vol. 1 (A-F) , Routledge, 2003.
Stein, R.A.:	Tibetan Civilization , London, Stanford University Press, 1972.
Strachey, H. -H. B. Edwardes:	“On the Death of M. Adolphe Schlagintweit”, Proceedings of the Royal Geographical Society of London , Vol. 3, No. 4, 1858 -1859, s. 172-174.
Süphandağı, İsmail:	Batı ve İslam Arasında Oryantalizm , İstanbul, Gelenek Yay., 2004.
Şen, Fatih:	“Çin’in Şincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği” Ortadoğu Analiz , C.1, S. 7–8, s. 124–134.
Şeşen, Ramazan:	İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri , Ankara, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü Yay., 1985.

Taşığıl, Ahmet:	“Türkistan”, Diyanet İslam Ansiklopedisi , İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. 41, 2012, s. 556-560.
Taşcı, Özcan:	“C. H Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandete Oriyantalistik) Anlayışı- Oryantalizm Çalışmalarında Siyasallaşma Süreci”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi , C. 47, 2006, s. 143-164.
Tezcan, Mehmet:	Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih’lardan Kuşanlara), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi , Erzurum, 1996.
Thesiger, Wilfred:	“The Hazaras of Central Afghanistan”, The Geographical Journal , Vol.121, No:3, September 1955, s.312-319.
Thum, Rian:	The Sacred Routes of Uyghur History , London, Harvard University Press, 2014.
Togan, Zeki Velidi:	Umumi Türk Tarihine Giriş , İstanbul, Enderun Yay., 1981.
Togan, Zeki Velidi:	Bugünkü Türkîli, Türkistan ve Yakın Tarihi , İstanbul, 1982.
Togan, Zeki Velidi:	“Ahund”, MEB İslam Ansiklopedisi , İstanbul, MEB Yay., 1978, s. 228.
Togan, Nazmiye:	“Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hsüen-ch’ang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, İÜ İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi , C. IV, Cüz 1-2, İstanbul, 1964, s. 21-64.
Togan, İsenbike:	“Inner Asian Muslim Merchants at the Closing of the Silk Road (17th Century)”, The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce , edit: Vadime Elisseeff, Paris, Unesco Publishing, 2000, s.247-263.
Touatı, Houarı:	Ortaçağda İslâm ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi , Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.
Tufan, Mehmet B.:	Cengiz Han , İstanbul, Anonim Yay., 2010.

Tuğ, Kadir:	"Doğu Türkistan'da İdari Teşkiat (XVII-XVIII. yüzyıllarda), Vestnik BGU , No: 2, S. 17, Bişkek, 2010, s.20-22.
Tyler, Christian:	Wild West China: The Taming of Xinjiang , Rutgers University Press, 2003.
Urgan, Mina:	İngiliz Edebiyatı Tarihi , İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2013.
Urry, John:	Mekânları Tüketmek , Çev. Rahmi Ögdül, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1999.
Ükten, Selim Serkan:	"6-18. Asırlarda Buhara Hanlığına Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri" Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , Aralık 2017, 18 (2), s. 137-164.
Valikhanof, M. Veniukof:	The Russians In Central Asia , Çev. John and Robert Michell, Edward Stanford Yay., London 1865.
Vambery, Armenius:	Central Asia And The Anglo-Russian Question , London 1874.
Vambery, A.:	Sketches of Central Asia , London, J.B Lippincott & Co, 1968.
Waller, Derek:	The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia , University Press of Kentucky, 2004.
Walter, John:	Rifles Of The Worlds , Krause Publications, 2006.
Ward. Michael:	"The Kun Lun Shan: Desert Peaks of Central Asia", Alpine Journal , Vol. 94, 1989, s. 84-96.
Wells, H.G.:	A Short History of the World , New York, Cosimo Inc, 2007.
Watson, Geoff:	"Siting The Stage: Representations Of Central Asian Environments In British Literature 1830-1914", New Zealand Journal of Asian Studies , Vol.9, No:1, June, 2007, s. 96- 117.
Wheeler, James Talboys:	"Shaw Robert Barkley", Dictionary Of National Biography , Vol. 51, London, Smit, Elder & Co, 1897, s.443.
Worcester, J.E.:	Geographical Dictionary Or Universal Gazetteer Ancient And Modern II , Boston, Cummings & Hilliard, 1823.
Wusiman, Pauziula:	"A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

	Yüksek Lisans Tezi , İstanbul 2008.
Yacan, Sibel:	Türklerde Çadır , İstanbul, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı, Yay.,1995.
Yalçinkaya, Alâeddin:	“Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali”, Hür Doğu Türkistan Sempozyumu , İstanbul, İnsani Yardım Vakfı Yay, 2010, s. 27-44.
Yazıcı, Hüseyin:	“Seyahatname”, TDV İslam Ansiklopedisi , TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yay, C. 37,2009, s. 9-11.
Yetişkin, Mehmet:	“Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , S. 16, 2006, s. 671-702.
Yıldırım, Kürşat:	“Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies , 15/1 Yaz/Summer 2015, s.45-58.
Yıldırım, Kürşat:	“Sung Yün’in Türkistan’daki Seyahati”, Tarih İncelemeleri Dergisi , XXX / 1, 2015, s. 281-300.
Yılmaz, Seda Vurgun:	“XIX. Yüzyılda Türkistan’da Kölelik, Çapul ve Yağma”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies , XIV/1 (Yaz 2014), s.179-196.
Younghusband, Francis E.:	The Heart of a Continent: A Narrative of Travels in Manchuria, Across the Gobi Desert, Through the Himalayas, the Pamirs and Chitral, 1884-94 , New York, Scribner, 1896.
Yuan, Tsing:	“Yakub Beg (1820-1877) Çin Türkistan’ındaki Müslüman Ayaklanması”, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Türk Dünyası Araştırmaları , S.87, Aralık 1993, s. 59-87.
Yücel, Mualla Uydu:	“Kalmuklar, TDV İslam Ansiklopedisi , C. XXIV, 2001, s. 267-268.
Zarcone, Thierry:	Yasak Kent Buhara (1830-1888) , Çev. Ali Berktaş, İş Bankası Yay., 2013.

	https://www.britannica.com/place/Brahmaputra-River
	http://www.buddhanet.net/stupa.htm
	http://www.jewishvirtuallibrary.org/bukharan-jews#1
	https://www.theepochtimes.com/amazing-old-photos-of-giant-chinese-men-from-imperialtimes_2004043.html
	http://www.kailash-yatra.org/about-mansarovar-lake.html#main_articles_sec
	http://www.rarey.com/sites/jsrarey/
	https://www.britannica.com/place/Brahmaputra-River
	http://www.buddhanet.net/stupa.htm
	http://www.rarey.com/sites/jsrarey/
	http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5535/
	http://www.rgs.org/aboutus/history.htm
	https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/Asia-johnson-1861
	http://royalasiaticsociety.org/royal-asiatic-society-medals-the-oriental-translation-fund-medals/
	http://www.iranicaonline.org/articles/atkinson-james-a-1780-1852-british-orientalist
	http://royalasiaticsociety.org/sir-henry-creswicke-rawlinson-1810-1895/
	https://www.allaboutbirds.org/guide/Golden_Eagle/lifehistory

EKLER

Resim 1: Robert Barkley Shaw (Soldan İkinci)

Resim 2: Robert Shaw (Ortada) 1869. British Library, India Office collections MS Eur F197/36.

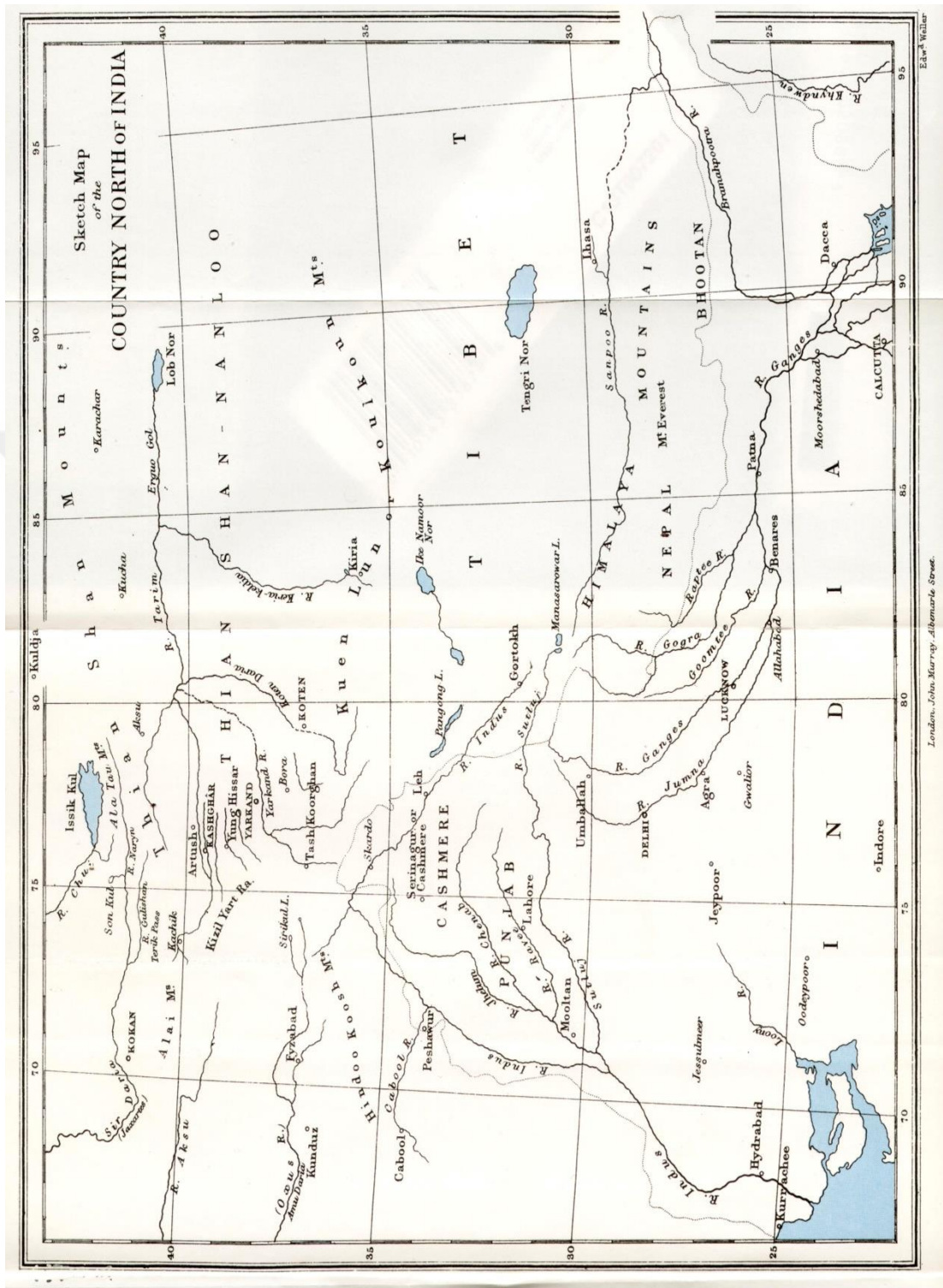
RESIM 3: Robert Shaw. British Library, India Office collections Mss Eur F197/36.

Resim 4: Robert Shaw, <https://sites.google.com/site/barkleyfamilyhistory/home/martha-1/robert-barkley>

Harita 1: Robert Shaw ve askeri kaynaklardan alınan bilgiler doğrultusunda Leh'ten Yarkend ve Kaşğara gidiş güzergâhlarını gösteren harita. *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass.*

Harita 2:Robert Shaw tarafından çizilen Hindistan'ın kuzeyinin haritası. *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass.*

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Meryem Özer

Doğum Yeri: Ankara-Kızılcahamam

Doğum Yılı: 1974

Eğitim Durumu

İlkokul: Kadıköy İnönü İlkokulu (İstanbul)

Ortaokul: Ümraniye Ortaokulu (İstanbul)

Lise: Ümraniye Lisesi (İstanbul)

Üniversite (Lisans 1996-2000): İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Üniversite (Yüksek Lisans 2000-2003): Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı

Üniversite (Lisans 2016-): İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı

Mesleki Deneyim

2001-2004: Sarıgazi Şehit Öğretmen Nurgül Kale İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Öğretmeni (İstanbul)

2004-2006: Ümraniye Uzun Mehmet İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Öğretmeni (İstanbul)

2006-2010: Kadıköy Öğretmen Harun Reşit İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Öğretmeni (İstanbul)

2010- : Ümraniye Halide Edip Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni (İstanbul)